

316.861

IX.

1972
TÁRSADALOM -
TUDOMÁNYI ■
KÖZLEMÉNYEK

1972|1

TÁRSADALOM- TUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

1

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET/1972

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

Az MSZMP KB

Társadalomtudományi Intézetének
folyóirata

Szerkeszti a szerkesztőbizottság

Felelős szerkesztő: Dr. Halay Tibor

Szerkesztőség: Budapest

XIV. Ajtósi-Dürer sor 23. Tel.: 420-552

Kiadja a Kossuth Könyvkiadó

Budapest, V. Steindl u. 6

Felelős kiadó a Kossuth Könyvkiadó igazgatója

Készült 3000 példányban

9,8 (A/5) ív terjedelemben

B/5 formátumban

Index: 25828

Előfizethető minden pártszervezetben,

valamint a Kossuth Könyvkiadó

megyei és kerületi kirendeltségeinél

pénzforgalmi jelzőszám: 215-11529

a Posta Központi Hírlapirodnánál

(Bp. V. József nádor tér 1.)

és bármely postahivatalnál

pénzforgalmi jelzőszám: 215-96162

Előfizetési díj egy évre: 40,— Ft

egyed. szám ára: 10,— Ft

Külföldön megrendelhető

a Kultúra Könyv-

és Hírlapkülkereskedelmi Vállalat útján

Bp. 82. Pf. 149

72 3 431 Veszprém megyei Nyomda Vállalat

Felelős vezető: Steltzer Ferenc

A művelődési esélyek és a közoktatási rendszer

A társadalmi struktúra és a nevelésügy belső viszonyai közötti összefüggések és kölcsönhatások tanulmányozása az utóbbi néhány esztendőben került az iskolával foglalkozó szociológiai kutatások előterébe. Az effajta kutatásokat elsősorban az iskoláztatásban egyre inkább halmozódó negatív jelenségek sürgették. Halaszthatatlanná vált annak felderítése, hogy a mindennapi pedagógiai tevékenységben előforduló és társadalmi nyugtalanságot keltő tények és folyamatok (elsősorban a fizikai dolgozók gyermekeinek kedvezőtlen tanulmányi helyzete és csökkenő mérvű továbbtanulása) miként kapcsolódnak a társadalmi struktúra sajátosságaihoz, s az iskola *objektíve* milyen szerepet tölt be a művelődési viszonyok formálásában. Milyen mértékben segíti elő például a *továbbtanulási esélyek társadalmi eredetű egyenlőtlenségeinek* feloldását, avagy — a közoktatáspolitikai explicit céljaival ellentétben — mennyire konzerválja azokat.

Az eddigi kutatások¹ kielégítően feltárták azokat a determinánsokat, amelyek társadalmunk megváltozott viszonyai között is *objektív különbségeket*, egyenlőtlenségeket okoznak az egyes társadalmi rétegek között a kultúrához való viszonyban, a művelődési lehetőségben. Egyszersmind tényszerűen bizonyították azt is, hogy a közoktatási rendszer jelenleg sokkal inkább *elősegíti és konzerválja*, mintsem ellensúlyozza a társadalmi rétegződés következtében létező művelődési, továbbtanulási-mobilitási egyenlőtlenségeket. E jelenségek okainak a részletekig hatoló elemzése még nem történt meg. Kiváltképp feltáratlanok azok az *iskolán belüli* mechanizmusok, amelyek ma rögzítik és fokozzák a kedvezőbb helyzetből indulók előnyét.

A következőkben megkíséreljük röviden vázolni azokat a társadalmi és iskolarendszeren belüli okokat és mozzanatokat, amelyek jelentős mértékben gátolják azt, hogy az iskolarendszer — társadalmi feladataival összhangban — a művelődési egyenlőtlenségek ellensúlyozásának és a fizikai dolgozók gyermekei társadalmi mobilitásának valóban hatékony eszközeként funkcionáljon. Érintenünk szükséges azonban az iskola és társadalom kölcsönös viszonyának néhány, különösen vitatott elvi kérdését is.

A KÖZOKTATÁSI RENDSZER TÁRSADALMI FELADATAI

Szükségtelennek véljük hosszasan bizonygatni, hogy a felszabadulás után kialakult iskolarendszer kiemelkedő társadalmi és politikai feladatokat töltött be a társadalmi, művelődési viszonyok átalakításában. A közoktatási rendszerre az a kiváltképp fontos szerep hárult, hogy a kulturálódás lehetőségeitől megfosztott osztályokat és rétegeket juttassa el a kultúra forrásaihoz, továbbá a munkások és parasztok számára tegye szabaddá a társadalmi mobilitás iskolán keresztül vezető útját. E feladatait az iskolarendszer kielégítően teljesítette. Az iskolának új társadalmi funkciói rajzolódtak ki: míg korábban a társadalmi-művelődési előnyök átörökítését szolgálta, most a *művelődési egyenlőtlenségek* felszámolásának, továbbá a munkások és parasztok *társadalmi mobilitásának* lett az egyik fontos eszköze.

Jelenleg vitatottnak tekinthető a következő kérdés: voltaképpen melyek a közoktatási rendszernek a társadalom megváltozott strukturális viszonyaiból fakadó feladatai. A közoktatási rendszer feladatát rendszerint az *egyéni mobilitás* — főként az ún. „többlépcsős” intergenerációs mobilitás — befolyásolásában, pontosabban: a fizikai dolgozók *tehetséges* gyermekei felsőfokú továbbtanulásának biztosításában jelölik meg. Az ezzel összefüggő problémák immár huzamosabb ideje a társadalmi érdeklődés homlokterében állanak. A viták gyújtópontjában elsősorban az a kérdés áll, hogy a társadalmi struktúra egésze szempontjából miként kell megítélni a fizikai dolgozók továbbtanuló gyermekeinek számbeli csökkenését, s a jelenlegi helyzet, illetve az elmúlt években kialakult tendencia mily mértékben veszélyezteti társadalmunk nyitottságát, a rétegek közötti szűk-sége és kívánatos mozgást. Az álláspontok rendkívül különbözőek. Nem ritka a probléma dramatizálása, olyan interpretálása, mintha a fizikai dolgozók gyermekei máris túrheteretlen mértékben kiszorulnának a felsőoktatási intézményekből, s ennél fogva a társadalmat súlyos diszfunkcionális zavarok fenyegetnék. Mások viszont elvileg is kétségbe vonják, hogy szükséges a fizikai dolgozók továbbtanuló gyermekei számának növelése, mondván, hogy a mai értelmiség túlnyomó többsége a munkásosztály és a parasztság soraiból származik, az említett osztályokat képviseli, s ezért nem adódhat különösebb társadalmi veszély abból, ha saját utánpótlását *túlnyomóan* saját soraiból meríti.

A társadalmi mobilitás szerteágazó jelenségkörének és ebben az iskola funkciójának elemzése nem tartozik a jelen írás feladatai közé. Jelezni kívánjuk azonban, hogy az iskolarendszeren keresztül vezető *egyéni mobilitás* jelentőségét csupán azokkal a jelenségekkel és folyamatokkal összefüggésben tartjuk lehetségesnek elemezni, amelyek a társadalom egész struktúrájában végbemennek. A strukturális viszonyokban bekövetkező változások nem csupán a társadalmi *átrétegződés* folyamataiban ragadhatók meg, hanem a társadalmi csoportok helyzetének megváltozásában is tükröződnek. Az egyének társadalmi emelkedésének nem csupán a *vertikális mobilitás* (egy másik rétegbe történő átkerülés) a lehetséges útja, hanem az adott társadalmi csoporttal való *együttes emelkedés*. Egy konszolidálódott társadalmi struktúra keretei között a *tömeges felemelkedés* elsősorban az utóbbi úton képzelhető el.

Mindebből témánk vonatkozásában lényeges konzekvencia adódik. Nevezetesen az, hogy az iskolarendszernek a társadalom strukturális viszonyaiból adódó *kettős feladata* közül (az egyéni mobilitás közvetlen befolyásolása, illetve a rétegek közötti művelődési különbségek csökkentése) jelenleg az utóbbi, tehát a *kulturális nivellálás*² kerül előtérbe. A szocialista iskolarendszerre ma elsősorban a következő feladat hárul: *biztosítsa, hogy a felnövekvő és a különböző társadalmi rétegekhez tartozó generációk körében egyre csökkenjenek a művelődési egyenlőtlenségek*, s ezáltal a társadalmi rétegek, legalábbis a műveltségi szint tekintetében, közelebb kerüljenek egymáshoz. Minél inkább képessé válik az iskola *kulturális nivelláló* funkciójának teljesítésére, annál tökéletesebben tehet eleget azon feladatának is, hogy a fizikai dolgozók gyermekeinek továbbtanulását, társadalmi mobilitását segítse. Nézetem szerint tehát a társadalmi mobilitás folyamatainak *pedagógiai befolyásolása* a kulturális hátrányok, az objektív esélyegyenlőtlenségek csökkentésével fonódik egybe, s a közoktatási rendszer *nivelláló társadalmi funkciójaként* jelenik meg.

Mindaddig, amíg az iskola nem lesz képes *nivelláló funkciójának* kielégítően megfelelni, a továbbtanulásban — s azzal összefonódó társadalmi mobilitásban — a *spontán szelekció* folyamatai dominálnak. Ez a probléma a felszabadulást követő években tulajdonképpen nem jelentkezett. A társadalom ugyanis az iskolán keresztül vezető mobilitási folyamatokat *elsősorban adminisztratív eszközökkel* szabályozta. A származási kategorizálás keretei között a felsőoktatási intézmények társadalmi összetételét szinte tetszés szerint lehetett közoktatás-politikai döntésekkel formálni.

A társadalom szerkezetében bekövetkezett változások szükségessé tették a szelekciós rendszerben korábban alkalmazott *egyenlőtlen jog* eltörlését. E lépés önmagában is új helyzetet teremtett. Az *egyenlő jog* és a továbbtanulásra való alkalmasság megítélésében alkalmazott *azonos mérce* szabad utat nyitott a társadalmi-művelődési előnyök érvényesülésének. Az iskolarendszer egyre inkább a művelődési előnyök *átörökítésének*, az értelmiségi rétegek *belső újratermelésének* eszközeként funkcionált. A társadalmi igény az iskolával szemben természetesen nem változott, a feladat továbbra is az volt, hogy az iskola segítse elő a munkások és a parasztok társadalmi mobilitását, s biztosítsa, hogy az említettek számaránya a felsőoktatási intézményekben ne csökkenjen. Miután a pedagógiai befolyásolás rendelkezésre álló eszközei és módszerei kevésnek bizonyultak a reálisan létező esélyegyenlőtlenségek hatékony ellensúlyozásához — illetve a társadalomban és az iskolában egyaránt érvényesülő és az egyenlőtlenségek konzerválásának irányába ható, jórészt spontán mechanizmusok jutottak domináló szerephez —, az említett célkitűzéssel ellentétes tendenciák kezdtek az iskoláztatásban érvényesülni: fokozatosan csökkent a fizikai dolgozók gyermekeinek aránya a felsőoktatási intézményekben. Bár az egyetemek és főiskolák többségének társadalmi összetételében nem következett be aggasztó mérvű arányeltolódás,³ a változások tendenciája világosan jelezte a fizikai dolgozó rétegek továbbtanulási esélyeinek csökkenését.

E jelenségre a társadalom gyorsan felfigyelt, és az elmúlt néhány évben egyre több intézkedés és erőfeszítés született a negatívnak ítélt tendenciák megfékezése érdekében. A társadalmi és pedagógiai erőfeszítések már-

is hoztak bizonyos kezdeti eredményeket. Ma már nyilvánvaló, hogy a fizikai dolgozók gyermekeinek a jelenleginél nagyobb mérvű bejuttatása a felsőoktatási intézményekbe nem ütközik leküzdhetetlen akadályokba. Ehhez voltaképpen nem szükséges más, mint kellő időben kiválasztani a fizikai dolgozók gyermekeinek sokaságából azt a néhány ezer, különösen jó adottságokkal rendelkező és gyorsan felkészíthető fiatal, akik viszonylag kevés „ráfördítással” alkalmassá válnak a felvételi követelmények teljesítésére.

Ha mindez megvalósul, valami jelentős történik, de még távolról sem elegendő. A probléma ugyanis nem csupán az, hogy a fizikai dolgozók gyermekei közül jelenleg mintegy ezerrel kevesebb jut be a felsőoktatási intézményekbe, mint néhány évvel ezelőtt, hanem sokkal inkább az, hogy ma a *tehetségkiválasztás* a munkások és parasztok gyermekeinek csupán *szűk csoportjából* történik, mert a túlnyomó többség a kedvezőtlen feltételek halmozódása folytán, csupán egy *megkülönböztetetten alacsony szintig* jut el a személyes adottságok és képességek — főként a szelekciós rendszerben nagyra értékelt intellektuális-verbális képességek — kifejlesztésében. Közismert, hogy az említett rétegek gyermekeinek mintegy 15—20 százaléka nem jut el az általános iskola befejezéséig sem. Az iskolarendszerben tehát folytonosan reprodukálódik az *esélyegyenlőtlenségek szélsőséges formája*, s kitermelődik egy olyan, számszerűen sem jelentéktelen csoport (ide tartozik a segéd- és betanított munkások, továbbá a mezőgazdasági fizikai dolgozók gyermekeinek jelentékeny hányada), amely — alacsonyabb iskolázottsága miatt — az *egylépcsős mobilitás*,⁴ a *szakmaszerzés* esélyeit is jórészt elveszti. E helyzeten változtatni — nézetünk szerint — mindennél sürgetőbb feladat.

Mindezt figyelembe véve, semmiképpen nem értünk egyet azzal, hogy az iskola mobilitási funkcióját a fizikai dolgozók gyermekei *értelmiségivé válásának* támogatására szűkítsük le, miként az jelenleg történik. Manapság a közoktatásban csupán a fizikai dolgozók „tehetséges”, pontosabban a *felsőfokú továbbtanulásra esélyes* gyermekeinek fokozottabb segítségét hangsúlyozzák. Szinte kizárólag e cél szolgálatában állnak az egyre kiterjedtebb társadalmi akciók is. Lényegében az iskola és a társadalom a fizikai dolgozók gyermekeinek azon szűk csoportját karolja fel, amely az iskolázás alsóbb lépcsőfokain önmaga erejéből is képesnek bizonyult arra, hogy kifejlessze intellektuális képességeit, tehát „versenyképes” tudott maradni a továbbtanulásért folyó harcban. Sokan úgy gondolják: a közoktatás eleget tehet az esélyegyenlőtlenségek ellensúlyozásával összefüggő társadalmi feladatának pusztán azáltal, ha egy-egy iskolában sikerült néhány tanulót felkészíteni a felsőfokú továbbtanulásra.

Nézetünk szerint a fizikai dolgozók felsőfokú továbbtanulásra esélyes gyermekeinek megkülönböztetett támogatása és a készüket szolgáló speciális formák kialakítása csakis akkor minősíthető társadalmi eszményeinkkel összhangban állónak, ha egyidejűleg megfelelő gondoskodás történik arról, hogy az iskola segítségével a munkások és parasztok gyermekeinek összessége kifejlesztheti igazi képességeit, s fokozatosan leküzdheti indulási hátrányát. Úgy ítéljük tehát meg, hogy a „*tehetségesek*” *kiválasztása* helyett a *képességek időbeni (korai) felismerésére* és differenciált fejlesztésére kellene tenni a *nagyobb* hangsúlyt. A nevelésügyben egyre inkább az

olyan anyagi, szervezési és pedagógiai intézkedések bevezetését kellene szorgalmazni, amelyek a *művelődési hátrányokkal sújtott rétegek gyermekeinek egészségét* érintik: szélesítik e tanulók művelődési, tanulási lehetőségeit, *általában növelik* a tanulmányi eredményeiket, s kedvező feltételeket biztosítanak az egyéni adottságok és képességek fejlesztéséhez is. Az ilyenfajta feltételek természetesen nem teremthetők meg egy csapásra. Nem számíthatunk gyors és látványos pedagógiai eredményekre sem. Hosszabb távon azonban csakis ez az út vezet ahhoz, hogy közoktatási rendszerünket alkalmassá tegyük a társadalmi viszonyokból eredő *művelődési egyenlőtlenségek* hatékony ellensúlyozására, a *rétegek közötti művelődési különbségek* fokozatos csökkentésére, továbbá arra, hogy iskolarendszerünk a szocialista társadalom érdekeivel összhangban befolyásolja az iskolán keresztül vezető mobilitási folyamatokat.

A PEDAGÓGIAI BEFOLYÁSOLÁS LEHETŐSÉGEI ÉS KORLATAI

A kérdés az, hogy a társadalmi rétegek anyagi-jövedelmi, de főként művelődési viszonyaiban meglévő különbségeket figyelembe véve, vajon nem illuzórikus-e olyan igényt támasztani az iskolával szemben, hogy *ellenúlyozza* a strukturális eredetű egyenlőtlenségeket? Az iskola lehetőségeinek túlbecsülése éppoly káros lenne, mint az ellenkező véglet, a pedagógiai cselekvés társadalomformáló szerepének negligálása. Az előbbiből az iskola felelőségének túlfeszítése következik és figyelmen kívül marad, hogy a pedagógiai intézményrendszer *diszfunkcionális zavarai* nem csupán az iskola munkájának minőségében lelik magyarázatukat, hanem szervesen összefüggnek a társadalmi struktúra — gyakorta rejtetten munkáló — hatásmechanizmusaival is. Mindaz, ami a pedagógiai folyamatban történik, a társadalmi és pedagógiai tényezők együttthatásának az eredménye és következménye.

Az iskola olyan típusú társadalmi intézmény, melynek tevékenységét, lehetőségzféráját mindenkor szorosan lehatárolják, közvetlenül befolyásolják a társadalom adott strukturális viszonyai. A pedagógiai tevékenység társadalmi determináltsága közvetlenül azzal függ össze, hogy az iskolában nevelt személyiség fejlődésében az iskola által kevéssé befolyásolható *társadalmi-családi* tényezők töltenek be meghatározó szerepet. Az iskola *nivelláló funkciójának* teljesítését az teszi különösképpen bonyolulttá, hogy nem áll módjában megváltoztatni azokat a társadalmi körülményeket, amelyek az esélyek egyenlőtlenségét és az iskolához való egyenlőtlen viszonyt determinálják.

Hangsúlyozni kell, hogy az iskolához képest külső társadalmi környezetből eredő művelődési esélyegyenlőtlenségek pedagógiai eszközökkel csakis korlátozott mértékben befolyásolhatók. Egy strukturált társadalomban az sem akadályozható meg teljesen, hogy a kedvezőbb helyzetben levő rétegek előnyösebb helyzetüket az iskolán keresztül is átörökítsék. Mindez jórészt spontán folyamatokban realizálódik és abban fejeződik ki, hogy a különböző társadalmi rétegek *eltérő mértékben* profitálnak az iskola tevékenységéből, s ezáltal — miután a nagyobb tudás és szakképzettség a magasabb státust jelentő munkahelyek elérésének egyik lényeges elő-

feltétele — társadalmi előnyre tesznek szert. Az iskola *egyenlőtlen helyzetben* levőket részesít egyenlő nevelésben, következésképpen az eredmény maga is egyenlőtlen lesz.

A közoktatás egyik alapvető funkciója, hogy a társadalmi munkamegosztásra készít fel. A munkamegosztási viszonyokra azonban a társadalmi egyenlőtlenségek egész rendszere épül. Amikor az iskola — szakképzési funkciójának megfelelően — a különböző képzettséget igénylő és egymástól többé vagy kevésbé elütő társadalmi pozíciókra készít fel, *közvetlenül* is részt vállal a társadalmi rétegződés újratermelésében. Mindez az iskola *szelektáló funkciójához* kapcsolódik a legközvetlenebbül. A szelekció ténye maga is annak kifejeződése, hogy a társadalom nem nyújthat mindenki számára azonos iskolai végzettséget és képzettséget, nem teheti teljesen nyitottá a továbbtanulás útját. Az iskolának ki kell választania a tanulók sokaságából azokat, akik a *legkönnyebben* felkészíthetők a magasabb iskolafok elvégzésére. Az ilyen tanulók lényegében két csoportból kerülnek ki: nagyjából azon társadalmi rétegek gyermekei közül, amelyek — műveltségük birtokában — leginkább képesek felkészíteni gyermekeiket a *szelekciós követelmények* teljesítésére. Másrészt — az előbbieknél jóval kisebb arányban — bekerülnek a „kiválasztottak” közé a fizikai dolgozók „tehetséges” gyermekei is, pontosabban azok, akik különösen kedvező individuális adottságaik folytán gyorsan fejleszthetők.⁵ Az iskola a képességek, pontosabban a tanulmányi és felvételi eredmények alapján szelektál, s a szelekciós folyamatban egyenlő mércét alkalmaz. A szelekció említetvei helyesek, de mert a képességek fejlettségét és a tanulmányi eredményeket az eltérő individuális adottságokon kívül az *örökölt és egyenlőtlen társadalmi-művelődési feltételek* is erőteljesen befolyásolják, az egyén kiválasztása társadalmi szelekcióvá válik.⁶

Ma a társadalom elsősorban azt igényli az iskolától, hogy szakképzési funkciójának tegyen eleget. Ennélfogva az iskolában a *szelekciós képzés* kerül előtérbe. Az iskola a maga feladatát elsősorban nem abban látja, hogy a lehető legteljesebben kifejlessze *minden egyes tanuló* képességeit, hanem — a szelekciós funkció elsődlegességének megfelelően — szinte az általános iskola első osztályától kezdve arra törekszik, hogy kiválassza azokat, akik a legkönnyebben készíthetők fel a magasabb képzettség megszerzésére. Nem véletlen tehát, hogy a fizikai dolgozók gyermekeinek segítségével is elsősorban azok a speciális formák terjedtek el (a továbbtanulásra előkészítő tanfolyamok rendszere), amelyek közvetlenül a szelekciós képzés céljait szolgálják.

A szelektáló iskolarendszer, jóllehet tömeges általános képzést folytat és a *nevelés céljaként* a személyiség adottságainak és képességeinek sokoldalú kibontakoztatását hirdeti meg, a valóságban a tanulók többségének nem ad módot, illetve megfelelő lehetőséget ahhoz, hogy valóban kifejleszthesse adottságait. Hogy a képességfejlesztés feladatainak háttérbe szorulása elsősorban mely társadalmi rétegek gyermekeit sújtja, azt szükségtelen részletesen ecsetelni.

A vázolt ellentmondás gyökere megint csak társadalmi eredetű, s nyilvánvalóan nem oldható fel pusztán a pedagógia eszközeivel. A szelektáló funkció elsődlegessége ugyanis szervesen összefügg a munkamegosztás mai differenciáltságával, továbbá azzal a körülménnyel is, hogy a magasabb is-

kolai végzettséget és szakképzettséget igénylő munkahelyek erősen korlátozott mértékben állnak rendelkezésre. Közismert például, hogy hazánkban egy-egy korosztálynak csak mintegy 10—12 százaléka juthat be a felsőoktatási intézményekbe. A továbbtanulási igények messze meghaladják a lehetőségeket, ráadásul e lehetőségek — a mostani elképzelések szerint — nem bővülnek számottevően a következő évtizedben.⁷ E körülmény szükségessé teszi egyfelől a szelekciós követelmények további szigorítását, másrészt csökkenti a kedvezőtlenebb starthelyzetből indulók továbbtanulásának esélyét.

A szelektáló funkció és a képességek fejlesztésének feladata között feszülő ellentmondás enyhíthető ugyan, de távolról sem oldható fel végérvényesen. Ennek ugyanis az lenne a feltétele, hogy az iskola (legalább az alap- és középfokú oktatás) „megszabaduljon” szakképzési funkciójától, s csupán az *általános képzés* eszközeként funkcionáljon. Ebben az esetben az iskola sokkal inkább az „egyenlőség birodalmává” válhatna, jóllehet objektíve akkor is egyenlőtlen társadalmi pozíciókra készítene fel. A *közvetlen szelekció* azonban iskolán kívüli utakra terelődne, s ezáltal az iskola a képességfejlesztés szempontjából új lehetőségek birtokába juthatna. E kedvező megoldásnak ma még nyilvánvalóan nem érlelődtek meg a gazdasági-társadalmi feltételei.

Az elmondottak alapján is nyilvánvaló, hogy a közoktatási rendszer szükségképpen magán viseli a társadalmi létviszonyok erőteljesen érvényesülő hatását. Nyilvánvaló az is, hogy a művelődési esélyek reális egyenlőségének megteremtését elsősorban nem az intézményes neveléstől, hanem a társadalmi rétegek művelődési viszonyaiban meglévő egyenlőtlenségek fokozatos felszámolásától, a különösen kedvezőtlen helyzetű rétegek felzárkóztatásától kell remélnünk. Mindez azonban nem jelenti azt, hogy az iskolarendszer semminemű autonómiával nem rendelkezik, s elvileg sem tölthet be *aktív és viszonylag önálló* szerepet a társadalmi, művelődési viszonyok befolyásolásában.

Nézetünk szerint a közoktatási rendszer jelentősen meggyorsíthatja a művelődési egyenlőtlenségek felszámolásának folyamatát, gátolhatja a mobilitási esélyegyenlőtlenségek szabad érvényesülését és konzerválódását. Mindez azonban távolról sem valósul meg automatikusan, hanem csak akkor, ha az iskolát alkalmassá tesszük nivelláló funkciójának teljesítésére. Mindezt csakis akkor tudjuk elérni, ha az *egész iskolarendszer* hatékonyságát növeljük, s a művelődési hátrányok ellensúlyozását a pedagógiai folyamat szerves részévé tesszük.

Ma az iskola sem a nevelés *tárgyi-intézményi*, sem *pedagógiai-személyi* feltételeit tekintve sincs kellőképpen felkészülve fentebb körvonalazott társadalmi funkciójának teljesítésére. Az iskoláztatás nagymérvű és gyors ütemű fejlesztésével a pedagógiai tevékenység *intenzifikálása* nem tudott lépést tartani. Valójában maga az *extenzív fejlődés* sem ment következetesen végig. Az egész közoktatás alapját jelentő *általános iskola* szervezetileg sem tekinthető teljesen kiépítettnek. Az általános iskolát 14—16 éves korig el nem végzők, a szakrendszerű képzésben nem részesülők nagy száma, a korszerű oktatásra alkalmatlan iskolaépületek gondja, az általános iskolai kollégiumok hiánya, az iskolák közötti rendkívül nagy színvonalkülönb-

ségek stb. arról vallanak, hogy a *valóban általános*, korszerű alapiskola még megvalósításra vár.

Hasonlóan kiélezett és a fizikai dolgozók gyermekeinek továbbtanulását érzékenyen érintő probléma az is, hogy hazánkban az egységes oktatási rendszer *minőségileg és mennyiségileg* regionálisan erősen differenciált. Az iskolák anyagi és személyi ellátottsága ott a legkedvezőtlenebb, ahol a társadalmi hátrányokat létrehozó tényezők a leginkább halmozódnak. Mindez nem csupán az anyagi eszközök szűkös voltával függ össze, hanem azzal is, hogy az iskolák fejlesztésében nem mindig érvényesültek következetesen a társadalompolitikai szempontok. A településföldrajzi különbségek csökkentése, a vidéki általános iskolák és kollégiumok koncentrált fejlesztése az egyik legsürgetőbb feladat.

Hosszasan lehetne sorolni és minden bizonnyal behatóbban kellene elemezni iskolarendszerünk azon általános szerkezeti és tartalmi fogyatékosságait, amelyek közvetlenül szerepet játszanak abban, hogy az iskola nem oldja meg a művelődési hátránnyal indulók felzárkóztatását. A sikertelenség a legszorosabban összefügg azzal is, hogy a *művelődési hátrányok feloldásában, a fizikai dolgozók gyermekeinek segítésében jelenleg alkalmazott pedagógiai megoldások jórészt célszerűtlenek.*

A hazai neveléstudomány mindmáig semmit sem mondott arról, a pedagógiai gyakorlat szempontjából roppant fontos kérdéstről, hogy a művelődési szempontból hátrányosnak tekinthető helyzet miként befolyásolja a személyiség egészének fejlődését. Nincs az iskolának világos képe például arról, hogy mondjuk a segéd munkáscsaládban nevelkedő gyermekek milyen készségekkel kerülnek az iskolába, hogyan tudnak alkalmazkodni az iskola érték- és követelményrendszeréhez, milyen hátrányaik vannak az ún. alapkészségekben stb. Miután a pedagógia nem ismeri a társadalmi rétegek differenciált művelődési viszonyaiból adódó ún. „indulási különbségek” *pszichikus struktúráját és tartalmát*, nem képes választ adni arra sem, miként lehetne a különbségeket csökkenteni az iskoláztatás évei alatt.

Az indulási különbségek csökkentésének például az lenne az egyik alapvető pedagógiai feltétele, hogy az iskolai követelményszint összhangban legyen, vagy legalábbis igazodjék a munkásgyermekek alapkészségeinek fejlettségi szintjéhez. A jelenlegi iskolai követelmények azonban a kedvezőbb társadalmi és kulturális feltételekkel induló gyermekek (elsősorban az értelmiségi származásúak) fejlettségi szintjéhez igazodnak, s kimondottan azoknak kedveznek, akiket a családi ház felkészített az intellektuális tevékenységre. Ennélfogva a kulturálisan hátrányos helyzetből indulóknak nincs módjuk behozni lemaradásukat. Míg például az alsó tagozaton az értelmiségi származásúak abszolút többsége (86 százalék) teljesíti a maximális iskolai követelményeket, addig a segéd munkások gyermekeinek csupán 25 százaléka tud az alapkészségekben felzárkózni. A felső tagozaton rohamosan — 40—50 százalékkal — csökken a követelményeket maximálisan teljesítő munkás-paraszt származású tanulók száma, míg az értelmiségi származásúaknál nem következik be jelentősebb visszaesés.

Kissé durván fogalmazva: manapság nemcsak az örökölt művelődési hátrány, hanem — szándékai ellenére — maga az iskola is „akadályozza” a fizikai dolgozók gyermekeit egyéni adottságaik és képességeik optimális fejlesztésében. Egyfelől oly módon, hogy *elsajátítottnak, adottnak tétélez*

fel számos olyan ismeretet, készséget, amit csak a kulturálisan kedvezőbb feltételek közül érkezők hoznak magukkal. Az iskola olyasmit is követel és értékel, amit nem maga adott át, s ezzel a kedvezőtlenebb örökséggel indulók helyzetét nehezíti. Másfelől az *iskolai-pedagógiai értékrend* jelenleg olyan, hogy csupán a jó tanulóknak (tehát a társadalmilag is előnyösebb helyzetűeknek) nyújt elismerést és presztizst. Azokat pedig, akik leginkább rászorulnának a sikerélmények nyújtotta ösztönzésekre, észrevétlenül hagyja, hiszen kevés dologban tűnnek ki, vagy éppenséggel elmarasztalja. Ez az „elmarasztalás” elsősorban a gyenge tanulók sajátos iskolai „diszkrimináltságában” nyilvánul meg. A mai iskola szükös tevékenységi dimenziójában úgyszólván alig akad lehetőség arra, hogy a tanulmányi teljesítményekben gyengébbek is kivívják tulajdon értékeik elismerését.

Mindez keresztezi azt a törekvést, hogy a művelődési értékek iránt egyébként is kevésbé fogékony gyermekeket bevezessük az iskola intellektuális világába, és elfogadtassuk velük annak normáit és értékelési mintáit, s kifejlesszük bennük az eredményes tanuláshoz nélkülözhetetlen *szubjektív indítékokat*. Az iskolának tehát az *egyén fejlettségi szintjéhez igazodó pedagógiai* ösztönzéseknek és készítéseknek olyan légkörét és rendszerét kellene kialakítania, amelyben valóban feloldódhat a gyermek szembenállása a tanulással, s egyre inkább kialakulhat benne az az igény, hogy céltudatos tanulással kikerüljön hátrányos helyzetéből. A fizikai dolgozók gyermekeinek jóval gyengébb tanulmányi teljesítménye nem egyszerűen abból adódik, hogy a családban átadott ismeretek mennyisége és a gyermek tanulásához nyújtott effektív segítség összehasonlíthatatlanul kevesebb, mint egy átlagos értelmiségi családban. A mélyebben fekvő ok az, hogy a fizikai dolgozó családok környezete kevésbé képes a gyermeket valóban *intenzív művelődésre* serkenteni, s tudatosan fejleszteni a tanulási motivációs szféráját. Az ilyen kulturális szempontból „ingerszegény” környezetben *kedvezőtlenül alakulnak a tanulási indítékok*, s mindez mérhetetlenül nehezíti a személyes adottságok fejlesztését.

Mindebből azt a következtetést vonhatjuk le, hogy a művelődési egyenlőtlenségek ellensúlyozásával összefüggő pedagógiai feladatok mindenekelőtt a személyiség *egész beállítódásának*, orientációjának céltudatos befolyásolásához kapcsolódnak. A személyiség belső világának, tanulási-művelődési indítékainak pozitív formálása nélkül — a tanulók pusztán tanulmányi segítségével — a pedagógiai munka csupán mulékony sikereket érhet el, miként azt a fizikai dolgozók gyermekei tanulmányi segítésére irányuló erőfeszítések bizonyos tapasztalatai is tanúsítják.

*

Miként lehetne az iskola tevékenységét összhangba hozni a társadalom strukturális viszonyaiból fakadó feladatokkal? Hogyan érhető el, hogy iskolarendszerünk ne növelje, hanem hatékonyan csökkentse a fizikai dolgozók gyermekeinek továbbtanulási esélyegyenlőtlenségét? Korántsem gondoljuk, hogy a probléma megoldásának lehetséges módozatait kielégítően fel tudjuk vázolni. A tanulmány alább következő része egy kisebb kollektíva közös kutatásainak eredményeire is támaszkodik, amelynek tagjai e cikk szerzőjén kívül Ferge Zsuzsa, Háber Judit, Pataki Ferenc, Tánczos Gá-

bor és Várhegyi György. A részleteket illetően még kimunkálatlan elképzelések és javaslatok lényegét a következőkben foglaljuk össze:

1. A nemzetközi kutatások (és a hazai vizsgálatok) egybehangzóan azt igazolják, hogy a *beszéd-, olvasási, írás- és számolási* készség, valamint a *megfigyelő és megismerő, az ismeretszerző és ismeretközlő* képesség fejlettsége tekintetében a fizikai dolgozók gyermekei messze elmaradnak az értelmiségi környezetben nevelkedő gyermekektől.

Az ún. „indulási hátrány” a személyiség szintjén az imént említett *alapkészségek viszonylagos fejletlenségében* fejeződik ki. E hátrányok nem egyenlíthetők ki bármely életkorban, nem küzdhetők le akkor, ha a tanulók felzárkóztatása csupán a felső tagozatban vagy a középiskolában kezdődik el. Éppen ezért, a fizikai dolgozók gyermekeinek kedvező starthelyzetbe juttatását elsősorban az *intézményes nevelés kezdetére, az óvoda és az általános iskola alsó tagozata képességfejlesztő-felzárkóztató funkciójának kibontakoztatására* kell alapozni. Bizonyosnak véljük: ez a megoldás az alapvető feltétele annak, hogy oktatási rendszerünk kibocsásson annyi tehetséges fiataalt a fizikai dolgozó rétegek gyermekei köréből, hogy „gőrcsős” erőfeszítések nélkül lehessen biztosítani nagyobb arányú továbbtanulásukat a felsőoktatási intézményekben.

2. Számításba kell vennünk, hogy közoktatásunk *jelenlegi struktúrája és szelekciós rendszere* kimondottan nehezíti az örökölt művelődési hátrányokkal indulók továbbtanulását, iskolai mobilitását.

A jelzett ellentmondás egy olyan homogén szerkezettel rendelkező közoktatási rendszer bázisán oldódhat fel, amely megszünteti az egymásra épülő iskolafokok *merev elkülönülését*, feloldja a középfokú oktatás horizontális tagozódásának *hierarchikus* jellegét, biztosítja az iskolatípusok közötti *átlépéseket*, a *korrekciós irányváltások* lehetőségét, s a *szelektáló* funkció helyett a *képességfejlesztést* állítja előtérbe. E strukturális változások, amelyeknek részletes kimunkálását ezután kellene elvégezni, csakis hosszabb távon valósíthatók meg.

3. A pedagógiai tevékenységben nélkülözhetetlennek érezzük a társadalmi-művelődési egyenlőtlenség spontán hatásaival is számoló *differenciálás elvének* meghonosítását. A tanulói teljesítmények olyanfajta spontán differenciálódását, amelyet a társadalmi struktúra determináló hatása hozott létre, csakis differenciált — az egyén fejlettségi szintjéhez és fejlődésének lehetséges üteméhez igazodó — pedagógiai hatásokkal tudjuk enyhíteni. A jelenlegi *uniformizált követelmények* helyett a *fejlődési feltételek fokozatos azonosságának, egyöntetűségének megteremtését* kell célul tűzni. Ennek egyik igen jelentős pedagógiai eszköze lehetne például az *ötéves életkortól általánosan kötelező óvoda*, illetve amíg ez általánosan bevezethető lesz, az *előiskola*. Ezekben játékos eszközökkel, de igen cél tudatos pedagógiai eljárásokkal kellene olyan, elsősorban beszéd- és logikai-készség-fejlesztő eljárásokat alkalmazni, amelyek *egyenletesebb indulási színvonal* kialakítását tennék lehetővé az iskola első osztályában.

4. Az általános iskola *társadalmi felzárkóztató, homogenezáló funkcióját* a következő módon volna kívánatos alakítani.

Az alapiskolázás *első ciklusában az alapkészségekben* mutatkozó hátrányok csökkentése, továbbá a gyerekek *tanulási* indítékainak, az iskolához és a szellemi javakhoz való viszonyának pozitív formálása a feladat. A pe-

pedagógiai munka gerincét az *anyanyelvi kultúra* fejlesztése (és nem egyszerűen az írás és olvasás megtanítása) alkotja. Tudományos vizsgálatokkal³ igazolt tény, hogy a fizikai dolgozók gyermekeinek *tanulmányi hátránya* elsősorban az iskolai teljesítmények szempontjából leglényegesebb *nyelv- és beszéd-*, illetve az *olvasás és megértés* készségeinek fejletlenségével függ össze.

A kutatási eredmények egybehangzóan bizonyították azt is, hogy az iskolában jelenleg alkalmazott pedagógiai eljárások *teljesen alkalmatlanok* az ilyenfajta hátrányok felszámolására. Ennélfogva a képességfejlődésben megnyilvánuló kezdeti egyenlőtlenségek az iskolai évek alatt *behozhatatlan hátránnyá* nőnek.

Az említett készségek rétegspecifikus szóródása a strukturált társadalmak egyetemes kísérő jelensége. Éppen ezért nagyszámú és egyre kiterjedtebb kutatás folyik a hátrányok felszámolását biztosító, *fejlesztő módszerek* kimunkálása érdekében. Az eredmények biztatóak és egyértelműen jelzik, hogy az iskolarendszer nem tehetetlen a művelődési egyenlőtlenségek spontán hatásaival szemben. Szovjet kutatóknak (Galperin és munkatársai) a matematikai ismeretek elsajátításában elmaradt gyermekekkel folytatott kísérletei például azt bizonyították, hogy a tanulók felzárkóztatása meghatározott manipulatív tevékenységekkel kapcsolódik egybe. Ha a manipulatív feladatokat a lemaradókkal sikerül elsajátíttatni, eljuttathatók a matematika befogadásához. Az Egyesült Államokban működő kutatók (pl. Bereiter és Engelman) sajátos „előnyprogramokat” dolgoztak ki a hátrányos helyzetű gyermekek beszéd- és olvasáskészségének fejlesztésére. Svédországban pedig országos jellegű intézkedéseket hoztak a gyengén olvasó gyermekek elmaradásának felszámolására. (Sajátos olvasásdiagnosztikai és olvasástechnikai módszereket vezettek be, az osztályokat csoportokra bontották az olvasási készség fejlettsége szerint, intézkedéseket hoztak olvasástanítási specialisták kiképzésére stb.)

Szükségesnek ítéljük azt is, hogy az alapiskolázás *első ciklusában* a jelenlegi osztályozásnál *rugalmasabb megoldást* vezessünk be, s ne rögzítsük már az iskolázás első éveiben a tanulmányi eredmények szerinti merev rétegzettséget. Az első két évben meg lehetne elégedni a tanulói teljesítmények általános jellemzésével. Differenciáltabb értékelésre (ún. osztályozásra) csak a harmadik év végén kerülne sor. Ugyancsak kívánatos lenne, hogy az első iskolázási ciklusban elvileg lehetetlenné váljék az osztályismétlés. (Ennek természetesen az a feltétele, hogy valóban csak a képezhetők kerüljenek be a normális iskolába.)

Ami a *tárgyi és személyi feltételeket* illeti: alapvető feltételnek ítéljük az *alacsony osztálylétszám* biztosítását, mert a személyre szabott pedagógiai törődés csakis így válhat lehetővé. Szakítani kell azzal a hagyományos felfogással is, amely az alsó osztályos tanító munkáját a legszűkösebb szakmai és általános pedagógiai-pszichológiai kulturáltságot igénylő beosztásnak tekinti, s a tanítókat ennek megfelelően képezi és javadalmazza. A fentebb körvonalazott feladatok megoldása nyilvánvalóan elképzelhetetlen a tanítók képzési színvonalának (a képzés tartalmának) alapos felemelése nélkül. Napirendre kellene tűzni a már működő alsó tagozatos nevelők *átképzésének* ügyét is.

Az első képzési ciklus intézményes kerete az ún. *egésznapos iskola* le-

het. Az egésznapos iskola eddigi tapasztalatai alapján egyértelműen megállapítható, hogy ez a megoldás lényegesen csökkentheti a fizikai dolgozók gyermekeinek indulási hátrányát. A fővárosi vizsgálatok⁹ tapasztalatai szerint például a segédmunkás származású, egésznapos osztályban tanuló gyermekek lényegesen jobb tanulmányi eredményt érnek el, mint a napközisek, illetve a fél napot otthon töltők. (Nyelvtanból 1,3, fogalmazásból 1, számtanból 0,9 osztályzat a különbség az egésznapos iskolások javára, a fél napot otthon töltőkkel szemben.)

Az egésznapos iskola szociológiai vizsgálatának ezúttal nem részletezett eredményeiből az a következtetés vonható le, hogy az *iskolaotthonos osztályok intézménye* nagymértékben elősegítheti az általános iskola *felzárkóztató-homogeneizáló* funkciójának érvényesülését. Ezért az említett forma kiépítését meg kellene gyorsítani. Elsősorban ott kell jól felszerelt és jó munkafeltételekkel rendelkező egésznapos osztályokat létesíteni, ahol a társadalmi, művelődési hátrányok halmozódnak (munkásnegyedek, külvárosok stb.).

Az alapiskolázásban fel kellene oldani a jelenlegi két „tagozat” közötti túlságosan éles átmenetet. A jelenlegi indokolatlanul hirtelen váltás, a tanulás és tanítás stílusának ugrásszerű átalakulása olyan új követelmények elé állítja a tanulókat, amelyek sokan nem tudnak megfelelni. (Mindez főként azokat sújtja, akik nem sajátították el az iskolaszerű tanulás készségeit, illetve az alapkészségek tekintetében még nem tudták behozni hátrányaikat.)

Mivel a felső tagozatban már nincs mód az említett hátrányok kiegyenlítésére, az elmaradás pótolhatatlanná válik. A fizikai dolgozók gyermekeinek nagy része lemaradozva evickél végig a felső osztályokon, s alig éri el a közepes vagy elégséges színvonalat. Szükségesnek véljük tehát, hogy az alapiskolázásban *funkcionálisan elkülönítsünk* egy olyan szakaszt, amely módot nyújt az alapkészségekben meglévő hátrányok pótlásához, s ugyanakkor lehetővé teszi a minőségileg magasabb pedagógiai követelmények fokozatos bevezetését.

Az általános iskola csakis akkor tud hatékonyan részt vállalni a fizikai dolgozók gyermekei *továbbtanulásának és pályaválasztásának* segítségével, ha változatos munka- és teljesítményhelyzetek elé állítja őket, mégpedig úgy, hogy *egyéni hajlamaik és képességeik megszilárdulására* is lehetőség kínálkozzék. Ezt a mai teljes differenciálatlanság erősen gátolja, azért is, mert a mai gyakorlatot a teljes verbalitás uralja, s a tanulók értékelését és a velük való törődést a számszerű *tanulmányi átlagok* szabják meg.

Nézetünk szerint az általános iskolának nem az a feladata — miként az egyik, pedagógusnak szánt „útmutató” tartalmazza —, hogy kiválassza a közepesek és elégségesek között „megbúvó” tehetséges gyermekeket. A feladat sokkal inkább az, hogy a tanulási-tanítási folyamatba szervesen építsük be a képességefejlesztés szempontjából nélkülözhetetlen *tevékenységi módokat*, s azok *serkentési-ösztönzési* lehetőségeit. Ebből a szempontból kiemelkedő szerepet kell tulajdonítanunk az *egyén választási lehetőségeit, felölöségét és érdekelttségét növelő fakultatív elemeknek*.

5. Milyen feladatok hárulnak a középfokú *oktatásra* a fizikai dolgozók gyermekeinek segítségével? Említettük már, hogy a középfokú oktatás bizonyos strukturális eredetű ellentmondásai kedvezőtlenül befolyásolják a

fizikai dolgozók gyermekeinek közép- és felsőfokú továbbtanulását. A jelenlegi helyzeten csakis a középfokú oktatás egészét érintő problémák megoldásával lehetne lényegesen változtatni. E megoldást sürgető problémák lényegét a következőkben összegezzük:

Középfokú oktatásunk alapvető ellentmondása az, hogy a *továbbtanulásra* előkészítő, illetve a *szakmai képzést* nyújtó iskolafajták mereven elkülönülnek, s a továbbtanulási lehetőségek szempontjából *egyenlőtlen esélyeket* biztosítanak. Az általánosan képző középiskola (a gimnázium) jelenleg képtelen megoldani kettős feladatát: a felsőfokú tanulmányokra való felkészítést és az arra nem képesek gyakorlati irányú, elfogadható elhelyezkedési lehetőségeket ígérő előképzését. Ez az iskolatípus a fiatalok nagy tömegeit oktatja, miközben a többség számára sem a továbbtanulás, sem a szakmaszerzés lehetőségét nem tudja garantálni. A kockázatot az iskolatípus tanulóinak (és szüleiknek) kellene vállalni. A következmény az, hogy — főként a fizikai dolgozók körében — évről évre csökken az érdeklődés a gimnázium iránt.

A fizikai dolgozók a kisebb kockázatot jelentő szakközépiskolát részesítik előnyben. Ebből még nem származna különösebb probléma akkor, ha a szakmai középiskola a felsőfokú oktatási intézmények felvételi tárgyait az általánosan képző középiskolával azonos szinten és azonos óraszámban tudná oktatni. A *szakképzés* és a *továbbtanulásra való előkészítés* kettős funkcióját azonban szintén lehetetlen úgy megvalósítani, hogy a szakmai iskola az általánosan képző középiskolával azonos továbbtanulási esélyeket adjon. Ennélfogva a *szakközépiskola egyszerűen képtelen megoldani a fizikai dolgozók kiemelkedő képességű, felsőfokú továbbtanulásra alkalmas gyermekeinek „versenyképes” felkészítését.*¹⁰

A középfokú oktatási rendszereket világszerte jellemző előbbi ellentmondás feloldásának voltaképpen egyetlen reális útja van: az *egységes középiskola* megteremtése, amely az általános jellegű *elméleti-szakirányú képzés* feladatát tölti be, a speciális *munkaköri képzést* pedig az üzemek és intézmények hatókörébe utalja. A középiskolát — felfogásunk szerint — hazánkban is ezen az úton tehetjük a társadalmi mobilitás mainál jóval nyitottabb csatornájává, olyan egységes struktúrával rendelkező iskolafokozattá, amely minden tanulója számára biztosítja a felsőfokú továbbtanulás esélyét, ugyanakkor elméleti és gyakorlati irányú felkészültséget is ad. E célkitűzés megvalósítására csakis hosszabb távon kerülhet sor. Az ellentmondások enyhítésére irányuló megoldásokat tehát a *mai struktúra keretei között* kell keresnünk. Konkrét elképzeléseink és javaslataink a következők:

Fontos érdekek fűződnek ahhoz, hogy a fizikai dolgozók gyermekeinek aránya ne csökkenjen a gimnáziumokban. Ennek érdekében csökkenteni kell a gimnáziumi továbbtanulással együtt járó kockázatot, oly módon, hogy a gimnáziumi tanulmányok befejező szakaszában *intézményesen* (tanfolyamok keretében) készülhessenek fel a fiatalok azokra a szellemi-adminisztratív munkakörökre, amelyeket ma a tanulmányok befejezése után mindenfajta felkészítés nélkül töltenek be. (Jelenleg a gimnáziumot végzett fiatalok mintegy 30 százaléka szakképzetlen szellemi dolgozóként helyezkedik el.)

A gimnáziumban a pedagógiai munka differenciálásának *új formáját*

kellene kialakítani. Az első évfolyamon módot kellene találni az ismeretbeli hiányok pótlására, a középiskolai tanulás sajátos követelményeihez való felzárkózásra. A jelenlegi gyakorlat mindezt nem teszi lehetővé. A tanulókat az iskolába lépés pillanatától kezdve olyan követelmények elé állítják, amelyeknek a fizikai dolgozók gyermekeinek túlnyomó többsége nem képes kellő színvonalon megfelelni. E tanulók általános tanulmányi eredményei — az általános iskola végén elért eredményekhez képest — mintegy két osztályzattal esnek vissza, kb. 20 százalékuk pedig megbukik. E helyzetben csakis a pedagógiai követelmények differenciálásával és a tanulók *tervszerű felzárkóztatásával* lehetne változtatni.

Tekintettel arra, hogy a fizikai dolgozók gyermekeinek többsége a szak-középiskolában tanul tovább, s figyelembe véve a kedvezőtlenebb továbbtanulási esélyeket, a szakközépiskola *utolsó évfolyamán* szervezeten biztosítani kellene, hogy a továbbtanulni szándékozó fiatalok elsajátíthassák a felvételi tárgyak ismeretanyagát.

6. Nézetünk szerint a jelenlegi *szelekciós és felvételi* rendszer módosítására van szükség. E rendszer társadalmi szűrőként működik, s teljesen egyértelműen sújtja a hátrányosabb helyzetből induló rétegeket. Többféle variánst kellene végiggondolni. Így például a magasabb iskolafokra történő felvételeknél nem a korábban elért *tanulmányi átlagot*, hanem csupán a *szakiránynak megfelelő tantárgyakban* felmutatott teljesítményeket kellene mérlegelni. Az érettségi és az egyetemi felvételi vizsga dupla terhet jelent a tanulóknak. Az érettségi — legalábbis mint szelekciós ismérv — tökéletesen elvesztette funkcióját, mert nem mentesít egy teljesen más típusú felvételi vizsga alól.

Világosan látjuk, hogy az általunk elmondottak korántsem ölelik fel a fizikai dolgozók gyermekeinek segítségével, az esélyegyenlőtlenségek pedagógiai ellensúlyozásával összefüggő tennivalók teljes körét. Írásunk célja azonban lényegében az volt, hogy a jelenleg általánosan elterjedt felfogással szemben a fizikai dolgozók gyermekeinek segítségét ne elkülönített feladatként, hanem az *iskolarendszer egészének egyik alapvető társadalmi funkciójaként* mutassa be. Végeredményben azt a felfogást igyekeztünk bizonyítani, amely szerint a fizikai dolgozók gyermekeinek valóban hatékony segítségét csakis a *közoktatási rendszer általános továbbfejlesztése*, a pedagógiai tevékenység erőteljes *intenzifikálása* esetén tudjuk biztosítani. Maga a feladat egyértelmű: olyan iskolarendszert kell teremtenünk, amely valóban alkalmas a társadalmi-művelődési egyenlőtlenségek spontán hatásainak bizonyos mérvű ellensúlyozására. Hogy mindez miként valósítható meg, ahhoz írásunk legfeljebb néhány adalékot szolgáltatott.

JEGYZETEK

¹ Részletesebben lásd *Ferge Zsuzsa*: Társadalmunk rétegződése. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, Budapest, 1969.; *Gazsó Ferenc*: Mobilitás és iskola. Társadalomtudományi Intézet 1971.

² Az iskola nivelláló funkciója nem a birtokolt ismeretek, készségek stb. azonoságának biztosítását jelenti, hanem a fejlődési feltételek azonosságának, homogeneitásának fokozatos megteremtését.

³ A globális adatokat tekintve mindössze néhány százalékos aránycsökkenésről van szó: 1963–1964-ben 43,5 százalék volt a fizikai dolgozók gyermekeinek aránya a felsőoktatási intézmények első évfolyamain, 1971-ben pedig 38,4 százalék.

⁴ A fizikai dolgozók VIII. osztályt elvégző gyermekei közül jóval kevesebben tanulnak tovább, mint más rétegek gyermekei. 1971-ben a fizikai dolgozók általános iskolát befejező gyermekeinek 15,4 százaléka sehol nem tanult tovább (más kategóriáknál összesen 2,5 százalék), s mindössze 35,8 százalékuk iratkozott be középiskolába (más kategóriák: 78,4 százalék). Gimnáziumba mindössze az említettek 11,1 százaléka iratkozott be.

⁵ Vö.: *Ferge Zsuzsa*: A társadalmi struktúra és az iskolarendszer közötti néhány összefüggés. *Szociológia*, 1972. 1. szám.

⁶ Az ebből adódó problémákat elvileg kétféleképpen lehetséges megoldani: egyfelől a rekrutáció során biztosított előnnyel (pl. plusz pontokat adnak a kedvezőtlenebb starthelyzetből indulóknak), másrészt az egyenlőtlen továbbtanulási esélyek tervszerű és céltudatos pedagógiai ellensúlyozásával. Az előbbi megoldás csakis egy rövidebb periódusban alkalmazható. A származási kategorizálás eltörlésével hazánk az utóbbi utat választotta, a közoktatási rendszer azonban nem volt kellőképpen felkészülve a művelődési egyenlőtlenségek pedagógiai ellensúlyozásának bonyolult feladataira.

⁷ Nincs kizárva annak lehetősége, hogy a felsőfokú oktatás mennyiségi keretei „alátérvezettek”, és a felsőoktatásban részesülők számának változatlan szinten tartása (stagnálása) a perspektívikus szükségletek téves megítélésén alapul. A problémát gondosan kellene mérlegelni.

⁸ Az ilyen jellegű kutatások hazánkban kezdeti stádiumban vannak. E kutatásokat az MTA Szociológiai Intézete irányítja. Az 1970–1971-ben lefolytatott első vizsgálat a fővárosi általános iskolák I. és VI. osztályos tanulóinak körére terjedt ki.

⁹ A vizsgálatot a Fővárosi Szakfelügyeleti és Továbbképzési Intézet végezte. A közölt információk Várhegyi György még publikálatlan tanulmányából származnak.

¹⁰ Közismert, hogy a fizikai dolgozók gyermekeinek többsége a szakmunkásképző iskolákban tanul tovább. Ez az intézménytípus azonban „emeltszintű” formájában sem biztosít reális továbbtanulási lehetőségeket, és a továbbtanulás szempontjából zsákutca jellegű elágazás.

Érdek és struktúra*

I. MEGJEGYZÉSEK AZ ÉRDEK ELMÉLETI ÉS TAPASZTALATI ÉRVÉNYESSÉGÉNEK FELBONTÁSÁHOZ

1. Az utóbbi években megjelent hazai szociológiai irodalom jó része a tancsétlan tűnődés és nemtörődömség egymásba át-átjátszó tüneteit mutatja, amikor az érdek problematika és a társadalmi struktúra elméleti összefüggéseinek témájára terelődik a szó. A hatvanas évek néhány vitájában — amikor nyilvánosságot kaptak a magyar társadalmi struktúra elmélyültebb magyarázatainak, sok tekintetben eltérő felfogásának főbb variánsai — más és más aspektusú fogalmi keretben, de végig kifejtetlenül — és gyakran pontatlanul — bukkant fel az érdek kategóriája. Nem arról van szó, mintha az irodalom az érdek-kategória jelentését nem tisztázta volna, vagy esetleg a fogalmi kifejtéssel maradt volna adós. A marxista társadalomfilozófia és az általános szociológiaelmélet, ha néhol bizonytalankodva is, megkísérelte kideríteni olyan fogalmak természetét, mint szükséglet, érdek, érték stb. A tapasztalat azonban azt mutatja, hogy például az érdek témakörének feldolgozása és „átfordítása” a konkrét szociológiai elméletalkotásba — s ezen belül: „beillesztése” a társadalmi struktúra elméleti építményébe — még nem történt meg. Az érdek és a társadalmi struktúra témakörök „egymásrautaságának” bizonyítása ma még legalább annyira nélküli a megalapozott érvelést, mint amennyire igaz, hogy összefüggéseik elméleti kiiktatását sem kísérelték meg sehol keresztülvinni.

E dolgozat célkitűzése annak bemutatása lenne, hogy az érdek témakör — az itt található magátólértetődések és értetlenségek lazításával — a társadalmi struktúra elméleti megközelítéseiben megkerülhetetlen, „át-hághatatlan” kritériumot jelent.

A témával foglalkozó irodalomból azt láthatjuk, hogy annak egy része hallgatólagosan elmegy az érdek problematika mellett, esetenként a módszertani empirizmus hidegvérével tartva távol magát e téma megemésztésének különféle kényelmetlenségeitől. Más oldalról, az érdek mindaddig „ellenállt” azoknak a rohamoknak, amelyek a gombaszerűen elburjánzó

* Ez a cikk Papp Zsolt „Adalékok az érdek-kategória történeti-szociológiai megközelítéséhez” című tanulmánya alapján készült két fejezet lerövidített változata.

felmérések kapcsán érték. Megint más és gyakori eset, amikor az érdek a társadalomszerkezet egyes tapasztalatilag vagy statisztikailag rögzíthető alkotóelemeinek, például foglalkozási csoportjainak szinonímájává vagy egyszerű „velejárójává” válik, és ezzel voltaképpeni tartalma elvész. Ahány réteg, annyi érdek, ahány háztartás, annyi érdek, ahány individuum, annyi érdek, s ezzel a téma ki is csúszott a kezünkől. (A téma megközelítéseiben közismert például, hogy egy társadalom funkcionális tagozódása és státuszrendszere nem feltétlenül követi egymást. Az érdekek nem csupán egymásra épülő, hanem egymást keresztező „befolyási övezetei” is kialakulhatnak.)

Csaknem alapbeidegződésünké lett eset, amikor az érdek témakörének kiépítése az egyéni-közösségi-társadalmi felosztás normatív hármasságában kap megfogalmazást. Az érdekképző szintek, az érdektípusok ilyen tagolása szolgálhat ugyan bizonyos didaktikus célokat, de ebben a kifejtetlen formában hallatlanul leegyszerűsíti és sematizálja a valóságos állapotokat. Megkockáztatható feltevés, hogy az egyéni-csoport-össztársadalmi érdek ideális és előírt „egyezésének” és megtúrt „differenciáltságának” elve legalább olyan ballasztként nehezkedik a szociológiai — és túl ezen: a köznapipolitikai — gondolkodásra, mint korábban például a termelők és termelési viszonyok kötelező összhangjának vulgarizált „törvénye”.

Más példát véve, az érdek felszínre kerül mint az egyes társadalmi osztályok (rétegek és csoportok) összertartozását és belső sajátosságait magyarázó végső elv, anélkül, hogy szerkezetét, szociológiailag differenciálható mozzanatait megkísérelnénk kibontani. „Érdek, szükséglet, cél, funkció” — mondjuk egy társadalmi csoport (vagy általában bármely alakzat) alapismérveinek, egyben „végső építőköveinek” szokványosan összegező felsorolásaként, s ezzel a kérdést gyakran elintéztnek tekintjük. Hasonló fogalmi kenetteljességgel bukkan fel az érdek a szakigazgatás-társadalmi uralom alternatíva-komplexum hátterében is. Napjaink szociológiai vitáiban a gyakran homlokegyenest ellenkező álláspontot valló partnerek is úgy nyúlnak az érdek kategóriájához, úgy avatják öngazoló hivatkozási alappá — s ez teljes mértékben vonatkozik a jelen írásra is —, mint csatázó teológiák a végső mozgató elvet, vagy freudisták a „libidinózus ösztönt”, vagyis mint valami olyasmit, aminek a létezése és szerepe meg nem kérdőjelezhető, csak éppen a mibenlétéről tudunk keveset, vagy semmit. Újra és újra megerősítjük, hogy az érdekek „vannak”, „hatnak”, „nagy fontosságúak” és — sajnos — „feltáratlanok”. Eközben aztán az univerzális „tolvajkulcsként” forgatott kategória valóban üresnek bizonyul, messze alatta marad saját valóságfeltáró lehetőségeinek. Kérdéses azonban, hogy e témakör kidolgozatlansága és némiképpen elnagyolt felvetése egyet jelent-e létjogosulatlanságával.

Ennek az írásnak nem célja az eddigi hiányok pótlása. Jelenlegi ismereteink birtokában korai volna a létező struktúrakonceptiók mellé egy új variánst állítani. Célunk „mindössze” az, hogy az érdek témakörét felvetve, a társadalomszerkezet kutatásának néhány elvi problémájára irányítsuk a figyelmet. Más szóval, megkíséreljük megközelítő pontossággal kijelölni egy lehetséges — az érdekekkel összefüggő — társadalomstruktúra-konceptió elméleti kontúrjait. Meggyőződésünk, hogy a marxi társadalomstruktúra-elméletben az egyes társadalmi alakzatok érdekmegoszlásának és az

érdekek objektív konfliktusaival összefüggő problémáknak alapvető jelentőségük van. Csakhogy e struktúraelmélet felidézése során — szerintünk — nem elegendő pusztán „A tőké”-re támaszkodni.¹

A társadalomszerkezet marxi elméletének rekonstruálásához nélkülözhetetlenek azok a fejtegetések, amelyek „A tőke” előtti munkákban, elsősorban „A hegeli jogfilozófia kritikájá”-ban, a „Brumaire”-ben és a „Grundrissé”-ben fogalmazódtak meg.

Mindennek elméleti feltárása messze meghaladná e dolgozat vállalásait. Annyit azonban talán sikerül elérni, hogy bizonyítsuk: Marx társadalomstruktúra-képe nem azonos sem az osztálystruktúrával, sem a réteghierarchiával, hanem „több” ezeknél. Másrészt a marxi felfogás szolgáltat több olyan kiindulópontot, melyek elvezethetnek az előbbieket megismeréséhez, és e kiindulópontok nem „közömbösek” az érdekek témakörét illetően.

Még egy elvi-metodológiai megjegyzésnek kell helyet szorítanunk. A későbbiekben felmerül, hogy az érdekek kategóriáját nem lehet közvetlenül „beilleszteni” az összefüggéseknek azon fogalmi keretébe, amelyben Marx a polgári gazdaság „felszínén”, illetve „mélyén” lejátszódó folyamatok elemzését elvégzi. Az érdekek a marxi használatban (pl. a „Grundrissé”-ben) a filozófiai-ökonómiai fejtegetések gyakran szövegszerűen elkülöníthető „befejezésénél”, esetenként „indításánál” bukkan fel. Azt mondhatnánk, hogy Marx fejtegetéseinek összegező részénél mintegy „eljut” az érdekek kategóriájához, amikor ez visszavetítve értelmet — irányultságot, vonatkozást — ad a már felvonultatott kategóriák némelyikének, sőt egészének. Másfelől szembeötlő, hogy az érdekek gyakran ezeknek szinonimájaként szerepel, így említése egyes helyeken a fogalmak pusztá ismételtetésének látszik.²

A fogalom néhol párhuzamos vagy tautológikus használata mégsem lehet meglepő. Marxnál az érdekek nem fogalmi rokona a politikai gazdaságtan egyes kategóriáinak. S nem is egyszerűen csak logikai terjedelmét vagy absztrakciós fokát tekintve különül el azoktól és a bennük kifejeződő történésektől. Az érdekek — a marxi értelmezésben — sajátosan a *politikai gazdaságtan* kategóriája. Használata rávilágít arra, hogy „A tőke” nem egyszerűen a tőkés társadalom gazdasági mozgástörvényeinek a leírása, hogy a benne kifejtett közgazdaságtan nem *csak* közgazdaságtan. „A tőke” egy egész látszatvilág elméleti és hétköznapi tudatállapotának, a tőkés társadalom misztifikációját elfogadó *tudatnak* a bírálata is. Márpedig ebben az ideológiakritikában az érdekek kategóriáját, s az általa jelzett összefüggéseket kitüntetett szerep illeti meg. E téma külön feldolgozást és elemzést kíván. E helyütt csak utalni kívántunk rá.

2. Néhány megjegyzést tennénk annak a tartózkodásnak a feltehető okairól, amellyel a hazai szociológiai pozíciók némelyike az érdekek-jelenséggel bánik. Ha kézbe vesszünk egy-egy tanulmányt, a bevezető-eligazító megjegyzésekben mulhatatlan utalásokat találunk a vizsgált társadalmi alakzat érdekeire. Amikor az adott társadalmi jelenség konkrét leírására és magyarázatára kerül sor, az érdekek többnyire nyomtalanul eltűnik, hogy aztán a zárómegjegyzésekben újra felbukkanjon. Nincs ez másképp a társadalmi struktúrával foglalkozó tanulmányok nagy részénél sem. Természetesen nem arról van szó, hogy az érdeket témává téve, a téma összefüggéseinek kibontása során minden jelenséget erre a kaptafára húzzunk. Nem lehet viszont elzárkózni attól a belátástól, mely szerint a mondottak

hátterében az a feltevés húzódik meg, hogy az érdekkategória konkrét szociológiai operacionalizálása — tehát mérhető és osztályozható empirikus mutatókra bontása — vagy képtelenség, kivitelezhetetlen feladat, vagy — más oldalról — hogy e munka nem éri meg a fáradságot, mivel nem teszi lehetővé a vizsgált jelenség mélyebb, teljesebb megértését.

Mindenesetre tény, hogy szociológiai irodalmunkban e ponton jól kitapintható a hozzáállás két típusa. Az egyik az érdekkategória operacionalizálásának kivitelezhetetlenségét vallja, ha gyakran hallgatólagosan is. A másik ezt megkérdőjelezi, és az érdekkategória elvi jelentőségét állítja. Kétségtelenül nehezen összeegyeztethető nézőpontokról van szó. Valóban úgy tűnik, hogy a két igény — a fogalmi-konceptualizáló, illetve operacionalizáló számbavétel — „egyszerre” nem teljesíthető, mert egymás nyelvén kölcsönösen nem kifejezhetők.

Vitathatatlan ugyanis, hogy amennyiben megmaradunk az érdekkategória filozófiai-pszichológiai szempontból történő megközelítésénél, akkor valami olyasmit hozunk létre, ami a rendelkezésre álló felmérő szociológia apparátusának szemszögéből meglehetősen külsőleges, idegen. Ezt a tényt más oldalról is szemügyre lehet venni. Eszerint az érdekkategóriájának metodikai felbontása és elhelyezése egy konkrét felmérés keretei között az érdekkategória jelenség sajátos minőségéből következően lehetetlen. Vagyis nem tudunk felmutatni olyan egzakt, mérhető mutatókat stb., amelyekben az érdekkategória jelenségek — ha megközelítő pontossággal is —, de saját megkülönböztető tulajdonságainak megfelelően tükröződne. Ez az állítás azt mondja tehát, hogy az érdekkategória jelenség „operacionális számbavétele” nem egyszerűen a szociológiai felmérés-technika, a módszertan fejlődésével összefüggő valami. Véleményünk szerint az érdekkategória feltáratlansága nem egyszerűen szociológiánk fejletlenségének, korlátainak következménye. Megkockáztatható, hogy az érdekkategóriájának „operacionálizálását” sem egyszerűen a szociológiai módszertan fogyatékosai akadályozzák.³

Az érdekkategória — véleményünk szerint — a társadalmi valóságnak sajátos, legalábbis a hagyományos operacionalizáló eszközökkel nem leképezhető síkját alkotja. Ez pedig számos elméleti és metodológiai következménnyel jár. Az érdekkategória ezen „megközelíthetetlensége” ugyanis elválaszthatatlan attól, hogy — részletes kifejtés helyett csak egy lehetséges nézőpont körvonalait szeretnénk jelezni — ideológiai kategória. Ezen itt mindössze annyit értve, hogy mindig valamilyen állapot meghaladására vonatkozó irányultságot fejez ki. Szerkezetét, hordozóit, fajtáit jelenleg teljesen figyelmen kívül hagyva, filozófiai műszóval azt mondhatnánk, hogy alapvonása a „konkrét negativitás”. Az érdekkategória az egyes konkrét-meglevő és korlátokká vált meghatározások megtartásának, de elsősorban — ha ezek a szükséglet kielégítésére alkalmatlanok — meghaladásának igénye és indítéka. Mint ilyen, az egyénre szabott gyakorlati útmutatásokban, gyakran fiktív, inadekvát vagy töredékes cselekvési programokban ölt testet. Ebben az értelemben mondtuk, hogy alapvetően a „negativitás principiuma”: magában koncentrálja mindazon emberi vonásokat és vonatkozásokat, amelyek egy adott állapotban való túljutásra készítetnek. Ez a megfogalmazás persze nélkülöz minden konkrétságot, és felhozható más társadalomelméleti kategóriák jellemzésénél is. Mégis, talán hozzásegíthet annak megértéséhez, hogy e kategória miért idegen vagy legalábbis megfoghatatlan a ténykijele-

lentésekkel dolgozó szociológia számára. Az érdek kategóriája — ahogy maga a jelenség is — nem egyszerűen ténymegállapító, hanem a bennefogaltak egy tény megteremtésének a szükségletét is sugallják. Az érdek kategóriájának társadalomelméleti-szociológiai felvétele és megalapozása — ha sikerrel jár — ennyiben vitássá és bizonyára épületesebbé tenné szociológiai felméréseink alapbeállítottságát, ugyanis kérdésessé tenné azt a tényt, hogy egy társadalmi jelenségről, vagy magának a társadalmi struktúrának a műbenlétéről csak post festum szerezhethünk pozitív ismereteket. Az érdek számbavétele és tudatosítása innen nézve annyit jelent, hogy a társadalmi gyakorlat adott állapotát — általános társadalomelméleti szemszögből nézve — bizonyos alternatívákkal vetjük össze, amelyek az érdek tapasztalati felbontásából erednek (s mint ilyenek — ha tetszik — értékeknek is nevezhetők).

Valahol a mondottakban keresendő a magyarázata annak, hogy az érdek kategóriájának kifejtése, az érdekekben burkoltan megfogalmazódó alternatívák gyakorlati-tapasztalati számbavétele meglehetősen szokatlan feladatot állít a szociológiai fogalmak mind divatosabb empirikus használata elé. Az utóbbi esetben ugyanis a fogalmak zömének használata leszűkül bizonyos minták mutatóiban általánosítható viselkedések és magatartások pusztá leírására, jelentésük kimerül merőben operacionális, statisztikai műveletekben rögzíthető összefüggések számbavételében. Ekkor viszont az érdek-kategória elveszíti azt a fogalmi apparátust, amelyben visszaadható volna. Képzettség-, jövedelem-, életmód- stb. elemeket be lehet mutatni ily módon, az érdek viszont tehetetlen, „megbénul” a következetes empirizmus síkján. Empirikus-felmérő nézőpontból részben azért, mert igényeket és indítékokat, általában szubjektív beállítódásokat, kiváltképpen, ha azok nem mutatnak túl az egyéni létezés határain, csaknem reménytelen operacionalizálni. Vitathatatlan persze, hogy csak az lehet „értelmes” társadalomtudományi kutatás tárgya, ami társadalmi tapasztalat, ami — a szó széles értelmében — tárgyiasított, mások által is hozzáférhető, objektív. Hogy az érdek esetében ez a feltétel mennyiben teljesül, erről e dolgozat más fejezeteiben lesz még szó.

A kortárs szociológiai irodalom egy része mindenesetre már régóta figyelmeztet egy, a mondottakban rejlő veszélyre. Az empirikus szociológiai kutatások „nagyüzemi” szintre emelkedésével ugyanis azok a fogalmak, amelyek egy társadalmi tény rögzítésén túl annak orientatív jellegét volnának hivatva kifejezni — tehát egy tény keletkezésének és alternatív lehetőségeinek, mondhatnánk: történetiségének kifejezésére szolgálnának — elvesztik hiteles nyelvi megfogalmazásukat. A társadalmi tény azonosul egy szociotechnikai művelettel. E művelet — mérés, csoportosítás — eredményeképpen a „tény” előállíthatónak tűnik. Az érdeket azonban akár-hogy is forgatjuk, „felbontása” nem nyújt olyan dimenziókat, amelyek egyértelműen, vagy ahogy általában megköveteltetik, logikailag ellentmondásmentesen tennék lehetővé közvetlen tapasztalati észlelését és operacionalizálását. A következőkben felmerül majd, hogy az érdek az áru-termelő gazdaság társadalomstruktúrájában a termelő egyének és alakzatok kölcsönös „azonosságát” és „ellentétét” feltételezi és eredményezi, hogy az áru-termelő önmaga ellenére keresztülvitt „önmegvalósítását” fejezi ki, vagy — másfelől — az államban egyszerre küzd előfeltételeinek (a ma-

gánérdeknek) fenntartásáért és likvidálásáért. Ezek a tények és összefüggések sajátosan „társadalomelméletiek”, elválaszthatatlanok az érdek témakörétől, és operacionális visszaadásuk fogalmi képtelenség, mivel a legritkább esetben (sem) tehetők a közvetlen tapasztalás tárgyává. Véleményem szerint, az érdek kategóriájának tapasztalati felbontása tehát fogalmi-metodológiai kiindulásból megoldatlan feladat, míg a valóságosan létező érdekéről gyakran nem áll rendelkezésünkre a megfelelő *szociológiai* fogalom.

II. ÉRDEK ÉS GAZDASÁG

1. A társadalmi struktúra két vagy három (vagy n) elemű modellálása valójában leegyszerűsítendő ábrázolása egy olyan szociális jelenségnek és egyes összetevőinek, amely mint egységes társadalomszerkezet létezik.

A szociológiai gondolkodásban mind a mai napig elevenen él két, a kijelentésben foglaltaknak ellentmondó (gyakorlatilag egymást is keresztező) feltevés. Az egyik szerint a társadalmi struktúra az ok-okozati összefüggések vagy egymásraépülések rendszere, ahol a tényezők egy része mint kiváltó ok, más része mint következmény szerepel. Ezen belül kiváltságos tényező: a gazdaság, amely — egyebek között — meghatározza az államot, a jogot, a politikát, a „felépítményt”. Másrészt — ezzel ellentétben — él az a felfogás, amely szerint a társadalmi struktúra a kétoldalú összefüggések beláthatatlan láncolata, ami kizárja, legalábbis korlátozza az oksági összefüggések (kauzalitások) egyeduralmát. E nézőpont az ok-okozati sémát az adott struktúra céljaihoz funkcionálisan kapcsolódó tényezők kölcsönös összefüggésének mintájával cseréli fel. E mindkét ágán csak érintőlegesen jelzett alternatíva meghatározott, történetileg kialakult valóság szemlélet eredménye. Olyan társadalomtörténeti szituáció gondolkodásának terméke, amely a társadalomszerkezetet *elkülönített* absztrakciókban kísérli meg elemezni. Ezeket később *önálló* szociológiai elvonatkoztatásokként mutatja be, végül az így kapott konstrukciókból (a „tényezőkből”) kiindulva megkísérli a társadalmi valóság leírását, hol strukturális, hol kauzális, hol funkcionális összefüggésekre építve be a „tényezőket” és elérhető tartozékaikat. Ha távolesőnek is tűnik, de Plehanov ötlépcsős modellje éppen annyira beletartozik ebbe a képbe, mint az amerikai funkcionális iskola, a német — más és más „tényezőt” (kritériumot) előnyben részesítő — rétegződésselméletek, hatalom-, életforma-, státusteóriák. Mint erre rámutattak, a matematikus nézőpont már a kérdésfelvetésben bennerejlik.

E vizsgálódások során a társadalmi struktúra megszűnik mint *egész*. Egyes oldalai — úgy mint gazdaság, hatalom, presztízs, státus, foglalkozás, életstílus, kulturális helyzet stb. — különleges, *önálló* kategóriákká, meghatározó kritériumokká változnak. Mint ilyenek, gyakran az egyéni izléstől és önkénytől függően vezetnek el a társadalmi differenciáció vagy ki egyenlítőds ilyen és ilyen rendszerének felvázolásához (jóllehet pl. a társadalmi differenciáció és a differenciációt magyarázó kritérium felmutatása nem meríti ki a társadalmi struktúra lényegét, legfeljebb következmény-tüneteket csoportosít).

A *gazdasági faktor* (viszonyok stb.) valóságosan meghatározó szerepének

szélsőséges eltúlzása — és az ezen alapuló formális társadalomszintézis elméleti rendszerének igénye —, másfelől a *társadalmi „tényezőket”* a struktúra céljaihoz funkcionálisan illesztő szemlélet — mint a társadalom elméleti önmegértésének két lehetséges pozíciója — egyaránt marxista szociológiai-társadalomelméleti megvilágításra szorul.

A *gazdaság* kizárólagos meghatározóként kezelését a kapitalizmus társadalomstruktúrájából és ennek specifikumaiból kiindulva kell megvilágítani. A gazdaság autonómiája (akár mint „gazdasági kényszer”, akár mint „polgári társadalom”) a korábbi formációkban *nem* létezett. (E kérdés a dolgozat későbbi fejezetében részletezően előtérbe kerül.) Az autonómia, a közvetlen „meghatározó szerep” az eldologiasult gazdasági-társadalmi viszonyok autonómiája, és csupán a gazdaság specifikus történelmi formájában lelhető fel. A „gazdasági tényezőt” ezért a következőkben élesen el kívánom választani attól, amit gazdasági-társadalmi struktúrának lehetne nevezni.

Másik végletként jelentkezik a „*tényezők elmélete*”. Ebben az esetben a társadalomszerkezet relatív önállósággal felruházott összetevői (státus, presztizs, jövedelem, értékválasztások stb.) a szociális és a gazdasági helyzettől független *autonóm sorozatokként* és ezek kombinációiként tartatnak számon. Valamiféle gazdaság *felett* lebegő állandóságuk van, mégis előírják a gazdasági-társadalmi cselekvés *konkrét* szabályrendszerét. Itt megint csak arról van szó, hogy a kutató tudat a társadalmi tevékenységcsere bizonyos „metszéspontjain” viszonylag önállósuló képződményeket abszolutizál, és az emberi tevékenységtől független magatartás-magyarázó sémaként rögzít.

Fenntartásokkal ugyan, mégis elmondható, hogy a szociológiai irodalom egyes „társadalmi struktúra” elméleteinél az első megközelítés, az irodalom egyes „társadalmi tagozódás” elméleteinél az utóbbi megközelítés szolgáltatja az (éppen csak utalásszerűen jelzett) általános társadalomelméleti háttérret. Vagyis, amikor a politikai-jogi-igazgatási stb. struktúrát a gazdasággal „ok-okozati összefüggésbe” hozó, abból „származtató” szociologizmus *más oldalról* a gazdaság, a hatalom, a politikai, a kulturális tényező stb. hadállásaival találja szembe magát, akkor egy mindkét ágán leegyszerűsítő, hibás alternatívával van dolgunk. E két álláspont egymás kritikájával szemben kölcsönösen értetlen marad. Ennek magyarázata a gazdaság láthatóan eltérő megértésében rejlik. A gazdaság túlhangsúlyozása a gazdaság bagatellizálásával találkozik. Mindez kizárja, hogy az „egyeztető” kísérletek eredményre vezessenek. Ugyanakkor mindkettő *meddőnek* bizonyul a gazdaság feltárásánál. Képtelenek ugyanis számot adni a „társadalomszerkezet” két alapvető tényéről, mely két „tény” elválaszthatatlan az érdek jelenségétől.

a) A „*gazdasági tényezőnek*” és a „*gazdasági-társadalmi struktúrának*” a *megkülönböztetése* a társadalomszerkezet marxista igényű interpretációiban távolról sem mai fogantatású.

Félreértések elkerülése végett le kell szögezni: a társadalmi egész, a társadalomszerkezetet mindig a gazdasági struktúra — pontosabban e struktúra „keretei” között folyó társadalmi termelőtevékenység — alakítja ki. Csakhogy a társadalomkutatás „adott pillanatában” ez a folyamat vala-

miféleképpen már mindig végbement, a társadalomszerkezet mint már kialakított, elrendezett adottság jelent realitást.

De a „gazdasági struktúra” nemcsak „időben”, hanem a társadalmi létezés „síkjait” illetően is elválaszthatatlan a társadalomszerkezet egészétől. A gazdasági struktúra nem „előzi meg”, nem „előlegezi” a társadalom szociális struktúráját, hanem mindig már ezen belül, ennek intézményesítő-szervező tevékenységétől tételezetten létezik egyáltalában. *Nem a gazdasági struktúrára „épül” a társadalom struktúrája, hanem a gazdaságnak eleve társadalomstruktúrája van.*

A politikai gazdaságtan marxi módszerének specifikuma — egyebek mellett — éppen ennek a — tárgy természetében rejlő — kettősségnek a feltárása, de nem elvonatkoztatásukban és külsőleges egyesítésükben, hanem tételező összefüggésükben. „Mint egyáltalában minden történelmi, társadalmi tudománynál, a gazdasági kategóriák meneténél is mindig szem előtt kell tartanunk, hogy a szubjektum, ez esetben a modern polgári társadalom, adva van, és hogy ezért *a kategóriák ennek a meghatározott társadalomnak, ennek a szubjektumnak létezési formáit, meghatározásait, gyakran csak egyes oldalait fejezik ki.* Ezért ez a társadalom tudományosan is semmi esetre sem csak ott kezdődik, ahol róla, mint olyanról, már szó esik”.⁴

Nincs gazdaság és nincs társadalom „önmagában”. A gazdaság minden történelmi alakzatában társadalmiasult, intézményesült és kooperatív formában tételezett. Az állam, a politika, az igazgatás, a szociális helyzet stb. „tényezőit” értetlenség a gazdasághoz „csatolni”, attól „közvetítettnek” tekinteni, s ezáltal a gazdaságot „gazdasági tényezővé” szimplifikálni. Ez a szemlélet saját belső következtelenségeit teszi nyilvánvalóvá, amikor a gazdaság interpretálásához szükséges kategóriákat a „felépítmény” szférájából veszi át, azaz amikor „okozatához” kénytelen felemelkedni, hogy önmagát mint „okot” megértse.

Másrészt a jövedelem, a presztizs, a foglalkozás, a képzettség és ezek hiánya a fejlett árutermelő társadalmak specifikumaiként önmagukban sohasem teoretikus értékű társadalmi minősítések, ellenben azzá válhatnak a gazdaság társadalomstruktúrájától meghatározott következményektől függően. Azaz attól függően, hogy a „materiális tevékenység” — vagyis a termelés — mindig valamilyen, a közvetlen termelők egymás közötti viszonyait meghatározó *kényszer*, intézményesítettség által biztosított formában folyik, és ez *minősíti* társadalmivá saját összetevőit, a „tényezőket”.⁵

„Egy meghatározott termelési mód vagy ipari fejlődési fok — írja Marx — mindig az együttműködés meghatározott módjával vagy meghatározott társadalmi fejlődési fokkal jár együtt, és az *együttműködésnek ez a módja maga is »termelőerő.«*”⁶ A marxista társadalomelmélet általános kategóriáival dolgozva Tőkei Ferenc mutatott rá, hogy Marx felfogásában az „együttműködés meghatározott módja”, illetve az „érintkezési forma” kategóriái, mint társadalmi viszonyok, mint társadalmi viszonyok, a „belső formához” tartoznak, azaz az „alapzat” marxi fogalmához. A gazdaságot ezért az (alapvetően az árutermelés által) elválasztott és összefüggésekbe hozott termelők tevékenységére során kialakuló kölcsönös egymásravezetéseknak olyan egészeként (totalitásként) értelmezzük, amely egyben a szabályozó-kényszerítő „érintkezési for-

máknak”, az „együtműködés meghatározott módjának” történetileg konkrét alakzatában áll elő. Fennállása és biztosítása tehát a széles értelemben vett *intézményesítő tevékenység* révén történik.

Gazdaság és állam, társadalmi tevékenységcsere és intézményes közvetítés, munkamegosztásbeli hely és szociális státus azért nem két, természeténél fogva különböző dolog, hanem ugyanazon szociális jelenségben létező reflexiók kettősség, amelyek közül hol az egyik, hol a másik válik „külsővé”. A probléma pedig éppen annak a folyamatnak a feltárása, amelynek során ez a „külsővé” — „autonómmá” vagy „tényezővé” — válás végbe megy.

b) *A gazdaság társadalomstruktúráját (a gazdaságot) tehát az anyagi termelés meghatározott módját — materiális vagy tárgyi oldal — és a termelő egyének konkrét közösségét — személyi oldal — egyesítő, valamint az együtműködés meghatározott módját előíró és betartató intézményesítő tevékenységtől tételezett realitásnak tekintjük.* Az intézményesítés az elkülönült termelők (vagy termelői alakzatok) kényszerű és anonim termelői besorolását és dologi közvetítését állandósító és hierarchizáló kényszerek „rögzítéseként” jelenik meg. Mint ilyen, a termelők külsővé-idegenné vált kapcsolatait saját előfeltételének tudja. A voltaképpeni probléma azonban az, hogy *a gazdaság intézményesülési folyamatában valami más is létrejön, amit a termelők célkitűző és célmegvalósító tevékenysége a maga különöségében nem tartalmazott és következményeinek egészében nem képes áttekinteni.*⁷ A gazdaság társadalomstruktúrája az egyes társadalmi termelők (alakzatok) cselekedeteinek teleológikus tételezéseiből — érdekeiből — származik. Ám a társadalomstruktúra mint egész és összefolyamat mégis úgy áll elő — az egyének szemszögéből — mint ami valami *továbbit* is tartalmaz, olyasmit, ami nem volt benne az egyének tudatában és célkitűzéseiben. Emlékeztetnénk Marx gyakran idézett megfogalmazására: az egyének csak különös érdeküket keresik, ám ezt mint számukra „idegen” és *tőlük „független”*, mint magában ismét különös és sajátos „általános érdeket” juttatják érvényre. Ez a belátás — amit a későbbiekben megpróbálunk részletezni — véleményünk szerint meghaladja a mindenható „gazdasági tényező” és a gazdaságtól függetlenített „többdimenzionalitás” hamis alternatíváját. (Egyben feloldja azt az — itt nem részletezett — hagyományos társadalomelméleti-metodológiai dilemmát, amelynek — számos áttétellel is — e két szociológiai pozíció kimutatható származéka, s amely szerint egy társadalmi tény magyarázata során *vagy* az individuuumok cselekedeteinek generalizációjából, *vagy* a tágabb társadalmi kollektívumok előnyben részesítéséből kell kiindulni.)

„A gazdasági és társadalmi mozgalmak alapja mindig az emberek teleológiai célkitűzései. A mindenkori társadalom általános struktúrája azonban... úgyszólván mindig az emberek háta mögött jött létre.”⁸ A tőkés termelés üzemi szintű teleológiáját (vagy racionalitását) egy átfogóbb — saját szemszögéből nézve anonim és irracionális — összefüggés kontrollálja. Az extraprofitra törekvés az *átlagprofit* kialakulásához vezet. A XVIII. századi francia polgári forradalom egalizáló célkitűzései (majd a klasszikus *polgári állam* formálisan egyenlősítő politikai képviselői rendszere) a polgári társadalom „önző” egyéneinek szabadságát — a vállalkozás, az iparúzés, a tulajdon stb. „szabadságát” — eredményezték, illetve biz-

tosították. A társadalomtörténet vissza-visszatérő példákat szolgáltat arra, hogy az egyes társadalmi osztályok vagy csoportok harca hogyan vezet el saját célkitűzéseiknek és szándékaiknak a fonákjához. A marxai életműben a „Grundrisse”, a „Brumaire”, de „A hegeli jogfilozófia kritikája” vagy „A zsidókérdéshez” is, mind az előbbi összefüggés típusában egyező vezérfonalú történeti-történetfilozófiai feldolgozását mutatják, hogy „A tőké”-ről ne is beszéljünk.

A társadalmi közvetítőrendszerek intézményes kialakításával létrejövő „intézményes többlet” ráadásul történelmileg egyre inkább kibővül, s végül az emberiség fejlődése ezeknek a „minimális eltolódásoknak” a függvényében játszódik le.⁹ Az intézményesülés e szférájának történelmileg egyre inkább kibomló és kibővülő tendenciája növekvő mértékben vonja függésébe a társadalmi termelésben részt vevő egyének és alakzatok kapcsolatrendszerét, együttműködését.

Az a) és b) pontban jelzett összefüggések megvilágítása során nyújthat segítséget az *érdek* kategóriája.

Az *érdek* önmagában csak a fogalmi elvonatkoztatás síkján létező gazdaság szakadatlan intézményesítő-társadalmisító tevékenység révén történő tételezésének feltétele és indítéka. Abból következik, hogy a társadalmi termelésnek nincs közvetlen összefüggése a kielégítéssel, és ezt az összefüggést csak azáltal lehet megteremteni, hogy a kielégítést nélkülöző személy (vagy integráció) eszközként iktatódik az idegen szükséglet és e szükséglet tárgyai közé.

Tágabb értelemben, az *érdek* az összes csere és helyettesítési alternatívák és kapcsolatok általános feltételrendszereként és indítékeként szabályozza minden gazdaság működését. Az *érdek*, mint ilyen, közvetett és teleologikus irányultságú társadalmi tevékenység. Célkitűzéseinek megfelelően „változókat” iktat be a társadalmi tevékenységcsere mechanizmusába, s ezekhez — *anticipáltan* — igazodni kíván. Am ezek mégis mint a teleologikus döntésektől mozgásba hozott társadalmi-termelési *összfolyamat*, az individuumok „háta mögött” fejtik ki hatásukat. Ennek az összefüggésnek a feltárása az *érdek* meghatározott síkjait jelöli ki, amelyek felvázolása hozzájárulhat a társadalomstruktúra egy lehetséges elméleti építményének körvonalazásához.

2. A fiatal Marx. „A hegeli jogfilozófia kritikájá”-t írva, elsősorban az árutermelőknél (tulajdonosoknál) a politikai államban létrejövő egységét mint a polgári társadalom „egoizmusának” biztosítékát elemezte. Későbbi írásaiban fordította figyelmét az *árutulajdonosoknak a társadalmi termelés csereaktusaiban létrejövő elkülönülésére és egységére, mint az előbbi valószínűségi alapjára*. Ez utóbbi összefüggés természetes kiindulópontul szolgál az *érdek* kategóriájának bemutatásához, másrészt közelebb visz a gazdaság eleve intézményesült jellegének megértéséhez. Kövessük nyomon Marx gondolatmenetét.

A történeti összehasonlítás kedvéért idézünk egy részt, ahol Marx az *áru-termelés előtti* formációkban folyó termelés és szükséglet-kielégítés menetét jellemezve a következőket írja: „Az ember — ez a magántulajdon alapfeltétele — csak azért *termel*, hogy *bírjon*. A termelés célja a *bírás*. És a *termelésnek* nemcsak ilyen hasznos célja van, van önhasznú célja; az ember csak azért *termel*, hogy magáértvalón *bírjon*; *termelésének tárgya* a

maga közvetlen önhasznú szükségletének tárgyiasulása. Az ember magáértvalóan — vad, barbár állapotban — ezért termelésének mértékét közvetlen szükségletének terjedelmében bírja, amelynek tartalma közvetlenül maga a termelt tárgy.

Az ember ezért ebben az állapotban *nem* termel többet, mint amennyi közvetlenül szükséges. *Szükségletének határa termelésének határa. A kereslet és kínálat ezért pontosan fedik egymást. Termelését szükséglete méri. Ebben az esetben nem megy végbe csere, illetve a csere arra szorítkozik, hogy munkáját munkájának termékére cseréli, és az a csere a valóságos csere latens formája (csírája)."*¹⁰

Az *árutermelő* piaci gazdálkodás kialakulásával azonban „mihelyt a csere végbemegy, végbemegy a többtermelés a birtokolás közvetlen határán túlmenően. *Ez a többtermelés azonban nem felülemelkedés az önhasznú szükségleten. Éppenséggel csak közvetett mód, hogy kielégítsenek egy szükségletet . . . , amely tárgyiasulását nem közvetlenül ebben a termelésben, hanem egy másiknak a termelésében találja meg.*"¹¹ Az első esetben tehát a szükséglet szolgált a termelés mértékéül, az „önhasznú” szükséglet terjedelme meghatározta, kijelölte a termelés határát. A második esetben ez az összefüggés a visszájára fordult. *A termelés, pontosabban a termék birtoklása határozza meg, hogy mennyiben, milyen mértékben elégíthető ki a szükséglet. A termelés változatlanul az „önhasznú” szükséglet kielégítésére szolgál, de közvetlenül nem érheti el célját, mert a szükségletet kielégítő termék (tárgyiasulás) más munkájában, termelésében lát napvilágot.*

Ha a szükségletet kielégítő termék tárgyiasulását *más* termelésében találja meg, a termelés a társadalmi munka megosztásának alárendelve folyik, ami előfeltétele a cserének. Ebben az esetben az egymásra cserélődő áruk különböző *használati értékekben tárgyiasult* munkák, azaz a *szükségletek különböző minőségeinek* megfelelően tárgyiasult munkák. A közvetlen termelő termékének van használati értéke, de ez nem számára létezik, nem létfenntartási eszköz, hanem közvetlen csereérték, amely „létfenntartási eszközzé csak azután lesz, hogy a pénzben az általános társadalmi termék formáját öltötte, és most bármilyen formájú idegen, minőségileg különböző munkában realizálható. *Ezért csak azáltal termelek a magam számára, hogy a társadalom számára termelek, melynek minden tagja egy másik körben megintcsak számomra dolgozik.*"¹²

Ha két személy szükséglete azonos, semmiféle vonatkozás nem jön létre köztük. Szükségletünk a lélegzés, a levegő mint atmoszféra — írja Marx —, de ez nem hozza az embereket semmiféle társadalmi érintkezésbe. *A szükséglet és termelés különbözősége az előfeltétele annak a vonatkozásnak, amelybe az emberek mint termelők lépnek egymással.* Ez nyomban azt jelenti, hogy X egyén csak annyiban és azért szolgálja terméke (áruja) révén Y egyén szükségletét, amennyiben Y saját áruja révén X egyén szükségletét szolgálja. A másik szolgálatának célja önmaga szolgálata, azaz egymást kölcsönösen mint *eszközt* használják fel. Eszköz-mivoltuknak kölcsönösen tudatában vannak, *saját céljaikat* kielégítvén válnak más termelők eszközévé. *A tevékenység cseréjének ily módon olyan rendszere alakul ki, amely a kölcsönös függőségen és a mindenoldalú közvetítés kényszerén nyugszik.* A kölcsönös közvetítések és függőségek rendszerében minden termelő egyszerre eszköz és cél, csak annyiban elégítheti ki célját, amenny-

nyiben eszközzé válik, és csak annyiban válik eszközzé, „amennyiben magát mint öncélt tételezi, hogy tehát mindenki másért való létnek tételezi magát, amennyiben magáért-való lét.”¹³

„Egyfelől tehát a termelők *nem közömbösek* egymással szemben, ellenkezőleg, szükségük van egymásra, integrációjukra. X egyén az áruban tárgyasulva szükséglet Y egyén számára és vice versa, azaz kölcsönösen úgy állnak szemben egymással, mint a másik termelő szükséglete objektumának tulajdonosai. Arról van szó tehát, hogy *minden termelő »túlnyúl« saját különös szükségletén.*” E „*túlnyúlásra*”, a kölcsönösségre, az *integrációra* — Marx szavaival — *kényszerítve vannak.* Marx másutt így utal erre: „Az érzéki valóság — írja — nem törődik az egyénnek azzal a képzelődésével, amely szerint ő kapcsolat nélküli, önmagával beérő, szükséglet nélküli, abszolúte teljes lény. Profán gyomra is emlékezteti arra, hogy a rajta kívül levő világ a tulajdonképpen »kitöltő«. . . Az egyén minden lényegi tevékenysége és tulajdonsága, minden törekvése *szükségletté, szükséggké* válik, amely *önösségét* (Selbstsucht) más, rajta kívül levő dolgok és emberek iránti vággyá (Sucht nach anderen) teszi. *Minthogy pedig az egyik egyén szükségletének nincs önmagától értetődő értelme a másik önző egyén számára, aki ama szükséglet kielégítésének eszközével rendelkezik, tehát a szükségletnek nincs közvetlen összefüggése a kielégítéssel, ezért minden egyénnek meg kell teremtenie ezt az összefüggést, azáltal, hogy szintűgy kerítővé válik az idegen szükséglet és e szükséglet tárgyai között.* Tehát — folytatja Marx — a *természeti szükségszerűség*, az ember lényegi tulajdonságai — bármily elidegenülten jelennek is meg — az érdekek, ezek tartják össze a polgári társadalom tagjait, reális kötelékük a *polgári*, nem pedig a *politikai* élet.”¹⁴

Az érdek egyfelől tehát úgy jelenik meg, mint a „polgári társadalom”, az árutermelő gazdaság egyes individuumainak belső egységét és integrációját előidéző, kölcsönös függőségüket és mindenoldalú vonatkozásukat kötelezőként előíró feltétel, indíték, mint a szükségletek és a társadalmi munka megosztottságának és további megosztásának alapzatán nyugvó társadalmi termelés sine qua non-ja és összekötőkapcsa. Az érdek mint a tevékenységek cseréjének szükséglete és szükségszerűsége. Ebben a vonatkozásban — írja Marx — a „tiszta formát” nézve a termelők között semmiféle különbség nem létezik. „A szubjektumok mindegyike cserélő; azaz mindegyiküknek ugyanaz a társadalmi vonatkozása a másokra, ami a másoknak öreá. A csere szubjektumaiként ezért vonatkozásuk az *egyenlőség*. Lehetetlen bármi különbséget vagy éppenséggel ellentétet kifürkészni közöttük”.¹⁵ Érdekek — hogy közvetítőként iktassák be önmagukat mások szükségletei és szükséglet-kielégítő objektumai közé, hogy „önhasznú” szükségletük kielégítése céljából *integrálják* a tevékenységeket — *homogenizálja* őket. Amennyiben becsapják egymást — írja Marx —, ez nem azon társadalmi funkció természete révén történik, amelyben egymással szemben állnak — ez ugyanaz, ebben egyenlőek —, hanem csak „a természetes ravaszság, a rábeszélő művészet”¹⁶ stb. révén.

Közbevetve visszautalnánk egy korábbi megjegyzésre. Talán már e ponton is látható, hogy az érdek kategóriája Marx politikai gazdaságtani fejtegetéseiben nem egyszerűen tartalmi-logikai láncszem a tárgy kifejtésében. Az érdek nem sorolható be minden további nélkül olyan logikai ökonomiai ka-

tegoriák közé, mint a csereviszony, a szükségletek, a csere tárgya, az áru természeti különossége, a csere aktusa, a közvetítés-közvetítők stb. Az érdekeknek — jelen esetben — a forgalmi folyamat megragadásában nincs „helye.” *Az érdek mint a folyamat előzetese, vagy mint az anyagcsere egészét átjogó és szabályozó valami jelenik meg.* Az érdekekhez leíró úton el lehet jutni, de megragadása a fogalmi elvonatkoztatás más, újabb síkjait igényli.

Nézzük, mit jelent az érdek — másfelől? A közgazdászok — írja Marx — az előbbi folyamatot így fejezik ki: „Mindenki a magánérdekét és csak a magánérdekét követi, és ezáltal, anélkül, hogy akarná és tudna róla, az összesek magánérdekeit, az általános érdeket szolgálja.” A „vice” azonban — folytatja — „nem abban áll, hogy azáltal, hogy mindenki a magánérdekét követi, elérik a magánérdekek összességét, tehát az általános érdeket. Ebből az elvont frázisból legfeljebb azt lehetne következtetni, hogy mindenki kölcsönösen gátolja a többiek érdekének érvényesítését, és ebből a bellum omnium contra omnes-ből általános igenlés helyett inkább általános tagadás fakad.”¹⁷ A mindenoldalú közvetítés és a kölcsönös függőség kényszerű, szükségszerű valami. A termék az egyik szubjektumnak a másik számára való tárgyasulása. A csere aktusában ezért ugyanolyan értékűek, *egyenlő érvényűek* (gleichgeltend), ám — teszi hozzá nyomban Marx — *egyszersmind közömbösek* (gleichgültig) egymással szemben. „Mint egyenértékűek, mint egyenértékűek birtokosai és ennek az egyenértékűségnek a cserében való igazolói vannak egymásért”, ám egyúttal, „mint egyenlő érvényűek, egyszersmind *közömbösek* egymással szemben, egyébkénti egyéni különbségükhöz semmi közük, közömbösek összes egyébkénti egyéni sajátosságukkal szemben”.¹⁸

A kölcsönösség ténye tehát szükségszerű valami, a csere előfeltétele, azonban a csere egyes résztvevői számára voltaképpen közömbös. A szubjektumnak „ez a kölcsönösség csak annyiban érdeke, amennyiben az ő érdekét mint a másiknak az érdekét kizárót, erre való vonatkozás nélkül kielégíti. Vagyis a *közösségi érdek, amely az egész aktus indítékaként jelenik meg, mint tény mindkét részből el van ugyan ismerve, de mint ilyen nem indíték, hanem úgyszólván csak az önmagukra reflektált különérdekek háta mögött nyomul előre.*”¹⁹ Az egyes termelő tehát túlnyúlt szükséglete határára, és „kerítővé” vált az idegen szükséglet és annak tárgya között, csak-hogy ami erre indított — az érdek —, az az „önző” érdek, amely „semmi fellette állót nem valósít meg”, ezért „a közösségi érdek éppen csak a kétoldalúságban, sokoldalúságban és a különböző oldalak felé való önállósulásban, az önző érdekek cseréjében van. *Az általános érdek az önző érdekek általánossága.*”²⁰

Az érdek *szülőhelye* tehát az árutermelők közössége. (Nyilvánvaló, hogy nem csak ez a szülőhely létezik, másfelől, hogy a klasszikus kapitalista piac kereslet-kínálat mechanizmusát „felfüggesztő”, más csere és helyettesítési alternatívákat előíró monopolisztikus tevékenység korlátozza — ha nem is szünteti meg — e megállapítás érvényességét). E tényt mégis szükségesnek látszik feljegyezni azon nézőpont margójára, amely az érdeket *par excellence* a szakigazgatás elkülönült érdekeként mutatja be. A mondottak talán máris sejtetik, hogy az igazgatás-közvetítés intézményesült, elkülönült rendszere *előfeltételezi*, mégpedig saját lényegeként — saját lényegét mint ellentétet — előfeltételezi az érdek létezését.

Az érdek természetéből következik belső kettőssége. *Míg az imént a termelők mindenoldalú függőségét és kölcsönös egymásrautaltságát implikáló indítékként jelent meg, addig az utóbbi esetben a termelők „teljes elszigetelődésének”²¹ természetes motívumaként jelentkezett.* A kölcsönösség és mindenoldalúság fenntartása annyiban érdeke a közvetlen termelőnek, amennyiben saját „önző” érdeke mint más érdeket kizáró, másra nem vonatkozó kielégítéshez jut. Az „önző” érdek így a termelés magánjellegének „felerősítéséhez”, a termelésen belüli izolálódásához, a termelők „pontszerű önállósodásához” (Marx) vezet.

A marxista filozófiai-szociológiai irodalom érdekekkel foglalkozó fejtegetései e ponton általában megállnak és „hangot váltanak”. Az érdek „differenciálódásáról”, társadalmi-történeti genezisééről, a „közösségi érdek” kialakulásáról beszélve minden további nélkül rögzítik azt a valóban szembeötlő tényt, hogy a munkamegosztás folytán a szükségletek kielégítését ellátó objektum csak az együttesen végzett társadalmi összmunka eredménye lehet, tehát a termék és a termelés egyszerre hordoz individuális és társadalmi jellegzetességeket.

Az egyes termelő szükségletének kielégítése csak a többi termelő igénybevitelével — közvetítésével — lehetséges, mivel az egyéni (személyes) tevékenység nem a saját közvetlen szükségletet kielégítő tárgyra irányul. Mivel az egyéni szükséglet kielégítése csak osztársadalmi együttműködésen keresztül lehetséges, kialakul — úgymond — a szükséglet *magára az összműködésre*, ennek feltételeire és következményeire. Kialakul a „közösségi érdek”, s a probléma most már *csupán az*, hogy ennek társadalmi méreteiben történő személy szerinti *tudatosítása* a szocializmusban milyen úton-módon valósítható meg. A fejtegetések itt át-átcsapnak az egyén felé közvetített, gyakran nagyon is spekulatív karakter- és normarendszerek felvázolásába. Az egyéni és társadalmi érdek „elszakadásának” felszámolása pedig nem egyszerűen a közösségi érdek tudatosításának pedagógiai-didaktikai kidolgozatlanóságán, elégtelenségein múlik.²³ Ha meghökkentőnek tűnik is, az egyéni érdek „szélsőséges” kielégítői — eltekintve itt a közönséges sikkasztóktól — jórészt *éppen valóságos társadalmi igények és keresletek kielégítése során* válhatnak „önzővé”, „anyagiassá”. Olyan társadalmi kereslet kielégítése során, amelynek *a társadalmi struktúra adott állapotában képtelen — vagy igen csekély mértékben képes — eleget tenni.* Azok az egyének, akik mégis vállalkoznak ennek a társadalomstrukturálisan nem kielégített igénynek a feloldására, szükségképpen jogi és szociális normák sorozatával találják magukat szemközt. Viselkedésük deviánsnak minősül. Csakhogy ez a deviancia a társadalmi struktúra *adott állapotának szükségszerű következménye*, mint ilyen, az *egyedül lehetséges* alkalmazkodási mód bizonyos szükségletek kielégítéséhez. Szó sincs tehát arról, hogy az egyéni érdek és a társadalmi szükséglet és érdek „elszakadt” volna egymástól. Ellenkezőleg, kapcsolatuk rendkívüli szorosságára” derül fény: a társadalmi szükséglet és érdek — *jobb híján* — „mellékutakon” teremti meg a maga kielégítésének eszközeit.

Térjünk vissza megelőző fejtegetéseinkhez!

A társadalmitevékenység-csere árutermelő egységének éppencsak jelzett szerkezete pusztán a forgalmi folyamat megragadására épül és mint ilyen, az „előfeltételek tömegét”²⁴ zárja magába.

ilyen, az „előfeltételek tömegét”²⁴ zárja magába. Voltaképpen problémánk éppen itt kezdődik. Marx és Engels „A német ideológiá”-ban így fogalmaz: „Honnan ered az, hogy a személyes érdekek a személyek ellenére mindig osztályérdekekké fejlődnek ki, közösségi érdekké, amelyek az egyes személyekkel szemben *önállósulnak*, az önállósulásban *általános* érdekek alakját öltik, mint ilyenek, *ellentétbe lépnek a valóságos egyénekkel* . . . Honnan ered az, hogy a személyes érdekeknek ezen osztályérdekekké való önállósulásán belül az egyén személyes viszonyulásának dologivá kell válnia, elidegenednie, és hogy *e viszonyulás egyszersmind tőle független, az érintkezés által létrehozott hatalomként nélküle (!) fennáll*, átváltozik társadalmi viszonyokká . . . bizonyos, természetesen nem az akarástól függő termelési módokon belül mindig idegen, nemcsak az egyedülálló egyestől, hanem *még összességüktől is független* gyakorlati hatalmak helyezkednek az emberek fölé.”²²

A polgári társadalom egészében az egymásrautaltság és a mindenoldalú függőség elválaszthatatlan a kölcsönös elszigeteltségtől, s mint ilyenek, egy átfogóbb jelenség vetületei. E felszíni folyamat alatt „a mélyben egészen más folyamatok mennek végbe, amelyekben az egyéneknek ez a látzólagos egyenlősége eltűnik” . . . „megfeledeknek arról, hogy a csereértéknek mint a termelési rendszer egésze objektív alapzatának előfeltételezése magába zárja már az egyénre nézve azt a *kényszert*, hogy közvetlen terméke nem számára való termék, hanem a társadalmi folyamatban lesz ilyen és ezt az általános és mégis külsőleges formát *kell* öltenie; hogy az egyénnek már csak mint csereértéket termelőnek van egzisztenciája, . . . tehát egészen a társadalom határozza meg, hogy ez továbbá előfeltételezi a *munka megosztását* . . . , *amelyben az egyén már más viszonyok közé van helyezve, mint a pusztán csereérték viszonyai közé*. Megfeledeknek arról, hogy az előfeltételezés . . . *történelmi*, az egyént már mint a társadalom által *meghatározottat* tételezi.”²⁵

Mi ez az előfeltételezés? A „Grundrissé”-ben Marx így ír erről: „Egy elemzése a munkamegosztás speciális formáinak, a termelési feltételeknek, amelyeken nyugszik, a társadalom tagjai gazdasági viszonyainak, amelyekre ezek a feltételek feloldódnak, megmutatná, hogy a *polgári termelés egész rendszere* az előfeltétele annak, hogy egyszerű kiindulópontként jelenjen meg a felületen a csereérték és a cserefolyamat, ahogy magát az egyszerű forgalomban kifejti . . . Kiderülne tehát, hogy már más . . . termelési vonatkozások, gazdasági viszonyaik az előfeltételei annak, hogy ők mint szabad magántermelők a vételek és eladások egyszerű vonatkozásaiban szembekerüljenek egymással . . . Az egyszerű forgalom álláspontjáról azonban ezek a viszonyok kihunytak.”²⁶

Az árutermelő közösség szubjektuma tehát árut termel, mégpedig más árutermelők számára. Ez magában foglalja egyfelől azt, hogy mint független magánegyén termel, saját kezdeményezéséből, saját szükséglete számára, saját képességei által meghatározva, „önmagától és önmaga számára”. Másfelől azonban csereértéket termel, azaz olyan terméket, amely csak egy meghatározott „társadalmi folyamat”, egy „meghatározott átalakulás” révén válik a termelő számára szükséglet-kielégítő termékké. „. . . olyan összefüggésben termelt — írja Marx —, olyan *termelési feltételek és érintkezési viszonyok* között, amelyek csak egy *történelmi folya-*

mat révén lettek, de amelyek az ő szemében természeti szükségszerűségként jelennek meg”.²⁷ A „csattanó” abban van, hogy már maga a magánérdek is társadalmilag meghatározott érdek, „csak a társadalom által megszabott feltételek között és az általa adott eszközökkel érhető el”. „A magánembernek az érdeke, de tartalma, valamint a megvalósítás formája és eszköze mindenkitől független társadalmi feltételek révén adott.”²⁸ „Ha az egyén mint magánegyén termel — maga ez a helyzet semmiképpen sem természeti termék, hanem egy társadalmi folyamat kifinomult eredménye —, a társadalmi jelleg abban mutatkozik meg, hogy munkájának tartalmában társadalmi összefüggés határozza meg, és csak mint ennek tagja dolgozik, azaz mindenki másnak a szükségletei számára — tehát társadalmi függés létezik reá nézve.”²⁹

Mi ez az előfeltételezés, mint „kényszer”, mint „termelési feltételek és érintkezési viszonyok” rendszere — amely a termelő individuumtól független, mégis közvetve tevékenységük eredményeképpen előálló társadalmi összefüggésként létezik? Az egyéni termelés függetlenségét — írja Marx — egy társadalmi függőség egészíti ki, amely „a munka megosztásában találja meg a megfelelő kifejezést”³⁰. A társadalmi munka megosztása által — amely megint csak gazdasági feltételek egyéb során nyugszik — „az egyén másokkal való összefüggésében és saját létezési módjában minden oldalról meg van szabva”³¹. Ez azonban mint a termelők egysége és kölcsönös kiegészítése, az egyéneken kívül, Marx megfogalmazásával; természeti viszonyként létezik. A társadalmi munkamegosztás ágazatai alá besorolt egyedeknek másokkal való kölcsönös és kényszerű összefüggése egyben ennek az összefüggésnek maguktól a termelőktől való függetlenedése. „Árutulajdonosaink felfedezik, . . . hogy a munkának ugyanaz a megosztása, amely őket független magántermelőkké teszi, a társadalmi termelési folyamatot és az ő viszonyaikat ebben a folyamatban tőlük függetlenné teszi . . .”³²

A munkának ez a megosztása a társadalom egészen belül munkamegosztás, nem egyszerűen a munka gyáron vagy üzemen belüli megosztása. Nem egy termelési ág „elemzése és kombinálása”, hanem a termelési ágaknak az egyének közvetlen közreműködése nélkül és esetenként szándékuk ellenéne keletkező megosztása. Marx szavaival: „A társadalmi munka elválasztása egymástól szabad, egymástól független és csak belső szükségesség által . . . totalitássá és egységgé összekapcsolt munkára.”³³ Ez az a munkamegosztás, mely „agglomerációt, kombinációt, kooperációt, a magánérdekek, osztályérdekek ellentétét, konkurrenciát, a tőke koncentrációját, monopóliumot, részvénytársaságokat hoz létre” („csupa ellentétes formája az egységnek, amely maga idézi elő az ellentétet”³⁴), megannyi formáját az intézményesítettségnek. Ez ismét megerősíti tételünket, amely szerint nincs önmagában vett gazdaság, ellenben mindig intézményesült-társadalmiasult formában létezik, más szóval az együttműködés meghatározott módjától, mint kényszertől tételezett. Az együttműködés meghatározott módját a társadalmi munka olyan megosztása írja elő, amelyet egy elkülönült szakapparátus tevékenysége erősít meg. E ponton tapintható ki a teleológikus tételezéseknek és osztársadalmi következményeiknek „elválása”. Arról van szó, hogy az intézményesülés „kiteljesedésével” a termelők céltételező és célmegvalósító tevékenysége „zárójelbe kerül”:

teljes mértékben elválhat és *el is válik* a közvetlen termelőtől. Ezt az összefüggést olvashattuk le már arról a folyamatról is, amikor a termelői cél tételezését és a céltől megkövetelt eszközök kiválogatását (a klasszikus árucseré viszonylatai között) nagymértékben a *véletlen* — a piaci értékesítés esetleges, alkalmoszerű sikere közvetíti. Most viszont a célkitűzés intézményes feltételekhez és kritériumokhoz kapcsolódik, hasonlóképpen a cél megvalósításának személyi kellékeit is intézmények biztosítják és ellenőrzik. Ebben a helyzetben a termelés tárgyi és személyi feltételeinek sajátosan tőkés (profitra orientált) „üzemi” egyesítése másfelől a termelési ágazatok elválásának és átrétegződésének, valamint a termelő individuumok ágazatok alá történő besorolásának az individuumoktól áttekinthetetlen és ellenőrizhetetlen mechanizmusaként jelentkezik.³⁵ (S hasonló mondható el pl. a piaci mechanizmus működéséről: a kínálat visszafogása, mesterséges kereslet teremtése, mint állami-monopolisztikus tevékenység stb.)

Azaz — és ezt szeretnénk kiemelni — *a gazdaság termelő individuumainak egyéni teleológiája egy számukra külső-idegen, valójában éppen individuális tevékenységük eredőjeképpen előálló osztársadalmi összefüggésnek rendelődik alá.* Utóbbi leválhat és le is válik a közvetlen materiális-termelő tevékenységről, és ugyancsak intézményesült formában, mint az előbbiek természetes szervező-eligazító *előfeltétele* jelenik meg. Ebben a folyamatban — szerkezetét nézve — nem lehet prioritásokat felvenni. A társadalmi termelés individuumainak kölcsönös összefüggése és mindentoldalú izoláltsága, amit vagyoni vagy munkaerejük értékesítésének kényszere — érdekük — ír elő, „*más oldalról*” az összefüggés függetlenedésével, *s e függetlenedés intézményes megerősítésével — szakigazgatás (bürokrácia) —, valamint az izoláltságnak a polgári politikai államban történő illuzórikus-fiktív feloldásával — képviselőt — jár együtt. Itt egyugyanazon dolog két oldaláról van szó.* A szakigazgatás és politikum elkülönültsége ezért csupán külsővé vált következménye az árutermelő, csereértékre épülő gazdaság fennmaradását biztosító elsődleges elkülönüléseknek. Marx egyes fiatalkori írásaiban elemezte a politikai állam látszatmozgását, a termelők egyenlőségét biztosító polgári demokrácia fikcióját, „A tőké”-ben tárta fel a gazdasági élet fetisiztikus jellegének és tőkés-egyéni teleológiájának összefüggéseit, az „üzemi” intézményesülés módozatait, és „közbenső” munkájában, a „Grundrissé”-ben szánt nagyobb teret a politika és a gazdaság *autonómiájának mint látszólagos és fonák* autonómiának a bemutatására, az árutermelők közösségének egységét és elidegenültségét elemelve.

Az érdek tehát mint a gazdaság „szakadatlan” intézményesítésének (ezzel: létezésének) indítéka jelentkezett. „Funkcióját”, integratív-szervező szerepét — azt tehát, hogy a termelőt dologi közvetítésekbe lényegítve beiktatja az idegen szükséglet és az ezt kielégítő tárgy közé — éppen *önöségéből* következően tölti be. Önösége, elválasztottsága más szükségletektől és érdekektől, a kényszerű *közvetítés* mechanizmusának megteremtésével és elkülönülések olyan újabb intézményesülő rendjét hívja életre, amelyben önnön lényegét önmagától függetlenül, egyben *saját előfeltételeként* előlegezi.

Az ily módon elkülönült, a dologi közvetítések mechanizmusát fenntartó intézményrendszer sajátossága az, hogy amennyire az érdek elkülö-

nülségétől, önösségétől, partikularitásától megalkotott, legalább annyira az érdek önösségének, magánjellegének „letöréséhez”, „tompításához” vezet, és ezzel éppen az érdek érvényesülését, megvalósulását biztosítja, akkor is, ha az a közvetlen termelő szemszögéből érdekei korlátozásának tűnik.

Az általános érdek tehát az önző érdekek általánossága, önmagának érvényesítése az önző érdekek megvalósítása, akkor is, ha ez az individuumok „háta mögött” tör utat magának. *A magánérdek és éppen a magánérdek* — ez a dolog paradoxona — *mindenkitől független társadalmi feltételek révén adott*. Marx megfogalmazását idézve: „Éppen mert az egyének csak különös érdeküket keresik, amely számukra nem esik egybe közösségi érdekükkel, . . . ezt mint számukra »idegen« és tőlük »független«, mint magában ismét különös és sajátos »általános« érdeket juttatják érvényre . . . Másrészt aztán a közösségi és illuzórikus közösségi érdekekkel állandó *valóban* szembeforduló különérdekek *gyakorlati* harca is szükségessé teszi, hogy az illuzórikus »általános« érdek mint állam *gyakorlatilag* közbelépjen és megfélemezze őket.”³⁶

Idevágó fejtegetéseinket zárva, az érdekek — némi önkényességgel — három síkját különböztetnénk meg: egy *integratív*, egy *dezintegratív* és egy — e kettősséget megszüntető és megőrző — *kvázi-szintetizáló* mozzanatát. A három mozzanat egymástól elválaszthatatlan, csak egységükben léteznek. Kutatásuk rendeltetése annak feltárása, hogy a társadalomszerkezet elméleti vizsgálata nem elégedhet meg társadalmi csoportok — bármily figyelemreméltó elvek alapján történő — felsorolásszerű bemutatásával. Még *ez előtt* kell feltárnia azokat a mélyebben nyugvó „rendező szempontokat”, amelyek az egyes csoportok és alakzatok konkrét helyét és szerepét *kijelölik* a társadalmi struktúrában. E dolgozat — bizonyos, Marxnál található összefüggések felelevenítésével, s végig egy absztraktabb szinten maradván — ehhez kívánt bevezetőül szolgálni.

JEGYZETEK

¹ „A tőke” alapján, az érték-többlet termelését és alakváltozásait nyomon követve, levezethető az osztályok (és más, nem osztályjellegű szociális képződmények) kategoriális megoszlása. A technikai munkamegosztás mutatói mentén felrajzolható az ipari termelési struktúra belső hierarchiája és így tovább. Nem feltétlenül szükséges külön bizonyítani, hogy e kettő közül — mindenfajta beidegződést félretéve — egyik sem azonos a társadalmi struktúrával, elnevezésünk szerint: a gazdaság társadalomstruktúrájával, jölehet az utóbbi mindkettőt magában foglalja, sőt magából eredezteti.

² A rendszerezés igénye nélkül említenénk itt néhány „hasonló jelentésű” kategóriát és összefüggést. Ilyenek például „természeti összefüggés”, „természeti szükségyszerűség”, a polgári társadalom tagjait összetartó „reális kötelék”, másutt a munkamegosztás különféle ágai alá besorolt egyének „kölcsonös függősége”, illetve „önössége”; vagy például egy felsorolás „A német ideológiá”-ból: „A családi és törzsi tömörülésben meglevő kötelékek reális bázisa (mármint az érdek), aminők hús és vér, a nyelv, a munka nagyobb mérvű megosztása és egyéb érdekek” stb.

³ Az irodalomban számos kísérlettel találkozunk amelyek — más és más módon — megkísérelték az osztálykategória operacionalizálásának előkészítését. Ezen belül

elsősorban az osztály *határának* (illetve a határnak értelmet adó kritériumnak) a felvételét tekintették fontosnak. Csakhogy az osztály — a marxi értelemben — *döntően más típusú* elvonatkoztatás, mint azok a társadalmi kategóriák, amelyek a jövedelem, a foglalkozás, az életmód stb. mutatóinak megfelelő kombinációjával nagyjából „lehatárolhatók”. Nem a témából vett hasonlaltal élve, az osztály „határainak” a keresése arra emlékeztet, amikor valaki egy vonalzóval akarja lemérni a végtelent. A matematika ezt a „feladatot” már rég megkerülte a *határérték* bevezetésével, ami lényegesen más jellegű elvonatkoztatás, mint a vonalzó. A szociológiában persze nem „végtelenről”, hanem az egyes társadalmi kategóriák közötti nagyon is laza, cseppfolyós *átmenetekről* van szó. A szociológiai felméréstechnika fejlődésével lehetséges ezek növekvő pontosságú leírása. Véleményünk szerint ez a munka *kívül esik* az osztály-kategória illetékességi körén.

⁴ *Marx*: Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához. *Marx—Engels* Művei. 13. köt. Budapest 1965. 171—172. old.

⁵ Lásd *Görgényi Ferenc*: Tanulmányvázlat a szakigazgatás és a politikai hatalom viszonyának néhány kérdéséről 9—12. old. TTI Dokumentáció.

⁶ *Marx—Engels*: A német ideológia. *Marx—Engels* Művei. 3. köt. Budapest 1960. 30. old.

⁷ Lásd *Lukács György*: Az emberi gondolkodás és cselekvés ontológiai alapzatai. Magyar Filozófiai Szemle, 1969. 5. sz.

⁸ Beszélgetés Lukács Györggyel. 3: 28. old. és 1: 2. old. TTI Dokumentáció. (Ford.)

⁹ Lásd ugyanott.

¹⁰ *Marx*: Gazdasági-filozófiai kéziratok. Budapest 1962. 144. old.

¹¹ Ugyanott. (Összefüggő — mondatnyi — kiemelések tőlem, később is. P. Zs.)

¹² *Marx*: A politikai gazdaságtan bírálatának alapvonalai (továbbiakban: Grundrisse). Valóság, 1968. 9. sz. 40. old.

¹³ *Marx*: Grundrisse. Magyar Filozófiai Szemle, 1965. 2. sz. 286. old.

¹⁴ *Marx—Engels*: A szent család. *Marx—Engels* Művei. 2. köt. Budapest 1958. 119. old. — A szövegösszefüggés így folytatódik: „Tehát nem az *állam* tartja össze a polgári társadalom *atomjait*, hanem az, hogy ezek csupán az *elképzelésben*, képzelődésük *menyországában* atomok — a *valóságban* azonban az atomoktól erősen különböző lények, tudniillik nem *isteni önzők*, hanem *önző emberek*. Csak a *politikai babona* képzele még manapság is, hogy a polgári életet az államnak kell összetartania, a valóságban fordítva, *a polgári élet tartja össze az államot.*”

¹⁵ *Marx*: Grundrisse. Magyar Filozófiai Szemle. 1965. 2. sz. 284. old.

¹⁶ Ugyanott, 285. old.

¹⁷ Ugyanott, 276. old.

¹⁸ Ugyanott, 285. old.

¹⁹ Ugyanott, 286. old.

²⁰ Ugyanott, 287. old.

²¹ *Marx*: Grundrisse. Valóság, 1968. 9. sz. 40. old.

²² *Marx—Engels*: A német ideológia. *Marx—Engels* Művei. 3. köt. 229. old.

²³ Ha a társadalmi érdeken nem egy spekulatív elvárás, egy moralizáló „legyen”-t értünk, hanem valami mást — hogy mit, megkíséreljük jelezni —, akkor a társadalmi érdek és az egyéni érdek „elszakadása” egyszerűen értelmetlenség, interpretálhatatlan kijelentés. Marx már régesrég megfogalmazta ezt: „A kommunisták egyáltalában nem prédikálnak *morált*... Nem állítják az emberek elé a morális követelményt: Szeressétek egymást, ne legyetek egoisták stb., ellenkezőleg, nagyon jól tudják, hogy az egoizmus éppúgy mint az önfeláldozás, *éppen* az egyének érvénye-

sülésének meghatározott körülmények között szükségszerű formája. *A kommunisták tehát semmiképpen sem akarják... a »magánembert« az «általános», az önfeláldozó ember kedvéért... megszüntetni... .ők fedezték fel azt, hogy az egész történelemben a »magánemberekként« meghatározott egyének teremtették meg az »általános érdeket.«* — Ugyanott, 231. old.

²⁴ *Marx*: Grundrisse. Valóság, 1968. 9. sz. 40. old.

²⁵ *Marx*: Grundrisse. Magyar Filozófiai Szemle, 1965. 2. sz. 289. old.

²⁶ *Marx*: Grundrisse. Valóság, 1968. 9. sz. 41. old. — E szövegrész így folytatódik: „Ha magát az egyszerű forgalmat tekintjük, a munka megosztása benne ténylegesen csak az eredményben jelenik meg, előfeltételében, hogy a csere szubjektumai különböző árukat termelnek, amelyek különböző szükségleteknek felelnek meg, és hogyha mindegyik valamennyinek a temelésétől függ, valamennyi pedig az ő temelésétől, úgyhogy kölcsönösen kiegészítik egymást...”

²⁷ *Marx*: Grundrisse. Valóság, 1968. 9. sz. 40. old.

²⁸ *Marx*: Grundrisse. Magyar Filozófiai Szemle, 1965. 2. sz. 276. old.

²⁹ *Marx*: Grundrisse. Valóság, 1968. 9. sz. 43. old.

³⁰ Ugyanott. 40. old.

³¹ Ugyanott.

³² *Marx*: A tőke I. köt. Budapest 1949. 118. old.

³³ *Marx*: Grundrisse. Valóság, 1968. 9. sz. 42—43. old.

³⁴ *Marx*: Grundrisse. Magyar Filozófiai Szemle, 1965. 2. sz. 278. old.

³⁵ Lásd erről a „Munkamegosztás a manufaktúrában és a munkamegosztás a társadalomban” című fejezetet. *Marx*: A tőke. I. köt. Budapest 1949. 379. oldaltól, különösen 384. old.

³⁶ *Marx*: A német ideológia. *Marx—Engels* Művei. 3. köt. 34. old.

Nemzetközi kerekasztal konferencia a politikai döntésekről

I

Az MSZMP Központi Bizottsága Társadalomtudományi Intézetének az államélet és a szocialista demokrácia fejlesztésével foglalkozó csoportja 1971 márciusában nemzetközi kerekasztal konferenciát szervezett. A konferencia a politikai döntések természetével összefüggő egyes kérdésekkel foglalkozott.

A kutatócsoportok életében mindig jelentős állomás egy-egy vita megtartása. Jelentős esemény ez elsősorban azért, mert jelzi a kutatómunkában már elért eredményeket, s azt, hogy a kutatócsoport már mer vállalkozni arra, hogy ezeket az eredményeket összefoglalva megvitatás végett a kutatásban eddig részt nem vevő szakemberek elé terjessze. Jelentős az ilyen megbeszélés azért is, mert többek ítélőszéke előtt még világosabbá válnak a kutatási irány helyessége vagy zsákutcái, eredményei és gyenge pontjai.

Az eddigi tapasztalatok szerint a Társadalomtudományi Intézetben különösen fontos a konferenciák, viták szervezése. Az intézet kutatómunkája általában — ha nem is kivétel nélkül — komplex, több társadalomtudományi ágat ölel fel. Egy-egy, a politikai élet homlokterébe kerülő társadalmi probléma megoldása érdekében szükség van a több irányú megközelítésre. Ilyen téma volt a szocialista demokrácia, ezen belül is elsősorban az államélet és -tevékenység demokratikus formáinak kutatása. A kutatómunkában filozófusok, közgazdászok, jogászok, szociológusok, politológusok egyaránt részt vettek. A vitákon tehát nem egyszerűen az azonos tudományággal foglalkozó szakemberek véleménycseréje folyt, hanem a jelenségeket különböző oldalról, különböző szemszögekből megítélő tudományágak eszmecséréje is.

A kerekasztal konferencia ezt a komplexitást tovább mélyítette azzal, hogy nemzetközi fórum elé vitte a témát. A vitában szovjet, német, lengyel, csehszlovák, román kutatók vettek részt. A szocialista demokrácia fejlődési irányainak keresése természetesen több tudományágot érintő probléma. Ilyen témát nemzetközi értekezlet elé vinni azzal jár együtt, hogy a vita sokszínűségét nemcsak a többfajta tudományági megközelítés magyarázza, hanem szerepet játszanak benne a különböző országok különböző politikai, társadalmi körülményei is. A téma megközelítésének ilyen sokrétősége tette érdekessé és izgalmassá azt a vitát, amely az intézetben három napon keresztül folyt.

A konferencia eredményességét csak fokozta az a körülmény, hogy sikerült nyílt, elvtársi légkörben vitatkozni. A protokolláris szempontok hátterbe szorultak, és nemcsak előre elkészült és felolvasott hozzászólások hangzottak el, hanem közvetlen eszmecserék, replikák is kialakulhattak. Ezt mutatja, hogy a három nap során mintegy 35 hozzászólás hangzott el, köztük egyesek 40—50 percet is igénybe vettek, de voltak 4—5 perces hozzászólások, kérdések, viták is.

A közvetlen, őszinte vitalégkörhöz hozzájárult a konferencia zárt, munkaértekezlet jellege. A megnyitás alkalmával hangsúlyoztuk, hogy a konferencia célja a még le nem zárt kutatási eredmények közbülső megvitatása, annak megállapítása, hogy kutatási irányuk helyes-e, hol vannak annak buktatói, hol nem beszélnek a különböző tudományágak egy nyelvet, milyen eltérések vannak a különböző szocialista országok sajátos viszonyai miatt ezen országok szakemberei között. Nem lezárni akartuk a vitát, hanem megnyitni, nem elismerő szavakat, hanem elvtársi segítséget, kritikát vártunk a résztvevőktől. Ezért nem reprezentatív konferenciára, hanem munkaértekezletre hívtuk a résztvevőket, ahol hat magyar kutató mellett hat külföldi meghívott vett részt. Tizenkét résztvevő és háromszor annyi hozzászólás, ez önmagában is mutatja az érdeklődést és az aktivitást.

A konferencia eredményessége szempontjából a sokoldalú részvétel — mégpedig a különböző társadalomtudományi ágak és a különböző országok kutatóinak részvétele — azonban nemcsak pozitív eredményekkel járt, hanem korlátokat is jelentett, megnehezítette a téma megközelítésének egyszerűségét. A konferencia első két napján gyakori volt a fogalmak körüli vita, egy-egy megközelítés, módszer különböző megítélése. Ez a körülmény magyarázza azt is, hogy az előterjesztéshez képest a vita viszonylag kevés új tudományos eredményt hozott. Ez volt az oka annak is, hogy míg a konferenciára készült tézisek a politikai döntések létrejöttének módjára, mechanizmusára helyezték a hangsúlyt és csak ezen keresztül közelítették a szocialista demokrácia általános kérdéseit, addig a vita a témát kiszélesítve igen gyakran a szocialista demokrácia fejlesztésének egészét érintette. Szükségszerűnek mondható ez a kiterjesztés, mert az azonos kiindulópontok megkeresése, a fogalmak tisztázása nélkül aligha lehet a politikai döntések témáját világos, egyértelmű alapokról megközelíteni.

A konferencia fő eredményét abban látjuk, hogy harmadik napon a kiindulópontokat illetően nagyjában-egészében közös álláspont alakult ki. A résztvevők kisebb nézeteltérésektől eltekintve egyetértettek a bevezető tézisek kiindulópontjaival. Ezzel megerősítették a kutatócsoportunkat abban a meggyőződésében, hogy a szocialista demokrácia kutatását általában is, a politikai döntések jellegével és létrehozásának mechanizmusával kapcsolatos kutatásainkat is, alapjában véve helyes irányba kezdtük el és ezen az úton haladva, a komplexitást fenntartva, sőt erősítve — megfelelő új eredményekig juthatunk el.

Talán még egy tanulással szolgált ez a konferencia. Helyesnek látszik ennek megfogalmazása is. A téma bátor felvetése nélkül sem hazai társadalomtudományunk nem tud előbbre jutni, de nemzetközi fórumokon sem lehet ma már nélkül jelentős eredményeket elérni. A konferencia külföldi résztvevői elsősorban a nyílt, őszinte vitalégkörről, a téma eleven, formalizmustól mentes felvetéséről nyilatkoztak elismeréssel.

A kerekasztal konferencia téziseinek és a lefolyt vitának mindenoldalú ismertetésére nem vállalkozhatom. Ezért csak a legfontosabb eredményekre, megállapításokra és az ezekkel kapcsolatos véleményekre, vitákra térek ki. A szerzőnek az ismertetés kapcsán úgy érzem joga van arra is, hogy a maga szempontjából legizgalmasabbnak látszó témákra térjen ki, még akkor is, ha ez a konferencia egész vitáját nem foglalja magában.

A konferencia tézisei és a lefolyt vita különösen három kérdéskomplexumra épült:

1. *Az érdekekstruktúra kutatásának fontossága, az eddig elért eredmények összefoglalása.* Az egyéni, a réteg-, az osztály-, az ún. osztársadalmi érdekek elhatárolása. A politika mint az érdekekstruktúrára alapozott társadalmi tevékenység.

2. *Az érdekek és érdekkellentétek szerepe a politikai döntésekben.* Döntés és politikai döntés elhatárolása. Szakszerűségi követelmények és a politikai-társadalmi elemek. Az érdekek szerepe a döntési rendszerben. Igaz-e, hogy a társadalmi ellentmondások csökkenése, a társadalomban levő külön érdekek, rétegérdekek közeledése a döntésekben a szakszerűségi elemeket növelik a politikai elemek rovására. Ebből következően a döntéseknél a társadalmi érdekekstruktúra hatását növelni vagy csökkenteni kell-e, azaz napjainkban a demokratikus formákat kell-e erősíteni, vagy egy technokratikus, a szakszerűségnek megfelelőbb döntési rendszert kell létrehozni.

3. *A legjelentősebb véleménykülönbségek a körül a kérdéskomplexum körül alakultak ki, hogy napjainkban a társadalmi rendszerben levő szervezetek mennyiben fejezik ki a létező érdekeket, ezt a rendszert milyen irányban kell továbbfejleszteni.* Hogyan lehet elhatárolni különösen az állami szervezet tevékenységét a társadalom más mozgásformáitól, megfelel-e a fejlődés követelményeinek a jelenlegi társadalomirányítási rendszer. Mi a párt szerepe az érdekekstruktúrák alakításában, az érdekeket kifejező szervezetek irányításában. A jelenlegi társadalmi szervezeti formák kifejezik-e kellőképpen a társadalomban létező érdekeket, s a teljesebb kifejezés érdekében nem kell-e ezeket a szervezeti formákat továbbfejleszteni. Így például a proletárdiktatúra rendszerében mit jelent a szakszervezetek érdekképviseleti szerepe, a parasztság szövetkezeti mozgalma a termelési feladatok megoldása mellett mennyiben képes a parasztság sajátos érdekeit kifejezni. Az előterjesztésben jelentős helyet foglalt el az államszervezetbe beépülő képviseleti szervek (országgyűlés, tanácsok) érdekeket kifejező szerepe, és az, hogy érdekképviseleti szerepüket hogyan lehetne növelni és ezért a választási rendszer milyen irányú fejlesztését lehet megvalósítani.

A három fő kérdéscsoport mellett metodikai, tudományszervezési problémák is felmerültek. A jelzett fő kérdések maguk is mutatják, hogy ezekre a ma meglévő társadalomtudományi ágak egyike sem képes önállóan teljes választ adni. Ezért a vita során, annak melléktermékeként, felmerült többek részéről a *politikatudomány, a politológia mint önálló tudományág elismerésének szükségessége is.*

Már önmagában a kérdések felsorolása is izgalmas a társadalomtudományokkal foglalkozó kutatók, és a politikai gyakorlat alakításában résztve-

vők számára. E cikk a témát és a hozzá kapcsolódó vitákat az előbbi csoportosításban kívánja ismertetni azzal a céllal, hogy a kérdések feltevésének módjáiig jusson el. A téma nagyon széles. Mindezekben a kérdésekben állástfoglalni, érvelni szinte lehetetlen. A kérdésfeltevés módja azonban már önmagában is utal a megoldás keresésének irányára. Ennél többet az ismertetés nem kíván célul tűzni.

III

Az előre kiküldött tézisek első pontja az érdekszerkeztúra rövid felvázolására vállalkozik. Mindezt nem a probléma megoldása, tehát a szerkeztúra részletes kifejtése miatt teszi, hanem elsősorban azért, hogy ennek kapcsán *keresse a politika helyét*, szerepét a társadalomban, keresse a politikai döntés társadalmi kiindulópontjait. Amikor tehát megkülönböztet egyéni, csoport-, osztály- és osztálytársadalmi érdeket, akkor ezt nem azért teszi, hogy az elhatárolást tovább pontosítsa, hanem azért, hogy témáját, a politikai döntés problémáit megalapozza. Az érdekszerkeztúra, a társadalomban levő érdekszerkeztúrák, különösen pedig az antagonisztikus, kibékíthetetlen osztály-érdekszerkeztúrák, ugyanis a politikainak nevezett társadalmi tevékenység alapját, kiindulópontját adják.

Talán új gondolatként említhető meg, vagy legalábbis új hangsúlyt szólnak a tézisek arról, hogy amíg az egyéni érdekek nem konfrontálódnak csoport-, rétegérdekekkel, addig a politikára gyakorolt hatásuk is minimális. De megfordítva a tételt; *minden érdek*, amely csoport-, rétegérdekszerkeztúrákban fogalmazódik meg, *jelentősen befolyásolja a politikát, a politikai döntést, még akkor is, ha nem fejez ki kibékíthetetlen osztályérdekeket*. Ennek a tételnek hangsúlyozása jelentős a politikai döntések természetével, létrehozásuk módjával és az érdekeket kifejező társadalmi szervezetek jelenlegi szerkeztúrájával kapcsolatban is.

A kiküldött tézisek új módon próbálták megközelíteni a *csoportérdek kategóriáját*. Mint ahogyan később látni fogjuk, a csoportérdeken nem egyszerűen az osztályszerkeztúrában belüli érdekszerkeztúrák értették, hanem ennél sokkal differenciáltabban vizsgálták a kérdést. Ennek illusztrálásaképpen talán hivatkoznék egy olyan kategóriára, mint a *területi érdek*, a lakóhelyhez kapcsolódó terület speciális érdeke, mint aminek szerepe lehet mindenféle politikai döntés létrehozásában. Ez a kategória világosan jelzi, hogy itt már nem egyszerűen az osztályokra bomlott társadalom osztályon belüli csoportosításáról van szó, hanem másfajta tényezők hatására, másfajta csoportok és érdekek kialakulásáról is. A lakóterülethez kapcsolódó csoportérdeket az osztály- vagy más csoportérdekek korrigálhatja, de alapja mégsem az osztályérdekekhez tapad, hanem a közös lakóhelyhez kapcsolódik. Lényegében ehhez hasonló kategóriát képezhet a foglalkozási érdek, vagy a társadalmi munkamegosztásból fakadó, munkaszerveztetekhez kapcsolódó érdek, mint például az üzemi érdek. A csoportérdekeknek az osztályérdekektől való elhatárolása tehát új módon fogalmazódik meg a tézisekben, mert nem az osztályérdekek bontásával kíván minden esetben foglalkozni. A tézisek azt feltételezik, hogy az osztályok mellett a társadalmat más szempontból is lehet csoportosítani,

ezeknek a csoportoknak az alapja újból csak az érdek lesz. Hogy azután ezek az osztályoktól elvi kiindulásukban elszakadó csoportérdekek mikor és milyen formában befolyásolják a politikai döntést, esetleg magát az osztályérdekek megfogalmazását is, már nem vonatkoztatható el az adott társadalom struktúrájától, a társadalom fejlődésének történeti múltjától.

Az érdeksztruktúra meghatározása, az érdekek csoportosítása, a csoportok elhatárolása körül a konferencián jelentős vita nem alakult ki, mégis tapasztalhatók új mozzanatok.

Ezek között — nem is annyira a tudományos meghatározás, mint politikai szempontból — figyelemre méltó az a nézet, hogy napjainkban, az érdekellentmondások csökkenése időszakában nem a különbségekre, hanem az érdekazonosságokra kell helyezni a hangsúlyt. Ne beszéljünk tehát az érdekkülönbségekről még akkor sem, ha azok kétségtelenül léteznek, hanem a társadalom közös érdekeit állítsuk a politikai munka középpontjába.

E nézettel ellentétben a résztvevők többsége azt kívánta hangsúlyozni, hogy a *valóságos érdekvizonyok feltárása* és társadalmi eszközökkel való kifejezése *nélkül nincs* reális, *mindenre felkészülő, minden társadalmi mozzanatot számbavevő politikai döntés*. A külön érdekek kifejeződése nélkül nem lehet helyesen megfogalmazni a közös érdekeket sem. Enélkül hibás, szubjektív elképzeléseken alapuló döntések szülehetnek. Ezek a döntések egy idealizált társadalmi kép alapján nem a különbségek csökkentésének, hanem éppen a társadalomban levő ellentmondások növelésének irányába hatnak.

Új nézőpontból világitották meg ezt a témát azok a hozzászólások, amelyek az érdeksztruktúra kutatásának *történeti aspektusait hangsúlyozták*. Antagonisztikus érdekellentétek esetében, így a szocializmus építésének első fejlődési időszakában is, a hangsúly szükségszerűen az alapvető, a kibékíthetetlen ellentmondásokra helyeződik, míg az osztályokon belüli érdekkülönbségek háttérbe szorulnak, szerepük a politika alakításában másodlagos. Ilyen körülmények között az osztály közös érdekeire kell a munkásosztály figyelmét felhívni, és az érdekkülönbségeket alá kell rendelni a munkásosztály közös, alapvető érdekeinek.

A szocializmus építésével a társadalom struktúrájában alapvető változások következnek be. Megszűntek vagy megszűnőben vannak a kizsákmányoló osztályok. Az érdekek vonatkozásában ez együtt jár a nagy, kibékíthetetlen társadalmi ellentmondások megszűnésével, vagy legalábbis fokozatos csökkenésükkel. A szocializmus építése első időszakának alapvető ellentmondása így fogalmazható: kapitalizmus vagy szocializmus, a termelési eszközök tőkés magántulajdona vagy azok köztulajdona. A szocializmus győzelmével együtt a társadalmi ellentmondások egyre kevésbé kulminálnak ebben az alapvető kérdésben. A munkásosztály és más dolgozó rétegek érdekközössége új feltételek közé kerül, amikor is az addig másodlagos érdekkülönbségek előtérbe kerülnek, határozottabb formát öltenek. A párt politikájára ez nem maradhat hatás nélkül. A társadalom struktúrájának változása a társadalom egész érdekrendszerét módosította. Ez befolyással kell hogy legyen a politikai döntéseket hozó egész társadalmi szervezetre, szervezeti formákra.

IV

Az utolsó gondolat átvezet bennünket a második kérdéscsoportra — *mi a szerepe a politikai döntések létrehozásában az érdekeken nyugvó társadalmi elemeknek és milyen más tényezők* — különösen szakmai, politikai tényezők — *játszanak szerepet a döntések meghozatalában*. Egyáltalán hogyan lehet elhatárolni a politikai és nem politikai döntéseket.

Az ezzel kapcsolatos álláspontok az intézetben belül is és a konferencián is árnyaltabbak voltak. Az egyik álláspont szerint a döntéseket *nem lehet politikai és nem politikai döntésekre felosztani*, mert minden döntésben több-kevesebb politikai elem van, vagy legalábbis minden döntésnek, a legszakszerűbb döntésnek is lehet politikai hatása. Ezért absztrakt módon nem lehet elkülöníteni a politikai döntéseket más döntésektől. Mások szerint ugyanaz a döntés adott pillanatban lehet óriási társadalmi, politikai horderejű, más helyzetben politikailag alig van jelentősége. A hozzászólók másik része azt hangsúlyozta, hogy a legszűkebben vett szakmai döntésben is van politikai elem, hiszen a szakember a legszakszerűbb döntésbe is beleviszi a maga világnézetét. E mögött természetesen újból politikai megfontolások húzódnak meg. Ennek az álláspontnak az alapján másként kell megvonni a párt vezető szerepének biztosítása érdekében azoknak az ügyeknek a körét, amelyekkel a pártnak foglalkoznia kell. Az utóbbi álláspontból az következik, hogy a párt szervei számára nem lehet „hatásköröket” felsorolni, meghatározni, mert a politikai elem mozgása miatt ugyanaz a kérdés más-más időpontban más-más megítélés alá kerül.

Más álláspontok szerint törekedni kell a döntések ilyen osztályozására még akkor is, ha az elhatárolás érdekében ma még nem tudunk pontos osztályozási ismérveket felsorakoztatni. Az ilyen osztályozásnak gyakorlati haszna van — mondja ez az álláspont —, mert többek között lehetővé teszi a párt vezető szerepének biztosítása érdekében azoknak az ügyeknek a körülírását, amelyekben politikai álláspont kialakítására van szükség.

Az ilyenfajta osztályozás lehetőségétől eltekintve célszerűnek látszik, — így fogalmazható meg a többség álláspontja — a politikai döntések vagy döntési elemek alapjaként azt vizsgálni, hogy a *döntésben mennyiben játszanak szerepet különböző társadalmi rétegek, osztályok, csoportok érdekei*. Valóságos társadalmi különbségek érdekkülönbségeket szülnek, ezeknek az érdekkülönbségeknek szerepet kell játszaniuk a döntés meghozatalában. Ilyen értelemben a politikai döntést vagy a politikai elemeket a döntésben az érdekkonstruktúrára kell visszavezetni. A társadalmi érdekelentmondások nélkül nincs politikai döntés még akkor sem, ha politikainak látszó szervek is részt vesznek a döntésben. És fordítva! Bármennyire is szakszerűnek látszik a döntés, bármennyire is hiányzik látszólag a politikai elem, a döntés politikai lesz, ha ilyen érdekkülönbségek léteznek, még akkor is, ha társadalmi, politikai szervek nem vesznek részt a döntés meghozatalában.

Az egyik álláspont tehát az ilyenfajta osztályozás szükségessége mellett foglalt állást, a másik — relativizálva a döntésekben a politikai elemeket — az osztályozás lehetetlenségét hangsúlyozta. A két szélsőséges álláspont között helyezkedtek el azok a vélemények, amelyek az érdek és politikai döntés összefüggéseit kívánták hangsúlyozni és az ilyen osztályo-

zást vagy feleslegesnek, vagy legalábbis nagyon viszonylagosnak tekintették.

A döntésnek a társadalmi érdekekhez való kapcsolódása vetette fel azt a napjainkban közéletünkben is sokat vitatott kérdést, hogy a *társadalmi érdekellentétek csökkentésével együtt csökken-e vagy csökkenhet-e a politikai elemek súlya* a döntésben. Logikusan fogalmazódott meg az az álláspont, hogy igen, mert az érdekellentétek csökkenése maga után vonja ezt a fejlődési tendenciát. Napjainkban ezért nő, illetőleg ezért kell nőnie a szakmai, a tudományos elemeknek a döntésben, ezért kell arra törekedni, hogy ezek súlya erősödjön.

A résztvevők többsége nem fogadta el ezt az álláspontot. Az egyet nem értés oka azonban különböző volt. Egyesek visszautasították és visszautasítják a politikai elem szerepének mindenirányú csökkenését, hangsúlyozva, hogy amíg van imperialista környezet, amíg nemzetközi méretekben alapvető társadalmi ellentmondások léteznek, addig minden döntést ennek kell alárendelni, addig minden döntésben igen nagy a politikai elemek súlya.

Mások a politikai elemek súlyának, ha úgy tetszik az előbbi értelemben a társadalmi elemek súlyának csökkentését a döntési rendszerben más okból nem látták indokoltnak. Napjaink magyar társadalmában — hangzott ez az álláspont — a társadalmi struktúrában kétségtelenül jelentős változások, az érdekrendszerben ennek megfelelően módosulások következtek be. Ezek a módosulások az érdekstruktúra pontos felmérését kívánják meg és ennek alapján a társadalom fokozottabb bevonását a döntési rendszerbe. Ez a koncepció a döntési rendszer alakítását tekintve a szocialista demokrácia kiterjesztésének lehetőségét kutatja. Az álláspont lényege az, hogy az érdekstruktúra változása nem a politikai elemek csökkenését kívánja meg általában, hanem a változásnak megfelelően a *politikai elem módosulását*. Az antagonisztikus ellentmondások megszűnésével előtérbe kerülnek a társadalom érdekstruktúrájának más elemei és ezeknek fokozottabb szerepet kell adni a döntési rendszerben is. Ennek az álláspontnak gyakorlati következménye a társadalmi szervezet rendszerében jelentkezik, ezért erre még a következő fejezetben visszatérünk.

A témával nagyon szorosan összefügg, a tézisekben is érintett és hazánkban már több folyóiratban lefolytatott vita a *szakszerűségről*. A kérdés leegyszerűsítve így fogalmazható: a társadalmi változások következtében a döntésekben fokozatosan előtérbe kerülnek a szakszerű elemek, a tudományos nézőpontok stb. Ez pontosan mérhető az iparirányítás, a mezőgazdasággal kapcsolatos, vagy bármely más kérdés eldöntésénél. Ebből a kétségtelen tényezőből levont következtetéseket illetően azonban már ismételtlen megoszlanak a vélemények.

Az egyik álláspont szerint — az előzőekben már érintett elvekből kiindulva — a politikai ellentmondások csökkenésével csökken a döntésben a politikai elemek súlya, ezek helyét fokozatosan a szakszerűségi követelmények foglalják el. A kibékíthetetlen politikai ellentmondások időszakában a társadalom ellentmondásait, problémáit döntően csak politikai eszközökkel lehetett megoldani. Például a termelési erők fejlődésének következtében meg kellett változtatni a termelési módot, ez azonban nem automatikusan megvalósítható változás, mert társadalmi érdekek, politikai

ellentmondások tapadnak hozzá. Ezért ezt az átalakulást, vagy annak alapjait csak politikai úton lehetett végrehajtani. A mezőgazdaságban a termelési mód átalakítása a mezőgazdasági termelés fejlesztésének alapkérdése. Ennek megvalósítása azonban hatalmas társadalmi, politikai összeütkezések közepette zajlik le, mert a tulajdonviszonyok változtatása nélkül nem valósítható meg. Ezzel szemben ma, amikor már a társadalmi változások bekövetkeztek, amikor az ezzel kapcsolatos társadalmi ellentmondások vagy megszűntek, vagy megszűnőben vannak, a politikai eszközök jelentősége is szükségszerűen csökken. Elérkezett az ideje vagy legalábbis fokozatosan elérkezőben van az ideje annak, hogy a *ma társadalmának problémáit szakmai, tudományos törvényszerűségekből kiindulva oldjuk meg*. Ezért van az, hogy a mezőgazdaságban a politikai eszközök mellett fokozatosan előtérbe kerülnek a szakszerűségi elemek. Ez a gyorsabb fejlődés előfeltétele. Az ipar fejlesztésében sem politikai eszközökkel lehet ma hatásos eredményeket elérni, hanem a közgazdasági, technikai törvényszerűségek ismeretének birtokában. Ez egyet jelent azzal is, hogy a döntésben résztvevők köre is változik, a társadalom vezetésének minden posztján előtérbe kerülnek a szakemberek, a szakmailag felkészült emberek.

Ez az álláspont végeredményben — ha kiindulópontjaiban nem is — egybeesik a tőkés világ ideológusai egy részének azzal a következtetésével, hogy a világban ma technokratikus fejlődés indult meg, a vezetésben a „technokraták” veszik át a „politikuskok” szerepét. Ezt azonban a műszaki-technikai és tudományos forradalommal magyarázzák és nem a társadalmi, politikai elemek súlyának az előzőekben már vázolt módosulásával. (Ez a gondolat egyébként ott sem teljesen idegen, hiszen olyan álláspontok is megfogalmazódnak — főleg a marxizmus revízióját vallók körében —, hogy napjainkban már nem érvényesek az osztályokra, az osztályok harcára vonatkozó marxi tételek.) A gondolati azonosság ennek ellenére szembeötlő, hiszen ha más-más kiindulópontokkal, de a két álláspont a politikai elemek jelentőségének csökkenését jósolja.

A második álláspont ugyan elismeri a szakszerűség iránti igény állandó növekedését, a szakemberek szerepének változását, de ezt más társadalmi okokra vezeti vissza és ebből kifolyólag a fejlődésre vonatkozóan más álláspontig jut el. E szerint a nézet szerint az antagonisztikus társadalmi ellentmondások megszűnésével vagy csökkenésével együtt természetesen változik a politikai, társadalmi nézőpontok szerepe, a döntési rendszerben elfoglalt helye. *A változás azonban nem a megszűnés, hanem a funkcióváltás irányába mutat*. Amíg társadalmi különbségek léteznek, addig különböző érdekek is léteznek. Amíg érdekkülönbségek vannak, addig a döntésekben szerepet kell kapnia az érdekekből fakadó „politikának” is. Ez a politika azonban már nem ugyanaz a minőségű társadalmi tevékenység, ami a szocializmus építésének első fejlődési időszakában jellemző volt. A kibékíthetetlen érdekek hiánya a „politika” szerepét, vagy ami ezzel egyet jelent, a társadalmi érdekek oldaláról való szemléletet is jelentősen módosítja.

Ez teszi lehetővé többek között a szocialista demokrácia kiterjesztését, annak a lehetőségnek az elérését, hogy a döntésben valóban minden társadalmi tényező szerepet kapjon, amelynek érdekeit a döntés érinti. Ez egyet jelent a hatalom gyakorlásában a demokratikus fórumok növelésé-

vel, az elnyomó módszerek csökkenésével. Ha nem vesszük észre a bekövetkezett változást és nem vonjuk le belőle a megfelelő következtetéseket, ha fenntartjuk az antagonisztikus társadalmi ellentmondásokra épülő módszereket az új feltételek között is, *akkor a hatalomgyakorlás bürokratizálódik, elveszti azt a társadalmi bázisát, amelyre a kibékíthetetlen ellentmondások feltételei között szükségszerűen támaszkodott.* A társadalmi megítélés, tehát a politikai megítélés a ma társadalmában ugyanolyan jelentős, mint régen, sőt bizonyos értelemben az antagonizmus megszűnése után még szélesebb aspektusú lehet, az *érdekeknek még sokoldalúbb figyelembevételét feltételezi.*

Mi tehát a helyzet a szakszerűséggel? Ez az álláspont *nem a politika és a szakszerűség szembeállításával akarja a fejlődési tendenciát megragadni,* hanem a társadalmi fejlődésből kiindulva keresi mindkettőnek megváltozott szerepét. A társadalmi ellentmondások csökkenése lehetővé teszi, hogy a szakszerűség még teljesebben érvényesüljön, a tudományos törvényszerűségek érvényesülését egyre kevésbé zavarják, keresztezik a politikai, társadalmi ellentmondások. Ebből azonban nem következik a társadalmi érdekek háttérbe szorulása. A társadalomban minden döntést a társadalom ítélőszéke elé kell vinni, sőt a lehetőségek megérették arra, hogy még fokozottabban, mint eddig.

Az első, a „technokratikusnak” nevezhető álláspont tehát végső fokon a demokratikus formák *csökkenéséhez vezethet.* A demokratikus formák, a társadalmi hatás — mondja ez az álláspont — csak zavarja az „össztársadalmi” érdekeket kifejező, a tudomány törvényszerűségeire épülő szakszerű döntés létrejöttét. Háttérbe kell tehát szorítani a társadalmi hatás érvényesülését. A *másik álláspont* igényli a szakszerű döntést, de a *demokratikus formák* hatását nemcsak hogy azzal ellentétesnek nem látja, hanem fordítva, fontosnak tartja e formák *szélesítését.* A döntési rendszeren tehát mindkét álláspont változtatni kíván, de a változtatás irányát illetően alapvető ellentétek vannak közöttük.

V

Amint már a bevezetőben is kiemeltük, az érdekkonstrukció valódi politikai hatást csak akkor tud kifejteni, ha az érdekek megfelelő társadalmi, szervezeti formában kifejezésre jutnak. Az érdek önmagától nem válik politikai tényezővé, hanem csak a társadalom mozgásán, az érdekeket kifejező szervezetek tevékenységén keresztül. Ezért tulajdonítottak a kommunisták mindig nagy jelentőséget a munkásosztály szervezeteinek, ezek között is elsősorban a munkásosztály pártjának. A párt fő feladatának éppen azt tartják, hogy mindenkor fejezze ki a munkásosztály egészének érdekeit, nemcsak a napi, hanem a nemzetközi munkásosztály távlati érdekei szempontjából. Ezeket az érdekeket a pártnak meg kell fogalmazni és harcolni kell azok elfogadtatásáért mind a munkásosztályon belül, mind a munkásosztállyal szövetséges társadalmi rétegek között.

A politikai döntés lényegének eddigi kutatása, az eddig leírtak elméleti kiindulásoknál többet nem jelentenek. Ha igaz, hogy a politika a társadalom problémáinak, a társadalom különböző osztályai és rétegei érdekeinek

oldaláról való megközelítését jelenti, akkor az első feladat megismerni és felszínre hozni ezeket az érdekeket. Az érdekeket azonban nem elég feltárni, hanem nap mint nap ellenőrizni kell ezeket az érdekeket, nap mint nap egyeztetni a párt politikájával, a rétegek vélt vagy valódi érdekeivel. Ha ezt elmulasztjuk, ha csak „kitaláljuk” a tömegek akaratát, akkor a vezetés elszakad a társadalom rétegeinek valódi akaratától, dogmatikussá válhat, szubjektív hibákat követhet el.

Ezért az előző fejtegetések tulajdonképpen csak a programot jelentik, ez gyakorlattá csak a társadalom valódi mozgása során válik. A társadalmi szervezetek, a társadalmi szervezeti formák ezt az érdekstruktúrát vagy híven kifejezik, vagy eltorzítják, s úgy megakadályozzák a valódi érdekek megfogalmazását. Ezért általában nem is az elvi kiindulópontoknál szokott a vita ebben a kérdésben kirobbanni, hanem a konkrét megvalósításnál. Például: egy adott társadalom struktúrájának, érdekviszonyainak kifejezéséhez milyen szervezeti formák felelnek meg? Melyek azok az érdekek, amelyeket az antagonisztikus társadalmi ellentmondások idején az adott politikai hatalomnak el kell nyomni? Ezt az elnyomást milyen eszközökkel kell végrehajtani? Lehet-e egyáltalán az ilyen érdekeket kifejező szervezetek tevékenységét engedélyezni, ha nem, akkor politikai vagy adminisztratív eszközökkel kell azokat megakadályozni. Milyen érdekek kifejeződését kell megengedni, sőt támogatni? Ha az így kifejeződő érdekek között ellentétek mutatkoznak, ezeket hogyan kell leküzdeni: nyílt politikai harcban, társadalmi méretű politikai vitákkal, vagy adott esetben közhatalmi, államhatalmi eszközökkel.

Ezekre a kérdésekre soha nem lehet időtől és helytől függetlenül válaszolni. Ha lehetne, akkor a társadalmi változás lehetőségét tagadnánk. Ideológikus eszközökkel a tevékenység irányát lehet csak meghatározni, de nem magát a követendő politikát. Nem véletlen ezért, hogy napjainkban, amikor a társadalmi változásokból kell levonni következtetéseket, akkor ezekben a kérdésekben állnak legmesszebb egymástól az álláspontok.

A viták során talán abban az egy kérdésben alakult ki közös álláspont, hogy napjainkban a társadalomban bekövetkezett változások *szükségessé teszik az érdekeket kifejező társadalmi szervezeti formák áttekintését és átértékelését*. Enélkül nem lehet előbbre lépni a szocialista demokrácia fejlesztése terén sem. De hogyan kell ezt az értékelést elvégezni, milyen irányba kell a hatalomgyakorlás rendszerén változtatni — e téren már jelentős eltérések vannak. Minden álláspontra — nemcsak a konferencián elhangzottakra, hanem a közéletünkben már eddig is megfogalmazott álláspontokra — nem tudok kitérni, de a fő tendenciákat mindenképpen érdemes felvázolni.

A társadalomban jelentkező szervezeti formák, ha érdekeket fejeznek ki, a politika alakításának tényezői. Ebben az értelemben a társadalom szervei a politikai döntést hozó rendszer részei, ha úgy tetszik, ilyen értelemben a hatalom hordozói. Az ezzel kapcsolatos viták különösen a rétegszervezetek funkcióját, feladatait érintették. Ezek sorában a szakszervezetek érdekképviseleti szerepe, ennek megítélése, a proletárdiktatúra rendszerében játszott szerepe áll a középpontban. Lényegében ugyanilyen megfontolásokból merült fel az a gondolat is, hogy az egységes ifjúsági szervezet keretében kifejlődhet-e az ifjúság különböző rétegeinek speciális ér-

deke vagy sem. A vita során az a kérdés is felmerült, hogy a szocialista társadalmi rendszerben a parasztság érdekeit milyen szervek fejezhetik ki. A termelőszövetkezetek, mint gazdálkodó szervek alkalmasak-e a parasztság sokrétű érdekeinek kifejezésére vagy sem. A termelőszövetkezeti szövetségek mennyiben játszhatnak ilyen szerepet stb. A megbeszélés során felmerült a népfrontjellegű szervek — mint osztársadalmi érdekeket kifejező szervek — szerepe, funkciója. A pártok politikai koalícióját kifejező szerep után milyen perspektívája lehet ennek a szervezetnek a szocializmus építése során.

A vitatott kérdések felsorolását tovább lehetne folytatni a párt szerepének vizsgálatával. Ha a társadalmi szervek érdekeket kifejező funkcióját elismerjük, akkor el kell ismernünk az érdekkülönbségeket, az érdekek összecsapását, harcát, az ilyen értelmű politikai kompromisszumok lehetőségét is. Ehhez képest mi a szerepe a pártnak, mint a munkásosztály élcsapatának, mint a szocializmus építése legfőbb vezető erejének. Egységes az álláspont abban, hogy a párt vezető szerepére szükség van. Eltérőek a vélemények arról, hogy ez a vezető szerep mit jelent, milyen úton és eszközökkel érvényesül. Ha a vezető szerep a többi társadalmi szerv szoros adminisztratív vezetését jelenti, az a „hajtószíj”-szerep leegyszerűsítéséhez, más társadalmi szervek önálló akaratképzésének tagadásához vezet. Ez pedig kétségbe vonja az érdekstruktúra ismeretének, a különböző társadalmi csoportérdekek megfogalmazásának, kifejezésre jutásának szükségességét is. Ezért foglalt állást az MSZMP több alkalommal amellet, hogy a párt vezető szerepét elsősorban politikai eszközökkel, a párt tagjain keresztül és nem az állami és társadalmi szervekre kötelezően hozott határozatok útján kell biztosítani.

Ehhez a kérdéskörhöz kapcsolódnak — elsősorban nem is a konferencián, hanem a közéletünkben — azok a viták, amelyek a társadalmi szervek körül bontakoztak ki az elmúlt években. Ezek lényege, hogy a társadalmi szervek szerepének növelése, a hatalom gyakorlásában elfoglalt helyük szintjének emelése milyen intézkedéseket kíván. Járható út-e ezzel kapcsolatban az állami szervek feladatainak a társadalmi szervek útján való ellátása, az ún. társadalmiasítás? Az előzőekben ismertetett álláspont lényegében visszautasítja ezt a hatásköri vonatkozású változtatást, helyette, esetleg mellette a társadalmi szervek politikai súlyának növekedését, érdekeket kifejező szerepének erősítését szorgalmazza.

Az érdekstruktúra oldaláról új megvilágítást kaphat az állam szerepe a társadalom irányításának rendszerében. Az állam mint közhatalmat gyakorló szervezet egyike a társadalomban létrejövő szervezeti rendszereknek. A hangsúly azon van, hogy egyike azoknak, amely egyedül nem képes a társadalom vezetésének, irányításának funkcióját ellátni. Az államszervezet működésének demokratizmusa ebből a szempontból nemcsak belülről, az államszervezet tömegkapcsolatainak oldaláról vizsgálható, hanem elsősorban a társadalom egyes csoportjainak érdekeit kifejező szervezetek, intézmények oldaláról is. Ez az oldal ma meglehetősen elhanyagolt.

A társadalom különböző csoportérdekeinek és az államszervezetbe beépülő képviselői szervek (országgyűlés, tanácsok) funkcióinak összefüggései ugyancsak felmerültek a konferencián. Az elhangzott vélemények szerint az érdek és a képviselőlet egymástól elválaszthatatlan fogalmak. Érde-

kek kifejezése nélkül a képviselet formai, tartalom nélküli képviselet. A témát történeti aspektusokból is érintették, és így merült fel, hogy a pártok által kifejezett politikai ellentmondás — amely a népi demokratikus fejlődés első szakaszának képviseleti tartalmát határozza meg — hogyan és milyen okok miatt változott; mi a tartalma napjainkban az adott országokban a többpártrendszerű politikai képviselet felszámolása után a képviseletnek; mennyiben maradt a képviselet régi értelemben vett politikai képviselet; a különböző területek, lakóterületek érdekei ma milyen szerepet játszanak a képviselet tartalmában, és ennek milyen pozitív és negatív tapasztalatai vannak; milyen irányú fejlesztéssel növelhető meg Magyarországon a képviseleti szervezetben a különböző csoportérdekeket kifejező szerep, tehát hogyan növelhető tovább a képviseleti tartalom (közvetett választás, üzemi választási elv, foglalkozások képviselete stb.).

A társadalom szerveinek rendszerére, funkciójára vonatkozó nézőpontok felsorolását tovább lehetne folytatni. Már az elmondott példák is jelzik azonban a kutatás irányát, a probléma megközelítésének módját. A példák talán azt is képesek érzékeltetni, hogy itt a politikai döntés elméleti megközelítésének gyakorlati következményeit kívántuk megfogalmazni. A politikai döntés elméleti megközelítése ezen a ponton válik a gyakorlati politika égető, mai problémájává. Itt találkozunk a téma nemcsak általában, hanem igen konkrétan a szocialista demokrácia fejlesztési irányainak meghatározásával is.

A konferencia végső fokon elérte célját. A különböző társadalomtudományi ágak különböző megközelítési módjaiból elindulva lényeges társadalmi, politikai problémákat tárt fel. Ha nem is tudott mindezekre a problémákra minden esetben választ adni, de úgy érezzük, a kérdések megfogalmazása önmagában is orientálni lesz képes a további kutatásokat. Ebben látjuk a munkaértekezlet célkitűzését valló konferencia elsődleges jelentőségét.

Vázlatok az állami szuverenitás történetéhez*

A jelen tanulmány — hangsúlyoznunk kell — a problémakör nemzetközi jogi szempontból történő megközelítése. A szuverenitással kapcsolatos legfontosabb nemzetközi jogi fogalmak kifejtésére és az ezekre vonatkozó elméletek történeti összefüggéseinek vázolására törekszik — a teljesség igénye nélkül —, hogy egy sajátos jogterület, egy szaktudomány problematikájának ismertetésével járuljon hozzá a szuverenitás kérdésének általánosabb, szélesebb alapokon történő marxista—leninista feldolgozásához.

I

A nemzetközi szerződések, a hivatalos nyilatkozatok szövegének igen gyakran használt kifejezése az „államok szuverenitásának védelme” vagy „az állami szuverenitás tiszteletben tartása”. A szuverenitást általában úgy határozzák meg, hogy az az állam függetlenségét jelenti, hogy voltaképpen az állami függetlenség nemzetközi jogi kifejezése. Ez a meghatározás a mindennapi szóhasználat szempontjából valóban megfelelő, a tudományos elemzésnek azonban ezzel összefüggésben számos más, szükségszerűen felvetődő kérdésre is választ kell adnia.

Ismeretes, hogy az Egyesült Nemzetek Alapokmányának rendelkezéseit megszóvegező San Franciscó-i konferencián a Szervezet céljainak és alapelveinek megfogalmazása széles körű vitát váltott ki a delegátusok körében. A 2. cikk első bekezdése szerint „a Szervezet valamennyi tag *szuverén egyenlőségének elvén alapszik*”. Ezzel a szóvegezéssel kapcsolatban is több ellenvetés és módosító indítvány hangzott el. A javasolt formula védelmében a szóvegező bizottság előadója kifejtette, hogy a szuverén egyenlőség a következő elemeket foglalja magába: 1. az államok jogilag egyenlők, 2. minden állam élvezzi a teljes szuverenitásban foglalt jogokat, 3. az állam személyiségét, valamint területi sérthetlenségét tiszteletben kell tartani, 4. az államok a nemzetközi jogrend alapján tartoznak kötelezett-

* Ez a tanulmány az Intézet nemzetközi kutatócsoportja mellett működő „Integráció és szuverenitás” munkaközösség keretében készült. A munkaközösség egyéb kutatási eredményei a „Tanulmányok az integráció köréből” című kötetben jelentek meg. (Társadalomtudományi Intézet, 1971. Budapest.)

ségeiket jóhiszeműen teljesíteni.¹ Ez a hivatalosnak tekinthető értelmezés ki is elégitette a résztvevőket és a vita végeztével az I. Bizottság elnöke elégedetten jegyezte meg: „úgy érzem, hölgyeim és uraim, ha sikerült kifejeznünk ezt a négy fogalmat a »szuverén egyenlőség« két szavában, megdöntöttük a tömörség rekordját»².

Ez az egyetlen adat is — úgy hisszük — eléggé meggyőzően jelzi nemcsak a szuverén egyenlőség elvének összetett voltát, hanem az állami szuverenitás tartalmi elemeinek bonyolultságát is. A San Franciscó-i konferencia jegyzőkönyveinek idevágó részei ennek következtében ízelítőül szolgálnak annak a hatalmas politikai és tudományos vitának a megértéséhez, mely a szuverenitás kérdései körül folyt a múltban, folyik napjainkban, és amely bizonyára folytatódni fog a jövőben is, mindaddig, amíg a szuverenitásnál kimerítőbb fogalmat, pontosabb kifejezést nem sikerül találni a politikai hatalom egy állam keretein belül történő megszervezésének egyik jellemző sajátosságára.

Az alábbiakban megkíséreljük e fogalom történeti fejlődésével kapcsolatos legjellemzőbb megállapítások vázolását.

„A szuverenitás — mondotta Georg *Jellinek*, a múlt század második felének jelentős német államjogásza — történelmi eredetét tekintve politikai képzet, mely később jogivá sűrűsödött. Nem szobatudósok fedezték fel kamaráik csöndjében, hanem hatalmas erők hívták életre, melyeknek küzdelme évszázadokat tölt meg tartalommal.”³ Miután a politikai hatalom nem egyetlen sikon jelentkezik, hanem a társadalmi kapcsolatok különböző szintjein (államok között és egyetlen államon belül, különböző társadalmi osztályokhoz, rétegekhez, intézményekhez, vagy esetleg éppenséggel személyekhez tapadva), és miután ennek következtében különböző nézőpontokból szemlélhető, a szuverenitást is különböző oldalakról lehet vizsgálni, értelmezni és indokolni. „. . . Éppen a szuverenitás fogalma az — írta Hans *Kelsen*, e század első felének egyik vezető jogteoretikusa —, mely bármely más fogalomnál inkább elméleti köntöst húzott a leggyakorlatibb követelményekre . . .”, és ezért éppen a szuverenitás problémáját tekintette a társadalmi összefüggésektől következetesen elszakított „tisztá jogtani” irányzata egyik próbakövének.⁴

Nem feladatunk *Kelsen* vagy a többi, a maguk nemében mégoly képzett, burzsoá jogtudós elméleteinek beható kritikai ismertetése. Ennek megoldásához nem egyetlen szűkre szabott tanulmány, de több terjedelmes kötet lapjai sem lennének elegendők. *Szabó József* több mint három évtizeddel ezelőtt írott értekezéseiben⁵ már megkísérelte, hogy egyrészt a nemzetközi bíróságok idevágó joggyakorlatát rendszerbe foglalja, másrészt a jogirodalomban kifejtett nézeteket összegezze és bizonyos ismérvek szerint — a lehetőséghez képest — rendszerezze. Tanulmányai rendkívül nagy anyagot fognak át, kiterjedt gyűjtőmunkáról tanuskodnak, de az anyag bősége és mindenekelőtt a rendszerezésnél alkalmazott formális szempontok miatt nem sikerült a kérdés lényegét kidomborítania. *Szabó József* a szuverenitásról alkotott nézeteket abszolút és relatív szuverenitás-elméletekre osztotta, bár maga is elismerte, hogy ez a megkülönböztetés nem pontos. „Emberi viszonylatban még abszolútum is viszony fogalommá, vagyis bizonyos értelemben relativummá válik.”⁶ Az abszolút és relatív elméletek megkülönböztetése mögött végül is arról van szó, hogy egyes szerzők erő-

teljesebben hangsúlyozzák a legfőbb hatalomnak, vagy e hatalom birtokosának azt a tulajdonságát, hogy jogilag nincs másnak alávetve, míg mások azt, hogy ez a hatalom ténylegesen nagyon is véges. Szabó József felosztása szerint mind az abszolút, mind pedig a relatív szuverenitás-elméletek az állami szuverenitást vagy hatalomnak, vagy szabadságnak fogják fel, ami megintcsak nem megfelelő megkülönböztetés, mert — amint erre maga is rámutat — „minden hatalom szükségképpen szabadság és a szabadság hatalom is egyúttal”⁷. Ha viszont ez így van, mi indokolja a különböző szerzőknek a hatalom és a szabadság kifejezései szerinti tagolását?

A hatalom és a szabadság kettősségéhez és szembeállításához hasonlóan találkozhatunk a belső és a külső szuverenitás megkülönböztetésével, egymáshoz való viszonyának kérdésével. Az első az állam teljhatalma saját területén, míg a második — a külső — más államoktól való függetlensége. Vitás volt, hogy vajon két szuverenitásról kell-e beszélni, vagy egy és ugyanazon szuverenitás két oldaláról? Valójában azonban ugyanazon az állam külső és belső funkcióiból adódó megkülönböztetés állott a kérdés hátterében, ezt vitték át az államhatalom jogi sajátosságára is, holott a két oldal ténylegesen nem szakítható el egymástól. Nem lehet külsőleg független az az állam, mely saját területén nem rendelkezik teljhatalommal és az az állam, mely jogilag más hatalmaktól függ, saját területén sem tekinthető a legfőbb hatalom birtokosának.

Annak érdekében, hogy a szuverenitás nemzetközi jogi problémájának lényegéhez közelebb férközzünk, vizsgálódásaink körét szűkebb térre kell korlátozni. Nem foglalkozhatunk tehát ezúttal részletesen azzal az alapvető és a többi összefüggéseket is meghatározó ténnyel, hogy ki vagy mi a szuverenitás hordozója: az uralkodó, a nép, a nemzet. Tudatosan választottuk e felosztást, mivel a nemzetközi jogi irodalomban ennek megfelelően írtak „az uralkodó”, „a nép” vagy „a jog” szuverenitásáról. E probléma történetileg azt tükrözte, hogy a burzsoázia a maga érdekeinek védelmét a feudális anarchiát felszámoló abszolút uralkodótól várta-e, vagy a polgári forradalom érdekének a nép széles tömegeit saját követeléseik mögött akarta-e felsorakoztatni, vagy pedig a már létrejött, kialakult burzsoa jogrend megszilárdítását tartotta-e fontosnak az adott időszakban. A szocialista jogtudomány számára ez egyébként is egyértelműen eldöntött kérdés, amennyiben csak a kizsákmányoló osztályok megdöntésével, a kizsákmányolás megszüntetésével valósul meg igazi népszuverenitás.

A politikai hatalomnak az államon belüli birtokosával kapcsolatos kérdések azonban nem tartoznak a nemzetközi jog tudományának területére, mint ahogyan nem feladata az összetett államok (föderációk) belső szerkezetének vizsgálata sem. Az állami feladatokkal kapcsolatos hatáskörök megosztása az össz-szövetség és a tagállamok között — belügy. Ugyancsak belső ügy a hatáskörök megállapításának hatásköre is, mindaddig, míg az egyes tagállamok nemzetközi jogalanyisággal nem rendelkeznek, vagyis amíg nem léphetnek önállóan, közvetlen kapcsolatba más államokkal, amíg nemzetközi szerződések útján saját maguk jogokat és kötelezettségeket nem szerezhetnek.

A nemzetközi jog az államok kapcsolatait szabályozta, szabályozza ma is, és csak az ezekben a kapcsolatokban, illetőleg az ezeket rendező jogszabályokban felmerülő problémák tartoznak a nemzetközi jog területére. En-

nek megfelelően csak annyiban foglalkozunk a szuverenitás kérdésével, amennyiben az állami kapcsolatok szabályozásának módozatait, mikéntjét érinti, sőt — általában — meg is határozza.

II

A nemzetközi jog történetéhez viszonyítva a nemzetközi jog tudománya későbbi keletű és viszonylag rövidebb múltra tekinthet vissza. Ami azonban a szuverenitás problémáját illeti, az voltaképpen egyidős a nemzetközi jog tudományával.⁸ Már a XIII—XIV. század teológiai és jogi irodalmának mindegyre visszatérő kifejezése az uralkodók ama jellemvonásának kiemélése, hogy maguk fölött más földi hatalmat nem ismernek el.⁹ *Bartolus de Sassoferato* pedig már nem az uralkodókról, hanem a kialakuló olasz városállamokról, mint olyan közösségekről írt, amelyek maguk felett álló hatalmakat nem ismertek el.¹⁰ A nemzetközi jog tudományának egyik nagy úttörője, *Franciscus de Vitoria*, spanyol teológus és jogász, aki a gyarmati népek védelmében a maga korában haladó nézeteket fejtett ki, az államról mint tökéletes közösségről írt, mely önmagában álló egység, nem része más államnak, és amelynek saját törvényei, saját tanácsa és saját tisztviselői vannak. Ezek az elemek vezettek el azután a szuverenitás-fogalom pontosabb meghatározásához. *Jean Bodin*, az abszolút monarchia egyik legjelentősebb teoretikusát, a szuverenitás fogalmának első tudományos kifejtőjét ugyan nem soroljuk a nemzetközi jog tudományának klasszikusai közé, miután érdeklődésének előterében nem az államközi kapcsolatok szabályozása, hanem a francia monarchia belső megszilárdítása állott, az általa adott meghatározás, a „polgárok és az alattvalók feletti, törvények által nem korlátozott hatalom teljessége”¹¹ azonban utat talált a nemzetközi jog irodalmába is. *Hugo Grotius*, akit némi túlzással „a nemzetközi jog atyjának” neveznek, hivatkozik Bodinre és „A háború és a béke jogáról” szóló híres művében az állam legfőbb hatalmáról szól. „Az a hatalmat nevezik legfőbbnek — írta Grotius —, amely cselekedetei nincsenek más jogának úgy alárendelve, hogy más emberi akarat döntése azokat hatálytalaníthassa.”¹² Bodin és Grotius is elismerték azonban a nemzetközi jognak a szuverénre nézve kötelező voltát. Az isteni akaratból vagy a természet rendjéből levezetett törvények, a másoknak tett ígéretek az uralkodót is kötik. *Pacta sunt servanda* — a szerződések megtartása kötelező! Ettől kezdve a szuverenitás állandó része, alkotóeleme a nemzetközi jog problematikájának, azzal a nagyon is lényeges módosulással, hogy a hangsúly a későbbiek során az uralkodó személyéről áttevődik az államra (nemzetre), abban a mértékben, ahogyan az uralkodó hatalmát a burzsoá alkotmányok egyre szűkebb körre korlátozzák — bár a szuverén, mint az uralkodó jelzője, még viszonylag sokáig fennmarad. *Vattel* svájci jogtudós a XVIII. század közepén már a következő meghatározást adja: „Minden nemzet, mely önmagát kormányozza, bármilyen formában is történjen ez, függetlenül minden idegentől, szuverén államot alkot.”¹³

A kérdés történetének kutatói ismételtelen rámutattak arra, hogy a szuverenitással foglalkozó XVII—XVIII. századi szerzők nem csupán az államoknak (uralkodóknak) más államoktól való függetlenségét hangsúlyozták,

de ugyanakkor elismerték, hogy alá vannak vetve a nemzetközi jog — általában természetjogi jellegű és eredetű — szabályainak. A XIX. század elején ebben a felfogásban jelentős változás következett be. Hegel tanításai nyomán előtérbe került az állam abszolút szuverenitásának elmélete és a nemzetközi jogot mindinkább az állam önkorlátozása eredményének, folyományának tekintették. Ennek magyarázatát abban kell keresnünk, hogy a természetjogi felfogás elvesztette szerepét és ennek következtében tudományos hitelét is. A polgári jogtudósok ugyanis a kapitalista fejlődést korlátozó vagy akadályozó tételes, feudális jogszabályokkal szemben a maguk követeléseit a természet ésszerű rendjére való hivatkozással, tehát természetjogi köntösbe burkolva fogalmazták meg. Amikor azonban a burzsoázia uralkodó osztállyá vált, hatályon kívül helyezte a feudális jogszabályokat és a maga érdekeinek megfelelő tételes, burzsoá jogot alkotott. Most már nem lévén szüksége természetjogi érvelésre, kétségbevonta a természetjog létezését és kimondta, hogy csak az államok arra illetékes szervei által alkotott szabály tekinthető jognak. A természet ésszerű rendjéből levezetett és az államok akaratától független állítólagos normák nem nemzetközi jogszabályok. Minden valóban létező nemzetközi jogszabály az államok kifejezett vagy hallgatóságos akaratmegegyezéséből ered. Az államok saját érdekekben, más államok irányában önként vállalt kötelezettségek útján, korlátozzák cselekvési szabadságukat.

Ez a fejlődés hosszabb folyamat eredménye volt, nem köthető egyetlen évszámhoz, történelmi eseményhez vagy személyhez, legteljesebb kifejtését főleg a már idézett Jellinek műveiben találhatjuk meg, aki igen erőteljesen hangsúlyozta, hogy a szuverenitás magának az államnak az attribútuma és az állam csak saját akarata által lehet kötelezve. Lényegében ezt a felfogást tükrözte az első világháború előtt írott nemzetközi jogi tankönyvek többsége, Liszt, Oppenheim és mások művei. „A szuverenitás — állapította meg az Oppenheim—Lauterpacht-féle, Nyugaton ma is használt kézikönyv — a legfelsőbb hatalom, olyan hatalom, mely független minden más földi hatalomtól. A szuverenitás szigorú és szűk értelemben tehát magában foglalja a függetlenséget az ország határain belül és kívül.”¹⁴

Sok felesleges ismételéssel járna, ha egymás után felsorakoztatnánk a burzsoá nemzetközi jogi szakmunkákban a szuverenitásról adott meghatározásokat. Ebben a rövid áttekintésben csak arra szorítkozunk, hogy a több évszázados vagy több évtizedes szuverenitás-elméletekből és meghatározásokból kirajzolódó közös elemet hangsúlyozzuk, és pedig azt, miszerint a *szuverén jogilag a legmagasabb* fokon áll. A szuverenitás az államnak az a jellemző vonása, hogy hatalma jogilag nincs másnak alávetve, tehát a maga területén a legmagasabb rendűnek tekintendő.¹⁵ Az állami szuverenitás jelentőségét a nemzetközi kapcsolatok rendezése területén a XIX. század folyamán komolyabb formában nem is vitatták, nem vonták kétségbe.

Az első világháborút követően azonban a nemzetközi jog polgári irodalmában a szuverenitás megítélése és értékelése tekintetében lényeges változás következett be. Egyre több és több kritikai érv hangzott el, amelyek elsősorban a szuverenitás fogalmának tisztázatlanságára, többértelműségére mutattak rá. Ezek valójában elméleti formákba burkolt megnyilvánulásai voltak a tőkés rendszer általános válságának, annak a megrázkódtatásnak voltak elméleti, ideológiai vetületei, amelyet az Októberi Forradalom, a

világ első szocialista államának megjelenése a kapitalista rendszerben előidézett. A kapitalista rendszer további gyengülésének elhárítása érdekében olyan törekvések kerültek előtérbe, amelyek az állami szuverenitás korlátozására és ezen keresztül hatékonyabb — de természetesen burzsoá jellegű — nemzetközi jogrend megeremtésére irányultak. Nem a legjelentősebb, hanem inkább a legjellemezőbb példaként idézzük Morellet francia szerzőnek a huszas években írott megállapításait: „... Az állami szuverenitás fogalmát tisztán és egyszerűen ki kell küszöbölni a nemzetközi jog területéről. Olyan fogalom elvont maradványa, amelyet sohasem határoztak meg világosan, és amely teljes ellentétben áll a nemzetközi közösség fejlődésével... az állami szuverenitás elve a nemzetközi jogban nemcsak téves és haszontalan, hanem lényegében káros és veszedelmes alapelv, a szilárd béke megeremtésének legmakacsabb akadálya a politikában és jogrendben.”¹⁶

Az állami szuverenitással szembeforduló szerzők általában az első világháború után létesített Nemzetek Szövetségére, az első politikai célú, általános hatáskörrel felruházott és egyetemes jellegűnek szánt nemzetközi szervezetre, illetőleg ennek jogára hivatkoztak. A Nemzetek Szövetségének Egyezségokmánya, amelyet Wilsonnak, az Egyesült Államok elnökének közvetlen irányításával szövegeztek meg, korlátozta az államok háborúindítási jogát, megtiltotta a más állam területi épsége és politikai függetlensége ellen irányuló ún. hódító háborút. A nemzetközi vitákat bírói úton, vagy a Nemzetek Szövetsége Tanácsának igénybevételével kellett volna rendezni és csak ezek kudarca után folyamodhattak volna az államok a fegyverek döntéséhez. A tőkés nagyhatalmak érdekkellentétei következtében azonban a tételes jogi szabályozás önmagához képest sem lehetett következetes, a fegyveres erőszak alkalmazására nyitva hagyott ajtó a valóságban nagyon is tág kapunak bizonyult, és ha egyes tudományos vagy politikai körök az állami szuverenitás további korlátozásával vélték a tőkés érdekeket szolgálni, más hatalmak — különösen az agresszióra törő fasiszta államok — éppen ellenkező irányban, háború útján akarták céljait megvalósítani.

Ismeretes, hogy a Nemzetek Szövetségének politikája teljes kudarcot vallott. Kitört a második világháború, amelyben a fasiszta hatalmak teljes vereséget szenvedtek és a Szovjetunió mellett számos más államban indult meg az új szocialista társadalmi-gazdasági rendszer felépítése. A tőkés világrendszer jelentősen összeszűkült, válsága elmélyült. Ebben a helyzetben a nemzetközi jog burzsoá irodalmában újból megerősödtek a szuverenitásellenes tendenciák, amelyek hivatalos kormány-állásfoglalásokra is hivatkozhattak. Elsősorban az Egyesült Nemzetek Szervezete megalakulásának tényéből és az új nemzetközi jog elveit megszövegező alapokmány rendelkezéseiből próbáltak érveket kovácsolni elgondolásaik alátámasztására.

Az Egyesült Nemzetek Szervezete — mint láttuk — a tagállamok szuverén egyenlőségének elvén épül fel, de határozottan eltiltja nemcsak a hódító háborút, nemcsak a fegyveres erőszak alkalmazását, hanem az erőszakkal való fenyegetést is. Ez a tilalom — vélekedtek egyes nyugati körök — csak akkor lehet hatékony, ha az államok teljesen lemondanak szuverenitásukról, és ha az ENSZ Biztonsági Tanácsában megszüntetik az ún. vétőjogot, ami nyomban elárulta, hogy voltaképpen szovjetellenes, szocia-

listaellenes törekvések rejtőztek a nemzetközi jogrend erősítésének jelszavai mögött. Különösen erőteljesen nyilvánultak meg ezek az elgondolások az ún. Baruch-terv kapcsán, amely az atomenergia előállítását és ellenőrzését egy amerikai irányítás alatt álló nemzetközi szupertrösztre kívánta bízni, valamint azokban a törekvésekben, amelyek az Egyesült Nemzetek Szervezete eredeti jellegének és célkitűzéseinek megváltoztatására irányultak egy lényegében kapitalista jellegű világkormány, világállam érdekében.

A félreértések elkerülése végett határozottan rá kell mutatni arra, hogy különbséget kell tenni a ténylegesen fennálló, a tételes nemzetközi jog által elismert állami szuverenitás és az annak felszámolására irányuló törekvések között. Az állami szuverenitás fogalmának mellőzését célzó tudományos próbálkozások ellentétben állnak a mai nemzetközi jog hatályos szabályainak rendszerével, meghamisítják annak lényegét, képtelenek a nemzetközi jogszabályok megfelelő értelmezésének és alkalmazásának elősegítésére. Az állami szuverenitás elvének a nemzetközi jog rendszeréből való teljes kiküszöbölésére irányuló politikai törekvések pedig beleütköznek napjaink egyik legfőbb realitásába, a különböző gazdasági és társadalmi rendszerekhez tartozó szuverén államok egyidejű létezésébe. Az állami szuverenitás felszámolása, megszüntetése lehetetlenné tenné a mai nemzetközi jog legfontosabb feladatának, a két rendszer békés egymás mellett élésének biztosítását.

Nyilvánvaló tehát, hogy a tőkés államok háború utáni politikai és jogi irodalmában előtérben álló szuverenitás-ellenes tendenciák ellenére a szuverenitás fogalma nem volt kiküszöbölhető a nemzetközi jogból. Csupán arról lehetett szó, hogy a szuverenitás-fogalom kifejtésénél figyelembe kell venni azokat a változásokat, amelyek az államok nemzetközi kapcsolataiban és ezzel párhuzamosan a nemzetközi jog rendszerében a második világháború nyomán végbementek. E változások közé tartozott elsősorban a háborúindítás jogának eltörlése, az ENSZ Biztonsági Tanácsa által az előírt módon hozott határozatok más államokra nézve kötelező jellege, amelyeket a nyugati szakirodalom általában úgy értékelt, hogy azok a szuverenitás tartalmi szűkítése irányába hatottak és módosították annak „legfelsőbb hatalomként” meghatározott lényegét. Az állami szuverenitást többen azonosították a nemzetközi jognak való közvetlen alávetettségével,¹⁷ ami együtt járt a nemzetközi jog primátusát — az állami jog felett álló, magasabbrendű voltát hirdető — helytelen¹⁸ elmélet hangoztatásával is.

A nemzetközi helyzet változásával azonban az ismertett politikai és jogi nézetek népszerűsége a burzsoá államokban erősen lecsökkent. A szocialista világrendszer megerősödésével, a gyarmatok önállóvá válásával párhuzamosan az államok közösségének és az Egyesült Nemzetek tagjainak összetétele megváltozott. A tőkés világkormány megteremtésének nyilvánvaló lehetetlensége, a tőkésországok közötti érdekellentétek a szuverenitás-ellenes érvek alól is egyre jobban kihúzták a talajt. Az utóbbi időben már több „szuverenitás párti” megnyilatkozására figyelhettünk fel a nyugati szakirodalomban is.¹⁹ A szuverenitásról való lemondás propagálása egyes tőkés államcsoportok gazdasági integrációjának keretében vetődik fel, azok érdekeinek szolgálatában. Erre a kérdésre a későbbiek során még visszatérünk.

Bár e tanulmánynak nem elsődleges feladata a szocialista szuverenitás részletes kifejtése, utalásszerűen mégis rá kell mutatnunk annak néhány jellemző vonására, tekintettel a nemzetközi jognak ama fő feladatára, amely a két különböző rendszer államai együttélésének biztosításában áll.

Bevezetesként meg kell jegyeznünk, hogy a marxizmus klasszikusai nem dolgoztak ki önálló szuverenitás-elméletet. A szocialista társadalom- és jogtudomány — támaszkodva a marxizmus klasszikusainak iránytszabó állásfoglalásaira — a maga álláspontját a szuverenitás kérdésében lényegében a polgári nézetek és elméletek kritikája alapján alakította ki.

Ennek megoldásához számos kérdés tisztázására volt szükség. Szovjet-Oroszország, illetőleg a Szovjetunió hosszú időn át az egyetlen szocialista állam volt a tőkés hatalmak gyűrűjében. A szovjet állam nemzetközi téren tehát csak más, az övétől eltérő társadalmi és gazdasági rendszerű államokkal léphetett kapcsolatba. E kapcsolatok feldolgozása során számolni kellett a kapitalizmus korában kialakult jogszabályok és jogintézmények egész sorával, figyelembe véve a rájuk vonatkozó polgári nézeteket. E kapcsolatok jellege, osztálytermészete bonyolult problémákat vetett fel, amelyeknek megoldása azonban előfeltétele volt a többi kérdésben való állásfoglalásnak. Ez a körülmény magyarázza meg, hogy miért foglalkoztak annyit a szovjet szerzők a két társadalmi és gazdasági rendszer egymáshoz való kapcsolatának általános elméletével.

Az elméleti problémákat gyakorlati nehézségek is fokozták. Szovjet-Oroszországnak meg kellett küzdenie az ellenforradalommal, az intervenciós háborúkkal, majd a bekerítésére és elszigetelésére irányuló imperialis kísérletekkel. A szovjet államnak alig voltak rendszeres kapcsolatai tőkés hatalmakkal, s e kapcsolatok is rendkívül ellentmondásosaknak bizonyultak, a tényleges háborút az intervenciós államok részéről hivatalosan sohasem deklarálták. A nemzetközi jog szabályai e kapcsolatokra tehát egyáltalán nem, vagy csak eltorzítva nyertek alkalmazást. Ez a körülmény kihatott a nemzetközi jog egészének megítélésére is. Számos kutató a nemzetközi jogot átmeneti jellegű szabályösszegnek tekintette, mint például a fiatal *Korovin*,²⁰ vagy ideiglenes kompromisszumok sorozatának, mint a nálunk viszonylag kevésbé ismert *Pasukanisz*. Mindezek a nézetek arra vezethetők vissza, hogy képviselőik az akkori helyzetből olyan következtetéseket vontak le, miszerint az állam elhalásának időszaka közvetlen közelségben van, a szocialista és a kapitalista államok együttélésének kora rövid átmeneti időszak, amelynek során már megindul a szocialista állam elhalása. Miután az állam már nem játssza azt a kiemelkedő szerepet a nemzetközi kapcsolatok terén, mint azelőtt — vélték —, a nemzetközi jog is elveszti államközi jellegét és szerkezete, főbb intézményeinek rendszere alapos felülvizsgálatra szorul.

Később nyilvánvaló lett, hogy a szocializmus és kapitalizmus egymás mellett élése viszonylag hosszú időt, egész történelmi korszakot tesz ki, amelyben a szocialista állam jelentősége nem csökken — sőt bizonyos szempontból még növekszik is —, következésképpen a nemzetközi jog államközi jellege továbbra is megmarad.

A szovjet nemzetközi jogtudomány kibontakozó, útkereső időszaka után hamarosan meg is találta azokat a kulcsfontosságú problémákat, amelyeket a marxizmus—leninizmus alapján megoldva, kialakíthatta korunk nemzet-

közi jogának jelentőségét és szerepét reálisan tükröző és azt ugyanakkor progresszív irányba befolyásoló szocialista elméletet, az új szovjet nemzetközi jogi iskolát. Érdeklődésének középpontjában az állam nemzetközi személyisége, jogalanyisége, mindenekelőtt pedig az állami szuverenitás problémája került, amelyet igen behatóan, sokoldalúan elemzett és amelyre vonatkozóan számos meghatározás született.

„A szuverenitás — mondotta Ljevin — az államnak mint saját területén teljhatalommal bíró szervezetnek és az államok nemzetközi együttese független tagjának jogi (vagyis e jogban lerögzített) és tényleges képessége funkcióinak érvényre juttatására.”²¹

Hosszú időn át igen széles körben volt elfogadott az a meghatározás, amely szerint a szuverenitás az állam külső és belső függetlenségének állapota, később azonban bírálói is akadtak, akik kifogásolták a szuverenitásnak mint politikai és gazdasági kategóriának és a szuverenitásnak mint jogi fogalomnak az összekeverését, és jogi szempontból a szuverenitást az önállóságra, a legfőbb hatalomra irányuló jogként jelölték.²² Volt, aki elvetette a szuverenitásnak mind állapotként, mind pedig jogként való meghatározását. „A szuverenitást nem csupán állapotnak és nem csupán alanyi jognak kell tekinteni, hanem általánosan elismert nemzetközi jogelvének, amely a nemzetközi kapcsolatok sarkköve.”²³

Az 1964-es szovjet nemzetközi jogi tankönyv a következő meghatározást adja: „A szuverenitás az államnak, mint a nemzetközi jog alanyának, elidegeníthetetlen sajátossága. A szuverenitás az állam felségjoga területe felett, függetlensége és önállósága nemzetközi kapcsolataiban, más államok jogainak és a nemzetközi jog általánosan elismert normáinak sérelme nélkül. Az állam szuverenitása nem jelent önkényt, a nemzetközi jogi alapelvek és a nemzetközi kötelezettségek megsértésének szabadságát.”²⁴

A szovjet jogászok egyúttal azt is hangsúlyozták, hogy az állami szuverenitás mint történelmi kategória az államok kialakulásával és az államhatalomnak mint az osztályuralom eszközének kialakulásával egyidejűleg jelentkezik és leszögezték, hogy a szuverenitás az államnak mint a nemzetközi jog alanyának elidegeníthetetlen sajátossága.²⁵

A szovjet nemzetközi jogtudomány tehát igen behatóan foglalkozott a szuverenitás fogalmával. Az állami szuverenitás a különböző meghatározások szerint képesség, állapot, jog, vagy nemzetközi jogi alapelv, vagyis a kérdéssel foglalkozó szerzők különböző oldalakról szemlélték az állami szuverenitást és határozták meg annak legfőbb sajátosságát, legjellemzőbb vonását. Az eltérő álláspontok lényege azonban mégis közös volt és a közös elem abban foglalható össze, hogy a szuverenitás intézménye az állam önállóságát, szabadságát védelmezi, és nem áll ellentétben a nemzetközi jogrenddel, nem zárja ki a nemzetközi jog szabályainak kötelező jellegét.

Lényegében azonos vagy hasonló meghatározásokkal találkozunk a többi szocialista ország nemzetközi jogászainak műveiben is.

A szocialista szakirodalom ugyanakkor részletesen elemezte a nemzeti szuverenitás kérdését is, annak a tételnek az alapján, mely szerint „a nemzet szuverén és minden nemzet egyenjogú”. A nemzet helyzete azonban — amennyiben keretei nem azonosak valamely állam kereteivel — az államközi kapcsolatok síkján nem azonos az államéval és a nemzetközi jog sem tehet egyenlőséjletet a nemzet és az állam szuverenitása közé. A

nemzet szuverenitása, vagy a „nemzeti szuverenitás” voltaképpen az önrendelkezési jogot jelenti. „A nemzetek önrendelkezésén — amint azt a nemzeti kérdés elemzése kapcsán Lenin részletesen kifejtette — az idegen nemzeti közösségektől való különválásuk, önálló nemzeti állam kialakítása értendő.”²⁶ „A proletariátus — írta — elismeri az egyenjogúságot és a nemzeti államhoz való egyenlő jogot, de mindennél többre becsüli és mindenek fölébe helyezi az összes nemzetek proletárjainak szövetségét és a munkások osztályharcának szemszögéből ítél meg minden nemzeti különválást.”²⁷

Ha a nemzet önrendelkezési jogának érvényt szerezve független nemzeti államot alkot, önrendelkezési joga voltaképpen átalakul állami szuverenitássá és abban fejeződik ki. A nemzetek önrendelkezési jogát az Egyesült Nemzetek Szervezete Alapokmánya is elismerte, és ma már a nemzetközi jog egyik alapvető normájának, alapelvének tekintendő.

A szocialista jogtudomány — mint láttuk — mindenkor erőteljesen hangsúlyozta azt, hogy az állami szuverenitás nem abszolút és nem zárja ki a nemzetközi jog kötelező voltát, de volt egy bizonyos időszak, amikor — nálunk is — az állami szuverenitás koncepciója gazdasági háttérét illetően autarkias elképzelésekhez tapadt, amelyek szűk térre szorították a nemzetközi munkamegosztásban való részvételt és az integrációs törekvéseket eleve elvetették azon az alapon, hogy az állami szuverenitás maradéktalan megőrzésével nem egyeztethetők össze. A szocialista országok között kibontakozó gazdasági együttműködéssel párhuzamosan azonban egyre erőteljesebben érvényesül az a nézet, miszerint éppen a gazdasági kapcsolatok fejlesztése, a nemzetközi munkamegosztásba való fokozatos bekapcsolódás segíti elő az állami szuverenitás gazdasági alapjainak megerősödését, az állam irányítása alatt álló termelőerők gyorsabb fejlődését, végső fokon a szocializmus teljes felépítését is. Az állami szuverenitás megvédése, az ahhoz való ragaszkodás nem zárja ki a szocialista országok gazdasági integrációját és nem ellentétes azzal.

Hangsúlyoznunk kell végül azt is, hogy a szuverenitás történelmi és osztálykategória is. Ilyen értelemben véve védelme a szocialista államok vonatkozásában a szocialista rendszer védelmét jelenti. A szocializmus és a kapitalizmus mai, világméretű küzdelmében a szocialista vívmányok megőrzése valamennyi szocialista ország közös gondja és feladata a nemzetközi egyensúly és a világbéke fenntartása érdekében. A termonukleáris fegyverek korszakában csak a legnagyobb hatalmak képesek önálló és hatékony védelmi rendszert létesíteni. A legtöbb állam csak más államokkal közösen és együttműködve teremthet a maga számára tartós biztonsági helyzetet. Az állami szuverenitás nem téről és időtől független, absztrakt kategória, hanem történelmileg és társadalmilag meghatározott. Vizsgálataánál éppen ezért ma nemcsak a gazdasági együttműködés szükségességét, hanem az integrált védelmi rendszerek létezését is figyelembe kell venni.

A szuverenitásról szóló szocialista irodalom anyagából tehát az alábbi tételek rajzolódnak ki:

1. A szuverenitás történelmi kategória, az állam egyik alapvető ismérve, attribútuma, amely egyidős az államok keletkezésével.
2. Az állami szuverenitástól meg kell különböztetni a nemzeti szuverenitást, mely a nemzet önrendelkezési jogát jelenti.
3. Az állami szuverenitás az állam függetlenségét jelenti. Mint ilyen, nem

abszolút, nem áll ellentétben a nemzetközi jogrend szabályainak kötelező voltával.

4. Az állami szuverenitás nemcsak történelmi, hanem osztálykategória is. Az állami szuverenitás osztálytartalmát az adott állam társadalmi rendje alkotja.

Az eddig kifejtettek távolról sem merítik ki a szuverenitás problémájának gazdag szocialista irodalmát, melynek elemzése önálló tanulmányt vagy a tanulmányok egész sorát igényli. Erre a feladatra ezekben az összefüggésekben nem vállalkozhatunk, esetleg egy későbbi időpontban visszatérünk rá.

III

Az eddig mondottakat a nemzetközi jog gyakorlatából vett néhány példával is meg kell világítanunk. Az Állandó Nemzetközi Bíróság, egy konkrét ügy kapcsán elvileg kimondotta: „A nemzetközi jog független államok kapcsolatait szabályozza. Az államokat kötelező jogszabályok tehát saját szabad akaratukból erednek, amely egyezményekben és jogelveket kifejező általánosan elfogadott szokásokban nyert megfogalmazást, ezeket azért hozzák létre, hogy szabályozzák az együttélő független közösségek kapcsolatait közös célok megvalósítása érdekében.”²⁸ Ugyancsak az Állandó Nemzetközi Bíróság mondotta ki a „Wimbledon” hajónak a Kieli-csatornán való áthaladásával kapcsolatos jogvita eldöntése során: „A nemzetközi kötelezettségek vállalásának joga az állami szuverenitás egyik ismérve”²⁹.

Nézzük meg tehát, hogy az állami szuverenitásnak milyen elemei rajzolódnak ki a nemzetközi kapcsolatok gyakorlatából?

A) Miután a nemzetközi jogot az államok alkotják akaratmegegyezés útján, csak azok a nemzetközi jogszabályok kötelezőek rájuk, amelyekhez kifejezetten vagy hallgatólagosan hozzájárultak. A szuverénnek a jogalkotás terén élvezett szabadságát már Bodin is hangsúlyozta az abszolút uralkodókkal kapcsolatban. „A szuverén fejedelem első ismertető jele — mondotta —, hogy általában mindenkivel, és minden egyessel szemben jogot alkothat, de ez nem elég, mert hozzá kell tennünk, hogy bárki másnak hozzájárulása nélkül” — majd hozzáfűzi, hogy „a jogalkotás és a jogmegszüntetés eme hatalma a szuverenitás összes többi jogát és jelét is magában foglalja”³⁰.

Ezt az elemet kell az állami szuverenitás vonatkozásában a mai nemzetközi jog szempontjából is elsősorban kiemelnünk.

E tétel erejét nem gyengítik a felhozott ellenvetések. Igaz, hogy az újonnan tengerpartot szerző államot kötelezik azok a tengerjogi szabályok, amelyek régebben alakultak ki, akkor, amikor az adott állam még nem vett részt a tengeri hajózásban, tehát a tengerjogi szabályok kialakításában sem működhetett közre. Ez az ellenérv azonban nem meggyőző és nem is döntő. Az állam elvileg elvethetné a régi tengerjogi szabályokat, ezzel azonban kirekesztené magát a többi állammal való együttműködésből a hajózás terén. A tengeri hajózásból származó nyilvánvaló előnyök következtében arra készítetik, hogy a régi szabályokat a maguk összességében fogadja el. Meggyőzően igazolja a jogalkotás terén érvényesülő állami szuverenitást

napjainkban a gyarmati rendszer felbomlása nyomán létrejött új államok joggyakorlata is. A kolonialista hatalmak számos nemzetközi megállapodást kötöttek, amelyeknek hatálya gyarmataikra is kiterjedt. Ezeknek egy része a felszabadult új államokra nézve is előnyös és hasznos, más részük viszont a kolonializmus érdekeit szolgálta és hátrányos az új államok szempontjából. A nemzetközi jogi gyakorlat tanúsága szerint az új államok nyilatkozatot tesznek arra vonatkozólag, hogy a régi szerződések közül melyeket kívánják hatályban tartani, illetve melyeket nem tekintenek magukra nézve kötelezőnek. A szuverenitás szempontjából mindegy, hogy ez a nyilatkozat negatív vagy pozitív tartalmú-e, az érvénytelen vagy a hatályos nemzetközi szerződéseket sorolja-e fel, a lényeges az, hogy az állam egyoldalúan fogadja el, illetőleg veti el a hozzájárulása nélkül kötött szerződéseket. Az állam tehát a nemzetközi jogalkotás terén szuverén.³¹

Ugyancsak jelentős szuverenitás-ellenes érvek tekintették a nyugat-európai tőkésállamok körében mutatkozó integrációs folyamat során létesített szervezetek (Európai Szén- és Acélközösség, Európai Gazdasági Közösség) jogi struktúráját, amelyek valóban eltértek a nemzetközi szervezetek felépítésének hagyományos elveitől. Az Európai Gazdasági Közösséget létrehozó római szerződés például

a) egy bizonyos előkészítő időszak után nem kívánja meg az általa létesített különböző szervek döntéseinek érvényességéhez *minden tagállam* kifejezett hozzájárulását;

b) *szakít az egy állam egy szavazat* — tehát az egyenlőség — elvével, amennyiben az egyes tagállamoknak lakosságához és gazdasági erejéhez mérten több vagy kevesebb képviselőt és ennek megfelelően több vagy kevesebb szavazatot biztosít, azaz a szervezeten belül ún. „arányos” képviselői rendszert igyekszik megvalósítani;

c) *jelentős hatáskört biztosít ún. „független”*, vagyis nem az egyes tagállamok kormányai által kiküldött személyekből álló *szervek részére*, aminek következtében egyes kérdések intézését végső fokon kiveszi a tagállamok kormányainak kezéből.

A valóságban, a ténylegesen kialakult helyzet azonban nem követte a római szerződés szellemét és előírásait. A Főbizottság létszámát felemelték az eredeti 9-ről 12-re és tagjainak megválasztásánál gondosan ügyeltek arra, hogy mindegyik tagállamnak legalább egy állampolgára helyet foglaljon benne. Még jelentősebb volt azonban az 1966 januárjában Luxemburgban hozott ún. „furcsa” határozat, amely szerint — anélkül, hogy formálisan módosították volna az ellenkező rendelkezést tartalmazó római szerződést — a tagállamok megegyeztek abban, hogy a miniszterek tanácsában az előírt előkészítő időszak lejártá után is egyhangú határozatok kialakítására fognak törekedni.³²

Az állami szuverenitás tehát belátható időigig a nemzetközi kapcsolatok alapvető szabályozó elve marad, és pedig nemcsak az egyetemes viszonylatokban, hanem a regionális együttműködés területén, a nemzetekfelettség jelszavával propagált tőkés integrációs szervezetekben is.

Az ENSZ Biztonsági Tanácsának határozathozatali módja valóban eltér a hagyományos, az egyhangú határozatokat előíró elvtől. Ezt a változást érdemes egybevetni a mai szuverenitás-fogalommal, hiszen az Alapokmány *expressis verbis* kimondja, hogy a Szervezet a tagállamok szuverén egyen-

lőségének elvén épül fel. Bármily jelentősnek is tűnjön azonban elméletileg ez a változás, az eddigi tapasztalatok azt mutatják, hogy vajmi kevés annak gyakorlati lehetősége, hogy a Biztonsági Tanács valamely lényeges kérdésben egy tagállamot akarata és kifejezett hozzájárulása ellenére valamilyen magatartásra kötelezzen. Ez nemcsak a béke és biztonság fenntartásáért elsősorban felelős — és ezért a vétőjoggal rendelkező — legnagyobb államok vonatkozásában van így, hanem a többi államot illetően is, mivel nem képzelhető el olyan lényeges kérdés, amely közvetve vagy közvetlenül a Biztonsági Tanács állandó tagjait ne érintené. Ez a körülmény persze az Alapokmány által megállapított tételes rendelkezéseket nem változtatja meg, de mindenesetre azt jelenti, hogy a tételes jog által statuált olyan kivételről van szó, mely nem rendelkezik kellő súllyal ahhoz, hogy miatta az általános szabályt meg kellene változtatnunk, vagy azt egészen másként megfogalmaznunk.

B) A nemzetközi *jogszabályok végrehajtása* ugyancsak az államok kezébe van letéve. Nincs az államoktól független nemzetközi végrehajtó apparátus. Az ENSZ nem vette — és nem is vehette — át a nemzetközi jogszabályok végrehajtásának terhét az egyes államoktól. Nem igazgat egyetlen népet sem, legfeljebb — így például az ún. gyámsági területek vonatkozásában — ellenőrzési joga van. Az ENSZ-határozatokat általános szabályként maguk a tagállamok hajtják végre. A Titkárság — az ENSZ apparátusa — a szervezet adminisztrációját intézi. A nemzetközi igazgatásnak ismerjük ugyan néhány történeti példáját (az Európai Dunabizottság például a Duna torkolatvidékén rendkívül kiterjedt igazgatási jogokat gyakorolt a múlt század közepétől egészen a második világháborúig), ezek azonban elszigetelt, kivételes jelenségek voltak, amelyek sohasem tudtak általános szabállyá, törvényszerűséggé sűrűsödni.

C) A *nemzetközi bírászkodás* egész rendszere szintén az állami szuverenitás elvén épült fel és azon nyugszik napjainkban is. Nincs általános nemzetközi jogszabály, mely az államokat arra köteleznék, hogy jogvitáikat nemzetközi bíróság döntése alá bocsássák. A nemzetközi bíróságok hatásköre az egyes államok által esetenként kötött megállapodásokon, ún. kompromisszumokon, vagy pedig ugyancsak általuk kötött szerződések erről szóló rendelkezésein nyugszik. A Nemzetközi Bíróság Statútuma 36. cikkének 2. bekezdése értelmében, amelyet fakultatív klauzulának szoktak nevezni, az államok elismerhetik a Nemzetközi Bíróság hatáskörét hasonló nyilatkozatot tevő államok viszonylatában keletkező jogvitákra nézve. A Bíróság joghatóságának alapja azonban ebben az esetben is az önkéntes alávetés. Azok az államok, amelyek a fakultatív klauzulát elfogadták, ezt rendszerint olyan fenntartások kíséretében tették, hogy az alávetési nyilatkozatok gyakorlati jelentőségük nagy részét elvesztették. Az Egyesült Államok nyilatkozata értelmében például a Bíróság hatásköre nem terjed ki azokra a jogvitákra, amelyek az *amerikai kormányzat értelmezése szerint* lényegileg az állam belső joghatóságába tartozó ügyeket érintenek. Az államok többsége — köztük a szocialista országok — ilyen általános nyilatkozatot sem tettek, tekintettel a Bíróság jelenlegi összetételére és eddigi ténykedésére, mely tagjai többségének kapitalista jogfelfogását tükrözi.

Azok a kísérletek, amelyek a kötelező nemzetközi bírászkodás bevezetésére irányultak, nem jártak gyakorlati eredménnyel és nincs nagy jelentő-

ségük azoknak a kizárólag tőkésállamok által létrehozott nemzetközi bíróságoknak, mint például az Emberi Jogok Európai Bíróságának, mely előtt magánszemélyek is felléphetnek panaszaikkal.

Az előbb említett amerikai fenntartás egyébként ráirányítja a figyelmet egy alapvető fontosságú kérdésre. A belső joghatóság — az ún. „domaine réservé” —, az állam kizárólagos belső hatáskörébe tartozó ügyek problémájára. Az Állandó Nemzetközi Bíróság a tuniszi és a marokkói állampolgársági törvényekkel kapcsolatos tanácsadó véleményében kimondta: „Az a kérdés, vajon egy bizonyos ügy az állam kizárólagos belső joghatóságába tartozik-e vagy sem, lényegében viszonylagos és a nemzetközi kapcsolatok fejlődésétől függ. Így azután a nemzetközi jog jelenlegi helyzetében az állampolgársági kérdések elvileg — a bíróság véleménye szerint — a kizárólagos joghatóság körébe tartoznak.”³³ Valóban számos állampolgársági egyezmény jött létre az államok között, ezek célja azonban a kettős állampolgárság, illetőleg hontalanság eseteinek lehetőség szerinti kiküszöbölése volt, vagy pedig az ugyanazon családhoz tartozó személyek állampolgárságának könnyebb rendezésére irányultak, és nem általában az állampolgárság megszerzésének vagy elvesztésének szabályozására, mely minden egyes állam belső ügyének tekintendő.

Az államok egymás közti kapcsolatainak kiszélesedése következtében egyre több és több ügykörre vonatkozóan jöttek és jönnek létre nemzetközi megállapodások. Ezek a nemzetközi megállapodások nemcsak az államközi viszonylatban követendő magatartást szabályozhatják, hanem az állam belső viszonyainak körébe tartozó kérdések egy részére is vonatkozhatnak (emberi jogok, munkaügyi egyezmények stb.). Formális szempontból nézve tehát egyre nő azon ügyek száma, amelyekre kiterjed a nemzetközi szabályozás hatása, vagyis szűkül az a kör, amelynek területén az állam szabad belátása alapján, tetszése szerint járhat el. Ebből a körülményből azonban mégsem következtethetünk az állam kizárólagos belső joghatósága körének és jelentőségének automatikus csökkenésére. Az ENSZ Alapokmány 55. cikke — amint azt Haraszi György kifejtette — csupán arról beszél, „hogy az ENSZ elő fogja mozdítani az emberi jogok tiszteletben tartását, ami nyilvánvalóan nem adhat önmagában lehetőséget a belügyekbe való beavatkozásra”. Ezt a tételt támasztja alá a San Franciscó-i konferencia anyaga is.³⁴ Sz. B. Krylov, a magyar, a román és a bolgár békeszerződések értelmezésével kapcsolatos tanácsadó véleményhez fűzött különvéleményében kifejtette, miszerint valamely szerződés fennforgása nem idéz elő feltétlenül változást abban, hogy a kérdés továbbra is lényegileg a belső jogkörbe tartozzék.³⁵ A belső joghatóság jelentőségének növekedését és fokozott védelmét bizonyítja egyébként az is, hogy a Nemzetek Szövetségének Egyezségokmánya azokat az ügyeket vette ki a szervezet hatásköréből, amelyek az államok *kizárólagos* belső jogkörébe tartoznak, az ENSZ alapokmánya viszont azokat, amelyek *lényegileg* valamely állam belső joghatóságának körébe esnek. Az utóbbi megfogalmazás nyilvánvalóan tágabb kört jelöl, mint az Egyezségokmány szövege. Az emberi jogok egyébként voltaképpen az állam és a területén élő emberek — állampolgárok és külföldiek — viszonyára vonatkoznak. Ezt a viszonyt pedig a nemzetközi jog részleteiben nem szabályozhatja, mert ezzel elvesztené eredeti funkcióját és jellegét.

Mindebből összegezeként leszögezhetjük, hogy a mai nemzetközi jog egész rendszere mind a jogalkotás, mind a végrehajtás és a bírászkodás területén az állami szuverenitás elvére épült fel és a nemzetközi kapcsolatok általános bővülése ezen a téren lényeges, döntő változást nem eredményezett. Kétségtelen azonban, hogy az állami szuverenitás tartalmának kifejtésénél mindenkor figyelembe kell vennünk magát a nemzetközi jogrendszert, illetőleg az államoknak azt a tágabb csoportját, amelyek viszonyait ez a jog hivatott rendezni, és amelybe az adott állam is tartozik.

IV

Eddigi vizsgálataink ahhoz a következtetéshez vezettek, hogy az állami szuverenitással kapcsolatos problémák megvilágítása szempontjából okvetlenül szükség van az államok tágabb csoportjának, „közösségének”³⁶ elemzésére, e közösségen belül kialakult kapcsolatok legfőbb jellegzetességeinek feltárására. Az állami szuverenitás ugyanis — most már más oldalról közelítve meg a kérdést — voltaképpen nem más, mint viszony, mely egy adott állam és az államok nemzetközi rendszerének többi tagja, állama között áll fenn. Ennek a viszornak tartalmi elemeit az államok nemzetközi rendszerén belül kialakult kapcsolatok adják meg.

Az állami szuverenitás nemzetközi jogi vizsgálata tehát az elmélet, a tételes szabályok és a joggyakorlat elemzése mellett okvetlenül ki kell hogy térjen bizonyos szociológiai nézőpontok érvényesítésére is. Ezt sugalmazza mindenekelőtt a marxizmus—leninizmus szelleme is. A marxista jogi gondolkodás a társadalomról szóló marxista elmélet részeként bontakozott ki, s a jogot sohasem önmagában, társadalmi összefüggéseitől elszakítva vizsgálja, hanem mindig társadalmi meghatározottságában és a társadalomra gyakorolt visszahatásában szemléli. Ez egyik legfontosabb, legjellemzőbb vonása.³⁷

Ennek a szemléletnek az érvényesítése természetesen nyílt szembenállást jelent különböző burzsoá irányzatokkal. Kelsen például, akinek jogfelfogása a tények és az értékek, a valóság és a jog, a Sein és Sollen merev szembeállításán épül fel, határozottan elvetette, hogy a szuverenitás-problémát a társadalmi ténykutatások kereteiben is lehetne vizsgálni.

Ezt a „szörnyű értelmetlenséget” azzal utasítja el, hogy a természet valóságában a szuverenitás az egyik hatalomnak a másiktól való szabadságát vagy függetlenségét kell hogy jelentse, de — folytatja — olyan hatalom, erőszak vagy uralmi forrás, vagyis olyan motiváló ok, mely ismét ne lenne egy másik okra visszavezethető, és ily módon „szabad” vagy „független” lehetne, a kauzális valóság szemlélet számára teljességgel elfogadhatatlan.³⁸ Az persze igaz, hogy más a jogszabály és más az emberi magatartás. A jogi fogalmakat nem lehet minden további nélkül szociológiai fogalmakkal helyettesíteni, de az is igaz, hogy a jog lényegéhez csak társadalmi szerepének vizsgálatán keresztül juthatunk el. A jogszabályokat a társadalom hozza létre, következésképpen a specifikus jogi fogalmak is a társadalmi valóság vonásait kell hogy tükrözzék, ha nem is azonosak azokkal.

Az emberiség eddigi története folyamán még nem akadt olyan erő, olyan hatalmi apparátus, mely képes lett volna a föld minden lakóját egyetlen

politikai szervezetbe (államba) tömöríteni. Régebbi történelmünket az jellemzi, hogy számos *hatalmi góc* alakult ki, amelyek adottságaiktól függően kisebb vagy nagyobb területre terjesztették ki uralmukat és egymással vívott fegyveres harcaik nyomán viszonylagos egyensúly alakult ki közöttük, mely azután jogi szempontból mellérendeltségi viszonyban fejeződött ki. Ez tette lehetővé a nemzetközi (helyesebben államközi) jognak, mint központi hatalmi apparátust nélkülöző, decentralizált jogrendszernek a létrejöttét, — éspedig annak a centralizált állami jogrendszerek alapján kialakult szemléletünk számára nyilvánvaló hiányosságaival együtt. Természetesen a mellérendeltség az osztálytársadalmak körében nem minden állam jogi kapcsolatait jellemezte, hiszen a jogi függőség különböző formáival találkozunk a rabszolगतartó ókorban, a hűbéres vagy más néven vazallus államok sorával a feudalizmus idején, és a függő országok, félgymaratok, protektorátusok széles körével a gyarmatosítás időszakában. Ezek a kapcsolatok azonban nem a nemzetközi jogi szabályozás területére tartoztak, a múlt nemzetközi joga csak elismerte, tudomásul vette a kialakult függőségi viszonyokat. Hangsúlyoznunk kell azonban azt is, hogy a jogi egyenlőség ezekben a korszakokban számos, ténylegesen egyenlőtlen kapcsolat leplezésére is szolgált.

A nemzetközi jog létrejöttének előfeltétele egymással kapcsolatban álló, de egymásnak alá nem vetett államok egyidejű létezése. Ha nincs kapcsolat köztük, nincs szükség jogszabályokra sem, ha viszont a kapcsolatokat az erőegyensúly felbomlása következtében jogilag nem mellérendeltség, hanem alá- és fölérendeltségi viszony jellemzi, akkor független államokból álló csoportosulás helyett birodalom jött létre — amelyben a központi hatalom és az egyes tartományok (tagállamok) kapcsolatait nem a nemzetközi jog, hanem a birodalom belső államjoga hivatott rendezni.

Az emberiség történelme folyamán számos, nagy kiterjedésű birodalom alakult ki, amelyeknek jellegzetes példái a Római Birodalom, vagy a British Empire. Mindkettő hosszú ideig állott fenn, jelentős történelemformáló tényezőnek bizonyult, de az általános jelenség mégis az egymástól független államok sorának egyidejű létezése volt, amelyek nem ismertek el más államot maguk felett állónak és jogilag egyenrangú félként léptek kapcsolatba egymással. A maga felett más, felsőbb hatalmat el nem ismerő tényezőt nevezte — mint láttuk — a közhasználat függetlennek, más szóval szuverénnek.

A szuverenitás tehát történelmi kategória, s miként a jog minden intézménye, alá van vetve a társadalom változásainak, maga is változik mind tartalma, mind pedig társadalmi szerepe és jelentősége szempontjából. Ezt a gondolatot a szocialista szakirodalom — mint láttuk — igen határozottan kiemelte, de megtaláljuk a burzsoá jogirodalomban is. „A szuverenitás fogalma, amelyet az állam- és jogtudományoknak ki kell alakítani, nem jobban, illetve nem kevésbé történelmi, mint az államé és a jogé, és hogy ha a szuverenitást valamilyen lényeges vonatkozásban az állammal és a joggal kapcsolatban állónak kell elismerni, az éppúgy érvényes a régi egyiptomiak államára és jogára, mint a modern európaiakéra” — mondotta Kelsen és ugyancsak ő fejtette ki azt is, hogy a görögök, de különösen a rómaiak számára államuk szuverenitása olyan természetes dolognak tűnt,

annyira magától értetődőnek, hogy tudományos kifejtése és indokolása nem látszott szükségesnek.³⁹

E megállapításban egy vizsgálódásaink szempontjából rendkívül fontos felismerés található, éspedig az, hogy az állam szuverenitását csak ott és csak akkor kell hangsúlyozni, amikor az államok valamilyen nagyobb, szervezettebb csoportot (közösséget) alkotnak, és ezen belül, e csoport vagy közösség többi tagjához képest kell az adott állam hatalmának függetlenségét, másnak alá nem vetett voltát értelmezni és érvényesíteni.

Ez az időpont történelmileg akkor érkezett el, amikor nyilvánvalóvá vált az egész európai államok vonatkozásában a két egyetemes igényű és törekvésű hatalom: a császárság és a pápaság hanyatlása, politikai befolyásuk tényleges csökkenése, de amikor már kellőképpen kialakult és megszilárdult az európai országok összetartozásának, nagyobb „közösségének” tudata. Tehát az európai feudális, keresztény államok közösségét létrehozó, de ugyanakkor azt kisebb egységekre osztó tényezők egész sorával kell számolnunk.

E közösség — vagyis egy laza, de mégis bizonyos fokú összetartozást jelentő nagyobb egység *megőrzésének* irányában hatott a lényegében azonos gazdasági-társadalmi rendszer, a már kialakult kereskedelmi kapcsolatok, a kereszténység (még a katolicizmus és a protestantizmus éles szembenállása idején is!), a közös kultúra (így a Római Birodalom példájának és hagyományainak továbbélése, római jogrendszer hatása stb.).

Ugyanakkor a *differenciálódást*, a közbeeső, kisebb, de a gazdasági fejlődést bizonyos időszakban mégis elősegítő politikai egységek megerősödését mozdította elő a lakosság eltérő etnikai összetétele, az, hogy az uralkodó terménygazdaság és a csak bontakozóban levő ipar nem igényelte még a nagyobb gazdasági egységek kialakulását, a nagyobb mérvű integrációt. Meg kell említenünk továbbá az eltérő fejlettségi szintet, a kormányzási-igazgatási nehézségeket stb. Az a tény egyébként, hogy nem egy, hanem két univerzális igényű központi intézmény jött létre a pápaság és a császárság formájában, amelyek szükségszerűen szembekerültek egymással, s hogy hatalmuk kölcsönösen felőrldött, a független államok megerősödéséhez — azaz a differenciálódáshoz — vezetett.

Mindezen tényezők hatása következtében az európai államok és népek, a kor tudományának képviselői stb. egyaránt tudatában voltak összetartozásuknak, de ugyanakkor eltérő sajátosságaiknak, differenciáltságuknak is. Ennek megfelelően nemzetközi (államközi) jogrendszer kiépítésére került sor az államok függetlenségének elismerése, a mellérendeltség elve alapján.

Ezt szolgálta az állami szuverenitás tana. Befelé a feudális anarchia felszámolását, kifelé viszont az államok erőegyensúlyán alapuló nemzetközi közösség és ennek viszonyait szabályozó jogrendszer kiépítését.

Az állami szuverenitás fogalma tehát olyan helyzetben és olyan korszakban jelent meg, amelyet egymással szoros kapcsolatban és jogilag azonos helyzetben levő politikai egységek fennállása jellemezett. Hogy az állam, illetve uralkodójának szuverenitása nemcsak megfogalmazódott — ami lehetett volna véletlen vagy pusztán jámbor óhajlás is —, hanem mint politikai és jogi fogalom szívósan tovább élt, azt bizonyítja, hogy *társadalmi realitást fejezett ki*, erőteljesen érvényesülő érdekeknek felelt meg. Ahhoz

pedig, hogy általánosan elismertté váljon, arra volt szükség, hogy a nagyobb európai országok uralkodói saját, gazdasági viszonyok által biztosított katonai-hatalmi bázissal rendelkezzenek, hogy valóban függetlenek legyenek a császártól, a pápától — és természetesen egymástól is! —, hogy az államügyek terén ne kelljen mások rendszeres és hatékony befolyásától tartaniuk. (Ez persze nem zárta ki azt, hogy politikájukban ne számoltak volna állandóan az előbb említett tényezők akaratával, diplomáciai sakkhúzásai-val, de ezek hatását nagy mértékben ellensúlyozni és közömbösíteni tudták.) E hosszasan fennálló reális érdekek érvényesülésének volt tartós következménye a hegemoniára törő vezető nagyhatalmak (Habsburgok, Spanyolország, Franciaország, Németország stb.) politikája, hatalmi eszközökkel végrehajtott integrációs kísérletei elleni szakadatlan harc az *európai egyensúly fenntartásáért*, az állami szuverenitás és a jogegyenlőség jelszavaival és eszközeivel.

Lényegében az maradt a helyzet a kapitalizmus korszakában is és ezt tükrözte a nemzetközi jog és tudománya az egész XIX. század folyamán az állami szuverenitásnak a központba való helyezésével. E jog alkotói az ún. európai nagyhatalmi koncert nagyjából azonos erejű tagjai voltak, amelyek mellett a kisebb államok semlegességre vagy statisztika szerepre kényszerültek.

Ott, ahol mások voltak a társadalmi-gazdasági körülmények és következésképp az erőviszonyok is, ott a szuverenitás tiszteletben tartásának elve nem érvényesült. Ezt bizonyítja a tengerentúli területek meghódítása és gyarmatosítása, amelyeknek kevésbé fejlett államalakulatait, uralkodóit a nagy gazdasági és katonai fölényben levő európai hatalmak nem voltak hajlandók egyenlő jogú partnernek elismerni. A tengerentúli gyarmatosítás ugyanakkor elindította a szűk, zártkörű, s viszonylag homogén európai közösség kibővülését, az európai rendszerből világrendszerre váló államszortosulás egyre erősödő differenciálódását. Az imperializmus kora kiélezte ennek a nemzetközi rendszernek — mind politikai, mind pedig jogi ellentmondásait, és e rendszer mindinkább mélyülő válságához vezetett.

Az Októberi Forradalom, a szocialista társadalmi és gazdasági rendszer megjelenése alapvetően megosztotta az európai államokat és világszerte mélyreható változások egész sorozatát indította el.

Az államok jelenlegi nemzetközi rendszerét a bekövetkezett alapvető változásokat figyelembe véve az alábbiakkal jellemezhetjük:

1. Az államok közösségének — csoportjának, nemzetközi rendszerének — nagyarányú *kibővülése*, a tényleges nagyhatalmak számának csökkenése, ezzel szemben viszont a közepes nagyságú és kis államok egyre nagyobb számának bekapcsolódása a nemzetközi életbe.

2. A közösség nagyfokú *differenciálódása* mindenekelőtt társadalmi-gazdasági rendszer tekintetében — vagyis szocialista és kapitalista rendszerű államok egyidejű létezése. Nyilvánvaló, hogy ez a legfontosabb, döntő differenciáló tényező napjainkban. Emellett azonban kisebb súllyal más tényezőket is figyelembe kell venni, mint amilyenek a fejlettségi szintek, kulturális és politikai hagyományok, jogrendszerek stb.

3. A differenciálódással egyidejűleg bizonyos fajta *regionalizmus* érvényesülése, azaz földrajzilag is körülhatárolható, hasonló vagy lényegében

azonos rendszerű államok csoportjainak kialakulása, sajátos intézmények, szervezetek kiépülése.

Az állami szuverenitás a nemzetközi életben megnyilvánuló decentralizációt, differenciálódást fejez ki, a felfogásában megmutatkozó különbségek pedig tükrözik a gazdasági-társadalmi rendszerek szerinti megoszlást és a gazdasági fejlettség különböző szintjeit. Az egyes régiókon belül megfigyelhető integrációs folyamatok érvényesülése korántsem automatikus, az integráció mellett és ellen szóló érdekek és tényezők egymásrahatásának következménye.

Az állami szuverenitás a nemzetközi kapcsolatokban azt jelenti — és ezt igyekeztünk igazolni e tanulmány III. részében —, hogy az állam nincs jogilag alávetve más hatalomnak. A nemzetközi jogalkotás, a végrehajtás és a bírászkodás terén az állam olyan végső — legfőbb — fórum, melynek döntései nem szorulnak további jóváhagyásra vagy megerősítésre. Az állam akarata tehát jogi szempontból szabad. Ténylegesen azonban az állami akarat is éppúgy meghatározott, éppúgy determinált, mint az egyes ember akarata. Az emberi akaratot determinálja az a társadalom, amelyben él, annak gazdasági rendje, politikai-ideológiai felépítménye, az állam „szabad” akaratát pedig nemcsak saját társadalmi-gazdasági rendje, politikai rendszere, hanem az adott államot körülvevő nemzetközi környezet is meghatározza. Ez a meghatározottság azonban nem jelenti azt, hogy ennek következtében az állam szuverenitása pusztán jogi fikcióvá válna, s hogy a társadalmi ténykutatások szemszögéből, szociológiai nézőpontból „értelmetlenségnek” lehetne minősíteni. A nemzetközi kapcsolatok történeti fejlődése azt tanítja, hogy különbséget, és pedig határozott különbséget kell tenni az alárendeltség (függőség) és a mellérendeltség alakjaiban kifejezésre jutó akaratilag meghatározottság között. Az előző esetben az állami akaratot a felső hatalom egyértelműen, kizárólagosan meghatározza és érvényesíti, a másik esetben a nemzetközi környezet tagjainak döntései, elhatározásai csupán motivációk — azaz nem kizárólagosan meghatározó tényezők — a szuverén állam akaratilag elhatározásának folyamatában. Az adott állam nemzetközi helyzete határozza meg, hogy a más államok állásfoglalásait mikor, milyen mértékben veszi figyelembe döntéseinek meghozatalánál, ezek azonban saját döntései, amelyeket semmiféle más hatalom nem vizsgálhat felül.

Lenin írta a génuai konferencia előkészítésével kapcsolatban, hogy „van egy erő, amely nagyobb, mint bármelyik ellenséges kormány vagy osztály óhaja, akarata és elhatározása — ez az erő: az általános világgazdasági viszonyok, amelyek kényszerítik őket, hogy a velünk való kapcsolatoknak erre az útjára lépjenek.”⁴⁰

Úgy véljük, Leninnek ez a megállapítása nemcsak a génuai konferenciára vonatkozik, hanem tágabb értelmű, átfogóbb jelentőségű. Arra utal, hogy a nemzetközi kapcsolatokat és az ezeket szabályozó normákat végső fokon a világgazdasági viszonyok határozzák meg, amelyek mellett más, nem gazdasági, hanem hatalmi-politikai viszonyokat is figyelembe kell vennünk. A szuverén állam akarata is ily módon meghatározott az államok közössége és a közösségen belül kialakult viszonyok és kapcsolatok által.

A mai nemzetközi jog fő feladata a nukleáris háború kitörésének megakadályozása, a különböző rendszerű államok békés egymás mellett élésének biztosítása. Ezt a feladatát és szerepét ma különös élességgel hangsú-

lyozzák szocialista szerzők. Tény azonban, hogy már a múltban is voltak korszakok, amikor különböző rendszerű államok kapcsolatainak szabályozását kellett megoldania. Elméletileg nem is volt mindig elfogadott a különböző államok békés együttélésének elve. Az egyház tanítása szerint a hitetleneknek adott szót nem kellett megtartani, a „nem keresztény államokkal” kötött megállapodások érvényteleneknek minősültek. Az effajta elvi tételek ellenére azonban a gyakorlat a múltban is utat tört a különböző rendszerű államok közötti kereskedelmi kapcsolatok létesítése és ezzel párhuzamosan békés együttélésük biztosítása mellett. Az államok, legsjátább érdekeiktől vezetettve, hol nagyobb, hol kisebb mértékű nemzetközi összefogásra voltak hajlamosak és ennek megfelelően vállaltak más államok irányában nemzetközi kötelezettségeket. Ennek megfelelően kapott nagyobb vagy kevésbé erőteljes hangsúlyt az állami szuverenitás problémája az illető állam vagy pedig általában a kor politikai vagy jogi irodalmában. Az integrálódás irányába ható vagy azzal ellentétes előjelű tendenciák nyomán az egyes államok determinált akarati elhatározásainak keretében más és más kérdések kerültek a hatalmi harcok középpontjába. Más és más tartalmi elemeket tekintettek a függetlenség, a szuverenitás legfontosabb ismérvének, a kizárólagos belső joghatóságba tartozó ügyek legfontosabbikának.

A feudalizmus fénykorában az egyházi méltóságok betöltésének, végső fokon az egyházi jövedelmek feletti rendelkezésnek jogát (investitura-harc) tekintették annak a döntő kérdésnek, mely az egyes uralkodók helyzetét meghatározta. Napjainkban ez a kérdés, még ha nem is került le teljesen a napirendről, elvesztette régebbi jelentőségét. Később — tekintettel az államok korlátlan háborúindítási jogára — az önálló hadsereg és a felette való korlátlan és kizárólagos rendelkezés került az első helyre. Ma a nukleáris fegyverek és az integrált nemzetközi katonai szervezetek korában ez az ismérv problematikusává vált, az önálló nemzeti hadseregek által nyújtott biztonság — a legnagyobb országokat leszámítva — egyre inkább illuzórikus jellegű. A gazdasági erőforrások feletti rendelkezés kizárólagossága? Az egy időben oly divatos autarkia elképzelések kora lejárt. Kevés állam van — ha ugyan van —, amely a nemzetközi együttműködés adta előnyökről lemondva, egyedül is kellő ütemben fejlesztheti gazdaságát. A rendelkezés joga kizárólagosságánál fontosabbnak látszik a gazdasági fejlődés általános ütemének és technikai színvonalának biztosítása.

Ezért mondtuk és mondhatjuk azt, hogy az állami szuverenitás voltaképpen viszony, mely egy adott állam és a többi állam, illetve az összes államot magába foglaló nemzetközi közösség és annak tagjai között áll fenn.⁴¹ Miután a nemzetközi közösség változik, e viszony is változó és ezért nem lehet egyszer s mindenkorra érvényes tartalmi ismérvek és elemek felsorolásával pontosan meghatározni. E viszony tartalmát ténylegesen az államok közösségének általános szerkezete és jellemző vonásai adják meg a benne érvényesülő integráló, illetőleg differenciáló tendenciák eredőjeként.

A nemzetközi jog tudománya — legalábbis egy-egy adott korszakon belül — általános érvényű fogalmak, meghatározások kimunkálására törekszik, mivel a nemzetközi jog fő feladata is egyetemes, valamennyi állam békés együttélésének biztosítása. A nemzetközi jog legfontosabb szabályai,

alapelvei egyetemes érvényűek, egyformán vonatkoznak minden államra, és éppen ezért megkülönböztetjük őket a regionális — azaz egy bizonyos földrajzi egységen belül érvényesülő — és a csak két államra vonatkozó, partikuláris nemzetközi jogi normáktól. Az állami szuverenitás nemzetközi jogi fogalma tehát szükségszerűen általános jellegű, valamennyi független államnak a nemzetközi kapcsolatokban elfoglalt jogi helyzetét fejezi ki és ezért nagyfokú elméleti általánosítás eredménye.

A szuverenitás konkrét problémái viszont szükségszerűen eltérőek. Más-ként vetődnek fel a különböző társadalmi-gazdasági rendszerekhez tartozó államokban, történelmi, gazdasági, földrajzi stb. körülményektől függően. Ami a szocialista rendszert illeti, az Októberi Forradalmat közvetlenül követően — a szocializmus gyors, világméretű győzelmének reményében — a fokozott integrálódás, „a dolgozók föderatív világműveltségének” megteremtése állott előtérben. A forradalmi hullám hanyatlásával a Szovjetunió maradt az egyedüli szocialista állam a kapitalista környezetben, és a fő feladat a szocializmusnak egy államban való felépítése volt. Ennek megfelelően szüntelenül erősödött az állami szuverenitás fontossága, mint védelmi eszköz a kapitalista beavatkozás, a tőkés környezet káros befolyása ellen.

A második világháború után a Szovjetunió mellett a szocialista országok egész sora jött létre. Közöttük erőteljes politikai, gazdasági és katonai együttműködés indult meg, mely az utóbbi években egyre inkább az integráció bizonyos formái felé fejlődik. A szocialista integráció előmozdításának szükségessége nyomán a tudomány is előtérbe helyezte a szuverenitásnak azt a szerepét, amelyet mint a nemzetközi együttműködést rendező, a nemzeti sajátosságok és érdekek összeegyeztetését végző elv visz.

A tőkés államok viszonylatában a második világháborút követő időszakban a tőkés rendszer válsága volt a döntő, meghatározó tényező. Még az olyan régi és jelentős hatalmak, mint Anglia, Franciaország és Olaszország — a megszállt Németország nyugati zónáinak speciális helyzetét nem is említve —, nem érezték önmagukban elegendő erőt rendszerük belső szilárdosságának helyreállítására, a szocializmus térhódításának megállítására. Ezért az állami szuverenitás erősítése helyett a fokozódó integrálódásban, az ún. nemzetek feletti szervezetekben vélték felfedezni azt az eszközt, mely a sajátos tőkés érdekeket az adott időszakban leginkább képes szolgálni. A tőkés világpiac területi összezsugorodása, a nemzeti piacoknak a termelési eszközök fejlődéséhez viszonyított szűk volta az integrációs és a nemzetek feletti törekvések számára új érveket adott. A tőkés államok érdekellentétei azonban, az Egyesült Államok túlsúlya és gyámkodása Nyugat-Európa felett, a nyugat-európai országok különleges érdekei, ezek harcai és összeütközései — amelyek például Nagy-Britannia közös piaci belépése körül folyó vitákban is kifejezésre jutottak — ezt a képet természetesen tovább bonyolítják, jóval összetettebbé teszik és végső fokon a szuverenitás kérdésében megnyilvánuló tőkés állásfoglalások közötti eltéréseket is megmagyarázzák.

Ebben az összefüggésben kell rámutatni arra is, hogy a gyarmati rendszer felbomlása a volt gyarmati népek számára az önálló államok megteremtésének lehetőségét nyitotta meg. Ezek nemrég indultak el a függetlenség útján. Nagy részük gazdaságilag még ma is kiszolgáltatott, függő

helyzetben van. Társadalmi fejlődésük, előrehaladásuk kulcsfontosságú kérdése, hogy jogi önállóságuk mennyiben segíti elő saját gazdasági és társadalmi szerkezetüknek a leginkább megfelelő formációk kialakítását.

Kétségtelen, hogy a világ fejlődésében megfigyelhető „nemzetköziesedés” és a nemzeti-állami keretek fennmaradása között mutatkozó ellentmondás korunk egyik alapvető problémája. Az egyenlőtlen fejlődésnek a kapitalizmusban érvényesülő és Lenin által nyomatékosan hangsúlyozott törvénye ennek az ellentmondásnak alapvető okaira világít rá. Az eltérő fejlődési szintek — amelyek voltaképpen bonyolult gazdasági-társadalmi folyamatok pillanatnyi eredményei, a maguk politikai-ideológiai felépítményével együtt — még az azonos társadalmi formációkon belül is igen gyakran eltérő megoldási módokat és eszközöket kívánnak. Ennek részletes kifejtése kívül esik e tanulmány keretein, említése viszont feltétlenül szükséges, mert hozzájárul az állami szuverenitás problematikájának elmélyítéséhez.

Összegezőként mindenesetre megállapítható, hogy a szuverenitás problémája politikailag azért volt és maradt mindmáig olyan jelentős, mert az államoknak a nemzetközi környezetben elfoglalt helyzetét fejezte ki, a tudomány számára pedig elméletileg azért érdekes, mert két alapvető követelmény, az államok függetlenségének és az eredményes nemzetközi együttműködésnek az összeegyeztetését kellett — és kell a jövőben is — megoldania. Nyilvánvaló ugyanis, hogy az államok abszolút szabadságának hangoztatása a nemzetközi jog hatékonyságának gyengítéséhez, a nemzetközi jogrendszer túlzott erősítése viszont az államok cselekvési szabadságának felszámolásához vezet.

Voltaképpen dialektikus, egymást kölcsönösen feltételező, egymásba átcsapó ellentétekről van szó. A gyakorlatban a nemzetközi jog az államok együttműködését szolgáló intézmények és jogszabályok rendkívül széles skáláját alakította ki, amelyek az államok felett álló hatalmi-politikai apparátus létrehozása nélkül is sikeres együttműködést tettek lehetővé. A hatékony nemzetközi együttműködésnek, a gazdasági integrációnak nem előfeltétele a szuverenitásról való lemondás, az állami függetlenség feladása, hanem a jogon túli, gazdasági, társadalmi, politikai stb. körülmények meglététől függ. Helytelen viszont az a felfogás is, mely a gazdasági, katonai vagy egyéb kérdésekben való szorosabb nemzetközi együttműködést — és ennek kapcsán egyes kérdések eldöntésének közös integrációs szervek hatáskörébe való utalását — a szuverenitással összeegyeztethetetlennek tekinti. Az államok alapvető érdekei számos esetben a közös — nemzetközi — döntések kialakításában való részvételt állíthatják — és állítják is — előtérbe a kizárólagos állami döntésekhez való ragaszkodás helyett. A szoros nemzetközi együttműködés keretében is megőrizhetik az államok alapvető érdekeik biztosításában a végső döntés jogát, s ebben az állami szuverenitás sokat vitatott elvének fontos szerep jut.

A nemzetközi joggal foglalkozó jogász figyelme szükségszerűen a tételes jogban, a nemzetközi szerződésekben és a nemzetközi szokásjogban rögzített jogintézmények és jogi nézetek tartalmának kifejtésére, értelmezésére, hatásainak vizsgálatára összpontosul. Miután a jog lényege nem önmagában, hanem csupán társadalmi összefüggéseiben ragadható meg, a szuverenitás nemzetközi jogi fogalmának eredete, mibenléte és változása, illetve ezek magyarázata az államközi kapcsolatok hosszú, bonyolult és

nemegyszer ellentmondásos fejlődésében keresendő. Ezeknek az összefüggéseknek a teljesség igényével való tisztázása azonban csak további kutatások révén, más tudományágak képviselőinek szoros együttműködésével oldható meg kielégítően.

JEGYZETEK

- ¹ UNICO. Doc. 1123 (English) I/8. June 20. 1945. Documents. VI. köt. 69. old.
- ² Ugyanott, 70. old.
- ³ G. Jellinek: Allgemeine Staatslehre. Berlin 1922. 421—422. old.
- ⁴ Lásd H. Kelsen: Das Problem der Souveränität und die Theorie des Völkerrechts. Tübingen, J. C. B. Mohr 1920. 1. old. A terjedelmes tanulmány egyébként „Hozzájárulás egy tiszta jogtanhoz” — Beitrag zu einer Reinen Rechtslehre — alcímet viseli.
- ⁵ Lásd Szabó J.: A szuverenitás. 1936., A szuverenitás-elméletek 1937. Acta Universitatis Francisco-Josephinae Sectio Juridicopolitica. XI. köt. Fasc. 1—2. Szeged.
- ⁶ Ugyanott, 230. old. — Magyarozatként hozzászeli, hogy „azok a szuverenitás-elméletek tehát, amelyek az államot, ha csak egy irányban is, mindenhatóknak és korlátlanoknak tartják, szembenállnak a relatív szuverenitás-elméletekkel és mivel a nyelv szegénysége következtében a relativum ellentétét csak az abszolúttal fejezhetjük ki, abszolút szuverenitás-elméletnek nevezzük ezeket, mindenkor tisztában lévén azzal, hogy ez a fogalom nemcsak a relativum ellentéte, hanem a szoros értelemben vett abszolúttal sem födi.” — Ugyanott, 231. old.
- ⁷ Ugyanott, 232. old.
- ⁸ Lásd P. Guggenheim: La Souveraineté dans l'histoire du droit des Gens. (Les conceptions des Glossateurs et des Commentateurs.) Mélanges offerts a Henri Rolin. Paris Pedone 134—146. old.
- ⁹ A középkori teológusok és jogászok nézeteit összefoglalta F. A. Heydte: Die Geburtsstunde des souveränen Staates. Regensburg, Habel. 1952. VIII. 475 old.
- ¹⁰ Ezek a nézetek nemcsak Nyugat- és Közép-Európában, hanem a bizánci udvar befolyása alatt álló államokban és Oroszországban is ismertek voltak. Bizonyítják ezt — többek között — III. Iván cárnak Miksa császárhoz intézett levelei. Az oroszországi felfogásra vonatkozólag lásd V. I. Zujev: Az orosz jogászai gondolkodás elso bbsége a szuverenitás tanának kidolgozásánál. Sz. G. P. 1951. 3. sz.
- ¹¹ Bodin felfogását először 1576-ban francia nyelven megjelentetett „Six livres de la République” című művében fejtette ki (a „République” szón e helyen állam értendő), majd később latinul is közzétette. A latin meghatározás — „Summa in cives ac subditos legisbusque soluta potestas” — terjedt el aztán a szakirodalomban.
- ¹² H. Grotius: A háború és a béke jogáról. I. köt. Budapest, Akadémiai Kiadó 1960. 249. old.
- ¹³ E. Vattel: Le droit des gens. 1757. I. Ch. I. §. 4. old.
- ¹⁴ Oppenheim—Lauterpacht: International Law. I. köt. 1955. 118—119. old.
- ¹⁵ A szuverenitással kapcsolatos tanok áttekintése után Kelsen arra a konklúzióra jut, hogy „... a szuverenitás-elméletek változó megjelenési alakjainak sodrában szilárd magként, nyugvópontként kell azt a mondatot felismerni, hogy az állam egy, a legmagasabb fokon álló valaminek ismerendő el...” H. Kelsen: Das Problem der Souveränität und die Theorie des Völkerrechts. Tübingen J. C. B. Mohr. 1920. 5. old.

- ¹⁶ *J. Morellet*: Le principe de la souveraineté de l'Etat et le droit International public. *Revue Générale de Droit International Public*. 1926. 117. old.
- ¹⁷ A nemzetközi jognak való közvetlen alávetettség — német szóval: Völkerrechtsunmittelbarkeit — a német birodalom államjogából került át a nemzetközi jog tudományába. Az állami szuverenitás és a nemzetközi jognak való közvetlen alávetettség azonosítása azonban nem fogadható el. Igaz ugyan, hogy a nemzetközi jog szabályai kötelezőek az államokra nézve — ennyiben tehát alá vannak vetve a nemzetközi jognak —, de ezt a jogot maguk az államok együttesen alkotják — ennyiben tehát felette állanak. Helytelen az azonosítás azért is, mert közvetlenül a nemzetközi jog alá tartoznak a nemzetközi szervezetek is. A nemzetközi szervezeteknek viszont nincs olyan, tagjaitól független hatalmuk, amely bármilyen területen a legfőbbnek tekinthető lenne, vagyis nem szuverének.
- ¹⁸ A nemzetközi jog primátusának elmélete a nemzetközi jogot és a belső állami jogot egyetlen jogrendszer részének fogja fel és a belső jogszabályok érvényességét a nemzetközi jogból vezeti le.
- ¹⁹ Nem érdektelen megemlíteni, hogy 1969-ben „In defense of Sovereignty” („A szuverenitás védelmében”) címmel adott ki tanulmánygyűjteményt igen jól ismert, neves munkatársak közreműködésével W. J. Stankiewicz szerkesztésében az Oxford University Press.
- ²⁰ *E. A. Korovin*: Das Völkerrecht der Übergangszeit.. Walter Rotschild, Berlin, 1929. 7—8. old.
- ²¹ *D. B. Ljevin*: A szuverenitás elve a szovjet és a nemzetközi jogban. Az 1947. június 18-án Moszkvában tartott nyilvános előadás gyorsírói jegyzete. Kéziratot magyar fordítás.
- ²² Lásd *Haraszi György*: A szovjet nemzetközi jogvita eredményei. Cikkgyűjtemény. 1955.
- ²³ *L. A. Modzsorjan*: A szuverenitás fogalma a nemzetközi jogban. Sz. G. P. 1955. 1. sz. 68. és köv. old.
- ²⁴ *D. B. Ljevin—G. P. Kaluzsnaja*: Mezsdunarodnoja Pravo. Moszkva 1964. 100. old.
- ²⁵ Lásd *V. V. Jevgenyev*: Jogalanyiség, szuverenitás és be nem avatkozás. Sz. G. P. 1955. 2. sz. 77. old.
- ²⁶ *V. I. Lenin*: A nemzetek önrendelkezeti jogáról. *Lenin Művei*. 20. köt. Szikra 1955. 105. és köv. old.
- ²⁷ Ugyanott.
- ²⁸ *P. C. I. J. A.* 10. 18. old.
- ²⁹ *P. C. I. J. A.* 1, 25. old.
- ³⁰ *J. Bodin*: Six livres de la République. Idézi: *Szabó J.*: A szuverenitás. 221—223. old.
- ³¹ Lásd *Bokorné, Szegő Hanna*: Új államok jogutódlása és a nemzetközi szerződések. *Állam és Jogtudomány*, VI. 2. sz. 197—227. old.
- ³² Lásd *Valki László*: Döntéshozatal a Közös Piacban. Tanulmányok az integráció témaköréből. Társadalomtudományi Intézet 1971. Budapest. 65—117. old.
- ³³ *C. P. I. J. B.* 4, 24. old.
- ³⁴ Lásd *Haraszi Gy.*: A Nemzetközi Bíróság joggyakorlata — 1946—1956. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1958. 32. old.
- ³⁵ Lásd *Haraszi Gy.*: A Nemzetközi Bíróság és Magyarország. Nemzetközi Jogi Tanulmányok. Jogi Kiadó, Budapest 1953. 81. old.
- ³⁶ A „közösség” kifejezés bizonyos magyarázatot igényel. Számosan tagadják ugyanis nemzetközi közösség létezését, kifogásolják ennek a kifejezésnek a használatát, arra való hivatkozással, hogy az államok annyira megosztottak különböző szempontok-

ból, hogy hiányzanak a közösséget jellemző közösen és általánosan elismert értékek. hiányzik az egységes, átfogó szervezet stb. Ehelyett inkább az államok társaságáról, rendszeréről kellene beszélni. A közösség fogalmának azonban nincs általánosan elfogadott meghatározása, s ennek következtében a kifejezés használata sincs bizonyos meghatározott ismérvekhez kötve. Ezért nézetem szerint alkalmazható az államok összességének megjelölésére anélkül, hogy bármiféle homogeneitást, szorosabb szervezettséget, közös értékek érvényesülését sugalmazná. Marxista iskolázott-ságú olvasók számára egyébként sem szorul bővebb bizonyításra a nemzetközi kapcsolatok alakulása szempontjából az államok eltérő társadalmi és gazdasági rendszerének meghatározó jellege.

³⁷ Lásd *Kulcsár K.*: A szociológiai gondolkodás fejlődése. Akadémiai Kiadó 1966. 502. és köv. old.

³⁸ Lásd *H. Kelsen*: i. m. 6. old.

³⁹ „Eltékintve attól, hogy az autarchia arisztotelészi gondolatában és a majestas populi romani római eszméjében talán mégis több kapcsolat rejlik a szuverenitás elképzeléseikkel, mint amennyit ma hajlandók lennének elismerni, nem vethetjük el azt a feltevést, hogy a görögök, de mindenekelőtt a rómaiak számára az ő állam- és jogrendszerük szuverenitásának képzete valószínűleg olyan magától értetődő és problémamentes volt, hogy ennek a gondolatnak a bizonyítása tudományos kifejtés révén nem volt szükséges és a filozófiai kérdésseltevés számára nem volt indíték.” — *Kelsen* i. m. 4. old.

⁴⁰ *Lenin Művei*. 33. köt. Szikra 1953. 142. old.

⁴¹ Ha egy állam csupán egy másik állammal, illetve csak az utóbbi közvetítésével és annak ellenőrzése mellett áll kapcsolatban a többivel, mint például történelmileg az ún. félszuverén államok, akkor jogilag egyáltalán nem tekinthető szuverénnek.

TÁJÉKOZÓDÁS

A nő munkájának néhány elvi kérdése*

A nők egyre nagyobb arányú részvétele a társadalmilag szervezett munkában világjelenség.¹ Ez a folyamat feltartóztathatatlan, gazdaságilag nélkülözhetetlen, egyént és társadalmat formáló, állásfoglalásra készítető és kényszerítő tény. A tény magát és annak előidézőit politikai, ideológiai beállítottságtól, társadalmi berendezkedéstől függően sokan és sokféleképpen értékelik.

A tudományos szocializmus a nő munkavállalását a társadalmi, gazdasági változások pozitív következményének, az emberi egyenlőség közelítéséhez az egyik legalapvetőbb feltételnek tekinti. A szocialista elmélet megalapozói a feltárt társadalmi és természeti törvények bizonyító erejével kimutatták: az emberi létezés első és alapvető feltétele. minden haladás alapja a munka. A szocializmus — mint az egyenlőség s a munka társadalma — elvei és anyagi létezése szerint abban érdekelt, hogy tagjai — nők és férfiak — képességeik, adottságaik, felkészültségük és igényük szerint alkotó munkát végezzenek: az nemcsak a társadalom anyagi javainak megte-

remtője, hanem az ember egyetemes és egyéni felemelkedésének feltétele is.²

Az ember felszabadulásáról, a munkáról vallott elveinknek megfelelően alkotmányunk deklarálja az egyenlő munkavállalási jogot, és sokoldalúan védi a nőt e jogának érvényesítésében.

A nők társadalmi helyzetének változását, az alkotmányos jog realizálását elemezve a Magyar Szocialista Munkáspárt Központi Bizottsága teljes joggal állapíthatta meg: társadalmi haladásunk és azon belül a női emancipáció egyik legfontosabb eredménye a nők nagyarányú munkavállalása.³ Ez az elemzés a női munka gyorsütemű növekedésének számos kiemelkedően pozitív ténye mellett feltárta sok régi— még megoldatlan — és több újkeletű gondunkat. Miután konferenciánk más munkabizottságai is minden kérdést elsősorban a munkavállaló nő szempontjából vitatnak, ebben a munkabizottságban eszmecserénk és az ajánlások a munka néhány legfontosabb problémájára szorítkozhatnak.

Az előkészítő bizottság úgy vélte, hogy e témakörben a nők képzését és szakképzését, a nők bérhelyzetét és végül a nők munkakörülményeit vegyük elemzés alá, megkülönböztetett figyelemmel az utóbbi másfél

* Elhangzott az Országos Nőkonzferencián 1971. október 29—30-án „A nő és a munka” megnevezésű szekció vitaindítójaként.

év változásaira, kedvező és kedvezőtlen tendenciáira.

A Központi Bizottságnak a nők helyzetével kapcsolatos állásfoglalása óta csaknem két esztendő telt el. Azóta az egyik legkedvezőbb irányú változás, hogy a párt-állásfoglalás és az elemzés hasznos véleménycserére ösztönözte a közéleti fórumokat, s számos baráti beszélgetésnek is élénken vitatott témája lett a dolgozó nők helyzete, az anyai funkció és a munka együttes vállalásának sokoldalú problematikája.⁴

A gondolatébresztő vitáknak, a magatartást formáló állásfoglalásoknak, intézkedési terveknek, az egyéni és társadalmi fogadkozásoknak reméljük egyre több gyakorlati eredménye lesz. De fel kell figyelni arra a nem lebecsülhető jelenségre is, hogy a nők kettős terhelése látván újjáélednek, újjáfogalmazódnak idejétmúlt, haladást gátló nézetek és elképzelések is. Nem ritkán még döntésre jogosult állami, gazdasági vezetők is hangot adnak olyan véleményeknek, amelyek a nő munkáját szükséges rossznak, anyagi kényszerűségnek, a nőtől idegennek, sőt a férfi-tekintély tudatos rombolásának, jobb esetben divathóbortnak tekintik. Az a tény, hogy sokan a nőt általában a munka alól akarják felszabadítani — bár a háztartási munka alól nem —, nemcsak azt jelzi, hogy a női emancipáció eszméjét még nem sikerült teljes mértékben elfogadtatni, hanem azt is, hogy a munka lényegének megértésével sincs még minden rendben. A női egyenjogúsággal „jóindulatúan” egyetértők közismert érvelése: „fizessenek nekem annyit, hogy eltarthassam a feleségem”, „akkora a jövedelmem, hogy már megengedhetem magamnak a feleségem otthonlétét”, „a nőt elemberteleníti a munka” stb.

Többen, félreértelmezve azt a helyes állásfoglalást, hogy az anya általában és a munkavállaló anya különösen kapjon nagyobb társadalmi, erkölcsi, anyagi megbecsülést, úgy kezdték az anyai hivatást dicsőíteni, hogy közben nyíltan kétségbevonják a nő helyét, szerepét, hivatását a munkában és a közéletben.

Gazdasági és demográfiai számításokra épített, tudományos köntösben jelentkező ellenvéleményekkel is találkozhatunk. E nézetek kifejezői nem annyira a nő egyre kedvezőbb munkafeltételeinek feltárására fordítják energiáikat, hanem annak bizonygatására, hogy a nő természet adta és egyedüli hivatása a gyermekek nevelése, az otthon gondozása.

Mindezek a nézetek azt igazolják, hogy a női egyenjogúság kiteljesedésének útjában még jelentősek a gondolkodásbeli, szokásjogi gátak.

A nők foglalkoztatása elveink és gazdasági érdekeink szerint megvalósuló állami program. Az elmúlt két évben tovább növekedett a foglalkoztatott nők száma, s annak ellenére, hogy ma még nem tudunk minden nőnek megfelelő és lakhelyéhez is közeli munkahelyet ajánlani, ma is megvan a munkába lépés számos lehetősége.⁵

A nők munkavállalásának, alkotó energiáik felhasználásának és továbbfejlesztésének alapkérdése: milyen általános ismeretekkel, milyen szakképzettséggel, felkészültséggel kívánnak munkába lépni; milyen a már munkában levők felkészültsége, s milyen alapokkal rendelkeznek az új igények szerinti továbbképzéshez, átképzéshez?

Az egyenlő jog a képzésre, a szakképzésre és a művelődésre alkotmányosan deklarált. A nők csakúgy, mint a művelődés jogából megelőzően kizárt más rétegek, már jelentőset léptek előre, de számos tényező-

től — szokástól, erkölcsi, előítéletek-től, gazdasági és családi kötöttségektől — befolyásoltan, kedvezőtlenebb feltételek mellett, mint a férfiak. Mégis, a már megtett út is igen jelentős, és nemcsak a ma élőknek kedvező, hanem a következő generációk fejlődésére is ma még fel sem mérhető hatással lesz. De éppen azért, mert tudjuk, hogy a képzés és művelődés előnyös, vagy hátrányos jelenségei évtizedes kihatásúak, szükséges összegezni: mi történik a nők általános és szakképzési lehetőségeinek javítására — az egyenlő helyzet közelítése érdekében — a közoktatásban, a szakképzésben, a felnőttképzés különböző iskolatípusaiban.

A közelmúltban érvénybe lépett a VI-os számú törvény; az ifjúsági törvény számos, a képzés és szakképzés egyenlő lehetőségét deklaráló paragrafusa a leányifjúság érdekeit is védi. A törvények jók, de még újak. Előnyös gyakorlati hatásuk még alig mérhető, végrehajtásukban azonban tapasztalhatjuk az illetékesek bizonytalankodását, érdemi intézkedéseik hiányát, a tanulási feltételek javításának bátoratlan tervezettségét, egyes esetekben azok szükségességének tagadását is.

A nők kedvező vagy kedvezőtlen képzési lehetőségeiről és feltételeiről az általános iskola után kialakuló helyzetből ítélnék.⁶

A fiatalok 40 százaléka az általános iskola után a szakmunkásképző iskolákban tanul tovább. A nőket terhelése — az anyaság és a hivatásszerű munka — különösen szükségessé teszi, hogy leányok a családalapítás, a gyerekszülés előtti fiatalabb éveket használják fel műveltségük alapozására, szakképesítésük megszerzésére. Gyakorlatunk azonban még kevésbé vesz erről tudomást. A fiatalok női szakképzési

arányaiban évek óta nincs lényeges változás. Az 1963—1964-es tanévben a leányok aránya a szakképzésben elérte a 20 százalékot, s azóta csak mintegy 5 százalékkal növekedett. Az 1970—1971-es tanév záróadatai szerint 24,6 százalék volt az arányuk. A szakmai csoportok szerinti megoszlás a minimális javulás miatt változatlanul egyoldalú, rossz. Három évfolyam összevont adatai szerint a műszeripari tanulók 16,1 százaléka, a textilipari tanulók 95 százaléka, a bőr-, szőrmeipari tanulók 72,6 százaléka, a ruhaipariak 92,4 százaléka, a vegyipariak 47,8 százaléka és a kereskedelmi tanulók 80,4 százaléka leány. Még kedvezőtlenebb a kép, ha az 1970—1971-es tanév első éveseinek adatait vizsgáljuk. A műszeripar első évesei között 15 százalékot, a ruházati iparban 93 százalékot, a textiliparban 96 százalékot, a bőr- és szőrmeiparban 74,6 százalékot, a kereskedelemben 81 százalékot képviselnek a leányok. Ma már jelentős, de nem problémamentes a mezőgazdasági képzésben a nők aránya: a növénytermesztők esetében ez 30 százalék, az állattenyésztőknél viszont már 58,7 százalék.

Az összes tanulók közötti arányváltozás azért ilyen lassú, mert mint látjuk, a nőket befogadó pályákon már csaknem teljes mértékben nőket képeznek, más szakmákban pedig a képzésük stagnál, sőt egyes, a nők fizikumának megfelelő szakmákban az vissza is esik. Más esetekben pedig a növekedés aránya azért magas, mert ezekre a területekre — a pálya csökkenő társadalmi presztízse miatt — férfiak nem jelentkeznek. Ezek a jelenségek és arányok előrevetítik, jelzik, hogy a férfi és a női szakmunkások aránya kedvezőtlen lesz a jövőben is.

Tévednénk, ha azt hinnénk, hogy

a nőt csak a megszokás, az előítélet, a kényelem tartja vissza egyes, általuk eddig nem gyakorolt szakmáktól, az elméletileg igényesebb ipari pályáktól. Nem. Régen felismert és hosszú ideje bírált tény, hogy a leányok lényegesen kedvezőtlenebb feltételek mellett tanulhatnak szakmát, mint a fiúk. Kollégiumi férőhely a leányok számára a Munkaügyi Minisztérium felügyelete alatt működő intézményekben szinte egyáltalán nincs,⁷ és változtatást nem is terveznek.

A nők szakmai pályafutását kedvezőtlenül befolyásolja, hogy elsősorban olyan pályákra képezik őket, ahol a szakképzésük ideje rövidebb.⁸ A fiatal nők nagy hányada így fiatalabban és sokszor kedvezőtlenebb feltételek mellett (három műszak, zaj-, por- és hőártalom) lép munkába, mint a fiatal férfiak nagy hányada. Az emelt szintű képzés előnyeiből a leányok a már ismert okok miatt alig részesülhetnek.

A vázolt helyzet javítására a pártállásfoglalásban több mint másfél évvel ezelőtt meghatározott feladatok gyakorlati megvalósítására sajnos nem történtek konkrét intézkedések. A feladatoknak nem gazdája senki külön azzal a szándékkal és hatáskörrel, hogy a különböző eszközöket összpontosítottan használják fel, s azok együttes hatására érdemi és közeli változások következzenek be.

Ami a felnőtt nők munka melletti képzését illeti: elemeztük a családos anyák tanulásához a munkaidő kedvezmény biztosításának módjait⁹, s arra a felismerésre kellett jutnunk, hogy a felnőtt dolgozó nők tanulásának nemcsak elfoglaltságuk, magas fokú terhelésük miatt nem halad. Alapvetőbb, figyelmeztetőbb az, hogy a vállalatok nagy többségének nincs komolyan vett és a gazdasági igényekkel egyeztetett szakmunkásképzési

programja, így a nők képzésére sincs ajánlata. A középtávú vállalati terveknek, a kollektív szerződéseknek is ez a legvérszegényebb, legkevésbé átgondolt fejezete. Érdemi változást itt csak egy határozottabb, a belső tartalékok feltárására és felhasználására, az utánpótlás korszerű biztosítására inspiráló központi program és rendszeres ellenőrzés hozhat. Félreérthetetlenül meg kell mondani az ügyben érdekelt felelős gazdasági és társadalmi vezetőknek, hogy nincs joguk a dolgozók tanulási, művelődési jogát csak leírt, üres szólamnak tartani, hogy a termelők növekedéséért való felelősség egyben az emberi erők és képességek állandó és magas színvonalú fejlesztését is megköveteli tőlük.

A középiskolák tanulói között 60 százalékos a leányok aránya. Ezt a magas arányt kedvezőnek tarthatjuk, de ez sem problémamentes. A középiskolák egyes típusai és szakágai között kedvezőtlenül magas, illetve kedvezőtlenül alacsony a leányok aránya.¹⁰ A társadalmi és egyéni érdekek a két nem kiegyenlítebb jelenlétét igénylik a középiskolai végzettséget megkívánó pályákon. Ez köztudott, és mégsem történt érdemi, pozitív tartalmú intézkedés a helyesebb orientáció érdekében.

A felsőfokú képzés lehetősége nyitva áll a nők előtt. A tehetséges fiatal nők igen nagy hányada zavaratalanul él is a lehetőségekkel. De itt is, mint más területen, még számos, érdemben orvosolandó gondunk van.¹¹

Magunkénak valljuk az „egyenlő munkáért egyenlő bér” elvét. Ennek az elvnek a következetes érvényre juttatása érdekében hozta meg számos döntését a párt, a kormány és a Szakszervezetek Országos Tanácsa, meghatározva az emberek munkájának elbírálására hivatott és

megbízott személyek és kollektívák feladatát, felelősségét. Az elv következetes betartása sokoldalú és igen nagy szerepet játszhat a nők gazdasági, jogi, művelődési, erkölcsi helyzetének változásában, az elv tartós megsértése viszont rontja politikai hitelünket, kedvezőtlenül befolyásolja széles rétegek gazdasági helyzetét.

Az utóbbi két évben számos kedvező korrekció történt, amely ugyan még nem általánosan, de máris tíz-és tízezreket előnyösen érintett, s a nők nagy tömegei elismeréssel és örömmel fogadták. Ismeretes azonban, hogy a kérdés összetettsége miatt az itt halmozódó feladatokat nem tekinthetjük egy-két éven belül megoldhatónak.¹² Ehhez évek tervszerű, következetes munkája kell.

Az eddig végrehajtott bércorrekciók méretéről és jellegéről a következők tanúskodnak; először: több, elsősorban nőket foglalkoztató iparágban felemelték a legalacsonyabb, 850—950 Ft-os havi béreket 1100—1200 Ft-ra, az 1100 Ft-on felülieket több helyen 1500 Ft-ra, s több tízezer szakképzetlen fiatal és idősebb nő helyzetét javították; másodsor: 1971. évi bérfelvezetés során a legalacsonyabb bércategóriákban 10—20 százalékos béremelést hajtottak végre a nők javára; harmadsor: sok munkahelyen az indokolatlanul alacsony kategóriába soroltakat magasabb kategóriába vették; negyedsor: konkrét összehasonlítás alapján ténylegesen az „egyenlő munkáért egyenlő bér” elvét érvényesítve hajtottak végre korrekciókat. Az említett négy eljárási mód közül az első hármat elsősorban ott alkalmazták, ahol csaknem teljes létszámban nők dolgoznak, és összehasonlítás csak nők és nők teljesítménye és bére között lehetséges. Az emelések jelentősek, és ezzel is közelítettünk az

egyenlőtlenségek leküzdéséhez. De nem szabad figyelmen kívül hagyni, hogy az intézkedéseket sokszor — tévesen — a szociális segítség gondolata sugallta, és nem annyira egy tervszerű és továbbfejleszthető bérpolitikai program részeként valósultak meg.

A negyedik eljárási mód alkalmazása volt a ritkább. Kétségtelen ezt bonyolultabb megoldani, mert nagy tömegek helyzetének ismeretét megkövetelő és állásfoglalásra kényszerítőbb feladat. A vállalatok, amelyek többé-kevésbé jól elvégezték a helyzet feltárását, a változásokhoz szükséges eljárásokat és a szükséges anyagi fedezetet nem találták meg, így az igazi, érdemi változások még váratnak magukra. Itt viszont újra a nőkérdésen túlmutató, alapproblémával ütköztünk össze, mégpedig azal, hogy a vállalatok igen nagy hányadának nincs átgondolt bérpolitikai koncepciója, és így még csak meg sem tervezik az ellentmondások feloldásának reális időhatárait és módjait. Pedig a nők indokolatlan bércorrekcióinak megszüntetése csak éveken át rendszeresen és következetesen folytatott bérpolitika alapján lehetséges, minden más átmeneti „hibajavítás” új egyenlőtlenségek forrása lehet. A tapasztalatok arra figyelmeztetnek, hogy határozottabb központi, minisztériumi ösztönzés és ellenőrzés szükséges a vállalati tervek elkészítésekor az ilyen célú anyagi erőforrások biztosításához.

A nő munkája a társadalom és az egyén felemelkedéséhez egyaránt nélkülözhetetlen. Ezt az elvet valljuk, de a realizálásánál mindig számolnunk kell a nő fiziológiai adottságaival, teherbíró képességével, biológiai, anyai funkciójával. A munka és a munkaeszközök magas fejlettségi fokán majd egyre keve-

sebb lesz a veszélyt, a károsodást előidéző tényező, de a technika és a munkaszervezés jelenlegi színvonalán az embernek általában és a nőnek különösen tervszerű védelemre, társadalmi gondoskodásra van szüksége.

A dolgozó nők munkavédelme sokoldalú állami és szakszervezeti feladat.¹³ Nyugtázva a jelentős érdemi változásokat a párt-állásfoglalásban határozott bíráló hangzott el a kedvezőbb munkakörülmények biztosítása érdekében. A kritika tárgyát képező hiányosságok egy része figyelmetlenségre, gondatlanságra, igénytelenségre, műveletlenségre, felelőtlen mulasztásra vezethető vissza, más részük objektív gazdasági helyzetből adódik és csak a gazdasági fejlődéssel együtt változtathatók, korrigálhatók.

A szerteágazó kérdéskörből a legjelentősebbnek ítélte két kérdést emelem ki: a nők éjszakai műszakjának és a munkahelyek szociális és higiéniai ellátottságának problémáit.

A nők foglalkoztatása éjszakai műszakban rendkívül vitatott gazdasági, szociális, erkölcsi és egészségügyi probléma. Ismeretes, hogy az éjszakai műszak a nagyipari termelés szülőtte, s az különböző méreteket öltött vagy ölthet az ipari fejlődés különböző szakaszaiban. Fennmaradásával is még hosszú ideig számolni kell. Ismeretes az is, hogy az éjszakai munka kedvezőtlen hatással van az emberi szervezetre általában. Bizonyított, hogy a női fizikum rosszabbul viseli az éjszakai munkát, mint a férfi fizikum.

A nő kedvező vagy kedvezőtlen fizikai és pszichikai állapota viszont közvetlenül hat a jövő generációra, így különösen érdekelték vagyunk abban, hogy mind kevesebb nőre várhatunk az éjszakai munka terhéért. Ez az ipari és egyéb termelő te-

rületeken a technikai haladással, ésszerű munkaszervezéssel nagyrészt elérhető, míg másfelől viszont mindenütt, ahol az emberi gondolkodás, az igényesebb, kulturáltabb betegellátás és más egyéb szolgáltatás fejlődése megkívánja, minden valószínűség szerint egyre nagyobb lesz az éjszakai szolgálatot is igénylő munkakörök száma.¹⁴ Tehát amikor az éjszakai műszakban foglalkoztatott nők számának csökkentéséről beszélünk, látnunk kell, hogy amíg az egyik szférában az erők ésszerű csoportosításával, a technikai haladással az kiiktatható, addig a másik szférában éppen a jogos igények kielégítése érdekében az növelendő.

Megindult egy kedvező irányú folyamat a nőket éjszakai műszakban foglalkoztató ipari munkaterületeken.

Azok a vállalatok, amelyek viszonylag kevés nőt foglalkoztatnak, rövid idő alatt jobb műszakbeosztást tudnak biztosítani a kisgyermekes és általában a családos anyáknak. Sok vállalat munkaerő-átcsoportosítással megszüntette a nők munkáját a harmadik műszakban.

Ezek a lehetőségek korlátozottak a nőket nagy létszámban és három műszakban foglalkoztató gyárak, üzemek esetében. Közbülső megoldásokat kellett, s mint a gyakorlat bizonyítja, lehetett és minden bizonnyal még lehet is találni. A textilipar elsősorban a kisgyermekes anyák mentesítését vállalta, és azt nagyrészt meg is oldotta. Az ígéretes első lépések után továbbra is gazdasági és társadalmi feladat a nők éjszakai munkabeosztása csökkentésének módozatait keresni. Üzemszervezési szakemberek, közgazdászok, pszichológusok, orvosok és a közvetlenül érdekelték együttműködésével el kell készülnie a csökkentés reális terveinek, az éjsza-

ka is dolgozók optimális számát és arányát tartalmazó programoknak, s az így foglalkoztatandók egészségvédelmét, pihenését sajátosan és külön szabályozó rendeleteknek.

Az éjszakai munka feltételeinek jelentős javítását elő is írják a rendelkezések. Az első lépések itt is megtörténtek. De még sok megrögzött rossz szokással, igénytelenséggel, az igénytelenségből fakadó nemtörődömséggel találkozunk, s tévedés lenne azt hinni, hogy ezért csak a férfiak felelősek.

A módosítások sokfélék, kicsik és nagyok. Jellemzőjük, hogy vitákban, sokszor ellenállást leküzdve születtek. A tapasztalatok az ellenőrzés fontosságára és az üzemi kollektívák igényességének növelésére figyelmeztetnek.

A nők munkahelyi közérzete, a munkával való azonosulás nagymértékben attól függ, milyenek a szociális és higiéniai feltételek. Számtalannak az olyan munkahelyek ahol a korszerű feltételek minden igényt kielégítenek, de tekintélyes hányad az olyan munkahely, ahol csak részben biztosítják azt, amit elveink és előírásaink megkövetelnek. A lemaradások sokszor a munkahelyek gyors kialakításából erednek, más esetekben már hosszú idő óta meglevő, eléggé el nem ítélt mulasztásokból adódnak. A vidékre telepített üzemek és gyárrészlegek egy része, a ktsz-ek különböző telepei gyakran a legelemibb emberi szükségletek kielégítésének feltételei nélkül dolgoztatnak munkásokat, elsősorban nőket. A mulasztók, a csak nyereséget hajszolók, a mindent megmagyarázók felelősségre vonása már nem várthat sokáig magára.

Sok és sokféle a tennivaló. Az építési, fejlesztési feladatok megoldásában — gazdasági és politikai döntési

és ellenőrzési joggal rendelkezők felelősségét nem tagadva, hanem éppen kiemelve — a dolgozók egyéni felelősségéről kívánunk hangsúlyosan szólni. A meglevő berendezések állaga és higiéniai állapota, kihasználtsága nagyrészt az igénybevevők kulturáltságától, higiéniai szokásától függ. Az egészségügyi felvilágosítás, az egyéni példaadás, a kollektívák helyes irányú kritikája, anyagi ráfordítások nélkül is jelentősen javíthatná berendezéseink állapotát, eszközeink kihasználtságát. A különböző ártalmak elleni védekezés követelménye csaknem süket fülekre talál a dolgozók hiúsága, könnyelműsége és esetenként műveltségbeli hiánya miatt. A zaj-, a por- és a hőártalom jórészt kiküszöbölhető, sőt megszüntethető, de addig is sokoldalú felvilágosító munkával, új szokások kialakításával, de ha indokolt, szigorúbb ellenőrzéssel is biztosítani kell minden nő maximális védelmét a munkában.

A nők foglalkoztatása, szakképzése, bére és munkakörülménye külön-külön is nagy és sok kérdést felölölő téma. A vitaindítóban csak néhány, az utóbbi másfél év változásaként jelentkező új vonást, eredményt és régi, vagy újkeletű gondot kívántunk vázolni azzal a céllal, hogy eszmecserénket elindítsa.

*

„A nő és a munka” megnevezésű szekció 130 tagú volt. A vitában ötvenen kértek, s tizenhatan kaphattak szót, több mint húszan írásban adták át felszólalásaikat. A szekció 10 pontos ajánlásban foglalta össze javaslatait a Magyar Nők Országos Tanácsa számára.

Turkonyi Júlia

¹ A világ minden harmadik munkavállalója nő. Az európai szocialista országokban az 1968. évi adatokat figyelembe véve, a nők aránya a foglalkoztatottak között meghaladta a 35 százalékot, — kivételt képez Jugoszlávia és Románia. A Német Demokratikus Köztársaság és a Szovjetunió a demográfiaileg lehetséges arányokat éri el. A nyugat-európai tőkésországokban Hollandia és Olaszország kivételével eléri és meghaladják a 33 százalékos arányt. Az Európán kívüli országok közül Japán (1965) 31,6 százalékos, az Egyesült Államok (1967) 36 százalékos, Kanada (1968) 32,6 százalékos, Ausztrália (1966) 30,7 százalékos női foglalkoztatási arányt ért el. — Nemzetközi Statisztikai Évkönyv, 1970. KSH, Budapest 1970. 67—68. old.

A kontinensek összefoglaló adatait tette közzé *Korsunova* „A nők részvétele az országok gazdasági életében” tárgy-körben az ENSZ által rendezett, s Moszkvában 1970. szeptember 8—21-ig tartott nemzetközi szemináriumon. A nők aránya a foglalkoztatottak között: Nyugat-Európában 33 százalék, Dél-Európában 25 százalék, a Szovjetunióban 50 százalék, az európai szocialista országokban 42 százalék, Észak-Amerikában 33 százalék, Latin-Amerikában 17 százalék. Ázsiában 31,3 százalék. Afrikában 17,6 százalék.

² Lásd *Engels: A munkásosztály helyzete Angliában. Marx—Engels Művei*. 2. köt. Budapest 1958.; *Marx—Engels: A német ideológia. Marx—Engels Művei* 3. köt. Budapest 1960.; *Engels: A család, a magántulajdon és az állam eredete. Marx—Engels: Válogatott Művek*. II. köt. Kossuth Könyvkiadó 1963.; *Lenin: A proletariátus feladatai a jelenlegi forradalomban. Lenin Művei*. 24. köt. Szikra 1952.; *Lenin: A nagy kezdeményezés. Lenin Művei*. 29. köt. Szikra 1953.; *A. Bebel: A nő és a szocializ-*

mus. Kossuth Könyvkiadó 1957.

³ 1969-ben a foglalkoztatottak 40,1 százaléka nő, a munkaképes korú nők 65 százaléka kereső foglalkozású, 2 033 800 nő dolgozott. — „A nők politikai, gazdasági és szociális helyzete” — az MSZMP Központi Bizottsága állásfoglalása. 1970. február 18—19.

⁴ A Magyar Szocialista Munkáspárt állásfoglalása után, annak szellemében napvilágot látott „A magyar forradalmi munkás-paraszt kormány 1013/1970. (V. 10.) sz. határozata a nők gazdasági és szociális helyzetének megjavításáról.” Állást foglalt a nőpolitikai elvek mellett a Hazafias Népfront Országos Tanácsa (1970 június.), a Szakszervezetek Országos Tanácsa (1970 július.), a Termelőszövetkezetek Országos Tanácsa (1970 június.), a KISZ Központi Bizottsága (1970 július.), a Kisipari Szövetkezetek Országos Szövetsége (1970 július.), az Általános Fogyasztási Szövetkezetek Országos Tanácsa (1970 július.). A választott testületek határozatai élénk vitákban, több esetben alapos megelőző vizsgálatokra építetten fogalmazódtak meg. A felsorolt szervezetek és szervezetek összefoglaló jelentései szerint több százezer férfi és nő vett részt a vitákban. Vita zajlott e témakörben „A munkaerő és életszínvonal távlati tervezési hipotézisei”-nek nyilvánosságra hozatala (Gazdaság, 1969. 3. sz.) után főként szakemberek körében és spontánul szerveződő véleménycserékben. A további tudományos elemzés számára is érdemes munkát végzett a „Nők Lapja” Földes Anna interjúorozatával a női emancipáció tárgyában.

⁵ „A nők — adottságainak megfelelő, fokozott foglalkoztatottságuk biztosítása” érdekében az alábbi intézkedéseket kell tenni:

..a) Regionális tervezés során — a hatékony és gazdaságos ipartelepítés követelményeinek figyelemmel kísérése mellett — az iparfejlesztés szempont-

jából előnyben kell részesíteni az olyan területeket, ahol a nők megfelelő foglalkoztatása ez idő szerint nincs biztosítva, elsősorban a munkaidővesztés ágazatok és profilok fejlesztését kell szorgalmazni, illetve a termelőszövetkezetek ilyen jellegű melléküzemeinek fejlesztését is.” — Kivonat a kormány 1013/1970. (V. 10.) sz. határozatából.

A határozat intézkedik a nők foglalkoztatását biztosító új létesítmények hitelfolyósítási előnyeiről, az olyan irányú profilok fejlesztéséről, amelyek a nők fokozott foglalkoztatását segítik, valamint a bedolgozó rendszer és a csökkentett munkaidővel járó munkahelyek számának növeléséről.

⁶ Az általános iskolák érvényben levő tanterve indokolatlan különbséget tesz lányok és fiúk gyakorlati képzése és nevelése között. Az iskolák tankönyveinek a felnőtt társadalmat és a családot bemutató példaanyaga az esetek igen nagy hányadában régi típusú nőideált, a nő kárára realizált családi munkamegosztást propagál. A pályorientáció kedvezőtlen tényei szintén dokumentáltak a fiús, illetve lányos szakmák propagálásával.

⁷ Az 1969—1970-es tanévben a Munkügyi Minisztérium felügyelete alatt működő szakmunkásképző intézetek hallgatói közül 16 842 fő, s közöttük mindössze 225 leány kapott helyet nevelőotthonban. Többségük állami gondozott. A szaktárcák felügyelete alá tartozó szakmunkásképző intézményeknél otthont élvez 28 664 fő, ebből 361 leány. Ebből a MÉM 2619 főnek, a Könnyűipari Minisztérium 362, a SZÖVOSZ 355 főnek biztosít nevelőotthoni ellátást. Az otthonok férőhelyhiánya és az adott területeken meglévő helyek száma maga is orientáló és egyoldalú, kedvezőtlen irányú hatást fejt ki.

⁸ Az 1967. évi adatok szerint az összes szakmunkás-bizonyítvánnyal rendelkező férfiak és nők közül egy-két év képzési idő után nyert bizonyítványt a

férfiak 3,9 százaléka, a nők 10,6 százaléka; két-három év képzési idő után a férfiak 21,6 százaléka, a nők 43,1 százaléka; három éven túli képzésben részesült a férfiak 74,5 százaléka, a nők 46,3 százaléka. (Iskolai végzettség és szakképzettség. Népegyetemelőadó csoport Közleményei, 1967. 2. sz.) A szakmunkásképzés reformja csaknem változatlanul hagyta az arányokat, illetve a helyzetet még kedvezőtlenebbé tette, mert a hagyományos képzés folyik csaknem minden olyan területen, amely „feminizálódott”, s emelt szintű a már eddig is kedvezőbb helyzetben levő területeken.

⁹ „A határozat végrehajtása e feladatot illetően lényegében egy helyben topog. Ebben jelentős szerepe van annak, hogy az illetékes irányító szervek (Munkügyi Minisztérium, Művelődésügyi Minisztérium és más tárcák) az irányelvekben nem voltak eléggé határozottak és az ellenőrzésben sem következetesek.”

„Jellemzője még mindig a nők továbbképzésének, hogy az elméletileg kevésbé igényes tanfolyamokon, szakmai képzést nem adó »magasabb típusú« betanított munkára készítik fel”. — SZOT Elnöksége elé terjesztett jelentés. 1971 október. SZOT irattár.

¹⁰ A középiskolai képzés számos, nem kedvező jelenségének elsősorban a leányhallgatók látják kárát. A gimnázium elismerten a legjobban készít fel az egyetemre, de mint az alább közölt, egyébként közismert adatokból kiderül, az egyetemre való felvétel esetében megfordulnak az arányok: míg a középiskolai hallgatóknak több mint 60 százaléka leány, addig az egyetemi hallgatóknak már csak 44,7 százaléka.

¹¹ Az 1970—1971-es tanév felsőoktatásának néhány adata: a Bölcsész Karon 73,3 százalék, a Közgazdasági Egyetemen 60 százalék, a Gyógyszerészeti Karon 79,2 százalék, Műszaki Egyetemen 20,2 százalék, Műszaki Főiskolán 20,3

százalék, agrár-intézményekben (Állatorvosi Egyetemen is) 23,8 százalék, a Tanárképző Főiskolán 79,8 százalék, a tanítóképzőben 92,3 százalék, a Számítási Főiskolán 76,2 százalék a nő hallgatók aránya.

Több egyetemen és főiskolán arányuk az országos átlaghoz közel esik. — Művelődésügyi Minisztérium közlése.

¹² A kormányhatározat végrehajtásáról a statisztikai ellenőrzés új rendszere csak az 1972-es évben szolgáltatott adatokat.

¹³ A nők munkavédelme a munkaügyi miniszter 1966. évben kibocsátott rendelkezése, illetve a Munka Törvénykönyve szerint meghatározott.

¹⁴ A nők éjszakai munkája ellen a század eleje óta folyik a harc. A Nemzetközi Munkaügyi Szervezet már három ízben: 1919-ben, 1934-ben és 1948-ban fogadott el ilyen értelmű egyezményt. A nők éjszakai, elsősorban ipari termelő munkájának megszüntetésére sok sikeres és többé-kevésbé tartós hatású intézkedést hoztak. Kétségtelen, hogy az erőfeszítések is különböző intenzitásúak voltak. A hazai gyakorlat is mind ez ideig inkább az éjszakai munka fenntartásának indokolására, mintsem annak megszüntetésére, vagy legalábbis lényeges csökkentésre irányult. A nők 29 százaléka ma is három műszakban foglalkoztatott.

Elmaradottság és agrárkérdés Latin-Amerikában*

Latin-Amerikában — csakúgy, mint a harmadik világ többi fejlődő térségében — létkérdés napjainkban az elmaradottság felszámolása. Egyetlen jelentős szakember sem vallja ma már, hogy az iparilag fejlett tőkésországok és Latin-Amerika között olyan gazdasági egyensúly alakulhat ki, amelynek során a fejlett országokban megtermelt javakból növekvő jólét áramlik a kontinens nyersanyag-exportáló országaiba. Ellenkezőleg: a hagyományos, zömmel mezőgazdasági monokultúrán alapuló export mind hátrányosabb helyzetbe hozza Latin-Amerikát a világpiacon.

Az elmaradottság, a gazdasági függés felszámolásának mikéntje** az utolsó másfél-két évtizedben erőteljesen polarizálja a latin-amerikai szakemberek táborát. Korábban, az ötvenes évek elejéig mind a nemzeti, mind a nemzetközi fejlesztési szervezetek munkatársai leegyszerű-

sítették, pusztán gazdasági kérdés-ként kezelték az elmaradottságot. A napjainkban kibontakozott polémiában az *evolucionisták* továbbra is ennek szellemében kívánják leküzdeni a kontinens gazdaságának elmaradottságát. Fejlesztési koncepciójuk alapja a feudalizmus maradványainak felszámolása, a *nemzeti kapitalizmus megerősítése* a gazdaság minden szektorában (programjukban ez elsősorban a mezőgazdaság kapitalizálását, *gazdasági* modernizálását jelenti).

Az *evolucionista* fejlesztési koncepcióval szembehelyezkedő „*peszsimisták*”¹ (A. Gunder Frank, O. Sunkel, C. Furtado stb.) nézete szerint az elmaradottság komplex, a gazdasági és a társadalmi struktúra minden elemét érintő probléma, amelyet csak mélyreható, az érintett elemek mindegyikére kiterjedő változás szüntethet meg. Elméletük szerint a világgazdaságtól a nyersanyagexporton keresztül függő latin-amerikai gazdaságok torz fejlődése azt eredményezte, hogy a feudális maradványok *nem a kapitalista fejlődéssel szemben*, hanem *abba belenőve* maradtak fenn. Az elmaradottságot nem lehet tehát a kapitalista út „megtisztításával” leküzdeni; erre csupán egy gyökeres, magát

* *Carlos Malpica*: El problema de la tierra. (A föld problémája.) Proyección y Presencia de los 7 Ensayos = Ed. Amauta, Lima 1970. 149—371. old.

** E recenzió szervesen kapcsolódik az elmaradottság és az elmaradottság leküzdésével foglalkozó — múlt évben megkezdett — intézeti kutatómunkánkhoz.

a torz kapitalizmust felszámoló társadalmi-gazdasági változás képes.

Az elmaradottság leküzdésében valamennyi latin-amerikai országban kulcsfontosságú szerepet játszik az agrárkérdés megoldása.² Mind az *evolucionisták*, mind a *pesszimisták* nagy fontosságot tulajdonítanak e kérdés kidolgozásának. Az *evolucionisták* agrárprogramja a középbirtok, a mezőgazdasági vállalkozói réteg súlyának növelését tűzi ki célul. Ezt főleg az állami földek terhére kívánja megvalósítani, s lényegében *érintetlenül hagyja a latifundiumot*, legfeljebb gazdasági hatékonyságának növelésére törekszik (ésszerű földhasználat, erőteljes tőkeráfordítás stb.).

A *pesszimisták* szerint a latifundium gazdasági modernizálása, a középrétegek megszilárdítása nem szünteti meg az agrárstruktúra elmaradottságának fő okát: magát a *latifundista* struktúrát.³ A *latifundismo* kifejezés az utolsó évek szakirodalmában nyert polgárjogot, mint a latifundista rendszerre épülő latin-amerikai agrárstruktúrát jellemző terminus technicus. A *latifundismo* összefoglalóan jelenti a *földbirtoklás rendszerét* (a latifundium és minifundium kölcsönös feltételezettsége), a mezőgazdaságban uralkodó *termelési viszonyok rendszerét* (kapitalista, prekapitalista, ősközösségi stb. sajátos összefonódottsága), a latifundiumok *vállalkozói rendszerét* (gazdasági mutatók), valamint a *latifundiumok súlyát* a latin-amerikai országok gazdasági-társadalmi-politikai-kulturális életében. A négy vizsgálati szempont elemzése valamennyi latin-amerikai országban hozzávetőleg azonos következtetésekre vezet, annak ellenére, hogy minden országban más-más arányban, más jelleggel maradtak fenn a különböző fejlettségi szinten álló la-

tifundiumok: a prekapitalista termelési viszonyokon alapuló, a prekapitalista és kapitalista elemeket kombináló és a meghatározott kapitalista ráfordítási-bérezési normákkal termelő nagybirtokok.

Az *evolucionisták* és a *pesszimisták* nemzetközi szinten kibontakozott problémáinak izgalmas színterét *Carlos Malpica* „A föld problémája” című könyve. Malpica széles körű polgári műveltséggel induló perui közgazdász, aki kutatásai során mind mélyebben megismerkedik a marxizmussal, s módszertanilag mind határozottabban és eredetibben támaszkodik rá egymást követő munkáiban. A *latifundismo*-kérdésben — Peru gazdasági fejlődésének lehetőségeit elemezve — a nemzetközi vita *pesszimista* táborához áll közelebb. Egy korábbi, azóta négy kiadást megért könyvében⁴ több fejezet foglalkozik a latifundiumnak az ország gazdasági csoportjai között elfoglalt helyével, a nagybirtok és a külföldi tőkeérdekeltségek összefonódottságával, s kimutatja azt is, *miért* változott meg a reformista polgári pártok agrárreformprogramja az elmúlt évtizedekben. A nagybirtokosok (elsősorban a kapitalizált birtokok tulajdonosai) a harmincas-egyvenes évektől kezdődően mind szerteágazóbban beépülnek az ország nem mezőgazdasági jellegű gazdasági szektorába. Ennek megfelelően mind jelentősebb szerepet játszanak a reformista politikai pártokban. E politikai pártok fő bázisa, a középosztályok ugyanakkor inkább érdekeltté válnak a mezőgazdaságban, részben a nagybirtokosokon keresztül, közvetve, részben, mivel maguk is benyomulnak a mezőgazdaságba. Ez a folyamat Peruban és a legtöbb latin-amerikai országban a reformisták korábbi agrárreform-programjának feladásához vezet: e pártok agrárreform he-

lyett a jelenlegi nagybirtokrendszer gazdasági modernizálását helyezik előtérbe.

Malpica új könyvében a perui agrárstruktúra történeti fejlődését és jelenlegi problémáit elemzi. Témamegközelítése, a könyv szerkezete nem „eredeti”, s éppen ebben van művének kísérleti újszerűsége a nemzetközi polémia konkrét elemzéssel történő gazdagítása mellett.

Malpica könyvét *José Carlos Mariátegui* „7 Ensayos de Interpretación de la Realidad Peruana” című tanulmánykötetének⁵ „A föld problémája” című tanulmánya inspirálta. *Mariátegui*, a Perui Kommunista Párt alapítója és első főtitkára 1928-ban jelentette meg tanulmánykötetét, amely a perui (s rajta keresztül a latin-amerikai) elmaradottság okainak és tényezőinek első marxista megközelítésű, máig kikerülhetetlen jelentőségű elemzése. A földkérdésről szóló tanulmány a harmincas évektől kibontakozó módszeres elméleti kutatások előfutára. Néhány, a jelenlegi kutatási eredmények ismeretében már túlhaladott megállapítás mellett (mint pl. az inka „kommunizmus” idealizálása, a magántulajdon kialakításának és a nemzetgazdaságba történő bekapcsolódásnak figyelmen kívül hagyása a „comunidad” — földművelő indián közösség — megítélésében) máig érvényes megállapításokkal, zseniális megsejtésekkel járult hozzá a latin-amerikai agrárstruktúra kutatásához. *Mariátegui* tanulmánya három kérdéssel foglalkozik behatóan: megállapítja, hogy a gyarmati korszak után rosszabbodott az indián földművelő, a perui mezőgazdaság alapelemének helyzete. Kimutatja, hogy a külföldi érdekeknek alávetett, exportra termelő mezőgazdasági termelés a belső kereslet kielégíthetlenségéhez, válsághoz vezet,

s leszögezi: az indán-probléma első-sorban gazdasági kérdés, amit csak az adott agrárstruktúra radikális átalakítása oldhat meg.

Malpica könyve egyszerre igazolja *Mariátegui* megállapításait, polemizál velük a modern kutatási eredmények birtokában, s *Mariátegui* szellemében elemzi a perui agrárkérdésnek az utolsó negyven évben jelentkező újabb tendenciáit és problémáit.

Malpica vizsgálatának középpontjában — ha nem is nevezi néven — a latifundismo konkrét perui megjelenése áll. A perui példa egyértelműen bizonyítja, hogy az agrárstruktúra alapvető problémája *nem a feudalizmus fennmaradásában gyökerezik*. A mezőgazdasági struktúrát jellemző tényezők — a *magas földkoncentráció*, amely a függetlenségi háborúk után, a *föld szabad adásvételének* megindulásával kezdett kialakulni, s a XX. században a mezőgazdasági termelés gépesítésével nyert új lendületet, a *hitelforrások és az értékesítési csatornák* 80—90 százalékának *monopolizálása* a nagybirtok részéről — mind azt jelzik, hogy a kapitalizmus visszavonhatatlanul benyomult a perui mezőgazdaságba. A latifundiumok áru-termelő jellegűek: s ha a termelés kapitalista megszervezésében jelentős eltérések mutatkoznak is az egyes mezőgazdasági övezetek között (az exportra termelő part menti ültetvényeken jóval magasabb fokon áll, mint a sierrabeli és az őserdei nagybirtokokon), a latifundiumok kapitalista viszonyban állnak a nemzetközi és a nemzeti piaccal.

Ugyanakkor kétségtelen, hogy — elsősorban a termelési viszonyok terén — fennmaradtak prekapitalista maradványok. Ezek azonban nem összeférhetetlenek a kapitalista termeléssel, ellenkezőleg: *eltéphetile-*

nül beleszövődnek a kapitalizálódó mezőgazdasági termelésbe, s a kapitalizálódás előrehaladásával bizonyos szinten újratermelőnek. A földkoncentráció növelésével parcelláikról elűzött földművelők a hegyekbe vándorolnak, ahol minifundisták lesznek (a szabad parcellák további felaprózása árán) vagy hozzácsapódnak a latifundiumok földjüktől megfosztott „peremnépességéhez”, s véres összecsapásokra kerül sor köztük és a hatóságok között a földek visszakövetelése során.

A *relatív földbőség* (a latifundiumok kihasználatlansága, alacsony munkaerő-foglalkoztatottsága) és a vele egyidejűleg fellépő *relatív földhiány* (a minifundiumokra nehezedő munkaerő-fölösleg) látszólag ellentmondásos együttlétezése a latin-amerikai agrárstruktúra egyik leg súlyosabb problémája. Ennek következtében a mezőgazdasági termelésben *elválaszthatatlanul összebogozódnak* a prekapitalista és a kapitalista termelésre jellemző, lényegében különemű elemek. A *tisztán prekapitalista termelési viszonyok* a meglévő kapcsolatok 11—18 százalékát teszik ki csupán — ilyen például a földhasználat munkával történő megfizetése a nagybirtokos használatára fenntartott birtokrészen, a munkaerő-utánpótlást biztosító gyermekkereskedelem stb. Am a *kapitalista és prekapitalista elemek összefonódottsága* a kapcsolatok nagyobb részére jellemző: a tulajdonos bért fizet a *yanaconónak* és családjának a személyi használatára fenntartott föld műveléséért, ugyanakkor a *yanacono* terményben fizeti a földhasználatot. Vagy: a part menti ültetvényekre *bérmunkára* szegődő minifundisták évekre a munkaközvetítő-felhajtó adósrabszolgái lesznek. Vagy: a kapitalista bérleti viszonyban a tulajdonos előírja a bér-

lő által igénybe vehető hitel- és értékesítési csatornákat stb.

A latifundista mezőgazdasági struktúra a föld, a hitel és a piac monopolizálásával súlyos helyzetbe sodorja a belső mezőgazdasági piacot, mivel rendkívül szívósan ellenáll a társadalmi-gazdasági modernizálás szükségével szemben. A minifundiumok és a comunidadok részvétele az ország mezőgazdasági termelésében területükhöz viszonyítva sokkal nagyobb, mint a latifundiumoké, ugyanakkor tőke és piac híján nem elégíthetik ki a növekvő belső keresletet.

A föld, hitel és piac hármas meghatározottsága miatt eleve kudarcot vall az a kísérlet, hogy az agrárreformot a latifundista struktúra érintetlenül hagyásával, pusztán állami földek felosztásával hajtsák végre. Ez a megoldás csak a minifundisták számát növelné, de nem tenné őket versenyképesé a hitel- és értékesítési csatornákat élvező nagybirtokkal szemben.

A perui katonai kormány más utat választott az 1969-es agrárreform során. Malpica könyvének legérdekesebb fejezetei azok, amelyek a latifundista struktúra szétzúzására irányuló kísérletet elemzik. Az 1969-es agrárreform⁶ megtöri a nagybirtok hegemon uralmát: bizonyos nagyságon túl feloszthatóvá teszi, megnyitja a kis- és középbirtok számára az állami támogatás, a hitel bizonyos csatornáit, utat nyit a kollektivizálás bizonyos formáinak (a cukornádtermelő ültetvényeket feldolgozó üzemeivel együtt a rajta dolgozók szövetkezeti tulajdonába adja, támogatja az értékesítési és a szolgáltató szövetkezetek létrehozását stb.). és a nagybirtokosok kártalanítását összekapcsolja a nemzeti iparosítási programmal.

Malpica világosan kifejti, hogy a

perui kormány *korszerűbb kapitalista struktúra* alapját igyekszik megvetni, amelyben a gazdasági függés miatt fennmaradt torz összenövés visszahúzó ereje csökken. A korszerűsítés azonban önmagában nem oldja meg a mezőgazdaságból élő lakosság egészének felemelkedését (az egyéb gazdasági szektorok munkaerő-elszívása csekély, a rendelkezésre álló földekből nem lehet kielégíteni az igénylők követeléseit, fennáll a későbbi felaprózódás veszélye stb.). Még kevésbé szünteti meg a korszerűsítés a perui társadalom ellentmondásait, amelyek 1968 előtt is a kapitalista társadalom ellentmondásai voltak.

A latifundista struktúra felszámolásának az az állomása, amelyre Peru jutott az 1969-es agrárreformmal, a tapasztalatok szerint nem marad fenn tartósan Latin-Amerikában. A mexikói forradalom visszakanyar-

dott az immár gazdaságilag korszerűbb, de latifundista jellegű nagybirtok felé. A kubai forradalomnak tovább kellett lépnie. Az új struktúra ellentmondásai Peruban is magukban hordozzák a választás szükségét.

Malpica osztja a *pesszimista irányzat* véleményét abban a kérdésben, hogy a fennálló ellentmondások megszüntetésének, az elmaradottság felszámolásának lehetséges útja előbb-utóbb a társadalmi-gazdasági struktúrák gyökeres átalakításához kell hogy vezessen. De a társadalom, amelyben a legsürgetőbb népi követelések egy részének kielégítését összekapcsolták Peru önállóbb és intenzívebb gazdasági fejlődésének megtervezésével, még választót előtt áll.

Benkő Judit

JEGYZETEK

¹ Így nevezi a fiatal, revolucionista latin-amerikai gárdát *C. Acedo Mendoza* „Introducción al pensamiento Latinoamericano Sobre Subdesarrollo y Dependencia” („Bevezetés az elmaradottságról és függőségről valló latin-amerikai gondolkodásban”) című művében.

² 1939—1965 között 5,7 százalékkal csökkent az egy főre jutó mezőgazdasági termelés Latin-Amerikában. — Közli: *América Latina y la Educación*. OLAS, La Habana 1967. 38. old.

³ Oswaldo Sunkel chilei közgazdász szerint a kontinens gazdasági függését kiváltó négy fő ok közül kettő — a belső élelmiszer-fogyasztás kielégíthetlensége és a monokultúrás mezőgazdasági export világpiacon hátránya — a hagyományos latifundista struktúra következménye.

⁴ *Carlos Malpica*: *Los Duenos del Peru*.

(Peru gazdái.) 1964. IV. kiadás: Ed. Peisa, Lima 1970.

⁵ *José Carlos Mariátegui*: *7 Ensayos de Interpretación de la Realidad Peruana*. (A perui valóság hét értelmező tanulmánya) I. kiadás: 1928. A könyv megjelenésének 40. évfordulóján módszertanilag is figyelemre méltó vállalkozásba kezdett a perui Amauta kiadó: hét kötetből álló sorozatot ad ki, amelynek egyes köteteit a Mariátegui-mű egy-egy tanulmányának szenteli. Minden kötetben két-két szerző művét közli a szóban forgó témáról (egy Mariátegui-korabeli és egy modern megközelítést). A földkérdés modern megközelítésére vállalkozik Malpica könyve.

⁶ 1. *Texto Unica de la Ley de la Reforma Agraria Peruana* (A perui agrárreformtörvény kizárólagos szövege.) Lima, 1970, ed. Oficial Empresa Editora del diario oficial „El Peruana 66”.

INTÉZETI HÍREK

Beszámoló

a XXIII. Nemzetközi Kína-kutató kongresszusról

Első ízben nyílt alkalmam arra, hogy részt vehessek az európai Kína-kutatók hagyományos összejövetelén, amelyre ezúttal *Oxfordban* került sor 1971. szeptember 20 és 25 között, az ottani *Oriental Institute* szervezésében. A kongresszuson 192 Kína-kutató volt jelen — mintegy fele még egyetemi hallgató —, s a 19 országból érkezett küldöttek valamennyi fontosabb európai Kína-kutató centrumot képviselték.

Jelentős szerepet játszottak a kongresszuson a szocialista országok küldöttei. A Szovjetunió, a Német Demokratikus Köztársaság, Magyarország, Csehszlovákia, Románia és Lengyelország kutatói — mindössze húszan — a résztvevőknek csak kis hányadát alkották. Viszont a csak kutatókból álló szocialista csoport számarányánál lényegesen nagyobb mértékben vette ki részét a kongresszus munkájából: a 28 előadásból 11-et a szocialista országok kutatói tartottak. A modern tematikájú (Kína utolsó évszázada gazdasági, politikai és kulturális kérdéseivel foglalkozó) előadásoknál ez az arány még nagyobb, 8 : 5.

Ha a modern témájú előadások száma el is maradt a régi Kína problémáival foglalkozók mögött, az aktualitás iránti érdeklődést mutatja a hagyományos sorrend megbontása

is: az előadások nem a kronológiát követték, a kongresszus a mai kérdések megvitatásával kezdte munkáját. A megnyitó előadást *Mihail Szladkovszkij*, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Távol-keleti Intézetének igazgatója tartotta. A kínai gazdaság szocialista átalakításának történelmi feltételeit vizsgálva — a kínai falu bizonyos kollektív hagyományainak, valamint a kézműipar, sőt a múlt századtól a nagyipar állami tulajdonának, illetve irányításának említése mellett — kimutatta azokat a kedvező körülményeket, amelyek a polgárháború befejezését követően az állami tulajdon kialakulásának irányába hatottak (a volt japán és Kuomintang-kormányzat tulajdonában levő vállalatok automatikusan az új államhatalom irányítása alá kerültek, s ez az egész ipari kapacitás 60 százalékát tette ki; a korábbi külkereskedelmi partnerek ellenséges magatartása következtében olyan radikális átorientálódásra volt szükség, ami csak centrális irányítás mellett volt elképzelhető: a szétzilált gazdaság helyreállításának megszervezése stb.).

Rámutatott Szladkovszkij azokra a körülményekre is, amelyek fékeztek ezt a folyamatot (pl. a szétszórt kézműiparosok nagy számaránya:

3,5 millió ipari munkásra 7,5 millió kézműiparos jutott stb.). Összegezésül az előadó megállapította, hogy az akkori körülmények között az egész ipar és mezőgazdaság szocialista átalakítása nem volt lehetséges. „A népi hatalom szerveinek figyelembe kellett venniük azt a tényt, hogy az állam nem volt felkészülve az egész gazdaság irányítására. Ami az össznemzeti jellegű nagyipart, főbb közlekedési eszközöket, bankokat és a nemzetgazdaság más ágazatait illeti, objektíve indokolt volt, hogy ezeket szocialista vágányokra tereljék, ugyanakkor azonban ebben a történelmi helyzetben a korábbi tulajdonosaik által vezetett kézműipari műhelyek és üzemek idő előtti szocializálása súlyos károkat okozott volna a kínai gazdaságnak . . . a kínai gazdaság gyakorlati szintje elengedhetlenné tette, hogy a magánvállalkozást egy meghatározott történelmi időszakon át továbbra is megtartsák.” Az előadás kiemelte ugyan, hogy Kína átalakítását fejelett szocialista országgá az 1949 és 1967 közötti 18 éves időszakra tervezték, magával a programmódosítással, s a második évtized módszereivel azonban nem foglalkozott.

Konovalev demográfiai problémákat taglaló előadása szintén csak indirekt módon kapcsolódott aktuális kérdésekhez. Az a végkövetkeztetés azonban, hogy bizonyos területek túlnépesedése ellenére Kína a saját határain belül is meg tudja oldani népesedési problémáit, s a környező országok határmenti területei kedvezőtlen földrajzi körülményeik miatt is alkalmatlanok Kína problémái megoldására — nagyon is mai tanulságokat rejtett magában. (*Konovalev* és *Tyihvinszkij* beutazását az angol hatóságok nem tették lehetővé, de előadásaik felolvasását a rendezőség engedélyezte.)

Liu Huj-lin (William Liu, Edinburgh) „*A hsziafang mozgalom és a kommunista új ember nevelése*” című előadása azt emelte ki, hogy a szellemi dolgozók fizikai munkára küldése, ami a különböző mozgalmakban rendszeresen helyet kapott, nem gazdasági indíttatású volt, hanem az erkölcsi nevelést szolgálta. Abban, hogy e mozgalmak beváltották-e a hozzájuk fűzött reményeket, vagy sem, Liu az előadásában nem foglalt állást. Egy ezzel kapcsolatos kérdésre válaszolva pedig azt mondta, hogy ez ma még nem látható.

Noha az említett előadások kerültek, hogy napi politikai témákat érintsenek és ebbe az irányba tereljék a kongresszus munkáját, voltaképpen alkalmasak lettek volna arra, hogy a mai kínai problematika főbb kérdései körül vitát bontakoztassanak ki. Az érdemi vita semmi esetre sem az említett előadások hibájából maradt el, ez alighanem a kongresszus szervezeti elveinek és légkörének eredménye volt.

Az európai sinológusok fórumát a második világháború után jórészt fiatal kutatók hívták létre, s hosszú időn át a Fiatalkinológusok Kongresszusa nevet is viselte. Az egykori fiatalokból ma már a professzorok nemzedéke lett, a kongresszus azonban annyit megőrzött hagyományából, hogy szélesre tárja kapuit a felsőéves egyetemi hallgatók előtt. Az ő érdekeiket tartva szem előtt (hogy tudniillik valamennyi előadást meghallgathassák), a kongresszus lehetőség szerint kerüli a szekciókban folyó párhuzamos ülésezést, s minél szélesebb körből kívánja tematikáját válogatni. Ez viszont azt eredményezte, hogy egy-egy előadás hallgatósága csak kis részben állt szakemberekből, s a hangadó vitatkozók leggyakrabban nem is az ő soraikból kerültek ki.

Másrészt a szovjet Kína-kutatás eredményeit nem eléggé ismerik Nyugaton, s a hallgatóság jó részének érdeklődése nem is annyira az előadásokhoz kapcsolódott, mint inkább a Szovjetuniónak a sajtóból megismert, s nemegyszer félre is értett állásfoglalásaival kapcsolatos problémáikra kerestek választ. Ebből adódott, hogy Konovlov előadását követően a hozzászólók az előadás szellemével homlok-egyenesen szembenálló nézeteket tulajdonítottak az előadónak. Mindehhez hozzájárult még az is, hogy a Kínával rokonszenvező fiatalok, valamint a Nyugaton élő kínai lektorok és kutatók több mint 30 fős csoportja (jórészt tajvani vagy hontalan útlevéllel a zsebükben!) rendkívül érzékenyen reagált minden olyan állásfoglalásra, amely szerintük sérelmesnek volt tekinthető a Kínai Népköztársaság számára.

A kongresszus túlságosan tág tematikája érezte hatását a klaszszikus sinológia területén is, e témakörökben sem tudtak vitára serkentő csomópontok kialakulni. Ebből az anyagból két, szociológiai vonatkozású előadást emelnék ki.

Csongor Barnabás, az Eötvös Loránd Tudományegyetem kínai tanészékének vezetője, a modern szociológia módszereivel vizsgálta meg a „*Vizparti történet*” című klasszikus kínai regényt nagy érdeklődéssel és elismeréssel fogadott előadásában. Leszögezve, hogy nem a regény alapjául szolgáló parasztfelkelést kívánja értékelni, hanem kizárólag magával a művel foglalkozik, felhívta a figyelmet arra: épp a hagyományos kínai társadalom két alapvető rétegének — a parasztságnak és a hivatalnok-mandarinoknak — a képviselői hiányoznak a regénybeli betyárcsapat vezéreinek sorából, akik jórészt a kézművesek, kereske-

dők és katona-mandarinok közül kerültek ki.

Kristina Lindell „Nők öngyilkossága az ókori Kínában” című előadása nem annyira tematikája, mint inkább precíz metodikája révén tűnt ki. Amikor az apa és a férj családjának konfliktusa miatt az öngyilkosságot választó arisztokrata nők sorsa kapcsán olyan kérdések vetődtek fel, hogy vajon értékelték-e a régi kínaiak az életet, szabad akaratukból választották-e a halált (egyszóval a kínai és európai morál szemléletmódjának összevetése került terítékre), a dán kutató gondolatébresztő válaszokat adott. Mindekelőtt visszautasította azt a nézetet, hogy a régi Kínában az életnek nem lett volna értéke. Lényegesen optimistábbnak ítélte meg a kínai filozófiát, mint az európaiat. A szabad akaratot pedig — a mindenkori társadalom függvényének tartva — elismerte, hogy Kínában is létezett, megnyilvánulását azonban az európaiától eltérő kínai viszonyok között kell értékelnünk; ha a mi kategóriánk szerint egy ilyen konfliktus nem is kergethetett lelkiismereti válságba senkit, a kínai társadalmi körülmények kiválthattak ilyen reakciót. (Figyelemre méltó, hogy ennek az ókori témának az előadója volt az egyetlen, aki szükségét érezte annak, hogy — ha indirekt formában is — szavakban is elhatárolja magát a jelenlegi kínai politikától. Bár ez alighanem valláserkölcsi alapról történt.) Lindell kisaszszony előadása bevezetőjében Mao Ce-tung egy fiatalkori kijelentésére hivatkozva, amelyben elítélte az öngyilkosságot, azt mondotta: „Ebben egyetérthetünk Mao elnökkel, helyesebben Mao elnök ért ebben egyet velünk.”

Magyar kutatók, több-kevesebb rendszerességgel, a hatvanas évek

eleje óta vesznek részt ezeken a kongresszusokon, s ezúttal is hárman voltunk (*Tálas Barnáné*, az MTA Afro-ázsiai Kutató Központjának képviselőjeként). Bár jómagam a kongresszustól többet vártam, kárpótolt, hogy a személyes érintkezések értékes tájékoztatói lehetőséget nyújtottak számunkra. Az európai Kína-kutatók következő örszelejtésére 1972. szeptember 3 és 9 között került sor a hollandiai *Leidenben*, ahol — részben okulva az oxfordi tapasztalatokból — a tematikát az újkori kínai történelem egy fontos fordulópontjára, a XVII. századra szűkítik. Ugyanakkor megállapodás született, hogy minden előadó köteles gondoskodni arról: a kongresszus kezdetekor kioszthassák előadását, amelyhez két opponenst is felkérnek.

Az idei kongresszus rendezősége kitűnő munkafeltételeket biztosított.

amikor lehetővé tette, hogy a tanácskozási két olyan patinás épületben kerüljön sor, mint a Christ Church Kollégium és az Examination Schools. Csak sajnálni lehet azonban, hogy szervezőinket annyira lekötötte a tevékenységük, hogy az ő munkájukkal tudtunk a legkevésbé megismerkedni.

A kongresszus negatív és pozitív tapasztalatai pedig egyaránt arra figyelmeztetnek, hogy fokozottabban kell részt vennünk a Kína-kutatók nemzetközi megmozdulásaiban, ha lépést akarunk tartani a nemzetközi méretekben folyó kutatással. S itt a két évenként megrendezésre kerülő orientalista kongresszusra is gondolkodni kell, amelynek kínai szekcióiban az egész világ Kína-kutatói képviselve vannak, s ahol a mai tematika mélyebb elemzésére nyílik lehetőség.

Polonyi Péter

Útkeresés és tapasztalatok

(A Komárom megyei közvéleménykutató csoportról)

A Társadalomtudományi Közlemények 1971. 1. számában *Anderkó János* a Társadalomtudományi Intézet és a megyei szociológiai csoportok kapcsolatával foglalkozva közli a folyóirat szerkesztőségének azt a szándékát, hogy az olvasókat folyamatosan tájékoztatni kívánja egy-egy csoport tevékenységéről. Ezt elősegítendő, „bemutatkozunk” és beszámolunk röviden a Komárom megyei közvéleménykutató csoport helyzetéről, munkájáról. Nem részletezzük a Társadalomtudományi Intézettel való kapcsolatunkat, amely felölelte az egyes kutatási tervek TTI-kollégiumi ülésen való megvitatását, valamint a segítségnyújtást a továbbképzésben és a Komárom megyei szociológiai tanfolyam megrendezésében stb. Nem tekintjük feladatunknak a közvéleménykutatás és a szociológia közötti azonosságok és különbségek taglalását, s tudatában vagyunk megyei tapasztalataink viszonylagos érvényességének.

A CSOPORT MEGALAKULÁSA

Az MSZMP Központi Bizottságának a munkásosztályra vonatkozó dokumentumai alapvetően ösztönzést adtak a megyei szociológiai csoportok létrehozásához, amennyiben hang-

súlyozták a lényegi összefüggéseket feltáró politikai közvéleménykutatás szükségességét. Komárom megyében a megyei párt-végrehajtóbizottság 1969 áprilisában fogadta el a közvéleménykutató csoport megszervezését célzó javaslatot, s a csoport ún. „szociológiai stáb” formájában 1969 októberében meg is alakult. A csoport munkájának nélkülözhetetlen segítői, a kérdező-felvételezők 1970 őszén, bentlakásos tanfolyamon kaptak kiképzést. Addig a különböző vizsgálatokat főként pedagógus társadalmi aktívák segítették. Szervezeti kérdésekről szólva meg kell még említenünk, hogy a csoport kutatási témáinak meghatározása kezdettől a megyei párt-végrehajtóbizottság hatáskörébe tartozik. 1971 tavaszán megalakult az ún. konzultatív bizottság is. Tagjai nem szociológusok, hanem a politikai közvéleménykutatás szempontjából lényeges területeken működő szakemberek. A kutatások különféle fázisaiban más szakértők is részt vesznek (pl. gépi programozók).

A csoport mai szervezeti formája hosszabb fejlődés eredménye. Jelenlegi formája azonban nem tekinthető véglegesnek, annál is inkább nem, mivel a hatékonyabb munka szempontjából a szervezeti forma nem pusztán „formai” probléma.

KUTATÁSAINKRÓL RÖVIDEN

A csoport munkáját legutóbb 1971 februárjában értékelte a megyei párt-végrehajtóbizottság. Az értékelés lényege az volt, hogy az empirikus kutatások alapján készült tanulmányok jól hasznosíthatók a megyében a párt társadalmpolitikai döntéseiben, irányító munkájában. A megyei párt-végrehajtóbizottság a jövőben is olyan problémakomplexumok kutatását igényli, amelyek irányító tevékenysége előterében állnak, s ugyanakkor (figyelembe véve a szociológiai kutatások idő- és költségigényességét) *nem pusztán aktuális jelentőségűek*.

Két kisebb vizsgálatra 1970 első félévében került sor. Az első felmérés (amelyről a „Szervezés és Vezetés” 1971 májusi számában tanulmány jelent meg) a fizikai dolgozók gazdaságpolitikai kérdésekben való tájékozottságát vizsgálta. A felmérés az üzemi demokrácia szempontjából térképezte fel az üzemi kommunikációs rendszer és az üzemi propagandamunka „fehér foltjait”.

A második felmérés a megyei pedagógusok 4,2 százalékát (100 főt) magában foglaló mintán alapult. Célja a pedagógusok anyagi, erkölcsi és politikai helyzetének jobb megismerése volt, s ugyanakkor a közoktatási és közművelődési dolgozók munkakörülményeit felmérő átfogó párt-brigádvizsgálat eredményeit „kontrollálta”, egészítette ki. Csoportunk e vizsgálat eredményeként körvonalazni tudta a különböző iskolatípusokban oktató pedagógusok iránti társadalmi elvárások és a pedagógusok anyagi-erkölcsi megbecsülése közötti aszinkronitást. (A pedagógusok 1971 júniusi bérendezése azóta megszüntetett vagy enyhített a vizsgálatnál is feltárt több problémát.)

Az első megyei méretű vizsgálatainkra 1970 júniusában került sor. Komárom megye 26 helységében, 3221 ember megkérdezése révén (ún. zárt kérdésekkel) megyénk lakosságának véleményét kívántuk felderíteni a megyében a IX. pártkongresszus óta végbement fejlődésről, s néhány, a X. pártkongresszus előkészítése során fölmerült közérdekű kérdéssel.

Kérdőívünk alternatíváit (választípusait) oly módon törekedtünk megszerkeszteni, hogy az információvesztés minél kisebb legyen: hogy tükröződjék a helyi és országos politikával való egyetértés, illetve annak kritikája, továbbá a tájékozottság és tájékozatlanság mértéke és indoka is.

A felmérés (figyelemmel természetesen a kompetencia problémájára) megmutatta, hogy a közvélemény bizonyos előítéletektől sem mentes. Ugyanakkor azt is bizonyította, hogy a társadalmilag lényeges kérdésekben az emberek nem közönyösek; a megkérdezettek túlnyomó részét például a közéleti demokratizmus átfogó kérdései épp úgy érdekelték, mint a különféle foglalkozású dolgozók anyagi megbecsülésének problémái.

E vizsgálat — kísérleti jellege és technikai hiányosságai ellenére — politikai szempontból is hasznosnak mondható, hiszen meglehetősen pontosan mutatott rá az életszínvonal-politikával, a demokratizmus fejlesztésével, a réteg-érdekképviselettel, a választási rendszerrel stb. kapcsolatos lakossági elvárásokra, elutasítva egyúttal a „közvélemény egységességének” hibás értelmezését, de a „közömbösség” mítoszát is. A megyei párt-végrehajtóbizottság (elismerve a vizsgálat eredményességét) intézkedési tervet fogadott el

a megállapítások és javaslatok hasznosítására.

Két további vizsgálatról kell még említést tennünk. „Az irányítás és az öntevékenység Komárom megye pártalapszervezeteiben” — ez volt az egyiknek a témája. A vizsgálat során 451 párttitkárt, a titkárok 80,6 százalékát, 100 esetben pedig munkahelyi partnereiket (pl. igazgatót, szb-titkárt) kérdeztünk meg a párttitkár és az alapszervezet munkájáról, valamint a párt- és gazdaságpolitikai feladatok helyi vonatkozásairól. E felmérés alapján körvonalaztuk a párttitkárok üzemi, munkahelyi közérzetét és azokat a nehézségeket, amelyekkel a döntési folyamatban számolniuk kell.

A másik vizsgálat a megyei vállalati, intézményi vezetők véleményét, igényeit, igényességét mérte fel a párt- és tömegpropagandával, a továbbképzéssel, a rendszeres tájékozódással kapcsolatban. A figyelmet érdemlő tapasztalatokból kiemeljük: a szóban forgó vezetők egy része, rossz beidegzettségének engedve, fonák módon bizonyult „igényesnek”, amennyiben azt kívánta a párt- és tömegpropagandától, hogy — képletesen szólva — lépjen a merev, csak direktívákkal irányító mechanizmus „üresen maradt” helyébe, s mint egyfajta „hivatalos ész” vállalja magára a felelősséget és netán az „erkölcsprédikátor” szerepét — a helyi problémák ismerete nélkül is. E felmérésnek nem volt célja az üzemi kommunikációs és vezetési rendszer hatásának a vizsgálata, de mégis nyilvánvalóvá vált, hogy fejleszteni kell a vezetőképzést és továbbképzést is — mindezekelőtt a megyében is létező „post graduate”-forma finomításával, s nagyobb figyelmet szentelve az igazgatók stb. közvetlen (vezető) munkatársai továbbképzésének is.

NÉHÁNY MEGJEGYZÉS

A hármas követelménynek (reprezentativitás, érvényesség, megbízhatóság) eleget tevő kutatás nem csodaszer, receptet sem kínál, *de* (és ez nagyon lényeges előny) a pusztá vélekedéssel szemben *egzakt módon* ad bizonyosságot a társadalmi problémák minőségi meghatározottságára, rangsorára. A későbbi fejlődés feladata, hogy az egyes rétegek állandó politikai preferenciáit ismerve, az egyes intézkedések kapcsán politikai előrejelzést lehessen adni — rövid távra, bár mi nem lépünk fel azzal az igénnyel (amit Asch, amerikai szociológus a közvéleménykutatás egyik fő feladatának tekint), hogy tudniillik helyettesítsük a politikusok, kommentátorok és újságírók megfigyeléseit. Feladatunknak tekintjük viszont, hogy a lakosság igényeit és véleményét a közérdekű kérdésekről megtudjuk, s egzakt formában a társadalomirányítás tudomására hozzuk.

A munka megalapozása után egy „állandó mintához” intézett rövid kérdésekkel lehet majd gyors információkat is szolgáltatni a vezetőknek. Az állandó minta csak keretszámában legyen állandó, hiszen a megkérdezettek esetleg túlon túl is rutinosá válnának a válaszadásban.

Eddigi tapasztalataink alapján elmondhatjuk, munkánkhoz nagy segítséget kaptunk a megyei pártbizottságtól és a megyei tanácstól. Igénylik munkánkat — anélkül, hogy a Mills által kigúnyolt „bürokratikus szociológiára” tartanának igényt.

Dr. Halász Sándor

a Komárom megyei
közvéleménykutató csoport vezetője

HOZZÁSZÓLÁS

KOLOSI TAMÁS

„Termelési viszonyok és társadalmi struktúra” című cikkéhez

A társadalmi struktúráról szóló viták nem véletlenül lángoltak fel napjainkban. Ennek oka mindenképp az, hogy az új monopolkapitalista társadalom — elsősorban az ún. amerikai álmom jegyében — mind az osztályfogalom, mind pedig az ún. ideológia alkonyának meghirdetésére ad alkalmat számos polgári ideológusnak. Itt arról van tehát szó, hogy a modern társadalmak s elsősorban a kapitalista társadalom a régi fogalmakhoz képest áttekinthetlenebbé, kevésbé transzparenssé változott, és a régi fogalmi apparátus segítségével (gondolok itt elsősorban a II. Internacionálé fogalmi apparátusára) egyszerűen érthetetlen és felfoghatatlan változások történtek a társadalom szerkezetében.

Ez a sajátosság, mely az átmeneti társadalmakban, így tehát az ún. fejlődő államokban, valamint a szocializmus felé tartó államokban is vitathatatlanul megvan, nem egyszerűen az interdependencia következménye (noha vitathatatlanul annak is része van benne), hanem sokkal inkább a modern ipari feltételek és a modern gazdasági mechanizmusok látszólag nehezen áttekinthető szövevényének hatása. Kolosi Tamás cikkének (Termelési viszonyok és

társadalmi struktúra. Társadalomtudományi Közlemények, 1971/1. sz. 38—53. old.) az a legnagyobb érdeme, hogy vitathatatlanná teszi: Marx felfogása szerint a különböző osztályok és rétegek: „Tagozódásuk alapja nem egymástól való eltérésük, hanem a tőkeviszonynak való alávetettségük, illetve alá nem vetettségük, vagyis a tőkés termelés egészéhez és egymáshoz való viszonyulásuk”. (Ugyanott, 49. old.) Ez a megállapítás azért nagyon fontos, mert Kolosi az „Értéktöbblet-elméletek” elemzése alapján itt fogalmazza meg: nem a külsődleges jegyek, tehát életnívó, behavior, szubjektív és objektív státusok (a státus amerikai szociológiai értelmében), továbbá nem a kulturális színvonal a maga elvontságában stb. határozza meg a strukturális hovatartozást, hanem a tőkéhez való viszony, illetve a tőkés termelési folyamat felhalmozási, újratermelési, értékesítési stb. szféráiban betöltött funkció.

Azonban ahhoz, hogy ennek a marxi gondolatnak az igazi lényegét és aktualitását lássuk, semmiképpen nem szabad megállnunk ennél a helyes — noha mégoly elvont — megállapításnál. Kolosi maga is érzi, hogy a részletesebb analízis mennyi

új problémát vet fel, hiszen a tudományos-technikai forradalom átírányítja a tudósokat az anyagi termelés területére, és a mérnökök vagy jogászok társadalmi struktúráján belül rendkívül változatos lehet. Minderre utalnak az eddigi viták is. Azonban ahhoz, hogy itt a marxi gondolat a maga konkrétságában kerüljön elénk, figyelembe kell venni azt, hogy a modern kapitalizmus, mely az extraprofit termelésének jegyében fejlődik, milyen új struktúrákat hoz létre a társadalom belső szerkezetében. Minthogy egy cikk keretében a probléma teljes részletességgel kifejtethetetlen, kénytelen vagyok bizonyos tényekre csupán emlékeztetni, mégpedig olyan módon, hogy a marxi kiindulópontnak „A tőke”-ből ismert gondolatmenetét pusztán vázlatosan vetítem fel.

A probléma a tőkés termelés sajátos formájára megy vissza, vagyis a legegyszerűbb árutermelési formára, ahol az $A—P—A$ viszony kettészakad $A—P$ és $P—A$ viszonyra. Ez a kettészakadás, mint ismeretes, magában rejti a válság lehetőségét (lehetőségét és nem teszi azt szükségsszerűvé), hiszen az egyszer eladott áru pénz formájában maradhat az árutermelőnél és korántsem szükségsszerű, hogy a pénzért azonnal árut vásároljanak. A $P—A—P$ viszonyban és különösen annak körforgási folyamatában még inkább megvan ez a principiális lehetőség. Következésképpen a tőke megtérülési folyamata általában a cserefolyamat gyorsaságától és hatásától függ, és így a tőke számára a válság nem jelent mást, mint azt, hogy a megtérülési folyamatban zavar következik be. De mivel az egyszerű $A—P—A$ viszonyban ugyanez a lehetőség bennrejlík és a $P—A—P$ maga alá rendeli az $A—P—A$ vi-

szonyt, ami annyit jelent, hogy maga alá rendeli a kisárutermelést, de főként maga alá rendeli a munkást, aki munkaerejét áruként termeli, és azért adja el pénzért, hogy azért megint árut vehessen, így a tőkének lehetősége volt a válságok idején arra: a megtérülési folyamatban bekövetkezett zavart teljes egészében vagy részben áthárítsa a kisárutermelőkre, és azokra, akik munkaerejüket „kisárutermelőkként” kénytelenek áruba bocsátani. Azonban a tőkés gazdaság szerkezete nem engedi meg, s különösképpen nem engedi meg a modern tőkés gazdálkodás szerkezete, ahol az extraprofitért való hajszá rendkívüli mértékben kiéleződik, az ilyen értelmű zavarok semmiféle formáját sem. Ezért válik döntővé a modern kapitalizmus számára a megtérülési idő maximális lecsökkentése.

Mielőtt azonban a megtérülési idővel kapcsolatos strukturális változásokról beszélnék, szükségesnek látszik felidézni az időfogalom központi szerepét a marxi ökonómiában, hiszen Marx szerint: „Az idő ökonómiájában oldódik fel végeredményben minden ökonómia. Éppen úgy kell a társadalomnak idejét célszerűen beosztani ahhoz, hogy egy-egy összszükségleteinek megfelelő termelést érjen el; ahogyan az egyének helyesen kell beosztania az idejét ahhoz, hogy megfelelő arányú ismereteket szerezzen, vagy hogy a különböző követelményeknek tevékenységében eleget tegyen.” (*Marx: Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*. Berlin 1953. 89. old.)

Azt, hogy Marx az időt milyen lényeges tényezőnek tekintette gazdaságilag és a társadalom egésze szempontjából, nem csupán az értéktöbbletrata időkategóriákban való megfogalmazása bizonyítja, hanem — mint

ahogy erre megpróbáltam utalni „A szocialista kultúra problémái” című könyvemben — alátámasztja ezt még a szabad idővel való gazdálkodás marxi feldolgoása is.

Az időtényező fontossága a kapitalista társadalom benső szerkezetében nem csupán a termelési időre vonatkozik Marxnál, hanem vonatkozik a megtérülésre is. Vagyis az a probléma, amely a társadalom fejlődési folyamatát, s ezen belül a kapitalista társadalom fejlődési folyamatát mintegy összefoglalja, nem más, mint az idő — és nem csupán a termelési idő — elosztása, fel- és kihasználása. Amint a tőkének a termelési folyamat felgyorsulására és állandó gyorsítására van szüksége. részben a termelés intenzívvé tételével, részben pedig a technika fejlesztésével, úgy szüksége van természetesen a megtérülési idő hihetetlen felgyorsítására is. A modern manipulációt, mely az extraprofit egyik fontos forrása, éppen ezért nem csupán mint extraprofit termelési módszer kell figyelembe venni, hanem egyúttal mint a megtérülési folyamat felgyorsításának eszközét is. Marx ezt a lehetőséget nagyon világosan látta. A következő sorok bizonyítják ezt:

„A tőke mindenképpen két mozzanatot tartalmaz magában: 1. a munkaidőt, mint értéktermelő mozzanatot, 2. a cirkulációs időt, mint a munkaidőt korlátozó és így az összértéktermelést, melyet a tőke létrehoz, korlátozó mozzanatot; de mint szükségszerűt, minthogy az érték vagy a tőke a termelési folyamat közvetlen eredményeként érték ugyan, de nem adekvát formájában tétélezett érték. Az az idő, amelyet ez a formaváltozás megkövetel — amely a termelés és a reprodukció között lefolyó idő — a tőkét értéktelenítő idő. Ha tehát egyfelől a kontinuitás a tőke meg-

határozásában szerepet játszik, éppen úgy szerepet játszik a cirkuláció és folyamatos tőke meghatározásában a kontinuitás megszakadása.

A közgazdászok amennyiben a cirkulációt, vagyis azt a forradalmat, amelyet a tőkének keresztül kell vinnie, hogy újratermelésre gyűjtse fel önmagát, mint egy série d'échange-t határozzák meg (cseresorozatot — *H. I.*), maguktól is hozzáteszik, hogy a cirkulációs idő nem lehet értéket emelő, tehát új értéket tétélező idő, minthogy egy série d'échange akármennyi échange-ot foglaljon is magában és akármennyi időt igényeljen is ezen operációk keresztülvitelére, csupán egyenértékek kicserélése. Az értékek tétélezése... mint egyenlőké természetesen nem teheti egyenlőtlené ezeket. Kvantitatíve szemlélve sem nem szaporodnak, sem pedig nem csökkennek a cserében.

Egy termelési fázis értéktöbbletét a tőke által ezen idő alatt mozgásba hozott többletmunka (elsajátított többletmunka) határozza meg; az értéktöbblet mennyiségét, melyet a tőke egy meghatározott időszakban teremteni tud, a termelési fázis ezen időn belüli megismétlése határozza meg; vagyis a tőke megfordulása. A tőke megfordulása azonban egyenlő a termelési fázis plusz a cirkuláció időtartamával, egyenlő a cirkulációs idő és a produkciós idő összegével. A megfordulás annál inkább közeledik a termelési időhöz, minél kisebb a cirkulációs idő, azaz az az idő, mely lefolyik a capital sortant de la production et rentrant dans elle (a termelésből kilépő és a termelésbe visszatérő tőke között — *H. I.*).

A többletértéket in fact az egy termelési fázis alatt tárgyiasult munkaidő határozza meg. Amennyivel gyakoribb a tőke reprodukációja, annál gyakoribb a többletérték terme-

lése. A reprodukciók száma = megfordulások száma. Tehát az összértéktöbblet = $S \cdot n \cdot U$ (ha $n = a$ megfordulások száma). $S' = S \cdot nU$;

tehát $S = \frac{S'}{nU}$... Így az értéktöb-

letek összege, melyeket a tőke egy adott időben teremt, úgy tűnik, nem egyszerűen a munkaidő révén meghatározott, hanem a munkaidő és a cirkulációs idő révén a fentebb megadott viszonyok között. Az a meghatározás azonban, melyet a tőke itt az értéktételezésbe behoz, mint fentebb megmutatott negatív limitáló." (Ugyanott 555—556. old.)

Más szóval az értéktöbblet (S) egyenes arányban van az összértéktöblettel (S') és fordított arányban a megfordulások számával ($U =$ megfordulás). Vagyis minél több a megfordulás, annál nagyobb lesz az összértéktöbblet.

Ha ezt a képletet egy kissé átgondoljuk, akkor egészen világossá válik, hogy a modern kapitalizmus minden eszközzel rövidíti a cirkulációs időt is és megéri számára az, hogy egy hatalmas apparátust tartson fenn eme időszak megrövidítése érdekében. Ezzel azonban a társadalmi struktúrában egy újabb elem lép fel, mégpedig annak az apparátusnak a tagjai, mely nem csupán a társadalom összfunkcionálását biztosítja, mint ahogy ehhez kellenek pedagógusok, államhatalmi szervek stb., stb., hanem közrejátszik abban, hogy a cirkulációs idő a minimumra rövidüljön. Ezáltal nem egy olyan egyszerű közvetítésről van szó, mint amilyen például a kereskedelmi tőke közbejötté és közbeékelődése volt, hanem egy annál sokkal bonyolultabbról, melynek elágazásai új iparágakat teremtenek (gondolunk például a reklámaparra), és mely voltaképpen az egész szol-

gáltatóipari szervezet alapjává is válik. A kereskedelmi tőke közbeékelődése valóban a profit újraelosztását jelentette és így az ipari tőke profitjának csökkenését. Más szóval a helyzetet a szolgáltatóiparral, s erről egy példa mindjárt meg is győz bennünket. Ha egy gépkocsialkatrész értéke 10 és egy gépkocsiban, melynek értéke 2000 ez az alkatrész eltörik, akkor az ipari tőke az alkatrészárát a legnagyobb nyugalmommal 20-ra kalkuláltatja, hiszen a 2000-es gép működésének feltétele, hogy az alkatrészt beszereljék. Jön a szolgáltatóipar, mely szintén kihasználja ezt az extraprofit szempontjából előnyös helyzetet, és beszereli a most már 20-as árú alkatrészt, természetesen a maga kalkulációja szerint. Az egész számla, amennyiben sok eleven emberi munkát emésztett meg a folyamat, mondjuk 50. Világos ezek után, hogy a kényszerhelyzet az adott fogyasztó esetében mennyire extraprofit forrássá vált, és nem egyszerűen a profit újraelosztását, tehát az ipari tőkés profitjának csökkenését, hanem annak emelkedését eredményezte. Másrészt a legyártott alkatrészek a cirkulációs folyamatba rendkívül hamar bekerülnek, a termelési idő, mely természetesen a cirkulációs folyamatból is elvesz időt, szintén lecsökken, hiszen az alkatrészt a gyáron belül nem kell beszerezni stb. Ez az egyszerű példa mutatja, hogy a szolgáltatóipar mennyire hozzákapcsolódik a megtérülési folyamat, és voltaképpen a megtérülési folyamat gyorsasága, illetve gyorsítása az egyik fő feladata. Korántsem véletlen tehát a tőke összefolyamata szempontjából a szolgáltatóipar hallatlan fölnövekedése és az ott dolgozó munkások viszonylag speciális helyzete (alkalmazottakat és munkásokat a tőkevi-

szony egésze szempontjából itt együtt lehet tárgyalni) és ilyen módon teljesen helytelen az az elmélet, mely a megtérülési folyamat gyorsítását egyszerű parazitizmusnak tartja. Éppen ellenkezőleg, az új és modern társadalmi rétegződéseket a tőke összefolyamata szempontjából kell megvizsgálni. Marx meg is jegyzi: „A fogyasztás gyorsaságában (és az önfogyasztásában) és így a reprodukció gyorsaságában különböző fokozatok vannak (tehát itt van már az átmenet a sokféle tőkéhez).” (Ugyanott 554. old.)

Ehhez a folyamathoz tartozik és a társadalmi struktúra alakulása szempontjából ennek rendkívüli jelentősége van, a piacteremtés és a piacszerzés egésze is. Mindazok az intézmények, melyek piacteremtéssel és piacszerzéssel közvetlenül vagy közvetve foglalkoznak, szintén a cirkulációs folyamat meggyorsítását szolgálják. Marx olyannyira tudatában volt ennek a problémának, hogy a következő megállapítást teszi a „Grundrissé”-ben: „Abból, hogy egy nagyobb tőke lassúbb megfordulással nem termel több értéktöbbletet, mint egy kisebb viszonylag gyorsabb megfordulással, semmiképpen nem következik, hogy a kisebb tőke gyorsabban megfordul, mint a nagyobb. Amennyiben a nagyobb tőke több *capital fixe*-ből áll és távolabbi piacokat kell felkutatnia, feltétlenül ez az eset. A piac nagysága és a megfordulás gyorsasága nem állnak szűkségeképpen fordított arányban egymással. Ez csupán akkor lép fel, amikor a jelenlegi fizikai piac nem a gazdasági piac. Azaz a gazdasági piac egyre inkább távolodik a termelés helyétől. Azt, hogy különben ez nem a *capital fixe* és *circulant* tiszta különbségből ered, a különböző tőkék cirkulációját meghatározó momentumok alapján lenne kifejezhető,

de itt nem fejthető ki. Mellesleg megjegyezve: amennyiben a kereskedelem újabb cirkulációs pontokat tételez, azaz különböző országokat von bele a forgalomba, új piacokat fedez fel, ez valami egészen más, mint a pusztán forgalmi költségek, melyeket arra használnak fel, hogy egy bizonyos mennyiségű csereműveletet keresztülvigyenek; ez nem a csere műveletének, hanem magának a cserének a tételezése. Piacteremtés. Ezt a pontot még különösen meg kell vizsgálni, amint *wi have done with circulation* (elkészültünk a cirkulációval — *H. I.*) (Ugyanott 537—538. old.)

A modern időben semmi más nem történt, mint az, hogy a termelés növekedése differenciálta a cirkulációs folyamat meggyorsítására hivatott intézményeket és magát a termelést, valamint a kereskedelmi tőkét. Nem foglalkozhatunk most azzal, hogy ez a felgyorsulás — éppen azért, mert a különböző formákban megteremtett és különböző csatornákon át áramló extraprofit megtérülése is — mennyire eminens érdekévé vált a tőkének és inkább hajlandó ráfordítani e gyorsításra igen nagy összegeket, mintsem hogy a megtérülési időt akár a legcsekélyebb mértékben is meghosszabbodni engedje. Nyilvánvaló, hogy itt nem értéktörő funkcióról van szó, hanem az extraprofitot minél gyorsabban realizáló és így újabb extraprofit termelést lehetővé tevő funkciókról. Marx „A tőké”-ben azután úgy fogalmazza meg saját korának helyzetét: „A mindjobban növekvő tömegtermelés elárasztja a meglévő piacot, s ezért állandóan azon munkálkodik, hogy ezt a piacot kitágítsa, korlátait áttörje. Ezt a tömegtermelést nem a kereskedelem korlátozza (amennyiben ez csak a már meglévő kereslettel fejezi ki), hanem a működő tő-

ke nagysága és a munka termelőerejének fejlettségi foka” (*Marx: A tőke*. Budapest 1951. III. köt. 379—380. old.) Más szóval, amennyiben a termelés szinte korlátlan, illetve a végtelen felé halad, akkor semmiféle korlátja nincsen és nem is lehet a piac állandó szélesítésének és az addigi piaci korlátok áttörésének. Így viszont — különösen ha elgondoljuk, hogy a fizikai piac és az ökonómiai piac közötti távolság a szállítások korszerűsítésével mennyire lecsökkent — a piacteremtés végeredményben a monopoltőke feladatává vált, melyen belül az ipari és finánc-tőkének vezető szerepe van, és mely ennek érdekében ismét csak új foglalkozási ágazatok sorozatát vezetibe.

Így a modern társadalmi struktúra teljesen igazolja Kolosinak azt a tételét, hogy az összes strukturális sajátságokat még mindig vissza kell vezetni a tőke összefolyamatához való viszonyra, mert nélkülül nem empirizmusba, hanem a legsivárabb pragmatizmusba kerülünk bele. Emellett természetesen állandóan figyelembe kell venni azt, hogy a modern struktúrák nem egyszerűen a termelőtevékenység belső folyamatából, ugyanígy nem csupán a fogyasztás felől közelíthetők meg és nem is csupán a termelés és fogyasztás egysége felől, amelyről a vulgár-szociológiai sivárság szintén elfeledkezik, hanem az összefolyamat felől, ahol termelés, megtérülés és fogyasztás folyamatának egységét kell minden szempontból tekintetbe venni. Tehát az a lebontás Marx szerint, mely kizárólagosan az ipari tőkés és ipari bérmunkás, kereskedelmi tőkés és kereskedelmi bérmunkás, mezőgazdasági tőkés és mezőgazdasági bérmunkás, valamint az ezekkel összefüggő rétegződés alapján vizsgálná a társadalmi struktúrát, teljesen hely-

telen, hiszen éppen a cirkulációs folyamat Marxnál elvileg lehetővé teszi, s mint a gyakorlat igazolta, lehetővé is tette a társadalmi struktúra ennél sokkal szélesebb spektrumú megoszlását. Emellett azonban nem szabad elfeledkezni arról, hogy a modern burzsoá társadalmak esetében ismét csak a tőke cirkulációs folyamatának problémáiról van szó.

Van azonban egy további mozzanat is, melyet a differenciálás szempontjából Marx nagyon is figyelembe vett. Az előbbieken már érintettük a produkció és konzumpció egységét, vagyis a termelés és fogyasztás egységét. Marx — mint ismeretes — minden termelést a fogyasztás részének tekintett, és ez vonatkozik még arra is, hogy az állótőke is a fogyasztók közé számít. Mechanikus szemlélettel persze ezt nagyon kevésbé lehet megérteni, azonban a valóságban nyilvánvaló dolog, hogy az állótőkét nem szabad csupán úgy tekinteni, mint ami csak több termelési ciklus után térül meg (ez csupán egyik meghatározottsága), hanem úgy is, mint a legnagyobb fogyasztók egyikét. A forgótőke esetében e tőkerész fogyasztói jellege evidens, hiszen egyfelől nyersanyagot fogyaszt, másfelől pedig elfogyaszt bizonyos mennyiségű emberi munkaterőt. Az állótőke esetében azonban az állótőke fogyasztói jellege sokkal kevésbé evidens, holott igen nagy szerepe van ennek a fogyasztásnak is az előbb említett szervíz benső összetétele szempontjából. A „Grundrisse” egyik feljegyzése, melynek címe: *Frais d'entretien* („Fenntartási költségek”) a következőt mondja: „Még nem beszéltünk a fenntartási költségekről, a *frais d'entretien des capital fixe*-ről. Ezek részben *matières instrumentales* (eszközanyagok — *H. I.*), melyeket az állótőke elfogyaszt, hogy működ-

hessen. Első értelemben ezek a fixe tőkébe tartoznak, és így szemléltük ezt a termelési folyamaton belül. De ez a capital circulant; mely éppen úgy szolgálhat a fogyasztásra. Csupán annyiban lesznek ezek a fenntartási költségek capital fixe-szé, amennyiben a produkciós folyamatban elfogyasztják őket, de nincs nekik, mint ahogy a tulajdonképpeni capital fixe-nek egy pusztán formai létük által meghatározott anyagiságuk. A frais d'entretien második része a javításokhoz szükséges munkákból áll." (Grundrisse. 620. old.)

Az állótőke megnövekedése, mely magával hozza a modern tőkés társadalomban a tőke szerves összetételének állandó változását, és mely a tőke technikai összetételének is állandó változásához vezet, másfelől olyan konzumpciós forrás, amely látzólag teljesen távol áll a fogyasztás területétől. Most már, hogyha a tőke összefolyamata szempontjából vizsgáljuk meg a kérdést, akkor előtűnik, hogy a kereskedelem, a szolgáltatóipar stb. korántsem egyirányú mozgást végeznek, hanem igen sok irányút, és az, hogy a polgári szociológia számára pusztán a tényleírások, a fogyasztási szintek összehasonlítása stb. látszik a feladatnak, az részben azért van, mert itt minden struktúraanalízis számára rendkívül bonyolult problémáról van szó. A tőkés társadalom összefolyamatában a szolgáltatóiparok, a piacteremtések és szervezések, tehát a manipuláció különböző intézményei stb. is egészen differenciált funkciók sorozatát látják el, melyek nem utolsó sorban magával az állótőke fenntartási költségeivel, tehát az állótőke hallatlanul nagy fogyasztói szerepével függnek össze. Az állótőke nem pusztán a nyersanyagot és az energiát fogyasztja el ahhoz, hogy működésbe jöjjön, hanem állandóan

kliense a legkülönbözőbb szolgáltatásoknak is, és a szolgáltatáson keresztül ismét csak az ipari termelés legkülönbözőbb ágainak. Ezért olyan bonyolult dolog azoknak a speciális hálózatoknak az összefüggésrendszerét felfedni, melyek a forgalom lebonyolításával függnek össze S ehhez természetesen még hozzájárul az a sajátság is, hogy a tőke megtérülési gyorsasága egyben a pénz forgási sebességét is nagymértékben gyorsítja és így napról napra hozza létre — még akkor is, ha nem akarják, de akarják is — a pénz elértéktelenedését, a lassú inflációt. Ez szükség-szerű folyamat, hiszen egyfelől minden inflálódás az extraprofit növelésével jár (hiszen csak utólag lehet követni a bérskálával az inflációt, s ez még a mozgó bérskálára is vonatkozik), ugyanakkor még inkább sarkallja a megtérülési folyamat gyorsítását, és lehetetlen is lenne előzetesen kiszámítani, hogy a forgalmi folyamat gyorsulása következtében mennyi bankjegy-bevonás lenne szükséges az infláció megállításához.

S mindez csupán izelítő abból, hogy a struktúraanalízis milyen lehetetlenül nagy feladat előtt áll. És ugyanezt a nehézséget, a különböző tőkefolyamatok egymást átfedését még inkább lehetne analizálni például az értelmiség, s különösképpen a tudományos értelmiség szerepköre vonatkozásában. A tudomány modern technikában játszott szerepéről Marx szintén a Nyersfogalmazványban profetikusan előre látta azt a helyzetet, amikor a tudomány és a tudás közvetlen termelőerővé válik. Ez ebben a formában kapitalista körülmények között nem valósulhat meg (Lásd ugyanott, 592—593. old.), hiszen a tőkés társadalomban az értéktörvény Marx által kifejtett formája rejtett módon min-

den jelenség mögött működik. Részlegesen azonban megvalósul ez, illetve a tőkés termelés rákényszerül ennek helyenkénti tudomásulvételére, most már nem annyira az érték, mint az extraprofit termelése érdekében.

De ha mindezt figyelembe vesszük, vagy akár csak a kifejtettek egy részét is, akkor világossá fog válni, hogy minden statisztikai adat a különböző rétegek helyzetéről és egymáshoz való viszonyáról legfeljebb nominális adattár lehet, és a reális adatok csak olyan módon értékelhetők, ha a különböző rétegeknek a modern tőke összmozgási folyamatához való viszonyát felfedtük és analizáltuk. Ehhez természetesen még egy nominális adattár is segítséget jelenthet, de csak abban az esetben, hogyha az adattár nominalitásának jellegét nyomatékosan tisztázzuk magunkban. Mert mi sem félrevezetőbb, mint egyes ipari ágazatok bér- és életkörülményeinek olyan rétegzett vizsgálata, mely nem csupán mellékszámításként, hanem elemzés helyett is elvonatkoztat ezeknek a rétegeknek az össz folyamatban betöltött szerepétől.

Nagyon érdekes, hogy mennyire hamis alternatívában veti fel ezt a problémát egy nemrégiben keletkezett angol tanulmány, mely az osz-

tálystruktúra és a társadalmi tudat viszonyát vizsgálja. A tanulmányban ezt olvashatjuk: „Egy dolog világos: túl vagyunk azon, mikor a társadalmi csoportok valódi tudata, mely hitükben, cselekedeteikben kifejeződik, pusztá pszichológiai hamis tudatként lenne jellemezhető, ellentétben a kommunista párt ideológiájának racionális tudatával”. (*Tom Bottomore: Class-structure and social conciousness, in: István Mészáros: Aspects of history and class-conciousness. London 1971. 62. old.*)

Az alternatíva hamissága evidens. De jellemzi mégis azt a gondolkodást, mely a marxista analízis helyére a társadalmi csoportok hitének és magatartásának vizsgálatát akarja helyezni, vagyis egy szociálpszichológiát kínál a reális társadalmi elemzés helyett. Persze érthető ez, hiszen egy tudományosnak látszó, de könnyebb lehetőség megragadását javallja az angol szerző. A mi feladatunk az, hogy a sokkal nehezebb, de valóban az osztályharc szempontjából lényeges lehetőséget válasszuk: a különböző csoportok reális társadalmi helyzetének elemzését a tőke össz folyamatához és egymáshoz való viszonyukban.

Hermann István

Tartalom

<i>Gazsó Ferenc</i> : Művelődési esélyek és a közoktatási rendszer	3
<i>Papp Zsolt</i> : Érdek és struktúra	18
<i>Schmidt Péter</i> : Nemzetközi kerekasztal konferencia a politikai döntésekről	38
<i>Herczegh Géza</i> : Vázlatok az állami szuverenitás történetéhez	50

TÁJÉKOZÓDÁS

<i>Turgonyi Júlia</i> : A nő munkájának néhány elvi kérdése	75
<i>Benkő Judit</i> : Elmaradottság és agrárkérdés Latin-Amerikában	85

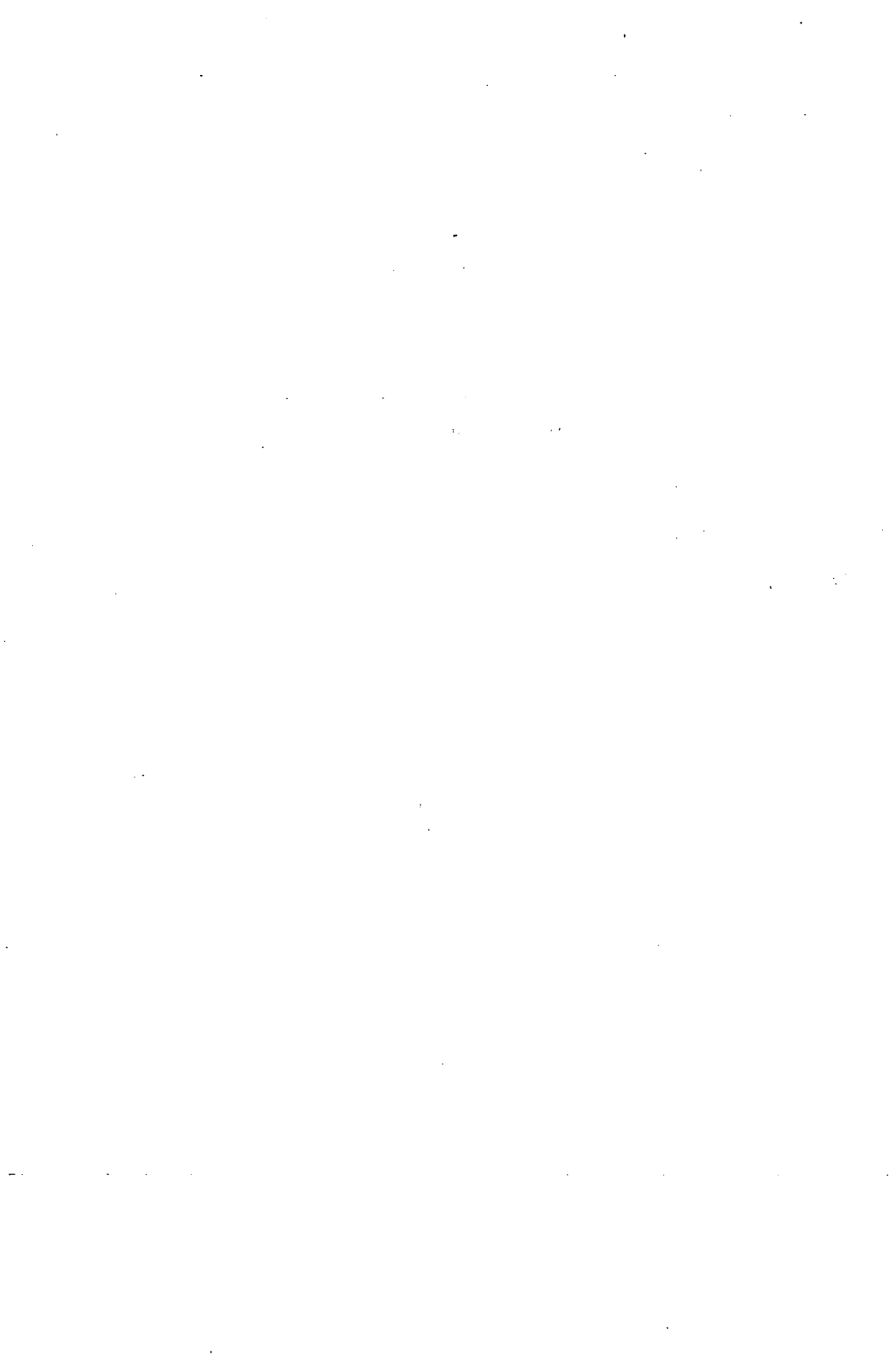
INTÉZETI HÍREK

<i>Polonyi Péter</i> : Beszámoló a XXIII. Nemzetközi Kína-kutató kongresszusról	90
<i>Dr. Halász Sándor</i> : Útkeresés és tapasztalatok	94

HOZZÁSZÓLÁS

<i>Hermann István</i> : Kolosi Tamás „Termelési viszonyok és társadalmi struktúra” c. cikkéhez	97

A MAGYAR
OSZTÁLYTANÚS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

Contents

<i>Ferenc Gazsó</i> : Possibilities for education and the system of public education	3
<i>Zsolt Papp</i> : Interest and structure	18
<i>Péter Schmidt</i> : International round-table conference on political decisions	38
<i>Géza Herczegh</i> : Notes on the history of state sovereignty	50

INFORMATION

<i>Júlia Turgonyi</i> : Some theoretical problems of women's role in production	75
<i>Judit Benkő</i> : Backwardness and agrarian question in Latin-America	85

NEWS ON THE INSTITUTE

<i>Péter Polonyi</i> : Report on the 23rd International Chinologist Congress	90
<i>Sándor Halász</i> : Looking for a way out and experiences	94

DISCUSSION

<i>István Hermann</i> about "Relations of production and social structure" by Tamás Kolosi	97

MAGYAR
DOMÁNÝOS AKADE
KÖNYVTÁRA

Содержание

Ференц Гажо: Шансы образования и система просвещения.....	3
Жёлт Папп: Интерес и структура.....	18
Петер Шмит: Международная конференция за круглым столом по вынесению политических решений.....	38
Геза Херцег: Очерки к истории суверенитета государства.....	50

Информационные материалы

Юлия Тургони: О нескольких принципиальных вопросах женского труда ..	75
Юдит Бенкё: Отсталость и аграрный вопрос в Латинской Америке.....	85

Новости в Институте

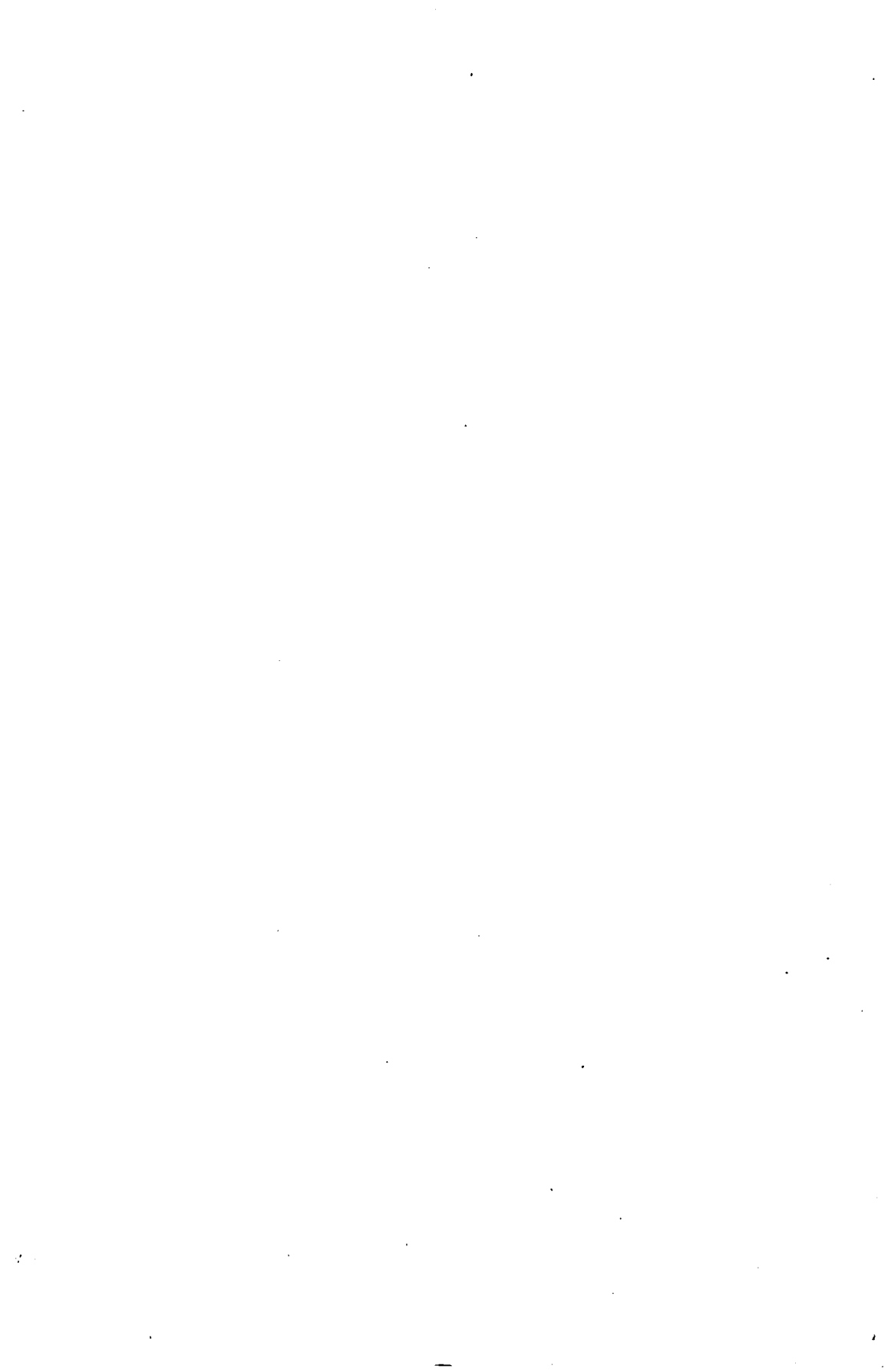
Петер Полони: Отчёт о XXIII-ом Международном Конгрессе по Исследованию Китая.....	90
Шандор Халас: Поиски и опыт.....	94

Примечания

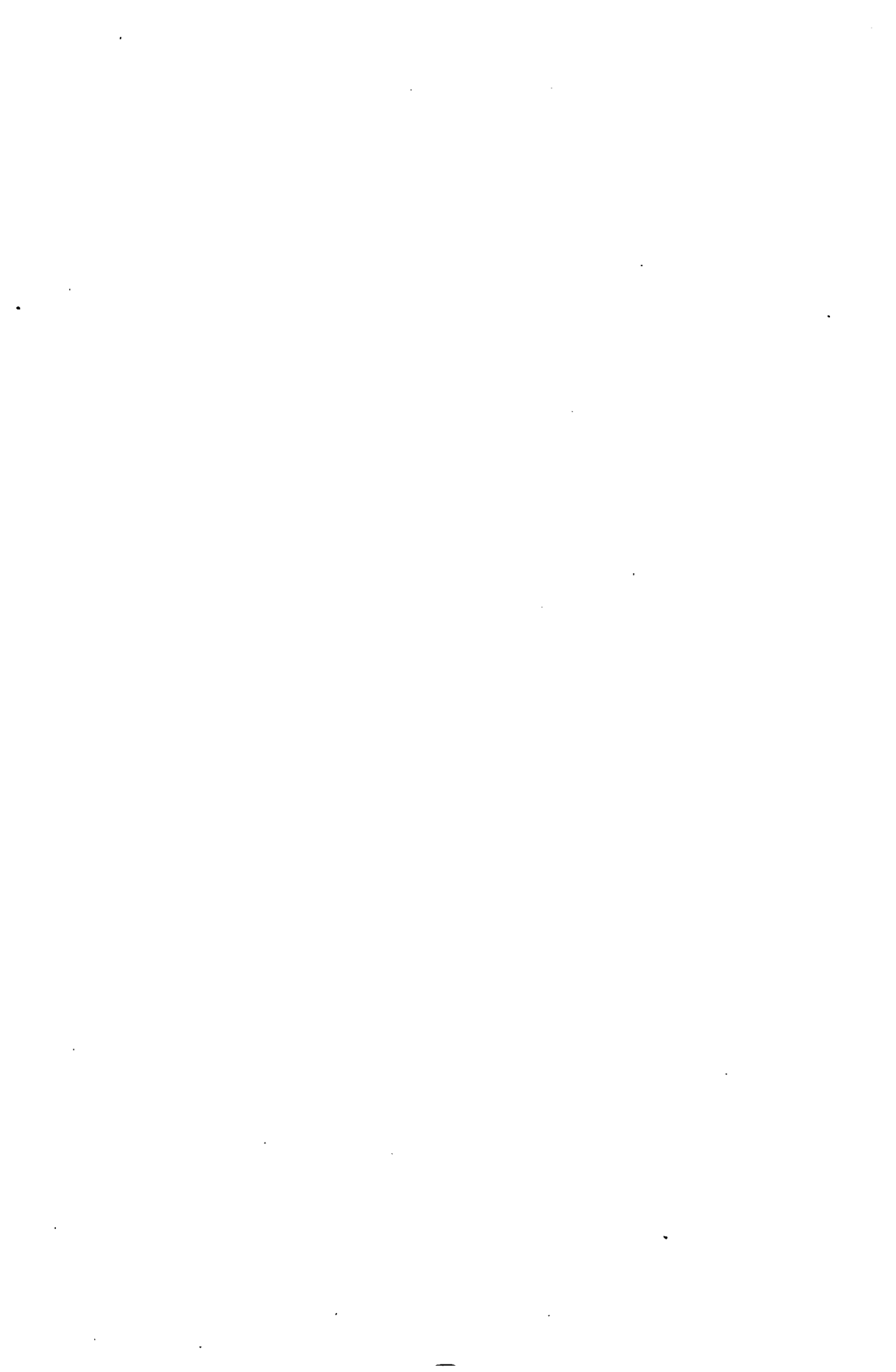
Иштван Херман: Примечания о статье Тамаш Колоши: «Производственные отношения и социальная структура».....	97

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

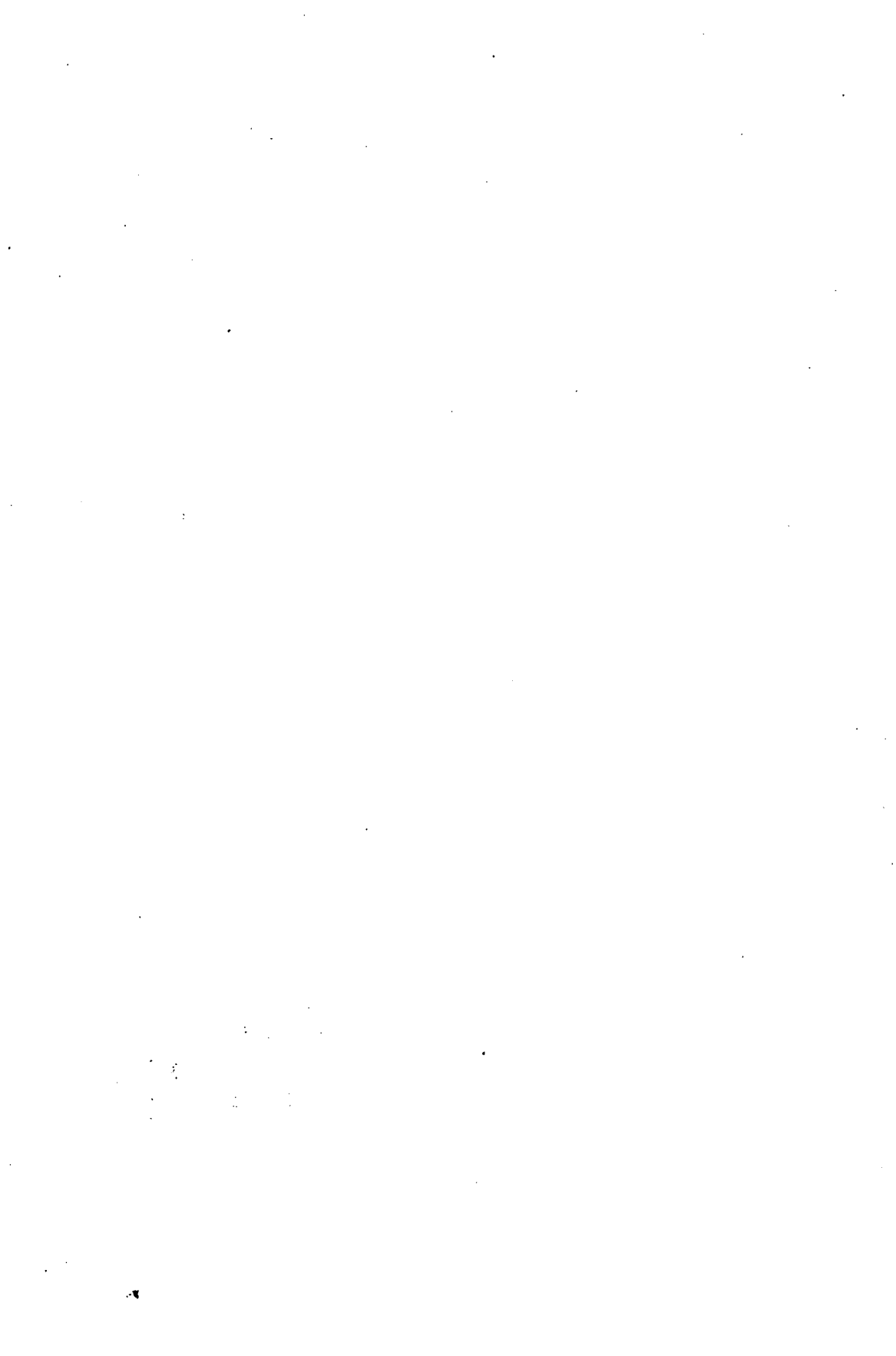
10,— Ft

316.861

IX.

TÁRSADALOM -
TUDOMÁNYI ■
KÖZLEMÉNYEK

1972|2

TÁRSADALOM- TUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

2

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET/1972

Társadalomtudományi Közlemények

Az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének folyóirata

Szerkeszti: a szerkesztő bizottság

Felelős szerkesztő: dr. Halay Tibor

1972/2

Tartalom

<i>Sulyok Béla</i> : A kelet—nyugati kapcsolatok és az integrációs folyamatok néhány összefüggése	3
✓ Szerkesztőségi megjegyzések Márkus István tanulmányához	24
✓ <i>Márkus István</i> : Mai agrártársadalmunk néhány alapvonása; az értelmiségi funkciók meghatározottsága	30
<i>Akszentievics György</i> : A vidéki értelmiség társas kapcsolatai	45
<i>Szenes Sándor</i> : Ankét Szegeden A vidéki értelmiség helyzete című szociológiai vizsgálat III. kötetéről	69

TÁJÉKOZÓDÁS

Vita Galbraith-szal (Bevezető: <i>Simai Mihály</i>)	77
<i>Blaskovits János</i> : Szemtől-szembe a szocialista építés korszakának munkásosztályával	86
<i>Polonyi Péter</i> : Beszámoló a moszkvai Kelettudományi Intézet Kínakutató kongresszusáról	100
<i>Módra László—Gazsó Ferenc</i> : A társadalmi mobilitás és a közoktatási rendszer összefüggéseinek kutatása az NSZK-ban	123

INTÉZETI HÍREK

<i>Kovács Ferenc</i> : A munkásosztály fogalma, vezető szerepe és belső rétegződése	127
<i>Módra László</i> : Szakértői vita az ifjúság közötti kutatások középtávú tervjavaslatáról	134
<i>Verebélyi Imre</i> : Az államigazgatási (hatósági) elemek alakulásának vizsgálata a lakbérleti jogviszonyok területén	137
<i>Balogh István</i> : A burzsoá ideológia kérdéseinek kutatásának néhány elvi-módszertani alapelve	138

A kelet-nyugati kapcsolatok és az integrációs folyamatok néhány összefüggése*

A TŐKÉS ÉS A SZOCIALISTA INTEGRÁCIÓ OBJEKTÍV FOLYAMATÁNAK KIALAKULÁSA

A Kelet és Nyugat közti gazdasági kapcsolatok fejlesztésének és a tőkés — nem különben a szocialista — gazdasági integrációnak a kérdései hosszú idő óta a politikai és gazdasági érdeklődés előterében állnak.

A nemzetközi irodalomban a gazdasági integráció fogalmát — beleértve a tőkés és a szocialista integrációét is — sokféleképpen fogalmazzák meg. Figyelemre méltó, amit erről O. Bogomolov ír a Mirovaja Ekonomika 1970. évi 4. számában megjelent cikkében: „A nemzetközi munkamegosztás mind a kapitalizmusban, mind a szocializmusban olyan folyamat, amelynek során a termelés bizonyos válfajai és stádiumai a belső szükségleteken felül stabil jelleggel egyes országokban koncentrálnak, s amelyet az országok közötti árucserre kísér . . . A szocialista világgazdaság kialakulásának folyamata hosszabb időszakra terjed ki, és több szakaszt foglal magába. A szocialista országok gazdaságának integrációja nem más, mint tudatos, tervszerűen szabályozott folyamat, amelynek során nemzetgazdasági struktúráik a nemzetközi gazdasági komplexumban közelebb kerülnek, kölcsönösen alkalmazkodnak egymáshoz és optimálissá válnak, a termelés, a tudomány és a technika vezető ágazataiban mélyreható és szilárd kapcsolatok jönnek létre, s a megfelelő politikai, gazdasági, technológiai és szervezeti feltételek kialakulása útján kibővül és megszilárdul a szocialista országok nemzetközi piaca. Ez a folyamat összefüggésben áll a szocialista országokban végbemenő tudományos-műszaki forradalommal,

* A szocialista országok — Bulgária, Csehszlovákia, Lengyelország, Magyarország, a Német Demokratikus Köztársaság, Románia, a Szovjetunió — tudósai intézetünkben több mint két évvel ezelőtt tudományos kerekasztal-értekezletet tartottak a nyugat —keleti gazdasági kapcsolatokról. Ennek folytatásaként, egyes kérdések további tisztázására, többek között a SZUTA Szocialista Világgazdasági Rendszer Intézetével további megbeszéléseket tartottunk, s ez évben is tervezünk hasonló tudományos találkozót. E tanácskozáshoz kívánnak gondolatokat adni a szerzőnek azok a tézisei, amelyek az ez évi találkozó keretében várnak tisztázásra.

s a társadalmi termelés hatékonyabbá tételének feladataival, minőségileg magasabb fokot jelent gazdasági együttműködésünkben.”

Ezzel összefüggésben itt főképpen két dolgra kell utalni.

Az egyik, hogy a nemzetközi tőkés, de a szocialista integráció is a termelőerők fejlődésének, a termelés és elosztás során a termelési viszonyok és a munkamegosztás révén előrehaladó objektív folyamatának egy olyan meghatározott szakasza, amelyben a termelők érdekeinek felhasználásával a nemzeti határokon túlterjedő összefonódásra, a termelési kapcsolatok tudatos előmozdítására törekszenek az integrációs szervezetben részt vevő országok. Itt tehát mind a tőkés, mind a szocialista országok esetében *elhatározzák* az integrációs folyamatnak az országok közti termelési és piaci kapcsolatok összefonódása segítségével való meggyorsítását, és az ezt akadályozó tényezők (pl. vámok vagy importkorlátozások) csökkentését.

Azonban a gazdasági összefonódás, az integrálódás folyamata már a tudatos elhatározás előtt mindkét társadalmi rendszerben — a szóban forgó országcsoportokban — jelentősen előrehaladt. Ezt a termelőegységek szükségletei és kívánsága alapján kialakuló és fejlődő export- és importforgalom közvetíti. A termelő és más közvetlen gazdasági funkciót ellátó szervek kívánságán alapszik ez a szocialista országokban is, még ha e vállalati igényeket központi irányító szervek tárgyalásai alapján foglalják is megállapodásokba. Mikroökonómiai szinten a dolog természeté szerint az együttműködő vagy egymáshoz kapcsolódó termelési egységek, a vállalatok, a termelőerők kapcsolatai és érdekei a döntőek, még különböző társadalmi rendszerű országok vállalatai között is. Ugyanakkor makroökonómiai szinten már a társadalmi, termelési, főképpen pedig a tulajdonviszonyok hasonlósága az alapvető az elbírálásnál. Vagyis az országok közti gazdasági integráció egyúttal már mindig politikai kérdés is, és itt a politika elsődlegessége dominál.

A második dolog, amire itt még utalnunk kell, hogy az integráció fogalmát gyakran használják egyszerűen magára az integrálódási folyamatra is. Márpedig ez a folyamat olyan régi, mint maga a munkamegosztás. A nemzetközi integrálódási folyamat a nemzetközi munkamegosztással, számottevő mértékben pedig annak kiszélesedésével veszi kezdetét. Minden munkamegosztás, már a legprimitívebb társadalomban is, a differenciálódás és integrálódás dialektikus egysége. A munkamegosztás elkülöníti az egyes termelési és munkafolyamatokat, de azután meg is kell hogy teremtsen azok összekapcsolódását, integrálódását. Ez a családi, törzsi, nemzeti keretek között folyó dialektikus folyamat eleinte ritkábban, majd mindinkább tömegméretekben nemzetközi szinten is létrejön — a rablás, a leigázás történelmi kezdeteit most figyelmen kívül hagyva — a külkereskedelem révén.

A külkereskedelmet tehát úgy kell felfogni, mint a nemzetközi munkamegosztás, tehát differenciálódás és egyben egységbe kapcsolás legfontosabb elemét, amely a legkülönbözőbb társadalmi-gazdasági formációkat kiszolgálta, s kiszolgálja ma is a fejlődő országok sokszor kapitalizmus előtti alakzatait, de a fejlett monopoltőkés és a szocialista vagy azt építő országokat is.

Ha most a világ gazdasági fejlődésének legszembevetőbb tényeit akar-

juk szemügyre venni — még ha a régmúlt számba vételének bizonytalanságaiból kiindulva, a statisztika számaira csak módjával akarunk is támaszkodni —, egyszerűen a tendenciák alapján is figyelemreméltó tényeket látunk. A XVIII—XIX. században lezajlott ipari forradalom, a korábbi időszakhoz viszonyítva, a fejlett országokban jelentősen megnövelte az ipari termelést, illetve a nemzeti jövedelmet. Ugyanakkor e kor világereskedelmének növekedése viszonylag szerény volt. Az Egyesült Nemzetek statisztikai évkönyvei szerint az 1869-től 1938-ig terjedő 70 év alatt még csak az induló év kétszereséig sem jutott el. Ezen a szerény mértéken belül is sokkal nagyobb volt a nyersanyagok nemzetközi forgalmának növekedése, mint az ipari termékeké. A nemzetközi kereskedelem a kapitalizmusnak az első világháborúig tartó időszakában tehát rendkívül lassan nőtt. Ugyanezt a tendenciát figyelhetjük meg, ha a korunkban egymás mellett fellelhető, fejlettségében annyira különböző régiók külkereskedelmi adatait hasonlítjuk össze. Az Egyesült Nemzetek adatai szerint a fejlett országoknak a világ exportjában való részesedése 1948-tól 1961-ig 63,7 százalékról 67,5 százalékra nőtt, a fejlődő országoké pedig 29,8 százalékról 20,7 százalékra csökkent. 1969-ben a fejlett tőkésországok részesedése már 71,9 százalék, a fejlődő országoké már csak 17,1 százalék volt. Napjainkban ugyanis a vezető tőkésországokban a nemzetközi munkamegosztás legfontosabb tényezője a külkereskedelem, amelynek fejlődési üteme messze a nemzeti jövedelem előtt jár, sokkal gyorsabban nő annál. Ezzel szemben távolról sem ugyanez a helyzet a fejlődő országokban. Ez utóbbiaknál ugyanis még csak a belső piac, a nemzeti munkamegosztás előnyeinek kiaknázása van soron. Vagyis mindaddig, amíg a kapitalizmus fejlődésének fő hajtóereje a belső piac megteremtése, a nemzetközi munkamegosztásnak, a külkereskedelemnek csak alárendelt szerepe van. Ez a helyzet még a monopoltőke századforduló előtti és utáni kialakulásakor is. A gyarmatosítás révén szerzett piacok külkereskedelmi szerepe ugyanis teljesen sajátos és nem dinamikus egészen addig, amíg ott is új társadalmi és gazdasági erők nem lépnek fel.

Lenin — Marxnak a tőkés piac bővítését leíró elemzéseit felhasználva — a kapitalizmus oroszországi fejlődését vizsgáló múlt századbeli művében nagy súllyal mutatott rá arra a tényre, hogy a kapitalizmus kifejlődése során „az áruforgalom megelőzi az árutermelést”.¹ Leninnek ez a fejtegetése említett művében elsősorban a belső áruforgalom, a belső piac létrejöttével foglalkozik, hogy a kereskedelem, a piac szerepének fontosságát a kapitalizmus kialakulásában bemutassa. Később azonban, amikor a nemzetközi munkamegosztás általa vizsgált legfontosabb jelenségeit, a monopóliumok és a tőke koncentrációjának szerepét elemezte az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka kialakulásának korszakában,² bemutatta azt is, hogy e szakaszban már a külkereskedelmi kapcsolatoknak van hasonló szerepük a munkamegosztásban, most már a nemzetközi munkamegosztást fejlesztő piaci kapcsolatokban.

Amikor a munkamegosztás a belső piac kialakulásának korszakában még csak a nemzeti vagy még ennél is szűkebb piacon elérhető előnyökért folyt vagy folyik, tehát világméretekben a második világháborúig, a fejlődő országokban pedig még manapság is, akkor még nincsen napirenden a világpiacon előnyeinek, a világgazdaság lehetőségeinek kiaknázása. Ez ma-

gyarázza azt a tényt, hogy míg korábban a nemzeti jövedelem növekedése általában gyorsabb volt, mint a külkereskedelemé, addig ma a fejlett világban éppen ellenkező a helyzet, mégpedig nap mint nap növekvő arányban. A fejletlen országokban viszont a gazdasági növekedés gyorsabb a külkereskedelemnél. Mindennek eredményeképpen rohamosan nő a fejlett országok külkereskedelmének aránya a világkereskedelemben, a fejlődőké pedig gyors ütemben csökken. A fejlődés tehát nyilvánvalóan elmentéses irányú a fejlődő és a fejlett országokban. Ez egyértelműen érvényes a tőkésországokra, de a tendencia felismerhető nem egy szocialista államnál is. A kevésbé fejlett szocialista országokban napjainkban is csak mérsékelt ütemű a külkereskedelmi forgalom emelkedése.

Ha azonban a második világháború utáni gazdasági eseményeket is igyekszünk rendszerezni, azonnal szembetűnik, hogy a tőkés gazdasági fejlődés változatlanul ellentmondásos vonásai mellett egy sor új jelenség alakult ki az imperializmus állammonopolista szakaszában.

Már a második világháború előtt is voltak nemzetközi monopóliumok, de szövevényes hálózatuk igazán csak az utóbbi években alakult ki. Az imperializmus kialakulásakor az volt a jellemző, hogy a piacokat előbb a gyarmatosítás, majd utóbb a fejletlen országok piacaira való tőkebehatolás útján megteremtett függőség segítségével, tehát a világ felosztása és újrafelosztása útján szerezték meg az imperialista hatalmak és azok tőkés monopóliumai. Az azonban már a második világháború után alakult ki, hogy az óriásmonopóliumok, multinacionális vállalatok és oligopóliumok, a világ urai az érdekeltségek és a legváltozatosabb tőkekapcsolatok segítségével a kevésbé vagy mérsékeltlen fejlett, de már kibontakozó tőkés viszonyok között gazdálkodó országok piacaira hatolnak be. (Ilyen országok szép számmal akadtak a háború előtt Kelet- és Közép-Európában és Európa más részeiben is.) Az utolsó 10—15 évben az állammonopolcapitalizmus már ezzel sem elégszik meg, és világosan felismerhetően újabb tendencia jött létre. Ennek lényege, hogy a munkamegosztás egyre inkább kiterjed a legfejlettebb ipari országok egymás közti kapcsolatainak legszélesebb területére, piacaira, vállalataira, érdekeltségeire, technológiájára és tudományára. Elősegítik és meggyorsítják ezt a horizontális, vertikális konglomerátumok, a szervezés és a kölcsönös összefonódás legkülönbélebb módszerei, amelyek a fejlett országokban a vállalatok egymás közti kapcsolatának eddig nem ismert sokrétűségét teremtik meg. Létrejött ez a kapcsolat a kereskedelmi, műszaki-tudományos, termelési és a tőkegyüttműködés legsokszínűbb területein.

Persze, a tőke és a munka alapvető ellentétének ténye semmit sem változott. De ezek az új jelenségek, a nemzetközi munkamegosztásnak ezek az új lehetőségei a gazdasági hatékonyság, a profit növelésének teljesen új tartalékait hozták felszínre. Ennek a munkásosztályra való hatásáról nem szöveg, ennek külön irodalma van, bizonyos azonban, hogy a fejlett és elmaradott országok közti munkabérszínvonal különbségének növekedése is összefügg az említett jelenséggel.

Világos, hogy ha az országhatárok egyre kevesebb szerepet játszanak a piacok kialakításában, ha a tőke, a munkaerő és az áru is egyre nagyobb szabadsággal áramolhat, a piacok pedig óriási területekre és fogyasztói tömegekre épülhetnek, akkor a legerősebb, leghatalmasabb mo-

nopóliumoknál vagy oligopóliumoknál a termelés és elosztás költségei egyaránt lényegesen csökkenhetnek. Ez a társadalmi összköltség csökkenését jelenti, még ha ennek túlnyomó részét a monopoltőkések ki is sajátítják maguknak.

Hogy itt lényeges és alapvető változásról van szó, azt a történelmi tények világosan mutatják. Lenin már említett, az orosz kapitalista fejlődésről írt könyvében szemléletes képet ad arról, hogy a tőkés rendszer kialakulásának első korszakában a belső piac jön létre, és statisztikai adatokkal is bizonyítja, hogy ebben a szakaszban a külkereskedelem növekedése elmarad a termelés növekedése mögött, viszont az áruforgalomé, a belkereskedelemé előtte jár annak.

A század második felében ez a tendencia már megváltozik; az iparilag fejlett országokban a gyors fejlődést előmozdító tényező — a termelési viszonyok adta lehetőségeken belül — már a nemzetközi munkamegosztás. Erről, és hogy ez hogyan tükröződik a bruttó nemzeti termék és a külkereskedelem növekedésének egymáshoz viszonyított arányában, már volt szó. Az állammonopolista tőkés fejlődés legutóbbi 10—15 évében azonban már nem elégszik meg azzal, hogy a fejlett ipari országok késztermék-exportja segítségével fejlessze a nemzetközi munkamegosztást, sőt, már azzal sem, hogy az elmaradott országokkal szemben a fejlett tőkés világban a külkereskedelemnek — tehát a nemzetközi munkamegosztásnak — a termelésnél dinamikusabb előrehaladása a többi országhoz viszonyítva előnyösebb gazdasági növekedési ütemre adjon lehetőséget. Ez a további egyre világosabban kirajzolódó új tendencia abból áll, pontosabban abban tükröződik, hogy a fejlett tőkésországok egymással folytatott külkereskedelme minden más gazdasági folyamat indexét, mérőszámát messze meghaladó mértékben nő. Korábban inkább csak kivétel volt, hogy egy-egy ország ugyanazt a célt szolgáló terméket exportált és importált is. Különösen így volt ez, ha gépekről, műszerekről, ipari fogyasztási cikkekről volt szó. Ebben az időben csak az otthon nem gyártott fajták, speciális minőségek importja, vagy más sajátos okok tették kifizetődővé — márcsak a vámok vagy egyéb korlátozások miatt is — a cserét. Ezzel szemben korunkban a felsorolt termékekből áll javarészt a legdinamikusabban fejlődő külkereskedelmi szektor a fejlett országokban. Míg régebben a nyersanyagtermelő és ipari országok cseréje volt az uralkodó a külkereskedelemben, most az iparon belül és ott is a legdinamikusabban fejlődő ágakon belüli munkamegosztás, külkereskedelem a legjobban növekvő elem. Jellemző erre a következő: a fejlett tőkésországok forgalmában a mezőgazdasági termékek és nyersanyagok 27,3 milliárd dolláros volumenét 1961-ben még csak kevéssé haladta meg a gépek és vegyi cikkek volumene, ami 33,3 milliárdot tett ki. Öt évvel később, 1966-ban a 35,7 milliárd nyersanyag jellegű termékre kimutatott számmal már sokkal nagyobb, majdnem 50 milliárdos (49,8) gép- és vegyitermék-forgalom áll szemben. 1968-ban az arány már megközelítőleg 25—75 százalék volt.

Ez a folyamat a továbbiakban még gyorsul, és az eltolódás az ipari cikkek növekvő súlya felé a legnagyobb annak a tíz, iparilag legfejlettebb tőkésországnak a kereskedelmében volt, amely ma már a világkereskedelem jóval több mint 70 százalékát bonyolítja le.

Abban, hogy a modern tőkés gazdaságban a nemzetközi munkamegoszt-

tás óriási mértékű és egyre jobban kiaknázott hatékonyságot és profitot növelő tartalékká vált, döntő szerepe van a korunkban kibontakozó műszaki-tudományos forradalomnak, amelynek hatására a tudomány egyre inkább közvetlen termelőerővé válik. Ez különböző országokban és vállalatoknál szinte évről évre új és új termékek, iparágak, szükségletek létrejöttét teremti meg. Ez megköveteli a termékek országok, sőt nemzetközi monopóliumok közötti áramlását. A tudomány termelőerővé válik, többek közt új és új technológiákat hoz létre, ami megintcsak a nemzetközi munkamegosztás növelésére hat. A növekvő üzem- és szérianagyságot kihasználó fejlett technológiáknak és üzemszervezésnek is nagy szerepe van tehát a tudományos forradalom térhódításában, amit viszont — kölcsönhatásként — a fejlett ipari országokban a termelés gyors növekedése és a piac kiszélesedése tesz lehetővé.

Az ipari késztermékek nemzetközi cseréjének a fejlett tőkésországokban való rendkívüli mérvű megnövekedése az utolsó 10—15 év során nem kis részben abból ered, hogy a kölcsönös együttműködési kapcsolatban álló, vagy éppen ugyanazon nemzetközi monopóliumok más-más országbeli vállalatai (pl. az anyavállalat és annak más országban levő érdekeltségei; hogy egy-két különösen ismertet említsek, pl. General Motors, Ford, IBM, Philips stb.) kooperálnak egymással. Kölcsönös munkamegosztásuk a statisztikában természetesen külkereskedelmi ügyletként, exportként és importként jelenik meg. Ezt viszont úgy is lefordíthatjuk az elemzés nyelvére, hogy a napjainkban érvényesülő nemzetközi munkamegosztás már nem elégszik meg az egyszerű külkereskedelmi cserével. A klasszikus értelemben vett és a háború előtti kapitalizmus külkereskedelmére inkább az ugyanabban az országban fel nem lelhető áruk — főképpen nyersanyagok — két ország közti cseréjének Ricardo-i típusa volt jellemző, ma viszont késztermékek, technológiák, márkák cseréjéről és átplántálásáról, illetve ennek újabb és újabb modern módszereiről van szó. Ezt a tényt figyelembe kell venni a kelet—nyugati együttműködés vonatkozásában.

Anélkül, hogy a világ gazdasági fejlődésének más vonásait is érinteni akarnám, úgy gondolom, nem lehet említés nélkül hagyni, hogy a termelés tömegszerűsége és az ehhez kapcsolódó technológia igen nagy szerepet játszott a fejlődés meggyorsulásában. Ez a munkamegosztásra különös erőt, kiemelkedő gazdasági hatást gyakorol, nagymértékben fokozza a termelékenység növelését, a termelési költségek csökkentését, és kikényszeríti az ipari, termelési szakosítást. A szakosítást előbb ugyanazon ország vállalatai egymás között igyekeztek végrehajtani, s ebbe a kartell- és egyéb monopolista jellegű megállapodások is belejátszottak. Később a nemzetközi monopóliumok belül, de az országhatáron túl terjedt a szakosítás, a különböző országokban működő azonos érdekeltiséghoz tartozó vállalatok között. De a folyamat itt sem áll meg, az élet és a fejlődés dialektikus törvényei alapján nem is állhat meg. A társadalmiasodás előrehaladása a tőkés rendszerben sohasem maradhat egyhelyben — mint azt Marx és Lenin klasszikusan bemutatták —, amíg csak a társadalmiasítás nem kerül napirendre. Ezért ezek a nemzetközi monopóliumok a termelés és a piac megosztásában előrehaladva később arra törekedtek, hogy ahol a versenytárs legyőzése nem lehetséges a tőke nemzetközi összefonódása segítségével, mint oligopóliumok valósítsák meg a profit további növelése érdekében

egymás közt ezt a munkamegosztást, vagyis kölcsönös érdekeltésvállalás, együttműködés, közös alapítás stb. útján.

A nemzetközi munkamegosztásnak az értéktörvény által közvetített hatása a termelésben persze már korábban is megmutatkozott. Egyes országokat mint bizonyos termékek tradicionális termelőit tartották számon a tőkés világban. A korunkban dinamikussá vált iparágakban azonban az optimális szérianagyság, a teljesen újszerű technológia alkalmazása valószínűségi kérdés. Ez az utolsó évtizedekben szükségképpen napirendre tűzte azt a kérdést, hogyan lehet ezt tudatosan kihasználni. Mikroökonómiai szinten ezt célozták a már említett termelési és piaci szakosítási és specializációs megállapodások.

A legutóbbi években ez a tevékenység átnyúlt az országhatárokon, és nemzetközivé vált. A tudományos-műszaki eredmények növekvő és domináns szerepe pedig kiterjesztette a folyamatot az e téren való együttműködésre is. A kutatások megosztásában és eredményei cseréjében elsőrendű követelménnyé vált a gyorsaság. A tágabb értelemben vett hírközlés, az elektronika, a vegyipar és finomvegyipar, az atomkutatás eredményei az utolsó dekádban szinte napról napra továbbfejlődnek és elavulnak. Ezért itt, ahol az időtényezőnek döntő hatása van, a nemzetközi munkamegosztás s azon belül a knowhow, a licencvásárlás a legalapvetőbb tényező a versenyképesség megőrzésében.

A termelőerők fejlődése és a nemzetközi monopóliumok határokon átnyúló tevékenysége — ha ez akkor még csíráiban volt is csak meg — lényegében röviddel a második világháború befejezése után, a negyvenes évek második felében arra készítette a monopolizált országokat, hogy a nemzetközi egybefonódás módszereit — köztük a láthatóan is elsődlegest, a nemzetközi kereskedelmet, a valutáris és hitelkapcsolatok bővülését — mikroökonómiai eszközökkel is ösztönözzék. A külkereskedelm, különösen az import- és a valutáris korlátozások feloldása látszott legalkalmasabbnak a cél elérésére. A felhasználható intézmények ennek megfelelően a GATT (a vám- és más kereskedelmi korlátozások elhárítására), az IMF (a pénz átválthatóságának megteremtésére), az OEEC (a fejlett európai országok együttműködési szervezete) és az EPU (ugyanezen országok fizetési egyezménye), a kitűzött cél pedig a szabadkereskedelm volt. E szervek léte és kitűzött céljai egyaránt azt mutatják, hogy az alapítók egyrészt a termelőerők gyors megerősödésének és növekedésének, másrészt a termelési viszonyok, a monopolista nemzetközi kapcsolatok tényeiből indulnak ki. Az ezekre a tényekre építő munkamegosztás differenciáló elemeit és az így elkülönült tevékenységek eredményeit szükség-szerűen egyesítő folyamat: az integrálódás lehetséges és szükséges formáit próbálják rajtuk keresztül megkeresni.

A GATT és az IMF a világ szinte összes államának együttműködését keresi, az OEEC és az EPU már körülhatároltabban az európai tőkés államok kapcsolatainak szorosabbra fűzésére törekszik. Ezt a célkitűzést teszi érthetővé, hogy a tapasztalatok mind világosabban mutatták meg, hogy a hasonló fejlettségi szinten és társadalmi rendszeren alapuló regionális együttműködés ütközik aránylag a legkisebb nehézségekbe és ígér leginkább eredményeket.

Ugyancsak a második világháború utáni időre esik az európai gyarmato-

sító rendszerek felbomlása. Ez lehetetlenné tette, hogy új piacokat napjainkban is a század eleji gyarmatosító módszerekkel lehessen megkeresni. Viszont nem sokkal a második világháborút követő helyreállítás első periódusa után az is mind világosabb lett, hogy a nyugat-európai országok problémáit nem oldják meg azok az eszközök, amelyeket az Egyesült Államok a maga óriási fölényének tudatában propagált: szabadkereskedelem a GATT uralma révén.

Az európai tőkésországok közti gazdasági integráció jelentőségének fokozatos felismerését tanúsítja az is, hogy már 1950-ben első lépésként — mintegy a mikroökonómiai integráció konkrét és meghatározott országok közti kezdetének — Robert Schuman javasolta hat ország (a későbbi Európai Gazdasági Közösség országai) részvételével az Európai Szén- és Acélközösség létrehozását; ami 1951—52-ben meg is valósult. E hat ország azután 1957-ben, több éves huzavona után — a Római Szerződésben — Közös Piacot alakított. Eszerint a résztvevő országok fokozatosan, több év alatt vámuniót hoznak létre, amelynek keretében mennyiségi korlátozás, vám- és pénzügyi teher nélkül áramolhatnak egymás között az áruk és tőkék, és szabad a munkaerő-vándorlás is. 1959-ben további hét európai fejlett ország — Anglia vezetésével — ellenlépésként Szabad Kereskedelmi Társulást hoz létre, ami azonban nem bizonyul igazán eredményes lépésnek. Ezért mindmáig folynak a tárgyalások, hogy ezek a tagországok is az Európai Gazdasági Közösség (EGK), másképp Közös Piac tagjaivá váljanak. Az EGK jövője és tartalma körül első pillanattól kezdve ezerféle vita és bonyodalom alakult ki. Ma is vitatkoznak róla, hogy a vámunió túl gazdasági és pénzügyi unió, közös valuta- vagy teljes politikai unió legyen-e, és milyen formában, hogy Egyesült Európai Államokká vagy az USA és a dollár védőszárnyai alatt működő integrációvá váljék-e. Abból a szempontból azonban, amelyről most szólnak, nincs nézeteltérés. A monopolista szövetségek, sőt, a résztvevő országok lakossága számára oly döntő kérdésben, hogy a tagországok gazdasági fejlődésére miként hatott az integrálódás, a vámunió fokozatos létrehozása, nincsenek véleményeltérések, vagy legalábbis egyre csendesül a vita. Hogy csak egyetlen adatot ragadjak ki: 1957-től 1967-ig az EGK volt a nyugati világ legdinamikusabb övezete: a termelés növekedése itt 69 százalékos volt, az Egyesült Államokban 58, az Egyesült Királyságban pedig ugyanezen idő alatt csak 38 százalékot tett ki. Az egy főre vetített növekedés ennél is kedvezőbb az EGK-t illetően. A múlt év augusztusi és az azt követő monetáris válság is kifejezte, hogy a Közös Piac országai, a legfontosabb gazdasági mutatókat alapul véve, közeledtek az Amerikai Egyesült Államok gazdaságához.

Nyugodtan kimondhatjuk, a fejlett tőkésországoknak az utóbbi években kialakuló integrációja sok nehézséggel küzdő, de a termelőerők fejlődésén és a nemzetközi munkamegosztás szélesedésén alapuló *objektív* folyamat, amely a termelési viszonyokban létrejött változásokat a nemzetközi munkamegosztás nagymérvű fejlesztésén keresztül gyorsító tényezőként használja fel. Ezek a tények, még ha maguk az integrációs formák esetlegesek is, mint ahogy sok tényezőtől függ az is, hogy mely országok vesznek részt az integrációban. Talán egyetlen, látszólag mellékes körülményt érdemes itt még megemlíteni, mert ebből is érdemes a szükséges ta-

nulságokat levonni. Azt, hogy a tőkésországok integrációja 1952-től 1958-ig tartó vajúdása után — az objektív szükségszerűség ellenére — csak akkor kapott szárnyakat, amikor a nyugat-európai valuták konvertibilissé lettek. Ez mikroökonómiai, vállalati, ha úgy tetszik, a monopóliumok szintjén tette lehetővé a szabad tőkeáramlást, a termelési és piaci lehetőségek gyors áttekintését és összekapcsolását.

Most nézzük meg, hogy a termelőerőket illetően némiképpen kevésbé fejlett, de a társadalmi viszonyok tekintetében fejlettebb szocialista országokban milyen szerepet töltött be a nemzetközi munkamegosztás és az erre legjellemzőbb külkereskedelem.

A szocialista országok az egymás közti munkamegosztást, az ezt kiszolgáló külkereskedelmet a második világháborút követően építették ki. Ausch Sándor a KGST-együttműködés helyzetéről írt, 1969-ben megjelent könyvében³ különböző kalkulációk alapján számokban mutatja be azt a közismert tényt, hogy a szocialista országokban a külkereskedelemnek a nemzeti jövedelemhez viszonyított aránya lényegesen alacsonyabb, mint a hasonló fejlettségű tőkésországokban. De hogy a külkereskedelemben rejlő erővel még nem gazdálkodunk jól, azt minden másnál szemléletesebben mutatja, hogy a világ összes kereskedelmi forgalmából a szocialista országok csak 3,5 százalékban részesednek, noha a nemzeti jövedelemben és az ipari termelésben való részesedésük aránya ennek tízszerese. A külkereskedelemnek ez a viszonylagos fejletlensége viszont azt indokolná, hogy annak növekedése a szocialista országokban gyorsabb legyen, mint a tőkés világban. Körülbelül ezt is mutatták a számok mintegy 1965-ig. 1956-tól 1960-ig a világkereskedelem 6,5 százalékkal növekedett, tehát sokkal inkább előtte járt a nemzeti jövedelem, a bruttó világtermék fejlődésének. Ez a következő öt évben, 1965-ig tovább nőtt 7,8 százalékra. Ezen az összefolyamaton belül a fejlett tőkésországokban a külkereskedelem az első öt évben 6,8 százalékkal, a második öt évben, amikor az EGK integrációja már erősen hatott, 8,8 százalékkal emelkedett, tehát mindenképpen a világátlagnál jóval nagyobb mértékben. Ez jelzi, hogy gyors fejlődésükben a nemzetközi munkamegosztás fontos szerepet játszott. A KGST-országokban az első ötéves periódusban a külkereskedelem nemcsak a világ, hanem a fejlett tőkésországok külkereskedelmi átlagánál is sokkal gyorsabban, 11,3 százalékkal nőtt. A második ötéves szakaszban azonban már csak 8,3 százalékkal, tehát lényegesen lassabban a fejlett tőkésországok külkereskedelménél, és csak nagyon kevés- sel gyorsabban a világátlagnál.

Ez arra mutat, hogy a második világháború után ezen országok gazdaságát átalakító, új termelési viszonyokat teremtő szocialista körülmények a fejlődést jól indították. Köztudomású ez, hiszen a nemzeti jövedelem emelkedése sokszor nagyon is látványos volt a jelzett időszakban. Ebben azonban a *tudatos* integrálódásnak még nem lehetett szerepe, hiszen először maga a KGST is 1962-ben kezdett ilyen feladatokat maga elé tűzni. A szocialista országok közötti külkereskedelmi növekedés pedig, mint láttuk, éppen *ezt követően* lassult le. Mindez arra utal, hogy a nemzetközi munkamegosztás a szocialista országok fejlődésében ebben az időszakban nem játszott olyan fontos szerepet, mint a már előrehaladottabb tőkés integráció Nyugat-Európában. Erre mutat az is, hogy 1969-ben a kölcsö-

nös áruforgalom növekedése 8 százalékos, a Nyugattal folytatott kereskedelmé 14 százalékos volt. Ez utóbbi nem mondható nagynak, hiszen az EGK első tíz évében átlagosan 28 százalékkal nőtt a részt vevő országok egymás közti forgalma, viszont ami az első számot illeti, a világkereskedelem növekedési átlaga körüli bővülés egy integrációt tervező szocialista közösségen belül rendkívül alacsony.

Ezek a tények is hozzájárultak ahhoz, hogy a KGST-országok közigazgatásai, majd államférfiai mind jobban felismerték az együttműködési mechanizmus gyengeségeit. Az elzárkózás korszakából még ki nem küszöbölt autark gazdaságpolitika hatása teljesen egyértelműen láthatóvá vált, és azok a következmények is, amelyek a munkamegosztás, a külkereskedelem lehetőségeinek mellőzéséből fakadtak. A KGST-országok nemzetközi együttműködési mechanizmusa minden pozitív eredménye mellett idővel nehézségek forrásává is lett. Nem vette ugyanis eléggé figyelembe, hogy a nemzetközi munkamegosztás fejlesztése egyre növekvő tartalékok felszabadításának forrásává válhat. A fékező erők természetesen különösképpen a kisebb szocialista országokban jelentkeztek nagy erővel, hiszen számukra az optimális nagyságú piac életkérdés. A KGST ismételten hozott ugyan határozatokat a szakosításról és kooperációról, még közös vállalatok létesítéséről is, ezek azonban nem bizonyultak elég hatékonyaknak, mert a vállalatok mikroökonómiai érdektelensége, sőt, sokszor azzal ellentétes érdeke nem engedte a központi elhatározások érvényesülését. A 60-as évek második felében minden tagországban megélenkült kritikának és vitának bizonyosan számottevő része van abban, hogy a 70-es évek elején a KGST XXIII., XXIV., majd XXV. ülésszaka meghozta határozatait, egyértelműen kimondta a szocialista integráció elvét, vázlatosan meghatározta módszereit, s megvalósítására komplex programot dolgozott ki.

Maguknak a szocialista termelési viszonyoknak a létrejötté, azok állandó szélesedése, az együttműködésnek a Kölcsönös Gazdasági Segítség Tanácsa 1949. évi elvi deklarálásával való alátámasztása elegendő volt ahhoz, hogy megindítsa az összefonódási, integrációs folyamatot, és létrehozza a szocialista világpiac elemeit, majd a KGST-országok piacát. *A közelmúlt néhány ülészakának döntései már a tudatos elhatározást tükrözik: azt, hogy a szocialista világgazdaság kialakulásának, az integrálódásnak a folyamata olyan szakaszba jutott, amikor már a KGST-országok szocialista gazdasági integrációját tudatosan kívánjuk létrehozni.*

A termelőerők fejlődése tüzte ezt napirendre, de a folyamat kialakulásában még számtalan nehézséggel kell megküzdeni. A legtöbb probléma forrása — akárcsak a nyugati országok gazdasági integrációjánál — az elkülönült csoportok, nemzeti, regionális és vállalati érdekek ütközése az összérdekkel. Ennek különösen két formája nagyon gyakori. Az egyik, hogy mindegyik ország tervezési metodikája termékmérlegében csak saját szükségletével számol, és a felesleget szánja a többi baráti országnak, ahelyett, hogy eleve a többi KGST-ország szükségletét is úgy venné számba, hogy annak kielégítéséért neki is minden tőle telhetőt meg kell tennie, tehát, mintha saját magáról lenne szó. A másik, hogy nem törekszünk eléggé a tagországok fejlettségi szintjéből fakadó különbségek intézményes csökkentésére és felszámolására központi, hosszúlejárathú terv kidolgozá-

sával. Az érdekellentétek nálunk nem antagonisztikusak, mint Nyugaton, de azért nem lebecsülendők. Annál kevésbé, mert viszont a termelőerők fejlődésének szorítása kisebb, mint a hatvanas években Nyugat-Európában volt. Köztudomású, hogy az extenzív fejlesztésnek az intenzívre való átállítása nálunk csak a gazdasági reform kapcsán került napirendre, s egyes KGST-országokban az extenzív — különösen a munkaerő — tartalékok mindmáig nem merültek ki teljesen. Minden okunk megvan, hogy bizalommal tekintsünk a további fejlődés elé, hiszen a KGST-nek a szocialista integráció komplex programjára vonatkozó határozatai megerősítik a szocialista fejlődésnek azt az immanens jellemvonását, amely az internacionalizmusra, a közös érdekek elsődlegességére épül.

Azt hiszem, külön is érdemes felhívni a figyelmet arra, hogy önmagában a tudatos elhatározás, a Római Szerződés aláírása nem volt elég az EKG kialakulásához, míg csak az érdekelt országok pénzügyi rendszere, valutáik átválthatósága 6—7 évvel később lehetővé nem tette a tagországok és a vállalatok (elsősorban a monopóliumok) számára az áttekintést, a kezdeményezést és elhatározást. A szocialista integráció is csak akkor tudja majd véglegesen összehangolni a nemzeti érdekeket, ha a tervezés összehangolása mellett a monetáris és pénzügyi rendszerek szükséges reformja is megvalósult — amint azt a KGST XXIII., XXIV. és XXV. ülészakain tervbe is vették, de időpontját még nem tudták kitűzni.

Éppen ezért nem véletlen, hogy abban a tervszerűen szabályozott folyamatban, amely a KGST-országok integrációjára irányul, és a tudomány, a termelés és elosztás, a technológia terén szilárd, állandó munkamegosztásra építő nemzetközi kapcsolatokra és struktúrára törekszik, az integrációs elképzeléseket felvető hatvanas években inkább a tagországok kétoldalú gazdasági együttműködési bizottságaiban végzett munka alapján alakultak ki számottevő eredmények. Ez volt az alapja energiasztruktúráink korszerűsítésének, alumíniumiparunk kooperációra épülő gyors és gazdaságos fejlesztésének, kemizálási programunknak, gyógyszerexportunk felfuttatásának, nagyigényű közúti járműprogramunk kidolgozásának, hogy csak néhány különösen fontos területet említsek. Ha a gyártásszakosítás és a termelési kooperáció, a tudományos együttműködés területeit nézzük, láthatjuk, hogy az addigi szerényebb eredmények is a kétoldalú munkából adódtak elsősorban. Csak a tudatos elhatározáson épülő szocialista gazdasági integráció tudja a valóságos érdekeket sokoldalúan összehangolni és a rövidlátó partikuláris érdekeket leküzdeni. Ezt viszont a csereértékek gyors és egyértelmű számbavételét lehetővé tevő monetáris és elszámolási rendszer, valamint az arra épülő vállalati érdekelttség fogja majd megoldani.

Láttuk tehát, hogy a munkamegosztásnak az országokon belül, majd az országhatárokon túli kiszélesedésével kétféle objektív folyamat játszódik le. Az egyik során önálló iparaggá, vállalattá, külön tudományos kutatási, technológiai bázisokká, elkülönült elosztási hálózattá stb. való nagymérvű differenciálódás következik be. Ugyanilyen objektív tény a differenciálódás nyomán létrejövő termelőegységek integrálódása és az államok közös piaci egységekké, integrációs országcsoportokba való tömörülésének folyamata is.

Tévedés azt hinni, hogy az integrálódás objektív folyamatának előmoz-

ditásánál csak a szocialista integrációban fontosak a tudatos állami elhatározások. A szocialista és a tőkés integráció közötti különbség alapvető e téren is, hiszen — mint már említettem — a szocialista internacionalizmus a közös érdekek elsőbbségét teszi a szocialista integráció alapjává. E mellett a központi tervezés és a vállalatok közvetlen utasítása formájában a szocialista rendszer két olyan fegyverrel rendelkezik, amelyek — ha jól használják — különösen hatékony lehet. Ha azonban ezek bármelyikénél az objektív törvényszerűségeket, például a partikuláris érdekeknek a központiakkal való összehangolása szükségességét figyelmen kívül hagyják, ez a két fegyver nem lehet elég hatásos. A szocialista integrációban a technológia, a szervezés és vezetés területén a perspektivikus együttműködés elmélyítését és tökéletesítését a tervegyeztetés mellett a tipizálás és standardizálás útján is elő kell segíteni. E munka oroszlánrészre a mikroökonomiai szférában bonyolódik.

Azért a tőkés monopolkapitalista állam sem hagyhatja egyszerűen a vállalati érdekek szabad játékaként érvényesülni az integrációs folyamatot. Ezt bizonyítja a Római Szerződés, annak vámrendelkezései, a tagországok gazdasági, pénzügyi és hitelpolitikájának összehangolását célzó különböző intézkedések stb.

Mindebből következik, hogy a szocialista országokban a tervezés és központi utasítás mellett sem szabad elhanyagolni a vállalatok magatartásának érdekelttségükön alapuló befolyásolását a szocialista integráció érdekében. A gazdaságpolitikát megtestesítő tervezés mellett nem szabad elhanyagolni a vállalati érdekelttség stimulálását. Érdemes figyelni arra, hogy a tőkésországokban, ahol a tőkés integráció természetesen elsősorban a monopolkapitalista körök és vállalatok ügye, a monopolkapitalista állam nem hanyagolhatja el saját vállalati szempontjai mellett a tőkés integráció állami előmozdítását sem. E tények illusztrálására két példát szeretnék felhozni; egyet a tőkés, egyet a szocialista világból.

A szovjet állam tulajdonát képező francia nagybank, a BCEN az 1970. évi francia gazdasági fejlődésről szóló jelentésében felteszi a kérdést, miért van az, hogy a francia Nemzeti Számadásnak (a francia terv elkészítésére és a teljesítés számba vételére létrehozott szervezet) a beruházások, a termelés, a bérek, a fogyasztás és más alapvető gazdasági mutatókra vonatkozó egyetlen előrejelzése sem vált be, noha valóban gondos elemzésből, a terv- és közzgazdászok legjobbjaiknak munkájából indultak ki, és az ezekre épülő — kormányzati szinten kezdeményezett és meghozott — pénzügyi intézkedésekre alapoztak. Az elemzés alapján a bank jelentése megállapítja, hogy az okot ott kell keresni, hogy a nemzetközileg számottevő vállalatok fejlesztésének iránya és mértéke rendkívüli módon eltért az állami terv elképzeléseitől. Tehát a gazdaság erőteljesebben függött a nemzetközi monopóliumok döntéseitől, mint a francia állam határozataitól. Mivel a multinacionális vállalatok, amelyeknek részaránya döntő a francia gazdaságban, elhatárolásaiknál, — hogy azok a legkedvezőbb hatást váltsák ki — a határokon túli gazdasági és pénzügyi helyzetet, a lehetséges tőkeexport és import hatékonyságát is tekintetbe vették. Ezek a körülmények a francia állam előírásait sok vonatkozásban teljesen hatástalanná tették. A Közös Piac jövő fejlődését tehát, ha vezető szervei fel

nem lépnek az amerikai és dollárhegemónia ellen, a monopóliumok az állami elhatározások helyett más irányba téríthetik.

Hogy a szocialista integrációban sem elegendő egyoldalúan az állami előírásokra építeni, annak legvilágosabb bizonyítéka — ami egyben a központi, állami integrációs eszköztár és a vállalati érdekeltségi rendszer összehangolásának feltétlen szükségességét mutatja —, hogy a termelés szakosítását célzó állami és KGST-elhatározások milyen gyakran nem tudnak megbirkózni a vállalatok eltérő érdekeiből származó ellenható erőkkel.

Érdemes megemlíteni, hogy a KGST javaslatai a specializációról és kooperációról a gépipari termékek gyártmányösszetételének mindössze 5 százaléka terjednek ki — noha ennek elégtelen voltát a KGST-ben ismételtelen megtárgyalták, és azt megkísérelték orvosolni —, de különböző okoknál fogva, mindenekelőtt a vállalatok érdektelensége, sőt, ellenérdekűsége következtében ennek is csak igen kis része valósult meg. Ez sokkal kisebb arányú a fejlett tőkésországokban és monopóliumokban — vállalati elhatározás alapján — megvalósított szakosítás és kooperáció gépipari termeléséhez viszonyítva.

Az eddig elmondottakból világos, hogy a szocialista országok fejlődése meggyorsításának legfontosabb tartaléka — az extenzívről az intenzív fejlődésre való áttérés idején — egyrészt az iparosítás e fázisában a szakosítást és specializációt kiépítő nemzetközi munkamegosztás, a termelés ebből eredő differenciálódása, az ezt szervező erők, másrészt a nemzetközi munkamegosztás folyamatának ezt kiegészítő másik oldala. Ez nem más, mint a tudományban, a kutatásban, a fejlesztésben, a termelésben és a piaci kapcsolatokban egyaránt utat törő integrálódási folyamatnak a jelenlegi fejlődési szakaszban aktuális legújabb eleme: a szocialista gazdasági integráció. Ez a szocialista integráció annál eredményesebb, minél sokoldalúbb. Szóba került már, hogy háromszintű integrációra van szükség: kormányzati (a terv-, pénzügyi és külkereskedelmi kérdésekben); gazdasági ágazatok közöttire (ágazati fejlesztési koncepciók egyeztetésére) és vállalati, tröszt szintű integrációra (konkrét termelési kooperációra a kereskedelem terén).

Amikor tehát a nyugat—keleti gazdasági kapcsolatok fejlesztéséről van szó, vagyis a nemzetközi munkamegosztás tartalékainak egy más irányú felhasználásáról, akkor *egy pillanatra sem szabad szem előtt téveszteni*, hogy az az előbb említett szocialista gazdasági integrációnak csak kiegészítője lehet, így azzal mindenképpen összhangban kell lennie. Olyanféle szembeállítás, hogy *vagy* szocialista integrációra, *vagy* a nyugat—keleti kapcsolatok növelésére kell törekedni, alapvetően hamis. A szocialista integráció a KGST-országok gyors továbbfejlődésének rendkívül fontos és aktuálisan kihasználható tartaléka, s így a Kelet—Nyugat közötti gazdasági kapcsolatok korunkban ilyen szemszögből is nagy jelentőségűek.

Vizsgáljuk meg kissé a szocialista integráció és a kelet—nyugati kapcsolatok erőteljesebb fejlesztése közötti dialektikus összefüggést: mi az eltérő és az egyező vonás különböző és azonos társadalmi rendszerű országok gazdasági integrációjánál és az egyes vállalatok integrációs kapcsolatainál.

MIÉRT SZÜKSÉGESEK A SZOCIALISTA ÉS TÖKÉS INTEGRÁCIÓ SZAKASZÁBAN A KELET—NYUGATI EGYÜTTMŰKÖDÉS ÚJ FORMÁI?

Amikor a második világháború után, rövidebb-hosszabb átmenettel, Közép-Európa egy sor országa — köztük hazánk is — a szocialista fejlődés irányába indult el, a gazdaság teljes szétziláltsága, a termelés és fogyasztás szinte a semmiből kezdő színvonala mellett külkereskedelmünk újraelkezdése is sajátos problémákat vetett fel. Viszonylagos elmaradottságunk következtében nemzetközi kapcsolataink 1939 előtt sem voltak túlságosan kiterjedtek. De nehézségeket okozott az is, hogy az újonnan megindult fejlődés során a külföldi vállalatok többnyire állami tulajdonba kerültek, de lehetőségeik mindjárt kezdettől fogva korlátozottak voltak. A háború előtt ugyanis több nyugati monopólium hatolt be a közép- és kelet-európai országokba (közismertek voltak nálunk pl. a Standard, Hutter és Lever, Hungária Műtrágyagyár stb.), a háború alatt pedig a fasiszta kizsákmányolás kíméletlen eszközeivel számos nagy német vállalat jutott érdekelt-séghez. Az államosítások, valamint a társadalmi rendszerek különbözősége alapján keletkezett bizalmatlansági légkör, az egyesült államokbeli embargópolitika és más okok következtében a nyugati országokkal folytatott — amúgy sem túl nagy — külkereskedelmi forgalom lényegében minimálisra csökkent.

Ugyanakkor elkezdődött, fokozatosan megerősödött, majd a hidegháború éveiben szinte egyeduralkodóvá vált egy új nemzetközi munkamegosztás. Ez az első időben inkább csak a termelési kapacitások kihasználásához szükséges anyagimportra és a legnélkülözhetetlenebb késztermékek importjára korlátozódott, és az export vonalán az importáló ország hasonló megfontolásaira épült. Ez a külkereskedelmi forgalom elsősorban a Szovjetunióval, de részben a szocialista út felé elindult többi közép- és kelet-európai országgal kezdődött meg, olyan országokkal tehát, amelyekkel lényegében alig voltak hagyományai a kereskedelmi kapcsolatoknak. A társadalmi, gazdasági rendszerek hasonlósága, a nyugati országokkal folytatott kereskedelem mindkét oldalról támasztott vagy valóságos nehézségei, mint például a teljes devizahiány, igen rövid idő alatt teljesen új helyzetet hoztak létre. 1948-ban például a későbbi KGST-országokkal való külkereskedelmünk az egész nemzetközi forgalmunknak még csak 16 százalékát tette ki, és ez mindössze 3 év alatt, ha nem is volumenében, de arányaiban annyira megnőtt, hogy már kialakult az a helyzet, hogy ezekkel az országokkal a nemzetközi forgalom több mint 2/3 részét bonyolítottuk le. Ez az arány kisebb-nagyobb ingadozásokkal azóta is fennáll.

Nem nagyon térnek el ettől a többi KGST-országnál tapasztalt arányok sem. Ezt bizonyítja, hogy a KGST-országok külkereskedelmében a fejlett tőkésországok részesedése 1960 és 1970 között mintegy 21 és 23 százalék között ingadozott, egyedül a Román Szocialista Köztársaságnál haladta meg ez az arány a 30 százalékot, a többieknél mind ez alatt maradt. Világos azonban, hogy egy ilyen 20 és 30 százalék közötti arány is igen nagy volument jelent, fontossága éppen nem elhanyagolható egy ország külkereskedelmében, különösen, ha az összetétele miatt is nagy hatással

van az ország gazdaságára és annak fejlődésére. A tőkésországokban, ahol a külkereskedelem országok szerinti megoszlása rendszerint szerteágazóbb, egy-egy országgal vagy csoportosulással az ilyen arányú külkereskedelem sem gyakori, inkább csak a kevésbé fejlett országoknál fordul elő.

Köztudomásúan a Nyugattal folytatott külkereskedelemnek a szocialista országok szempontjából nemcsak az a jelentősége, hogy a táborban meg nem található nyersanyagokat vagy élelmiszereket itt szerzik be, hanem az is, hogy egy sor olyan termékkel, fontos fogyasztási cikkel, mindenekelőtt pedig fejlett termelőeszközökkel tudják ennek révén kiegészíteni a fogyasztási cikkek, a beruházási termékek választékát, ami nélkül fejlődésünk lassúbb volna. Teljesen ésszerűtlen volna tehát, ha a nyugati országokkal való külkereskedelmi kapcsolatok csökkentésére törekednénk. Egy ilyen esetleges helytelen koncepció érvényesülése ellen szól az is, hogy hagyományos termelési és piaci kapcsolatok is vannak már a tőkés világ, különösen Nyugat-Európa cégei és a szocialista országok vállalatai között. Ismeretes, hogy ha csak kifejezett állami tiltórendelkezések nem teszik lehetetlenné, makacsul ott a legdinamikusabb a kapcsolat, ahol azt a tradicionális nyelvi, műszaki, emberi összefüggések, a termelés és a piac kölcsönös ismerete jobban ösztönzi. Ezen alapul például a Szovjetunióban és Közép-Európa minden országában az NSZK-val való külkereskedelem nagy dinamizmusa.

Kiemelkedő fontosságot ad a kelet-nyugati gazdasági kapcsolatok fejlesztésének a korunkban kibontakozó műszaki-tudományos forradalom, amely most különös erővel hat a legfejlettebb tőkésországokban, de egyre inkább utat tör magának nálunk is. Ha a tudományos-technikai forradalom korszakában valamely tőkésország vagy iparág nem a legmodernebb technika és technológia alapján végzi a fejlesztést, akkor ennek hatása nem egyszerűen annyi, mint régebben volt, hogy tudniillik ezzel az ország, a vállalat az eredményesség vagy a profit egy fontos forrásáról mondott le. Ezzel manapság nemcsak rövidebb, átmeneti, hanem hosszabb időre elveszti versenyképességét, kirekeszti magát a világpiaci lehetőségek kihasználásából, és az ország a nemzetközi munkamegosztás révén a tartósan és állandóan kialakuló cserearányokon keresztül egyre nagyobb részt enged át nemzeti jövedelméből a nála fejlettebb országoknak. Az egyenlőtlen fejlődés Lenin által megfogalmazott törvénye korunkban hatványozottan jelentkezik, ebből adódik a gazdag és szegény országok közötti különbségek szakadatlan növekedése a gazdaság, az életszínvonal minden mutatója terén.

A műszaki-tudományos forradalom természetesen érvényesül a szocialista világban is, bár területe szűkebb, mivel a termelőerők fejlettsége általában még nem érte el a legfejlettebb tőkésországokbeli színvonalat. Látni kell azonban, hogy egyes ágazatokban — különösen az űrkutatással összefüggő területen, de másutt is — főleg a Szovjetunióban, de elszórtan más szocialista országokban is kiemelkedő, sőt úttörő eredményeket értek el. Nemegyszer egyes gépcsadók gyártásában, technológiai eljárásokban is előtte járnak a nyugati cégek gyakorlatának. Természetesen a tőkés vállalatoknak szintén érdekük, hogy a szovjet kutatás eredményeit felhasználják, de az is, hogy saját eredményeiket megfelelő áron értékesítsék.

A tudományos-technikai forradalom most kialakulóban levő korában az egész világ egyetlen nagy kutatótáborrá válik, amelyben senki sem akar a tudomány és a technika semmiféle eredményéről lemaradni, sem a fejlesztésben, sem a termelésben. Persze, ez csak akkor és annyiban lehetséges, amennyiben ezt az állami előírások, a politika megengedi. De politikai akadályok csak időlegesen tudják visszatartani a fejlődés immanens erőit. Lenin azt mondta: „... van nagyobb erő, mint bármely ellenséges kormány vagy osztály kívánsága, akarata és döntése. Ez az erő — az általános gazdasági világviszonyok.”⁷⁴ Közismert példa erre a szovjet—NSZK nagy átmérőjű földgáz-acélcsőüzlet, amelyet a politikai szervek az NSZK-ban 1962-ben letiltottak. Később azonban az általános gazdasági világviszonyok erősebbeknek bizonyultak, és a koncepció sokkal nagyobb volumenben mégiscsak megvalósult. Hasonló volt a kámai szovjet teherautógyár esete is. Itt a híres amerikai Ford-céget politikai okokból ugyan eltanácsolták, de később egy másik konzorciummal már létrejött a megállapodás.

A kelet—nyugati kapcsolatok tehát tudományos—műszaki, piaci előnyökkel járnak, és ha a nagyobb eredményességet, tehát a profitot vagy vállalati hasznot vesszük alapul, mikroökonómiai szinten mindenképpen kívánatosak mind a tőkés, mind a szocialista vállalatok szempontjából. A gazdasági indokokon túlmenően egy sor politikai tényező is indokolja, hogy a kelet—nyugati kapcsolatokat — ha csak valahol különleges indokok nem szólnak ez ellen — ne fékezzük, hanem ellenkezőleg, bővítsük.

Köztudott, hogy a szocialista tábor stratégiai elgondolásait Leninnek a két világrendszer huzamosabb ideig való békés egymás mellett éléséről szóló tanítására és az ennek alapján kifejtett koncepciójára alapozza. A békés egymás mellett élés nem valami átmeneti taktikai vezérfonala a szocialista országok cselekvéseinek, hanem hosszú időre szóló iránymutatás. A leninizmus azt tanítja, hogy a modern társadalom fejlődésére, az osztályharcra és forradalomra a szocializmus saját gazdasági és társadalmi sikereivel, vonzóerejével hathat a legerőteljesebben. Az atomkorszakban a lenini gondolatok még nagyobb súlyt kapnak. A szocialista és tőkés világ versengését háborús eszközökkel csak az emberiség általános nyomorúsága, kiirtása útján lehetne eldönteni. Ebből következően a békés egymás mellett élés és az erre épített gazdasági, társadalmi versengés mint a forradalmi mozgalom fő erőforrása, fokozott hangsúlyt nyert. Ebben a versenyben egyetlen aduról sem lehet lemondani, sem az egyik, sem a másik oldalon. Ez megköveteli a tudomány és technika eredményeinek minél szabadabb áramlását, minél több lehetőséget kíván az felhasználására. A két világrendszer békés versenyében ez a felhasználás persze másképpen történik a tőkésországokban, ahol a gazdaság és tudományos haladás megszervezésének és eredményességének legfőbb láncszeme a tőkés vállalat, a maga különböző formáiban; és megint másképpen a szocialista országokban, ahol a szocialista vállalatokat a társadalom, a szocialista állam az egész társadalom érdekeinek megfelelően szabályozott keretek között működteti.

Amikor a Kelet—Nyugat közötti gazdasági kapcsolatok bővítéséről van szó, akkor az a kérdés is nagy súllyal merül fel, vajon az egyes országok vagy azok csoportjai befelé fordulva, autark módon törekedjenek-e társa-

dalmi és gazdasági előrehaladásuk, problémáik megoldására, vagy pedig az emberiség jövőjét az egyesítés, az általános integrálódás irányában keressék-e. Igaz, hogy ez utóbbi ma még távoli cél, mégis, minden eddigi történelmi tapasztalat azt mutatja, hogy az elzárkózás és befelé fordulás legfeljebb egy társadalmi rendszer átmeneti megerősödésének időszakában lehet indokolt. A protekcionizmus a tőkésországok fejlődésének csak átmeneti állomása, és minden jel arra mutat, hogy a szocialista fejlődés is csak mint átmeneti védelmi eszközt alkalmazza. Tartósan viszont beláthatatlan erőforrásokról való lemondást jelentene ez, hiszen az emberi haladás semmilyen népnek, országnak nem lehet privilégiuma vagy privilegizált érdeke. A fejlődés, a tények és törvényszerűségek szakadatlan megfigyelése, elemzése, a kritika és önkritika dialektikája alapján viszi a leggyorsabban előre az emberi haladást.

Rendkívül komoly érvek szólnak a békés egymás mellett élés feltételeinek megteremtése érdekében az európai biztonsági rendszer mielőbbi létrehozása mellett. Persze, ez a békés koegzisztencia tartós stratégiájához képest valamivel szűkebb, rövidebb időre szóló cél. Azonban még ez a cél is viszonylag hosszabb időre érvényes. A második világháború előtt és alatt a faszizmus mérgező hatása és a második világháború után keletkezett kölcsönös elzárkózás olyan helyzetet teremtett Európában, amely egymással szemben álló csoportok összeütközésének sokszor nehezen ellenőrizhető veszélyét rejt magában. Ezek fokozatos enyhítése és felszámolása az összeurópai biztonsági értekezlet elképzelt feladata lenne. Az európai biztonsági értekezlet egyre inkább a közeli jövő feladataként jelentkezik. A szocialista és tőkés világ közötti gazdasági kapcsolatok erősítése egyik fontos eleme a fokozatos enyhülés légkörének. Közismert az a tény, hogy amikor egymással rendszeres és állandó emberi vagy üzleti kapcsolatban álló országok, személyek keresik a megoldást, a veszély elhárításának módját, a kölcsönös bizalom kialakítása egy szerényebb területen — mint amilyen két ország közti tudományos vagy gazdasági üzleti kapcsolat — lényegében egyszerűbb; sokkal kevesebb akadályba ütközik.

Szinte lehetetlen a politikai érvek rendkívül gazdag tárházát ismertetni, de még egyet szeretnék közülük kiragadni, amely a fejlődő országokkal való kapcsolatok jól ismert ügyét érinti. A tőkésországok vállalatai sokszor saját kezdeményezésből, de nemegyszer országok vagy csoportosulások (pl. Közös Piac) kívánságára és segítségével széles körű gazdasági együttműködést fejlesztenek ki a fejlődő országokkal. Némelyik ezek közül mint társult ország szerepel valamelyik piaci egységben, sok a fejlődő országok ügyével összefüggő nemzetközi szervezet is, de rendkívül nagy számú a vezető tőkés monopóliumok és multinacionális vállalatoknak a fejlődő országokban létrehozott leányvállalata is, nemkülönben a kisebb-nagyobb tőkés cégeknek a fejlődő országokkal vagy azok tőkéseivel közös létesített vállalata. A szocialista tábornak, különösen pedig a Szovjetunióknak a fejlődő országokkal összefüggő politikája szükségessé teszi, hogy ezeknek a többnyire kizsákmányoló formáknak az alternatívájaképpen közös érdekeken alapuló, a fejlődő országok ügyét valóban segítő megoldást legyünk képesek kialakítani.

Az eddigi gondolatmenetből következik már, hogy a Nyugat—Kelet kö-

zötti gazdasági kapcsolatok lehetőségei eltérőek, ha vállalati szféráról van szó, és ha államok közöttiről. A tőkés és a szocialista vállalatnak — s ezen keresztül dolgozóinak is — érdeke minden olyan kapcsolat kialakítása, amely olyan új lehetőségeket teremt a vállalat eredményességének fokozására, amire az együttműködés nélkül nem lenne mód. Ezért akármilyen előnyt kínál az együttműködés a termelésben, a kutatásban vagy a fejlesztésben, ha az az élő- vagy holtmunka felhasználásában megtakarítást vagy újabb piaci lehetőséget ígér, ez mindkét oldalon mikroökonómiai érdekként jelentkezik. Az is természetes, hogy ha a két fél közül bármelyiknél az együttműködés olyan erőforrásokat vonna el, amelyeket nagyobb eredménnyel tudna másutt, otthon vagy más országgal, vállalattal együttműködve hasznosítani, akkor a vállalatoknak nem érdekük a kapcsolat, így az általában nem is jön létre.

Teljesen más a helyzet, ha egy szélesebb piac megteremtéséről, vagy valamilyen más cél elérése érdekében két vagy több állam közötti kapcsolódásról, együttműködésről van szó. Ezek politikai kérdések, itt a politikai érdekek válnak elsődlegessé, a gazdasági körülmények emellett csak mérlegelő tényezőként egészíthetők ki azokat. Ezért kézenfekvő, hogy két eltérő társadalmi rendszerű ország makroökonómiai szintű, egységes piaccá való szerveződést célzó integrációja nem jöhet szóba. Egy szocialista ország nem csatlakozhat a Közös Piachoz, egy imperialista hatalom nem léphet be a KGST-be. A tőkés piaci integrációk (pl. a Közös Piac) és a szocialista KGST-integráció országai makroökonómiai szinten csak együttesen léphetnek szerződéses kapcsolatokra. Világos, hogy ilyesmi egyelőre belátható időn belül nem kerülhet szóba. Más kérdés az, hogy mivel a KGST nyílt csoportosulás, idővel egy tőkés és egy szocialista integráció között is létrejöhetnek megfelelő kapcsolatok.

Bármennyire kívánatos is legyen azonban mikroökonómiai szinten két eltérő társadalmi és gazdasági rendszerű állambeli vállalat kapcsolata, ez nem nélkülözheti a makroökonómiai, állami szabályozást. Sem szocialista, sem tőkés állam nem engedheti meg saját állampolgárának vagy vállalatának, hogy egy más társadalmi rendszerű ország vállalatával való együttműködése során társadalmi vagy gazdasági rendszerével össze nem egyeztethető környezetet hozzon létre; hogy országabeli vállalatnak például egy tőkésországgal való szerződése saját országa tulajdoni, pénzügyi és adózási, valamint munkaügyi viszonyainak ellent mondjon, azt veszélyeztesse. Mivel pedig a tőkés és szocialista világ tulajdonviszonyai a termelőeszközök tekintetében, az adózás, a nyereség felhasználásának szabályai, az üzemben dolgozók jogai és kötelezettségei alapvetően eltérőek, ebből egy sor fontos tény következik. Például az, hogy mikroökonómiai szinten a vállalatok közötti kapcsolat eltérő társadalmi rendszerű országok vállalatai között is kívánatos lehet, és e gazdasági egységek részére lehetséges is, de azokat az állami szabályokat tiszteletben kell tartaniok, amelyek közös tevékenységük területén minden más vállalatra is érvényben vannak.

Ezt azért érdemes külön is rögzíteni, mert nem egy esetben a nyugati országok úgynevezett „fellazítási politikájukkal” országaink gazdasági egységeinél, a nyugati vállalatok országainkbeli partnereinél főképpen azt kísérlik meg, hogy a szocialista tulajdonviszonyok és munkaügyi kapcsolatok terén kivételes elbánásban részesüljenek, a saját országukban érvé-

nyes szabályoknak megfelelően próbálnak működni, megkísérik tőkés piaci körülmények létrehozását.

A „fellazítási politika” lehetőségét természetesen a szocialista országoknak figyelembe kell venniük. Az is nyilvánvaló, hogy ez a behatolási lehetőség és formái attól függenek, milyen mértékű az egyes országokban a vállalati szerveknek adott önállóság.

Ha a szocialista országban minden lényeges gazdasági döntést a központi irányító szervek hoznak, és a vállalatok központilag előírt, lebontott terveket hajtanak végre, akkor egy nyugati vállalattal való vállalati együttműködés rendszerint makroökonómiai kezdeményezésre és szinten valósul meg. Ezért az ilyen kooperációs megállapodások túlnyomó részénél, amelyek zömükben gazdaságilag nagy jelentőségű ügyekre vonatkoznak, s ezért csekély számúak (pl. csővezetékek, autógyárak építése), a központi szervek folytatják szocialista részről a tárgyalásokat, ők kötik többnyire (néha a megfelelő tröszt vagy vállalat szakértőinek bevonásával) a megállapodásokat is. Mindenképpen vigyázni kell azonban a tárgyaló felek szempontjainak és tárgyalási módjának rendkívüli különbözőségére.

Hangsúlyozni szeretném, hogy együttműködésről, kooperációról, tehát meghatározott gazdasági tevékenységek szerződéses feltételek melletti elvégzéséről van szó, aminek tartalma túlnyomó részben valamilyen külföldön kikísérletezett technológia megfelelő ellenszolgáltatás ellenében való átvétele. Nincs tehát szó közös vállalkozásról, külföldi tőkének a szocialista termelőeszközök tulajdonába való bármilyen közvetlen vagy közvetett behatolásáról. Mivel a vállalatok elsősorban a gazdasági előnyök szempontjából mérlegelik a tőkés vállalatokkal való kapcsolatokat, szükségessé vált a kérdés makroökonómiai szintű szabályozása. A vállalati együttműködési tárgyalások megkezdését állami szinten előzetesen kell engedélyeztetni. Ez az engedélyezési eljárás nem a tervezett szerződés feltételeit, hanem csupán azt vizsgálja, hogy stratégiai vagy egyéb állami szempontból az elképzelt együttműködés a szocialista elveket nem sérti-e. Az említett makroökonómiai szabályozás kizárja, hogy a kooperációs vállalati szerződést a szocialista rendszerből következő elvek elleni támadásra lehessen felhasználni.

Azt ma már senki sem vitatja, hogy a szocialista és tőkésországok közötti kapcsolatok fenntartására és bővítésére szükség van. Ennek ellenére felmerülhet az a kérdés, miért nem elegendő ehhez a már kezdettől fogva erre is szolgáló, történelmi méretekben pedig ósréginek tekinthető külkereskedelem. Miért van napjainkban új formákra, együttműködésre, vállalati kapcsolatokra szükség? Ha pedig — mint sokan állítják — a műszaki-tudományos fejlődés eredményeinek gyors áramlása a döntő láncszem, miért nem elegendhetünk meg — kérdezik — e téren is az eddigi formával, a licencek vásárlásával?

Azt hiszem, e kérdésekre részben már az eddig elmondottak is választ adnak. A történelmi fejlődés napjainkban a tőkés és szocialista világban egy sor új vonást hozott magával. Korunkban a termelőerők fejlődése olyan tempóban halad, hogy az egyszerű kereskedelmi formák többé már nem elegendők. Ha a munkamegosztás foka belföldön és nemzetközileg ma is olyan mértékű volna, s az iparágak és technológiák szerinti differenciálódás olyan tempójú lenne, mint a század elején, vagy pláne korábban

volt, akkor a kapcsolatok bővítéséhez a külkereskedelem is elegendő lenne. A differenciálódás gyors ütemét azonban, mint objektív tény, tudomásul kell venni. Ma az országok közt nemcsak nyersanyagok és kész-árak áramlanak, hanem tőkék, együttesen megtervezett és elhatározott üzleti kapcsolatok, gondolatok és ismeretek, piaci és kereskedelemtechnikai bázisok használata, technikai és tudományos tanácsadás, licencek és koope-rációk, és nem utolsósorban különleges szakismeretekkel rendelkező emberek, szakmunkások, tudósok és mérnökök, és nemegyszer szaktudás nélküli emberek, munkaerők is részt vesznek ebben a folyamatban.

E példátlan gyorsaságból következik, hogy nemcsak a differenciálódásnak, hanem az összefonódásnak is másképpen kell előrehaladnia, mint azelőtt. Nem egyszerű és esetleges kívánságokon alapuló megrendelés és szállítás, napi üzletkötéseken épülő kereskedelem formájában, hanem állandó partnerek között kiépített kapcsolatok alapján, szinte szakadatlan folyamatként kell végbemennie.

Ennek során az embereknek a szakma fejlődését nemcsak saját országukban, hanem szerte az egész világon szüntelenül figyelniük kell, és versenyképességüket a világon bárhol elért eredmények felhasználásával kell erősíteniük, teendőiket ezek alapján megszabni.

Ezek a tények magyarázzák a tőkés világban az óriási méretű összefonódást az országok, szakmák, a monopóliumok, a multinacionális vállalatok között. A technika és technológia legújabb eredményeit csak azok vehetik át, még busás fizetség ellenében is, akikkel a kölcsönös kapcsolat létrejött, ahol a megfelelő hozzáértést, a várható tudományos vagy technikai felkészültséget már feltételezni lehet, ahol a megvalósítás kitaposott ösvényen haladhat. Nem véletlen, hogy a szocialista országok a legutóbbi időkig a világ összes szabadalmi díjának mindössze 1—2 százalékát fizették ki, és 0,01 százalékát kapták saját szabadalmaikért. Az embargo és diszkrimináció évei következtében a szükséges emberi és üzleti kapcsolatok csak lassan alakulhattak ki, és így az az egyébként rendkívül célravezető módszer, amit Japán oly eredményesen alkalmazott, a világ technikai eredményeinek átvétele, sem lehetett nálunk eléggé eredményes.

Ha tehát helyes az a következtetés, hogy a kelet—nyugati kapcsolatok bővítése olyan forrása a szocialista fejlődés meggyorsításának, amelyről nem lehet, nem szabad lemondani, akkor az is nyilvánvaló, hogy ezt kizárólag a század elején még oly eredményes klasszikus külkereskedelmi formák segítségével korunkban már nem lehet megvalósítani. Akkor olyan módszerekre van szükség, amelyek az összefonódás legkülönbözőbb formáira épülnek. Ezek ma elsősorban a tőkés világban, de a KGST-határok alapján a szocialista táborban is uralkodókká válnak. Ugyanakkor viszont biztosítani kell, hogy ezek a formák ne ölthessenek olyan vonásokat, amelyek a szocialista világ elveinek fellazítását vonhatnák maguk után.

*

A fentiekben a nyugat—keleti kapcsolatok és a szocialista gazdasági integráció néhány összefüggését kívántam felvetni. Úgy gondolom, hogy ezeknek a kérdéseknek még további széles körű megvitatására lesz szükség

ahhoz, hogy a Nyugat—Kelet közötti kapcsolatok fejlesztéséhez és e kapcsolatoknak a szocialista gazdasági integráción belüli felhasználásához a legjobb módszereket kiválaszthassuk.

JEGYZETEK

- ¹ Vö. *Lenin, V. I.*: A kapitalizmus fejlődése Oroszországban. Összes Művei. 3. köt. Kossuth Könyvkiadó, 1964.
- ² Lásd *Lenin, V. I.*: Az imperializmus mint a kapitalizmus legfelsőbb foka. Válogatott Művei. I. köt. Kossuth Könyvkiadó, 1967. 437—531. old.
- ³ *Ausch Sándor*: A KGST-együtműködés helyzete, mechanizmusa, távlatai. (Nemzetközi munkamegosztás és gazdasági mechanizmus.) Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 1969.
- ⁴ *Lenin, V. I.* Művei, 33. köt. 229. old.

Szerkesztőségi megjegyzések Márkus István tanulmányához*

Szerkesztőségünk közzéteszi Márkus István: Mai agrártársadalmunk néhány alapvonása; az értelmiségi funkciók meghatározottsága c. írását, mely az intézetünk számára készült nagyobb munka része.

A tanulmány sok valós, fontos problémát érint, olyan alapvető jelenségeket tárgyal, melyek önmagukban is a tanulmány publikálása mellett szólnak. Márkus valóságos tényekből kiindulva érdekes megfigyeléseket tesz, ezekből tanulságokat is kíván levonni. Sok esetben azonban (és itt nemcsak erre az írására gondolunk) példáit kiragadja a társadalmi valóság összefüggéseiből, s így megalapozatlan általánosításokhoz jut el a mai magyar társadalom fejlődését illetően. Ezért következtetései — szerintünk gyakran vitathatók. A szerkesztőség úgy véli: azért sem felesleges visszatérni ezekre, mivel fogadtatásuk az elmúlt időkben meglepő módon mégis szinte egyértelműen pozitív volt, nem alakult ki körülöttük vita — noha Márkus Istvánnak éveken át publikált írásait azonos koncepció jellemzi.

A gyorsan változó falusi valóság kérdéseinek elemzésére irányuló, annak ellentmondásait felfedni szándékozó *kísérletek* természetesen mindenképpen szükségesek, hasznosak lehetnek, indíttatást adhatnak marxista megalapozottságú társadalomtudományi kutatások számára, esetleg — mint ezúttal Márkus István tanulmányában is — éppen azzal, hogy olyan álláspontok fogalmazódnak meg, melyek vitája, bírálata még a leírtaknál is fontosabbnak bizonyulhat. Így a tanulmányt azzal a meggyőződéssel adjuk közre, hogy a felvetett kérdések körül folyó vita mindenképpen az álláspontok tisztázásához járul majd hozzá.

Márkus István itt közölt tanulmányában és korábban publikált ilyen tárgyú írásaiban is a következő álláspontok készítenek vitára bennünket:

1. A termelőszövetkezeti mozgalom múltjának, jelenének és jövőjének merőben sajátos értékelése. A mezőgazdaság szocialista átszervezésének minden országban — így természetesen hazánkban is — voltak sajátosságai, míg másfelől újfent beigazolódtak az e folyamatot meghatározó általános törvényszerűségek. Viszont olyan elképzelések, melyeket Márkus a szocialista fejlődés korábbi szakaszában érvényesülő elméletnek és gyakorlatnak tulajdonít, a valóságban sohasem léteztek. Tévedés vagy

* A tanulmányt lásd lapunk 30. oldalán

félreértés azt állítani, hogy a felszabadulás utáni mezőgazdaság-politika, értsd: a marxisták, a kommunisták mezőgazdaság-politikája, valaha is „újkommunistikus közösségek szervezésére” törekedett volna. Nem hittük és nem állítottuk szembe egymással a termelőszövetkezetet a családdal, a párt nem újkommunistikus, hanem a lenini szövetkezeti tervnek megfelelő formák létrehozására törekedett — ami akkor is igaz, ha eközben sajnos nem is egyszer és nem is csekély hibákat követett el.

Nem érthetünk egyet a szerzőnek a jelen szövetkezeti mozgalmát értékelő általánosításával sem. Tanulmányában kétségbe vonja a meglevő termelőszövetkezetek *kollektíva* voltát, s kizárólag *szervezetet* lát bennük. Márkus István úgy tesz különbséget kollektíva és szervezet között, hogy fejtegetései alapján csupán a család tekinthető kollektívának. „A családok: apró, erős kollektívák. A tsz-üzem: szabályos, tagozott, hierarchikusan felépülő szervezet” — írja. A valóságban a termelőszövetkezetek működésében szervesen *összefonódik* a termelési és társadalmi tevékenység, amelyet nem helyes egymástól elválasztani, vagy éppen szembeállítani egymással. Igaz ugyan, hogy az utóbbi években előtérbe került a szövetkezetek vállalati jellegű gazdálkodásának a fejlesztése, s e folyamatnak még nem is vagyunk a végén. De az is igaz, hogy eközben nem sorvadt, hanem ellenkezőleg, erősödött — éppen a kollektív jelleget bizonyító — demokrácia, a termelőszövetkezetek demokratikus irányítása, ellenőrzése is. Ezért a mai termelőszövetkezetek — ha jellegük megítélésében a valóságnál akarunk maradni — a tagok közvetlen közreműködésével dolgozó, vállalati és társadalmi tevékenységet folytató kollektívák.

Szövetkezeti tagságunk ma még „kettős arculatú”, egyrészt munkavállaló, másrészt tulajdonos: agrárpolitikánk eredményei — többek között — éppen ennek a ténynek a tudatából következnek, ennek a felismerésnek köszönhető az egyéni és szövetkezeti érdek rugalmas, a ma realitásaiból és lehetőségeiből következő egyeztetése.

A tanulmány egészét átható alapvető *szemlélet*i tévedés a jelen gyakorlatának és a jövő, a várható fejlődés esetleges problémáinak egybeomosása. Márkus István figyelmen kívül hagyja azt a tényt, hogy a távoli jövő — amikor az iparszerű mezőgazdaság színvonalán elvileg egységes gyárszerű nagyüzemi viszonyok alakulnak majd ki — és a jelen gyakorlat között egy *egész történelmi korszak* húzódik, és hogy éppen ennek a történelmi hosszúságú szakasznak a létre épült a lenini szövetkezeti terv. „Annak megítéléséhez, hogy a fejlődés következő szakában, a modern, iparszerű nagyüzemi gazdaság bázisán hogyan alakulnak a termelőszövetkezetek társadalmi viszonyai... — írja Erdei Ferenc egy ezzel kapcsolatos tanulmányában —, még nagyon sok elemzés és körültekintő megítélés kell.”

Lehet, hogy amit Márkus a jelenről állít, az a jövő szocializmusának valóságos kérdése lesz, bár az sem kizárt, hogy más kérdések kerülnek majd előtérbe. Ha úgy tenné fel a kérdést: merre haladjon a falu, a szövetkezetek vállalati jellegének erősödése következtében változnak-e és hogyan változnak az emberi viszonylatok — reális kérdést elemezne. Mert a vállalati jelleg erősödése kétségkívül a demokratizmus újabb és más formáit igényli majd. Új könyvében (*Kifelé a feudalizmusból*) egyhelyütt megjegyzi ugyan, hogy „a holnaputáni szükségletet jobb ma fel-

ismerni, mint holnap". Úgy véljük azonban, hogy a holnap szükségleteit is csak a ma realitásainak mélyreható vizsgálataira alapozhatjuk.

2. Márkus tézise, mely kétségbe vonja a ma létező termelőszövetkezetek kollektíva voltát — összefügg sajátos *érdekfelfogásával is*. Egy sajátos, új *érdekszerkezetét konstruál*, melyben az autonóm mezőgazdasági nagyüzem — csupán szervezet; míg az autonóm család mint kollektíva az érdekek valódi kifejezője. Ennek az új érdekszerkezetnek az összevetői az ösztársadalmi (társadalmi), a csoport- és a családegyesület, méghozzá oly módon, hogy — Márkus koncepciója szerint — a családi érdek a meghatározó, a lényegyet tekintve dominál mind az ösztársadalmi, mind a csoportégyesület fölött. A társadalomtudományi kutatásokban nagy helyet foglal el az egyén, a csoport- és az ösztársadalmi érdekek ütközésének és összehangolásának vizsgálata. Márkusnál az egyéni érdek eltűnik, szinte számításba sem jön, lévén, hogy ez a fogalom az ő tárgyalásában „a családi érdek” fogalomkörébe olvad és azon belül realizálódik. A szocializmusban létező érdekszerkezet ilyen tárgyalása nehezen egyeztethető össze a valósággal, a tényekkel, ezért az ennek elfogadtatására törekvő tanulmánynak alapos bizonyító apparátussal kellene rendelkeznie — ami azonban hiányzik.

3. A „családi érdek” mint a Márkus által konstruált érdekszerkezet központi kategóriája, egy sajátos családegyesület felfogás része és következménye. E családegyesület szemlélet alapállása, hogy — Márkus szerint — a falusi család ma is „bontatlan tömbként létezik, működik”, „bomlása látszólagos”, és ebből következően: „a vidéki család minden más szerkezetet és intézményt igazodásra készítet”. A család-szerkezetnek van alárendelve mindaz, ami a termelőszövetkezetekben lehetséges, ez határozza meg az értelmiség helyzetét, sőt azt is, hogy mikor válik a művelődés elemi közérdekké.

Dőreség volna kétségbevonni a család tényleges és nagy jelentőségét. Az is bizonyos, hogy a falusi családnak vannak bizonyos el nem hanyagolható sajátosságai. Az viszont már egyáltalán nem biztos, hogy a mai helyzetben tényleg ennivel szilárdabb kollektíva lenne, mint a városi. Talán elég utalni rá, hogy a falusi család és a közvetlen környezet közötti kölcsönhatásban a környezet — ipar, mezőgazdaság, művelődés — befolyása, alakító szerepe az erőteljesebb; a falu társadalmában ugyanazok a törvényszerűségek hatnak, mint a városban, a falusi élet kibontakozó új vonásai is tipikusan „városiak”.

A család lényege, mozgása és magatartása nem érthető meg a társadalom osztálytagozódásának a figyelmen kívül hagyásával. Márkus István a családok társadalmat meghatározó szerepéből indul ki, nála tehát elvész az alapvető társadalmi meghatározottság. Ez az oka annak, hogy önmagukban helyes részfigyelések, tények is torz megvilágításba kerülnek. Ilyen mozzanat pl., hogy a kiscsoportok összetartó elemeit jobbra tudati, pszichikai tényezőkhöz véli felismerni. Akkor is mellőzi szocialista társadalmunk osztályszerkezetét, illetve a társadalomtudományi vizsgálódás osztályszempontú meghatározottságát, amikor gazdasági életünk szerkezetéről szólván „a család, üzem és államban” jelöli meg az alapvető összefüggést.

Ebből a családegyesület szemléletmódból — mely még a felszabadulás

előtti ún. népies irányzat szociográfiai munkáinak egy részét sem jellemezte — következik Márkusnál a család termelőfunkció jellegének a valóságtól eltérő felnagyítása. Arra a kérdésre, hogy szerinte miért erős és egyedül valós kollektíva ma a falusi család, ezt válaszolja: mert van háztáji területe és családi gazdálkodást folytat. Ez a megállapítása — mondhatnánk azt is, hogy „sajnos” — azonban még azokra a községekre sem érvényes, ahol nagyon kevés az iparban dolgozó, vagy azokra sem, ahol jelentős a házkörüli szőlőtermelési terület vagy más kisüzemi termelési lehetőség. (Mindkettőre jó példa Bács-Kiskun megye.)

Ugyancsak a családcentrizmusból következően bízna a családra Márkus a tudatalakítást szinte globálisan (vagy legalábbis irányítóan), mellőzve szocialista társadalmunk minden egyéb, tehát állami és pártszerveink, valamint a társadalmi jellegű tömegszervezeteknek a tudatformáló tevékenységét. Holott minden realista számára tagadhatatlan az a tény, hogy például a termelőszövetkezetek léte alapvetően alakította és alakítja az emberek tudatvilágát, gondolkodásmódját, erkölceit és szokásait.

Az említett szemléleti problémákon kívül néhány *módszertani* kérdést is felvetnének:

a) Márkus a mai parasztcsalád — melyet ő „utó-paraszti családnak” minősít — funkcióját vizsgálva nem számol azzal a statisztikai ténnyel, hogy hazánkban jelenleg az ipari munkások 47 százaléka él falun, ami eleve megdönti a mai falusi családhoz fűződő romantikus, mondhatni „romantikus-feudális” elképzelést. A falusi családban is nagyarányú strukturális változások mentek végbe az iparosodás, a mezőgazdaság szocialista átszervezése és az ezzel együtt járó egyéb társadalmi jelenségek következtében.

b) Márkus impresszionista tablót fest arról, hogy hogyan él együtt ma a falusi családban három, olykor négy nemzedék, holott az 1970-es népszámlálás adatai szerint az egy vidéki lakásra jutó lakosok száma 3 fő körül van; Somogy megyében például az egy családból álló háztartások aránya 74,7 százalék, a két családból álló háztartásoké 9,5 százalék, a három és több családból álló háztartások aránya 0,2 százalék. (A töredékcsaládból álló háztartások részaránya 15,6 százalék.) Ha tekintetbe vesszük is, hogy a statisztikai átlagok szélsőségeket takarnak, mégis *az adatok alapján* elképzelhetetlen, hogy domináns lehet 3—4 nemzedék együttélése az agrár-társadalomban.

c) Márkus István egyik kitétele: „Nem igaz hát az a gyakran hangoztatott tétel, miszerint a falusi család a nagyüzemi átszervezés óta teljesen, vagy lényegileg elveszítette termelőfunkcióját, és csupán fogyasztó kollektíva. A vidéki család termelőfunkciója távolról sem szűnt meg.” Tudomásunk szerint senki nem állította soha, hogy a vidéki család termelőfunkciója megszűnt, és a család fogyasztó kollektívává vált. (Lásd a termelőszövetkezeti törvénynek a közös és háztáji gazdaságok kapcsolatát szabályozó pontjait.) Mezőgazdaságunknak jelenleg éppen az a valós, gyakorlati problémája, hogy gyorsabban csökken a háztáji termelés, ha tesszük, a család termelőjellege, mint ahogy ezt a közös gazdaságok termelésének növekedése kívánatosá tenné, aminek fékezésére tudatos intézkedéseket is teszünk. Az egyik oka ennek éppen a falusi család osztódása. A szocialista agrárpolitika minden szinten erőfeszítéseket tesz, hogy ne csök-

kenjen a háztáji művelés. De a csökkenéssel egyidejűleg — és ez nagyon lényeges — jelentősen *megváltozott, átalakult* a családi termelőfunkció jellege is — éppen a termelőszövetkezeti közös gazdaság hatására. (Újabb bizonyíték ez arra is, hogy nem a család készlet igazodásra minden más szervezetet és intézményt, hanem — a kétségtelen kölcsönhatás ellenére — inkább fordítva.)

d) Ugyancsak módszertani problémát érintenek Márkus István a mai falu emberének érdekefelfogására vonatkozó fejtegetései. Az érdeket *önmagában* vizsgálni, a szükséglettől és a munkától elszakítva, módszertanilag lehetetlen. Nem is szólva arról, hogy vizsgálatai során nem tesz különbséget valóságos érdek és érdek-tudat között.

Márkus István fentebb jelzett szemléleti és módszertani fogyatékoságai — bár könyvalakban megjelent és folyóiratokban publikált tanulmányai azonos koncepció jegyében íródtak, elméleti-igényű következtetései évek óta változatlanok — nem váltottak ki vitát sem a szaksajtóban, sem a szélesebb olvasótömegeket orientoáló népszerűsítő orgánumban. Bár megállapításai a jelzett szemléleti és módszertani kérdésekben szerintünk *legalábbis* vitathatók, írásainak sajtófogadtatása nemcsak hogy elsiklott az érintett problémák fölött, hanem éppen azokat, azaz a vitatható mozzanatokot erősítette fel és ily módon közvetítette a szélesebb olvasóközönséghez.

Lázár István például az Új Írásban Márkus István: Mit láttam falun? című könyvével kapcsolatos írásában (1968/3.) egyetlen bíráló megjegyzést sem fűz Márkus megállapításaihoz — ellenkezőleg, éppen tévedéseit helyezi elismerőleg cikke középpontjába. A szocialista mezőgazdaság-politika múltbeli gyakorlatára vonatkozóan azt jegyzi meg, hogy a kollektivizálás eszméjének mint társadalmi szükségletnek a felismerése „nem menti azt, hogy milyen szövetkezeteket hoztunk létre és milyen eszközökkel”. Az *eszközök* nemegyszer valóban hibás volta ellenére nehezen lehetne ennyire könnyedén állítani, hogy *olyan* szövetkezeteket hoztunk létre a szocializmus építésének korábbi szakaszában, melyek *jellege* is elhibázott lett volna. Ugyanez a sommás, elnagyolt, megalapozatlan kritikai hang jellemzi ezt a kitélt, mint Márkus már említett megállapításait e tárgyban. Majd Márkussal egybehangzóan állapítja meg a kritikus: „a szövetkezetekbe tömörültekből nem alakultak ki *elképzeléseink* szerinti (kiemelés tőlünk) parasztközösségek...” Visszakérdezhetnénk: kinek az elképzelései szerinti parasztközösségek? Úgy véljük, nem létezett olyan elfogadott vagy elterjedt nézet, amit ez a fiktív és kritikailag megerősített álláspont feltételez.

Faragó Vilmos az Élet és Irodalomban (1967/36.) arra az általa feltett kérdésre, hogy „mit látott falun Márkus István az elmúlt 20 év alatt?” így válaszolt: „*Azt látta* — s ennek a látványnak tárgyilagos leírásában is van valami pátosza —, *hogy a falu eltűnik.*” Egyetértőleg erősíti fel tehát Márkus — a jelen gyakorlatától és annak problémáitól elszakított — fejtegetéseinek summáját, mint ahogy Márkussal egyetértésben bírálja azt a politikai elméletben és gyakorlatban sohasem létezett fikciót, miszerint „a konszolidált termelőszövetkezetekben a parasztközösségi gazdálkodás újkommunistikus mintapéldája helyett (ahogy néhány évvel ezelőtt még

elképzeltük) (ismét visszakerdezhethetnénk: *ki* képzelte így el? — szerk.) annak a vállalatszerűen termelő nagyüzemnek az előképét láttuk, amely jól kereső szakmunkássá változtatja a parasztot és kertvárosi településsé a falut.” A jövő egyes — valószínűleg bekövetkező — elemei ellenére ezt a nézetet joggal minősíthetjük *utópisztikusnak* és a jelen történelmi valóságától elrugaszkodottnak.

Sükösd Mihály a Valóságban (1972/2.) egyenesen azt állítja Márkus Istvánról, hogy nálánál „behatóbban, alaposabb közgazdasági és szociológiai tudással kevesen ismerik a magyar falut...” Úgy véljük, elgondolkoztató tények ezek.

Igaz, akadtak kivételek is a magyar sajtóban: *Pete Géza*, a polgári termelőszövetkezet agrármérnöke a gyakorlat alapjáról bírálta annak idején Márkus István koncepcióját. (Valóság, 1968/4.) *Erdei Ferenc* pedig, aki több kérdésben elfogadhatónak ítélte Márkus álláspontját, azt is határozottan állapította meg, hogy Márkus következtetései egyoldalúak és elszietettek, és éppen ennek kapcsán jegyezte meg figyelmeztetőleg: „tudománynak és politikának egyaránt sokirányú és mélyreható elemzést kell végezni, hogy a szükséges gazdaságpolitikai és társadalompolitikai kérdéseket elég szilárd alapra helyezzük.” (Valóság, 1969/2.) Kritikus hang jellemezte továbbá *Zsarnóczai Sándor* Társadalmi Szemle-beli cikkét is (1969/1), melyben gazdasági romantícizmusnak minősítette Márkus álláspontját.

Márkus álromantikus szemléletmódját bírálta legutóbb a mezőgazdasági szövetkezetek II. országos kongresszusán *Losonczi Mihály*, a barcsi Vörös Csillag Tsz elnöke is. Példaként Márkus Istvánnak az Élet és Irodalom 1972. március 18-i számában A falu jövője címen megjelent cikkére hivatkozva mutatott rá arra, hogy a szerző nem ismeri megfelelően a mai falusi társadalmat.

*

Minden kérdés tárgyalásánál többféle megközelítés lehetséges. Az álláspontok és nézetek lényeges kérdésekben is eltérhetnek egymástól, de ilyenkor éppen az eltérő nézetek konfrontálása, nyílt, tárgyilagos, elvi vitákban való tisztázása a legfontosabb. Ezt annál is inkább hangsúlyoznunk kell, mivel napjainkban a tudományos vita nem erőssége tudományos közéletünknek.

Mai agrártársadalmunk néhány alapvonása; az értelmiségi funkciók meghatározottsága

1. A CSALÁDSZERVEZET MAI JELENTŐSÉGE

A falusi család — amelyet már nem tekinthetünk a szó szoros értelmében „parasztcsaládnak”, de magán viseli paraszti eredete számos jegyét, amiért is bátran nevezhetjük „*utóparaszti családnak*” — ma is erős. Stabil és hatékony közösség, jóllehet a kis földtulajdon és az egyéni-kiscsaládi gazdálkodás mint általános rendszer megszűnt, a földvagyon jelentőségét — pontosabban: jelentősége túlnyomó részét — elveszítette.

A falusi család ma is szilárd és tartalmas, határozott funkciókkal bíró szervezet. Erős, jóllehet három, olykor négy nemzedék él együtt benne, amelyeknek életstílusát világok választják el egymástól.

Ott a nagyapó, az öreg szüle, akit parasztnak nevelt az egykori világ, és ma sem tud más lenni, mint régivágású paraszt. Gyermekük: a ma már ugyancsak kiöregedőben levő idősebb középnemzedék. A felszabadulás felszabadítottjai, öntudatosult régi gazdák és ocsúdó újjgazdák 1945 után, a termelészövetkezeti mozgalom több hullámának szervezői és szervezettjei, aktívai és beletörődöttjei; majd, együtt már, a szilárduló-fellendülő szövetkezeti gazdaságok törzsgárdája. Már nem parasztok a régi értelemben, de mezőgazdák ma is: fogatosok, gyalogmunkások erejük fogytáig. Világuk a határ, a gazdaság, a falu. Azoké is csak ez, akik évekre kibilientek belőle, gyárba, építkezésre jártak el; boldogan vagy boldogtalanul, de visszajöttek a tsz-be, mihelyt lehetett, mihelyt érdemes volt, mihelyt túlságosan terhes lett a kétlaki élet; itt öregszenek meg az újjáéledt falu dolgozó újféle parasztjaiként, miután kibővítették, vagy újjáépítették a régi házat, s útnak indították gyermekeiket — másfelé.

A fiatal középnemzedék, a 28—40 év közöttieké, megint más. Otthonosabb a városok, az ipar, a gépek és a gépkocsik, olykor a hivatalok világában is. Ez már a nyolc általánost kijárt nemzedék, az 1944 óta, sőt 1957 óta felnőtt férfiak és nők nemzedéke. Képzettebb, tapasztaltabb, eligazodni is, beigazodni is inkább képes. Magabiztosabb és óvatosabb, öntudatosabb és hiteltlenebb elődeinél. A termelészövetkezetben, állami gazdaságban technizáltabb, szakosabb munkakört tölt be. Könnyen cseréli föl a mezőgazdasági munkát mással. Ismeri a pénz új értékét, s az emberi munkaerő új

becsét — önmagáét. Ért is hozzá, miképp srófolja föl a feltételeket, amelyek mellett falujában vagy másutt munkát vállalni hajlandó.

Ott vannak végül a „huszonévesek”, fiatalok és a „tizenévesek”, serdülők. Többségük szakmunkás és diák; ebben a nemzedékben már a lányok is iskolázódnak, fog is rajtuk az iskola, legalábbis mint az igények városiasodásának társadalmi műhelye. Fiatal házaspárok és ifjú asszonyok, kamaszok és csitrik kifelé és felfelé törekvő, új igényekkel új helyüket kereső, nyugtalan ifjú társaság.

Ennyi különbség és ellentét góca a mai falusi család — mégis szilárd. Az is, amelyik háromfelé dolgozik. Az is, ahonnan gyárba jár el az apa, iskolába vonatozik a diágyerek. Szilárd akkor is, ha a három nemzedék háromféleképpen látja a világot . . . Mintha nem szemléleti módokon, foglalkozásokon, ismereteken, nem is személyes viszonylatokon múlna a falusi család kapcsolatrendszere. Mintha a család kész forma, objektíve adott viszonylatháló lenne; erősebb a foglalkozási, nemzedéki, érdeklődési differenciáknál, a széthúzó tendenciáknál, hatalmasabb a véletlenszerű személyi tulajdonságoknál. Akármilyen emberek alkotják: van. És maga is „alkotja” az embereket, akik tagjai.

Összetart. Kapcsol, fegyelmez, mozgat, irányít, nevel. Szabályozza a beleszületők és belekerültek életformáját. Szűri a külvilágot: átrendezi, szelektálja hatásait. Idomul, de a maga törvényei szerint. Erőt állít erőikkel szembe, feltételekhez köti részvételét az új gazdasági élet formációiban, az új társadalom intézményeiben. Normát szabó, életcélokat beszállító közösségként funkcionál, bomlása többnyire látszólagos: az idomulás kísérő jelensége, a felszínen. A szélek bomladoznak, a család mint „intézmény”, s a konkrét családok konkrét többsége, bontatlan tömbként létezik, működik.

Nem magára hagyottan. Minden család a többire támaszkodik. *A falu, a maga egészében: a családok tágabb közössége.* Életük ellenőre. A kiscsaládi életforma szilárdítója. Azoknak a normáknak őrzője, amelyek ennyire családnak tartják meg a családot, a szétfeszítő és szétlazító erők ellenére. A falu: a család nagy pajzsa. Mezővárosban, tanyavilágban egy-egy kisebb területi egység (városrész, utcásor, tanyakörzet) tölti be ezt a szerepet; de a tágabb, még érvényesnek elismert települési közösség szeme előtt, igazoló védelme alatt.

A vidéki család minden más szervezetet és intézményt igazodásra készít. Az iskolát is. Nemcsak a helyi általános iskolát, hanem valamelyest azokat a középfokú iskolákat is — alulról befolyásolva követelményeiket, a minősítés szintjét, a tanárok munkáját, az igazgató és a felügyeleti szervek „szempontjait” —, ahová túlnyomórészt vidéki gyerekek járnak. A családok életformájához, igényeihez, készségeihez kell igazodni a tanácsnak, az igazgatás elveinek és módszereinek, a költségfejlesztés terveinek és mindennapi gyakorlatának is. De a termelőszövetkezetnek is. A népgazdaság más szektorai is módosulni kényszerülnek. Úgy is mint munkakerőt faluról szívó szervezetek, úgy is, mint ellátó, a fogyasztást szolgáló szervezetek. A családhoz kell igazodnia — ha tud — a népművelődés, a közművelődés intézményrendszerének és módszerének is; korábban elképzelt működése jórészt épp azon hiúsult meg, hogy nem a családot, hanem az egyes embert és az egyes fiatalot célozta meg.

Keveset érthetünk meg a mai vidéki élet tömeges folyamataiból és tipikus konfliktusaiból, ha nem ebből indulunk ki: a család stabilitásából és önstabilizáló törekvéséből, a száz- és százezer erősgyökerű társadalmi „alapszervezet” autonóm élettörvényeiből.

Miért erős ma is a falusi család? Ennek sok oka van. Csak néhányat a fontosabbak közül.

A legtöbb vidéki család ma is gazdálkodik. Ha szűkebb földön és más módon is, mint azelőtt. (Ám az, akinek régen semmije sem volt — egykori parasztságunknak legalább egynegyede —, ma nagyobb területen gazdálkodik családirag, mint akkor; ez is fontos tény.) Hogy a ma is tanyán élő kétszázezer család gazdálkodik is — ott, a tanya körül meghagyott fél holdon, a kis gyöpön, a tágas tanyaudvarban, az istállók, ólak táján —, nem kell bizonyítani. Ha a férfi el is jár a közeli tsz-be, a nagyfiú a városi munkahelyre, az asszony fő foglalatossága tanyán a jószágértartás; besegítenek a kint élő öregek is, a gyerekek is, hajnalban, este, vasárnap a családfő is. A részibe vállalt kapásföldön és takarmányföldön megtermelik a jószágoknak valót.

Mi ez, ha nem *családi gazdálkodás*, adott keretek között? Homoki tanyán, ahol szőlő, gyümölcs diszlik, paprika, paradicsom terem, még több a családi munkaszervezetben végzett egyéni munka. Tanyás tájakon a tsz-ek is úgy működnek többnyire, hogy a kapálnivalót — kukoricát, répát, burgonyát, hagymát, szőlőt, zöldségfélét — kiosztják családi művelésre. Egy-egy tanyasi család, létszámától, erejétől függően elvállal három vagy hat holdat; a szövetkezet gépei megszántják, vontatói, fogatai kihordják a trágyát, teherautói elviszik a leszedett terményt. A közbeeső műveleteket a család végzi el, a családfő vagy az asszony szoros irányítása alatt. Világos, hogy az ilyen család (noha nagyüzemi keretek között) félig önálló munkaszervezetként működik. Nem is csak a tanya körüli darabkán, a háztájin, hanem azon a neki művelésre kiadott másik négy vagy hat holdon is.

De nemcsak tanyán van így, hanem számtalan faluban is. Főképp a kisebb, eldugottabb községekben, de jó pár száz nagyobb helyen is. Mindegyik, ahol a háztáji termelés, a háztáji jószágértartás még fontos, és emellett a szövetkezeti föld egy részének családi művelése, részművelése is meghonosodott. A fejlett, jól gépesített, szakszerűen vezetett tsz-ek zöme is erősen támaszkodik a családi munkaszervezetre.

Nem igaz hát az a gyakran hangoztatott tétel, miszerint a falusi család a nagyüzemi átszervezés óta teljesen, vagy lényegileg elveszítette termelőfunkcióját, és csupán fogyasztó kollektíva. *A vidéki család termelőfunkciója távolról sem szűnt meg.* Ennélfogva — ha kisebb térre szorult is — megmaradt a családon belüli termelő munkamegosztás, s — ha gyengült is — még sok tekintetben érvényesül a családi munkamegosztást és munkavégzést szabályozó családfői hatáskör.

Tömerdek vidéki családban megmaradt az együttes teendőkhöz fűződő közös érdek és a család kollektív anyagi függése attól, hogy ki-ki elvégezze a reá eső feladatot. Az egymásra támaszkodás, a tervszerű együttműködés érdeke és önkéntes kényszere. És megmaradt ennek az erős élet-szabálynak, és mindennapi érvényesítése gyakorlatának nevelő ereje.

A falusi család azonban nemcsak a termelőmunka és a háztartási tevékenység közössége. A gyarapodás szervezete is.

Azelőtt is az volt, a magántulajdonosi világban. De akkor a földszerzés ösztönözte a módosabb parasztot, a megkapaszkodás kényszere hajtotta a szegényt. Most az építkezés, a berendezkedés körül forog az élet. Alig találunk családot a magyar vidéken, mely ne akarna tágas, újmódi, városiasan bebútorozott, háztartási gépekkel felszerelt házat — ha még nincs. Aki pedig tíz-tizenöt éve épített, ma már kicsinyli; bővíteni, renoválni szeretné. A kuporgatókból gyarapodók, a gyarapodókból gazdagodók lesznek. Családi erőfeszítéssel, együttmunkálkodva.

Vidéken mindenki szem előtt él. A falu, annak a száz vagy ötszáz családnak a közössége számon tartja, ki hol tart az általános emelkedés menetében, a többiekhez képest. S jórészt ma is aszerint értékeli — nem is alap nélkül — az egyes embert, a házasuló, férjhez menendő fiatait is: milyen családból származik. Már nem (vagy nem annyira) a régi mérce szerint. De az új mérce is a családok jómódján méri szorgalmukat, takarékoságukat, tisztességüket. Ennélfogva a család is a falu mércéjével méri önmagát. Nem elmaradni, hanem az első sorba, vagy legalább a tisztességes középhezletűek közé jutni. Ez szinte életcél; vagy az életcélok rendszerének egyik centruma. És mivel legtöbb mai falu a gyarapodás-gazdagodás sodrában él, annak a családnak is fel kell vennie a versenyt, amely voltaképp beérné az elért színvonallal, a régi házzal, a megszokott berendezéssel. S hogy felvegye a versenyt a többiekkel: szorgos munkaszervezetté, takarékos gazdasági egységgé, összekereső gyarapodási közösséggé kell válnia. Akkor is, ha bensőleg tisztéle ellentét feszíti.

A vidéki családi életforma erejét tehát nem egyedül gazdasági tények magyarázzák. Társul hozzájuk, ott van a gazdasági okok mögött is, azokkal elvegyülve is: a kis települési-társadalmi közösségek beidegzett erkölcsisége, „társaslélektani” szerkezete is. A két fő tényező — a családi munkaszervezet gazdasági szerepe és a tágabb falusi közösség családközpontú szokásrendje — egymást erősíti.

2. A NAGYÜZEM ÉS AZ ÉRDEKELTSÉGI VISZONYOK

A NAGYÜZEM: A MÁSIK CENTRUM

Valamikor, a termelőszövetkezeti mozgalom kibontakozása idején, úgy képzeltük, hogy a jó szövetkezet igazi kollektíva lesz. Egyenjogú és egyenrangú, egyakarató és rokon érzületű emberek olyan társulása, amelyben — ha viták után is — az összesség (vagy a nagy többség) belátó egyetértése dönt el minden fontos gazdasági és emberi kérdést.

Ábránd volt ez — ma már látjuk. Aminthogy gyermeked — az agrártársadalom hazai fejlettségével és élettörvényeivel össze nem egyeztethető — elképzelés volt az is, hogy a szövetkezeti kollektíva mintegy fel szívja, magába olvasztja a parasztcsaládokat, és egyik évről (vagy évtizedről) a másikra gyökeresen átgyúrja az emberek mindenféle viszonylatát, tudatát, érzés- és ambícióvilágát.

A család — falun, tanyán, mezővárosban — megmaradt elemi, elsődle-

ges társadalmi egységnek, szilárd és szoros kollektívának. A szövetkezet viszont nem kollektíva lett, hanem: *szervezet*.

A közös tulajdonba került földön, a közösen birtokolt termelőeszközökkel folytatott termelést gyakran kollektív munkának nevezzük. Valójában, a szó szoros értelmében nem az, hanem csaknem szabályos nagyüzemi szervezetben, üzemi hierarchiában végzett és családi szervezetben vállalt munka együttese. Mivel ilyen szervezetekben folyik a termelőtevékenység és az üzemfejlesztés, a szövetkezeti tulajdon sem úgy kollektív tulajdon, ahogy valaha képzeltük. A rendelkezési jogok és hatáskörök másképp oszlanak meg, mint egy valódi kollektívában. Habár a tagságnak több a joga, mint egy állami gazdaság munkásainak, és e jog némelyikével — így a vezetés ellenőrzésének jogával, az elnökválasztás jogával — olykor él is, a tényleges döntési hatáskör a mindennapi munkában, de a tervezés és üzemfejlesztés, a munkamegosztás és külső kooperáció dolgaiban is az üzemi központ, az elnök és szakember-vezérkar kezében van.

A szociológia méltán tesz különbséget *kollektíva* és *szervezet* — társadalmi organizmus és társadalmi organizáció — között. A kollektívában (bármilyen módon és bármilyen célra alakul ki) úgy él, úgy érvényesül a társult emberek közös érdeke, hogy ez — a közössé vált, közösnek is érzett érdek — dominál, és mintegy magába szívja, beolvasztja az összeállt egyének külön érdekét. A szervezet, még ha valamiféle közös érdek jegyében tömöríti is az embereket — nem összeolvaszt, hanem betagol. Nem szívja fel, hanem egyezteteti a külön érdekeket.

Kollektíva is lehet hierarchikus, kialakulhat benne — a célirányos működés érdekében — föl-alárendeltségi kapcsolatrendszer. De a hatásköri viszonyok a kollektívában a közös érdek tudatán és átérésén, a természetes munkamegosztás célszerűségén, spontánul kifejeződő tekintélyén, önkéntes alárendeltségén alapulnak. A szervezet hatásköri viszonyai viszont — hogy ki irányít, és ki köteles szót fogadni, ki miben engedelmeskedik — jogilag (legalábbis szokásjogilag) szabályozottak. A kollektíva: spontán, rugalmas, képlékeny társadalmi alakzat — még ha szilárd szervezettséget ölt is. A szervezet: mesterségesebb, kifinomáltabb, tartósabb és merevebb. Ez nem értékkülönbség. Egyik társadalmi célra az egyik, a másik célra a másik az alkalmasabb. Nincs is éles határ köztük.

A mai termelőszövetkezet — általában —: *szabályos nagyüzem*. Tagozott munkaszervezet, amely ágazatokra és alágazatokra oszlik, minden ágazatban hatásköri szintekkel, a központi irányítás, ágazati és munkahelyi operatív vezetés hierarchiájával. Kijelölt helye van mindenkinek, az elnöktől a takarítóasszonyig, a főagronómustól az üzemi gépműhelyben szakmát tanuló gyerekekig, a főkönyvelőtől a rizsraktárban vagy gyümölcszedésre szerződötetett időszaki munkásig.

Mennél nagyobb, mennél korszerűbben felszerelt, mennél szakszerűbben vezetett egy tsz-gazdaság, annál kevésbé emlékeztet spontán, rugalmas kollektívára. Annál inkább szervezet. Ezt a szervezetet más célok mozgatják — nagyobb távlatú és más jellegű célok —, mint a falusi, mezővárosi, tanyasi családokat. Szabályos nagyüzemi fellegvár ez, tíz- vagy húszféle tanult szakszerűség munkaszervezete és együttműködési góca. Még ha nyitva is áll az elnök ajtaja a tagok előtt, s a főagronómushoz meg a főkönyvelőhöz nem csupán félfogadási órában juthat be a traktó-

ros meg a tehenész. Szervezeti központ ez, ennek megfelelő belső munkamegosztással, szabályozott munkarenddel és szakismereti követelményekkel. És tagadhatatlan, hogy ez a szabályos szervezetközpont — a maga már-már hivatalra emlékeztető osztályaival és részlegeivel — a nagyüzem szíve. Az üzemi összetevékenységek és a gazdaságfejlesztés motorja. Jól vagy rosszul működik az üzemközpont — nagyjából ezen múlik a tagság jóléte, gyarapodása, személyes-kiscsaládi emelkedése is.

Ott van tehát egyfelől több száz vagy ezer család — másfelől falunként egy vagy két (mezővárosokban négy-öt-hat) mezőgazdasági nagyüzem. A családok: apró, erős kollektívák. A tsz-üzem: szabályos, tagozott, hierarchikusan felépülő szervezet. A falu, amelyben — és amelynek javára — az üzem működik: a családok tágabb kapcsolatrendszere, maga is egyféle laza, de szerves, történelmileg kiképződött közösség, a családi életforma és családi normavilág támasza, öre, erősítője. Ugyanaz a falu ugyanakkor a nagyüzemi fejlődés aktív részese és haszonélvezője.

A szövetkezeti nagyüzemnek a többi szövetkezeti nagyüzemmel kell lépeést tartania, országosan és tájilag kialakuló követelmények szerint. Egy tsz vezérkara a másikéra tekint; egyik agronómus a másik — a mellette előrefutó tsz — agronómusának termelési sikerét fogadja el a maga munkája mércéjének. A családok viszont egymásra néznek: egyik falusi família a másik életmódját, házáat, berendezkedését — hamarabb építkező szomszédét, rokonét — fogadja el a maga élete mércéjének.

KI MIBEN ÉRDEKELT?

Egykor úgy képzeltük: a termelőszövetkezet — előbb vagy utóbb — olyan szerves-szoros közösséggé válik, hogy a beletartozók egyéni-kiscsaládi érdeke mintegy beleolvad a gazdaság vitelének és fejlesztésének kollektív érdekébe; nem lesz ellentét, feszült elkülönülés a tag magánérdeke és a közösség, a nagyüzem érdeke között.

Nem egészen így lett. A falusi családok óriási többsége megőrizte, sőt, az új viszonyok közt tovább is építette autonómiáját. Másfelől: a nagyüzem mint modern gazdasági szervezet ugyancsak saját törvénye szerint fejlődik, meglehetősen függetlenül attól, hogy tagjai mennyire látják vagy nem látják át a nagyüzemi működés és fejlesztés bonyolult feltételeit. A „két fél” között — egyikén a falusi családok helyi összességét, másikon a termelőszövetkezetet értve — többnyire olyan kapcsolat épül ki, amely épp azért jó (ha jó), mert valamiképp *szereződésszerű*. Az üzem — pontosabban: vezetősége — megmondja, milyen munkáért mit fizet, milyen keresetért milyen teljesítményt követel. Ugyanígy a tag: ennyi munkát adok ennyiért, ilyen és ilyen feltétellel vállalom ezt és azt a munkakört vagy beosztást.

Ha nem is mindenütt és nem is teljesen érvényesülnek e megegyezéses, szerződészerű viszonyok, ma már ez a *tipikus*, ez a döntő. Ez uralkodik mind a szakszerűséget és képzettséget igénylő, mind az intenzív kézi munkát kívánó ágazatokban. Ez feszíti szét a hagyományos, „sima munkaegységrendszer”, ebben az irányban módosul és fejlődik a mezőgazdaság egész jövedelemelosztási, érdekeltségi szisztémája.

Közös érdek és magánérdek és családi érdek kapcsolódásának ez az új módja — és új elve — azért tört át annyi akadályon, félretolva egy sereg régebbi intézkedést, merev szabályt, mert *ez felel meg leginkább a mai mezőgazdaság, a mai falu valóságos szerkezetének, érdekviszonyainak és erőviszonyainak.*

Oka van annak, hogy nem sikerült beolvasztani az egyes embert, családstul, a termelés közösségébe. Hanem ehelyett (miután az első kísérletek kudarcából levontuk a józan tanulságot) az sikerült, az lett a feladat, hogy megteremtsük, kiépítsük, lépésről lépésre megfontoltan fejlesszük az autonóm nagyüzem kapcsolatait az ugyancsak autonóm családok százaival, országosan sok ezer önfejlesztő mezőgazdasági nagyüzemét sok százezer ugyancsak önfejlesztő családdal; felismerve és méltányolva „mindkét fél” viszonylagos önállóságát. Az érdekek közösségi egybeolvasztásának eredetileg elképzelt útja helyett az érdekkülönbség elismerésének és a kétféle — sőt többféle — érdek szervezett egyeztetésének: egyeztető — ha kell: kompromisszumos — egymásbakapcsolásának útját választottuk. Aki csak egy kissé is odafigyel arra, ami mezőgazdaságunkban a legutóbbi néhány évben végbement, látnia kell, hogy a nagy termelési felledülés egyik mély oka éppen ez: *az üzemi és családi érdekek újféle összeegyeztetése, realista egymásbakapcsolása.*

Gyakran leegyszerűsített értelemben használjuk ezt a szót: *érdek*. Mint ha semmi egyebet nem foglalna magában, csak azt, hogy mennél több pénzt keressünk — minél kevesebb és minél könnyebb munkával. A „homo ökonomikus” elvont sémája — majd azt mondtam: kísértete — lebeg itt elénk. A „gazdasági lényegére” egyszerűsített emberé (aki számos polgári gazdaságtani elmélkedés fő figurája volt): egyetlen, legalábbis gazdasági viszonylatban egyedüli meghatározó sajátossága, hogy minél nagyobb személyes haszonra tör minél kisebb erőfeszítés árán. Találkozunk gazdaságtani és szociológiai elméletekkel, amelyek — következetesen vagy következetlenül — ebből az embermodellből indulnak ki, feltételezve, hogy bizonyos „homo ökonomikus” nemcsak tovább él köztulajdoni, szocialista viszonyok között, hanem talán éppen itt és most bontakozik ki igazán. Most áll elő az igazi, a tiszta, a következetesen érdektudatos termelő-fogyasztó ember, hogy kiharcolja magának az egyenlő indulás és szabad versengés feltételeit, olyan viszonyok között, amikor — eltérően a kapitalizmustól — majd igazán árán kél el minden munkaerő és annak minden terméke.

Máskor meg — főképp filozófiai tanulmányokban — mereven ellentétes érdekfogalomba ütközünk. Eszerint az ember — sőt: az Ember — igazi érdeke, amelyet a történelem haladó folyamatában fokozatosan tudatosít és végül megvalósít: a benne rejlő emberi lényeg, valamiféle gazdag sokoldalúság és tevékeny boldogság vagy boldogító tevékenységáradás kibontakoztatása. S már most is e felé tartunk, ha csak félúton is; mai viszonyaink már alkalmasak ez irányú fejlődésünk meggyorsítására. Nem a pénzért dolgozunk, hanem a munka örömeért; hiszen a tevékenység és annak emberi — mások számára való — jelentése önmagában érték; így észleljük, éljük át önmagunk gazdag lehetőségeit; minél közhasznúbb a tevékenységünk, annál jobban. Valódi érdekünk tehát nem az, hogy minél kevesebb erőfeszítéssel minél több pénzt... Inkább ellenkezőleg: mi-

nél nagyobb és sokoldalúbb erőfeszítéssel minél több értéket adni a társadalomnak: közvetlen hasznunkra is, de főképpen, hogy meggyorsuljon az összesség fejlődése.

Micsoda hát a mai magyar falusi átlagember? Hideg, érdektudatos „homo ökonomikus” vagy önkifejlesztő „nembeli ember”? Vagy valami átmenet a kettő között? Félig arra törekszik (talán megszokásból, a múlt beidegzettségének, hamis tudatformáinak továbbélése folytán), hogy minél kevesebb munkával minél több pénzt hozzon össze — félig meg (már) arra, hogy kibontakoztassa a történelmileg benne rejlő „igazi embert”, a munkát önmagáért és embertársai öröméért kedvelőt, a potenciálisan ezeroldalút? Félig a munkamegosztás kényelmes oldalait-zugait kereső, kis előnyökért, ha kell, könyökkel-ököllel is viaskodó érdekeMBER — félig a már-már kibontakozó emberi teljesség ocsúdó előembere?

Nem is olyan elvont kérdés ez, amilyenek talán első pillanatra látszik. Ha módunkban volna úgy kifaggatni tízezer falusi embert, férfit, nőt, öreget, fiatalot vegyesen, hogy őszinte és kellően meggondolt, egyszóval igazi választ adjanak a kérdésre, „mit tartanak legfőbb érdeküknek” —, a feleletek alighanem tág skálán helyezkednének el.

Némelyik idős ember azt felelné: a nyugalmat, a békés öregedést. Mások, hogy a gyerekeiket vagy az unokáikat boldogulni lássák. Némelyik fiatal a sikert taksálná legtöbbre, sikert a másik nem, a kortársak, barátok szemében, a reá irányuló figyelmet, a dicsőséget. A másik fiatal — más alkatú vagy kissé érettebb — azt felelné: legfőbb érdeke, hogy módja legyen rendezett életet teremteni családjának, felnevelni két-három kedves gyereket; a munka és a pénz is voltaképp ezért érdekli. Akadna, aki a szakmában való kibontakozást, a szakmai-munkahelyi érvényesülést és előrelépést vallaná legfőbb érdekének, és legkevésbé fontosnak (észszerű határok közt), hogy több vagy kevesebb pénzt kap-e kedvelt munkájáért. Egy másik — sok másik — fiatal és érett korú ember viszont a megkereshető pénzhez mérné a munkakört, legfőbb érdekének nyíltan a boríték vastagságát vallaná. Ám, ha azt kérdeznénk, miért becsüli a pénzt, ismét csak az derülne ki (legtöbb esetben), hogy nem is a pénzt értékeli nagyra, hanem amit megvásárolhat rajta: családi házat, gépkocsit, a gyerekek jó indítását, társadalmi megbecsültetést. Volna tán, aki világot akarna látni, ha sok pénze lenne, a változatos életet tartva fő érdekének. És így tovább.

Mindenféle választ kapnánk (valószínűleg néhány alaptípusba jól elrendezhető válaszfajtákat), de olyat aligha (vagy igen keveset), amelyből egyértelműen az derülne ki, hogy a megkérdezett ember a „minél kevesebb erőfeszítéssel minél több pénzt” elv alapján fogja fel önnön legfőbb érdekét. És persze olyan választ sem — vagy igen ritkán —, amiből azt olvashatnánk ki, hogy a munkát mint ilyet tekinti az ember legfőbb életcélnek; önmagában, belső értéke, a benne és általa átélt szellemi-erkölcsi kielégülés révén, vagy mert a tevékenység kapcsolja be az értelmiség világközösségébe. Nem sok szavazatot kapna tehát a „homo ökonomikus”, még kevesebbet az elvont „igazi vagy nembeli ember”; s a többség sem egyik, sem másik absztrakt sémában nem ismerne magára.

A válaszok, gyanúm szerint, inkább arról tanúskodnának, hogy a többség azt tartja fő érdekének: közvetlen társadalmi viszonylatai rendben le-

gyenek. Harmonikus család vegye körül: házastársa szeresse, legalábbis becsülje; gyermekei tiszteljék, és valamelyest ragaszkodjanak hozzá. Munkahelyén ne ő legyen az utolsó ember, hanem legalábbis a szerényen megbecsült átlag jó dolgozók közé számíthassa magát; ha ugyan nem a legjobbak közé. Legalább egy baráti kör tagjának tekinthesse magát, ahol őt se hagyják ki a társaság közös ügyeiből. Legyen helye a világban, azaz a szűkebb vagy tágabb, számára érvényes emberi közösségekben. A műhelyben, a faluban, az iskolai osztályban, a baráti körben, a nemzedéki csoportban, az üzemben, a termelőszövetkezetben. Legyen harminc vagy háromszáz ember, akik között otthonosan mozoghat, s akiknek a magatartásmércéjéhez — tudva, nem tudva — tarthatja magát. Legyen, aki számon tartja, él-e az ember, észreveszi, ha tegyük fel, házat épít, és alkalomadtán megkérdi: „no, mikorra készültök el?”; észreveszi, milyen ruhában jár hétköznap és vasárnap asszonya, gyereke. És akikről viszont ő maga is tudja, és számon tartja mindezeket, hisz éppen velük érzi magát versengésben. Egymással versengve és egymás szeme előtt élünk mindnyájan, befogadtatást, elismertetést, megbecsülést sóvárogva.

Megbecsülés. Ez a szó fejezi ki a legpontosabban, amire az ember törekszik, legyen kisiskolás vagy szép temetésre áhító öregasszony, tsz-elnök, juhász vagy regényíró. Megbecsülés a családon és rokonságon belül és kívül, kisebb vagy nagyobb — áttekinthető — körben; szűkebb vagy tágabb, tanulatlan vagy magasabb iskolázott körben, helyi vagy országos vagy nemzetközi világban, aszerint, kinek hogy alakul a szakmája, társadalmi környezete.

A pénz, a több pénz, a sok pénz, az anyagi jólét ilyen vagy olyan foka, bár önmagában is érték — hiszen biztonságot ad, és a jó étel-ital, a meleg szoba, a nyaraló, a gépkocsi kényelme, az élet pénzen vásárolható változatossága persze önmagában is jó dolog —, mégis a pénz elsősorban arra való az emberek többségének, hogy megbecsülésüket növeljék és szilárdítsák általa.

Így van ez, és falun különösen így. Megmérhetően és szemmel láthatóan. Jól jelzi ezt az új házak mutatós külleme, az a sok költségesen berendezett és használatlanul álló „tiszta szoba”, a színes vakolat, a drága vaskerítés, a hajlított tető, a jómód tömérdek külső jele. Mennyi áldozatot meg nem hoznak az emberek ilyesmiért? Végső soron: a megbecsülésért, a számukra érvényes közvetlen társadalmi környezet elismerő gesztusaiért — vagy hogy csak az elítélést, a lenézést elkerüljék. Ha megfeszített erővel kell dolgozniuk azért a többkeresetért, amivel pár év alatt a megbecsült gyarapodók sorába emelkedhetnek — megéri. Még meg is koplalják a színes vakolatot, a díszes vaskerítés költségét.

De mindebben végső soron mégiscsak az anyagi érdek — a gyarapodás érdeke — érvényesül, vethetik ellenem. Miért éppen a jobban keresőt, a mutatósabb, magasabb életszinten élő embert becsüli többre a társadalom? Ha nem azért, mert a többiek is erre a magasabb életszintre törek-szenek?

Persze, arra törekszenek. De nem szimpla „homo ökonomikus”, nem egyvonalú gazdasági érdekember módjára. Hanem olyan társadalmi normák, közösségi értékítéletek közbeiktatásával, amelyek önálló érvényre tesznek szert, és közvetlenül orientálják az emberek magatartását és

mindennapi ítélkezését arról, hogy mi éri meg. Hogy: miért érdemes dolgozni, mibe mennyi erőt érdemes fektetni. Tehát, hogy mit tartanak, mit élnék át érdeküknek, sőt legfőbb vagy legerősebb érdeküknek.

Családok és termelőszövetkezeti nagyüzemek egymáshoz való viszonyából indultunk ki: az *érdekegyeztetés* problémájából. Azt keressük, mi a magyarázata, hogy nem sikerült az eredetileg eltervezett módon összeolvasztani a közös gazdaságfejlesztés érdekeit a tagok és családjaik érdekével. És miért sikerült az érdekegyeztetés új módon: úgy, hogy a szövetkezeti gazdaság elismeri a falusi családok anyagi és társadalmi önállóságát, autonóm érdekfeleknek tekinti önnön tagjait, és szabályszerű megállapodást köt velük, bármilyen munkáról, részes vállalkozásról, megkívánt teljesítményről legyen szó?

A régi, az 50-es években hirdett elképzelés — egyéb okok mellett — azért sem válhatott be, mert elvileg a dolgozó emberiség nagy közösségébe tudatilag beolvadni képes „nembeli embernek” fogta fel a falusi embert, gyakorlatilag pedig félig még igénytelen parasztnak, félig olyan aprócska „homo ökonomikus”-nak, akit a munkaegység arányában kifizetett év végi részesedés pár száz forinttal kisebb vagy nagyobb értéke kapcsol be a társasgazdaság érdekkörébe. Ez a keverék nem létezik, már akkor sem létezett. A valóban érvényes érdekek, amelyeken át az ember s üzem kapcsolata fejlődésképesen elrendezhető, másképpen tevődnek össze. Azokban a döntő faktor: *a család stabilitása és emelkedése. És megbecsültetése.* Olyan társadalmi közegben, a falu közösségében, amely elsősorban aszerint méri a felnőtt férfit és asszonyt: mit tesz családja boldogulásáért.

A termelőszövetkezeti gazdaságnak rá kellett épülnie a falusi családok konkrét igényeire, hogy gazdaságilag és társadalmilag gyökeret verjen, és megalapozhassa nagyüzemenként való fellendülését.

3. AZ ÉRTELMIÉGI FUNKCIÓK KAPCSOLÓDÁSA

Gazdasági életünk — országosan, városon, falun egyaránt — három alapvető szervezeti formára épül. Az egyik a *család*. A második az *üzem*. A harmadik az *állam*.

Tulajdona, pénze, hatásköre, hatalma ennek a háromnak van. A termelés és fogyasztás javai fölötti rendelkezés e három fő szereplő közt oszlik meg.

Mai társadalmunk érdekstruktúrája is erre a három szervezeti formára alapozódik. Az össztársadalmi érdeket hordozó államnak be kell kapcsolnia ezer és ezer üzemi kollektíva partikuláris érdekét is, millió család — egyenként kicsiny, összességében hatalmas erejű — érdekét is, ezeket a közérdekű és apró motorokat, hogy az egész gazdasági gépezet jól működjék.

A háromfajta érdek — az állami, az üzemi és a családi — távolról sem vág mindenben egybe. A család minél többet akar magának a tartós és napi fogyasztási cikkekből: házat, berendezési tárgyakat, nyaralótelket, ruhát, tartalékpénzt, biztonsági alapot még az unokák számára is. Az össztársadalom — és képviselőiben: az állam — csak annyit engedhet át mindezekből az egyes családoknak, amennyi arányosan jut; az arányt pe-

dig aszerint kívánja megszabni, hogy ki mennyi és milyen munkával járul hozzá az osztársadalmi termeléshez, a közös gyarapodáshoz. Az üzemenek pedig — akár állami vállalat, akár termelészövetkezet — egyszerre kell képviselnie az állami osztársadalmi érdeket dolgozói felé, és dolgozóinak érdekét az állam felé, s eközben neki magának mint sajátos, külön szervezetű gazdasági-társadalmi egységnek is megvannak önnön működési és fejlődési érdekei. Más természetű partikuláris érdekek is bekapcsolódnak, de ezektől most tekintsünk el. El is tekinthetünk, mert ez a három szervezeti forma — állam, üzem, család — a legfontosabb.

Ezekre épül nemcsak a gazdaság — termelés és fogyasztás — mechanizmusa, hanem a társadalomé is. A társadalom életének, nem gazdasági (vagy nem szigorúan gazdasági) funkcionálásának, viszonylatainak, az emberi kapcsolatok formálásának is ez a három szervezeti fő vonala rajzolódik ki. Családközösség, munkahelyi szervezet és állami szervezetség: egyre inkább ebben a hármas keretben határozódik meg életünk. A falusi emberé is. A városiéhoz képest azzal a különbséggel, hogy a három alapvető szervezeti formához itt egy negyedik is csatlakozik: maga a falu. De ha közelebből vizsgáljuk a dolgot, úgy találjuk: a falu nem annyira önelvű, sajáttörvényű társadalmi egység, hanem inkább a családok tágabb közössége, a családok törekvéseinek, életnormáinak kollektív kifejezője. A családok helyi összességeként, a családi érdek összegezőjeként, felerősítőjeként funkcionál.

Család, üzem, állam. Ez a hármasság határozza meg a falusi értelmiség helyzetét is. Ebben a hármas struktúrában helyezkednek el mindazok a tevékenységi formák, amelyek tanultságot, magasabb iskolázottságot, intellektuális készséget kívánnak. *Család, üzem, állam összekapcsolódó és egymásnak feszülő funkciói, a három szervezeti forma párhuzamos és ellentétes érdekei, egymás közti kapcsolatai szabják meg a szellemi munka és a szellemi munkások helyét mai gazdasági és társadalmi szervezetünkben.* Különösen falun, ahol a szellemi munka szférája kevésbé önállósulhat, mint a nagy városi központokban.

Kit tekintsünk falun értelmiséginek?

Szakítanunk kell a szó megszokott, hagyományos értelmezésével, ami szerint kizárólag az egyetemet-főiskolát végzett emberek értelmiségiek. S hogy az értelmiség kivételes, mondhatni, kiváltságos tanultsága, különleges tevékenysége folytán a munkásságtól és parasztságtól életformában is, tudatilag is elkülönülő társadalmi csoport vagy réteg. *Mai viszonyaink közt helyesebb, ha a munkamegosztásban elfoglalt hely, azaz munkakör vagy munkajelleg szerint döntjük el, ki értelmiségi és ki nem az.* S eszerint értelmiséginek tekintünk mindenkit, aki hivatásszerűen szellemi munkát végez. Akár kijárta a megfelelő szintű iskolát, akár nem.

Nemcsak az orvost, állatorvost, pedagógust, gyógyszerészt, jogászt, közgazdászt, mérnököt, agronómust tekintjük tehát értelmiséginek e fejtegetés során. Hanem a termelészövetkezet parasztból lett elnökét, és más vezetőjét, a tanácsi apparátus, a tömegszervezetek funkcionáriusait, a kereskedelmi-szolgáltatási stb. hálózat mindazon dolgozóit is, akik kizárólag vagy túlnyomórészt szellemi tevékenységet folytatnak, huzamos idő óta, élethivatásként. A szellemi munkához értve persze az irányítás munkáját is.

Ha így tekintjük, a mai értelmiség számszerűen is igen tekintélyes réteg. Egy átlagos — mondjuk háromezeröttszáz lelket számláló — faluban ma már hatvan-nyolcvan szellemi munkával elfoglalt embert találunk. Valamivel nagyobb községben százat is.

Mi köze ennek az állam-üzem-család hármassághoz?

Elsősorban az, hogy a mai falu értelmiségei — kevés kivétellel — vagy az állami, vagy az üzemi szervezetben dolgoznak. Munkakörük, iskolázottságot vagy tapasztalati szellemi képzettséget kívánó funkciójuk az állam tanácsrendszerű szervezeti szférájába kapcsolja be őket — vagy az üzemi-vállalati szervezetbe. Vagy „állami emberek”, mint a pedagógusok, a tanácsstítkár, a körorvos, az állatorvos, vagy üzemiek, mint az agronómus, a könyvelő, a tsz-jogász. „Állami ember” falun a művelődési ház igazgatója és a függetlenített könyvtáros is. „Állami ember” — jogilag félig, a valóságban kilenctizedrészt — a tanácselnök is. Üzemi ember, azaz az üzemi-vállalati szervezetbe betagolt, annak elkötelezett ember a termelőszövetkezeti elnök is, ha választás révén, a tagok, a tsz-be tömörült családok megbízatása folytán került is az elnöki székbe.

Természetes, hogy így van. Hiszen mindazoknak a munkáknak, amelyek képzettséget kívánnak, vagy az üzem, vagy a tanácsállam a szervezeti formája. Szellemi munka folyhat-e családi keretben? Főiskolát végezzen a háziasszony, hogy képzett háziasszony és diplomás anya legyen? Egyetemen oktassuk a háztáji sertéshizlalást és a konyhakert művelését? Vagy a családi bevételek beosztásának magas tudományát? Nem is erről van szó. Csupán arról, hogy egyelőre nincs — se városon, se falun — szellemi munkakör, értelmiségi tevékenység, amely (akár csupán a tanácsadás, az igényelt és elfogadott segítés módján) valahogy átfogná a család élet-szféráját és belső élekvilágát.

A család belső munkájában — arra gondolok, amit maguk a családtagok, elsősorban az anya és az apa, végeznek a család belső rendje, a gyerekek nevelése terén — mindenütt elválaszthatatlanul összefonódik egy sor fizikai és egy sor szellemi tevékenység. Ám az a szellemi munka, amit a család önmaga keretein belül végez: falun egyelőre apáról fiúra, anyáról lányra szálló hagyományos fogalmakon és tapasztalati ismereteken alapszik. A képzett értelmiségiek tevékenysége pedig kívülről, az állam oldaláról és megbízásából vagy az üzem sajátos érdekei és szempontjai szerint kapcsolódik a családok életéhez. Pedagógus és orvos, könyvtáros és agronómus, tanácselnök és gyógyszerész, óvónő és a GELKA-szolgálat technikus-szervezője: mindnyájuk munkája a családok szükségleteihez is igazodik. De mindnyájuké kívülről, másik szférából. Bármilyen fontos és elismert, életbevágó és méltányolt munkát végeznek mindezek az értelmiségiek a családok érdekében is, tevékenységük kívül reked a család világán.

4. MŰVELŐDÉS ÉS ÉRDEK

Nem szeretjük egymás mellett látni a két szót. Mintha semmi közük nem lenne egymáshoz, sőt kívánnánk is, hogy ne legyen. Mintha az érdek felbukkanása a kultúra — különösen az olvasás, a műélvezés, művészeti kul-

túra — mögött, megszentelténé a magasztos berket, ahol a szellem tanyázik. Pedig érdek nélkül senki sem olvas, tanul, tanít, művelődik; érdek nélkül senki sem nevelődik, és senki sem nevel.

Persze, mást kell értenünk a szón, hogy érdek, mint egyszerű anyagi érdeket.

Beszéltem arról, miképp fest a mai magyar falu „érdekstruktúrája”. Egyfelől a családok, másfelől a mezőgazdasági nagyüzemek érdekvonala áll; a kétféle érdek egyeztethető és egymásba kapcsolható, ugyanakkor szembe is kerülhet egymással; mindkettő felett ott létezik és érvényesül, emezekkel is összefonódva, mégis külön érdekkomplexumként az osztársadalom fejlesztési és védelmi érdeke, amelyet az állam és annak szervei testesítenek meg és hordoznak.

Kinek érdeke, hogy az emberek tanuljanak és művelődjenek? Természetesen: mindenkinek. Valódi *osztársadalmi érdek* ez. Mindnyájan a legnagyobb mértékben érdekelve vagyunk társadalmunk összes tagjának művelődésében. Minél több a képzett ember, a kitűnő szakmunkás, a egyszerű orvos, a pompás tanár, a kiváló technikus, az invenciózus feltaláló, a precíz jogász, a körültekintő és mélyen kulturált igazgatási szakember körülöttem: annál jobb dolgom van nekem is. Egymás munkájának minőségétől függünk a nap minden percében: semmink sincs, amit ne mások állítanának elő számunkra.

Csak abban vagyok érdekelve, hogy minél több embertársam minél képzetlenebb legyen a maga szakmájában? Mellékes, hogy azon kívül tud-e valamit, olvas-e, művelődik-e, tájékozott-e az ország és világ, történelem és emberi lélek dolgában? Legmélyebb érdekem, hogy emberséges és javuló világ vegyen körül. Olyan, amelyben az emberek, azon kívül, hogy munkájuk fogaskerékként illeszkedik egymáshoz, nem maradnak közönyösek egymás iránt. Többet akarnak egymástól, mint árut cserélni áruért, részmunkát beváltani mások részmunkájára.

A közműveltség: elemi közérdek. Az én kulturáltságom mindenki másnak érdeke, akivel így vagy úgy, közvetlenül vagy közvetve kapcsolatban vagyok, és viszont. Azért is, mert az általános kulturáltság a gazdasági haladás gyorsulásának is elemi feltétele. S ezen túl: mert javaink mennyiségénél becsesebb életünk minősége. S ez mindenekelőtt a velünk ezer szálon kapcsolódó többi ember életének minőségétől és minőségmennyiségétől függ.

Térjünk vissza a mai magyar faluba. Melyik konkrét, hatékony társadalmi szervezet testesíti meg, hordozza, képviseli, követeli, sugározza a művelődés érdekét? A család? A tsz-tagság? A tanács? Milyen mechanizmuson át érvényesül a közművelődés közérdeke?

Egy valami érvényesül valóban — és ez is nagy vívmány — a szakmai képződéshez és az iskolavégzéshez fűződő érdek. Ezt már tudják, vállalják, hordozzák, felnövő tagjaik számára közvetítik a családok. Száz- és százezer család követeli meg gyermekétől, hogy elvégezze az általános iskolát, majd valamilyen szakmai vagy más középiskolát. Ezt a közérdeket — a szakmai iskolázódás osztársadalmi érdekét — már sikerült a családi kisközösségek szervezetével elfogadtatni, abba mintegy átültetni, a családon belüli hatásrendszerrel felerősíteni.

De ami ezen túl van, sőt, ezen túl kezdődik?

A falusi közművelődés külsődleges fejlődéséről adatok tömegét idézhetnénk. De legalább ugyanolyan súlyú közvetlen tapasztalatot arról is, hogy a művelődés nagy áramlata az utóbbi években (éppen az anyagi gyarapodás és konszolidálódás új hulláma idején) megrekedt. Egy sereg forma kiürült: kihalt belőle a tartalom. Iskolatípusok, tanfolyamtípusok, önművelési formák veszítették el vonzó erejüket. S ami a legsúlyosabb: a spontán tájékozódásnak, a nagyvilág, a hazai közügyek iránti érdeklődésnek az a lendülete, mely a felszabadulás utáni első időszakban erős volt, megtört. A bizonyítvány, a pusztai iskolavégzettség sokkal fontosabb százezres családot szemében, mint a tudás, ami mögötte áll vagy nem áll.

A közművelődési közérdek — a mélyebb kulturálódáshoz fűződő összértésadalmi érdek — nem találta meg a maga „új mechanizmusát”. Nem is lehet azt olyan módon, józan számítással megkonstruálni, mint a gazdasági mechanizmust. Hanem csak úgy, ha bekapcsolódnának azok a hajtóerők, amelyek az emberek tömegét erőfeszítésre ösztönöznék. A „társadalmi elvárás” hajtóerői. *Ha műveltnék lenni, élethossziglan elmélyülten művelődni: megbecsülést, éspedig közvetlen, érvényes társadalmi megbecsülést teremne.* Szóval, ha az érvényes közösségek és szervezetek, a család, az üzemi közösség, a falu, a műhelykollektíva, fiatalok számára az iskolai osztály és a nemzedéki baráti kör követelné meg többé-kevésbé mindenkítől, hogy művelődjék, s jutalmazná elismeréssel, megbecsüléssel a kulturálódást.

De hogyan lehet társadalmi normává tenni azt, ami a társadalomnak spontánul nem normája? Hogyan lehet, teszem azt, Jászfényszaru vagy a szabolcsi Nyírkáta társadalmában, ember és ember közötti kapcsolataiban elültetni egy követelményt, amely ezideig nem él? Hogyan lehet a falusi értelmiségit érdekeltté tenni társadalmilag — az érvényes közmegbecsülés bekapcsolásával — a mélyebb művelődésben, ha jelenleg nem érzi magát érdekeltnek, s ilyen formán valóban nincs is érdekelve abban?

Valahol mégis el kell kezdeni. Talán ott, hogy azok a nagy ösztársadalmi szervezetek, amelyeknek — centralizált felépítésüknél és nevelő lehetőségeiknél fogva — módjukban áll tagjaik magatartását és gondolkodását bizonyos mértékig alakítani: fogadják el a mélyebb művelődés igényét az emberi érték egyik ismérvének. Azután: hogy mindazok a szakmai testületek és országos megterületi szervezetek, amelyek a pedagógusok, orvosok, agrárszakemberek, s egyéb értelmiségiek munkájára és életvitelére, továbbképzésére és társadalmi minősítésére hatással lehetnek: ugyancsak emeljék a kulturális mércét. Fokozzák e tekintetben is a követelményeket tagjaikkal szemben; teremtsék meg — a szakmai továbbtanuláson kívül — az általános művelődés segítésének intézményes módszereit. Továbbá: a felsőfokú és középfokú iskolákon, a tanári karok belső követelményvilágán, a szakmai oktatási folyamatok általános kulturáltságán, az iskolák légkörén, az iskolavégzéshez fűződő elemi követelmények szintjén is múlik — talán éppen ezen fordul meg, hosszabb távon — a műveltség és a művelt ember társadalmi értékelése. A módszerek átgondolhatók. Attól kezdve, megkívánja-e egy tantestület önnön tagjaitól az olvasást, az elmélyülést egy-egy témakörben; odáig például, hogy megtanítyják-e a végzős gimnazistákat vagy a végzős agrármérnököket a folyóiratok megbecsülésére.

A művelődési követelmények fokozatos intézményes emelése és elmélyítése révén juthatunk előbb-utóbb oda, hogy a család — előbb egy kisebbség, majd évtizedek alatt a többség — a maga érdekének fogja fel a családtagok, elsősorban a fiatalok művelődését. S a maga eszközeivel — a családi szoktatás, nevelés, a családi értékrend eszközeivel — dolgozni is kezdjen ezen.

A családi érdek, az üzemi és osztálytársadalmi érdek gazdasági összekapcsolását nagyjában-egészében sikerült — legalábbis egy hosszú fejlődési szakaszra érvényes módon — megoldani. Az osztálytársadalmi művelődés, a mélyebb közművelődés érdekét még nem tudtuk sem az üzemi, sem a családi érdekekkel elevenen összeötvözni.

A vidéki értelmiség helyzete

A Társadalomtudományi Intézet szociológiai csoportja 1968-69-ben felmérést végzett Bács, Borsod és Csongrád megye értelmisége körében. Folyóiratunk 1971/1-es számában Módr a L á s z l ó és S z e l é n y i I v á n ismertették A vidéki értelmiség helyzete című szociológiai vizsgálat tárgyát, módszerét, céljait, tematikáját, s az 1223 elemzésre alkalmas kérdőív feldolgozásának módját. Az intézet munkájában — a munkásosztályllyal foglalkozó kutatások mellett — az utóbbi években az értelmiséggel kapcsolatos szociológiai kutatások is önálló témaként szerepelnek, visszatükrözve az értelmiség növekvő jelentőségét társadalmunkban. Az utóbbi másfél évtizedben, kiváltképp vidéken, rendkívül dinamikus az értelmiség számarányának fejlődése, szerkezetében ez a réteg szinte minden tudományterületet, szakágazatot felölel, és minőségileg is előnyös az összetétel alakulása. Így a körükben folytatott felmérés indokolt kezdete a szociológiai kutatásoknak, s az értelmiség egészére vonatkoztatható fontos útbaigazításokat, ismereteket adhat.

Feltárandó a vizsgálat eredményeit, az intézet 1971 tavaszán megkezdte hét, egyenként 100—100 statisztikai táblát és egy-egy tanulmányt tartalmazó kötet kiadását. Az adatok és elemzésük a legfőbb összefüggésekre kívánják a szakemberek, az érdeklődők figyelmét felhívni, tehát nem tekinthetők „végterméknek”. Ezt az elsődleges feldolgozást elmélyült tudományos, elemző és általánosító munka követi, amelyhez rövideen teljesebb és összehasonlító ismeretanyag is rendelkezésre áll majd: megkezdődött ugyanis a fővárosi értelmiség helyzetének szociológiai vizsgálata. Mindez természetesen nem csökkenti a feltáró jellegű kötetek értékét. Statisztikai adataik és a hozzájuk fűzött értelmező, magyarázó bevezetők megalapozzák és megkönnyítik a kutatómunka folytatását.

A vidéki értelmiség körében végzett felméréseket bemutató és elemző sorozat III. kötetéhez, amely a vidéki értelmiség társas kapcsolataival foglalkozik, Akszentievics György írt bevezető tanulmányt, s a témát annak keretében megvitatták Szegeden. A téma iránti érdeklődésre tekintettel közöljük most a tanulmány kissé átdolgozott és rövidített változatát és összefoglaló ismertetést adunk a szegedi ankét vitájának lényegéről.

A vidéki értelmiség társas kapcsolatai

Köztudott, hogy a társas kapcsolatoknak jelentős a szerepük mind az egyén, mind a társadalom szempontjából. Az egyén élettevékenységének túlnyomó része csoportokban zajlik, és az egyén számára ezek a csoportok jelentik a társadalomnak közvetlenül elérhető, „befogható” részeit. A társadalom szempontjából a különböző csoportok jelentőségét elsősorban az adja, hogy nem kis mértékben a társas kapcsolatok tartalmi és formai elemeitől, funkcionálásától függ az egyének integrálódása a társadalomban.

Az említett felmérés során a társadalomban fellelhető számtalan kapcsolat-típus közül a rokon, a baráti és a szomszédai csoportokban fennálló kapcsolatokat vizsgáltuk, s azok formai elemeit kutattuk. E kapcsolatok kialakulásának, mélyebb okainak, indítékainak vizsgálata még megoldandó feladat, amelynek elvégzésére egyéb módszerek (pl. egyéni és csoportos beszélgetések) a kérdőíves felméréseknél alkalmasabbak.

Elemzésünkben a rokonokkal, a szomszédokkal, a munkatársakkal és nem munkahelyi barátokkal való összejöveteleket, kölcsönös látogatásokat tekintettük a társasági kapcsolat fenntartását jelző fő ismérvnek. További kérdéseinkben nem tettünk különbséget a kapcsolatok felsorolt típusai között, ennek megfelelően a válaszadó döntötte el, hogy például a három legjobb barátja között említi-e a szomszédot is.

A társas kapcsolatok vizsgálata azt célozta, hogy az eddiginél részletesebb és pontosabb képet nyerjünk többek között a vidéki értelmiség gyakran emlegetett zárt tagozódásáról, megállapítsuk, valóban létezik-e egy viszonylag zárt értelmiségi kör. Meg akartuk vizsgálni olyan feltevések valódiságát, hogy a társadalmi státus emelkedésével a családok érintkezési köre kitágul és megnövekszik a baráti kör jelentősége; a társasági kapcsolatok intenzitása és homogenitása eltérő az egyes értelmiségi foglalkozási csoportokban stb. Választ kívántunk kapni olyan kérdésekre, hogy egyes értelmiségi csoportok milyen foglalkozású, beosztású emberekkel barátkoznak elsősorban, a munkahelyen kívüli munkatársi kapcsolatok mennyire irányulnak „felfelé”, azonos szintre vagy „lefelé”, mennyire ítélik kívánatosnak a baráti kapcsolatokat a munkatársak között, és ezzel szemben hogyan alakulnak a tényleges kapcsolatok stb. Választ keres-

tünk végül arra a kérdésre is, hogy a vidéki értelmiség körében mennyire terjedt el a családcentrikus magatartás és ezt az érintettek milyen tényezőkkel magyarázzák.

1. A TÁRSAS KAPCSOLATOK KÖRE ÉS GYAKORISÁGA

Helyben lakókkal a vidéki értelmiség 83 százaléka, más városban (községben) lakókkal 82 százaléka tart kapcsolatot. Az adatok feldolgozása során a helyi és a távoli kapcsolatokat nem vetettük össze, ezért nem tudjuk pontosan megállapítani, hogy mekkora hányadot képviselnek azok az értelmiségiek, akik nem járnak össze senkivel. Annyit mindenesetre megállapíthatunk, hogy ezek aránya 17 százaléknál mindenképpen alacsonyabb.

A társas kapcsolatok fenntartása tekintetében a különböző *munkaterületen* dolgozó értelmiségiek csoportjai között nem találunk lényeges eltéréseket. Helyben lakókkal például a politikai munkaterületen tevékenykedők¹ 86, a gazdaságban dolgozó értelmiségiek² 84 és a humán foglalkozásúak 82 százaléka tart kapcsolatot.

Iskolai végzettség szerint rendezve az adatokat már valamivel nagyobb különbségeket tapasztalunk, erőteljes tendenciáról azonban ebben az esetben sem beszélhetünk. Az érettségivel nem, de pártfőiskolai végzettséggel rendelkezők közül választották a legtöbben (kb. 88 százalék), hogy fenntartanak *helyi* kapcsolatokat. Az érettségizettek körében ez az arány valamivel kisebb mértékű (kb. 86 százalék), az egyetemet végzeteknél pedig a legkisebb (83 százalék).

A lakóhelyen kívüli, *távoli* személyes, baráti kapcsolatok a helyi kapcsolatokkal szinte azonos mértékűek a vidéki értelmiség körében. A távoli kapcsolatok meglehetősen széles körűek, a megkérdezettek több mint kétharmadának három vagy több távoli barátja van, 17 százalékuknak tíznél is több.

Abban, hogy a diploma „növeli” a távoli és „csökkenti” a helyi kapcsolatok előfordulásának valószínűségét, véleményünk szerint, fontos szerepet játszik az egyetemi hallgatók — és különösen a diákszállóban lakók — között kialakuló barátságok tartóssága. Természetesen szerepet játszhatnak ebben egyéb tényezők, pl. az egyetemi évek alatt kialakuló szélesebb körű általános és szakmai érdeklődés, vagy akár a „beszűküléstől” való félelem is.

E tanulmány keretében a *helyi társas kapcsolatokat* különböző típusaik szerint is vizsgáljuk. Ennek során a *rokon*i, a *szomszédi*, a *munkahelyi* eredetű és a *nem munkahelyi* baráti kapcsolatokat különböztetjük meg.

Meg kell jegyezni, hogy a társas kapcsolatoknak ez a négy fajtája — eredetét tekintve — tulajdonképpen két fő csoportra: választható és nem választható kapcsolatokra oszlik. Nem választhatjuk meg rokonainkat és általában szomszédainkat, legfeljebb azt dönthetjük el, tartunk-e velük kapcsolatot vagy sem. A baráti kapcsolatokban a munkatársi és a nem munkatársi barátságokat különböztetjük meg. Ez a megkülönböztetés nem tűnik túl szerencsésnek, mert a munkahelyen kívüli munkatársi kapcsolatok csak a *jelenlegi* munkahelyhez kapcsolódnak, az „egyéb” barátságok között pedig sok olyan is lehet, amely az előző munkahelyeken alakult

ki, és ebben az értelemben szintén munkahelyi eredetű. A jelenlegi munkatársakkal a munkahelyen kívül fennálló barátságokat azért kezeljük mégis külön, mert jellegük és funkciójuk sok tekintetben eltér a nem munkahelyi barátságokétól.

A vidéki értelmiség körében általában a munkatársakkal és a nem munkahelyi barátokkal való találkozások dominálnak; a megkérdezettek kétharmada tart fenn ilyen kapcsolatokat. Ennél valamivel alacsonyabb azok aránya, akik rokonaikkal járnak össze. A szomszédokkal való barátkozás jóval kisebb mértékű, a megkérdezetteknek kevesebb mint a fele tart fenn baráti kapcsolatokat szomszédaival.

A különböző foglalkozási csoportokba tartozó értelmiségiek közül elsősorban a politikai munkaterületen dolgozók tartanak fenn társas kapcsolatokat, sorrendben őket követik a gazdasági és a humán értelmiségiek.³

A *rokoni kapcsolatokat* elsősorban a politikai és gazdasági munkaterületen dolgozó értelmiségiek tartják. Az előbbieket 70, az utóbbiak 68 százaléka találkozik időnként rokonaival, a humán értelmiségiek esetében a megfelelő arány 61 százalék. (Mivel kérdésünk csak a megkérdezettel egy városban, községben lakó rokonokra vonatkozott, a fenti adatok azt is kifejezik, hogy mely munkaterületen dolgozóknak van több, velük egy helységben lakó rokonuk.) Ha viszont a találkozások gyakoriságát is figyelembe vesszük, kitűnik, hogy a helyi rokonokkal kapcsolatot tartók közül a párt- és az államapparátusban dolgozóknak háromnegyede, a gazdaságban dolgozó értelmiségieknek kb. 70 és a humán értelmiségnek kb. 60 százaléka hetenként legalább egyszer találkozik egy-egy rokonával. Adataink tehát azt mutatják, hogy *a rokon kapcsolatokat elsősorban a politikai munkaterületen dolgozó értelmiség ápolja.*

A *szomszédi kapcsolatok* fenntartása szintén a párt- és az államapparátusban dolgozók körében terjedt el a legnagyobb mértékben, kereken kétharmaduk jár össze szomszédaival. A gazdasági és a humán munkaterületeken dolgozók már kevésbé keresik szomszédaik barátságát. Az előbbieket 51, az utóbbiak 43 százaléka barátkozik csak a szomszédokkal.

A *munkahelyi eredetű barátságok* szinte azonos mértékben terjedtek el a különböző munkaterületen dolgozó értelmiségiek körében; mintegy kétharmad részük tart baráti kapcsolatot munkatársaival. A találkozások gyakorisága ugyancsak alig függ a megkérdezettek munkaterületétől. A munkahelyi eredetű barátságok között az azonos beosztásúakkal való kapcsolat terjedt el a leginkább; a megkérdezettek 80 százaléka barátkozik egy vagy több azonos beosztású kollégájával. Azoknak, *akiknek van beosztottjuk*, kétharmada tart fenn baráti kapcsolatot egy vagy több beosztottjával. Ugyanakkor a felettesekkel való barátkozás tekintetében ez az arány 58 százalék.

A felsoroltakon kívüli, úgynevezett *nem munkahelyi barátságok* elsősorban a párt- és az államapparátusban dolgozók körében terjedtek el; háromnegyed részüknek van ilyen barátja. A gazdasági és a humán értelmiségnek egyaránt kb. kétharmada barátkozik nem munkahelyi barátokkal. A találkozások gyakoriságában a fenti értelmiségi csoportok között szinte egyáltalán nincs különbség.

A kapcsolatok számán, illetve meglétén vagy nemlétén túl, a társasági kapcsolatok fontos jellemzője a *találkozások gyakorisága, ezért ezt külön*

is megvizsgáltuk.⁴ A heti egyszeri és többszöri találkozásokat együtt tekintve a megkérdezettek leggyakrabban rokonaikkal járnak össze, legritkábban pedig nem munkahelyi barátaikkal találkoznak. (A megkérdezettek közül rokonaival 43, szomszédaival 34, munkatársaival 31, nem munkahelyi barátaival pedig 29 százalék találkozik hetenként legalább egyszer.)

A leggyakoribb — a hetenként többszöri — találkozások elsősorban a szomszédi kapcsolatokban terjedtek el, a megkérdezettek 23 százaléka jár össze heti több alkalommal szomszédaival. Annak, hogy a heti többszöri találkozások a szomszédi kapcsolatokban dominálnak, elsősorban a lakások közelsége lehet az oka, mivel korábban említett adataink szerint a vidéki értelmiségnél éppen a szomszédi kapcsolatok terjedtek el a legkisebb körben. A találkozások gyakoriságát tekintve a szomszédi kapcsolatok után közvetlenül a rokon kapcsolatok következnek, a vidéki értelmiség 21 százaléka találkozik heti több alkalommal is rokonaival. Az ilyen gyakori találkozások aránya a munkahelyi eredetű barátságok esetében már valamivel alacsonyabb, a megkérdezettek 17 százaléka találkozik hetente többször munkahelyi barátaival. A heti többszöri összejárás a nem munkahelyi barátok esetében terjedt el a legkevésbé, nem munkahelyi barátaival a vidéki értelmiségnek kevesebb mint egytizede találkozik ilyen gyakran.

Az eddigiekből is kitűnik, hogy a vidéken élő értelmiségiek leggyakrabban (hetenként többször is) rokonaikkal és szomszédaikkal találkoznak, s lényegesen ritkábban jönnek össze munkatársaikkal és nem munkahelyi barátaikkal.

A találkozások gyakorisága — amely a kapcsolatok intenzitását fejezi ki — egyértelműen bizonyítja, hogy a vidéki értelmiség körében a társas kapcsolatoknak igen nagy a jelentősége. Azt ugyan nehéz eldönteni, hogy a kapcsolatokat nem tartó vidéki értelmiségiek legfeljebb 17—18 százalékos aránya önmagában magas-e vagy alacsony. Azt azonban nyugodtan állíthatjuk, hogy akik fenntartanak ilyen kapcsolatokat, azok intenzíven ápolják is azokat.

2. A BARÁTI KAPCSOLATOKBAN MEGMUTATKOZÓ TENDENCIÁK

A vidéki értelmiség társasági, baráti kapcsolatainak értékeléséhez fontos adalékot nyújt annak vizsgálata, hogy a különböző foglalkozási stb. csoportokhoz tartozó értelmiségiek elsősorban csoportjukon belül vagy azon kívül alakítják-e ki kapcsolataikat, illetve a különböző csoportok közötti kapcsolatokban milyen tendenciák figyelhetők meg. A társas kapcsolatok ilyen elemzése természetesen azt is megmutatja, hogy a vidéki értelmiség társas kapcsolata milyen mértékű a saját rétegén belül és milyen mértékű a nem értelmiségekkel való barátkozás.

Ennek a problémakörnek a feltárásához a válaszadó három legközelebbi barátjának foglalkozásából és beosztásából indultunk ki. Ezeket az adatokat alapvetően négy szempont szerint dolgoztuk fel:

1. Választ kívántunk kapni a — három legjobb barát adataival jellemzett — *baráti kör foglalkozás szerinti zártágának mértékére*. Ehhez a megkérdezetteket aszerint csoportosítottuk, hogy baráti körük egyrészt

önmagában, másrészt a válaszadót is beleértve teljesen vagy többségében azonos foglalkozásúakból áll-e vagy sem.

2. A *baráti kör beosztás szerinti zártságának* megállapítására a válaszadókat túlnyomórészt vezetőkkel, beosztott értelmiségiekkel, vagy fizikai dolgozókkal barátkozók csoportjaiba soroltuk, illetve azokat is megkülönböztettük, akiket az előbbi három csoport egyikébe sem sorolhattunk.

3. A válaszadókat aszerint is csoportosítottuk, hogy három legjobb barátjuk közül legalább egyik politikai funkcionárius, munkás vagy paraszt-e. Ezt talán a *baráti kör struktúrája politikai szempontú nyitottságának* nevezhetnénk.

4. Lényegében a *baráti kör foglalkozási csoportok szerinti zártságának* mértékét próbáltuk feltárni, amikor a válaszadókat attól függően csoportosítottuk, hogy három legjobb barátjuk között van-e politikai, gazdasági vagy humán munkaterületen dolgozó értelmiségi.

Az esetleges félreértések elkerülése miatt előrebocsátjuk, hogy kutatásaink szerint a vidéki értelmiség a társas kapcsolatok szempontjából csak kismértékben nyitott más társadalmi rétegek felé; az értelmiségen belüli csoportok elkülönülése, zártsága tekintetében ugyanakkor csak jóval gyengébb tendenciákat figyelhetünk meg. Azért tárgyaljuk mégis előbb az értelmiségen belüli csoportosulásokat, mert — az adatok feldolgozásának technikájából adódóan — ezek elemzése során tárul fel az értelmiségnek mint rétegnek a zártsága.

a) *A különböző foglalkozású értelmiségiek baráti körének struktúrája*

A baráti kör struktúrájának *foglalkozás szerinti zártsága a pedagógusoknál és az orvosok-gyógyászok körében a legnagyobb*, a felsoroltaknak több mint 40 százaléka zömében vele azonos foglalkozásúakkal barátkozik. Ennél valamivel kevésbé zárt, de még mindig az átlagnál zártabb az egyetemi-főiskolai oktatók és a szabadfoglalkozásúak baráti köre, viszont a zömmel velük azonos foglalkozásúakkal barátkozók aránya a párt- és az államapparátusban dolgozók és a gazdasági vezetők között az átlagos 31 százalékkal szemben csak 15—15 százalékot tesz ki.

Felmérésünkben félreérthetetlenül kitűnik, hogy foglalkozás szerint a párt- és az államapparátusban dolgozók, valamint a gazdasági vezetők baráti köre a legkevésbé zárt. Itt meg kell állnunk egy percre, mert vannak ennek ellentmondó adataink is. Ennek az az oka, hogy az adatok feldolgozása előtt nem tisztáztuk kellően, mit vegyünk tekintetbe a foglalkozás megállapításánál. Olyan esetben például, amikor egy államapparátusban dolgozó jogász vagy közgazdász foglalkozását kellett összevetnünk baráti foglalkozásával, az illetőt jogásznak vagy közgazdásznak tekintettük. Ha viszont válaszadónk jogi vagy közgazdasági diplomával a pártapparátusban dolgozott, foglalkozás szerint politikai funkcionáriusnak tekintettük. Mivel később összevontuk a pártapparátus és az államapparátus dolgozóinak adatait, ez bizonyos torzítást eredményezett.

Az elmondottak alapján érthető, hogy foglalkozás szerint miért a párt- és az államapparátusban dolgozók, valamint a gazdasági vezetők baráti köre a legkevésbé zárt. Az említettek között sokan vannak olyanok, akik pályafutásuk nagyobb részében különféle vezetői és bizalmi beosztások-

ban dolgoztak, ezek a beosztások és munkakörök pedig nem mindig igényelnek egy meghatározott típusú diplomát, hanem különböző végzettséggel egyaránt elláthatók. Ismeretes például, hogy a politikai munkaterületen dolgozók között sok a volt pedagógus, akinek bizonyára számos barátjuk jelenleg is tanít. A hasonló esetek gyakoriságára utalnak az előbbi adatokból azok, amelyek a kérdezettétől eltérő, de egymás között azonos foglalkozású baráti körökre vonatkoznak; ezek a baráti kapcsolatok éppen a párt- és az államapparátusban dolgozók és a gazdasági vezetők között terjedtek el leginkább.

A különböző foglalkozású értelmiségiek baráti körének struktúrája a vezető és beosztott értelmiségiek, valamint a fizikai dolgozók előfordulásának gyakoriságát tekintve is jelentősen eltér egymástól. A megkérdezettek átlagosan mindössze 5 százaléknál fordul elő, hogy három legjobb barátjuk közül legalább kettő vezető beosztásban van. A politikai munkaterületen dolgozó értelmiségnél ugyanakkor ez az arány 16 százalék, a gazdaságban dolgozó vezető beosztású értelmiségieknél pedig 11 százalék. A műszaki értelmiségnél már valamivel az átlagos alatt marad (már csak 4 százalék), a humán értelmiség körében pedig csupán 2 százalékot ért el! (A vezető beosztású barátok előfordulási aránya a humán értelmiségen belül az orvosok-gyógyszerészek baráti körében a legalacsonyabb; az előbbi arány itt mindössze 1 százalék.)

Beosztott értelmiségiekkel⁵ az átlagosnál nagyobb mértékben a humán értelmiség barátkozik, ezek között is elsősorban az egyetemi-főiskolai oktatók. A többségében beosztott értelmiségiekből álló baráti körök a politikai munkaterületen dolgozó értelmiségieknél a legritkébbak, itt csupán minden negyedik esetben fordul elő, hogy a megkérdezett három legjobb barátja közül legalább kettő beosztott értelmiségi.

A fizikai dolgozókkal való barátkozás a párt- és az államapparátusban dolgozóknál a leggyakoribb, ezek 19 százaléknak baráti köre többségében fizikai foglalkozásúakból tevődik össze. Ez természetes is, mivel a párt- és az államapparátusban dolgozók közül sokan maguk is fizikai dolgozókként kezdték pályájukat. Fizikai dolgozókkal az átlagosnál nagyobb mértékben még a műszakiak barátkoznak; az átlagos 8 százalékkal szemben 13 százalékkuk baráti körében vannak túlsúlyban a fizikai dolgozók. A humán értelmiségen belül csupán a pedagógusoknál találunk említésre méltó arányban (6 százalék) olyan eseteket, amikor a barátok többsége fizikai dolgozó. A megkérdezett egyetemi-főiskolai oktatók és a szabadfoglalkozásúak körében azonban egyetlen esetben sem fordult elő, hogy barátaik között a fizikai dolgozók többségben lettek volna.

Az értelmiség baráti körének struktúráját elemezve nem tekinthetünk el annak vizsgálatától, hogy a barátok között vannak-e egyáltalán — illetve milyen gyakran — politikai funkcionáriusok, munkások és parasztok. Úgy véljük, hogy így némi információt nyerhetünk a baráti kör politikai szempontú nyitottságára.

Átlagosan a megkérdezett értelmiségiek csupán egyötödének van ilyen barátja, ezen belül munkás barátot az esetek 13 százalékában, politikai funkcionárius és paraszti foglalkozású barátot pedig az esetek kb. 4—4 százalékában találunk. A munkásokkal és a mezőgazdasági fizikai dolgozókkal barátkozók arányát meglehetősen alacsonynak ítélni, ha figye-

lembe vesszük, hogy a vidéki értelmiség környezetében — számukhoz viszonyítva — lényegesen több a munkás és a paraszt. A politikai funkcionáriusok esetében már más a helyzet. Mintánknak kb. 3—4 százalékát teszik ki pl. a politikai funkcionáriusok, a velük való barátkozás is ennek megfelelően alakult.

A politikai funkcionáriusokkal, a munkásokkal és a parasztokkal való barátkozás tekintetében a párt- és az államapparátusban dolgozók és az orvosok-gyógyszerészek állnak a legtávolabb egymástól. A párt- és az államapparátusban dolgozók 44 százalékának van *legalább egy* politikai funkcionárius, munkás vagy mezőgazdasági fizikai dolgozó barátja, az orvosok-gyógyszerészek között ez az arány ugyanakkor mindössze 5 százalék! *Politikai funkcionáriusokkal elsősorban a párt- és az államapparátusban dolgozók barátkoznak*, a mintánkban szereplő vidéki értelmiségiek összességére vonatkozó 4 százalékos átlaggal szemben 15 százalékuknak van ilyen barátja.⁶ Az átlagot ebben a tekintetben már csak a gazdasági vezetők érik el, az értelmiség többi foglalkozási csoportjaiban pedig a 2 százalékot sem éri el azok aránya, akiknek baráti körében legalább egy politikai funkcionárius előfordul. Említésre méltó, hogy a mintánkban szereplő több mint 50 szabadfoglalkozású között egy sem akadt, akinek funkcionárius barátja lenne. (Ezt a tendenciát a munka jellege, illetve a munkakapcsolatok magyarázzák elsősorban.) *Munkásokkal szintén a párt- és az államapparátusban dolgozók baráti körében találkozunk leggyakrabban*; 26 százalékuknak van munkás barátja. Az átlagot jelentősen meghaladóan a műszaki értelmiség barátai között találunk még munkásokat, ezzel szemben *munkásokkal az egyetemi-főiskolai oktatók és az orvosok-gyógyszerészek barátkoznak a legkevésbé, mindössze 2, illetve 4 százalékuknak van munkás barátja.*

Ugyancsak a párt- és az államapparátusban dolgozók barátkoznak leginkább mezőgazdasági fizikai dolgozókkal, 14 százalékuk baráti körében vannak ilyenek. Az orvosok-gyógyszerészek, valamint az egyetemi-főiskolai oktatók azonban mezőgazdasági dolgozókkal egyáltalán nem barátkoznak, és ugyancsak figyelemre méltó, hogy a gazdasági vezetők között is csak 2 százalékot tesz ki azok aránya, akiknek paraszti foglalkozású barátjuk is van!

b) A különböző beosztású értelmiségiek baráti körének struktúrája

A különböző beosztású értelmiségiek baráti körének foglalkozás szerinti zártságában nem találunk olyan különbségeket, mint a különböző foglalkozású értelmiségiek esetében. Világosan kirajzolódik azonban az a tendencia, hogy a *beosztás emelkedésével egyre ritkábban fordul elő, hogy a kért három legjobb barátja közül legalább kettő vele azonos foglalkozású.* Ilyen értelemben zárt baráti köre az átlagos 31 százalékkal szemben a felsőszintű vezetők 24, az alsó- és középszintű vezetők 27 és a beosztott értelmiségiek 36 százalékának van. Önmagában túlnyomórészt homogén, de a megkérdezettől eltérő foglalkozásúakból álló baráti köre elsősorban az alsó- és a középszintű vezetőknek van, a felsőszintű vezetők, valamint a beosztott értelmiségiek baráti köre ebben a tekintetben alig marad el az átlagtól. A fenti tendencia kialakításában, véleményünk sze-

rint, a vezetők többnyire azonos szinten történő áthelyezésével járó kádermozgásnak van nagy szerepe.

A különböző beosztású értelmiségiek baráti köre — a három nagy értelmiségi foglalkozási csoport szerint vizsgálva — az előbbinél változatosabb képet mutat. A *felső szintű vezetők* az átlagosnál alig valamivel nagyobb mértékben barátkoznak gazdaságban dolgozó értelmiségiekkel. Az átlagosnak kétszeresét teszi ki viszont azoknak a felső szintű vezetőknek az aránya (26 százalék, átlag = 13 százalék), akik politikai munkaterületen dolgozó értelmiségiekkel (is) barátkoznak. Humán értelmiségiekkel ugyanakkor a felső szintű vezetőknek, a 61 százalékos átlaggal szemben, csupán 48 százaléka barátkozik.

Az *alsó- és a középszintű vezetők* már az átlagosnál kisebb mértékben barátkoznak politikai munkaterületen dolgozókkal, ebben a vonatkozásban inkább a beosztott értelmiségiekhez állnak közelebb. Közülük az átlagosnál többnek van viszont a gazdaságban dolgozó értelmiségi barátja (77 százaléknak, átlag = 65 százalék). A felső szintű vezetőkhez hasonlóan az alsó- és középszintű vezetőknek is 48 százaléka tart baráti kapcsolatot humán értelmiségiekkel.

A *beosztott értelmiségiek* elsősorban a humán értelmiséggel barátkoznak, a 61 százalékos átlaggal szemben 72 százalékuknak van a humán értelmiséghez sorolható barátja. Ez elsősorban annak a következménye, hogy a beosztott értelmiségiek jelentős részét a pedagógusok képezik, és korábban már bemutattuk, hogy az azonos foglalkozásúakkal való barátkozás a pedagógusoknál terjedt el leginkább. Az átlagosnál valamivel kevesebben barátkoznak közülük a gazdaságban dolgozó értelmiségiekkel, ugyanakkor a 13 százalékos átlaggal szemben a beosztott értelmiségiek 9 százalékának van politikai munkaterületen dolgozó barátja is.

A *túlnyomórészt vezetők*ből álló baráti köre természetesen elsősorban a felsőszintű vezetőknek van, noha — érdekes módon — ebben a vonatkozásban a beosztás szerint nem találunk olyan mértékű eltéréseket, mint amilyeneket a foglalkozás szerint tapasztaltunk. Az átlagos 5 százalékkal szemben a felső szintű vezetők 11 százaléka barátkozik túlnyomórészt vezetőkkel. Az alsó- és a középszintű vezetőknel ez az arány 5, a beosztotaknál 2 százalék.

A fenti tendenciának megfelelően *beosztott értelmiségiekkel* elsősorban a beosztott értelmiségiek barátkoznak, a felső szintű vezetők pedig a legkevésbé. Ebben a tekintetben azonban a különböző beosztású értelmiségiek között nem találunk kirívó különbséget. A beosztott értelmiségiek 62 százalékának van zömében beosztott értelmiségiekből álló baráti köre, ez az arány azonban a felső szintű vezetők körében is közel 40 százalék.

A fizikai dolgozókkal való barátkozás a vezetők között gyakrabban, a beosztotaknál ritkábban fordul elő. Ezt a jelenséget is részben a foglalkozás szerinti csoportosításnál korábban kimutatott tendenciák magyarázzák.

A vidéki értelmiség baráti körében szereplő politikai funkcionáriusok, munkások és mezőgazdasági fizikai dolgozók aránya együttesen annál nagyobb, minél magasabb beosztásban levő értelmiségieket vizsgálunk. A legnagyobb különbséget a politikai funkcionáriusok tekintetében találjuk:

a beosztott értelmiségiek, valamint az alsó- és a középszintű vezetők 2—2 százalékának baráti körében van politikai funkcionárius, ugyanakkor a felső szintű vezetők 10 százalékának három legjobb barátja közül legalább egy a pártapparátusban dolgozik. Említésre méltó, hogy a felső szintű vezetők baráti körében az átlagnál kétszer gyakoribb a paraszti foglalkozású barátok előfordulása.

c) *A különböző életpályát befutott értelmiségiek baráti körének struktúrája*

Az életpálya alakulása szempontjából a vidéki értelmiséget négy csoportra bontottuk. Két fő csoportot különböztettünk meg. Az egyikbe soroltuk a vezetőket és a politikai funkcionáriusokat, a másikba a beosztott értelmiségieket. E fő csoportokat két alcsoportra osztottuk aszerint, hogy tanulmányaik végeztével (illetve egyéb szellemi foglalkozásból), vagy fizikai munkából kerültek-e értelmiségi munkakörbe. Így alakult ki *négy csoport*:

- fizikai dolgozókból lett vezetők,
- fizikai dolgozókból lett beosztott értelmiségiek,
- egyéb vezetők,
- egyéb beosztott értelmiségiek.

Az első két csoportba tartozókat a *pálya alakulása szempontjából új típusú*, a harmadik és negyedik csoportba tartozókat pedig *hagyományos típusú* értelmiségnek nevezhetjük.

A fizikai dolgozókból lett vezető értelmiségiek között a legalacsonyabb azok aránya — az átlagos 31 százalékkal szemben csak 17 százalék —, akik zömében hozzájuk hasonló foglalkozásúakkal barátkoznak, ugyanakkor az ő csoportjukban találkozunk a leggyakrabban (az átlagos 11 százalékkal szemben 18 százalék) olyan baráti körökkel, ahol a barátok foglalkozása egymáshoz viszonyítva zömében azonos, de a kérdezettétől eltérő. Ezt, véleményünk szerint, elsősorban az említett értelmiségiek átlagosnál bonyolultabb életútja, illetve az a körülmény okozza, hogy értelmiségi tevékenységük előtt hosszabb-rövidebb ideig más foglalkozást űztek és — feltételezve, hogy a hasonló foglalkozásúakkal barátkozás nemcsak az értelmiségre jellemző — akkori munkatársaik vagy pályatársaik közül sokakkal jelenleg is baráti viszonyban vannak.

Ugyanennek a jelenségnek a másik oldala, hogy az egymáshoz viszonyítva azonos, de a kérdezettétől eltérő foglalkozású barátok a hagyományos típusú életpályát befutott értelmiségiek baráti köreiben (mind a vezetők, mind a beosztottak esetében) az átlagnál ritkábban fordulnak elő. A (kérdezettével) azonos foglalkozásúakkal való barátkozás azonban a hagyományos típusú életpályát befutott értelmiségiek beosztása szerint eltérő képet mutat. Azonos foglalkozásúakkal elsősorban a beosztottak barátkoznak. (Az átlagos 31 százalékkal szemben 39 százalékuk három legjobb barátja közül legalább kettő a kérdezettével azonos foglalkozású.) A hagyományos típusú életpályát befutott vezető értelmiségiek esetében viszont a kérdezettével zömében azonos foglalkozásúakból álló baráti körök az átlagnál valamivel ritkábban — 28 százalék — fordulnak elő.

Foglalkozás szerint leginkább homogén a hagyományos típusú beosztott értelmiségiek baráti köre, őket követik a munkásból lett beosztott értelmiségiek, majd a hagyományos típusú életpályát bejárt vezető értelmiségiek és végül a fizikai dolgozókból lett vezetők.

Mindez — egyebek mellett — arra is mutat, hogy a baráti körök alakulásában a hagyományoknak, a megszokásnak nagy a szerepe. És még valamit: a társadalmi mobilitás gyakran eredményez mobilitást a baráti körben is.

A baráti körök tehát foglalkozás szerint a pálya alakulásától függetlenül a vezetőknél szórtaabbak, mint a beosztottak esetében. Ez azt jelenti, hogy a munkahelyi eredetű, illetve a szakmán belüli barátságokat a beosztottak ápolják elsősorban. Az életpálya hatása mind a vezetőkkel, mind a beosztott értelmiségiekkel, mind pedig a fizikai dolgozókkal fennálló barátságoknál megfigyelhető. Azoknak a *vezetőknek*, akik korábban fizikai dolgozók voltak, 11 százaléka barátkozik túlnyomórészt vezetőkkel, a hagyományos típusú életpályát bejárt vezetők körében ugyanakkor ez az arány csak 6 százalék. A fizikai dolgozókkal fenntartott baráti kapcsolatoknál hasonló a helyzet. A fizikai dolgozókból lett vezetők 17, a hagyományos típusú vezetők 7 százaléka barátkozik túlnyomórészt fizikai dolgozókkal. A túlnyomórészt beosztott értelmiségiekkel fennálló barátságok viszont már a hagyományos típusú életpályát bejárt vezetők körében gyakoribbak: 51 százalékuk három legjobb barátja közül legalább kettő beosztott értelmiségi, a fizikai dolgozókból lett vezetőknél ugyanakkor ez az arány csak 33 százalék.

A beosztott értelmiségiek baráti köre is számottevő mértékben függ az életpálya alakulásától. A legnagyobb eltérést a fizikai dolgozókkal fenntartott baráti kapcsolatoknál találjuk. Azoknak a beosztott értelmiségieknek, akik korábban fizikai dolgozók voltak, 12 százalékuk túlnyomórészt fizikai dolgozókkal barátkozik, azoknál viszont, akik nem végeztek fizikai munkát, ez az arány csak 4 százalék. A hagyományos típusú életpályát bejárt beosztott értelmiségiek körében a leggyakoribb a beosztott értelmiségiekkel való barátkozás, kétharmad részük túlnyomórészt hozzá hasonló beosztásúakkal barátkozik. A fizikai dolgozókból lett beosztott értelmiségiek kisebb mértékben barátkoznak beosztott értelmiségiekkel, mint pl. a hagyományos típusú életpályát bejárt vezetők: 41 százalékuknál fordul csak elő, hogy három legjobb barátjuk közül legalább kettő beosztott értelmiségi. A beosztott értelmiségieknél az életpálya is hatást gyakorol a vezetőkkel fenntartott baráti kapcsolatokra. A hagyományos életpályát bejárt beosztott értelmiségiek 3 százaléka barátkozik túlnyomórészt vezetőkkel, a munkásból lett beosztott értelmiségiek között (60-nál több ilyen értelmiségit kérdeztünk meg) egy sem akadt, aki túlnyomórészt vezetőkkel barátkozik. Ez arra mutat, hogy a „felfelé barátkozás” a legkevésbé azokra a beosztott értelmiségiekre jellemző, akik korábban munkások voltak.

d) *Főbb tendenciák*

A vidéken élő értelmiség baráti kapcsolataiban megmutatkozó tendenciák együttesen azt mutatják, hogy elsősorban a rétegen belül alakítják

ki baráti kapcsolataikat. Jól jellemzi ezt az a tény, hogy a megkérdezett értelmiségiek több mint 60 százalékának baráti köre kizárólag vagy túlnyomórészt értelmiségiekből áll. Több mint egynegyed részük baráti köre értelmiségi és nem értelmiségi foglalkozásúakból vegyesen tevődik össze, és csak hozzátéve minden tizedik értelmiségiről mondhatjuk el, hogy baráti körében az értelmiségiek kisebbségben vannak.

Azon túl azonban, hogy az értelmiségiek elsősorban értelmiségiekkel barátkoznak, az értelmiségen belül világosan elkülönülnek bizonyos csoportok, amelyeknek tagjai szintén elsősorban a csoporton belül alakítják ki baráti kapcsolataikat. Ezek a baráti kapcsolatok alapján elkülönülő csoportosulások alapján véve azonosak a foglalkozási csoportokkal, a politikai és a gazdasági döntési hierarchia lépcsőfokaival és az értelmiség úgynevezett „hagyományos” és „új” típusú életpályát bejárt csoportjaival. Ez lényegében azt jelenti, hogy a politikai munkaterületen dolgozók elsősorban más politikai munkaterületen dolgozókkal, a gazdasági értelmiségiek ugyancsak gazdasági értelmiségiekkel, a vezetők vezetőikkel, a beosztottak beosztottakkal barátkoznak és így tovább. Az úgynevezett „új” és „hagyományos” típusú életpályát bejárt értelmiség baráti kapcsolatai szintén az előbbi tendenciákat tükrözik, vagyis „hasonló a hasonlóval” barátkozik elsősorban. Az életpálya szempontjából új típusú értelmiség azonban az értelmiségi átlaghoz viszonyítva számottevő mértékben barátkozik nem értelmiségiekkel is. Ennek valószínű oka, hogy a „hasonlókkal” való barátkozás nemcsak az értelmiségre, hanem más társadalmi rétegek tagjaira is jellemző. Kézenfekvőnek tűnik tehát az a következtetés, hogy az átlagosnál gyakrabban előforduló nem értelmiségi foglalkozású barátok abból az időszakból „maradtak”, amikor az említettek még nem tartoztak az értelmiséghez.

3. A MUNKAHELYEN KÍVÜLI BARÁTI KAPCSOLATOK A MUNKATÁRSÁKKAL

VÉLEMÉNYEK ÉS TÉNYEK

a) A tényleges kapcsolatok

A vidéki értelmiség mintegy kétharmada tart fenn munkahelyen kívüli baráti kapcsolatokat munkatársaival. Ezen belül azonban jelentős különbségeket találunk a különböző beosztású munkatársakkal való barátkozásnál. Feletteseivel a megkérdezetteknek több mint a fele, az azonos beosztású munkatársaival több mint a négyötöde, a beosztottaival pedig kétharmada tart baráti kapcsolatot.⁷

A különböző beosztású munkatársakkal fennálló baráti kapcsolatok értékelésénél természetesen döntő, hogy a válaszadó milyen beosztásban van. A felettésekkel való barátkozás a vezetők körében jóval elterjedtebb, mint a beosztott értelmiségiek között. A különböző szintű vezetők 66 százaléka tart fenn baráti kapcsolatot egy vagy több felettésével, a beosztott értelmiségiek esetében ugyanakkor ez az arány mindössze 49 százalék. Az azonos beosztású kollégáikkal elsősorban a közép- és az alsó szintű

vezetők, valamint a felső szintű vezetők barátkoznak, beosztott kollégák egymással az átlagosnál valamivel ritkábban tartanak baráti kapcsolatokat. A beosztottakkal való barátkozás a felső szintű vezetők körében terjedt el leginkább, körülbelül háromnegyed részük tart fenn baráti kapcsolatokat egy vagy több közvetlen beosztottjával. Ne feledjük azonban, hogy a közvetlen beosztottak a felső szintű vezetők esetében még mindig vezető beosztásban levő emberek. Itt tehát — munkahelyi vonatkozásban — ugyanarról a jelenségről van szó, amelyet az előző fejezetben általában a vezetők egymás közötti barátkozásánál már említettünk.

Feltűnő viszont, hogy a beosztott értelmiségiek körülbelül egyötöde tart fenn baráti kapcsolatokat közvetlen „beosztottaival”. Ebből arra következtethetünk, hogy a vidéki értelmiség egyes képviselői a „beosztottak” fogalmába olyan munkatársaikat is beleértik, akik a formális hierarchiában velük azonos szinten helyezkednek el. A formális hierarchia mellett tehát létezhet egy informális hierarchia is, amelynek szintjei eltérnek a formálistól (például rangidősök — fiatalok stb.).

A különböző beosztású munkatársakkal való barátkozás foglalkozásonként jelentős szóródást mutat. A legnagyobb szóródás a beosztottakkal, a legritkább szóródás az azonos beosztású kollégákkal fennálló baráti kapcsolatokra jellemző.

A *munkahelyi felettesekkel* fenntartott baráti kapcsolatok leginkább a párt- és az államapparátusban dolgozók körében terjedtek el, több mint 70 százalékuk barátkozik egy vagy több felettesével. Az átlagosnál valamivel nagyobb körben terjedt el a felettesekkel fennálló baráti kapcsolat a gazdasági vezetők és a műszakiak között is. Feletteseikkel az egyetemi-főiskolai oktatók és az orvosok-gyógyszerészek barátkoznak a legkevésbé. *Azonos beosztású kollégáikkal* elsősorban a pedagógusok és a műszakiak barátkoznak (88—87 százalék). Az ilyen jellegű kapcsolatok a gazdasági vezetők és az orvosok-gyógyszerészek körében viszonylag ritkábbak (84—81 százalék). *A közvetlen beosztottakkal* elsősorban a párt- és az államapparátusban dolgozók és a gazdasági vezetők barátkoznak. A közvetlen beosztottakkal fenntartott baráti kapcsolatok meglehetősen elterjedtek a műszakiak körében is.

Az előbbi tendenciákat, többek között, részben a munka jellege — erről később beszélünk még —, részben a különböző foglalkozású értelmiségiek munkájának, tevékenységének területi elkülönülése magyarázza.

Vidéki értelmiségiekkel folytatott beszélgetéseink során többször felmerült, hogy sokan az érvényesülés jelentős eszközének tekintik a megfelelően kiépített társasági kapcsolatokat. Megkíséreljük megvizsgálni, hogy a találkozások gyakorisága⁸ milyen szerepet játszhat ilyen vonatkozásban.

Korábban ismertetett adataink szerint a vidéki értelmiség körében az azonos beosztású kollégákkal munkahelyen kívül fenntartott baráti, társasági kapcsolat *terjedt el* leginkább, ezt követi a beosztottakkal való barátkozás, majd a felettesekkel fennálló társasági kapcsolat. A különböző beosztású munkatársakkal munkahelyen kívül történő találkozások *gyakorisága szintén* ezt a sorrendet követi. Azonos beosztású munkatársaival a válaszadók 32, közvetlen beosztottaival 20 és feletteseivel 13 százaléka tart fenn *rendszeresen* baráti kapcsolatot. Az alkalmi találkozások

*A kollégáikkal társasági, baráti kapcsolatot fenntartó értelmiségiek százalékos aránya foglalkozás szerint**

A megkérdezettek foglalkozása	Felette- seikkel	Azonos beosztá- súakkal	Közvetlen beosztot- taikkal
	baráti kapcsolatot tartók százalékos aránya		
Párt- és államapparátusban dolgozók	71	86	81
Gazdasági vezetők	64	84	75
Műszakiak	63	87	70
Pedagógusok	55	88	57
Egyetemi, főiskolai oktatók	43	86	34
Orvosok-gyógyszerészek	52	81	55
Szabadfoglalkozásúak	58	86	35
Egyéb és ismeretlen	—	—	—
Átlagosan:	58	86	66

gyakorisága ugyancsak a fenti sorrendnek megfelelően alakul: azonos beosztású munkatársaival a válaszadók 53, közvetlen beosztottaival 46 és feletteseivel 45 százaléka találkozik alkalmilag.

A különböző beosztású értelmiségiek között a kapcsolatok rendszerességében csak a felettesekkel fenntartott baráti kapcsolatoknál találunk eltérést, a beosztottakkal és az azonos beosztású kollégákkal rendszeresen összejárók aránya a válaszadók beosztásától szinte függetlenül alakul. A felettesekkel fenntartott rendszeres baráti kapcsolatok aránya annál nagyobb, minél magasabb beosztása van a válaszadónak. Azoknak a beosztott értelmiségieknek például, akiknek van közvetlen felettesük, csak 11 százaléka tart fenn rendszeres társasági kapcsolatot egy vagy több felettesével. Ez az arány ugyanakkor a közép- és az alsó szintű vezetőknél már 14, a felső szintű vezetők körében pedig 17 százalék.

Vizsgálódásunk azt bizonyítja, hogy a felettesekkel fenntartott *kapcsolatok szorossága* — a rendszeres kapcsolatokat szorosabbnak tekintve az alkalmiaknál — a beosztási szint emelkedésével párhuzamosan nő. E tendencia kialakulásában természetesen több tényező is szerepet játszik. Ezek közül döntő fontosságú a munka jellege. A vezetők — funkciójuknál fogva — sokkal gyakrabban találkoznak a munka során feletteseikkel, mint a beosztott dolgozók. Ezenkívül a döntési hierarchia lépcsőfokain felfelé haladva egyre szűkebb a munkakapcsolatokban részt vevők köre, így tehát két adott személy találkozásainak gyakorisága egyre növekszik. A munkakapcsolatok gyakorisága pedig elősegíti a munkahelyen kívüli kapcsolatok kialakulását is.

Más szóval ez azt jelenti, hogy a beosztott dolgozók viszonylag magasabb

* Csak azok száma alapján számítva, akiknek van közvetlen felettesük, azonos beosztású munkatársuk, illetve beosztottjuk.

száma miatt egy adott beosztott általában ritkábban kerül közvetlen munkakapcsolatba felettesével, mint egy vezető, és a vezető-beosztottak közötti munkakapcsolat jellege is más, mint a vezetők és feletteseik közötti munkakapcsolatoké. Részben ezzel is összefügg, hogy a beosztott dolgozók közül többen „megengedhetik maguknak”, hogy rossz viszonyban legyenek felettesükkel, a vezetők viszont már kevésbé. Ez a körülmény már felveti a pozíció-biztosítás, illetve az előbbrejutás kérdését. Úgy véljük, a munkahelyi eredetű barátságok kialakulásában és fenntartásában az ilyen jellegű törekvéseknek is szerepük van.

b) Vélemények a munkatársakkal munkahelyen kívül fenntartott kapcsolatok fontosságáról*

A munkahelyen kívüli munkatársi kapcsolatok kérdését vizsgáltuk a vélemények szintjén is: a válaszadók mennyire tartják fontosnak az ilyen kapcsolatokat felettesekkel, azonos beosztású kollégákkal és beosztottakkal. E kérdések megfogalmazásával három célunk volt. Először is a kollégákkal való családi összejárás — mint *norma* — érzékeléséről kívántunk információkat szerezni. Ezzel összefüggésben — másodszor — azt kívántuk vizsgálni, hogy az e témáról adott vélemények hogyan kötődnek a magatartáshoz, tehát az összejárások előbbieken bemutatott gyakoriságához. Harmadszor: itt, az attitűdök szintjén is szükségesnek tartottuk elemezni a különböző, vélt vagy valódi *érdekek* (vagy hagyományok) által kialakított állásfoglalásokat arról, hogy a munkatársakkal szabad-e, szükséges-e a munkahelyen kívül találkozni, kapcsolatokat fenntartani. Előzetes feltevésünk szerint ezeknek a problémáknak — már a választási lehetőségek viszonylag szűkebb volta miatt is — a jelentősége a vidéki értelmiség körében „vidékiségük” fokának megfelelően növekszik.

A különböző beosztású munkatársakkal való barátkozás fontosságát egy ötfokozatú skála segítségével mértük, amelynek egyik szélső értéke az „egyáltalán nemkívánatos”, a másik a „rendkívül kívánatos” véleményt jelentette.

Kérdésünk *nem a válaszadó személyére* és munkatársaira vonatkozott, hanem a munkatársak közötti baráti kapcsolatokra *általában*. Ennek megfelelően például a beosztottakkal való barátkozás kívánatos vagy nemkívánatos voltára vonatkozó vélemény minden válaszadó esetében hasznos információt jelent — nemcsak azoknál, akiknek van beosztottjuk. Megjegyezzük még, hogy a könnyebb áttekintés végett az ötfokozatú skála 1. és 2., valamint a 3. és 5. fokát az adatok feldolgozása után összevontuk, és a továbbiakban ezeket az összevont értékeket „kívánatos” és „nemkívánatos” elnevezéssel illettük.

A vidéki értelmiség megkérdezett tagjai közül többen tartják fontosnak, mint nemkívánatosnak a munkahelyen kívüli baráti kapcsolatokat.

Az adatok tanúsága szerint a legfontosabbnak az azonos beosztású kollégákkal való összejárást tartják és sokkal kevésbé a beosztottakkal és a felettesekkel. Alig vannak olyanok, akik nem tartják kívánatosnak, hogy

* A tanulmány következő részei — egészen az Összefoglalóig Gelléri Péter munkájára épülnek.

munkahelyen kívül, családi vagy baráti körben is találkozzanak az azonos beosztású munkatársak.

Mindez arra mutat, hogy a munkahelyen kívüli összejárás — mint norma — a vidéki értelmiség körében létezik, és hogy a vélemények csak a felettesekkel és a beosztottakkal fenntartandó kapcsolatok megítélésében különböznek. Úgy tűnik, az értelmiségi *hagyományok* vidéken e tekintetben szigorúbb normát tartalmaznak, ugyanis az idősebbeknél — az *életkor emelkedésével párhuzamosan* — növekszik azoknak az aránya, akik rendkívül fontosnak vagy fontosnak tartják a munkahelyen kívüli kapcsolatokat a munkatársak között. Például az 1900—1910 közötti születésűek 51, az 1941—1950 közötti születésűeknek már csak 11 százaléka tartja „rendkívül fontos”-nak a munkahelyen kívüli baráti kapcsolatokat a felettesekkel. A *férfiak és a nők* véleménymegoszlása között sajátos, további elemzést kívánó eltérések láthatók: a férfiak minden relációban fontosabbnak tartják a családok közötti összejárást, de ez a különbség nagy a felettesek vonatkozásában; a nőknek jóval nagyobb hányada húzódik vissza, és tartja kifejezetten szükségtelennak a kapcsolatokat.

A felettesekkel való barátkozás tekintetében a nők és férfiak véleménye közötti ellentétes tendenciára első magyarázatként az a válasz kínálkozik, hogy az értelmiségi nők, akik többnyire egyúttal feleségek, nem szívesen illeszkednek bele a „feleségek hierarchiájába”, amelyet a férjek helyzete határoz meg. Ez a hipotézis a vizsgálat teljes anyagából nem igazolható, ehhez inkább interjúkra lenne szükség. Magyarázhatjuk azzal is ezt a jelenséget, hogy a munkahelyen kívüli munkatársi kapcsolatokban nemenként eltérő motívumok érvényesülnek.

Abban viszont, hogy az értelmiségi nők válaszaiban a „kívánatos” megítélés aránya a férfiak válaszaival viszonyítva alacsonyabb valamennyi beosztási szintű munkatárssal fenntartandó kapcsolat vonatkozásában, szerepet játszhat a nők „második műszakja”, a háztartási munka is, amely a nők számára kevesebb időt enged a baráti kapcsolatok ápolására.

A *lakóhelyi* típusok szerint vizsgálva a válaszokat, igazolódik hipotézisünk: a munkatársakkal való összejárásnak a kisebb településeken feltétlenül nagyobb szerepe van. Miskolc és Szeged között ebben is lényeges az eltérés — Szeged mutatkozik e tekintetben városiasabbnak.

A *válaszadók beosztása* szerint rendezve a különböző beosztású kollégákkal való összejárás fontosságának megítélését, ismét adatokat kapunk a vezetői körök zártságáról — az attitűdök szintjén.

A válaszadók beosztása szerint alig van különbség az azonos beosztásúakkal való kapcsolat fontosságának megítélésében. A felettesekkel való kapcsolatot azonban a közép- és az alsó szintű vezetők, még inkább a felső szintű vezetők fontosabbnak tartják. *Úgy tűnik, a vezetők igen fontosnak tartják az egymással való érintkezést.*

E feltevés bizonyítékát kapjuk, ha a válaszokat a foglalkozások oldaláról nézzük: a *párt- és az államapparátusban dolgozók és a gazdasági vezetők tulajdonítanak a munkahelyen kívüli összejárásnak — más foglalkozási csoportokhoz képest — kiemelkedő szerepet, különösen a felettesekkel és a beosztottakkal való barátkozás vonatkozásában. A felettesekkel való összejárást a kapcsolatoknak egyébként nagy szerepet tulajdonító műszakiak tartják a legkevésbé szükségesnek. Ez lokális elhelyezkedésük-*

ből is adódhat (a műszakiak inkább városokban laknak, dolgoznak), de hiányoznak náluk a felettesekkel való kapcsolatnak kiemelt jelentőséget biztosító tradíciók is. A különböző foglalkozási csoportok közül a munkahelyen kívüli összejárás az egészségügyi dolgozók és az egyetemi oktatók szerint a legkevésbé fontos. A pedagógusok a munkahelyi barátságokra vonatkozó véleményük megoszlása alapján inkább a párt- és az államapparátusban dolgozókhöz, valamint a gazdasági vezetőkhez állnak közelebb.

c) *A munkatársakkal munkahelyen kívül fenntartott kapcsolat fontosságáról alkotott vélemények összevetése a meglevő kapcsolatok gyakoriságával*

A munkahelyen kívüli összejárások fontosságáról alkotott vélemények és a tényleges találkozások összevetése három főbb problémára utalhat.

1. A válaszadó személyes igénye nem találkozik feltétlenül a másik fél hajlandóságával.

2. A találkozásokhoz időre és energiára is szükség van, ezért a fontosnak ítélt kapcsolatok sem feltétlenül realizálódnak.

3. Az általunk feltett kérdésnek megfelelően a válaszadók *nem a saját* személyükre, illetve munkatársaikra gondoltak elsősorban, hanem mások munkahelyi barátságairól mondtak véleményt.

Függetlenül attól, hogy felettesekről, beosztottakról vagy azonos beosztásúakról van szó — többen számolnak be arról, hogy a munkahelyen kívül soha nem találkoznak, mint ahányan azt állítják, hogy ez nem is fontos, és a másik oldalról: kevesebben járnak össze rendszeresen, mint ahányan azt rendkívül kívánatosnak tartják.

A *nemek között* a vélemények szintjén meglevő különbség — amelyre a felettesekkel való összejárás megítélésével kapcsolatban már utaltunk — nincs meg a magatartás szintjén. Ebből a tényből valószínűsíthető, hogy — házaspárok esetén — többnyire a férfiak határozzák meg a kollégákkal való társas érintkezések programját.

A *különböző beosztású értelmiségiek*nél a munkahelyen kívüli összejárással kapcsolatos attitűd — a különböző, egymásnak kölcsönösen megfelleltethető választípusok előfordulásának gyakoriságát nézve — megfelel a gyakorlatnak. Lényegesnek tartjuk, hogy a „*felfelé barátkozás*” a *véleményekben hangsúlyosabb a tényeknél*. Ugyanakkor van a vidéki értelmiségnek egy viszonylag jelentős rétege, amelyik nem barátkozik munkatársaival, noha ezt általában kívánatosnak tartja. Vizsgálatunk alapján, sajnos, nem lehet megállapítani, hogy a fejezet elején bemutatott három tényező közül melyik és mennyiben járul hozzá a vélemények és a tények említett eltéréseihez.

A munkahelyi eredetű barátkozás tényei és a vonatkozó vélemények között az egyes foglalkozási csoportok esetében különböző mértékű és irányú eltéréseket találunk. Lássunk két eltérő táblázatot:

Munkahelyen kívüli baráti kapcsolatok	Párt- és államapparátusban dolgozók aránya (%), akik (szerint)			
	rendkívül kívánatos	egyáltalán nem kívánatos	rendszeresen	soha (sem)
	a munkahelyen kívüli összejárás		találkoznak a munkahelyen kívül	
Beosztottal	37	7	22	14
Azonos beosztásával	44	3	31	13
Felettséssel	32	8	19	26

Munkahelyen kívüli baráti kapcsolat	Egyetemi oktatók aránya (%), akik (szerint)			
	rendkívül kívánatos	egyáltalán nem kívánatos	rendszeresen	soha (sem)
	a munkahelyen kívüli összejárás		találkoznak a munkahelyen kívül	
Beosztottal	11	8	4	26
Azonos beosztásával	23	6	36	13
Felettséssel	6	17	6	49

Ha a munkahelyen kívüli összejárás fontosságáról alkotott vélemények és a kollégákkal való tényleges találkozások gyakoriságát összevetjük, és a két megoszlás közötti különbség nagysága szerint rangsoroljuk a foglalkozási csoportokat, ezt a képet kapjuk:

A munkatársakkal a munkahelyen kívüli barátkozás igénye		
nagy mértékben	közepes mértékben	kismértékben
haladja meg a kapcsolatok tényleges alakulását		
Párt- és államapparátusban dolgozóknál Gazdasági vezetőknél	Pedagógusoknál Műszaki dolgozóknál Kultúr munkásoknál Szabadfoglalkozásúaknál	Egyetemi oktatóknál Egészségügyi dolgozóknál

A vélemények és a tények közötti eltérés jelentős a párt- és az államapparátusban dolgozóknál, valamint a gazdasági vezetőknél, és — a másik végponton — egészen kicsi az egyetemi oktatóknál, valamint az egészségügyiekénél. Itt lényeges — de pusztán e számok alapján meg nem vála-

szolható — kérdés, hogy a fontosságról alkotott véleményekben mennyi a belső indíttatású spontán igény, és mennyi a — gyakran nem szívesen vett — feladat (külső norma) tudomásulvétele, elfogadása. A kérdőívnek az értelmiségek szerepével kapcsolatos kérdései adhatnak közvetve választ erre a kérdésre.

4. CSALÁDCENTRIKUS MAGATARTÁS

a) *Elterjedtsége*

A társas kapcsolatok rendszerében kiemelkedő jelentősége van a családnak, mint többé-kevésbé zárt egységnek. Kiknél és mennyire zárt ez az egység a vidéki értelmiség különböző csoportjaiban? Valamiféle időmérleg elkészítésére — az amúgy is hosszú kérdőív kiegészítéseként — nem vállalkozhattunk, ilyen vizsgálatok azonban már egyébként is folytak.⁹ Így inkább egy úgynevezett autosztereotípiás (önmagát minősítő-értékelő) kérdéssel közelítettük a problémát, amikor azt tudakoltuk, hogy inkább „*otthonülő*” vagy „*eljáró*” típusú embernek tekinti-e magát? Ez a kérdés nem ugyanarról informál, mint amit az időmérleg adatai mondanak. A tényeket nem képes bemutatni, de egy attitűdöt, a dominánsan családcentrikusság elterjedtségét jól érzékelteti.

Az eredmények értelmezésénél figyelembe kell még venni, hogy a megkérdezettek viszonyítási alapja mindenkor saját környezetük! Csak így lehet értelmezni azt az ellentmondást, amit saját adataink és a nemzetközi időmérleg-vizsgálat magyar vonatkozású eredményei között tapasztalhatunk. Ugyanis a vizsgálatunkba bevont értelmiségek közel háromnegyed része (74 százalék) otthonülőnek tekinti magát. (És a mérleg karja minden kisebb csoport vizsgálatánál — akármilyen metszetben is különítjük — ugyanabba az irányba húz, a szórás sem túl nagy.) A magyar házaspárok napi otthon töltött szabad ideje ugyanakkor — a nemzetközi időmérleg-vizsgálat szerint — falun és városon egyaránt igen alacsonynak bizonyult (11 különböző típusú ország közül e tekintetben az utolsó helyet foglalta el). Az értelmiségekre vonatkozó időmérleg-adatok elemzése közelebb visz majd az ellentmondás feloldásához. Más jellegű korreláció alapján azonban jelenleg is jogosnak látszik az a feltevés, hogy a vidéki értelmiségek más foglalkozású rétegeknél „belterjesebb” életet folytatnak, azaz több időt töltenek el otthon — és így, környezetükkel összehasonlítva, érthetően tartják magukat otthonülőknél. (A demográfiai adatokat tárgyaló kötetünkben utaltunk arra, hogy a vidéki értelmiség körében a válaszok aránya a magyar átlagnál jóval alacsonyabb. Varga Károly pedig előbb idézett elemzésében kimutatja, hogy az otthon töltött szabad idő tartama és a válaszok aránya között szoros összefüggés áll fenn: a rövidebb időtartam nagyobb valószínűséggel jár együtt.)

A magukat otthonülőnek itélők magas aránya azonban nemcsak más vizsgálatok eredményeinek mond ellent, hanem a miénknek is. A társas kapcsolatok széles körű fennállására gondolunk itt elsősorban. A vizsgálatunkban szereplő vidéki értelmiségek több mint négyötöde időnként fogad, illetve meglátogat rokonokat, barátokat, ugyanakkor közel három-

negyedük otthonülőnek tekinti magát. Különösen élesen szembeűnik az ellentmondás, ha figyelembe vesszük, hogy a megkérdezett értelmiségieknek közel a fele hetenként több baráttal, rokonnal is találkozik. A tények és a megítélés között fennálló ellentmondást csak úgy tudjuk feloldani, ha feltételezzük, hogy a magukat otthonülőnek ítélok többsége nem a valóság, hanem a normák figyelembevételével válaszolt. Feltevésünk implikálja ugyanakkor, hogy a vidéki értelmiség körében él az eljáró magatartással szembeni előítélet, amely az eljárást valószínűleg azonosítja a „kocsmázással” vagy a városi értelmiség esetében az éjszakai étellel, illetve a szórakozóhelyek rendszeres látogatásával.

Némileg meglepő, de az „otthonűlők” — „eljárók” arányában nemenkénti bontásban nincs különbség. Még meglepőbb viszont, hogy a családi helyzet sem eredményez lényeges különbséget. Az egyedül élők ugyan a leginkább eljárók (40 százalék felett), de a gyermek vagy gyermekek ténye, úgy tűnik, nem döntő ebből a szempontból: a házaspárok között attól függően, hogy van-e gyermekük vagy nincs, jóformán semmit sem változik az eljárók aránya.

A belső igénynek az objektív feltételeknél is fontosabb szerepét tükrözi az „otthonűlők” arányának a lakószobák számával történt összevetése.

Az 1,5—3 szobás kategóriában (ezek a leggyakoribbak) nem függ a szobák számától az „otthonűlő” — „eljáró” típusok aránya. A 3 szobánál többel rendelkezők között viszonylag több az otthonűlő, az egy szobával rendelkezők között pedig az eljáró, de ezek nem éles eltérések. Ezt az összefüggést nem szabad értékelni anélkül, hogy figyelembe vennénk a vidéki értelmiség különböző demográfiai csoportjainak lakáshelyzetét.

A fiatal értelmiségiek között, mint említettük, az átlagosnál nagyobb a magukat „eljárónak” minősítők aránya, és ők azok, akik többnyire csak egy szobában laknak.

Úgy tűnik, a lakás nagysága — értelmiségiek között vizsgálva — nem lényeges változó az „otthonűlő” — „eljáró” attitűd szempontjából. Óvatosságra int azonban az a tény, hogy az önmagát „otthonűlőnek” tekintő értelmiség lakáshelyzete más társadalmi osztályokhoz, rétegekhez viszonyítva (átlagosan) lényegesen kedvezőbb.

A beosztottak és a vezetők között a két választípus megoszlásában nincs számottevő különbség.

A különböző iskolai végzettségű értelmiségieknek a két típus előfordulási aránya inkább eltér. A legalacsonyabb iskolai végzettségűek között a legtöbb az „otthonűlő” (88 százalék), és a képzettség emelkedésével egyre növekszik az „eljárók” aránya. Tetőpontját a középfokú állami és egyben pártfőiskolai végzettséggel rendelkezők, és az esti vagy levelező tagozaton egyetemet végzők körében (tehát a jelenleg legmobilabb társaságnál) éri el: „eljáró” 38 százalék, „otthonűlő” 62 százalék. A diplomával rendelkezők között már ismét növekszik az „otthonűlők” aránya (75 százalék). Feltételezhető, hogy a tanuláshoz bizonyos fokú velejárója, következménye az „eljáró” magatartás. Nem lehet kizárni azt a hipotézist sem, hogy napjainkban a törekvő, önmagával szemben igényes alapmagatartás-formával együtt jár a fokozottabb mozgékonyaság mind a tanulás terén, mind a társas kapcsolatokban.

Az egyes foglalkozási csoportok között az „otthonülő” — „eljáró” típusok megoszlásában viszonylag jelentékeny különbségek vannak.

Az egészségügyi dolgozók esetében kiegészíti a képet, hogy mintánkban körülbelül minden második válaszadónak saját autója van, szemben a minta átlagával, amely szerint minden negyedik vidéki értelmiségi rendelkezik autóval. Tehát a potenciálisan mobilabbak mutatkoznak inkább „otthonülő”-nek. Ugyanígy figyelembe kell venni az ingatlantulajdont, mint helyhez kötő tényezőt. A vidéki értelmiségieknek mintegy egyötöde rendelkezik saját telekkel, és az átlagosnál magasabb arányban a pedagógusok, továbbá a párt- és az államapparátusban dolgozók. Utóbbiak esetében, mivel az átlagosnál nagyobb közöttük az eljárók aránya, ismét elmentmondással találkozunk. Érdekes, hogy a műszakiak, akiknek más foglalkozási csoportokhoz viszonyítva rosszabb a lakáshelyzetük, viszonylag nagyobb arányban tartoznak az „eljárók” típusába. Úgy tűnik, mintha a lakáshelyzet játszana szerepet — persze más (életkori, a lakóhely jellegével kapcsolatos) tényezők is okozhatják az eltérést. Felvetődik ugyanakkor az a gondolat is, hogy a párt- és az államapparátusban dolgozók, a kultúr munkások és a műszakiak — az értelmiség többi foglalkozási csoportjához viszonyítva — kevésbé törődnek az eljáró magatartással szembeni előítéllettel.

b) A családcentrikus magatartás indokai

A megkérdezettektől indokot kértünk az „otthonülő” magatartás magyarázatára. Tudatában vagyunk annak, hogy itt sem közelíthetjük meg a valóságos okozati összefüggéseket, hanem az attitűdhöz szervesen kapcsolódó *szubjektív értelmezést kapunk*. Az indokok előfordulási sorrendjéből kitűnik, hogy az *objektív tényezőknek a személyes jellegű indokokénál jól érzékelhetően kisebb a szerepük*.

Indok:	Százalék (N = 911)
1. Otthon a legjobb	28
2. Esténként fáradtak	26
3. Sok az elfoglaltság	16
4. A gyerekek miatt kell otthon maradni	14
5. Nincs megfelelő szórakozóhely	5
6. Egészségi okok	5
7. Anyagi okok	5
8. Nincsenek barátok	1
9. Így tartja illőnek	0
	Összesen: 100

Az *anyagi jellegű indok alacsony előfordulási aránya* arra utal, hogy a lakásra „spórolás”, vagy más hasonló célkitűzés általában nem közvetlen oka az „otthonülő” magatartásnak, mint ahogy az a szülőkkal együttlakó házas értelmiségi válaszadók adatai alapján feltételezhető volt. A *férfiak és nők* válaszai között meglepő módon csak az „elfoglaltság” — mint indok — gyakoriságában van eltérés, a nők elfoglaltabbnak mutatkoznak.

Az *életkori csoportok* szerint nézve az indokok megoszlását, a sorrend-

ben alig, az arányokban viszont számottevő különbségek vannak. Ezek a különbségek az életkori sajátosságokkal kapcsolatosak és természetesnek mondhatók. A legélesebb az eltérés az „otthon a legjobb” indoktípusnál. (Az 1900—1910 között születetteknél négyszer nagyobb súllyal szerepel, mint például az 1941—1950 között születettek esetében.) Érthető az is, hogy a „fáradtság” indok az idősebbeknél, a „gyerek” indok a fiatalabbnál gyakoribb.

A lakóhely típusa szerint nincsenek számottevő különbségek, csak a két megyei (jogú) város között. Miskolcon többen hivatkoznak fáradtságra és gyerekekre, míg Szegeden többen említik az elfoglaltságot indokként. A különbség értelmezésének lehetőségeiről már többször tettünk említést.

A beosztás az otthonülés indokai tekintetében sem döntő változó. Foglalkozási csoportonként végezve az elemzést a különbségek könnyen számba vehetők.

Az egyetemi oktatóknál és az egyéb kultúrmunkások csoportjánál az „elfoglaltság” indok kerül az első helyre. A motiváció döntő fontosságát mutatja, hogy az egyetemi oktatók közül ugyanakkor csak nagyon kevés indokolta fáradtsággal „otthonülő” önminősítését. A leggyakoribb indokok rangsora:

	I.	II.	III.
Párt- és államapparátusban dolgozó	fáradtság	ez a jó	elfoglaltság
Gazdasági vezető	fáradtság	ez a jó	gyerek
Műszaki	ez a jó	fáradtság	gyerek
Pedagógus	ez a jó	fáradtság	elfoglaltság
Egyetemi, főiskolai oktató	elfoglaltság	gyerek	fáradtság
Egészségügyi dolgozó	ez a jó	fáradtság	elfoglaltság
Egyéb kultúrmunkás	elfoglaltság	fáradtság	egészségi ok
Szabadfoglalkozású	ez a jó	elfoglaltság	fáradtság

Érdekes, hogy a gazdasági vezetőknél is előfordul (a pedagógusok mellett, akiknél ez kevésbé meglepő) az anyagi indok mint az „otthonülő” magatartás oka. Ez arra utal, hogy az eljárás-visszahívás a vezetők számára bizonyos esetekben magas presztizsük alátámasztására nagyon költséges.

Osszefoglalás

A vidéki értelmiség minden tíz tagja közül körülbelül nyolc vagy kilenc tart kapcsolatokat helyben vagy távolabb lakó barátaival, rokonaival. A társas kapcsolatok fennállása jóformán egyáltalán nem függ az értelmiségi munkaterülettől, befolyásolja viszont például — főként a távoli kapcsolatok vonatkozásában — az iskolai végzettség. Az iskolai végzettség hatása itt abban mutatkozik, hogy a szakmai diplomával és a pártfőiskolai végzettséggel rendelkezőknek egyaránt az alacsonyabb végzettségűeknél több távoli baráti kapcsolatuk van. Ez a felsőfokú oktatási intézmé-

nyekben kialakult baráti kapcsolatok tartósságára utal. A helyi társasági kapcsolatokon belül elsősorban a munkatársakkal és a nem munkahelyi barátokkal fennálló kapcsolatok terjedtek el; szomszédaival a vidéki értelmiség viszonylag kisebb hányada barátkozik. A munkahelyi eredetű barátságok túlnyomó többsége azonos beosztású munkatársak kapcsolatait jelenti, viszonylag ritkábbak a beosztottakkal és a felettesekkel fenntartott munkahelyen kívüli kapcsolatok.

A vidéki értelmiség társas kapcsolatai igen intenzívek. Azoknak, akik fenntartanak társasági kapcsolatokat, közel fele hetenként többször is találkozik valamelyik barátjával, rokonával. A munkahelyi eredetű baráti kapcsolatokon belül a felettesekkel fennálló kapcsolatok intenzitása a beosztás emelkedésével párhuzamosan fokozódik. Ez véleményünk szerint többek között a baráti kapcsolatok révén történő előbbrejutás szándékát is jelzi.

A vidéki értelmiség társas kapcsolatainak struktúrája az értelmiség többé-kevésbé zárt tagozódására hívja fel a figyelmet. A vidéki értelmiség túlnyomó többsége elsősorban rétegen belül, tehát szintén értelmiségiekkel tart kapcsolatokat. A „hasznalókkal” való barátkozás ezen belül az értelmiség kisebb csoportjaira is jellemző. Az értelmiségen belül a társas kapcsolatok alapján elsősorban a foglalkozási csoportok különülnek el. Minden foglalkozási csoportra jellemző a csoporthoz tartozókkal fenntartott kapcsolatok magas aránya. A hasznalókkal való barátkozás azonban elsősorban a politikai munkaterületen dolgozók körében erős, utánuk a humán értelmiségi, majd a gazdaságban dolgozók következnek.

A csoporton belüli barátkozás a politikai és a gazdasági döntések hierarchiája, illetőleg ennek szintjei mentén kialakuló csoportoknál is megfigyelhető, de itt nem találunk a három fő értelmiségi munkaterületen fennállóhoz hasonló mértékű zárttságot.

A vezetőkkel fenntartott baráti kapcsolatok viszont eltérő mértékben terjedtek el a különböző foglalkozású értelmiségi körében. Adataink azt mutatják, hogy a vezetők vezetőkkel való barátkozásánál gyakoribbak a politikai munkaterületen dolgozók különböző vezetőkkel fennálló kapcsolatai. (Ennek okai részben a munkakapcsolatokban, részben egyéb tényezőkben keresendők.)

A társas kapcsolatok alapján a vidéki értelmiség csoportokra bontható életpálya szerint is. Más a baráti kör összetétele azoknál, akik fizikai vagy politikai munka után kerültek értelmiségi munkakörbe, és azoknál, akik közvetlenül az egyetemről, illetve egyéb szellemi pályáról kerültek ide.

Az értelmiségen belül további zárt kapcsolatrendszernek tekinthetjük a munkahelyi eredetű baráti köröket. A munkatársakkal — különösen a felettesekkel — fenntartott társasági, baráti kapcsolatokat a párt- és az államapparátusban dolgozók és a vezetők tartják a legfontosabbnak. A kapcsolatok tényleges gyakorisága is ezeknél az értelmiségi csoportoknál a legnagyobb, a vélemények és a tények tehát hasonló tendenciákat tükröznek, csak a tények — megítélésünk szerint — kisebb-nagyobb mértékben elmaradnak a vélemények alapján kimutatható igényektől. A munkahelyi eredetű társas, baráti kapcsolatokra vonatkozó vélemények összevetése e kapcsolatok tényleges intenzitásával arra mutat, hogy a baráti kapcsolatokban eddig kimutatott tendenciák nem véletlenül alakultak

ki, hanem ebben szerepet játszottak a vizsgált értelmiségiek szándékai, tudatos törekvései is.

A családcentrikus magatartás elterjedtségére vonatkozó adataink meglehetősen ellentmondásosak. A megkérdezettek közel háromnegyede „otthonülőnek” vallotta magát, ezzel szemben több mint 80 százalékuk azt válaszolta, hogy fenntart társas kapcsolatokat, összejár helyi barátaival, rokonaival stb. Az ellentmondást csak úgy tudjuk feloldani, ha feltételezzük, hogy a magukat otthonülőnek ítézők többsége nem a valóság, hanem a normák figyelembevételével válaszolt, illetve a baráti látogatásokat nem sorolja az eljáró magatartáshoz.

Adataink bizonyos mértékig igazolják a vidéki értelmiség zárt tagozódására vonatkozó állításokat. Kétségtelenül megfigyelhetők az egész vidéki értelmiségnek a nem értelmiségiektől való elkülönülésének, továbbá az értelmiségen belül a különböző csoportok zártságának jelei.

Vizsgálatunk során kimutattuk, hogy a társadalmi státus emelkedésével a családok érintkezési köre kitér, és megnövekszik a társas kapcsolatok jelentősége. További adalékot jelentett ebben a témakörben annak feltárása, hogy a baráti kapcsolatok jelentősége a politikai munkaterületen dolgozó értelmiségnél a legnagyobb. Adatszerűen is bebizonyosodott, hogy a munkatársi kapcsolatok „felfelé” irányulása a beosztási szint emelkedésével fokozódik.

A társasági kapcsolatok intenzitásának és homogenitásának foglalkozás szerinti eltéréseire vonatkozó feltevésünket is igazolták a vizsgálat eredményei. A családcentrikus magatartás problémaköre az egyetlen, amelyben hipotézisünket sem igazolni, sem elvetni nem sikerült. Ennek a kérdésnek a tisztázásához további elemzésre van szükség, amelyhez a jelen vizsgálat anyaga is számottevő segítséget nyújthat.

JEGYZETEK

- ¹ A párt- és tömegszervezeti funkcionáriusokat, valamint az államapparátusi dolgozókat soroltuk ide.
- ² Gazdasági és műszaki vezetők és beosztottak.
- ³ Itt nem a csoporton belüli, hanem általában vett kapcsolatokról van szó.
- ⁴ A találkozások gyakoriságát *csak a helyi* kapcsolatok esetében vizsgáltuk.
- ⁵ Munkaterülettől függetlenül azokat tekintettük beosztottaknak, akik magukat annak jelölték. Ha ez nem volt megállapítható, akkor azokat soroltuk a beosztottak közé, akiknek nem volt beosztottjuk.
- ⁶ Ezzel a csoportosítással bizonyos mértékig kiküszöböltük a foglalkozási összehasonlításnál korábban említett besorolási hibát.
- ⁷ A beosztást tekintve — a továbbiakban is — csak azokat vettük figyelembe, akiknek van közvetlen felettesük, beosztottjuk vagy azonos beosztású munkatársuk.
- ⁸ A munkahelyi eredetű baráti kapcsolatoknál a találkozások gyakoriságát szubjektív mércével mértük, vagyis a válaszadók döntötték el, hogy adott esetben a találkozásokat rendszeresnek vagy alkalmi jellegűnek nyilvánítsák.
- ⁹ Például Szalai Sándor vezetésével, 12 ország részvételével lefolytatott időmérlegvizsgálat, felhasználja többek között Varga Károly „Házassági kohézió az időmérleg tükrében” — Család és házasság a mai magyar társadalomban. Budapest 1971. Közgazdasági és Jogi Kiadó. 200—225. old.

Ankét Szegeden

A vidéki értelmiség helyzete című szociológiai vizsgálat III. kötetéről

Az ankétot a Társadalomtudományi Intézet és az MSZMP Csongrád megyei Bizottsága közösen rendezte. A helybeli résztvevők a megye városainak — Szeged, Csongrád, Hódmezővásárhely, Makó, Szentes — értelmiségét képviselték, s többé-kevésbé arányosan voltak jelen politikai, gazdasági és humán területeken dolgozók.*

Az ankét megszervezésére az intézetet mindenekelőtt az inspirálta, hogy a vizsgálatot végző szociológusok — érthetően — kíváncsiak voltak arra: mi a véleményük megállapításaikról, következtetéseikről azoknak, akikről az adatok, az elemzések szólnak. Az ilyen kíváncsiság az önkontroll egyik hasznos módszere. A III. kötet témája alkalmas is arra, hogy ankét keretében vitassák. Míg ugyanis az első kötet a vidéki értelmiség rétegződését, a második pedig demográfiai és jövedelmi viszonyait tárta fel, a harmadik kötet — a társas kapcsolatokkal foglalkozva — már kifejezetten a közéleti, politikai töltetű kérdések sűrűjébe kalauzol.

Az ankét bevezetője négy összefüggő kérdéscsoportot javasolt a résztvevőknek vitaalapként: 1. Mi a célja, funkciója, szerepe a vidéki értelmiség életében a társas kapcsolatoknak? 2. Hogyan függnek össze e kapcsolatok az értelmiség rétegződésével? Vagyis: valóban olyan mértékű és jellegű-e az értelmiség zártsága, ahogyan azt — az adatok alapján — a

* Az ankétot felszólalt: Ágoston József, a Csongrád megyei pártbizottság titkára, Bagdi Sándor, a Csongrád megyei pártbizottság munkatársa, dr. Bód Péter szentesi kórházi főorvos, Terwanger Péterné szentesi tanár, dr. Havasi Zoltán, a szegedi József Attila Tudományegyetem könyvtárosa, Kiss Attila, a Baromfiipari Országos Vállalat szentesi gyáregységének főmérnöke, Koncz János, a Csongrád megyei pártbizottság osztályvezetője, Lakos Sándor, a Társadalomtudományi Intézet igazgatója (az ankét vitavezetője), Márta Ferenc, a szegedi József Attila Tudományegyetem rektora, Mészáros Júlia pedagógus, a szentesi tanács művelődési osztályának vezetője, Módra László, a Társadalomtudományi Intézet csoportvezetője, Rózsa Klára, a szegedi Tanárképző Főiskola adjunktusa, Szelényi Iván, az MTA Szociológiai Intézetének és a Társadalomtudományi Intézet szociológiai laboratóriumának munkatársa, Szenes Sándor, a Népszabadság munkatársa, a Társadalomtudományi Közlemények rovatvezetője, Vári Ernő hódmezővásárhelyi tsz.-főkönyvelő.

kötet elemzése megállapítja? S ha ez így van, mi ennek az oka? 3. Mi jellemzi a társadalmi kapcsolatok hierarchiáját? Ki kivel barátkozik, miért és milyen módon? 4. Végül a negyedik kérdéscsoport az otthonülés címszóval jellemezhető. A jelenség — aminek igen sok oka lehet — önmagában természetesen nem elítélendő. A probléma lényege az: nem takar-e az otthonülés (s ha igen, miért) bizonyos hajlamot az elzárkózásra, nem tartalmaz-e visszahúzó, vagy visszavonuló, elhárító elemeket politikától, közügyektől, társadalmi, közösségi dolgoktól?

A vita összemosta, sok tekintetben túllépte, másrészt pedig szűkítette a négy kérdéscsoportot (ez alighanem minden ankét velejárója). A családcentrikus magatartás, az otthonülés problémaköre például csak más kérdések kapcsán, mellékesen, felszínesen került szóba, pontosabb megítéléséhez tehát alig kerültek közelebb a kutatók. Az ankét helybeli résztvevői általában nem a kötet bevezető tanulmányát és statisztikáinak realitását értékelték, hanem mindenekelőtt a tanulmányban leírt *folyamatokról* mondtak véleményt, azt egészítették ki a mindennapokban gyökeres személyes és társadalmi észlelések tapasztalataival. S mint minden ilyen alkalommal, ezúttal is megfogalmazódtak rögtönzött, alkalmi gondolatok, viszontválaszok, nem tartva igényt a teljességre, és nem törekedve tudományos vagy politikai tételek megfogalmazására. A véleményeket, a nézetek és az ítéletek ütközését azonban igazi és mélyről fakadó érdekelt-ség motiválta. A köznapi tapasztalások összegezése így segítheti hitelesen a valóságfeltáró kutatást. Ez adja az elhangzottak érvényét és értékét. A beszámoló az ankétról ezt próbálja visszaadni, kiemelve s néhány reflexióval kiegészítve a vita gerincét alkotó témaköröket.

VIDÉKI VAGY VIDÉKEN DOLGOZÓ ÉRTELMISÉGI?

A vendéglátók többsége úgy vélte, helyesebb lett volna az egész vizsgálat során, s a III. kötet tanulmányában is, *vidéki* helyett *vidéken dolgozó* értelmiségről beszélni. Az érvek: Szeged és Miskolc egyáltalán vidék-e; a vidéken dolgozók között sok esetben jobb szakemberek vannak, mint a fővárosi értelmiségiek között, mégis, azok olykor lenézik őket; a budapestiek a folyóiratokban írnak arról, hogyan kellene az országot felemelni, a falusi értelmiség viszont, ahová a sorsa sodorta, ott akarja a gyakorlatban megváltoztatni, felemelni a maga környezetét; a „vidéki” szónak kellemetlen mellézköngéje van; a vidéken dolgozó értelmiségiekből a budapestiek csinálnak „vidékit”.

Mások azt hangsúlyozták: valóban szerencsésebb és pontosabb lett volna vidéken dolgozó értelmiségieket írni. Azonban a vidéki helyzet nem jelent minősítést, bár kétségekívül kifejez bizonyos hátrányos helyzetet a fővárosi értelmiséghez viszonyítva. Az okok közismertek. De azért vidéken dolgozni bizonyos előnyökkel is jár, például azzal, hogy nyugodtabb az életmód, s ez esetenként jobb feltételeket kínál az elmélyültebb munkához. Hangsúlyozták, azt sem szabad feledni, hogy a vidéknek — nagyközségnek, kisvárosnak, megyeszékhelynek, egyetemi városnak — szinte minden szakterületen ugyanolyan jó képességű, művelt és összességében nagyobb tömegű értelmiségre van szüksége, mint a fővárosnak. Nélkülük

lehetetlen leküzdeni a vidék ma még reális hátrányait. Változóban is van az olyan vidéki városok arculata, mint például Szegedé, amely mindinkább képes lesz az ott, s a vonzaskörzetében élő értelmiségnek a fővárossal egyenlő szellemi életfeltételeket biztosítani. Ez a folyamat pedig fokozatosan, előnyösen változtatja a vidéki értelmiség társadalmi státusának értékrendjét. S e folyamat gyorsításáért éppen az értelmiség tehet igen sokat.

ANYAGIAK, NYÍLTság ÉS ZÁRTSÁG A BARÁTKOZÁSBAN

E témaköröknél élénk vita alakult ki, amelynek során lényegében igazolódtak a III. kötet megállapításai a vidéki értelmiség zárt tagozódásáról; a társasági kapcsolatokban az értelmiségieknek a nem értelmiségiektől való különülésétől, és az értelmiségen belül a különböző szakterületeken dolgozó csoportok zártságáról.

Figyelmet érdemel, hogy — noha a vitatott kötet tanulmánya ilyesmit sehol sem állít —, többen valamiféle politikai ítéletet éreznek ki ama megállapításokból, hogy a különböző értelmiségi kategóriáknak igen beszűkültek a baráti-társasági kapcsolatai a munkásokkal, paraszttal. Igazuk mellett érvelve, egyrészt arra hivatkoztak: az értelmiségiek azonosulnak a munkások és paraszttal problémáival, munkájuk során kapcsolatban is vannak velük. Más azonban a barátkozás; ebben a közös érdeklődés, az azonos gondolkodás, az azonos kulturális és szórakozási igények jelentik a domináns társasági kötőanyagot. Igényesek e kapcsolatokban, adni és kapni is akarnak valamit. Egyébként sem helyes — mondották többen — és nem is lehet beleszólni abba, hogy ki kivel jár össze, kivel érzi jól magát, kinek a barátságára van szüksége, s az időhiány is akadályozza, hogy túlságosan szélesre tárják társasági életük kapuit.

A lényegyet tekintve ezek az érvek csak egy meglevő tendenciát regisztráltak, és nem elemezték a probléma politikai, társadalmi vonatkozásait. Hiszen nem lehet vitás: szocializmust építő társadalom számára elfogadhatatlan, hogy értelmiségét — ma már tekintélyes arányban a két alapvető termelőosztály fiait és leányait — a gyorsan csökkenő földrajzi távolságok, a mérséklődő kulturális és civilizációs különbségek s a tudomány és a termelés közelítése korszakában *lazuló* emberi-baráti-társadalmi kötelek fűzzék a munkásokhoz, a paraszttal. Magyarázható ez pusztán időhiánnyal, túlterheltséggel? S egyáltalán: valóban újabb idővesztésnek, újabb megterhelésnek vagy igénytelenségnek lenne tekinthető, ha bensőséges barátaik közé sorolhatnának, mondjuk, néhány szakmunkást, *tsz-parasztot*? Többen személyes kapcsolataikra hivatkozva cáfolták ezt: emberileg gyarapodnak, társadalmi látókörük szélesedik egy-egy munkás, paraszt barátjuk révén — mondták.

Persze egy vagy több szűkkörű ankét inkább csak figyelemfelhívó szerepet tölthet be e polémiában, s a kérdéseket sorakoztathatjuk: miért alakultak így a személyes társasági kapcsolatok munkások, paraszttal és értelmiségiek között, s mit kellene tenni, hogy erősebbé és kiterjedtebbé váljanak? A teljes felelethez egyoldalúak is az eddigi ismeretek. Keveset tudunk ugyanis arról, hogy a munkások és paraszttal hogyan vélekednek az

értelmiségekkel való baráti-társasági kapcsolatokról. Fontosnak tartják-e, értékelnék, ápolnák-e ők maguk is?

Ami az értelmiségi kategóriák egymás közötti zártságát illeti: az anketon hangsúlyozták, hogy a hajdani vidéki értelmiségi kaszttrendszer kínai falai e társasági kapcsolatok előtt is leomlottak. Hogy szakterületenként mégis inkább egymás között barátkoznak, azt egyrészt a közös érdeklődési körökkel, másrészt és főként az anyagi színvonal (fizetés, jövedelem) közötti különbségekkel indokolta a többség. Ez már a pályakezdő, családalapító fiatal értelmiségiek társasági kapcsolatainak indulását és szellemi fejlődését is eleve befolyásolja. Ha a szülők tudnak segíteni a fiataloknak, hogy lakást, esetleg kocsit is vegyenek, 10—15 évi kuporgatástól, s ami velejár, a bezárkózástól is megkímélik őket. Kiderült az is, az anyagi szűkösség s részben a lakáshiány, főleg a pedagógusokat nyomasztja.

Az egymástól való elkülönülés kiváltképp az orvosokra és a pedagógusokra jellemző, ők állnak a jövedelmi szint felső és alsó határán. Elmondták: Szentesen, hogy közelebbi kapcsolat alakuljon ki orvosok, pedagógusok között, közös farsangi bált rendeztek, amely kudarccal ért véget: a pedagógusok anyagilag versenyképtelennek bizonyultak. Hasonló okok miatt nemigen alakulnak ki orvosok és pedagógusok között szorosabb családi-társasági összejárások sem, például egy-egy vacsorameghívással.

KLUB, TÁRSASÁGI ÉLET, KÖZÉLET

Nem állíthatjuk, hogy az értelmiségiek jól éreznék magukat a zártságban. Főleg a fiatalabbak, a 30 éven aluliak szeretnének kitörni belőle, megpróbálják tágítani munkájuk, szaktudásuk hatókörét, s a legintenzívebben ők keresik a kapcsolatokat más rétegekkel is. Ez egyik lényeges oka annak, hogy itt is, ott is újra és újra megpróbálkoznak *értelmiségi klubok* szervezésével. A szociológiai vizsgálat résztvevői közül az anketon megjelenteket meg is lepte, hogy a klubok iránti igényt rendkívül nyomatékosan vetették fel a vitázók; fiatalok és idősebbek egyaránt. Az akadályok sok helyen szinte leküzdhetetlenek: nincs elfogadható helyiség és berendezés, újságok, folyóiratok, a szórakozás, művelődés elektronikus eszközei (tv, rádió, magnó, lemezjátszó), s nincs egy olcsó büfé. De ha lenne is helyiség (elég sok a kihasználatlan művelődési otthon), ki finanszírozza a költségeket, ki takarítja, gondozza a helyiséget. Szentesen — ahol több száz értelmiségi él: kétszáz orvos, száz műszaki, száz agrárértelmiségi, több mint száz pedagógus, mintegy ötven politikai-igazgatási értelmiségi és csaknem ugyanannyi tudományos kutató — egy éve működik 40—50 fiatalal a legújabb értelmiségi klub. (Meg is jegyezték: „a legnagyobb csoda, hogy még nem oszlott fel”.) Hódmezővásárhelyen nemrégiben ismét próbálkoztak klubalapítással, de ezúttal sem sikerült.

Mit szeretnének az értelmiségiek a klubban? Összejárni, tapasztalatcserére, más szakterületek művelőinek és problémáinak megismerésére, az egymás iránti bizalom és barátság ápolására. És főként közéleti fórumot szeretnének, mert egy-egy városban sok a tenni akaró értelmiségi, de nincs, aki az egyéni törekvéseket összefogja. És miért életképtelen a legtöbb klub? Minden arra vall: nincs meg a klubok igazi létalapja, tar-

tós fundamentuma — a közéleti, politikai töltet, s ennek elengedhetetlen részeként a helyi politikai vezetők és az értelmiségiekén kívül más rétegek intenzív kapcsolata a klubok életével, közönségével. A szentesiek elmondták: időnként meghívják tájékoztatásra a város vezetőit. Vagyis azok inkább csak alkalmi, kívülálló vendégek az értelmiségiek klubjában. Többen azt állították érvelésük előterébe, hogy itt — főként közéleti vonatkozásban — nem jellegzetesen értelmiségi problémával van dolgunk. Sok tekintetben hasonlóan szűkös a mozgáster a társadalmi cselekvés színterén és az egymással való érintkezésben más rétegek aktív elemeinek is. Nem biztos, hogy ezt a konfliktust az értelmiségiek számára éppen a klubok oldhatnák fel: egyrészt a klubéletnek nálunk nincsenek hagyományai, másrészt a kifejezetten értelmiségi klubok esetleg az elzárkózás további veszélyeit idézhetik fel.

Nálunk már sok felmérés adatai láttak napvilágot arról, hogy az értelmiség szellemi energiáiból mennyi megy veszendőbe azért, mert a gyárakban, intézményekben szakképzettségüket nem igénylő adminisztratív vagy operatív rutinfeladatok elvégzésére kényszerülnek. Aligha vitatható: *közéleti, politikai síkon valószínűleg még nagyobbak az energiavesztések.* A felszabadulás utáni években a párt- és mozgalmi szervek székházaiban, sok helyen a nagyhagyományú olvasóköri helyiségeiben találta meg a tettere készek a politikai, mozgalmi központot, a közéleti vitaforumot, s a társasági, baráti élet számos lehetőségét, alkalmát is. S a nagy vonzerőt éppen az gyakorolta, hogy nap mint nap lehetett találkozni, vitázni a helyi politikai vezetőkkel, más társadalmi csoportok, osztályok, más munkahelyek legkitűnőbb aktivistáival. Akik odajártak, érezték, hogy részesei egy nagy közösségi ügynek, résztvevői és alkotói is a helyi közéletnek. Később mindez intézményesült, s valami megszűnt, amit nem tudtunk pótolni.

Az ankéton többen több kérdés kapcsán utaltak Erdei Ferenc *Város és vidéke* című kitűnő könyvére, hivatkoztak Makó, Szentés és Szeged értelmiségéről szóló megállapításaira. Ideillő, amit Erdei Szentésről szólva, de általánosabb érvénnyel a közéleti szerepű fórumokról írt: „Érdemes lenne... kezdeményezni és kitartóan szorgalmazni valami szélesebb társadalmi keret létrehozását. Valamiféle »nemzeti klub«, »népfront kör« vagy »városi kaszinó« lehetne ez. De a sikernek két titka bizonyosan van. Az egyik, hogy ne legyen hivatalos, és ne öltösn bürokratikus formát. Csak úgy bizonyosodhat be életrevalósága, ha önkéntes kezdeményezés és ambicióból vállalt társadalmi munka hajtja. A másik pedig az, hogy legyen valami olyan eleven ereje, ami újra és újra felbuzog, és van valami önmagában való értelme is, kifelé való hatása is annak, ami benne történik. Ilyen pedig a szakmák és rétegek feletti általánosság szintjén csak kettő van: a nemzet és a város.”

FELFELÉ BARÁTKOZÁS, HATALOM ÉS ÉRTELMISÉG

Az alcímben foglalt témakört vitatták a legelénkebben az ankéton. Előljáróban a vélemények, polémiák összefoglalásához: az ankét résztvevői tudták, hogy az intézetben a vidéki értelmiségről szóló vizs-

gálat előkészítésekor értékes, a munkában sokat segítő megbeszélések, viták voltak a vidéki értelmiség életét jól ismerő Erdei Ferencsel, Fehér Lajossal, Gosztonyi Jánossal, Veres Péterrel és másokkal. Közülük főként Erdei és Veres azt a véleményüket fogalmazták meg, hogy a vidéki értelmiségen belül nem csupán szakterületi csoportosulás található, hanem bizonyos választóvonal húzódik a párt-, állami, társadalmi szervezetekben dolgozó *politikai értelmiség* és a nem e szervezetben dolgozó *humán- és szakértelmiség* között. Az vitathatatlan, hogy az állami és társadalmi területen dolgozó vezetőség ma már egészében értelmiséginek tekinthető társadalmi funkciója alapján: egy részük munkásmozgalmi és élettapasztalata révén, más részük — az utóbbi években mind nagyobb számban — iskolai, egyetemi előképzettsége révén is közéjük sorolható. A munkáosztály e területen is képes volt kinevelni, kialakítani saját értelmiségét.

Annak megítélésében, hogy ezt az értelmiségi csoportot mennyiben jellemzi az elkülönülés, s hogy körükben és — más értelmiségi csoportokban — irányukba tapasztalható-e a felfelé barátkozás tendenciája, az anekdoton lezajlott polémiában tulajdonképpen két hangütés érvényesült. Az egyik érvcsoport a lényegét tekintve elismerte, hogy van törekvés a felfelé barátkozásra az értelmiségiek között, és fennáll a veszélye, minél kisebb helyre megyünk, annál inkább, hogy a legmagasabb beosztású helyi vezetők egymással barátkoznak.

Vannak, akik a mindkét irányú kapcsolatrendszerben csupán munkakapcsolatot látnak, személyes érdekkapcsolat nélkül. Mások a pozícióértásra törekvést is szóvá tették, s azt is, hogy a felfelé barátkozás egyik indítéka esetenként nagyon is számító: kikerülni „alulról”, a végrehajtók közül, és átkerülni valamilyen magasabb irányító funkcióba, ahol rendszert nagyobb a társadalmi presztizs és a fizetés is. Voltak, akik úgy látták, hogy a politikai funkcióban levők nem mindig elég érzékenyek az ilyen jelenségekkel, az őket célba vevő effajta simulékonysággal szemben. Megint mások úgy vélték, hogy helyenként egyes állami-társadalmi területen dolgozó értelmiségiek bizonyos elkülönülése kialakít — van rá példa — vagy kialakíthat sajátos társasági szokásokat: a gyakori összejárás tartalma nem ritkán a vadászat, a horgászás, az ultiparti, a közös vacsora stb. Ebben persze nem a baráti, társasági szórakozás a kifogás tárgya, hanem az a reális veszély, hogy nemkívánatos, társadalmilag ellenőrizhetetlen összefonódások, ügyintézési alkalmak, döntési szituációk teremthetnek, vagy azt a gyanút kelthetik, hogy ilyen alkalmak meg is teremthetnek. Többen hangsúlyozták: az ilyen horgász-vadász stb. barátságokból származó egyéni pozicionális előnyök jóval kisebbek, mint ahogy azt a közvélemény hiszi. De hogy ilyen tévhitke keletkezhetnek és élnek, abban annak is szerepe van, hogy a közéleti nyilvánosság még nem elég például annak indoklásában, hogy ki miért került oda, ahol van, miért és hogyan került el onnan, ahonnan továbblép. Megint mások ugyancsak hangoztatva, hogy a problémának a valóságban kisebb a súlya, mint a közvéleményben, ezt az ellentmondást azzal magyarázták: egyetlen negatív példa e tekintetben annál tartósabb hatású, minél kisebb helyen fordult elő. S egy vagy néhány ilyen példa mindenütt akad. Ismét mások arra is figyelmeztettek: a hatáskörök decentralizációja nemcsak erősíti, esetenként és helyenként vissza is foghatja a demokratizmus fejlődését, mert

a sérthetetlen főnök Pesten vagy a megyeszékhelyen nem olyan reális veszély, mint helyben (például a már munkáltatói joggal is felruházott iskolaigazgató). Ezek az új hatalmi helyzetek is motiválhatják a felfelé barátkozást.

Szemben e véleményekkel, a másik hangütés egyik döntő érvcsoportja az volt: a kapcsolatok hierarchiájában a valóságos választóvonal nem a politikai értelmiség és az egyéb területeken dolgozó értelmiségiek között húzódik. Erdei Ferenc és Veres Péter ezt az ötvenes évekre vonatkoztatták, amikor más volt az állami-társadalmi funkció megítélése. Azóta a helyzet megváltozott. Az utóbbi esztendőben mindenütt megnőtt a helyi politika és a helyi politikai vezetők jelentősége, szerepe, hatásköre, ugyanakkor azonban a vezetők kevés ügyben döntenek egyszemélyben: mindezekelőtt a testületi döntés szerepe erősödött. Ennek nem lehet jelentősége például a barátok megválasztásában, sem azok előbbre juttatásában. A felfelé irányuló kapcsolatokban is legfeljebb arról van szó, hogy a helyi politikai vezetők is időnként láttatni szeretnék munkájuk eredményét. A társadalmi demokratizmus kibontakozásával a függőségi viszonyok tehát új dimenziókat kapnak, s ezekben az új emberi viszonyokban az alulról való függés vált a döntővé. Másrészt: az állami-társadalmi vezető értelmiségiek egymás közötti barátkozását nem kell túlságosan politikai okokkal magyarázni. Esetükben nem hivatalnokokról van szó, hanem olyan emberekről, akik szabad idejükben, baráti társaságban is gyakran politizálnak, a közösségi gondok megoldási módjaira kerítenek sort, olyanokra, amelyekre a napi munka sűrgető határidői között nincs mód.

Reflektálva és vitázva is az iméntiekkel, a résztvevők abban egyetértettek, hogy az állami-társadalmi területen dolgozó értelmiségiek olyan mértékű zártságát, amelyet a statisztikai számok mutatnak, felszínes megállapításnak kell tekinteni. Kapcsolatrendszerük ugyanis sokrétűbb, mint az értelmiség más rétegeié. Ez politikai, közéleti tisztségükből adódik, szinte hivatásbeli, munkaköri kötelességük is: politikusok — politizálnak, emberi ügyeket intéznek, sok emberrel kell beszélniük. Rá is kényszerülnek a nem hivatalos szélesebb körű kapcsolatok ápolására és más értelmiségi csoportokhoz viszonyítva e kapcsolatok megválasztásában kevésbé szabadok. Hangsúlyt kapott ugyanakkor: a társadalmi demokratizmus fejlődése távlataiban felöleli a függőségi viszonyok átrendeződését, és máris erősödött az alulról való függés, azonban ma még illúzió lenne feltételezni, hogy már nem is létezik felülről függés. A politikus kettős függőségi rendszerben él még sokáig.

Fennáll-e a veszélye az állami-társadalmi funkciókban dolgozók elkülönülésének? E kérdéssel kapcsolatban az anketon — nagyon sommásan fogalmazva — az alábbiak hangzottak el. Igen, s ha csak csírájában is kezd ez a jelenség kibontakozni, akkor is időben kell figyelmeztetni rá. E problémák megoldásához kívánatos, hogy a helyi politikai vezetők posztokon is nagyobb mozgás, élénkebb rotáció legyen. Foglalkozni kell ezzel a kérdéssel azért is, hogy kialakuljon a szocialista rendszeren belül a természetes vezetői cserélődés módszere. Az is kétségtelen: bizonyos gyanakvások, régi reflexek, beidegzettségek sem oldódtak fel még teljesen az értelmiségen belül. Ezért is különösen jelentős a népi-nemzeti egység erő-

sítésében a konkrét gyakorlatias és kölcsönös értelmiségi közelítés egymáshoz, mert az igazi összekapcsolódás — személyi-baráti és közéleti töltetű — még nem történt meg.

ÉRTÉKELÉS ÉS BÍRÁLAT

Az ankét résztvevői egyöntetűen dicsérték a vidéki értelmiség helyzetével foglalkozó kutatást, a vállalkozás egészét, mint az első nem felszínen mozgó, szélesebb körű értelmiségkutató vizsgálatot. A kötet bevezető tanulmányának *lényegi* megállapításait senki sem cáfolta. A köznapi személyes és társadalmi tapasztalatok végeredményben tehát hitelesítették és helyeselték a tudományos konzekvenciákat. De többen bírálták is a kötetet, elsősorban azért, mert a bevezető tanulmány nem eléggé kifejtő, így a statisztikai táblázatok értékelését tulajdonképpen a „laikus” olvasóra bízzák azok, akiknek szakmája és évekig tartó munkája a politikai szociológia. Jogosan hiányolták azt is, hogy a vizsgálatban mellőzték azt a tényt, hogy Csongrád tanyás megye, s a városokban, Szegeden is, igen nagy számú falura, kistelepülésre, tanyára ingázó értelmiségi él. Munkájukra, szabad idejükre, társas kapcsolataikra tehát a településstruktúra is kihatással van.

Végül többen sürgették, hogy mielőbb készüljön el a vidéken lefolytatott vizsgálat még elmélyültebb, átfogóbb tudományos értékelése és összehasonlító vizsgálata a fővárosi értelmiségi helyzetével. Ez utóbbi az ankét időpontjában még csak terv volt, azóta azonban már megkezdődött a munka. Első konkrét eredményei valószínűleg még az idén publikálhatók lesznek.

TÁJÉKOZÓDÁS

Vita Galbraith-szal

Az alábbiakban közreadjuk annak az érdekes beszélgetésnek a szövegét, amely a közelmúltban hazánkban járt J. K. Galbraith, a Harvard Egyetem professzora és dr. Simai Mihály, a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem tanára, a Társadalomtudományi Intézet tudományos szaktanácsadója között hangzott el a Kossuth Rádióban 1972. április 8-án. A bevezetőt dr. Simai Mihály írta.

Galbraith személyében „Az új ipari állam” szerzőjét fogadtuk Magyarországon. Ez a könyv polgári közgazdász tollából származó eddig megjelent legfontosabb munka volt a XX. század második felében a modern kapitalizmus problémáiról. Nemcsak azért figyelemreméltó írás, mert szerzője az amerikai Harvard Egyetem neves tanára, az Amerikai Közgazdasági Társaság — az Americans for Democratic Action nevű fontos értelmiségi tömörülés — elnöke, volt vezető állású diplomata és kiváló író. Több fontos írása, köztük a Bőség társadalma, nevét már korábban ismertté tette. Galbraith munkásságával megkísérli átfogó rendszerbe tömöríteni az Egyesült Államok fejlődésének tényei alapján a mai tőkés gazdaság és társadalom főbb jelenségeit és folyamatait. A leglényegesebb összefüggéseket, mechanizmusokat vizsgálja az ún. ipari rendszerben — vagyis a hatalmas monopoltársaságok birodalmának bo-

nyolult közegében. Nem egyszerűen magyarázza vagy értékeli a változásokat, hanem sok szempontból bírálja is az egész rendszert. *Kritikája túlmegy a hagyományos, moralizáló burzsoá-liberális közhelyeken, amelyek rendszerint a múltat siratják, vagy a „gonosz vállalkozót” akarják jobb belátásra bírni.* Galbraith a tényeket és a megoldhatatlan ellentmondásokat vizsgálva értékelteti, hogy a jelenlegi tőkés rendszer a társadalom előtt álló feladatok tömegével már nem tud megbirkózni. Az új fejlődési szakaszban, amelyet az „érett társaság” korszakával kapcsol össze, nézetei szerint a kapitalizmus átalakul. Ennek folyamatát és távlatait vázolja fel Az új ipari állam c. könyvében.

A könyvet az USA-ban 1967-ben adták ki. Azóta szinte az egész világot bejárta „Az új ipari állam”. Galbraith e munkája azonban még hosszú ideig „velünk lesz”, hivatkozni fogunk rá, vitatkozni fogunk vele. Éles vitákat váltott ki az Egye-

sült Államokban is. Különösen hevesen bírálta a könyvet és általában Galbraith munkásságát az amerikai üzleti élet közgazdasági irodalma, a nagy „business magazinok” világa. Kétségbe vonták Galbraith jóhiszeműségét. Egyes adatait, különösen azokat, amelyek leleplezik a nagy társaságok szerepét a gazdaság militarizálásában, erősen tendenciózusnak tartották, s nem értettek egyet értékítéletével sem, amely gazdagságon a javak mennyiségén túl a szépséget, a méltóságot és az élet minőségét hangsúlyozza.

Véleményük érthetően ellenséges volt Galbraithnak az értelmiség vezető szerepét hangsúlyozó nézeteivel szemben is, s különösen azzal, hogy a tudósok kezébe kívánja adni a politikai hatalmat.

Durván és leegyszerűsítve ugyan, de ezek a bírálatok tulajdonképpen a kapitalizmus realitását védelmezték a „racionális társadalom” idealisztikus koncepciójával szemben.

A mai amerikai valóság láttán valóban illúzióknak tűnik az olyan elméleti koncepció, amelyik már ma is, de különösen a jövőben döntő szerepet szán a tudománynak, az „ész”-nek a hatalom gyakorlásában. Galbraith persze ezt nem alap nélkül teszi, hiszen közismert, hogy korunkban a tudomány közvetlen termelőerővé vált, s minden egyéb foglalkozási ágánál gyorsabban nő a legfejlettebb ipari országokban a tudományos kutatók száma. Nő azoknak az intézményeknek a szerepe és jelentősége is, ahol a jövő tudósait képezik, vagy ahol azok dolgoznak.

A társadalmi problémák bonyolultabbá válásával egyre nagyobb szerepet játszik a tudomány a társadalom igazgatásában is. A vezető tőkésországok uralkodó körei, akik a múltban elzárkóztak attól, hogy a társadalom vezetésébe bármiféle-

képpen beengedjék a tudósokat, m. hatalmuk megőrzése érdekében mozgósítják a politikai gazdaságtant, a szociológiát, a lélektant és más társadalomtudományokat is. Tudósok és szakértők ezreit foglalkoztatják pl. az USA-ban nemcsak azért, hogy gazdasági programokat dolgozzanak ki a kormány számára, hanem azért is, hogy megszervezzék a politikai mechanizmust, reális változásokat dolgozzanak ki a külpolitikai stratégiában, bel- és külpolitikai prognózisokat készítsenek.

Mindezek nyomán a tudósok, tudományos dolgozók növekvő réteget képviselnek a társadalomban, s e minőségükben hozzájárulnak a társadalmi fejlődéshez. Tény azonban, hogy e réteg más társadalmi rétegekhez és csoportokhoz képest vagy az alapvető osztályokhoz képest nem nagy. Az adott csoport réteg, illetve osztály társadalmi befolyása azonban nemcsak létszámától, hanem a társadalmi munkamegosztás rendszerében elfoglalt helyétől is függ. E tényező pedig a tudományos dolgozók jelentőségét nagymértékben megnöveli.

Új hatalmi központtá válhat-e azonban a „tudokrácia”? Áttolódhatnak-e a hatalom központjai a egyetemekre, a tudományos kutatóintézetekbe, vagy éppen utópiáimindéz, mint ahogy a múltban egyes gondolkodók utópisztikus módon ugyancsak az ész társadalmát akarták megteremteni?

Az osztálytársadalmak történetét egyetlen olyan példát nem ismer, amely lehetővé tette volna az „ész-társadalmának” megszervezését.

A valóságban a hatalmi struktúra nem absztrakt valami, amely megszervezhető racionális elvek alapján, hanem a különböző társadalmi csoportok és osztályok harcának eredménye.

A „racionalizálást” mindig valamilyen osztályérdeknek megfelelően hajtották és hajtják végre. Akármennyire is megnőtt például a tudomány jelentősége és hatása a tőkésországokban, nem a tudósok irányítják a gazdaságot vagy a politikát. Éppen ellenkezőleg. Minél nagyobb, jelentősebb a szerepük, annál inkább eszközzé válnak. Technikai és gazdasági téren a legnagyobb monopoltársaságok szolgálatában állnak, és segítik őket ipari vagy pénzügyi expanziójukban. Politikai téren is végső soron az a funkciójuk, hogy segítsék az uralkodó osztályt pozíciói hatékony védelmében. Az uralkodó osztályt azonban nem zavarják a tudósok illúziói arról, hogy ők vezetnek, sőt, ezek alkalmasak arra, hogy a hatalom osztályjellegét elködösítsék a tömegek előtt.

Ha a tudósok nem hajtják végre a nekik szánt feladatokat, nem támogatják őket. Más szavakkal: a kapitalista fejlődés reális feltételei a tudósok előtt két utat nyitnak. Vagy teljes mértékben integrálódnak a fennálló rendszerben, s ebben alávetett szerepet játszanak, vagy pedig aktívan részt vesznek a rendszer megváltoztatásáért folytatott harcban. Vagy segítik az uralkodó osztályt, vagy szemben állnak vele.

Természetesen vannak arra is példák, hogy tudósok kerülnek vezető pozíciókba a gazdasági vagy a politikai életben. Miniszterelnökké, miniszterekké, nagy állami és magánmonopóliumok vezetőivé válnak. Az ilyen jellegű megbízatások azonban egyéniek, s nem változtatják meg az uralkodó elit társadalmi összetételét. Ilyen esetekben nem csupán tudományos tényezők játszanak szerepet, hanem egyéb követelmények is, társadalmi kapcsolatok, megfelelő üzleti vagy kereskedelmi

érzék, politikai hovatartozás. A tudósok túlnyomó többsége, még a konformisták is, rendszerint másodrendű, tanácsadói, szakértői pozícióba szorulnak, vagyis az uralkodó osztály gazdasági, politikai, társadalmi és katonai érdekeinek szolgálatában állnak.

A tudósok pozícióit és közeledését a különböző területeken a hatalmi csúcok felé nem tudományos érdemeik határozzák meg, hanem az uralkodó elithez való viszonyuk. Nem tudományos meggyőződésük, hanem sokkal inkább annak a társadalmi csoportnak az érdekei mozgatják őket, amelynek részeivé váltak maguk is. Ellenkező esetben előbb vagy utóbb kiszorulnak a vezetésből, a hatalomból, amelynek részesei. Még ilyen körülmények között is átalakulnak, elvesztik kapcsolatukat a tudománnyal, adminisztrátorokká, politikusokká válnak. Ez nem zárja ki, hogy ne bírálhassanak élesen olyan kérdésekben, amelyekben maga az uralkodó osztály is megosztott.

Más szavakkal: a kapitalizmusban sajátos kiválasztódás megy végbe. *Ha a tudósok nem hajlandók a társadalmi rendszer eszközeivé válni, elzárják magukat a hatalomtól.* Semmiféle mechanizmus nincs a tőkés rendszerben, amely más irányba vinné a fejlődést. Galbraith helyzete, szembefordulása az USA vietnami agressziójával s a személye ellen irányuló hivatalos támadások önmagukban véve is ennek példái.

„Az új ipari állam” szerzője „az ész társadalmát” szem előtt tartva, *megettévesztő képet alkot a mai amerikai osztályviszonyokról, az osztályokat elválasztó határvonalakról és magáról az osztályharcról.* Azt állítja, hogy manapság a „műveltség lett az igazi választóvonal” a társa-

dalomban, ez váltotta fel „a paloták és a viskók” háborúját.

Galbraith ugyanis a társadalmi munkamegosztás nyomán végbemennő változásokat összekeveri az osztályviszonyokkal. A kapitalizmusra jellemző alapvető osztálytagozódás a termelési struktúra átalakulása és a technikai fejlődés társadalmi következményei nyomán sem szűnik meg. Az úgynevezett technokrata réteg, amelyre a különböző — az osztályok megszűnését tagadó — elméletek oly gyakran hivatkoznak, bizonyítja talán ezt a legvilágosabban.

Mint ismeretes, a technokraták (mérnökök, tudósok, tervezők, szervezők stb.) rétegének kialakulása lényegében a gyáripari termelés kialakulásával kezdődött meg. A monopolkapitalizmust megelőző szakaszban a mérnökök, tudósok és tervezők független szabadfoglalkozásúakként eladták szolgálataikat a gyáripari tőkéseknek. Magas képzettségükre és az ennek megszerzéséhez szükséges hosszú tanulmányi időre való tekintettel keresetük a munkásokénál nagyobb volt, és ennek nyomán életmódjuk is eltért a fizikai munkásokétól. Ez is szerepet játszott abban, hogy inkább a tőkésosztály tagjaival, semmint a munkásosztály tagjaival azonosították magukat.

A tőkekoncentráció — és nyomban a monopóliumok — létrejöttével függetlenségük egyre csökkent. A tudományos és technikai forradalom viszonyai között pedig a termelési folyamat a szó szoros értelmében integrálja őket. A modern nagyvállalatok mérnökök, tudósok ezreit, sőt tízezreit alkalmazzák, és csak kevesen kerülnek közülük ténylegesen vezető, irányító funk-

cióba. A modern technika a korábbi szabadfoglalkozású „individua-listákat” közös nevezőre hozta, „fűtőszalagra tette”, csaknem olyan mértékben, mint a gyárak munkásait. A modern, automatizált iparban jelentkező tendencia a technikusok, mérnökök és munkások közti különbségek eltűnése. Ez egyszerűs mind az „agyak” és „kezek” közötti növekvő érdekazonosságot is maga után vonja.

Galbraithnak — és a konvergenciaelmélet más híveinek — *alapvető tévedése a kiindulópontban van: a társadalmi átalakulást csak a termelőerők, a technika, a munkatermelékenység fejlődési szakaszaiként értelmezik.* Teljesen figyelmen kívül hagyják a sajátos társadalmi-gazdasági viszonyokat, az osztályszerkezetet, az érdekstruktúrát. Abban igaza van az elméletnek, hogy mind a két rendszer mozgásban van: a szocializmus az alacsonyabb fázisból a fejlettebb forma felé halad. Ennek megfelelően átalakul, tovább fejlődik politikai struktúrája is. A kapitalizmusban, miközben növekszik a mind teljesebb anyagi felkészültség a szocializmusra, a politikai struktúrát fokozottan a tőkésosztály hatalmának fenntartására, a társadalmi haladás ellen használják fel.

„Az új ipari állam” írójának gondolatai az amerikai valóság — helyesebben az általa látott, értékelt amerikai valóság — talajában gyökereznek. Galbraith műve elsősorban amerikai: az Egyesült Államok ipari rendszerének mechanizmusát tárja elénk. Értékét ez nem csökkentti, hiszen ahogy valaha Anglia volt a tőkés fejlődés tipikus példája, ma az USA a monopolkapitalista rendszeré.

BESZÉLGETÉS J. K. GALBRAITH, A HARVARD EGYETEM PROFESSZORA
ÉS DR. SIMAI MIHÁLY, A MARX KÁROLY KÖZGAZDASÁGTUDOMÁNYI
EGYETEM TANÁRA. A TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET
TANÁCSADÓJA KÖZÖTT

Riporter: J. K. Galbraith neve világszer-
te ismert. Közgazdász. Nálunk a 60-
as évek második felében kiadott
harmadik könyve — „Az új ipari
állam” — révén vált ismertté im-
már nemcsak a kutatók és elmé-
leti közgazdászok, hanem általá-
ban a közgazdaság iránt érdeklő-
dő olvasók előtt. Galbraith a 60-as
évek elején a Kennedy-kormány
tanácsadója, majd indiai nagykö-
vet volt. Jelenleg a Harvard Egye-
tem professzora. A diplomáciai pá-
lya ezek szerint csak kitérő volt?

Galbraith: Nem vagyok hivatásos dip-
lomata, így aztán Kennedy elnök
halála után visszatértem az Egye-
sült Államokba. Nézeteltéréseim tá-
madtak a kormánnyal a vietnami
háború miatt. Ezért távoztam a
kormány mellől, és dolgozni kezd-
tem könyvemen, „Az új ipari ál-
lam”-on. A munka négy évig tar-
tott; 1967-ben fejeztem be.

Riporter: Ön tehát a vietnami háború
miatt szakított a diplomáciai pá-
lyával. Tudunk arról, hogy a kon-
zervatív amerikai közgazdászok
szüntelenül támadják. „Ügyneve-
zett” közgazdásznak titulálják, mert
tagadja és cáfolja a kapitalista
gazdaság automatizmusát.

E rövid bemutatást Dr. Simai Mi-
hálytól, a Marx Károly Közgazda-
ságtudományi Egyetem tanárától
kérem, hogy tegye teljesebbé. Meg-
teheti, hiszen neves vendégünk
könyvének magyar kiadásához is
ő írta az előszót, a bevezetőt.

Simai: Amerikai jobboldali bírálói ugyan
gyakran illetik ezzel a jelzővel.
Naivitás volna azt hinni, hogy
Galbraith szocialistának vallja ma-
gát. Legutóbb egyik nyilatkozatá-

ban radikális-liberálisként mutat-
kozott be. Nem vitás, hogy figye-
lembe véve az amerikai közgazdá-
szok jelentős részének doktrinés-
gét, az amerikai tőkés rendszer
rendkívül dogmatikus dicséretét,
Galbraith kritikus megjegyzéséi-
vel természetesen rokonszenve-
sebb számunkra, mint mondjuk,
az a chicagói iskola, amely az ame-
rikai rendszert a legtökéletesebb-
nek tartja a világon. De Galbraith
is az amerikai kapitalizmus, egy
megreformált tőkésrendszer híve.
Tökéletesebb kapitalizmust akar,
amelyik a nagy családokat, a ha-
talmas tőkék tulajdonosait, a nagy
vagyonai egyenlőtlenségeket termé-
szetszerűen megtartja. Az állami
beavatkozás erősítésével, a nagy
társaságok bizonyos fokú szabályo-
zásával, a szociális programok erő-
sítésével képzelem el a tőkés ren-
det.

Számunkra azonban mindenképpen
érdekes és tanulságos munkássága,
még ha a vele folytatott vitáról
egy pillanatra sem mondhatunk le.
Munkásságának értéke számunkra
abban van, hogy a kapitalizmus
legfőbb centrumában elemzi, bí-
rálja a társadalmat.

Riporter: A vitát említette tehát dr. Si-
mai Mihály, amelyről nem kell le-
mondanunk Galbraith munkássá-
gával szemben sem. S most sem,
hogy ezt a vitát szemtől szembe
lehet folytatni, nemcsak az iroda-
lomban. Itt, a Közgazdasági és Jogi
Könyvkiadó Klubjában, ahol a rá-
dió gazdaságpolitikai rovatának
kezdményezésére ez a találkozó
most Galbraith professzor és Si-
mai dr. között létrejött.

Simai: „Az új ipari állam” magyarországi megjelenését követően sokan különbözőképpen vélekedtek a könyvről. Az egyik legérdekesebb vitakérdés a tervezés gondolata körül alakult ki. Úgy éreztük, hogy eltúlozta a tervezés jelentőségét ebben a könyvében, és szinte valamiféle tervgazdálkodásnak mutatja be azt a folyamatot, amely az amerikai nagy társaságok keretében valóban végbemegy, ez azonban messze nem azonosítható, véleményünk szerint, a tervgazdálkodással.

Galbraith: Az általam használt szak kifejezés talán, hogy úgy mondjam, specializált és egy kissé egyedülálló ebben a tekintetben, ezért bírálható a tervezés szó használata. Lehet, hogy nem fair ez a szóhasználat, de én szeretném megvédeni. Azaz szeretnék érvelni, hogy alapvető követelmény — különösen, ha az ember egész egyszerűen csak a kulturális adottságokat vizsgálja —, hogy akár Magyitogorszkban vagy Indiában, ha acélt akarnak a nagyiparban előállítani, az acélvállalatok nem létezhetnek bizonyos környezeti, társadalmi követelmények nélkül. Fel kell ismerni azt a tényt, hogy e követelmények egy része abban rejlik, hogy a termelőnek, a termelő mechanizmusnak szükséges ellenőriznie azt a környezetet, amelyben működik, kontrollálnia kell bizonyos fokig a társadalmat, bizonyos mértékig befolyásolnia kell a fogyasztókat. Az államot pedig e célok érdekében kell felhasználni. Nos, mindezt a szocialista országokban szervezett, tudatos és általános rendszernek tekintik, amelynek keretében működnek a termelővállalatok. Az ipar utáni kapitalista társadalomban ez másképp zajlik. De hasonlóság van. Ez az úgynevezett konvergenciaelméletnek egy kissé szofisztiku-

sabb formája. Szeretném hangsúlyozni, hogy létezik egy naiv konvergenciaelmélet, amely azt tartja, hogy minden társadalomnak végül is a piacot kell felhasználnia, a piacból kell hasznot húznia. Ezt én nem hiszem. De ezek olyan pontok, amelyeket az ember megvitathat, és senki sem fogja azt állítani, hogy ezeket ideológiai szinten kell megvitatni. Ezek technikai dolgok.

Simai: Úgy gondolom, hogy önnek igaza van abban, hogy igen sok a technikai probléma is, de ezek sem nélkülözik az ideológiai fontosságot. Nem lehet technikai problémává szükíteni például azt a kérdést, hogy a vállalati szintű tervezés és a nemzetgazdasági tervezés azonos szintű kategóriák-e vagy sem. Az sem mindegy — számunkra legalábbis —, hogy kiknek az érdekében történik ez a tervezés. A nagyvállalatok és a mögöttük álló erők érdekében, vagy pedig a köz, a társadalom érdekében. Ezek, véleményem szerint, ideológiai problémák. Örülök azonban, hogy említést tett a konvergencia kérdéséről. A könyvében ezzel kapcsolatban kifejtett álláspontját nálunk sokan vitatták — az általam írt előszóban én is vitatkozom önnel. — Most, néhány év után, hogyan vélekedik a konvergenciáról?

Galbraith: Ezt a könyvet az ötvenes évek végén kezdtem írni, amikor a hidegháborús feszültség még javában tombolt. Ez a feszültség az utóbbi évtizedben csökkent. Ennek köze van egy józanabb nézőponthoz az Egyesült Államokban, amely a két rendszer közötti kapcsolatokat illeti, annak ellenére, hogy a békés egymás mellett élés első javaslatai a Szovjetuniótól származtak. Úgy gondolom, hogy az a fajta érvelés, amely a New Industrial State című könyvben van — bár nem

áll szándékomban, hogy túl nagy fontosságot tulajdonítsak egy könyvnek —, megmutatja azt a tényt, hogy a nagyméretű termelés nagy technikai tervezést foglal magában valamennyi országban. Nagyfokú hasonlóság van például a nagy szovjet vállalatok szervezése és termelése, valamint a nagy kapitalista vállalatok technikája és vezetése között.

Simai: De ez nem jelenti azt, hogy a két társadalmi rend hasonlóná válik, vagy összeolvad. A szervezés vagy a technológia hasonló lehet, de ennek semmi köze sincs ahhoz, hogy a két rendszer azonosulna, ahogy ezt a konvergenciaelmélet számos védelmezője megfogalmazza. Egy nagy lökhajtásos repülőgéphez hasonló repülőtérré, hasonló biztonsági berendezésre van szükség nálunk éppúgy, mint önöknél. Ez azonban nem jelenti azt, hogy a szocialista rendszer funkcionálása és a tőkés rendszer működése, a két rendszer gazdasági és társadalmi alapja hasonlóná válna.

Galbraith: Világos, hogy itt véleménykülönbségről van szó. Én csak hangsúlyozni szeretném — s ez számomra nagy fontosságú — azt a tényt, hogy kétféle konvergencia-nézet létezik. Az egyik — ahogy én nevezem — a naiv konvergencia-nézet. Ez azt jelenti, hogy a társadalomnak csak egy szervezete van, amely a piacnak van alárendelve. Ez a konvergenciaelmélet a szocialista országokat, beleértve Jugoszláviát is, úgy tekinti, mint amelyek a piacból húznak hasznot. Én azonban nem erről a konvergenciáról beszélek. Amiről én beszélek, az a nagyipari társadalom követelményeit illető tendencia, amely a tudás, biztonság, stabilitás és a szükséglet igényét támasztja a társadalommal szemben. Az em-

bernek mindig figyelmeztetnie kell magát és a hallgatóságot, hogy létezik egy hasonlóság nélküli konvergencia tendencia is.

Simai: Most már világosabb számomra, hogy ön mit ért konvergencián, és az is világos, hogy még ebben a megfogalmazásban sem tudok az ön nézetével egészen egyetérteni. Azt hiszem, hogy erről a kérdésről még sokat fogunk vitatkozni a jövőben is, önnel és másokkal is, akik a konvergenciaelméletet külföldön, nyugaton megfogalmazzák. Szeretnék azonban egy további kérdést feltenni. Ön döntő mértékben ennek az úgynevezett ipari rendszernek a belső mechanizmusai-val foglalkozik könyvében. — S ezzel a magyar szakmai közönség is sokat vitatkozott. Tehát, hogy ön nem tér ki ennek a belső rendszernek a nemzetközi összefüggéseire, nem foglalkozik azokkal a hatalmas amerikai vállalatokkal, amelyek messze túlterjeszkednek Amerika határain. Nem foglalkozik ezek szerepével, jelentőségével, holott véleményem szerint ezek a kérdések nemcsak az Egyesült Államok politikájá, gazdaságá, hanem a világpolitika és a világgazdaság számára is igen lényegesek.

Galbraith: Ez fair bíráló volt. Azon tündömlök, akceptáljam-e teljes egészében. Mindenesetre csak azt szeretném mondani, hogy írás közben, amelyet az ember mellékesen végez, egyszerre csak megáll, abbahagyja. Én is abbahagytam, így aztán a könyvnek ezt a részét nem dolgoztam ki teljesen. Abban a könyvben azonban, amelyen most dolgozom, már ennek a kérdésnek is nagyobb figyelmet szentelek. Bár léteznek még igen érdekes más problémák is, a modern kapitalista társadalomban például nagyon nagy a valószínűsége, hogy a gaz-

daság erősebben szervezett szektora tönkreteszi a gazdaság gyenge szektorát. Itt van aztán az egyenlőtlenül fejlődő ágazatok problémája, például nekünk fejlett autópárunk van, fejlett úthálózatunk, de csak nagyon gyengén fejlett állami tömegközlekedésünk. Ez nem a szükséglet eredménye, sokkal inkább az autópár nagyobb tervezési hatalmának tulajdonítható. E különbség nem merül fel, ha kizárólag csak az autópárt elemezzük. Épp ezért új könyvemben arra törekszem, hogy az egész gazdaságot áttekintsem, amely megmutatja majd az ún. posztindusztriális, ipar utáni kapitalista társadalom gazdaságának tendenciáit az egyenletlen fejlődéssel kapcsolatban.

Riporter: Ez a kifejezés, meghatározás: posztindusztriális társadalom — ipar utáni társadalom — azt hiszem, még csak eléggé kis körben ismert, úgyhogy itt egy pillanatra álljunk meg.

Simai: Posztindusztriális társadalmon azt érti az amerikai közgazdász-irodalom egy része, hogy az Amerikai Egyesült Államok és más, főképp nyugat-európai tőkésországok gazdaságában a szolgáltatásokban foglalkoztatottak aránya lényegesen gyorsabban emelkedik, mint az iparban dolgozók aránya. A szolgáltatás növekedését állítják szembe az ipari termelés, és általában a termelés növekedésével. Olyan társadalomról beszélnek, amely nem függ már többé az anyagi termeléstől, ahol az emberek döntő része szolgáltatásokban dolgozik. Ez a nézet azonban egyetlen dologról feledkezik meg, arról, hogy az emberi társadalom létezésének, fennmaradásának és fejlődésének alapja az anyagi termelés. Ennek jelentős bővülése nélkül nincse-

nek szolgáltatások. Ezért nem lehet komolyan beszélni posztindusztriális társadalomról, mert az embereknek ahhoz, hogy szórakozzanak, végeredményben ahhoz, hogy élvezzék az anyagi javakat, vagy a technika fejlődése révén az anyagi javak termeléséből felszabadult szabad idejüket — az anyagi javak nagy tömegére van szükségük.

Reméljük, hogy ez a kis magyarázat nem szakította meg nagyon beszélgetésünk fonalát, végezetül ugyanis szeretnék kérdezni még valamit Galbraith professzortól. Ön nemcsak jól ismert közgazdász, hanem az amerikai politikai élet ismert személyisége is. Elmondotta, hogy Wisconsin államból jött ide, ahol részt vett a demokratapárti McGovern kampányában. Tudjuk, hogy milyen szerepet játszik azokban a mozgalmakban, amelyek Amerikában a vietnami háború befejezését sürgetik. Most, itt tartózkodása idején indították meg az Egyesült Államok megfelelő körei Észak-Vietnam újbóli, tömeges bombázását. A háború új eskalációja ez. Szeretnénk ezzel kapcsolatban is megismerni az ön véleményét.

Galbraith: Ami az általános politikai helyzetet illeti, az ember reménykedhet és jóslatokba bocsátkozhat. Amint azt ön is tudja, sohasem voltam a vietnami háború mellett, azokhoz tartozom, akik ellenzik ezt a háborút. Kategorikusan ellenzem a bombázások újratekzését, vallom, hogy az Egyesült Államok sohasem játszott hasznos szerepet Vietnámban, de azt is tartom persze, hogy az Egyesült Államok kormányát otthon, és nem egy szocialista országban kell kritizálni. Az ilyen dolgot otthon, és nem idegenben illik elintézni, de véleményem sze-

rint, az Egyesült Államokban az emberek többsége teljesen szembe fordult a vietnami háborúval és ellenzi azt. Egy kicsit persze zavaros a helyzet, az ember nem tudja, mi a jó, a rossz, a fehér, a fekete. Az Egyesült Államokban mindenestre nagyfokú szimpátia nyilvánult meg Nixon elnök legújabb lé-

pését illetően, a Kínával való jobb kapcsolatok eléréseért. Hasonlóan az eljövendő moszkvai utazással kapcsolatban is. Az ember egyáltalán nem lehet boldog a bombázások miatt, de boldogtalannak sem kell lennie a főbb politikai aspektusok menete miatt.

Szemtől-szembe a szocialista építés korszakának munkásosztályával

„Az igazat mondd,
ne csak a valódit . . .”

(József Attila: T. Mann üdvözlése)

Napjainkban annyiféle felmérés készül, és oly sok cikket, tanulmányt írnak ezek eredményeiről, hogy az olvasó már bizonyos fenntartással kezeli őket. Nem utolsósorban azért, mert e munkák egy része nagyon kevés tényanyag feldolgozásával túlzottan messzemenő következtetésekre jut. Erre kíván utalni a mottó, hogy segítse elosztatni az esetleges fenntartásokat azoknak a felméréseknek az eredményeit összegező tanulmányokkal szemben, amelyeket a Társadalomtudományi Intézet készített és jelentetett meg *A Csepel Vas-és Fémművek munkásai, Pest megye munkásai* címen. A felmérések nagy tényanyagának fő mondanivalóját rövid tanulmányok foglalják össze. A két tanulmány függelékében levő bőszéges statisztikai, szociológiai anyag feleslegessé teszi a részletes kommentálást; az összeállítás sokoldalú, jóértelemben objektív.

A szocializmus teljes felépítésének időszakában vagyunk, s erre az időszakra a korábbtól eltérő új társadalom jött létre, melynek ismerete nélkül helyes politikát kialakítani és megvalósítani nem lehet. Különösen előtérbe került a munkásosztály vizsgálata, amit indokol, hogy társadalmunk immáron legnagyobb osztálya, s vezető szerepének erősítése

a szocializmus teljes felépítésének döntő feltétele.

Szükségessé teszi e vizsgálatokat a második világháború után számos országban kibontakozó tudományos és technikai forradalom is. A munkásosztály létszáma, a társadalmon belüli aránya, gazdasági súlya megnőtt, szakmai összetétele, munkájának jellege megváltozott, s mindennek következtében sok szempontból új életviszonyok közé került. Növekvő igénye, hogy mint a szocialista társadalmi rend megteremtőjének, a társadalmi gazdagság létrehozójának beleszólása lehessen a gazdaság és a politika kialakításába és valóra váltásába is. Az új helyzet marxistákat és nem marxistákat egyaránt arra készítet, hogy figyelmüket erre az egyre növekvő szerepet játszó társadalmi osztályra fordítsák.

A munkásosztályról hazánkban az 1960-as években (annak is inkább a második felében) megjelent munkák viharos vitákat váltottak ki. Ugyanazok a jelenségek sokféle értelmezést kaptak. és a mai napig sem sikerült többé-kevésbé egységes álláspontra jutni még abban az alapvető kérdésben sem, hogy egyáltalán — ki a munkás.

A Társadalomtudományi Intézet említett felmérései — amelyek alap-

ján az alábbiakban ismertetett tanulmányok készültek — nem általánosságban, hanem két konkrét színhelyen közelítik meg a munkásosztályt. Az egyik a *Csepel Vas- és Fémművek*, amelyről nem régen hangzott el egy vitában, hogy (akárcsak a többi nagyüzem esetén) a szocialista építés során termelési profilja tisztább lett, de politikai arculata elhomályosodott. Következésképp a munkásosztály nagyüzemi várainak politikai jelentősége a kapitalista korszakban betöltött szerepükhöz képest csökkent.¹

A másik felmérés színhelye *Pest megye* volt. A megye munkásságáról szóló tanulmány döntő részében egy olyan munkásréteg jellemzőit tárja fel, amely a szocialista építés korszakában vált jellegzetes és nagy tömegeket magába foglaló erővé. E munkásréteg egyedei nagyrészt városban, modern nagyüzemi viszonyok között dolgoznak, de falusi környezetben élnek; rokonságuk, esetleg feleségük még ma is a mezőgazdaságban dolgozik. Pest megye munkásságának konkrét vizsgálata azt is megmutatja: önmagában még nem árul el mindent a munkások adott csoportjáról, ha azt mondjuk, hogy vidéki munkás vagy bejáró munkás. Az ingázó, bejáró dolgozók között is nagy különbségek vannak, még aszerint is, hogy a távoli és korábban gazdasági, kulturális szempontból jóval elmaradottabb Szabolcsból kerültek-e ki, vagy Budapest közvetlen vonzaskörében élnek,

a hovatovább Budapest külvárosává fejlődő főváros-környéki településeken.

A vizsgálat eredményei természetesen nemcsak abból a szempontból jelentősek, hogy fontos elvi és politikai következtetéseket vonhatunk le belőlük munkásosztályunk egészének helyzetére vonatkozóan, hanem abból a szempontból is, hogy alaposabb ismereteket, objektívebb információkat nyújtsanak a helyi párt-, gazdasági, állami vezető szervezet munkájához. Ez a magyarázata, hogy a Társadalomtudományi Intézet által kezdeményezett és irányított vizsgálatban nagy számban vettek részt a csepeli és a Pest megyei társadalmi és gazdasági szervezetekben dolgozó, hozzáértő, felbecsülhetetlen helyi ismeretekkel rendelkező szakemberek is.

Ebből az együttműködésből (pl. a Pest megyei pártbizottság péceli pártiskolája hallgatóinak szervezett részvétele a megyei vizsgálatban) a pártmunka olyan új módszerei is fakadtak, amelyek értékelésére más alkalommal még vissza kell térni.

A két vizsgálat analóg tartalmi és metodikai vonatkozásait lehetne sorolni. Jobb azonban, ha erről a tanulmányok anyagának ismertetése ad számot.

*

„Vörös Csepel, vezesd a harcot!” — ezzel a felhívással kezdődik a magyar forradalmi munkásmozgalom egyik legnépszerűbb dalának refrénje. A „Vörös Csepel” fogalom lett. Így nem csoda, ha — mint már említettük — a munkásosztályról napjainkban folytatott vitában is fölmerült a kérdés: politikai arculatát tekintve, korábbi önmagához viszonyítva, s a jelentősen megnövekedett magyar iparon belül Csepel

¹ Dr. Mód Aladárné: Még egyszer: a munkásosztály ma. Társadalmi Szemle, 1971. 4. sz. 57. old.

Czirfusz János—Kovács Ödön: Milyen a csepeli munkások politikai arculata ma? — Megjegyzések Dr. Mód Aladárné Még egyszer: a munkásosztály ma című írásához. Csepel, 1971. VI. 11.

megőrizte-e kiemelkedő, élenjáró szerepét. Sajnos, nem a vitát közlő folyóiratban (a Társadalmi Szemlében), hanem a Csepel Vas- és Fémművek lapjában, a „Csepel”-ben jelent meg a válasz, melynek szerzői adatokkal bizonyítják, hogy Csepel a mai viszonyok között is megőrizte ezt a szerepet.

„Míg országosan 36 százalék a parasztszármazású és 58,6 a munkáscsaládokból jött munkás, addig a Csepel Művekben az előbbieké aránya 23,7 százalék, az utóbbiaké pedig 62,7 százalék” — írják a szerzők a lapban, majd így folytatják: „hiba lenne egyenlőségi jelet tenni a munkásosztály »önutánpótlása« és a más osztályokból, rétegekből történő beáramlás közé. Csepelre — de bizonyára más nagyüzemekre is — jellemző volt a munkásdinasztiák kialakulása, amelyek tagjai mindig magasabb fokon, új elemekkel gazdagítva hordozták, vitték tovább az apák, nagyapák forradalmi tradícióit, a legjobb munkáshagyományokat.”² S tömegesen sorolják a tényeket. Például, hogy a Csepel Művekben 6000 párttag van (a dolgozók 21,8 százaléka), csaknem 94 százalékos a szakszervezeti szervezettség, a munkásfiatalok 33 százaléka KISZ-tag; az összes munkás fele 10 évnél régebben dolgozik a gyárban, legutóbb mintegy 2000 brigád indult versenyre a szocialista címért, és több mint 1200 el is nyerte azt. A szocialista brigádokban dolgozók száma meghaladja a 19 000-et.

Nem folytatjuk a csepeli szerzők pozitív adatainak ismertetését, mivel úgy gondoljuk, hogy e kérdés-

² Csepel 1971. június 11. A lapban megjelent cikk a Társadalomtudományi Intézet és a Csepel Vas- és Fémművek pártbizottságának közös vizsgálati anyagát használta fel érvelésében.

ben *nem a kételkedők vannak többségben.* Ehelyett arra törekszünk, hogy egy nagyüzem példáján a nagyüzemi munkásságot általában jellemző, részben a munkásság egészétől eltérő vonásokat emeljük ki.

Az *életkori összehasonlítás* jelzi, hogy a munkásság a legfiatalabb osztály, de a Csepel Művek munkásai „*öregebbek*”, mint a magyar gyáripari munkások átlaga. Az nem szorul részletesebb magyarázatra, hogy ebben az elsősorban nehézipari üzemből *alacsonyabb a munkásnők aránya* az országosnál. A *szakmai összetétel* nagyjából megegyezik az országos átlaggal, a szakmunkások aránya szinte teljesen ugyanaz, a betanított munkásoké magasabb, s ennyivel kisebb a segédmunkásoké. (A betanított munkások aránya országosan 38,8 százalék, Csepelen 44,2 százalék, a segédmunkások aránya országosan 19 százalék, Csepelen 13,2 százalék.) A Csepel Vas- és Fémművek című kötet tanulmányának szerzői helyesen mutatnak rá, hogy a *szakmunkás* fogalma nemcsak országosan, de itt is nagyon eltérő képzettséget kívánó munkaköröket tömörít. A vállalatnál található szakmákat, szakmunkásokat a szükséges szakképzettség tényleges értéke szerint négy, egymástól jól megkülönböztethető csoportba sorolták.

Társadalmi eredet szerint Csepel sajátossága, hogy *a betanított és segédmunkások többsége sem parasztszármazású.* Kivétel néhány szakma, pl. a forrasztárok és a kovácsok, akik közül 55, illetve 62,3 százalék a parasztszármazású. Összevetve egyes szakmákat, a tanulmány szerzői kimutatják, hogy a magas szakképzettséget követelő szakmákban a legalacsonyabb a parasztszármazásúak aránya.

Újszerű, érdekes kísérlet, hogy a vizsgálat eredményeiből kiindulva a

tanulmány megkísérli felvázolni a Csepel Vas- és Fémművek munkásságának *különböző típusait*. A szerzők — helyesen — e tekintetben nemcsak a származási, a szakmai, lakhely-szerinti különbségeket, hanem sok egyéb szempontot is figyelembe vesznek: „Statisztikai módszerekkel vizsgáltuk az életforma olyan vonásait, mint a munkamegosztásban elfoglalt hely (munkakör és szakma), a régi társadalmi struktúra, illetőleg az előző munkamegosztásban elfoglalt hely hatása, társadalmi eredet és előző foglalkozás, az életpálya iránya, az életformába beilleszthető, illetőleg azzal össze nem egyeztethető státusok (házassági mobilitás), az életforma külső környezetének változásai (lakóhely és vándorlás). Azt tapasztaltuk, hogy a társadalmi struktúrában és életformában elfoglalt mai helyet leginkább a munkamegosztásban elfoglalt régi hely (és vele a születési, illetőleg a régi lakóhely) befolyásolja. A faluról felköltözött, vagy feljáró, parasztból lett munkások többsége betanított munkássá, segédmunkássá lett, vagy a kohászati szakmákban helyezkedett el.”³

A továbbiakban a parasztból lett munkások egyes csoportjait jellemzi a tanulmány: a képzett és az ezzel nagyjából, de nem teljesen azonos, rendezett életmódot élő, helyüket megtaláló, illetve a képzetlen, rendezetlen életmódot élő, parasztból lett munkások csoportját. Szemléletesen írják le a szerzők, hogy a parasztból munkássá válás egészében progresszív társadalmi tartalma az egyén számára milyen megrázkódtatásokkal jár, s az esetek egy részében — azoknál, akik vég-

képp nem találták meg helyüket az új életformában, de már a régibe sem tudtak visszaszokni — elzüllesztettséghez vezetett. A munkássá válás folyamata a legproblematisabb, ma is falun lakó, ingázó rétegeknél.

A városban született, munkácsaládból származó munkások tömegét több tényező alapján osztják különböző típusokra. Esetükben még nagyobb különbséget jelent a munkakör, és még — mint bebizonyítják — a munkáseredet sem homogén tényező. Különbség van ugyanis a képzett és képzetlen munkások gyermekei között. Érdekesen írja le a tanulmány a hagyományait őrző idősebb generációhoz tartozó szakmunkások különböző típusait, és a fiatal szakmunkások egymástól ugyancsak eltérő típusait.⁴

Vitathatatlan tények tanúskodnak arról, hogy a parasztból lett munkások többsége *nem vitte tovább a segéd- vagy betanított munkás kategóriánál*. Ez érthető, hiszen tömegméretekben *egyetlen nemzedék* nem küszöbölhette ki azt a hátrányt, amely a szakképzettség megszerzésében, az egy- vagy többnemzedékes munkásokkal, illetve azok gyermekeivel szemben fennáll. Mi több, a parasztból lett munkások egy része tudatos életének derekán vált munkássá, amikor már koránál fogva sem volt képes — a többség legalábbis — messzebb jutni a szakmai képzettségben.

Ami a kereseti viszonyokat illeti: a felmérés hitelesen bizonyítja, hogy a különböző munkásrétegek közti jövedelemkülönbségek nem fejezik ki a tényleges teljesítményt sem minőségi, sem mennyiségi szempontból, nem ösztönöznek több és jobb munkára, magasabb képzettség megszerzésére. E tekintetben a csepeli pél-

³ A Csepel Vas- és Fémművek munkásai. Társadalomtudományi Intézet, 1971. 36 —37. old.

⁴ Ugyanott, 36—42. old.

da is azt mutatja, hogy a felszabadulás előtti helyzethez viszonyítva is kedvezőtlenebb a kép.

Jól bizonyítja ezt az alábbi táblázat:

A munkakörönkénti kereseti átlag a segéd munkások keresetének százalékában⁵

	1938	1969
Művezető, csoportvezető	190	160
Szakmunkás	150	128
Betanított munkás	125	110
Segéd munkás	100	100

Még kisebb a különbség — az egy családtagra jutó keresetet véve alapul — az egyes családok jövedelme között. Ennek okait taglalva a tanulmány rámutat, hogy a magasabb keresetű művezetők, csoportvezetők és technikusok között sokkal több a háztartásfő (a feleség nem dolgozik), míg a kisebb keresetű betanított és segéd munkások, hivatalsegédék fizetését a — többnyire dolgozó — feleség fizetése kiegészíti. A szerzők így arra a helyes következtetésre jutnak, hogy „Magyarországon az egy főre jutó jövedelem nagyobb mértékben függ a keresők és az eltartottak arányától, mint valamelyik családtag keresetének nagyságától.”⁶ (Kiemelés tőlem — B. J.)

A következtetés helyes. Életszínvonalpolitikánk egyik célja az egyéni keresetek differenciálása mellett a családi jövedelmek nivellálása. Nem helyes büntetni azokat a dolgozókat, akik vállalják, hogy kocsi, telek, családi ház helyett több gyermeket nevelnek fel. A több gyerek, továbbá az öregek, munkaképtelenek eltartásából nagyobb részt kell vállalnia a társadalomnak, a ma dol-

gozó nemzedéknek, amelyet majd nyugdíjas korában a ma még ifjú nemzedék fog eltartani.

Csepelen is különleges jelentősége van a lakáskérdésnek. A csepeli munkások lakáviszonyaira — állapítja meg a tanulmány — alapvetően a családi ház, az albérlet, az ágybérlet és a munkásszállás együttes uralma a jellemző: az összes csepeli munkás 40 százaléka él családi házban, és 16 százaléka albérletben, ágybérletben vagy munkásszálláson. A budapesti munkásság egészénél kisebb szerepet játszik a családi ház, s ez azért is fontos, mert — lehet hogy hihetetlennek tűnik, mégis így van — a családi ház fenntartása költségesebb, mint az állami bérlakásoké. Még inkább vonatkozik ez az albérletre. Az új lakástörvény ezt az arányt ugyan némileg módosítja, a különbséget csökkenti, de az 1969-es viszonyokra érvényes következtetés még ma is helytálló.

A sajtóház-rendszernek Csepelen van bizonyos hagyománya. A tanulmány azonban helyesen hangsúlyozza, hogy — különösen a fiataloknál — a hagyománynak ma már nincs elsőrendű szerepe. A teendőket illetően is megfelelő következtetésekre jut, amikor megállapítja, hogy nemcsak a bérlakások, hanem a családi házak építését is támogatni kell. Mindkettőnek megvan az előnye. A bérházak, öröklakások, szövetkezeti házak építését olcsóbbá teszi az olcsóbb közművesítés. A családi házak építését viszont az teszi olcsóbbá, hogy a magán erő sokkal nagyobb részt vállal benne. A családiház-építésnek azonban nagy akadály a építőanyag-hiány és az építőanyagok magas ára.

A csepeli adatok is megerősítik, hogy a munkások gyermekeinek továbbtanulása ma még sokkal nagyobb akadályokba ütközik, mint a

⁵ Ugyanott, 44. old.

⁶ Ugyanott, 53. old.

vezetők, értelmiségiek gyermekeinek továbbtanulása. E tekintetben az egész országra kiterjedő 1963-as fölméréshez képest csak kicsi az eltérés. Az 1963-as felvétel szerint az értelmiségi és a vezető állású szülők gyermekeinek 35 százaléka, a szakmunkások gyermekeinek 10 százaléka, a betanított munkásokénak 5 százaléka, és a segédmunkások gyermekeinek 1 százaléka jut egyetemre. Az 1969. évi csepeli vizsgálat szerint a művezetők gyerekeinek 22 százaléka, a szakmunkások gyerekeinek 2 százaléka jut egyetemre. Ennek okait taglalva a tanulmány érdekes számítást közöl arról, hogy egy tipikus csepeli munkáscsaládot figyelembe véve a gyerek taníttatásával kapcsolatban nem kevesebbről kell döntenie a családnak, mint arról, hogy *éveken át egy főre 970, vagy pedig 1455 Ft jusson-e.*

A fizikai dolgozók gyermekeinek hátrányos tanulási feltételeivel kapcsolatban még a közoktatással foglalkozók számára sem érdektelen, fontos következtetésre jutnak a szerzők. Ezt írják az iskolai tankönyvekkel kapcsolatban:

„Tankönyveink és iskolánk nyelve fogalmi nyelv, irodalmi nyelv, a többé-kevésbé népszerűsített tudomány nyelve. Ez az erősen intellektuális, elvont nyelv nagyjából meg egyezik az értelmiségi családokban használt mindennapi nyelvvel. Ez teljesen magától értetődő, hiszen a tanár, az orvos, a mérnök tizenhat és több éven át ezen a nyelven tanul, megszokta, hogy a világ dolgait ezen a nyelven rendezze el, fejezze ki. Az értelmiségi gyerek az iskolába úgy lép be, mint saját környezetébe, ahol az ő nyelvét beszélik. A fizikai dolgozók gyermekeinek külön erőfeszítést jelent ennek a nyelvnek az elsajátítása. Az ebből származó nehézségek sokszor a legfogé-

konyabbaknak szegik kedvét, és tántorítják el őket a továbbtanulástól.”⁷

Az iskolai végzettség adatai egyébként jól mutatják az összefüggést *a szakképzettséggel, továbbá a származással és az életkorral is.* A csepeli munkások 38 százaléka nem végezte el az általános iskola 8 osztályát. Ez azonban életkor szerint úgy oszlik meg, hogy a 44 éven felüliek nagyobb része kevesebbet végzett 8 osztálynál, míg a 30 éven aluliak $\frac{4}{5}$ -e befejezte a nyolc általánost, vagy annál többet is végzett. A rendszeres könyvolvasók többségükben középiskolát végzett munkások, és az iskolai végzettség csökkenése arányában csökken a könyvolvasók aránya. A munkások $\frac{3}{4}$ része olvas újságot, bár napjainkban a rádió és a televízió játszik elsőrendű szerepet a munkások informálódásában.

A csepeli felmérés is alátámasztja azt az általános megfigyelést, hogy *a szakmailag képzettebb munkások között nagyobb a párttagok aránya.* Így például a művezetők, technikusok és a csoportvezetők között a legmagasabb ez az arány: az említett kategóriában dolgozók közül a művezetők 83 százaléka, a csoportvezetők 98 százaléka és a technikusok 72 százaléka azelőtt *munkás* volt. Nagyon fontos körülmény ugyanakkor, hogy a képzettség és a tudatos politikai elkötelezettség kölcsönhatása, összefüggése a fiatalabb nemzedéknél is megfigyelhető. A 30 éven aluli művezetők, csoportvezetők és technikusok körében a KISZ-tagság 100 százalékos, a szakmunkások körében 75 százalékos, a betanított munkások körében 44 százalékos, a segédmunkások körében 37 százalékos. Ugyanezt a tendenciát tapasztalni a politikai oktatásban

⁷ Ugyanott, 69. old.

részt vevők számánál és arányánál is.

A vizsgálat új momentuma, hogy megkérdezték a munkások különböző csoportjait a külpolitikáról, a belpolitikáról, a gazdaságpolitikáról. A válaszlehetőségek a kérdőívek szokásos és elkerülhetetlen sematizálásával ilyen variánsokat tartalmaztak: teljesen, nagyrészt, sok mindenben, egyáltalán nem ért egyet, nem ismeri a kérdést, nem válaszolt. A válaszokról a tanulmány részletes összefoglalót közöl, szakképzettség szerinti bontásban, melyet itt nincs módunkban részletezni. Mindenképpen figyelemre méltó azonban: a belpolitikai kérdéseket illetően a képzetesebb szakalkalmazottaknak csak 1—5 százaléka vallja magáról, hogy nincs tisztában a politikai helyzettel, míg a segédmunkásoknál és a takarítónál a tájékozatlanok aránya 25—30 százalékra emelkedik. Külön érdekessége a válaszoknak, hogy az ország kül- és belpolitikájának általános megítélésében nagyobb az egyetértők aránya, de kisebb a gazdaságpolitika kérdéseiben, hiszen — ide számítva a bérezés és életszínvonal szerteágazó kérdéseit is — ez érinti pozitívumával és negatívumával a legközvetlenebbül a munkásokat.

Az ismertetés végére kínálkozik a szerzők záró fejtegetése: „Az elmondottak legfőbb tanulságát talán abban foglalhatjuk össze, hogy 1945 óta a csepeli munkásság nem zárt társadalmi réteg, kifejeződött szokásokkal, egyértelmű összefüggésrendszerrel, hanem inkább úton levők hatalmas tábora. A munkások egyik fele nemrég vált vagy éppen most válik parasztból munkássá, s átmeneti életformában él falu és város, paraszti és munkásélet között. De úton vannak azok is, akik munkásnak születtek. Egy részük a társadalmi mobilitás útjain haladva válik ki

e munkásságból, más részük új típusú munkássá válik, akinek munkájában a szellemi erőfeszítés dominál. E folyamatok folytatódása elválaszthatatlan a technikai és a gazdasági fejlődéstől, annak eszköze és következménye egyaránt.”⁸

*

A Pest megyei fölmérés számos új momentumot tartalmaz a korábbi felmérésekhez képest. Új, hogy a *felmérés* nem üzemben, hanem a *lakóhelyen történt, s nemcsak a gyár-
ipar, hanem az építőipar, a közlekedés, a kereskedelem, a szolgáltatások, az állami gazdaságok ipari és szállítási jellegű munkát végző foglalkoztatottjaira*, továbbá a nem fizikai besorolásban levő *művezetőkre és technikusokra* — tehát a megye munkásdolgozóinak minden rétegére kiterjedt.

Pest megye munkásainak 60 százaléka Budapestre jár dolgozni, s ide jártak a munkások nagy részének szülei már a felszabadulás előtt is. E tekintetben a megye munkássága közepén áll a vidék és Budapest munkássága között: közvetlenül Pest környékén él a lakosság $\frac{3}{4}$ része, azon a tájon, amelyet a gazdaságföldrajz Pest vidékének nevez. Soroksár, Vecsés, Gyömrő, Maglód, Dunaharaszti és a környékükön elhelyezkedő települések már régóta Budapest külterületei. Pest megye az ország „legvárosiasabb” megyéje.

Mint valószínűleg vidéken mindenütt, Pest megyében is az átlagos életkor tekintetében a munkásság a „*legfiatalabb*” osztály. S különösen a *női munkások* átlagos életkora alacsony. Huszonöt éven aluli például a textilipari munkások 47, a forgács-

⁸ Ugyanott, 77. old.

ló szakmunkások 50, a műszerészek 55 százaléka.

A másik fontos sajátosság a nőknek az országos átlagnál alacsonyabb foglalkoztatottsága. (Országosan kb. 41 százalék, Pest megyében 29,2 százalék.) A munkásnők szakmai összetétele is rosszabb az országosnál: a szakmunkások aránya a nők között országosan kb. 18 százalék, Pest megyében 14,7 százalék, s ezek a szakmunkásnők is szinte kizárólag a textiliparban, a ruházati iparban, a cipőiparban és az élelmiszeriparban dolgoznak, vagyis olyan szakmákban, ahol a kereset, a szakmunkások keresete is, jóval alacsonyabb az átlagosnál, és ahol a betanulási idő csaknem mindenütt rövidebb egy évnél. Azaz a szakmunkásképzettség értéke alacsonyabb, mint más szakmákban.

A megye munkásságán belül a fiatalok magasabb és a nők alacsonyabb foglalkoztatási aránya főként azzal magyarázható, hogy elsősorban a fiatalok voltak képesek megtanulni a szakmát, s könnyebben szakadtak el a paraszti élettől, mint az idősebb korosztály. Az is világos, hogy a többségében különleges terhet vállaló bejáró munkások fizikai igénybevételét a nők kisebb számban tudták vállalni. Emellett a nők elsősorban odahaza (különösen, ha a férj is bejáró munkás), a kertben, állattartással, részben a termelészövetkezetben, állami gazdaságban végzett időszakos vagy állandó munkával egészítik ki a családi jövedelmet. A gyermekek elhelyezése vidéken még nehezebben oldható meg, mint Budapesten, ezért már két gyermek mellett is otthon marad az anya.

Budapest közelségének és a megye iparosodottságának következtében a megye munkáslakosságának szakképzettség szerinti összetétele már nem tipikusan vidéki, de nem is bu-

dapesti. A szakmunkások aránya ugyanis Budapesten 54,4, a községekben országosan 33,7, Pest megyében — pontosan a budapesti és községi érték között — 44,5 százalék. S mint a felmérés mutatja, az elmúlt tíz évben a megye munkásainak száma 19 százalékkal, de ezen belül a szakmunkások száma 49 százalékkal nőtt, tehát világosan látszik a munkásosztály összetételén belül az eltolódás a szakképzett rétegek javára.

A felmérés megerősíti azt a Csepelen és másutt is, korábban is tapasztalt ténytet, hogy a legtöbb szakmunkás munkásszármazású, míg a betanított és segédmunkások többsége parasztszármazású. A Pest megyei művezetők 29 százaléka, a szakmunkásoknak már 35 százaléka, a betanított munkásoknak 47 százaléka és a segédmunkásoknak 58 százaléka paraszti eredetű. Ezek az adatok szintén Pest megyének Budapest és a vidék között elfoglalt közbülső helyére utalnak. A megye munkásainak fele új munkás, akik szüleik paraszti életformáját most váltják át munkás életformára. A másik fele azonban munkásszármazású, kizárólagosan munkás életformát él, nem foglalkozik mezőgazdasági tevékenységgel.

A Pest megye munkásai című kötet tanulmánya fontos eredményre jut a munkásoknak az *egy munkahelyen töltött idő szerinti megoszlásának vizsgálata során*. A felmérés olyan időpontban zajlott le, amikor már erősen érezhetők voltak az 1968. január 1-i rendelkezések hatásai a munkahelyváltoztatásra. Az adatok szerint Pest megye munkásainak csak aránylag kis része változtatott munkahelyet 1968-ban és 1969-ben: a csoportvezetők 10 százaléka, a szakmunkások 18,5 százaléka, a betanított munkások 15 százaléka és

a segéd munkások 28 százaléka. Az üzemekben a kilépők aránya 1969-ben Budapesten jóval nagyobb volt, bár igaz, hogy országosan is a fővárosban volt a legnagyobb a fluktuáció. A megyei adatok alapján is meg alapozottnak látszik a szerzőknek az a közgazdasági szempontból is jelentős következtetése, hogy „*A magyarországi fluktuáció... nem olyan nagy, mint amilyennek látszik. A legtöbb üzem értett ahhoz, hogy a munkaerő-állományának legértékesebb, a számára nehezen nélkülözhető részét megőrizze, és a fluktuáció többnyire a kevésbé fontos munkakörökben dolgozókra vonatkozik.*”⁹

A felmérés adatai cáfolják azokat is, akik hajlamosak túlságosan nagy szerepet tulajdonítani a munkások fluktuációjában a termelészövetkezetek melléküzemeinek. A megye munkásainak ugyanis csak 3 százaléka dolgozik termelészövetkezetekben, s ezek többsége is gépész vagy gépjárművezető.

Fontos következtetések levonására alkalmas a tanulmánynak a kereseti és jövedelmi viszonyokról szóló része, amely ezúttal is azt mutatja, hogy nagyon alacsony a különbség a szak- és segéd munkások, a magasabb képzettségű és alacsonyabb képzettségű munkások keresete között. Az adatok szerint — s majdnem biztos, hogy ez nem Pest megyei, hanem országos jelenség — *a béreket jobban befolyásolja a dolgozók neme és életkora, mint munkakörük és képzettségük.*

A segéd munkások keresetét 100-nak véve, a szak munkások keresete 123, a betanított munkásoké 96 százalék a megyében. (Összehasonlítá-sul: Pest megyében 1938-ban, a férfi

segéd munkások keresetét 100-nak véve, a szak munkások keresete 180, a betanított munkásoké 127 százalék volt.) Még erőteljesebb nivellálódást mutat a keresetek megoszlása a *képzettség alapján*, valamint a munka nehézségi foka szerint, és tovább csökken a különbség, ha a *családi jövedelmet* vesszük. Ha a kereset-hez hozzáadjuk a család által tartott jószágok, valamint a családtagok által művelt házi kert, szőlő, gyümölcsös hozamát (akkor is, ha az a 200 négyzetöget sem éri el), az egy főre jutó jövedelemkülönbség mutatói az alábbiak szerint módosulnak: segéd munkás 100, betanított munkás 107, szak munkás 113.

S hogy az induló következtetést más oldalról is alátámasszuk, érdemes megemlíteni, hogy a férfiak havi átlagkeresete 55 százalékkal magasabb, mint a nőké. Nyilvánvalóan hátrányban vannak azok a családok, amelyekben az anya a családfenntartó. A vizsgálat konkrét tényeiből kiindulva, helyesen, arra a következtetésre kell jutni, hogy ma még *a férfiak munkabérébe beleszámítódik a családfenntartással kapcsolatos többlet is.* De csak a férfiakéba, mert ahol a nők a családfenntartók (Pest megye munkásnői közül aránylag sok, mintegy 9 százalék a családfenntartó, elvált vagy özvegy), a keresetükből ugyanez a plusz már hiányzik. A családi pótlékot ugyan ők is megkapják, de ez még arra sem elegendő, hogy a férfiak és a nők keresete között mutatkozó különbséget kiegyenlítse. A házastársak együttes keresetéből megfelelően el lehet látni egy családot, a férfi egyedüli keresetéből meg lehet élni valahogy, a családfenntartó munkásnő kereset azonban éppen hogy csak biztosítja egy gyerek megfelelő felnevelését — több gyereket pedig alig-alig.

⁹ Pest megye munkásai. Társadalomtudományi Intézet, 1971. 20. old.

Hogyan él a vidéki, ezen belül a bejáró munkásság? A megye 220 ezer munkásából 130 ezer Budapesten, 50 ezer a megye iparában, de nem saját lakhelyén dolgozik. Az ezzel kapcsolatos kérdésekre válaszolók 23 százaléka utazott naponta 3 óránál többet, 26 százaléka 2—3 órát, 25 százaléka 1—2 órát. A tanulmányban erről a következőket olvashatjuk:

„Minden átalakulásnak vannak válságjelenségei. Parasztból munkássá válni igen nehéz dolog, mert a paraszti kultúra szerkezete egészen más, mint a munkáskultúráé. A bejáró munkás a napi utazásával magát a két kultúra közötti átmenetet teszi életformává.

Az átmenetet a két életforma között végképp nem tudja megoldani az a munkás, aki képtelenné vált a rendezett életre, és tulajdonképpen nem a gyár és a falu, hanem a gyár és a kocsmá között ingázik. Válságos típus az a munkássá vált paraszt is, aki már nem akar és nem tud paraszttal lenni, de nem tud munkássá válni sem, . . . aki a nyolc óra gyári munka és a három óra utazás után otthon »pihenésképpen« mezőgazdasági munkát végez, vagy családi házat építi.”¹⁰

Pest megye (Fejér és Komárom megyével) azok közé a megyék közé tartozik, amelyben a bevándorlók száma felülmúlja az elvándorlókét. A be- és elvándorlás azonban nem egyenletesen oszlik el a megye területén. A megye egész lakossága tíz év alatt 11 százalékkal növekedett, de ezen belül csökkent a ceglédi, a nagykátai és a szobi járás lakossága, viszont 20 százalékkal nőtt a váci, s több mint 20 százalékkal nőtt a budapesti, dabasi, ráckevei járás lakossága. A Budapest kör-

nyéki járások néhány községében, Százhalombattán, Gyálon háromszorosára, Szigethalom, Halásztelek községekben kétszeresére nőtt a lakosság létszáma. Ez a magyarzata, hogy a lakáshelyzet — különösen az előbb említett gyorsan növekvő területeken — az átlagosnál sokkal rosszabb, még a budapesti munkáságénál is rosszabb, és a lakbérek is magasabbak. Pest megye munkásainak helyzetét, életviszonyait, családi életét jelentősen befolyásolja, hogy a megyei munkáscsaládok $\frac{1}{4}$ -énél két nemzedék, legalább 20 százaléknál pedig három nemzedék is él együtt egy házban. A lakáshiány mellett ez a saját ház-rendszer miatt alakult így, mivel a fiatalok nem költöznek el hazulról, bár a laksűrűség rendkívül kedvezőtlen. (A megye segédmunkásainak 15 százaléka olyan házban lakik, ahol egy szobára négy vagy több személy jut.)

Ami az iskolai végzettséget illeti — mutatja ki a tanulmány —, e tekintetben az utóbbi tíz év jelentős pozitív eredményt hozott. 1960-ban a megye szak- és betanított munkásainak 38,3 százaléka, ma 48 százaléka végzi el a 8 általánost. A technikumot, gimnáziumot, felsőfokú iskolát végzettekkel együtt ez az arány az egész munkásság 55 százaléka. Nem olvas könyveket a 8 általánost nem végzettek 74 százaléka, s az általános iskolát végzettek 57 százaléka. A nem olvasók aránya a középiskolát végzettek között viszont csak 27 százalék. Meglepő, hogy még Pest megyében sincs minden munkásnak rádiója. Ehhez képest viszont aránylag magas a televízió-tulajdonosok aránya. Ez utóbbi azért lényeges, mert mint a vizsgálat megmutatta, *a munkások többsége itt is elsősorban a televízióból, rádióból nyeri politikai információit.* Az országos és helyi sajtó jelentősége Pest

¹⁰ Ugyanott, 24. old.

megye munkássága körében jóval kisebb, mint a csepeli munkásoknál.

A megye munkásgyerekei még több akadállyal találkoznak a továbbtanulás tekintetében, mint általában a munkásgyermek. Elég utalni a már említett rossz lakáskörülményekre: nehezíti helyzetüket, hogy a továbbtanuláshoz nagy részüknél utaznia kellett; s végül fontos körülmény a szülők anyagi helyzete és beállítottsága is. A munkásszülők aránylag könnyen lemondanak gyermekük továbbtaníttatásáról, már csak azért is, mert az számukra nagyon költséges. A gyermek nyolc-kilenc évig nem keres, hanem pénzbe kerül. Az sem biztos, hogy el tudja végezni a középiskolát, s ha elvégzi, viszonylag kicsi a valószínűsége, hogy egyetemre vagy főiskolára jut. Ha végül mégis elvégzi az egyetemet vagy főiskolát, 23 vagy 24 éves korában jóval kevesebb fizetéssel indul, mint egy jó szakmunkás. Ha azonban szakmát tanul, ez biztos kenyér, és nem feltétlenül jelent megrekedést a pályán. A munkásfiatalok gyermekeinek tanulási hátrányairól ez olvasható a tanulmányban: „Az iskola az egész kultúrában való előrehaladást osztályozza, de csak a felét tanítja meg, a másik felét a családra bízta. A kultúrának ez a fele nincs tankönyvekbe foglalva, és ezért rejtett kultúrának nevezhetjük. A rejtett kultúrát tervszerűség nélkül, észrevétlenül adják át a gyermekeknek, átadásának feltételei annál kedvezőbbek, minél műveltebbek a szülők.”¹¹

Közismert — bár sok szempontból érthetetlen —, hogy *a munkások többsége tájékozottabb az általános bel- és nemzetközi politikai kérdésekben, mint saját üzemének elemi problémáiban.* Így például a

¹¹ Ugyanott, 44. old.

megkérdezett szakmunkásoknak csak 40 százalék a ismerte az általa készített munkadarab sorsát. Ugyanez az arány a segédmunkásoknál 39 százalék. Üzeme termelésének hozzávetőleges értékét csak a szakmunkások 14 százaléka, a betanított munkások 6 százaléka, a segédmunkások 8 százaléka ismerte. A munkások igen tekintélyes része nem tudott arról sem, hogy üzemükben kollektív szerződést kötöttek, és azok közül, akik erről tudtak, sokan nem ismerik, hogy az új miben különbözik az előzőtől. Kevés munkásnak volt javaslata a gyár munkájának javításával kapcsolatban. A művezetők 23 százaléka, a csoportvezetők 17 százaléka, a szakmunkások 12 százaléka, a betanított munkások 4 százaléka, és a segédmunkások 4 százaléka azt vetette fel, hogy képzetesebb, jobb vezetők kelletnének ahhoz, hogy megjavuljon a munkaszervezés, a vállalat munkája.

A felmérés alátámasztotta a korábbi tapasztalatot: Pest megyében is *a szakmailag képzettebb munkások között a legmagasabb a párttagság aránya.* A művezetők, a technikusok 36 százaléka, a csoportvezetők 19 százaléka, a szakmunkások 14 százaléka, a betanított munkások 2 százaléka, és a segédmunkások 5 százaléka tagja a pártnak. A szakmunkások 4 százaléka, a betanított munkások 5 százaléka, a segédmunkások 5 százaléka tölt be szakszervezeti funkciót, a szakmunkások 3 százaléka, a betanított munkások 1 százaléka tanácsstag, illetve népi ellenőr.

S végül a tanulmány konzekvenciája: *Pest megye munkásainak életformája átalakulóban van.* „Egy részük mezőgazdasági dolgozókból nemrég vált, vagy most válik munkássá. Ezeknek a munkásoknak az

élete nemcsak annyiban alakul át, hogy a mezőgazdasági munkáról nem-mezőgazdasági munkára térnek át. Életformájuk minden mozzanata átmeneti. Átmenetiek a házak, amelyekben laknak: már nem parasztházak, de még nem is jól megtervezett és szép városi lakások. Átmeneti a fogyasztás, mert háttérbe szorulnak a paraszti források, de még nincs meg a városi ellátottság (és sokszor éppen az ellátatlanság miatt visszaparasztosodás következett be.) Átmeneti a családi élet, mert a régi patriarchális formák felbomlottak, de az újak még nem kristályosodtak ki. Átmeneti a nevelés, mert azt régebben teljesen a család látta el, de ma már nem tudja ellátni. Átmeneti a barátkozás, a szerelem, a társadalmi érintkezés, mert a régi alkalmak és formák háttérbe szorulnak, újak alakulnak, de ezeket még nem kezelik biztonsággal. Átmeneti a törzsökös munkáscsaládból származó munkások élete is, az új és a régi munkásforma között. A változás munkájuk jellemben is mutatkozik: vannak közöttük, akik közvetlenül már nem, vagy csak részben végeznek fizikai munkát, mások számára pedig reális terv vagy életlehetőség, hogy a fizikai munkát a művezető, a technikus, a mérnök munkájával cserélik fel. Átmenetiek a lakások, amelyek között komfort és felszereltség szempontjából minden fokozat fellelhető, a teljesen urbanizált lakás igénye viszont szinte mindenkire kiterjed. Átmeneti a családi élet, mert ez régen éppolyan patriarchális volt, mint a parasztcsaládé; ma viszont a nők egy része kereső munkát végez, a férfiak egy része részt vesz a házimunkában.”¹²

Ennyit a tanulmányokról és a vizsgálat hatalmas mennyiségű statisztikai, szociológiai anyagáról, csak a leglényegesebbekről, mert csupán a csepeli anyag függeléke 108 táblázatot tartalmaz. A tények értelmezése, az azokból levont következtetések megítélése körül még lehetnek és lesznek is viták. Ez azonban nem baj, hiszen a felmérés egyik lényeges célkitűzése éppen az volt, hogy ráirányítsa a figyelmet a munkásság helyzetére, a feltárt tények, anyagok tanulmányozására, s konkrét anyagot nyújtson a munkásosztályról szóló vitához.

Noha a két részanyag nem fogja át a munkásosztály valamennyi kategóriáját, mégis — a Társadalomtudományi Intézet egyéb kutatásainak eredményeit is felhasználva — alkalmas néhány, a munkásosztály egészére vonatkozó általános következtetés levonására.

Mindkét vizsgálat bizonyítja, hogy a munkásság távolról sem minden tekintetben egynemű tömeg. A munkamegosztás, a szakképzettség, a társadalmi eredet, a lakóhely, az általános műveltség, a kor- és nemek szerinti különbségek eredményeként munkásságunk sokszínű, tarka képet mutat. Ez azonban csak azok számára újdonság, akik a munkásosztályt — mert nem ismerik eléggé — valami egynemű, szürke tömegnek tekintették. A sokféle differenciáló tényező ellenére is *erősebbek azok a momentumok, amelyek ezt az eltérő és tarka tömeget egy társadalmi osztállyá fogják össze.* Itt most nem is a különböző viták teoretikus érveire gondolok, hanem azokra a tényekre, amelyek ebből következően az egyes munkás munka- és életkörülményeit, szakmai és általános műveltségét, érdeklődési körét, ízlését, politikai magatartását determinálják

¹² Ugyanott, 54—55. old.

— s az eltérő, időnként ellentétes részérdek ellenére *ezt az osztályt teszik egészében legérdekelttebbé a szocializmus építésében.*

Az ismertetett vizsgálatok alátámasztják munkásosztályunk szakmai és kulturális fejlődését, politikai öntudatosodását. Pártunk legszilárdabb támaszát a szocialista építésben és az osztályküzdelmekben edzett régi, politikailag legöntudatosabb és legtapasztaltabb, szakmai és mozgalmi műveltségben is élenjáró névtelen kommunista munkások alkotják. Nagyon lényeges azonban, hogy megjelent mellettük a fiatal munkások ama rétege, amely *megtestesíti korunk forradalmiságát*: kiválóan dolgozik, tanul, képezi magát, és igen kulturált életmódot él.

„A fiatal szakmunkások egyik típusa technikumot végzett, vagy erre készül, műszakilag tájékozott, szorgalommal, akarattal, tanulással igyekszik előrelépni. A szakmunkás létet csak átmenetnek, első lépcsőfoknak tartja, de a technikus, művezetői pozíciónál sem akar megállni. Lakása, öltözködése legfeljebb árnyalatokban különbözik az értelmiségi fiatalokétól... Olyan fiatal szakmunkás is akad, aki kitűnően végzi munkáját, de igazi hivatásának a költészetet, a művészetet vagy a zenét látja.”¹³ Az áttérés az ipar intenzív fejlesztésére, a műszaki haladás meggyorsítása növeli, erősíti ezt a réteget, amelyet joggal tekintünk a jövő munkásságának.

A mai fő típus: a régi szak- és betanított munkás és az új viszonyok közé már beilleszkedett — divatos idegen kifejezéssel: integráló-

dott —, parasztból lett, becsületes, családjának élő, igyekvő, szocialista céljainkat magáénak érző munkás. A politikailag legöntudatosabb, legtájékozottabb, legműveltebb része ennek a csoportnak, a szocializmus építésének tudatos híve: közülük kerülnek ki a párttagok, a szakszervezeti bizalmiak, a munkásőrök, a szocialista brigádok vezetői és tagjai stb. Ennek az osztálynak a legjobb tulajdonságait: a szervezettséget, a fegyelmet, a nagyfokú realitásérzékenységet, a munkásszolidaritást, az állhatatosságot és a kitartást, a tudatosságot és a hűséget a *szocializmus ügyéhez, az osztály élcsapata, a párt testesíti meg.*

A munkásosztály osztálytulajdonosságai nem minden egyes munkásban, hanem az osztály *egészében* jutnak kifejezésre. A munkásosztályhoz tartozás nem jelent eleve világnézeti szilárdságot, s fordítva, a más osztályhoz, réteghez való tartozás sem jelent közömbös, vagy eleve ellenséges beállítottságot, mint ahogy azt az ellenforradalom előtti korszak káderpolitikája feltételezte. Ezért nincs helye hamis mitizálásoknak. A reális megítélés semmivel sem csökkenti a munkásosztály egészének történelmi szerepét, de segít helyreigazítani a téveszméket, és segíti a munkásosztályon belüli fokozottabb nevelő munkát is. A munkások megkülönböztetett kezelése persze a jövőben is feltétlenül indokolt.

A konkrét vizsgálatok értelmezésében bizonyára viták lesznek, de bármilyen is legyen egyesek véleménye a felhozott adatok nyomán munkásosztályunkról: *ez a döntő társadalmi erő a szocializmus építésében.* Társadalmunk legnagyobb létszámú osztálya, a nemzeti jövedelem túlnyomó többségét termeli, s közülük kerülnek ki a rendszer

¹³ A Csepel Vas- és Fémművek munkásai. Társadalomtudományi Intézet, 1971. 41 —42. old.

politikailag is legszilárdabb erői. Ha jól akarunk politizálni, számolni kell a munkásosztály érdekeivel, de összetételével, szocialista tudatosságának színvonalával is, és egyértelműen *osztálypolitikát* kell folytatni. Mert mint saját és más szocialista országok tapasztalatai megmutatták, *a munkásosztály akkor is döntő társadalmi erő, ha átmenetileg és részlegesen szembe kerül élcsapatával, a párttal.* Sem ellenére, sem nélküle nem lehet tehát semmiféle érdemlegeset alkotni, de semmiképpen nem lehet nélküle a szocializmust építeni.

Lenin gyakran hívta fel erre a figyelmet. Az OK(b)P VIII. kongresszusán, a nagy francia forradalom példáját idézve, hangsúlyozta, hogy mennyire értelmetlenek az olyan gyakorlati rendszabályok, amelyeknek meghozatalánál nem számolnak az osztályerők megoszlásával, az osztályok és rétegek igényeivel és törekvéseivel. A francia

Konvent — mondotta Lenin — csak úgy dobálódzott a széles körű rendszabályokkal, de ezek megvalósításához nem volt meg a kellő támasza, még csak azt sem tudta, hogy egyik vagy másik intézkedése megvalósításában melyik osztályra kell támaszkodnia. Lenin ezzel a példával világosan utalt arra, hogy az egyes intézkedések és rendszabályok kidolgozása során elsősorban arra az osztályra kell tekintettel lenni, amelyre a párt támaszkodik. Elsősorban a munkásosztályon nyugszik a párt politikájának következetes és maradéktalan megvalósítása. Elemzéseink és vizsgálódásaink szemléletesen és újból bebizonyították, hogy a munkásosztály, miközben átalakítja a társadalmat, átalakul, önmagát is átformálja, egyre inkább alkalmassá válik a társadalom vezetésére, sikerrel felel meg az ezzel járó követelményeknek.

Blaskovits János

Beszámoló a moszkvai Kelettudományi Intézet Kína-kutató konferenciájáról

Idén ismét jelen lehettem a szovjet Kína-kutatás egyik fontos műhelyének, a Szovjetunió Tudományos Akadémiája Kelettudományi Intézetének „Társadalom és állam Kínában” címen 1972. január 31. és február 3. között harmadízben megrendezett konferenciáján. (Valójában ez a negyedik ilyen jellegű konferencia, első alkalommal azonban más néven rendezték meg.)¹ A szovjet Kína-kutatás magas tudományos színvonaláról és vitáinak elviségéről és demokratizmusáról egyaránt tanúskodó konferencia a távolról érkező számára talán még többet nyújtott, mint azoknak, akik az ott elhangzott vélemények egy részét már eleve ismerték.

A konferencia ezúttal is két részre tagolódott. Három napon át a régi Kína, egy napon át pedig a modern Kína problémáival foglalkoztak a résztvevők — ha azonban az előadások tartalmát nézzük, azt lehet mondani, hogy a régi és mai tematika valójában egymásbafolyt, s nem is különíthető el szigorúan egymástól. Nem csupán a kínai civilizáció és a világ kapcsolatát vizsgáló előadások zárultak nagyon is aktuális konklúziókkal, a kínai múlt és közelmúlt részkérdéseivel foglalkozó előadások is gyakran máig érvé-

nyes tanulságokat rejtettek magukban. Azt mondhatjuk hát, hogy tulajdonképpen egyetlen tematika szerepelt a napirenden: a lényeges kérdéseket érintő előadások — ilyen vagy olyan formában — mind a kínai fejlődés sajátos vonásaihoz kapcsolódtak.

Ljovtól Novoszibirszkig számos intézmény képviselőjében majd száz kutató vett részt a konferencia munkájában, jelen voltak az NDK-ból és Lengyelországból érkezett Kína-kutatók; hazánkat Ferenczy Máriával (ELTE Kínai Tanszék) ketten képviseltük.

A konferencián harmincnégy előadás, számos értékes, gondolkodásra készítő hozzászólás hangzott el, s hatvan anyagot tartalmazó, több mint négyszáz oldalas tézis- és beszámológyűjtemény egészítette ki a konferencia gazdag anyagát. Az esetleges félreértések elkerülése végett mégis le kell szögezni, hogy a konferenciát tekintélyes fórum volta ellenére sem tekinthetjük az egész szovjet Kína-kutatás reprezentánsának. Nem csupán a nyelvészek és filológusok egy részének — a témából következő — távolmaradása miatt, hanem azért sem, mert a Kelettudományi Intézet csak az 1949 előtti Kínával foglalkozik, az 1949 utá-

ni Kína problematikájának kutatása az ugyancsak akadémiai Távolkeleti Intézet feladatköre, de az onnan megjelent néhány kutató aligha nyújthatott teljes képet az ott folyó kutatómunka irányáról és eredményeiről.

Ami azonban a Kelettudományi Intézet konferenciáját illeti, kétségtelenül megállapíthatjuk, hogy tavaly óta bizonyos előrehaladás tapasztalható a kínai fejlődés sajátosságainak vizsgálatában. Ezt a törekvést az idén kevesebb hozzászólás bírálta, s ellentétes koncepció kifejtésére nem is került sor. Ez a kép persze szükségképpen egyszerűsítő, hiszen a felszólalók zöme most is olyan részkérdésekkel foglalkozott, amelyek nem követelték meg, hogy elvileg tisztázzák a kínai probléma alapkérdéseire való viszonyukat. A kínai fejlődés sajátos vonásainak szentelt nagyobb figyelem vitathatatlan értéke mellett sajnálatos, hogy a résztapasztalatok nem érlelődtek, nem rendeződtek átfogóbb elméleti összegezésre.

Aligha véletlen, hogy a konferencia két összefoglaló igényű — s egyébként nagy hatást kiváltó — felszólalása nem sinológustól származott.

„Az etnikus és az egyetemes a kínai kultúrában” című előadásában az egyetemes és összehasonlító művelődéstörténettel foglalkozó G. Pomeranc (Társadalomtudományi Információs Intézet) figyelmeztetett rá, hogy az európai gyakorlatból kiindulva — ahol specifikus módon egy civilizáció több egyenrangú nemzet, illetve ország alkot —, hajlamosak vagyunk szem elől téveszteni, hogy földünkön vannak olyan országok, amelyek önmagukban egy civilizációt (mivel ezek egyetemességre törekednek, szubökumeneknek nevezi őket) képviselnek. (Po-

meranc különben a nemzet és a szubökumen fogalmát annak alapján határozza el, hogy a nemzet más nemzettel egyenrangú kapcsolat teremtésére képes, ugyanakkor zárt struktúra, a szubökumen egyetemességre törekvése miatt más nemzettel egyenrangú kapcsolat teremtésére nem képes, ugyanakkor nyílt struktúra, s egyetemességét éppen a többi nemzet önmagába integrálása útján akarja megvalósítani.)

Megállapította, hogy bár a kínai jellegű civilizáció egyes országainak, így például Japánnak, Koreának és Vietnammak viszonylag könnyen sikerült kiszabadulnia ebből a szubökumenből, és európai értelemben vett — a többi nemzettel önmagát egyenrangúnak tekintő — nemzetté válnia, e civilizáció centrumának és leghatalmasabb országának, Kínának ez nem sikerült. Kína önmagát még mindig nem képes nemzetnek tekinteni, csak önálló civilizációnak, ennek minden következményével együtt. Pomeranc megállapította, hogy ez nemcsak Kínára áll, hanem Indiának és az arab országokra is nagy problémát okoz az ebből a helyzetből származó nehézségek leküzdése.

Pomeranc rámutatott az önálló civilizáció egyetemességi igényének a különböző politikai irányzatokban megmutatkozó közösségére: „(a hagyományosan gondolkodó kínai számára) a kínai kultúra elvei egyetemesnek tűnnek, mindenki számára alkalmasaknak. A többi már a taktika és a technikai eszközök kérdése (azoké a technikai eszközöké, amelyekkel a császárok nem rendelkeztek, de amelyek ma rendelkezésre állnak). A kínai külpolitika globális pretenziói szintén nem véletlenek. Ezeket a jobboldali kuomintangista Taj Csi-tao olyan terminusokban fogalmazta meg, amelyek teljes mér-

tékben elfogadhatók egy baloldali vörösgárdista számára is. Taj egy pánázsiai antiimperialista mozgalom létrehozására törekedett. Ezt az eszmét indokolva a következőket írta: »Nincs még egy olyan faj, amely hatalmasabb lenne, mint a kínai, még egy olyan nyelv, amelyen többen beszélnének. Ha a kínai nép felvirágozik, akkor Kelet nem kevés gyenge faja Kína közvetlen támogatásában részesülhet. A kínai nép segítségével és támogatásával még Afrika és Amerika színes népei is lehetőséget kapnak arra, hogy kivívják szabadságukat és egyenlőségüket. Ezért a kínai nép felvirágozása, faji és nemzeti erényeinek újjászületése valóban az egyetemes harmónia alapjává szolgál.«²

Pomeranc utalt a világhelyzetnek azokra a vonásaira, amelyek ezeknek a törekvéseknek kedveznek. „A nyugatosodással szembehelyezkedő erők, amelyek a XIX. század Kelet-Európájában és a XX. század Törökországában gyengék és szétaprózottak voltak, napjainkra megnövekedtek és egyesültek. Nem történelmileg elszigetelten, magányosan tevékenykednek, Don Quijote-i párbajba bocsátkozva a haladással, hanem együttesen, időleges többséghez jutva és kezükbe véve az ideológiai kezdeményezést. A »változások szele«, amiről Macmillan beszélt, a »keleti szél«. Ezért nem lehet pusztán fantáziának tekinteni a kínai politika Taj Csi-tao által megfogalmazott stratégiai célját: az afro-ázsiai népek mozgalmának élére állni, s a világot a harmónia kínai elvei alapján rendezni át.”

Pomeranc a különböző kultúrák egymás iránti türelmében és jobb megértésében, értékeik kölcsönös egymásbaolvadásában látja az előrehaladás útját. Úgy véli azonban, magát a probléma felismerését nehezíti,

hogy a nemzetek és kultúrák fogalma napjainkban összekeveredik.

Az egyetértők mellett két közgazdász ellenvéleményének is hangot adott. A. *Anyiszimov* (Nemzetközi Munkásmozgalmi Intézet) és A. *Mugruzin* (Távolkeleti Intézet) úgy látták ugyanis, hogy a civilizációk összeütkezésének fő okát nem a szellemiekre, hanem az anyagiakra kell visszavezetni. A konfliktus kimenetelét azonban eltérően ítélték meg. Anyiszimov szerint a folyamat lényege éppen az, hogy „egy nagy nemzet jön létre”, a kínai gazdaság pedig fejlődik, s ez a mennyiségi változás minőségigé válik átcsapva megszünteti magát a kínai etnoszt. Mugruzin becslései szerint azonban Kína — elsősorban mezőgazdasága elmaradottsága miatt — húsz-harminc éven belül sem lesz képes gazdaságának modernizálására, így kiegyensúlyozott bel- és külpolitika folytatására, következésképpen ennek a konfliktusnak a feloldására sem. Mégis úgy tűnt, hogy a jelenlevők többsége — s ez talán kutatási területükkel is összefüggött — a kínai problémát nem tekintette tisztán gazdasági jellegűnek. Ismeretesek L. *Vasziljevnek* (Kelettudományi Intézet) azok a korábban kifejtett nézetei, amelyek szerint Kínában a felépítmény szférájába tartozó jelenségek mindig is viszonylagos önállóságot élveztek, ami abban is megnyilvánult, hogy túléltek az őket létrehozó alapokat. (Itt jegyzem meg, hogy hazai vitákon is többen jutottak erre a következtetésre.) F. *Beljejubszkij* (a „Narodi Aziji i Afriki” folyóirat szerkesztőségének tagja) írásban közzétett téziseiben meg is fogalmazódott az a tétel, hogy a kultúra önmagában is kutatás tárgya lehet, mivel „az ideológiai formák a társadalmi-gazdasági folyamatokhoz fűződő kapcsolatukban megnyilvánuló szilárdsága, vi-

szonylagos autonómiája lehetővé teszi a kultúrának mint önálló társadalmi jelenségnek bizonyos fokig elvont, formai jellegű kutatását". Beljejubszkij azonban a kínai kultúra összetett jellegét hangsúlyozta, kiemelve, hogy az Európában kialakult Kína-kép a XVIII. századtól egészen a XIX. század elejéig a hivatalos késő-konfucianizmus befolyása alatt állt, s a többi eszmeáramlat megismerésére csak ezután nyílt lehetőség.

A Szovjetunióban nem egyedül Pomeranc próbálkozott azzal, hogy a világkonfliktusokat a civilizációk közötti konfliktusokkal hozza kapcsolatba, s ez a törekvés a kutatók körében világszerte is megfigyelhető.³ Bár Pomeranc láthatóan nem tekintette feladatának sem a sajátos kínai civilizáció gazdasági-társadalmi gyökereinek vizsgálatát (ezzel kapcsolatos állásfoglalására csak utalt azzal a megjegyzésével, hogy amikor Marx „ázsiai termelési módok”-ról beszélt, akkor nyilván ezekre az Európán kívüli civilizációkra gondolhatott), sem tényleges tartalmának ismertetését, maga a konferencia azonban, a kínai ember személyiségének problémáira irányítva a figyelmet, megmutatta, merre kívánja a kínai civilizáció legfőbb specifikumait keresni. A témával kapcsolatos legösszefüggőbb koncepciót V. Nyikityin filozófus (Moszkvai 2. Egészségügyi Főiskola) fejtette ki az egyéniség korlátozását szenvedélyes hangon elítélő felszólalásában.

Akárcsak Pomeranc, aki a rendszernek (szisztémának) felfogott Kínát más rendszerhez való viszonyában vizsgálta, Nyikityin is Kína és a világ kapcsolatának problémáira keresett választ, ehhez azonban ennek a rendszernek a belső összefüggéseit próbálta megvilágítani. Öt külön-

böző szint kapcsolatainak vizsgálatát jelölte meg céljaként (emberiség — Kína — társadalmi csoportok — család — egyén), valójában azonban csak az utóbbira koncentrált. Megállapítása szerint Kínában a személyiségnek sohasem volt, s ma sincs meg az a teljessége, mint Európában, a kollektívát nem igazi egyéniségek alkotják, hanem egyforma egyedek, akik a kollektíva nélkül nem létezhetnek. Nyikityin ezt ábrában úgy szemléltette, hogy az egyén csak a nála magasabb kategóriák részeként szerepel. A helyzet jellemzésére kiemelte azt a sajátosságot is, hogy az egyénre ható különböző szférák (filozófia, művészet, vallás stb.) Kínában mindig is alapvetően morális-etikai jellegükkel tűntek ki. Nyikityin megállapításainak igazságát Hegel Kínáról szóló tétéleivel, illetve L. Vasziljev egyes megállapításaival támasztotta alá. Végül megállapította, hogy az európai civilizáció kénytelen lesz majd engedményt tenni a kínainak.

Nyikityin konklúziója azonban nem csupán abban különbözik Pomerancétól, hogy a kompromisszum kétoldalúságát nem látja biztosítottnak, hanem abban is, hogy amíg Pomeranc a kompromisszumban értékek ötvöződését látja, addig Nyikityin — a Nyugatot az egyéniséggel, Kínát pedig az egyéniség hiányával azonosítva — ezt szükséges rossznak tekinti.

A hozzászólók elsősorban Nyikityin alaptételének helytállóságát kérdőjelezték meg, és jóformán senki sem fogadta el azt az állítását, hogy Kína nem ismert volna egyéniségeket. A vitatott következtetések azonban nem feledtették el a kérdésfelvetés jogosságát és a megközelítés módszerességét, erre gondolhatott G. Száharcsuk is, amikor hozzászólásában azt mondta: a sinológusok

feladata, hogy Nyikityin sémáit valódi tartalommal töltsék meg.

A kínai személyiség problémáit érintette K. Goligina (Kelettudományi Intézet) „Az alkotó egységesség felfogása a konfucianus esztétikában” című előadása, amely az alkotó személyiségével kapcsolatos nézetek aspektusából világította meg ezt a kérdést. Az előadó véleménye szerint a konfucianus felfogás nem ismeri a zsenit, alkotóknak egyedül a régi bölcséket tartja, s minden szerzőtől azt követeli meg, hogy a korábbi gondolatvilágba illeszkedve, az elődök felfogását interpretálja. Goligina e hagyományos koncepció bizonyos vonásainak újrajelentkezését figyeli meg napjaink Kínájában.

Nézeteinek vitájában, akárcsak Nyikityin koncepciója kapcsán, többen kifogásolták, hogy a taoista-buddhista hagyományoktól teljesen elvonatkoztat — Nyikityin különben azzal védekezett, hogy ezeket nem tartja jellegzetesen kínainak —, s voltaképpen csak az ideológiai munkák szerzőiről beszél, mert tételei a művészeti alkotások és szépirodalmi művek létrehozóira még kevésbé állnak.

A hozzászólók többsége úgy látta, hogy Nyikityin és Goligina lebecsülik a kínai kultúra értékeit, a kínai kollektívát csupán valamiféle „biomasszának” tekintik. A konferencia záróvitája során többen javasolták, hogy mivel az egyéniség szerepe Kínában még további vitára szorul, hasznos lenne, ha a jövő évi konferencia a „Személyiség és társadalom Kínában” témát tűzné napirendjére. Zárszavában L. Gyeljuszin, a többség véleményének adva hangot, bejelentette: elfogadják azt a javaslatot, hogy a jövő évi konferencia az egyén és a társadalom viszonyával foglalkozzék.

Az eddig ismertetett előadások és

viták alapján jogosan vetődhet fel: a szovjet Kína-kutatók a kínai kérdés elméleti vonatkozásait miért az összehasonlító művelődéstörténet vagy a kínai egyéniség alapvetően hegeli értelmezése felől próbálják megközelíteni, amikor Marx „ázsiai termelési mód” kategóriája minden másnál alkalmasabb volna arra, hogy egy ilyen jellegű vita alapjául szolgáljon.

Igaz, a konferencián nem csupán néhány futólagos megjegyzés erejéig esett szó az „ázsiai termelési mód”-ról: a tézisgyűjteményben külön anyag foglalkozott vele, mégpedig éppen kutatásának történetével és problémáival. V. Nyikiforov (Távolkeleti Intézet) „A kínai prekapitalista formációk vitájához” („Néhány metodikai kérdés”) című rövid tanulmánya mindjárt bevezető soraiban leszögezi: „Napjainkban a Kelet prekapitalista társadalmairól folytatott vita széles méreteket öltött. Elegendő arra hivatkozni, hogy az elmúlt 15 év alatt a keleti prekapitalista formációk és azázsiai termelési mód problémájának orosz, francia, angol, német, japán, magyar, román, cseh, lengyel, vietnami, spanyol, olasz és kínai nyelven összesen 8 monográfiát, 2 kandidátusi disszertációt, 2 brosurát, 5 tanulmánygyűjteményt és mintegy 300 különálló tanulmányt szenteltek. A vitaanyagok kétségtelenül tudományos érdeklődésre tarthatnak számot.”

Néhány újabb vitacikkkel kapcsolatos nézeteit kifejtve Nyikiforov annak a véleményének adott hangot, hogy mivel valamennyi osztályformációban — ilyen vagy olyan mértékű — földmagántulajdonnal találkozunk, „ezeknek (az osztályformációknak) egyikére sem terjeszthető ki azázsiai termelési mód fogalmának érvényessége, következőkép-

pen a világtörténelemben nincs helye kategória számára". Ezután megcáfolta a címére érkezett kritikákat, de két esetben helyt adott a bírálóknak. E sorok írójának észrevételével kapcsolatban⁴ elismerte, hogy Tőkei nézeteiről írott téziseiben csak a francia és német nyelven megjelent munkáira támaszkodott, megjegyezte azonban, Tőkei tavaly megjelent kötete arról tanúskodik, hogy álláspontja lényegében véve nem változott. Nyikiforov elfogadta ugyanakkor az ázsiai termelési mód koncepció két szovjet bírálójának, *Szlominszkij*-nek és *Kacsanovszkij*-nek azt a kritikáját, amellyel az ő kompromisszumos jellegű „ősközöségi-rabszolgatartó rend” terminusát illették, s helyesebbnek tartotta visszatérni az eredeti „rabszolgatartó rend” terminushoz.

Nyikiforov (egyébként is mindössze ötoldalas) anyagának szóbeli kifejtésére azonban nem került sor, vita nem bontakozott ki körülötte. Nem megalapozatlan tehát a feltevés: a konferencia szándékosan nem akart az ázsiai termelési mód kérdéseivel foglalkozni. Az ok pedig alighanem az lehet, hogy az orientalisták a még mindig az ázsiai termelési mód kategóriájának létjogosultságáról, s nem pedig gyakorlati felhasználhatóságáról folyó vitát munkájukban nem igen tudják hasznosítani. Többen úgy kerülnek meg az állásfoglalást, hogy ázsiai vagy feudális társadalom helyett egyszerűen középkori társadalomról beszélnek. A vita persze — ha ez a fórum került is — tovább folyik.⁵ Bár az általános elméleti kérdések felőli megközelítés hiányát kétségtelenül megérzi az egész kutatás, a konferencia gazdag programjában számos fontos kérdéstről hangzott el lényeges — elméletileg is jelentős előadás.

Az 1911 előtti Kínával foglalkozó előadások közül a gazdaság és társadalom, valamint a gondolkodás kérdéseit tárgyalók érdemlik a legnagyobb figyelmet.

Bár az anyagi kultúra és a gazdaság kérdéseivel sajnálatosan keveset foglalkoztak, viszonylag átfogó képet adott a régi Kína gazdasági és társadalmi problémáiról V. *Iljusecskin* (Kelettudományi Intézet) „A földbérlés és részesművelés — a kizsákmányolás alapvető formái az ókori és középkori Kínában” című előadása. Tavaly ismertetett nézetei arról tanúskodnak, hogy lényegében véve mind az ázsiai termelési mód, mind a rabszolgatartó és feudális társadalom koncepcióval szemben áll, s számára a régi kínai társadalomnak az a leglényegesebb vonása, hogy *prekapitalista*. Idei előadásában lényegében ennek a kínai prekapitalizmusnak a specifikumát próbálta megadni a bérleti rendszerrel, amelyet egyenrangúnak tartott a másik két prekapitalista formával, a rabszolgasággal és a jobbágysággal. Gondolatmenetét lezárva így összegezte tapasztalatait: „Az elmondottakból az következik, hogy az ókori és középkori Kínában a magántulajdonosi kizsákmányolás alapvető és uralkodó formája a földbérlés és részesművelés volt, amely ott, ellentétben az ókori és középkori Nyugat-Európával, lényegesen szélesebb körben terjedt el, mint a rabszolgaság és a jobbágyság. Ez esetben azonban Kína egyáltalán nem kivétel valamely általános szabály alól. Hozzávetőleg ugyanezt lehet megfigyelni a Közel- és Közép-Kelet, India és Korea ókori és középkori osztálytársadalmában. Ez pedig azt jelenti, hogy az ókori és középkori osztálytársadalmakat a prekapitalista kizsákmányolásnak nem két, hanem három alapformája, ural-

kodó formája jellemzi: a földbérlet és részesművelés, a rabszolgaság, a jobbágyság. Ez továbbá tanúsodik a társadalmi evolúció tudományunkban jelenleg elfogadott Európa-centrikus sémájának tarthatatlanságáról, amely séma szerint a rabszolgaság és jobbágyság a kizsákmányolás stadiálisan és lényegileg különböző módjai lennének, az első az ókori, a második pedig a középkori osztálytársadalmak sajátja. Valójában, amint ezt a fentiek tanúsítják, a rabszolgaság, jobbágyság, a földbérlet és részesművelés a legkülönbözőbb korelációkban jelentkezhettek valamennyi ókori és középkori osztálytársadalomban, s csupán különböző válfajait képezik ugyanannak a (rabszolgatartó-feudális típusú) járadék útján történő kizsákmányolásnak, amely ezeket a társadalmakat jellemzi. Lényege abban rejlik, hogy a termelési eszközök birtokosai a közvetlen termelők többletermékét (többletmunkáját) a prekapitalista járadék személyi járadék, személyi és földjáradék vagy földjáradék válfajának formájában sajátítják ki, amelyek a tulajdon gazdasági realizálását jelentik vagy a közvetlen termelő személyére (a rabszolgaságban), vagy a közvetlen termelő személyére és a földre (a jobbágyságban), vagy a földre vonatkozóan (a földbérleti és részesművelő rendszerben). Az a körülmény, hogy a földbérlet és részesművelés a közvetlen termelő tényleges státusának viszonylatában nemegyszer közeledett a rabszolgasághoz és a jobbágysághoz, csak újabb bizonyítéka a rabszolgatartó-feudális kizsákmányolás három, formájára nézve különböző válfaja belső egységének és lényegi azonosságának.”

A fentiek világosan mutatják, hogy Iljusecskin látja, az ókori és középkori kínai társadalom valami-

lyen lényeges vonásában eltér az európaiktól, ezt a különbséget azonban a kizsákmányolás „földbérleti és részesművelői” formájában véli megtalálni. E megoldási kísérlet azon áll vagy bukik, hogy sikerül-e bizonyítani, hogy a részesbérlet paraszt valóban központi figurája az említett korszakoknak, s hogy lényegesebb szerepet játszott, mint a szabad paraszt, akit közvetlenül maga az állam zsákmányolt ki. (Mellesleg az állami kizsákmányolás szerepét akkor sem lehet megkerülni!) Iljusecskinnek azonban nem sikerült bizonyítani a tételének igazolásához szükséges előfeltételek meglétét. Éppen a saját maga közölte adatokból derült ki ugyanis, hogy a régi Kínában a kisparaszti tulajdon játszott uralkodó szerepet, s csak az utolsó századokban nőtt meg lényegesen a földbérlet számaránya. A kínai kizsákmányolásnak tehát csupán egyik formáját ragadta meg, s ennek a XIX. század végi, XX. század eleji valóban központi váló helyzetét vetítette vissza a korábbi időszakokra.

Mivel a kínai társadalmat a szabad parasztság léte és az állami kizsákmányolás megkülönböztetetten fontos szerepe is jellemezte, e társadalom alapformációját semmiképpen sem határozhatjuk meg e vonások figyelmen kívül hagyásával, kizárólag a bérleti rendszer — főleg az utolsó századokban bekövetkezett — elterjedésének alapján. Az a törekvés azonban, hogy a rabszolgatartó és feudális társadalom sémájának Kínára erőltetése helyett a kínai társadalmi fejlődés adekvátabb kategóriáját találja meg, feltétlenül pozitívan értékelendő.

L. Vasziljev (Kelettudományi Intézet) az ázsiai termelési mód koncepció egyik legkövetkezetesebb szovjet védelmezője, a kínai társada-

lom fejlődésével kapcsolatos nézeteit korábban többször is kifejtette már, ezekre tavalyi és ideai előadása is csupán utalt. Úgy tűnik, hogy most — mintegy sorba véve a fő probléma valamennyi leágazását — a hozzá kapcsolódó kérdéseket vizsgálja. Az előző konferencián a társadalmi kontroll problémájával foglalkozott, annak valamennyi szféráját áttekintve, egészen az általa odasorolt parasztfelkelésekig, idén „*Társadalmi korporációk a hagyományos Kína politikai struktúrájában*” címen tartott előadásában — részben ehhez kapcsolódva — a centralizált központi hatalommal szemben bizonyos autonómiát élvező, alsóbb szintű, helyi jellegű társadalmi szervezeti formákat, összetartó kötelekeket vizsgálta.

A megvizsgált négy társadalmi korporációt — látszólagos különbözőségük ellenére — számos lényeges vonás rokonítja. Az egykori közösségek bizonyos funkcióit átvevő helyi szervezetek, a család és nemzetség, a szekták és titkos társaságok, a céhek és a földiek segélyszervezetei az egyén számára olyan szervezeti formát jelentettek, amelyen keresztül „szembeszállhatott és szembe is szállt a centralizált állammal”.

A legelső korporációs formával kapcsolatban Vasziljev utalt annak a faluközösségből való származására, és a központi hatalomhoz való viszonyában azt a törvényszerűséget emelte ki, hogy „amikor a központi hatalom erős volt, és elég hatásos ellenőrzést tudott gyakorolni, akkor a közösség autonómiája (mint ahogy minden más társadalmi korporációé) a minimumra csökkent, a falusi vezető réteg gyakorlatilag a bürokratikus apparátus támaszává lett, olyasféleképpen, mintha maga is a hivatalnokréteg legelső, legkevésbé privilegizált rétegét al-

kotná, amely szolgálataiért csupán jelentéktelen kedvezményekben részesül. Amint azonban a centralizált birodalom hanyatlásnak indult, a kép teljesen megváltozott”. Meg kell mondani, hogy a központi hatalomnak és a helyi autonómiának ez az időbeli elhatárolása kevésbé tűnik meggyőzőnek, mint a Fej Hsziao-tung kínai szociológus által alkalmazott térbeli elhatárolás, amely a két befolyási szféra különbözőségén alapul. (Ezt egyébként Vasziljev is tekintetbe vette, de nem tulajdonított neki olyan fontos szerepet, mint az előbb említett — kétségtelenül meglevő — összefüggésnek.)

Figyelemreméltó megállapításokat tett az egyénnek a korporációban játszott szerepével kapcsolatban: „A kínai, aki mindig különféle, kisebb vagy nagyobb, gyengébb vagy erősebb korporációkban keresett társakat, egyénileg nem csupán szánalmas porszemnek érezte magát a mindenható állam színe előtt (ami különben jellemző volt bármelyik keleti despotikus birodalomra), hanem gyakorlatilag meg is szűnt személység lenni. Nem a személyiség, nem az egyén, s nem is az egyének összessége, hanem egyedül a korporáció volt az, amely szembeszállhatott és szembe is szállt a centralizált állammal. A korporáció ereje az egyes individuum gyengüléséhez vezetett (ugyanide vezetett a centralizált állam ereje is), az egyént társadalmi nullává változtatva (a nullától talán csak különböztetve meg, hogy amíg a nullák összessége is nulla marad, addig az individuumok összessége bizonyos tömeget ad). Többek közt e pszichológiai sajátosságban gyökerezik az európai és a konfuciánus-típusú hagyományos kínai humanizmus közötti különbség. Az európai humanizmus középpontjában mind az ókorban,

mind a renaissance után a *személyiség* szabad és sokoldalú fejlődése állt; az individuum, a maga képességeivel, hajlamaival, lehetőségeivel, szent jogaival és kötelességeivel. A hagyományos kínai humanizmusban a kötelességérzés és a meghatározott társadalmi és etikai normáknak való megfelelés igénye. Nem *egy bizonyos személy* szellemi képességei, intellektuális gazdagsága és sokoldalú fejlődése, hanem *bármely személy*, egy szigorúan meghatározott szerepnek való, egyéni sajátosságaitól és adottságaitól független megfelelése. Az egyéniség, az individuum szemszögéből nézve, ez a különbség nyilvánvalóan nem a kínai típusú humanizmus javára szól, a szocium, a kollektíva szemszögéből nézve azonban kétségtelenül a javára írható. Innen ered valamennyi társadalmi korporáció szervezetsége, egységbe forrása és fegyelme, akár a családról vagy a titkos társaságról legyen szó. Egészen természetes, hogy ezek a tulajdonságok végeredményében magának az államnak a vonatkozásában is megfigyelhetők, különösen történetének azokban a szakaszaiban, amikor a központi hatalom erős és ügyesen tud gondoskodni arról, hogy valamennyi társadalmi korporációt bevonja egy általános társadalmi-politikai struktúrába”.

Vasziljevnek, véleményem szerint, igaza van, amikor a társadalmi korporációkat nem mint az egyéniség felzabálásának fórumait mutatja be. Mégis, azt hiszem, túlságosan általánosít, amikor ebben a vonatkozásban a centrális állam és a társadalmi korporációk között semmi különbséget nem lát, ez utóbbi esetben egy kalap alá véve a valóban patriarchális hagyományokat őrző nemzeti szervezeteiket és a városlakók érdekvédelmi szervezeteit. (A kereskedő

és iparos céheknek a tradicionális struktúrába való teljes beépülése különben éppen a Vasziljev által kimutatott sajátosságok miatt lehetetlen: Európában a városok és központi hatalom szövetségesei a szét húzó feudális erők ellen, Kínában ilyen erők nincsenek, a központi hatalom tradicionális norma, „s legfőként éppen a magánszektor felvirágzását megtestesítő kereskedelmi és kézműipari korporációk veszélyeztették.”)

A társadalmi korporációk szerepe kapcsán Vasziljev végül a régi és mai politikai gyakorlat közötti összefüggésekre hívta fel a figyelmet: „A korporáció mintha független lenne a hatalomtól. S mi több, szemben áll vele. Úgy tűnik, hogy csak terhet jelent a központi hatalom számára a hagyományos Kínában, s e hatalomnak csak az alkalmas pillanatra kelene várnia, hogy felszámolhassa. Ez azonban — ha eltekintünk most a nyilvánvalóan lázadó szándékú titkos társaságoktól — nem következett be. Ellenkezőleg, az állam támogatta a hagyományos korporációkat, és békésen együtt élt velük. Miért? Egyszerű a válasz. A társadalmi korporációk a központi hatalom hűségesei támaszai voltak. Segítségükkel, a különben nem nagylétszámú bürokratikus adminisztratív apparátus mindig sikeresen tudta az országot kormányozni, csupán az általános rend fenntartásáról gondoskodva, miközben az aprómunkát éppen ezekre a korporációkra hárította át. S ez a korporációk funkciójának lényeges alkotóeleme is volt. Még határozottabban ki lehet mondani: ilyen korporációk nélkül egyszerűen nem létezhetett volna a centralizált állam . . . A társadalmi korporációk mindig is Kína politikai struktúrájának elidegeníthetetlen elemei voltak. Nem tűntek el a forradalmi XX.

században sem, amikor számos szövetség és társaság, szervezet és csoport természetesen, önkéntelenül is hagyományos, éppen a tipikus kínai korporációkra utaló vonásokat és jegyeket kezdett mutatni. Bizonyos mértékben megfigyelhető ez a mai Kínában is, ahol a gondjaikra bízott társadalmi sejtek rendjének fenntartásáért felelős utca- és lakónegyedi gyűlések és vezetők nem kis tekintéllyel rendelkeznek.”

Vasziljev, fentebb ismertetett előadásában, bizonyos túlzott általánosításai ellenére, igen érdekes gondolatokat vetett fel, és fontos megállapításokat tett a régi kínai társadalom struktúrájáról.

Az ókorkutató *J. Krolj* (Kelettudományi Intézet leningrádi részlege) ismét felvetette a kínai gondolkodás sajátosságainak tavaly nagy vihart kavart problémáját, most lényegesen kisebb hatást váltva ki, de ezúttal is minden tényleges eredmény nélkül. E sorok íróját továbbra sem tudta meggyőzni arról, hogy valamilyen sajátos, „asszociatív” gondolkodás létezne Kínában. A valóban megfigyelhető problémák (az általános és különös a kínai filozófiában, a dialektika leegyszerűsítése a filozófiában és a mai gyakorlatban) azonban nem kaptak helyet a kínai gondolkodásról kibontakozott vitában.

Az 1911 és 1949 közötti időszakal foglalkozó előadások és írások legérdekesebb, új vonása az volt, hogy felfigyeltek a Kuomintang politikájának olyan tendenciáira, amelyek a felszabadulás utáni időszakra is érvényes tanulságokat rejtenek magukban. S meg kell mondani, hogy itt nem valamiféle konjunkturális aktualizálásról volt szó, hanem éppen a korábbi kutatómunka egyoldalúságának felszámolásáról: koráb-

ban ugyanis kizárólag azokat az elemeket hangsúlyozták, amelyek a Kuomintang 1927 utáni politikáját elválasztották a kínai forradalom korábbi és későbbi szakaszaitól, pedig ezek között számos analógia figyelhető meg.

V. Horjkov (Nemzetközi Munkásmozgalmi Intézet) elemzése a Kuomintang 1927 és 1931 közötti munkáspolitikájáról nem csupán a szerző által megjelölt tanulságokat rejtette magában (a munkásosztály megosztásának taktikája, amely egyik oka a felszabadulás előtti időszakban megfigyelhető gyengülésének s példa a „kulturális forradalomban” alkalmazott hasonló taktikára is), hanem kísérteties analógiája lehet azóta több fejlődő országban végbement jobboldali fordulatnak vagy politikának. Csang Kaj-sek ugyanis — a közhiedelemmel ellentétben — nem a korábbi forradalmi vonal teljes, különösen vívott harccal. A hangsúlyt az egész kínai népnek az imperializmus elleni harcában megnyilvánuló nemzeti érdekközössége gondolatára, valamint a Kuomintang sajátos »nemzeti szocializmusára« helyezték át. Azt hirdették, hogy ennek a kettős feladatnak a teljesítése a legfőbb eszköze a kínai társadalom egyes rétegei, köztük a munkások helyzete megjavításának. A Kuomintang koncepciója szerint az ország 1928 végén bekövetkezett formális egyesítésével még nem ért véget az imperialista befolyás elleni

harc Kínában. Felszámolását meglehetősen hosszútávú feladatként tűzték ki.” Csang Kaj-sek felhasználta Szun Jat-szen-nek azokat a korábbi tételeit, hogy a munkásosztály fő kizsákmányolója a külföldi tőke, ezért az antiimperialista harc az elsődleges. A munkásosztály életkörülményeinek megjavítását pedig a hazai ipar fejlesztésével kívánta megoldani.

„Azt hirdették — írja Horjkov —, hogy Kína eljövendő iparának gerincét az úgynevezett társadalmi vállalatok alkotják majd. Szüntelenül azon fáradoztak, hogy a munkások tudatában e vállalatok az össznépi szektorral azonosuljanak, s hogy e társadalmi vállalatokat feltétlenül elválasszák a kapitalista ipari vállalatoktól. »Munkás-barátainknak tudniuk kell — hangoztatta a Kuomintang Végrehajtó Bizottságának felhívása —, hogy... a vasutak, a távíró, a posta, az áramfejlesztő üzemek és valamennyi más kommunikációs eszköz, valamint a legfontosabb ipari vállalatok, amelyek a tartományi és helyi közigazgatási hatóságok irányítása alatt állnak, mind az állam társadalmi vállalatai. S az a szerepük, hogy az egész lakosság igényeit elégítsék ki, biztosítsák a nép nyugodt életkörülményeit, s az egész társadalom vagyonát és javait növeljék... A társadalmi vállalatokat meg kell különböztetni a magántőkés vállalatoktól. Ezek pontosan azok a vállalatok, amelyekről a népjólét elveiben szó van.« E propagandacélokat szolgáló koncepció fontos eleme volt annak hangsúlyozása, hogy a nankingi kormány össznépi jellegű: ... »a nemzeti kormány olyan kormány, amely az egész nép érdekeit védi, s ebben különbözik a kapitalista kormányoktól, amelyek egyetlen osztály érdekeit védik.«”

A Kuomintang magát továbbra is

a munkásság védelmezőjének tekintette, gyakorlatilag azonban politikája a kommunista befolyás felszámolására és a munkásság feletti gyámkodás megteremtésére irányult, s ennek megfelelő szervezeti intézkedésekre is sor került. Ezt a gyakorlatot pedig elméletileg is alá akarták támasztani. „Ennek érdekében a nankingi ideológusok felhasználták Szun Jat-szen-nek az ország fejlődése több szakaszáról — katonai szakasz, a gyámság szakasza, az alkotmányos kormányzás szakasza — szóló elméletét. Úgy tekintették, hogy 1928-tól az ország politikai gyámság szakaszába lépett, amikortól a Kuomintang, úgymond »teljes erővel támogatja a munkásszervezeteket, elősegítette autonómiájukat, hogy egy sereg adminisztratív funkciót láthassanak el.« Különösen részletesen dolgozták ki a tömegmozgalmakhoz való viszonyt a Kuomintang III. kongresszusának (1929 március) határozatai, valamiféle kuomintangista ihletésű »irányított demokrácia szellemében. A határozatok értékelték az előző korszak (vagyis az 1927 áprilisi fordulat előtti időszak) tömegmozgalmát, mely úgymond, nélkülözötte az előre kidolgozott irányelveket, egyetlen osztály érdekében folyt, a »nép többségének« érdekeit sértve. Magától értetődött, hogy az események ilyen fordulataért a kommunistákat terheli a felelősség. A hatalomnak a munkásság irányában gyakorolt vezető szerepét olyannak ábrázolták, mint amilyen a tanító és gyermek viszonya a nevelés és oktatás hagyományos konfucianus felfogásában: »Munkás-testvéreink egyelőre olyan szakaszban vannak, amikor a velük való viszonyban támogatásra és nevelésre van szükség. A kormány úgy oktatja és neveli a népet, mint a tanító a gyermekeket — itt a szigorúságot nem a szív óha-

ja diktálja, az elnézés azonban nem célravezető módszer.«”

Nem tagadták, hogy az osztályharc a fejlett kapitalista országokban törvényszerű, Kínában azonban a kormány — úgymond — az osztályok felett állva az egész nép érdekeit fejezi ki, ezért a munkásoknak „még abban az esetben is, ha konfliktus támad a munka és a tőke között, alá kell vetniük magukat a kormányservek döntőbírói intézkedéseinek” — hangsúlyozta a Kuomintang Végrehajtó Bizottságának 1928 októberi felhívása.

A Kuomintang mindemellett nem érte be ezzel a propagandával, létrehozta az új, saját befolyása alatt álló szakszervezeteket, amelyek ugyan nagyobb önállóságot követeltek, s gyakran támogatták a Kuomintangon belül az ellenzéki csoportokat, alapjában véve azonban elfogadták az osztály-együttműködés politikáját, s ezt saját maguk is propagálták. A szakszervezeteket egyesítő sanghaji bizottság kiáltványa a következőképpen indokolta, hogy miért nem alkalmazhatók a kommunista célkitűzések Kínára: „A mai Kína nem rendelkezik semmiféle modern termelési szervezettel. Mit fogunk akkor kommunizálni? Ha ezt a tulajdont kezdjük el társadalmásítani, ez nemcsak hogy senkinek sem hajt hasznot, hanem az ilyen kommunizmus zsákutcába is juthat. Kínában kevés kapitalista van, termelőüzem sincs sok, a nyersanyagok és egyéb anyagok nagyobb részét külföldről kell beszerezni. Hol felelnek meg ezek a feltételek a kommunizmusnak?”

Horjkov végül rámutatott arra, hogy az 1927-es fordulat után a Kuomintang világosan burzsoá célokat fogalmazott meg, s ezeket csak leplezte az osztálybéke, az osztály-együttműködés jelszavaival. Bár ez-

zel „a munkásosztály érdekeit valójában a burzsoá földesúri állam érdekeinek rendelte alá”, a megtévesztett munkásosztály „a Kuomintang valódi céljait” csak később ismerte fel.

Hasonló problematikával foglalkozott A. Melikszetov (Nemzetközi Kapcsolatok Intézete), aki Csang Kaj-sek gazdasági nézeteit elemezte. Amíg azonban Horjkov a Kuomintang politikájának földesúriburzsoá osztályjellegére helyezte a súlyt, addig Melikszetov Csang Kaj-sek gazdasági nézeteit Szun Jat-szen, illetve Mao Ce-tung nézeteivel összehasonlítva, arra a megállapításra jutott, hogy eltérő vonásaik ellenére is megfigyelhető lényeges azonosságok, az igazolják: a dolgok leegyszerűsítése a nacionalizmust mindig szűk osztálybázisra visszavezetni. A nemzeti problematikának van bizonyos önállósága, s ebben az értelemben Kínában lehetséges valamiféle nemzeti doktrináról beszélni.

Ezt a doktrinát a gazdasági szuverenitásért vívott harc, az ország egységesítésére irányuló törekvés mint végcél és az elérését szolgáló módszerek tradicionális jellege jellemzi.

Az említett három politikus személyisége nem hasonlít egymásra, eltérő politikai tapasztalatokkal rendelkeznek, s más volt — tényleges vagy óhajtott — osztálybázisuk is, mégis sok szál köti össze őket. Számos más vonás mellett valamennyinél megfigyelhető a politika primátusa a gazdaság felett, a kínai kulturális felsőbbrendűség érzése, a célok végrehajthatóságával kapcsolatos utópizmus stb.

Melikszetov rámutatott arra, hogy Csang Kaj-sek Szun Jat-szen nézeteiből indult ki, de azokon lényeges vonásokban is változtatott. Így például Szun Jat-szen az egyenlőtlen

szerződésekben Kína kiszolgáltatottságának, az elmaradottságnak csupán egyik okát látta. Csang Kaj-sek viszont ezt egyetlen okká teszi, ami nem csupán Szun Jat-szen-nek a Nyugattal szembeni toleránsabb magatartását torzítja xenofóbiává, hanem egyben Kína hagyományainak idealizálásával a despotizmus apologetikáját is nyújtja.

Az 1943-ban megjelent „Kína sorsa” című munkájában Csang Kaj-sek a szövetségesek győzelmétől az egyenlőtlen szerződések és Kína félgymarmati függőségének felszámolását várta, ami lehetőséget nyújt a szunjatszeni program megvalósításához. Az úgynevezett nemzeti rekonstrukció programját pedig a tervgazdaság bevezetésével kívánta megvalósítani.

Csang Kaj-sek a kifejezetten a kínai gazdaságnak szentelt munkájában mindjárt azzal kezdi, hogy saját módszerek kidolgozására van szükség, s hogy a kínai közgazdászok helytelenül teszik, hogy vakon követik a Nyugatot (egyaránt értve ezen a kapitalista országokat és a Szovjetuniót is), s nincsenek figyelemmel Kína specifikumára. Melikszetov így foglalta össze Csang Kaj-seknek a kínai és a nyugati gazdasági elvek eltéréseivel kapcsolatos nézeteit: „A »nyugati« politikai gazdaságtan, úgymond, az egyes személyek érdekeiből és igényeiből indul ki, a »kínai« viszont az egész nemzet, valamint a »racionális emberi természet« helyesen értelmezett igényeiből. »A kínai gazdaságelmélet alapelvei: az emberek tevékenységének irányítása és az áruk elosztása, valamint a nemzeti tervezésről és a népjólétről szóló tanítások. Más szóval a kínai politikai gazdaságtan arról szóló tanítás, hogyan tegyük a nemzetet gazdaggá és erőssé, vagyis hogyan kell a nemzetből gazdag, ha-

talmas, egészséges és szilárd államot teremteni. Lényegét tekintve ez a nemzeti fejlődésről szóló tanítás. Mindebből világosan látható, hogy a kínai politikai gazdaságtan tartalma sokkal szélesebb a nyugatiénál.«”

Csang Kaj-sek szerint ennek a kínai gazdaságelméletnek az alapjait három évezreddel ezelőtt vetették meg Kínában, s továbbfejlesztői közül elsősorban azokra hivatkozik, akik a hangsúlyt az állam gazdasági vezetői szerepére, a legfontosabb gazdasági ágazatok állami kézbevételeire és a gazdaságpolitika etikai oldalára helyezték. „Erre a történelmi kirándulásra a szerzőnek ahhoz az állításához volt szüksége — állapítja meg Melikszetov —, hogy a »népjólét« szunjatszeni elve teljesen a kínai hagyományból ered, és szemben áll mind a szabadvállalkozással, mind a gazdaságpolitika marxista alapelveivel. Ugyanakkor a történelem eszközüül szolgál Csang Kaj-sek számára, hogy még világosabban fogalmazza meg azokat a társadalmi célokat, amelyekért a Kuomintang harcol. Ezt a célt, Szun Jat-szen nyomán, a »ta tung«-ban, a »nagy egység« konfuciánus fogalmában jelöli meg, amelyet teljes mértékben meg akar tisztítani azoktól az új elemektől, amelyeket Szun Jat-szen a »nyugati« eszmék és Október tapasztalatai és eszméi hatása nyomán hozzákapcsolt. Ezzel egyidejűleg a szerző szerfelett sajátos módon fejezi ki a kapitalizmus és szocializmus harcához való viszonyát, amikor kifejezésre juttatja azt a meggyőződését, hogy a szunjatszenizmus — az ő értelmezésében — olyan »harmadik« út, amely lehetővé teszi eme irányzatok »szélsőségeinek« elkerülését, s hogy a fejlődés »kínai« útja egyben a történelem országútja, minden más út csupán elágazásnak tekinthető. Ebben elég nyilvánvaló-

an jelentkezik a történelem Kínacentrikus értelmezése.”

Melikszetov véleménye szerint azonban a sovinszta máz alatt bizonyos reális követelmények felismerése is rejlik: „E doktrína szerzői előtt nem maradt észrevétlen a burzsoá állam gazdasági szerepének — különösen a gyengén fejlett országok esetében — ezekben az években világosan megfigyelhető növekedése. Az imperialisták elveszítették Kínában a gazdaság parancsnoki posztjait, és a csangkajsekista doktrína — minden ódsósága ellenére — képes volt arra, hogy megadja a Kuomintang-államnak új gazdasági politikájához a szükséges elméleti és ideológiai megalapozást.

A Kuomintang teljes politikai veresége következtében a csangkajsekista gazdasági doktrína ma már csak történeti szempontból érdekes (leszámítva, hogy van bizonyos kapcsolata a jelenlegi Tajvan gazdasági fejlődésének sajátosságaival.) Ugyanakkor azonban jelentős szerepet játszott a jelenkori kínai nacionalista gazdaságfejlesztési doktrína fejlődésében. E doktrína kialakulása még a múlt század végén kezdődött el, s Szun Jat-szen elméleti munkásságának köszönheti kiteljesedését. Szun Jat-szen nézetei elsősorban hagyományos talajról sarjadtak. Ugyanakkor azonban erőteljesen törekedtek arra, hogy megismerje a Nyugat haladó eszméit, s hazája nemzeti és társadalmi felszabadításának szolgálatába állítsa őket. Minden nacionalizmusa ellenére igen kritikusan vizonyult a kínai állami tradíciókhoz, a despotikus rendszerek ellensége volt, rokonszenvet érzett a tajping-felkelés vezetői iránt stb. Csang Kaj-sek szavakban Szun Jat-szen nézeteinek vak követését hirdette, valójában azonban lényegesen átalakította a szunjatsz-

nizmust, amikor arra törekedett, hogy megfossza demokratikus elemeitől.) Szun Jat-szen „harmadik utas” elméletének maximálisan sovinszta jelleget kívánt adni. Az átformált gazdasági doktrínán érezteték hatásukat Csang Kaj-sek reakciós nézetei, a kínai despotizmus apologetikája, rokonszenve a tajping-felkelés hőhérai iránt stb.

Kína mai vezetői, akik a Kuomintang helyébe léptek, tagadják, hogy gazdasági politikájuk egyenes kapcsolatban lenne Kína Szun Jat-szen által kidolgozott, s Csang Kaj-sek által eltorzított nacionalista gazdaságfejlesztési doktrínájával. A folytonosság azonban nemcsak a még Szun Jat-szen »anyagi« építési tervében megfogalmazott feladatok kitűzésében és végrehajtásában mutatható ki, hanem — sajnálatos módon — mind e gazdasági doktrínák nacionalista formájában (ideértve a szovjetellenességet is), mind pedig szocialistaellenes tartalmukban, a marxista-leninista elmélettel és gyakorlattal való szembehelyezkedésükkel.”

R. Slawinski (Varsó) és A. Kosztyajeva (Keletudományi Intézet) az 1925-27-es forradalom parasztmozgalmairól tartott előadást. Slawinski típusok szerint osztályozva e parasztmegmozdulásokat, megállapította, hogy északon a militaristák, délen pedig a földesurak elleni megmozdulások domináltak. Ez nem csupán a militaristák tevékenységével függött össze, hanem azzal a tényvel is, hogy amíg északon a független kisparaszti gazdaságok voltak túlsúlyban, addig délen a földesuraknak kiszolgáltatott felesbérllőké és bérlőké. Slawinski a forradalom bukásának egyik okát abban látta, hogy irányítói nem számoltak a parasztmozgalmak ténylegesen kialakult formáival, s programjaikban a

gazdasági kooperáció megteremtését tűzték ki célul. Kosztyajeva megálla-pította, hogy az új típusú paraszt-szövetségeket és a régi típusú titkos társaságokat a gyakorlatban nem lehet olyan élesen elválasztani, mint ahogy azt a szakirodalom általában teszi.

E két utóbbi anyag vitája kapcsán többen említették, hogy a parasztszozgalmom számára kidolgozott program lényegesen túlment a reális lehetőségeken, mivel a parasztságot a forradalom általános jelszavai nem érdekelték. Akárcsak a tavalyi konferencián, idén is megfogalmazódott az a tétel, hogy bár korábban általánosan elfogadott nézet volt, a kínai forradalom mégsem tekinthető paraszti jellegűnek. Nem a parasztsággal, hanem a hadsereggel volt kapcsolatban, ez pedig részben hivatásos katonákból állt, akik Kínában külön társadalmi réteggént kezelendők.

Az 1949 utáni helyzettel foglalkozó előadások közül a tulajdonviszonyok, a társadalmi rétegek s a kínai gazdaság fejlődési perspektíváinak problémáit vizsgálók váltották ki a legnagyobb érdeklődést.

B. Vetrov (Kelettudományi Intézet) „*A föld nacionalizálása és az állam hatalom a mai Kínában*” címen tartott igen érdekes megközelítésű, de kiindulópontja és következtetései miatt egyaránt vitatott előadást.

Akárcsak tavaly, a kínai fejlődést most is az orosz, illetve szovjet fejlődéssel azonos és ellentétes vonásai felől vizsgálta. Mindenekelőtt megállapította, hogy bár az oroszországi és a kínai agrárhelyzet sok hasonlóságot mutatott, lényeges különbség, hogy Oroszországban már a XIX. század végén megszületett az az agrárprogram, amelyet a forradalom után meg is valósítottak, Kínában

viszont ilyen programot nem csupán a forradalom előtt, de még két évtizeddel a forradalom után sem dolgoztak ki, sem a bal-, sem a jobboldali irányzatok.

Az orosz agrárhelyzettel kapcsolatban annak idején éles vita folyt Plehanov és Lenin között. „Plehanov félt annak a lehetőségétől, hogy Oroszországban az agrárfordulat — amely az ismert politikai feltételek között valóban az antidemokratikus, bürokratikus központi hatalmat erősíthette — a XI. századi kínai példa megismétlődését eredményezze majd. (Vagyis az állami földek patriarchális-közösségi parasztsok által történő megművelését, ami egy hatalmas ország központi bürokráciájának reális és fő támasza lehet.)”

Lenin történetietlennek tartotta a XI. századi Kína és a XX. századi Oroszország analógiáját, s Oroszország számára a föld nacionalizálását tartotta a járhatóbb útnak. Ugyanakkor Vetrov rámutatott, hogy ez nem jelenti azt, hogy Lenin teljesen alaptalannak vélte volna Plehanov aggodalmait. Sőt, még azt is elismerte, hogy „a tulajdonosok osztálya egy rendőri osztályállamban, még ha az alkotmányos állam is, gyakran sokkal biztosabb támasza lehet a demokráciának, mint a bérlők osztálya, akik ettől az államtól függenek.”⁶ Vetrov megállapította: „A Maszlovval és municipalizálási tervével folytatott vitában Lenin kiemelte: a nacionalizálás csak akkor erősíti az állam hatalmát a demokrácia erőinek rovására, ha ez nem teljes mértékben demokratikus állam, »ha egy nem következetesen végigvitt demokratikus forradalom eredményeként jött létre, ha továbbra is igen közel áll a régi katonai-bürokratikus rendszerhez, amelyben a helyi intézmények, ezek a másodrendű és alárendelt intézmények jobbak, de-

mokratikusabbak, mint a központi intézmények».⁷⁷ Lenin tehát a forradalom következetes végigvitelében, egy valóban demokratikus állam megteremtésében látta azt a feltevést, amely mellett a föld nacionalizálásának csupán előnyös oldalai érvényesülnek. Vetrov azonban hangsúlyozottan kiemelte: „Lenin sohasem abszolutizálta a nacionalizálást — sem Oroszország, s különösen nem más országok esetében —, elvben elismerve reakciós oldalait is...”

Ezek után Vetrov feltette a kérdést, hogy a jelenlegi Kína antideмократizmusában, katonai-bürokratikus vonásaiban nem játszott-e vajon szerepet a föld — lényegét tekintve idő előtt megvalósított — nacionalizálása. (Megjegyzendő, Vetrov mind az előbb említett vonások meglétét, mind a nacionalizálás tényét és idő előtti voltát eleve bizonyítottnak tekintette, s külön adatokkal nem támasztotta alá. A konferencián különben csak az utóbbiakat kérdőjelezték meg, hivatkozva arra, hogy formális nacionalizálásra nem került sor, s hogy a kollektívizálás alapján véve indokolt volt.) A továbbiakban, vizsgálódásainak körét szélesítve, nem csupán a földtulajdon és a centralizált hatalom összefüggéseit analizálta (a falusi közösségi hagyományok hatására is hivatkozva), hanem bevonta ide a modern nagyipart is, amelyet egyébként nem tartott szocialista funkciókat ellátónak, s amely szerinte nem gyengíti, hanem erősíti a fentebb vázolt tendenciákat.

Vetrov ezután azt a kérdést vizsgálta, mi a viszony a föld nacionalizálása és a még meglévő áru- és pénzviszonyok között, melyik bizonyul erősebb struktúráképző erőnek. Mivel úgy találta, hogy a föld nacionalizálása a katonai-bürokratikus

centralizálás irányába hat, az áru- és pénzviszonyok viszont alárendelt szerepet játszanak (nemcsak egységes nemzeti piac nincs, de a helyi árucseré is fejletlen), arra a következtetésre jutott, hogy ez a helyzet a jelenlegi struktúrát „évtizedekre konzerválhatja”.

Végezetül a jelenlegi helyzet megváltoztatására három lehetőséget vázolt fel („amelyek mindegyike szorosan kapcsolódik a kínai agrárkérdés megoldásához”):

1. A nagyipar fejlesztését a falu terméktöbbletének és munkaerejének segítségével, az áruviszonyok bekapcsolása nélkül, „vagyis Kína erőszakos elparasztozítása útján”. Ez a jelenlegi struktúra maximális mértékű megőrződését tenné lehetővé.

2. Az egész fejlődésnek az ellenőrizetlen értéktörvény alá rendelését, ami a jelenlegi rendszert állammonopolista kapitalizmussá alakítaná át, s a kapitalista világpiacba kapcsolná be. Ezt a variánst „különböző okokból” kevésbé tartotta valószínűnek.

3. Az állami és társadalmi rend alapjainak előzetes demokratizálása után az orosz szociáldemokrácia által a XIX. század végén és a XX. század elején kidolgozott, s Lenin által támogatott elveinek alkalmazását.

Meg kell mondani, hogy miután Vetrov nem jelölt meg olyan erőt, amely képes volna az általa felvázolt helyzetet lényegesen megváltoztatni, e három variáns valóban túl „absztraktnak és elméletinek” tűnik. Gondolatmenetének ugyanis az a logikus következménye, hogy a korábbi állapothoz legközelebb maradó első variáns megvalósulásának a legnagyobb az esélye.

A hozzászólások Vetrov koncepciójának ellentmondásait egymás után tárták fel: különböző jellegű dolgokat vegyít össze (nyilvánvalóan

arra célozva, hogy Leninnek a polgári demokratikus forradalom szakaszára vonatkozó megállapításait alkalmazza a szocialista forradalom szakaszára); Leninnek a nacionalizálás veszélyeivel kapcsolatos véleményét emeli ki, holott — s ezt az idézetek szövegkörnyezete is tanúsíthatja — Lenin éppen a nacionalizálás ellenfeleivel vitatkozott, s e veszélynek nem tulajdonított olyan fontosságot, mint Vetrov állítja; Kínában formális földnacionalizálásra nem került sor (igaz, erre Vetrov is utalt); tételeiből csak azt a következtetést lehetne levonni, hogy Kínában nem kellett volna kollektivizálni, ez viszont nem igaz; ha reakciónak tartja a jelenlegi rendszert, miért tekinti ugyanakkor szükség-szerűnek; (látszólagos kiútja ellenére) igen komor zsákutca képét festi elénk; Kínában jelenleg 140 millió városi van, hogyan lehetne ennél több városit eltartani stb.

A vitában e sorok írója is hangot adott annak az aggodalmának, hogy Vetrov nem vette figyelembe a fejlett és fejletlen országok munkaerő-gazdálkodása közötti különbségeket, és túlzott követelményeket támasztott, amikor csupán a modern nagyipar fejlesztését kérve számon, nem volt tekintettel a falusi munkaerő egyéb felhasználási lehetőségeire.

Nem érintették a vita során azt a különben nem csupán Vetrovnál jelentkező megközelítést, amely a társadalmi tulajdon mellett a társtulajdonosi közérzetet és a széles üzemi és társadalmi demokráciát is a szocializmus elengedhetetlen kritériumának tekinti, pedig ennek a problematikusságát nem csupán az mutatja, hogy mérésére nehéz megfelelő normát találni, hanem az is, hogy kínai részről pontosan ezen az alapon vonják kétségbe a mi társadalmaink szocialista jellegét.

A. Mugruzin már idézett, „A KNK társadalmi-gazdasági fejlődése útjainak kérdéséről” című „hangosan gondolkodó” előadása mind írott, mind elmondott vázlatában szintén utalt Kína elmaradottságára. Megállapította, hogy bár a felszabadulás utáni években nagyütemű, látványos fejlődésre került sor, az új formák gyakran régi tartalmat takartak, a változások „szokatlanul gyors üteme és látszólag kardinalis volta elvonta a figyelmet arról a tényről, hogy a népgazdaság anyagi bázisa összehasonlíthatatlanul kisebb változásokon ment keresztül”.

Mugruzin számba vette az elmaradottság mértékét (igaz, jórészt az ötvenes évek végétől származó adatok alapján) szemben azonban a fejlett gazdaság kritériumai felől közelítő Vetrovval, Mugruzint inkább a kínai gazdaság belülről történő szemlélése jellemezte. Nem marasztalta el a kínai vezetés egyik irányzatát sem az iparosítás fontosságának meg nem értésében, magyarázhatóbbnak vélte még a felhalmozás fokozása érdekében elkövetett túlkapásaikat is: „A Kína előtt álló alapvető történelmi feladat a világ fejlett országainak minél rövidebb idő alatti beérése. Éppen e feladat megoldásának szükségessége az, ami a KNK belső életét sokban meghatározza. E történelmi feladat minél gyorsabb teljesítésének módszereiről folytatott viták nemegyszer torkolltak éles párton belüli és társadalmi harcba. A gyors ütemű fejlődés anyagi alapja a nagy felhalmozás. A KNK számos társadalmi intézménye tevékenységének lényege a felhalmozásra fordítható többlet-termék megszerzésének és koncentráálásának feladata, miközben a lakosság alapvető tömegei számára az a fő kérdés, hogyan éljenek meg, hogyan biztosítsák maguknak a minimumot azokból a létfenntartá-

si eszközökből, amelyeknek tőlük elvont részét csak nagyon feltételesen lehet többlet-terméknek nevezni. Emellett az állam éppen a maximális felhalmozásra törekszik. A felhalmozás és fogyasztás, vagyis végeredményében a dolgozók, elsősorban a parasztek és az állam közötti ellentmondás élességének csökkentése nagy nehézségekbe ütközik. A régi Kínában a többlet-terméknek az uralkodó osztály érdekében történő erőszakos kisajtolására hatalmas apparátus állt fenn. Az új hatalom létrejöttében önmagában véve nem tette sokkal könnyebbé azt a feladatot, hogyan kapja kézhez az állam a többlet-terméket. A többlet-termék kisajtolására szolgáló apparátus, az államapparátus, kénytelen volt megőrizni a kényszer elemeit, különösen a parasztság irányában". Mugruzin véleménye szerint az alacsony termelékenység az anyagi ösztönzésre fordítható összegek csekély volta eleve korlátokat szabott az anyagi érdekelttség elve és a szocializmus más törvényeinek érvényesítése számára.

A termelőerők fentebb ismertetett állapota, az előadó véleménye szerint, a következő termelési viszonyok kialakulását eredményezte: „A mezőgazdaságban formálisan a tulajdon kollektív (csoportos) formája létezik. A kollektív gazdaságban elterjedt alacsony munkabérek azonban nem teszik érdekeltté az embereket a kollektív munkában, ugyanakkor viszont növelik érdekelttségüket a háztáji gazdaságban. Az érdekelttség hiányát a kényszerítés ilyen vagy olyan formája pótolja. ... Mivel azonban az állam nem vállalja magára valamennyi termék elosztását, a csoporttulajdon eleme megmaradt. A munkásosztálynak az egész népgazdaság és az állam igazgatásában való döntő jellegű részvételi jogát a vélemény-nyilvánítás, a vélemények

harca szabadságának konkrét színvonalára, az egyes munkások és a dolgozók kollektíváinak az igazgatásban és a gazdaságirányításban való reális részvételi joga határozza meg. E jogok realizálhatósága mindig is igen alacsony fokú volt, megfigyelhető a tulajdonnak a munkásoktól történő elidegenítési tendenciája, ami proletariátussá változtatja őket.”

Mugruzin nem adott egyértelmű meghatározást: „A szerző véleménye szerint az iparban a valóságos termelési viszonyok alapja az állami tulajdon, amelyet azonban egyelőre nem lehet az ösztönzési tulajdonnal azonosítani. A termelési viszonyok rendszerében vannak olyan elemek, amelyek a szocialista termelési viszonyokkal rokonítják őket (mindegyik az, hogy hiányzik a termelési eszközök tulajdonosainak osztálya), másrészt megvannak a kapitalista termelési viszonyok elemei (a munkások úgy tekintenek az állami és csoporttulajdonra, mint idegenre, sőt, velük szemben állóra; a bérmunkás magatartása, közömbösség a munka végeredménye iránt stb.), s megvannak még a prekapitalista termelési viszonyok elemei (elsősorban a kényszermunka és a fél-kényszermunka különböző formái). Ha a termelőerők egész rendszerét kívánjuk jellemezni, utalnunk kell arra, hogy egymásnak ellentmondó elemek találhatók bennük. ... Az ellentmondó elemek keveredése, a különbségek elmosása a termelési viszonyok egész rendszerének kiérleletlenségéről tanúskodik, ezért ezt átmeneti jellegű rendszernek kell tekinteni.”

Mugruzin az egész rendszer mechanizmusában döntő szerepet tulajdonított a káderrétegnek. Az államnak és intézményeinek ugyanis kettős szerepe van: egyrészt szemben áll a természetes kapitalista ten-

denciákkal, másrészt szemben áll a lakosság széles tömegeivel a fogyasztás szükségyszerű korlátozása érdekében. Mindezt azonban egy sajátos irányító rétegen keresztül teszi: „Az államnak mint a termelőeszközök legfőbb tulajdonosának megbízottja, az elosztási rendszer irányítója a kanpu-réteg (az állami káder-munkások). Ha létezett is proletárdiktatúra a KNK-ban, akkor az sokban ennek a rétegnek a közvetítésén keresztül érvényesült. A kulturális forradalom idején a hatalomért vívott harc gyakorlatilag a kanpu-rétegben belül zajlott le, amely réteg két táborra szakadt abban a kérdésben, hogy a további fejlődés milyen útját, a fejlesztési ütem meggyorsításának milyen módszerét választák.”

Mugruzin véleménye szerint az utak megválasztásának problémáját alapvetően befolyásolja, hogy a gazdaságnak két olyan alapvető szférája van, amelynek igényei sokban ellentmondanak egymásnak: „A modern ipar szférája a népgazdaság tervszerű, arányos fejlesztését követeli meg, az anyagi érdekelttség elvének betartását, a dolgozók jogainak szélesítését az igazgatásban és a gazdaságirányításban, a társadalmi élet demokratizálását, jól kiépített külkereskedelmet, s — legalább ennek érdekében — jószomszédi viszonyt valamennyi országgal, s barátságot, mindenekelőtt a szocialista országokkal. Ugyanakkor a primitív gazdaság szférájában... egyenlősi uralkodik. Az államtahatalomnak, hogy a felhalmozáshoz szükséges eszközöket ki tudja szivattyúzni, függetlennek kell lennie a dolgozóktól, mindenekelőtt a parasztoktól, felettük kell állnia, kényszerítenie kell őket a munkára, erkölcsileg buzdítva az ellenszolgáltatás nélküli munkára, azt propagálva. Annak a szellemnek,

amelyben az általános aszketizmus és a túlhajtott munka uralkodik, a belső és külső feszültség felel meg legjobban.” Vagyis a mesterségesen megteremtett „ostromlott erőd” légkör. Megjegyzendő azonban, hogy Mugruzin nem tesz különbséget a külső kényszer és a belső erkölcsi kényszer között.

Ezek után Mugruzin Mao Ce-tung irányvonalát a második, az elmaradott termelési formákkal kapcsolatban álló úttal azonosította, s megálapította, hogy noha ellenfeleinek nézetei nem ismertek eléggé, az ő irányvonaluk inkább volt tekintettel a modern ipar igényeire.

Bár koncepciójának ebben a részében is szembeötlő ellentmondásokkal találkozunk — így például az egyszerre paraszti és paraszttellenes Mao Ce-tung-féle vonallal, amely ráadásul a modern ipar ellenfele, túlhajtott felhalmozási politikája azonban éppen ennek megteremtésére irányul stb. (e sorok írója szerencsésebbnek érezné, ha a jelenlegi vonalat a paraszti egalitáriánus vonal és az iparfejlesztési vonal valamiféle kompromisszumaként vagy szintéziseként fognánk fel). —, a vita során azonban ezeket az elemeket nem érintették, a figyelmet ugyanis Mugruzin ezután kifejtett prognózisainak ellentmondásai vonták magukra.

Mugruzin prognózisának alapja a következő: ha Kína iparosít, 2000-ben az össznépesség 50 százaléka városi lakos lesz. Ha a Szovjetunió jelenlegi egy főre számított szintjét ekkorra el akarja érni, ez a mezőgazdaság évi 4 százalékos, az ipar 8—15 százalékos fejlődését teszi szükségesé, s ez elvben — különösen az iparban — el is képzelhető, bár igen tökeigényes beruházásokra van szükség. A szűk keresztmetszetű mezőgazdaság azonban mégsem teszi ezt lehetővé.

Mugruzin — aki egyébként Kína agrárhelyzetének kutatója — kifejtette, hogy véleménye szerint a mezőgazdaság azt a szintet már elérte, amit a primitív módszerek segítségével el lehet érni, s ez lényeges javulást nem hozott: „Az a legfontosabb, hogy lényegesen megnövekedett a mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma, hozzávetőleges számítások szerint az 1949-es 180 millióról 1970-ben 270 millióra, miközben majdnem ugyanakkora szántóterületet művelnek meg. Ennek következtében csökken az egy foglalkoztatottra számított földterület és igásállat. Ennélfogva a mezőgazdaság a primitív termelés szférájának abszolút uralma alatt áll, s foglalkoztatottjainak száma mindmáig *növekszik*. A mezőgazdasági termelés növekedése szinte teljesen megegyezik a mezőgazdaságban foglalkoztatottak számának növekedésével. E tény súlyosságát csak növeli, hogy az »ugrás« kudarca óta ez a terület a kínai vezetés megkülönböztetett figyelmében részesül; évről évre nő a műtrágyafogyasztás, minden eszközzel arra buzdítják az ipart, hogy segítséget nyújtson. A mezőgazdasági termelés lassú növekedési üteme mindenekelőtt azzal a kedvezőtlen hatással magyarázható, amelyet a mezőgazdaság alapvető termelőeszközének, az egy főre számított föld mennyiségének csökkenése gyakorol rá. Ez a kedvezőtlen tényező láthatóan bénítólag hat arra a kedvező befolyásra, amit az agrotechnika bizonyos mértékű javítása, a műtrágyahasználat növelése, az öntözési hálózat bővítése eredményezett. Ezeknek az ellentmondó tényezőknek a hatására a mezőgazdaságban a munka termelékenysége, minden erőfeszítés ellenére, egy helyben topog, ami nem teszi lehetővé a városi lakosságot, s ennek megfelelően az ipar-

ban foglalkoztatottak számának növekedését. Kismértékű a felhalmozás növekedése, ami rendkívüli módon leszűkíti az új munkahelyek létrehozását az iparban, következésképpen a modern termelés fejlődését. Mindez kevéssé teszi valószínűvé, hogy Kína népgazdasága 2000-re elérje a Szovjetunió 1970-es gazdasági termelésének szintjét. A mezőgazdaság rendkívüli elmaradottsága, valamint a népgazdaság fejlődési ütemére gyakorolt fékező hatása következtében, minden alap megvan annak feltételezésére, hogy a népgazdaság anyagi-technikai bázisának technikai rekonstrukciója erősen elhúzódik, s harminc évnél lényegesen hosszabb időt igényel.” Majd később még hozzátette: „Az elmondottakból az következik, hogy a legnagyobb nehézségeket nem az iparban..., hanem a mezőgazdaságban kell várni. Ahhoz, hogy a mezőgazdasági termelést két-háromszorosára lehessen növelni a munka termelékenységének gyors fokozásával, teljes technikai rekonstrukciójára van szükség. A KNK jelenlegi helyzete s más országok tapasztalatai is azt tanúsítják, hogy a részleges javítás csak bizonyos határig hoz eredményt, azután hatástalannak bizonyul. A mezőgazdaság teljes technikai rekonstrukciójához azonban hatalmas beruházások szükségesek. Várható, hogy a mezőgazdaság és az ipar között a beruházásokért vívott harc, a fejlődés útjai közötti harc, a jövőben is éles lesz.”

Kérdésre adott válaszként Mugruzin közölte, hogy a rekonstrukcióhoz szükséges beruházások nagyságára vonatkozóan konkrét számításokat nem végzett, de óriási összegről van szó, s tájékoztató adatul szolgálhat, hogy a negyvenes években a Kuomintang Kína, amikor az ország modernizálási tervét kidolgozta, ehhez

100 milliárd dolláros folyamatos, hosszúlejáratú hitelt kért az Egyesült Államoktól, amit nem kapott meg.

Mugruzin gondolatmenetét ezzel zárta: „Az alapkérdések megoldatlansága... a politikai harc legélesebb formáit válthatja ki, olyanokat, amelyekkel a »kulturális forradalom« idején találkoztunk. Lehetségesek, sőt igen valószínűek a gyakori politikai vonalváltások, az egyik végtelből a másikba esés, a szüntelen huzavona, az állandó bizonytalanság eluralkodása... Kína társadalmi-gazdasági fejlődése perspektíváinak főbb vonalakban történő áttekintése azt mutatja, nagyon kicsi a valószínűsége annak, hogy Kína az elkövetkezendő 20—30 évben el tudja érni a Szovjetunió 1970-es színvonalát, s képes lesz megoldani a népgazdaság különböző területei technikai átalakításának feladatát. Láthatóan még sokáig nem lesz képes megbirkózni belső problémáival, s bizonytalan, instabil politikát folytat majd. Ez alatt a 20—30 év alatt a világ fejlett országai, közöttük a Szovjetunió, messze előrehaladnak, s a gazdasági fejlettség szintjének összehasonlításában Kína számára kedvezőtlen irányú változás következhet be”.

A hozzászólások Mugruzin koncepciójának több alapvető problémájára mutattak rá.

V. *Geljbrasz* (Nemzetközi Munkásmozgalmi Intézet) kifogásolta Mugruzinna azt a módszerét, hogy egy ideálisnak elképzelt jövő felől tekint vissza, e jövő megvalósíthatatlanságát bizonyítva, ahelyett, hogy a ténylegesen megmutatkozó tendenciák egymásrahatásában vizsgálná a fejlődést. Alaptételét, az ötszázmillió városi lakosságot, amelyre állítólag a Szovjetunió 1970-es termelési szintjének eléréséhez vol-

na szükség, azzal cáfolta meg, hogy erre a jelenlegi 140 millió városi lakosság is elegendő, s éppen ez bizonyítja, hogy a kínaiak nem érdekeltek a városi lakosság számának különösebb növelésében. A lassító tényezők hangsúlyozásával szemben rámutatott arra, hogy a kínaiak kényszerítve vannak a gyorsaságra, s ezt is számításba kell venni. Az egyes fejlődési szakaszok összehasonlításánál azonban látni kell, hogy a kínai méretek között a nekilendüléshez több idő kell. *Geljbrasz* abban jelölte meg a Kína-kutatók egyik feladatát, hogy ne csak magukkal az egyes szférákkal foglalkozzanak, hanem a szférákon belüli élettel is, s fordítsák figyelmüket az egyénekre is.

J. Berger (Társadalomtudományi Információs Intézet) elismerte Mugruzin érdemeit a kérdés felvetésében, 2000-re előirányzott adatait azonban irreálisan magasaknak tartotta, s felhívta a figyelmet arra, hogy a tudományos-technikai forradalom meggyorsíthatja a fejlődést, s magát az ipari struktúrát is megváltoztathatja. (Megjegyzendő, hogy még *Hidasi Gábor* jóval szerényebb prognózaival kapcsolatban is — ő a *Nemzetközi Szemle 1971/8.* számában a század végére a jelenlegi közepesen fejlett országok egy főre számított termelési szintjét tűzte ki a KNK-ban elérendő célul — az volt általában a hazai kutatók véleménye, hogy Kína viszonylag fejlett iparának megteremtéséhez alacsonyabb szint is elegendő, t. i. ez a „közepesen fejlett” szint abszolút számokban a jelenlegi szovjet és amerikai öszttermelési szintjén mozgott.)

A. Anyiszimov (Nemzetközi Munkásmozgalmi Intézet) „*A KNK gazdaságpolitikájának fejlődési tendenciái*” című előadásában Mugruzinna lényegesen differenciáltabban vizsgálta a gazdaságpolitika különböző

irányzatait, nem csupán két alaptípus váltakozásában ábrázolta a fejlődést, hanem az egyes alaptípusok öt-öt vonását külön vizsgálva, az egyes időszakokban követett politikát árnyaltabban tudta jellemezni, sőt, a két ellentétes vonal egyes vonásainak együttes meglétét is be tudta mutatni.

Gondolatmenetét ezzel zárta: „A politikai vezérelv irányvonalához kapcsolódó komplexumok módosítása arról is tanúskodik, hogy a pekingi vezetés elvesztette abba vetett hitét, hogy kizárólag erre az irányvonalra alapozva »ugrásszerű« növekedési ütemet lehet biztosítani. Ha ennek a vonalnak a kudarca az »ugrás« időszakában kezdeményezői számára láthatóan nem volt egészen nyilvánvaló (azt mindenekelőtt a mezőgazdaság válságával kapcsolták össze), úgy 1968-71-ben a kínai vezetésnek elég ideje volt ahhoz, hogy meggyőződjenek azoknak a módszereknek a korlátozott lehetőségeiről, amelyeket szélesebb méretekben az »ugrás« éveiben alkalmaztak először. Mivel az a törekvés, hogy az ipari fejlődés rendkívül gyors ütemét biztosítsák, továbbra is létezik, a növekedési ütem újabb meggyorsítására irányuló kísérletet nem lehet kizárni, ez azonban ezúttal az igazgatás gazdasági módszereinek széles körű alkalmazása útján menne vég-

be, ami 1966-ban a kínai közgazdászok jelentős része számára lehetségesnek tűnt.”

A mai időszak kérdéseit tárgyaló gazdag anyagból külön ki lehetne még emelni a már említett *Geljbrasz* a kínai nemzeti burzsoázia jelenlegi helyzetéről tartott előadását, amely kimutatta, hogyan vált ez a valamikor nyílt osztály zárt társadalmi réteggé. (Bevezetőjében *Geljbrasz* különben felhívta a figyelmet a kínai társadalom egyes rétegei önálló elemzésének fontosságára, s ezzel kapcsolatban utalt e sorok írójának a *Valóság* 1968. decemberi számában megjelent, a kínai káderrétegről szóló cikkére.)

A Távolkeleti Intézet több munkatársa tartott a KNK jelenlegi politikai s kulturális kérdéseivel kapcsolatos előadást. A konferencia záróvitáján elhangzott, hogy még nincs meg az a szál, amire mindent fel lehetne fűzni, s hogy helytelen a kínai fejleményekkel kapcsolatban, csupán egyes irányzatokra, és személyekre koncentrálni a figyelmet. A hozzászólók többsége pedig úgy nyilatkozott, hogy a szovjet Kína-kutatóknak ez a szabad véleménycseréje hasznos, gondolatébresztő, s termékenyítően hat a kutatómunkára. S ehhez csak azt tehetjük hozzá, hogy a nálunk folyó kutatómunkára is.

Polonyi Péter

JEGYZETEK

¹ Ezúton szeretnék köszönetet mondani a konferencia szervezőinek, hogy idén is lehetővé tették számomra a részvételt, s hozzájárultak, hogy tapasztalataimról beszámoljak intézetünk folyóiratában. (Az előző évi konferenciáról szóló beszámolót lásd a Társadalomtudományi Közlemények 1971/1. számában.)

² Pomeranc W. G. Saywell "Modernization without modernity" (Modernizáció modernség nélkül) (Journal of Asian and African Studies, Leiden, 1970/4.) című cikkéből a következő megállapítást idézi Taj Csi-tao nézetéről, külön kiemelve ezek egyik vonatkozását: „(Taj, a sovinizmus vádját el-

kerülendő) a fajt kulturális és nem biológiai egységnek tekintette, és egyenlőségjelet tett a faji asszimiláció és a kultúra elsajátítása közé... Ilyen módon igazolva Kína határainak a kínai faj keretein túli kiterjesztését, annak érdekében, hogy befogadjanak minden népet, amely megosztja vagy *megosztja* a kínai kulturális értékeket." E vonatkozásban „a kínai kultúrát morálisan felsőbbrendűnek, értékeit általánosan alkalmazhatónak határozta meg”.

³ Az amerikai Lucian W. Pye "The Authority Crisis in Chinese Politics" („A tekintély válsága a kínai politikában”) című, 1967-ben megjelent, szellemtörténeti módszert követő írásában Kínát a hagyományos társadalomból a modern társadalomba való átmenetként jellemzi, amely számára ezt a folyamatot éppen annak tudata nehezíti meg, hogy eredeti civilizációja „alternatívát jelent a nyugati civilizáció mellett”. Nálunk Galla Endre vizsgálta az európai és kínai kultúra találkozásának problémáit. Pataki Sándor pedig „A jelenlegi kínai társadalmi rendszer lényege, e rendszer történelmi kialakulása” (Budapest, 1970, sokszorosított, kézirat gyanánt) című tanulmányában arra a következtetésre jutott, hogy a kínai kollektizmus hagyományai a jövőben is más utat szabnak a kínai fejlődésnek, mint az európainak,

„még akkor is, ha a kifejlett kommunizmusban találkoznia kell is a földkerekség e két alapvető civilizációjának pályáján haladó egész emberiségnek”. Ezzel — eltérően a szokásos megközelítésektől — a tradíciónak nem a negatív, hanem a pozitív vonásaira helyezte a súlyt. A kérdéssel foglalkozó munkák azonban általában a civilizációk szintézisét gátló tényezőket emelik ki, kevesebb figyelmet fordítanak a napjainkban is megmutatkozó, a többi nemzettel való egyenlőség és kulturális szintézis irányába ható törekvésekre.

⁴ Társadalomtudományi Közlemények 1971/1.

⁵ Az ötvenes évek derekán újra megindult vitáról részletesen beszámolt Ágh Attila a Magyar Filozófiai Szemle 1970/6. számában. Újabb fejlemény azóta, hogy tavaly az „ázsiai termelési mód” koncepció ellenfelei külön tanulmánygyűjteményt jelentettek meg, s velük azonos álláspontot tükröz Kacsanovszkij monográfiája is, amelyről az elmúlt év végén vitát rendeztek Moszkvában.

⁶ Lenin: Válasz programtervezetünk bírálatára. Lenin Összes Művei. 7. köt. Budapest, 206. old.

⁷ Lenin: A munkáspárt agrárprogramjának felülvizsgálata. Lenin Összes Művei. 12. köt. Budapest, 248. old.

A társadalmi mobilitás és a közoktatási rendszer összefüggéseinek kutatása az NSZK-ban

EGY TANULMÁNYÚT TAPASZTALATAIRÓL

Ez év januárjában 13 napos tanulmányúton voltunk az NSZK-ban, egyrészt azzal az általános céllal, hogy közelebből megismerjük az országban folyó *ifjúsággal* összefüggő kutatómunkát, másrészt, hogy e rendkívül szerteágazó problémakörön belül elsősorban a társadalmi mobilitás és a közoktatási rendszer összefüggésével, továbbá a szakképzési és továbbképzési rendszerrel foglalkozó kutatásokról szerezzünk részletesebb információkat. E témakörben igyekeztünk megismerni és részben beszerezni a publikált legújabb szakirodalmat.

A tanulmányút szűkebben vett szakmai tapasztalatai a következőkben összegezhetők:

A *társadalmi mobilitás és a közoktatási rendszer* témakörében az NSZK-ban kiterjedt elméleti és empirikus jellegű kutatások folynak. E kutatásokat általában szociológiai, közgazdasági, pedagógiai és lélektani nézőpontok és metodikák összehangolásával számos intézet végzi, s sok publikáció jelenik meg az említett témakörben. Azokban az intézetekben, amelyeket meglátogattunk, jelenleg elsősorban *integráló*,

a *kutatási részeredményeket* összegező munka folyik, s a közoktatási rendszer mobilitási funkciójának vizsgálata a társadalmi struktúra és a társadalmi mobilitás általános összefüggéseinek teoretikus igényű elemzésébe torkollik. A kérdés nem egyszerűen az, hogy milyen szerepet tölt be az iskola a társadalmi mobilitásban. Egyöntetű ugyanis az a felfogás, hogy a közoktatási rendszer a mobilitás legfontosabb csatornája. Az iskola nem csupán az *egyéni mobilitás* útjainak befolyásolásában játszik fontos szerepet, hanem a mobilitási *esélyegyenlőtlenségek* fokozatos csökkentésének is fontos eszköze. A kutatók körében az igazi vitakérdés jelenleg az, hogy a társadalom egésze szempontjából miként kell megítélni a munkások mobilitási esélyeinek bizonyos mérvű kitágulását, illetve azt a követelést, hogy a közoktatáspolitikai biztosítsa a munkásgyermekek nagyobb mérvű társadalmi mobilitását. (Közismert, hogy a munkáscsaládok gyermekei mindmáig igen csekély számban jutnak be az NSZK felsőoktatási intézményeibe.) A mobilitási esélyek növelésének hátterében kettős társadalmi ok húzódik meg: egyfelől a munkahelyi és foglalkozási struktúra gyors ütemű át-

alakulása, a kvalifikált szellemi munka arányának növekedése, másrészt — és ez sokkal inkább figyelemre méltó — a polgári társadalom teoretikusai úgy vélik, hogy a munkások nagyobb mérvű egyéni mobilitásának biztosítása az „ipari társadalom” stabilizálásának egyik fontos eszköze lehet. Ily módon tehát a mobilitási esélyegyenlőtlenségek elensúlyozása a polgári társadalom strukturális viszonyainak *konzolidálásával és konzerválásával kapcsolódik egybe*. Az NSZK társadalmát beszélgető partnereink is olyan fejlett ipari társadalomként definiálták, amely egyre inkább „középosztály jellegűvé” válik, s amelyben társadalmi cél, hogy a még létező „alsó rétegeket” a „kulturaközvetítő” intézményrendszer eszközeivel is mielőbb felemeljék a „középosztályok” szintjére. A mobilitási esélyegyenlőtlenségek elensúlyozásának indítékai és céljai tehát nem mutatnak túl a fennálló társadalmi struktúra keretein.

Mindezt azért emeljük ki, mert a hazai kutatók és főként az értelmiség körében a mobilitási esélyegyenlőtlenségek elensúlyozása, az iskolai mobilitás útjának szabaddá tétele olyan baloldali követelésnek tűnik a kapitalista viszonyok között, amely túlmutat a polgári társadalom keretein. Valójában a munkások mobilitási esélyeinek kitágítása önmagában még nem forradalmi követelés, mindez a polgári társadalom apológiájával is összekapcsolódhat.

Az úgynevezett „új baloldal” ideológusai egyáltalán nem lelkesednek azért az eszméért, hogy az iskolarendszer a munkásgyermek nagyobb mérvű mobilitásának eszköze legyen. Érveik figyelemre méltóak: a kapitalizmus körülményei között az iskola is a polgári rend-

megújításának eszköze marad, akkor is, ha történetesen valóban gondoskodik a munkásgyermek nagyobb mérvű „felfelé” áramlásáról. Az iskola *konzerváló társadalmi intézmény* akkor is, ha a mobilitási esélyegyenlőtlenségeket csökkenti. A társadalmi viszonyok átalakításának céljait csakis egy olyan közoktatási rendszer szolgálhatná, amely *osztálytudatot és forradalmi magatartást* alakít ki a munkásfiatalokban. A polgári társadalom iskolája azonban pontosan azáltal teszi a munkásfiatalt a mobilitásra esélyessé, hogy *a polgári világ értékrendjéhez adaptálja őt*. A munkásgyermek „felfelé” irányuló mobilitásának az osztályszubkultúrától való elszakadás a feltétele. (A szöveg baloldali teoretikusok idézett álláspontjának elemzése e helyütt nem feladatunk. Jóllehet az iskola a polgári társadalomban a fennálló struktúra konzerválásának eszköze, mindez nem teszi feleslegessé és értelmetlenné a közoktatási rendszer demokratizálásáért vívott harcot. E törkevések sommás elutasításával aligha lehet egyetérteni.)

Az NSZK-ban megjelenő szakirodalomban és a kutatók körében vitakérdés az is, hogy a társadalom strukturális viszonyaiban gyökerező mobilitási-továbbtanulási esélyegyenlőtlenségek mily mértékben csökkenthetők a *pedagógiai befolyásolás* eszközeivel. Az egyértelműen nyilvánvaló, hogy a hagyományos (szelektáló és hierarchikusan tagolt) iskolarendszer semmilyen tekintetben sem alkalmas az esélyegyenlőtlenségek csökkentésére. Újfajta iskolára van szükség, amely a kulturális nivellálás funkcióját tölti be — ez szinte világszerte jelentkező igény. Az NSZK-ban számos kísérlet folyik az új modell kialakítására. A kísérletek átfogó koncep-

ciókra épülnek. Különösképp figyelemre méltóak azok a kísérletek, amelyek egy szerkezetileg homogén, de a képességek fejlesztése szempontjából árnyaltan differenciált iskolatípus, az ún. *Gesamtschule* megteremtését célozzák. E kísérleteknek számos változata alakult ki. Frankfurtban pl. olyan iskolával próbálkoznak, amelyben az iskoláskort megelőző oktatás-nevelés (óvoda) intézményesen beépül az alapiskola első ciklusába. (3—12 éves korig azonos intézménytípusban tanulnak a gyermekek. E nevelési ciklus feladata az ún. alapkészségek kifejlesztése, az örökölt indulási hátrányok felszámolása.) E kísérletek eredményeinek behatóbb megismerésére nem volt módunk. Meggyőződhattünk ugyanakkor arról, hogy a német kutatók körében meglehetősen általános az a vélemény, miszerint a főként amerikai és angol kutatók által kidolgozott ún. pedagógiai előnyprogramok a gyakorlatban kevés eredményt hoztak. Ennek okát elsősorban abban jelölték meg, hogy e programok az örökölt művelődési hátrányok *egyres vonásaira* (nyelvi hátrány, adaptációs zavarok) koncentrálták a figyelmet, s a hátrány megszüntetését elsősorban didaktikai problémának fogták fel. A valóságban a hátrányos helyzet konzerválódásában a személyiség motivációs szférájának kedvezőtlen alakulása játszik domináló szerepet. A valóban célravezető felzárkóztató programok kidolgozásának legnagyobb akadálya az, hogy nincs feltárva kellőképpen a munkáscsaládok sajátos szubkultúrájának jellege, jórészt ismeretlen pl. az, hogy a munkáscsaládok milyen kulturális értékeket, orientációs és értékmintákat örökítenek át gyermekeikre.

Rendkívül figyelemre méltóak

azok a kutatások is, amelyek a munkáscsaládok szubkultúrája és az iskola által közvetített értékek között feszülő ellentmondások tartalmára és sajátosságaira igyekeznek fényt deríteni. Számos kutató szerint e két kultúra között a távolság olyan mérvű, hogy azt lehetetlen kompenzációs programokkal áthidalni. Az iskola a polgári családok értékvilágát képviseli és közvetíti, s ez természetes közeg az értelmiségi, középosztálybeli gyermekek számára. A kérdés az: nincsenek-e eleve kudarcra ítélve az olyan nevelési programok, amelyek ehhez az uralkodó kultúrához akarják a munkásgyermekek tömegeit adaptálni.

Utazásunk másik lényeges célkitűzése az volt, hogy információkat szerezzünk az NSZK-ban folyó szakképzési kutatások tartalmi és metodikai tapasztalatairól. Elsősorban az érdekelt bennünket, miként vélekednek a kutatók a *középfokú* oktatás szakképzési funkciójáról, szükségesnek ítélik-e a szakmai középiskolák fenntartását, egyáltalán a szakképzés milyen rendszerét tartják leginkább célravezetőnek. Tapasztalataink lényegét a következőkben összegezzük.

1. A kutatók körében általánosnak tekinthető az a felfogás, hogy a szakképzés hagyományos rendszerét gyökeresen át kell alakítani. Részben azért, mert az iskolarendszerű szakképzés képtelen igazodni a gyorsan változó társadalmi szükségletekhez, túlságosan költséges és feleslegesen sok időt igényel. Másfelől a szakmai középiskolák nem tudják kellőképpen felkészíteni tanulóikat a felsőfokú továbbtanulásra. Ilyen szempontból a szakmai középiskola zsákutca jellegű elágazás.

2. A fenti ellentmondások feloldásának lehetséges útját a szerkezetileg homogén középiskola meg-

teremtésében látják, amely elméleti és szakirányú *előképzést* nyújt, lehetővé teszi a felsőfokú továbbtanulást, továbbá felkészíti a tanulókat valamely szakma gyors elsajátítására. A *befejező szakképzést* nem az iskola, hanem a munkahelyek, illetve az e célra szervezett *szakképzési központok* végzik. Ezeknek máris széles hálózata épült ki; kizárólag olyan szakismereteket oktatnak, amelyek egy-egy konkrét munkakör betöltéséhez szükségesek. Működésük — az eddigi tapasztalatok szerint — rendkívül hatékony és gazdaságos.

3. Az iskola feladata nem a szakmai képzés, hanem a *konvertálható* munkaerő biztosítása. Ennek lényeges előfeltétele a képességek sokoldalú fejlesztése, a műszaki-technológiai ismeretek magas szintű oktatása. Az egységes középiskolának a társadalmi, műszaki és természettudományos ismeretek széles körét

kell oktatnia. Mindezt azonban ösztönözni kell kapcsolni az oktatás *fakultatív rendszerével*, amely biztosítja az egyéni érdeklődésnek, a szakmai aspirációknak megfelelő ismeretkörrök mélyebb elsajátítását. E kérdésekkel a nemzetközi szakirodalom is foglalkozik; az elvek tehát nem sajátosan NSZK-produktumok.

*

A találkozások és beszélgetések megerősítették azt a meggyőződésünket, hogy érdemes és szükséges a szocialista országok kutatóival való szorosabb együttműködés mellett eredményesebb információcserét kiépíteni a hasonló vagy azonos kutatási témákkal foglalkozó, tapasztalataink iránt érdeklődő nyugati intézetekkel és egyes ottani kutatókkal is.

Módra László—Gazsó Ferenc

INTÉZETI HÍREK

A munkásosztály fogalma, vezető szerepe és belső rétegződése

Az intézet munkásosztály kutatócsoportja 1972 február végén — külső munkatársainak részvételével, Kovács Ferenc referátuma alapján — megvitatta a téma fő kérdéseit az újabb kutatási eredmények és viták tükrében.* Itt közöljük a referátum és a vita fő gondolatait.

I. A munkásosztály fogalma körüli vita mind a fejlett tőkésországokban, mind a fejlett szocialista országokban a gyakorlati politikai

orientáció ideológiai megalapozása körül folyik, a munkásmozgalom számára *stratégiai* jelentőségű.

A fejlett tőkésországokban végbenem gazdasági, politikai és technikai fejlődés ugyanis több ponton tarthatatlanná tette a munkásosztályról kialakult hagyományos képet — amely szerint a munkásosztály azonos a többé-kevésbé nyomorgó ipari fizikai munkásokkal —, s így kikezdte az osztálypolitika és a

* E publikációk között megemlíthetők legalábbis az alábbiak:

1. Dr. Molnár—Nemes—Dr. Szalainé: Ipari munkások politikai aktivitása. Kossuth 1970.

2. O. Skaratan: A szovjet munkásosztály társadalmi struktúrájának problémái. Moszkva 1970.

3. A vidéki értelmiség helyzete. Kossuth 1971. I., II., III. köt. Társadalomtudományi Intézet.

4. Kolosi Tamás: A társadalmi struktúra marxista elméletéhez. Statisztikai Kiadó 1971. Társadalomtudományi Intézet.

5. A Csepel Vas- és Fémművek munkásai, Kossuth 1971. Társadalomtudományi Intézet.

6. Pest megye munkásai. Kossuth 1971. Társadalomtudományi Intézet.

7. S. Widerszpil: A munkásosztály szociológiai problémái a gazdaság intenzív

fejlesztési szakaszán Lengyelországban. Nowe Drogi 1970/10. sz.

8. M. Szuszlov: A munkásosztály vezető szerepe a kommunizmus építésében. Rabocsij klassz i szovremennij mir 1971/4. sz.

9. R. Koszopolov: Az osztály nélküli társadalom felé vezető úton. Voproszi Filozofiji 1971/5. sz.

10. A munkásosztály-vita margójára. Társadalmi Szemle 1971/6. sz.

11. L. Szennyikova, F. Filippov: A munkásosztály struktúrájáról (O. Skaratan könyvéről). Filozofszkije Nauki 1971/6. sz.

12. A. Zdravomiszlov: A munkásosztály a fejlett szocializmus feltételei között. Kommuniszt 1971/13. sz.

13. P. Fedoszejev: Az SZKP XXIV. kongresszusa és a társadalomtudományok alapvető kutatási irányai. Kommuniszt 1972/1. sz.

14. Kemény István: A magyar munkásosztály rétegződése. Szociológia 1972/1. sz.

szövetségi politika szemléleti hátterét, bázisát. Ez kedvez a reformista-revizionista ideológiának, valamint a trockista és anarchista típusú kispolgáriságnak is. Az előbbieket a „jómódú munkás” megjelenésére hivatkozva szorgalmazzák az osztálybékét, az együttműködést a kapitalizmus békés megreformálására, az utóbbiak ugyancsak a „jómódú munkás”-ra hivatkozva tagadják a munkásosztály forradalmiságát, és más forradalmi erő után néznek (ifjúság, entellektüelek, kisebbségek stb.). Mindezt az objektív változások mellett a polgári társadalomtudomány, a tömegkommunikáció, manipulatív üzemi stratégiák stb. erőteljesen támogatják.

A fejlett tőkésországok kommunista pártjai és ideológusai az utóbbi évtizedben fokozatosan, az objektív körülmények, az osztályharc tapasztalatainak hatása alatt átértékelik a munkásosztályról kialakult hagyományos képüket, és fokozottan kezdenek támaszkodni a technikai-gazdasági fejlődéssel átalakuló munkásosztály *újabb rétegeire is*. (Kereskedelmi és szolgáltatási dolgozók, üzemi laboratóriumok nem privilegizált kutatószemélyzete, gépi adatfeldolgozás, műszaki tervezés dolgozói stb.) Nem helytálló az az állítás, hogy az ilyen rétegek máris a munkásosztály legfontosabb rétegei (R. Garaudy), illetve, hogy ezek az „új munkásosztály” (S. Mallet, A. Gorz).

A szocialista országokban — a szocializmus alapjainak lerakása után — szintén időszerűvé vált a hagyományos munkásosztályfogalom átértékelése:

— megváltozott a társadalom osztályszerkezete, eltűntek a kizsákmányoló osztályok, lényegében megszűnt a kisárutermelés;

— új iparágak keletkeztek; kibontakozik a szolgáltatási szféra; fo-

kozódik a munkamegosztás, szakmá-sodás, ipari eszközök és anyagok felhasználása a mezőgazdaságban;

— az egész népgazdaságban — a termelővállalatoknál —, illetve az egész társadalomban nő a felsőfokú szakképzettséggel rendelkezők aránya és szerepe; kibontakozik a tudományos-technikai forradalom.

Ezek a változások szükségessé teszik a gazdaságirányítás továbbfejlesztését, hiszen mindez a termelőerők magasabb szintjét jelenti; megkövetelik a különböző reális rétegeket pontosabb ismeretét és méltánylását, de úgy, hogy a gazdasági növekedés üteme és a hatékonyság kielégítő legyen. Ezért az egyenlődi (minden valós rétegeket „súlyszerinti” méltánylása) nem engedhető meg. Meg kell tehát különböztetni a rétegeket közül a progresszív, a kevésbé progresszív és a konzervatív jellegűeket és *e szerint* kell azokat méltányolni.

Szocialista viszonyok között a társadalom struktúrájának értelmezésében a „munkás-paraszt-értelmiség” formula már nem nyújt elég ideológiai-politikai hátteret. Amikor már minden munkaképes állampolgár dolgozó, akkor ezeknek a jelszavaknak a megszemélyesítő ereje elvész. A munkás ugyanis a köztudat szerint az *ipari fizikai munkás*.^{*} A pa-

* A Magyar Nyelv Értelmező Szótárának normaértékű meghatározásai szerint: *Munkás*: 1 ipari termelőmunkát közvetlenül és foglalkozásszerűen végző dolgozó; a munkásosztály tagja. *Paraszt*: 1. földműveléssel hivatásszerűen foglalkozó személy. *Értelmiség*: 1. a társadalomnak az a rétege, amelynek tagjai szellemi munkával tartják fenn magukat. *Szellemi munka*: olyan munka, amely a gondolkodás fokozottabb igénybevételét követeli meg. (Mindezekhez nem szükséges kommentár.)

raszt — mezőgazdasági fizikai dolgozó. Az értelmiségi — az egyetemet, főiskolát végzett szakember. Ezek együtt ma körülbelül kétharmadát teszik ki az aktív lakosságnak. Kimaradtak: a közlekedés, a kereskedelem, a szolgáltatások „fizikai” dolgozói egyrészt, másrészt pedig az összes úgynevezett irodai dolgozó, akiknek nagy része, munkakörénél fogva nem munkás, iskolai végzettsége szerint nem értelmiségi.

A munkás-paraszt-értelmiségi formula tehát az aktív lakosság egyharmadára nem illik rá.

A tulajdonviszonyok szerinti megkülönböztetés (munkások és alkalmazottak, termelészövetkezeti tagok, önállók) igen lényeges ugyan, de nem esik egybe a mostani osztályhatárokkal, mert gyakorlatilag a tulajdonviszonyt az állami tulajdon szférájában a munkaviszony közvetíti, tehát a termelővállalatok dolgozói gyakorlatilag közelebből társtulajdonosok, mint pl. egy oktatási intézmény dolgozói. Az sem állítható, hogy kialakulóban van a szövetkezeti dolgozók osztálya. Az „alkalmazott” csupán munkaügyi kategória, azt jelenti, hogy nem munkás, illetve nem termelészövetkezeti tag, de állami vagy szövetkezeti vállalatnál, intézménynél, sőt: önállóknál van munkaviszonya. A tulajdonforma leginkább az önállók esetében világos, ez pedig a lakosságnak kis része (176 ezer fő, az aktív lakosság 3,5 százaléka).

A „munkás-alkalmazott” kategória tehát rendkívül heterogén tartalmú, a nem önálló és nem csoporttulajdonos munkavállalókat jelenti.

A termelészövetkezeti tagság kategóriája elég egyértelmű, de nem osztály-jellemző.

Több szocialista országban, így nálunk is, próbálkoztak a megváltozott társadalmi struktúrának megfelelő

új társadalomtudományi és statisztikai terminológia kialakításával. Félig-meddig hallgatólagosan a lenini osztálymeghatározás érvénytelenségére, az osztálytagozódás jelentéktelenné válására következtettek.

Így nálunk statisztikai és szociológiai gyakorlattá vált a társadalmi struktúra olyan leírása, amely figyelmen kívül hagyja a lenini osztálydefiníció komplexitását, s ehelyett az *egyén konkrét munkáját* veszi alapul. Így alakították ki azt a hierarchikus stratifikációs modellt, amelynek csúcán a „vezető állásúak és értelmiségiek” foglalnak helyet, függetlenül attól, hogy hol, mit vezetnek, s milyen jellegű az értelmiségi funkciójuk. A másik nagy kategória a „nem mezőgazdasági fizikai dolgozók”, a harmadik a *mezőgazdasági fizikai dolgozók*. (Így az elsöben együtt szerepel nemcsak a miniszter és a közszégi tanácselnök, a fővárosi nőgyógyász-főorvos és a tanyasi tanító, az üzemmérnök és a műegyetemi tanár, hanem velük együtt a püspök és a falusi pap, az ügyvéd és a „szabadúszó” író is. A második kategóriában együtt szerepel a szakmunkás és a kisiparos, a harmadikban a mezőgazdasági tsz-tag, az állami gazdaság dolgozója és az önállóan gazdálkodó paraszt.) *Társadalmi-gazdasági értelemben heterogén*, s csak bizonyos formális ismervek szerint azonosított csoportok ezek a „munkajelleg-csoportok”. Ez a modell, más elnevezéssel, a munkás-paraszt-értelmiségi formulát „fejleszti” tovább, de úgy, hogy egyszerűsített teret enged „az elit” és a „tömeg” szembeállításának, a trockista „új osztály” koncepciónak.

A lenini osztálydefiníció alkalmazható a szocialista társadalomban is, de természetesen konkrét értelmezésre van szükség. Olyan, gyakorlatilag (statisztikailag is) használható

fogalommeghatározásra, amely a lenini osztálykritériumokat alkalmazza, de számol azzal, hogy nem antagonisztikus, hanem szövetséges, együttműködő osztályokról van szó.

E komplex követelményeknek kívánt eleget tenni az intézet munkásosztály kutatócsoportjában 1966-67-ben kialakított megközelítés*, amely szerint a mai munkásosztály meghatározásához figyelembe kell venni: 1. a tulajdonviszonyt; 2. a termelőmunkát mint alapvető társadalmi funkciót és 3. a jövedelemszerzés módját és mértékét. E szerint a munkásosztály ma így írható körül: *az állami (és ipari szövetkezeti) termelővállalatok dolgozói*, függetlenül egyéni munkájuk jellegétől, képzettségüktől stb. Ez felöleli az *állami* ipari, építőipari, közlekedési és hírközlési, kereskedelmi, mező-, erdő- és vízgazdálkodási és anyagi szolgáltatási szektor, valamint az *ipari szövetkezeti szektor* dolgozóit, „fizikaiakat” és „szellemieket” egyaránt, a „kézkezet” és a vállalati irányító-ellenőrző-bonyolító stb. funkciójú személyzetet is, hiszen ezek közvetlenül az alapvető termelőfunkció alfunkcióját végzik, közvetlen, napi kapcsolatban vannak a munkásokkal, érdekeltségük többnyire e termelőfunkciókból származik, azon keresztül, a munkásokéval együtt érvényesíthető.

Ez a kategória statisztikailag is jól felhasználható, de nem tartalmaz gazdasági, szociális és politikai értelemben *annyira* heterogén elemeket, mint az egyén konkrét munkáját alapul vevő csoportosítás, s kiemeli az osztály továbbra is — és mindvégig — alapvető társadalmi-gazdasági funkcióját: *az ipari* (tulaj-

donképpen: nem mezőgazdasági) *jellegű termelőfunkciót*.

Nem tartalmazza ez a fogalom a területi és magasabb irányítás, a honvédelem, egészségügy és oktatásügy, szellemi kultúra stb. szférájában alkalmazott dolgozókat, noha *elvileg* ők is társtulajdonosai az állami tulajdonnak. Ők ugyanis nem *egy osztály* funkciójának *alfunkcióit* végzik, hanem a munkás-paraszt állam alkalmazásában *egy össznépi funkciót* látnak el, döntően a munkásosztály *megbízásából*.

Ezen a ponton folynak — többnyire csak élőszóban — a leghevesebb viták. A politikai funkcionáriusok között pl. sokan, teljes jóhiszeműséggel, azt vallják, hogy ők *a munkásosztályból származnak, annak bizalmából és képviselőként valószínűleg meg a munkásosztály vezető szerepét*. Az ilyen *szubjektív meggyőződés és objektív tény* tükröződése a téma hazai irodalmában pl. Buza Márton álláspontja (1966), amely szerint, ha valaki nem is vesz részt a munkásosztály termelőfunkciójának gyakorlásában, de belőle származik, s az ő érdekeit képviseli magasabb politikai irányító posztokon, „politikailag a munkásosztályhoz tartozik”. Hasonló *Mód Aladárné* álláspontja is (1971): ha valaki párttag vagy „öntudatos dolgozó”, akkor a munkásosztályhoz tartozik, noha a munkásosztály = nagyüzemi fizikai munkások. Az ilyen álláspontok képviselői nem vetnek számot azzal, hogy az osztályhoz tartozás *nem egyetlen kritériumtól*, hanem a lenini osztálydefinícióban megjelölt *minden kritérium együttes fennállásától függ*.

Más szocialista országokban is hangoztatnak ilyen álláspontokat; erőteljesen vitatják pl. a termelőmunka szempontjának figyelembevételét a társadalmi struktúra leírá-

* Lásd Blaskovits János: A munkásosztály fogalmáról. Kossuth 1968.

sában; ennél sokkal fontosabbnak tartják az irányító és végrehajtó munkakörök megosztását a termelés szférájában is. Ezekben az álláspontokban az a legnagyobb következtetés, hogy az osztálymeghatározáshoz vagy kizárólag a tulajdonviszony formái azonosságát veszik alapul, vagy ezt teljesen ignorálják, s a *társadalmi* munkamegosztás csoportképző jelentőségét elvetve, egyenesen az *egyéni* munka jellegének csoportképző szerepére következtetnek. Az egyéni munka azonban szükség-szerűen besorolódik a *társadalmi* munkamegosztásba, ennek minden következményével, pl. a csoportképzésben játszott szerepével együtt. A fizikai munka — szellemi munka elkülönülése is a társadalmi szintű munkamegosztás megjelenési formája ugyan, de szerintünk, e megosztás élessége ma már sokkal kevésbé kifejezett, mint a klasszikus kapitalizmus viszonyai között.

Voltaképpen a *vezető szerepről* van szó. Osztálytársadalomban, az osztálykülönbségeket végső soron megszüntető szocialista társadalomban is valamely osztályé a vezető szerep. A „munkások és alkalmazottak” — nem osztály. A „nem mezőgazdasági fizikai dolgozók” — nem osztály. A „nagyüzemi fizikai munkások” csak része az osztálynak. A „termelőágazatok fizikai dolgozói” még nagyobb része, de csak *része*. Mindezek a fogalmak tehát nem jelölik meg *teljesen*, vagy *helyesen* azt az *alapot érdeket*, amelyre támaszkodva helyes politika követhető, amelynek domináló társadalmi szerepe *konkrétan és közvetlenül is* igazolható, s perspektívában is értelmezhető.

A *mi javaslatunk szerint értelmezett munkásosztály* helye és szerepe társadalmunkban ma is és a belátható jövőben is mint *alapot*, do-

mináló, vezető szerep igazolható. Létszáma mintegy 3 millió (1970), azaz az 5 milliányi aktív lakosság 60 százaléka, míg a többi megosztlik a szövetkezeti mezőgazdaság (861 ezer fő; 16 százalék), a magánszektor (176 ezer fő; 3,5 százalék), a magánalkalmazottak (50 ezer; 1 százalék)*, valamint az igazgatás, védelem, oktatás és egészségügy, kultúra stb. szféráiban. Ez a csaknem 3 milliós tömeg *gyakorlatilag uralja, mindennap mozgatja* a társadalom legjelentősebb, többnyire legmodernebb termelőeszközeit, biztosítja az energia- és áruellátást, a teher- és személyforgalmat, a hírforgalmat. Alapvető jelentőségű és egyenletes keresletet jelent saját termékeinek, meghatározó jelentősége van az országos politikai-ideológiai közvélemény alakulásában, az osztály-szervezetek működésében.

II. *A munkásosztály belső rétegződése.*

A mai magyar munkásosztály viharos társadalmi átalakulások szülötte és főszereplője, ezért teljesen érthető, hogy belső rétegei sokfélék, mozgékonyak, átmennek egymásba, nehezen elhatárolhatók. Vannak ugyan kutatások, amelyek merészen elválasztják egymástól az összetartozó és összevonják a kevésbé összetartozó munkásrétegek adatait, *formális statisztikai csoportokat* képezve. Így ugyan eltérő átlagokat kapnak, ami valószínűsítheti a csoportosítást, csak hogy olykor lényeges különbség van pl. szakmunkás és szakmunkás között, nemcsak két iparág vagy két üzem tekintetében, hanem egymás mellett dolgozó, azonos szakmájúak között is. Reális szükséglet — nemcsak nyilvántartási szempontból — az eddig alkalmazott munkásbe-

* A Statisztikai Évkönyv (1970) alapján általunk számított adatok.

sorolások további bontása, ahogyan ez pl. a Szovjetunióban régóta történik.

Ma még nem tudjuk pontosan, melyek a munkásosztály *valóban* a legtöbb *fontos* ismérv szerint *eltérő* rétegei. Feltételesem a következő rétegződés tűnik alapvetőnek jelenleg és a közeljövőben, gazdasági és politikai szempontból egyaránt:

1. A törzsgárda és a *gyakori munkahelyváltoztatók, illetve a kezdők.*

2. A vállalati középső és felső vezetők és a *fizikai végrehajtó, illetve közvetlen irányító személyzet* (besztás szerinti rétegződés, jövedelmi színvonal is).

3. *Férfiak és nők.*

4. *Nagyüzemi és kisüzemi, szövetkezeti munkások.*

5. *Ágazati rétegek* (nehézipar, könnyűipar, élelmiszeripar, építőipar, közlekedés, kereskedelem, szolgáltatás, állami gazdaságok) dolgozói.

6. *Nagyvárosi, állami bérlakásban, szövetkezeti lakásban élő munkások, albérletben élők, kisvárosi, illetve falusi saját (kertes) házban élő munkások.*

7. *Hagyományos iparágak* dolgozói; új, preferált, most felfutó, a *műszaki fejlődés élén járó iparágak* dolgozói.

8. *Fizikai állomány* — irodai dolgozók — vezető állásúak, illetve értelmiségiek (szakképzettség szintje és jövedelem szerint is).

9. *Gazdaságos és gazdaságtalan vállalatok, ágak* dolgozói.

Mindenzen szempontok szerinti rétegződések áthatják egymást, s nem valószínű, hogy röviden megnevezhető *valóságos* alapvető rétegek léteznek. Ha figyelembe vesszük pl. a családi háztartások fokozódó vegyességét, ~~vid~~ *vid* ~~erül~~, *erül*, hogy ez igen nagy *mérséklő* hatással van a társadalmon, még inkább az osztályon

belüli rétegekülönbségekre. A társadalmi-gazdasági értelemben *homogén családok* esetében mutathatók ki a nagyobb eltérések. (Így a nagylétszámú családokban, valamint az olyan családtöredékekben élők, ahol az anya a kereső, vagy ahol egy kereső eltartott van — ma feltétlenül hátrányban vannak a többiekkel szemben.) Az ilyen rétegződéseknek kétségtelenül legfontosabb mutatója az *egy főre jutó jövedelem szintje.*

Rendkívül fontos lenne az *életmód* komplex fogalma szerinti rétegződés ábrázolása, ehhez azonban — a szórványos szociológiai felvételeken túl — a rendszeres háztartásstatisztikák nem nyújtanak még elég alapot.

E sokféle rétegződés feltehetően *néhányféle életmódtípusban összegeződik*, amelynek egyik pólusa az *üzem, a munkahely jellege, a másik pólusa a családi háztartás jellege.* Az életmód komplex témájának tudományos kutatása — különösen a munkásosztály szempontjából — ma még nem ad alapot ahhoz, hogy a *munkás-életmódtípusok* megoszlásáról megbízható képet adhatnának.

Az intézet kutatásait célszerű lenne ebben az irányban is folytatni.

A *vita résztvevői* egyetértettek a referátum fő mondanivalójával. Sok fontos kérdésben azonban megoszlottak a vélemények. Halay Tibor szerint az *életmód* osztályképző jelentőségű faktor; Blaskovits János szerint nem az. A referátum ebben a kérdésben csak hipotetikus álláspontot tartalmazott. Különösen vitatták az „*osztályhatárok*” statisztikai megjelölését, mert ez vállalati, illetve termelés-szervezési síkra teszi át az elméleti vitát. Illés János és Szpirulisz Ildikó azt hangsúlyozták, hogy a vállalatsszervezés viszont nem szubjektív döntésektől, hanem elsősorban objektív gazdasá-

gi fejlettségtől függ. Anderkó János az *élelmiszergazdasági integrációval*, Turgonyi Júlia a *szövetkezeti és az állami tulajdon természetével és szociológiai hatásaival kapcsolatban* fejtett ki figyelemreméltó megfontolásokat. Faludi Andor és Kovács László a munkásosztály belső rétegződésének kérdéseivel, különösképpen a *nagyüzemi és kisüzemi munkásrétegek helyzetével kapcsolatban* hívta fel a figyelmet a pontos definíciók és a konkrét vizsgálatok fontosságára.

Mint látható, *a csoport álláspontja csak az elvi megközelítésben azonos*. (Az intézet más kutatócsoportjaiban — amennyiben foglalkoznak hasonló kérdésekkel — sokan nem osztják ezt az álláspontot.) Úgy összegezhethetnénk, hogy az intézetben és a csoporton belül különösen az alábbi kérdések körül folyik a vita:

— Helyes-e a munkásosztály fogalmát a termelővállalat szintjén meghatározni? Egyes vélemények szerint a „vállalati felső vezetők” (igazgató, főmérnök, főkönyvelő, igazgatási funkciójú alkalmazottak) körével, más vélemények szerint az

„irodai dolgozók” körével szűkíteni kell.

— Továbbra is vitatott kérdés a kereskedelem, közlekedés, anyagi szolgáltatás területén dolgozók egyes kategóriáinak, valamint a nem termelő ágazatok fizikai dolgozóinak „besorolása”.

— Jelentős nézetkülönbségek vannak a mezőgazdasági termelőszövetkezetek ipari jellegű tevékenységének kibontakozásával együtt növekvő létszámú, nem mezőgazdasági munkakörben, illetve nem tsz-tagként dolgozó alkalmazottak hovatartozását illetően. Ez a probléma kiélezi a logikai ellentmondást az ipari szövetkezetek tagjainak és alkalmazottainak a munkásosztályhoz sorolása és a mezőgazdasági termelőszövetkezetek ilyen alkalmazottainak kihagyása között.

— A munkásosztály belső rétegződésének megközelítése (a referátum javaslata szerint is) további vitákat és empirikus ellenőrzést igényel.

Kovács Ferenc

Szakértői vita az ifjúság közötti kutatások középtávú tervjavaslatáról

Ez év februárjában intézetünkben a szakemberek egy csoportja megvitatatta az ifjúság közötti kutatások középtávú tervének kiinduló pontjaira vonatkozó javaslatot.*

A vita célja az volt, hogy — figyelembe véve a sürgető társadalmi igényeket és a rendelkezésre álló erőforrásokat — az országos kutatási koncepció alapján kijelöljük azt a három-négy főbb témakört és ku-

* Jelen voltak: Antalovits Miklós (Országos Ifjúságpolitikai és Oktatási Tanács); Ferge Zsuzsa (MTA Szociológiai Intézet); Gázó Ferenc (Társadalomtudományi Intézet); Huszár Tibor (ELTE Szociológiai Tanszék); Kocsis Lajos (KISZ KB); Komlósi Sándor (Pécs, Tudományegyetem, Neveléstudományi Tanszék); Koncz János (Szeged, MSZMP Csongrád megyei Bizottsága); Lugosi Gábor (Országos Ifjúságpolitikai és Oktatási Tanács); Módra László (Társadalomtudományi Intézet); Pataki Ferenc (MTA Pszichológiai Intézet); Pócs Gyula (Társadalomtudományi Intézet); Salamon Zoltán (ELTE Neveléstudományi Tanszék); Takács Imre (KISZ KB); Vajó Péter (MTA Pedagógiai Kutató Központ); Zibolen Endre (Felsőoktatási Pedagógiai Kutató Központ); Zrinszky László (Országos Pedagógiai Intézet).

tatási irányt, amire összpontosítani kellene az elkövetkezendő években anyagi erőinket és személyi lehetőségeinket.

Az alábbi témák kerültek a vitán szereplő javaslatba:

1. A munkássá válás folyamata és mechanizmusa hazánkban. Szükségesnek látszott e sokfelé ágazó témakör lehatárolása az alábbiak szerint:

a) Az általános iskolát végzett és tovább nem tanuló fiatalok munkába állása, munkahelyi és társadalmi adaptációja, szakmaszerzési és továbbtanulási lehetőségei, életmódjuk jellegzetességei.

b) A szakmunkássá válás folyamata és mechanizmusa, a fiatal szakmunkások helyzete, szakmai és társadalmi adaptációja, munkahelyi és életkörülményei, társadalmi beállítódásuk jellegzetességei.

2. A fiatal értelmiség helyzete, munkahelyi és társadalmi beilleszkedése, közéleti-politikai aktivitása. Itt a következő területekre kellene koncentrálni a kutatást:

a) az egyetemi-főiskolai ifjúság sajátos helyzete társadalmunkban, a felsőoktatási intézmények és az ifjúság;

b) a végzettek munkába állása és beilleszkedése, a fiatal értelmiség

szakmai és társadalmi tevékenysége, életmódja és társadalmi beállítódása, közéleti-politikai aktivitása.

3. A mezőgazdaságban dolgozó fiatalok élet- és munkakörülményei. Általános és szakmai képzettségük színvonala. Szerepük a falu közéletében; művelődési, kulturális szokásaik és lehetőségeik, életmódjuk és éleleteszményeik; közéleti tevékenységük.

4. Az ifjúság és a szervezetek. Az ifjúság politikai-ideológiai tudata és társadalmi magatartása.

A kiemelésre javasolt témák jelezni kívánták a kutatások fő irányát és alapvető feladatát, amit a következőképpen sommázhathatunk. A magyar ifjúság rétegződési folyamatainak, az egyes rétegek sajátos helyzetének, életmódjának és szubkultúrájának megismerése, a szocializálódás, a társadalomba való beilleszkedés folyamatának és mechanizmusának felderítése.

A meghívott szakemberek nagyon sokoldalú és hasznos segítséget adtak a középtávú terv javaslatainak kimunkálásához. Ezt az aktív és tudományos szempontból is hasznos közreműködést a vitában elhangzott észrevételek mozaikszerű felvillantása is tükrözi. (Megjegyzem, hogy a nagyon sokirányú vitából — amelyben szó esett a koordinációs feladatok értelmezésétől az interdiszciplináris kutatások értelmezéséig — itt csak azokra kívánok utalni, amelyek a kutatás irányára és a kiemelésre javasolt témákra vonatkoznak.)

A végleges kutatási tematika szempontjából különösen lényegesnek tartom: a vita résztvevői egyetértettek abban, hogy a kutatás az ifjúságra elsősorban jellemző *társadalmasodási folyamat megismerésére* irányuljon, amit a *társadalmi struktúra egésze felől* lehet legcélszerűbben megkö-

zelíteni. Más szavakkal: termékeny kutatások csakis olyan metodológiai kiindulópont alapján képzelhetőek el, ha az ifjúság problémáit nem egyszerűen életkori sajátosságként értelmezzük, hanem a társadalmi meghatározottság elsődlegességéből indulunk ki. Az ilyenfajta megközelítés szükségességét a szakértői vita résztvevői megerősítették, de jelezni szeretném azokat a módosító elemeket is, amelyek ezzel kapcsolatban kifejezésre jutottak. Pl. Huszár Tibor — többek között — egyetértését fejezte ki azzal, hogy a kutatási koncepció az ifjúságot nem mint önálló réteget értelmezi, hanem a társadalmi munkamegosztás oldaláról kívánja vizsgálni; tehát e vonatkozásban a munkásfiatalok, diákfiatalok, fiatal értelmiségiek, parasztfiatalok sajátos szociológiai jellemzőit keresi. Nyilvánvaló, hogy ilyen alapon szereshetünk a fiatal nemzedékről leginkább elfogadható, reális képet. Ugyanakkor felhívta a figyelmet arra, hogy egy-két vonatkozásban tágítani kellene az előterjesztett tervezetet egy viszonylag teljesebb cél érdekében. Egy olyan vizsgálat fontosságát hangsúlyozta, amellyel a 10—14 éves fiatalok körében azt vizsgálnánk, hogyan alakul ki bennük egy viszonylag stabil értékrend, egyfajta személyiségképlet, s a jellem, mert nagyjából igaz az, hogy 10—14 éves korban már eléggé kialakult meggyőződésük van a fiataloknak. Éppen ezért érdemes volna megnézni — egy olyan társaságot alapul véve, amely 10—14 éves korban együtt van, és azután szétszóródik a különböző intézményekben —, mit változtatott az addig kialakult személyiségükön, értékorientációjukon az intézményi rendszer, többek között olyan kérdésekben: mi a politika, a társadalmi rendszer, a párt;

miként vélekednek például a szegénységről vagy a gazdaságságról stb. Egy ilyenfajta kutatás elősegítheti azt, hogy ténylegesen tartalmassá váljanak a már munkajellel szerinti csoportok vizsgálatai — mondotta.

Huszár Tibor tehát olyan vizsgálat szükségességét hangsúlyozta, amely a különböző nemzedéki csoportokat nem csupán iskolai, munkahelyi megoszlásban stb., hanem más vonatkozásban — éppen a közös élményanyag és az azt determináló életkorbeli sajátosságokkal összefüggésben — próbálja együttlátani.

Ehhez a problémakörhöz kapcsolódva Ferge Zsuzsa hangsúlyozta, hogy az előterjesztésben szereplő megközelítéssel — azzal, hogy a kutatásoknak a különböző társadalmi rétegződés mentén kell haladniuk —, lényegében egyetért, de Huszár Tibor javaslatát — azt, hogy a kutatásnak többcélúságot kellene biztosítani —, jogosnak tartja. Azonban a feladat így is elég nagy, nem szabad ezt még tovább bővíteni. Figyelmeztetett, számolnunk kell azazal, hogy igazában nincs is elegendő szellemi tőkénk, emberünk, hogy egy tovább bővített kutatási terv megvalósításához megfelelően hozzákezdjünk.

Pataki Ferenc is szimpatizált az ifjúság problémáinak a társadalmi struktúra felőli megközelítésének koncepciójával. Ezzel együtt azonban arra is rámutatott, hogy a társadalmi struktúrában elfoglalt hely szociológiai jellemzőiből közvetlenül a társadalmi viselkedésre nagyon nehezen lehet következtetéseket levonni. Ugyanis bonyolult a közvetítőrendszer, és amennyiben a kutatás a társadalmi struktúra teljes szociológiai skáláját át kívánja fogni, akkor éppen a viselkedést

közvetlenül meghatározó szférát hagyja figyelmen kívül. A megközelítésben éppen arra az integrációra lenne szükség, amelynek segítségével fel lehetne deríteni, hogy a szociológiai meghatározottságok milyen tudati jellemzőkben, típusokban jelennek meg, öltenek konkrét formát. Ebből kiindulva Pataki Ferenc ugyancsak felvetette, hogy a társadalmi struktúra felőli megközelítés mellett fontos volna vizsgálni az ifjúság tényleges életvitelének színtereit is. Végül nyomatékosan hangsúlyozta, hogy az ifjúság léte nem egyszerűen életkori, hanem társadalmi determináció is, ebből azonban nem szabad olyan következtetést levonni, hogy az életkorból adódó, specifikus sajátosságok a kutatásoknál elhanyagolhatók.

A kutatás irányával összefüggésben sok szó esett a tervben megjelölt témák mennyiségéről. Néhányan — mint az eddigiekből is kiderült — a témák bővítését javasolták, mások viszont — elsősorban Lugosi Gábor és Vajó Péter — újabb témák tervbe vételét tartották fontosnak. Velük szemben Komlósi Sándor azt hangsúlyozta, hogy e kérdés eldöntésekor elsősorban azt kell számításba vennünk: milyen a rendelkezésre álló kutatási kapacitás, és ennek alapján kell döntenie egy-egy téma kutatásáról. Ebből kiindulva személy szerint is a tervzetben meghatározott témák mellett foglalt állást, amelyek a különböző ifjúsági rétegeket mindenekelőtt a munkamegosztás alapján kívánják vizsgálni.

Koncz János a tematikában foglalt témák kutatásával kapcsolatban fontosnak ítélte a sorrendiség megállapítását. Figyelembe kellene venni azonban az adott témák jelenlegi kutatási szintjét is — mondotta —, épp a rendelkezésre álló

erők miatt. Pl. a fiatal értelmiségiekről átfogóbbak az ismereteink, mint a falusi ifjúságról. Koncz János elképzelhetőnek tartotta, hogy az ifjúság értelmiségi rétegének kutatásait illetően a középtávú terv keretében már bizonyos fajta szintézist is célul tűzzünk. A munkásifjúsággal kapcsolatban is jóval kiterjedtebb és előrehaladottabb a kutatómunka, mint a falusi ifjúság vonatkozásában, ezért — véleménye szerint — a tervben azt kellene megjelölni, hogy a falusi ifjúság körében végzendő kutatást ebben az

időszakban csak előkészítjük, illetve fel kell hívnunk a figyelmet arra, hogy még csak nagyon szerény eredményekkel számolhatunk.

Összegezve elmondhatjuk, a vita eredményes volt, a szakemberek igen értékes javaslatokkal segítették a terv további tökéletesítését, a tanácskozás konstruktív módon járult hozzá az ifjúsággal kapcsolatos hazai kutatások tudományosabb alapjainak lerakásához.

Módra László

Az államigazgatási (hatósági) elemek alakulásának vizsgálata a lakbérleti jogviszonyok területén

1972. február 28-án a Társadalomtudományi Intézet az „Államigazgatás helye és szerepe a társadalomirányítás jelenlegi rendszerében” című kutatási főtémában megtartotta az első tudományos vitát.

E komplex módszerű és tematikájú kutatások több résztema — elsősorban történeti módszerű — elemzését teszik szükségessé. A munka — dr. Schmidt Péter és dr. Verebélyi Imre tudományos munkatársak kutatói hipotézisei alapján — az ún. „hagyományos igazgatási területek” (egészségügy, építésrendészet, iskolaigazgatás, lakásigazgatás) vizsgálatával indult meg. Ennek keretében első alkalommal a *lakásügyi jogszabályok eddigi szabályozási elveinek történeti összefoglalására* került sor.

Az alapreferátumot dr. Holló András, a Legfőbb Ügyészség főosztály-ügyésze készítette el.

A referátumban a szerző öt korszakra terjedően (1920—1933, 1934—1937, 1938—1944, 1945—1951, 1952—1971) kísérté figyelemmel az igazgatási befolyásolás elemeinek alakulását.

A tanulmány az igazgatási (hatósági) beavatkozást a jogi szabályozás és az igazgatási szervezet relációjában közelítette meg. A beavatkozási területeket az alábbi jogintézményeken keresztül vizsgálta meg:

- a) bérkorlátozás,
- b) felmondási jog korlátozása,
- c) igénybevétel,
- d) lakáscsere, lakásátruházás feletti igazgatási felügyelet,
- e) lakáskiutalás.

A referátum alapján megindult eszmecsereken — a téma komplex jellegének megfelelően — több tudományterület nézőpontjai ütköztek és integrálódtak.

A vitában a téma kutatói és a referátum készítői mellett a polgári jog tudományának területéről dr. Sárándi Imre egyetemi tanár; az államigazgatási jog tudományának művelői köréből dr. Berényi Sándor tanszékvezető egyetemi tanár, dr. Mónus Lajos, a Minisztertanács Titkárságának munkatársa; a közgazdaságtudomány oldaláról dr. Szabó Béla; a szociológia területéről dr. Szelényi Iván, az MTA Szociológiai Kutató Intézetének munkatársa vett részt.

A vita során felmerült gondolatokat az alábbiak szerint csoportosíthatjuk:

1. Milyen inkokok teszik szükségessé az állami beavatkozást (háborús helyzet vagy azt követő állapot, lakáshiány, szociális szempontok, ipartelepítés stb.)?

2. Milyen területeken és hogyan funkcionál az állami beavatkozás: a) lakásépítés; b) lakáselosztás; c) lakásfenntartás?

3. A lakásépítés, a lakáselosztás és lakásfenntartás milyen beavatkozási, szabályozási eszközöket igényel (direkt, indirekt, polgári jogi, államigazgatási jogi stb.)?

4. Hol növekszik és hol csökken az igazgatási eszközök szerepe?

5. Árunak vagy szociális juttatásnak kell-e tekinteni a lakást?

A sokfelé ágazó kutatási téma, a referátumhoz kapcsolódó tartalmasság vita még részletesebb vizsgálatot tesz szükségessé. Itt most csak jeleztük a felvetődött kérdéseket, de a közeljövőben ilyen témájú tanulmány publikálására kerül sor folyóiratunkban.

Verebélyi Imre

A burzsoá ideológia kérdései kutatásának néhány elvi-módszertani alapelve

Néhány hónapja működik a Társadalomtudományi Intézetben a burzsoá ideológia kérdéseit kutató csoport. E csoport feladata kettős: egyrészt egyes meghatározott témákban kutatásokat folytat, másrészt szerepet kap a burzsoá ideológia kérdéseivel kapcsolatos hazai kutatómunka koordinálásában is.

Az első hetekben — a csoport kialakításának szervezési feladatai mellett — elsősorban munkatervünk, kutatási programunk kidolgozására koncentráltunk. E rövid beszámolóban nem kívánjuk ismertetni a kialakított teljes munkaprogramot, ellenben szükséges, hogy röviden beszámoljunk azokról a meg-

fontolásainkról, amelyek e program elvi és módszertani alapjául szolgálnak. Minden olyan kutatás ugyanis, amely a burzsoá ideológiát vagy a burzsoá társadalomtudományt tekinti tárgyának, előbb-utóbb igényli ezeket vagy az ezekhez hasonló megfontolásokat.

Elsőként *a kutatás tárgyához való viszonyunk* tisztázása szükséges. Egy szűkre szabott ismertetés természetesen nem nyújt módot arra, hogy akár ezt az egy problémát is teljességében érzékeltessük. Nézzük tehát ennek egyik leglényesebb oldalát! Közismert tény, hogy a marxizmus kialakulása óta, s különösen az utóbbi időben, a polgári

társadalomelméletek egyik karakterisztikus vonása a marxizmussal való polémia, a nem marxista elméleti alternatívák keresése. Az is köztudott, hogy a burzsoá társadalomelméletnek ez a sajátossága képezi alapját annak, hogy a politikai gyakorlatban ezeket az elméleteket ellenünk felhasználják, azaz, az elméleti marxizmusellenességet a gyakorlatba ültessék át. Ez nyilvánvalóan olyan összefüggés, amelyre nagy figyelmet kell fordítanunk. Kutatásunk tárgyához, a burzsoá társadalomelméletek vizsgálatához azonban elégtelen ez a kiindulópont. Először azért, mert van ezeknek az elméleteknek másik vonatkozásuk is, a valóságos-gyakorlati vagy valóságos-elméleti problémák iránti — különböző fokú — érzékenység. A burzsoá ideológia és társadalomtudomány kérdéseinek vizsgálatával szemben tehát jogosan fogalmazhatjuk meg azt az igényt, hogy *elemzően kimutassa*: milyen valóságos-elméleti vagy gyakorlati problémák polgári igényű és szempontú megválaszolási kísérletéről van szó valamely konkrét elméletben, nézetben, állításban. Ezúton azonban a polgári ideológia és társadalomelmélet sokfélesége tárul fel, a valóságos kérdések iránti érzékenység különbözősége, valamint aszerint, hogy a megválaszolási kísérletek milyen módon, mely pontokon térnek el egymástól.

A burzsoá ideológia kérdéseire közelítve azzal is számolnunk kell, hogy *a polgári ideológia nem mozdatlan és merev alakulat*, hanem szüntelen átalakulásban van. Ebben a folyamatban szerepet játszik a marxizmus hatása is, oly módon, hogy egyes személyek vagy irányzatok elméleti problémáik megoldása végett ismerkednek a marxizmussal. (Itt említhetjük meg elsősorban a különböző kritikai irányzatokat.)

Az átalakulás másik irányát olyan irányzatok megjelenése, olyan álláspontok kialakulása jelzi, amelyek nem koruk társadalmát nézik kritikailag, hanem mindenekelőtt a marxizmust-leninizmust veszik célba. Bár mindkét álláspont megmarad a burzsoá ideológia rendszerében, nyilvánvalóan más-más módon kell ezekhez közelítenünk. *Alapkövetelmény tehát, hogy a kutatás tárgyához hasonló viszonyunk konkrét és differenciált legyen.*

Második problémánkat ekként fogalmazhatjuk meg: *milyen módon, hogyan valósítsuk meg a konfrontációt a burzsoá ideológia és a marxista ideológia között.*

Az első válaszukunk kétségkívül az lehet, hogy kimutatjuk, milyen szociális talapzatra épülnek ezek az ideológiák. Azonban ezúttal sem elégedhetünk meg ennyivel. Nem pusztán arról van szó, hogy ezek az összefüggések nem is mindig állapíthatók meg egyértelműen. Ezzel csupán annyit mondtunk, hogy a kutatómunka nehézségei ezekben az esetekben növekednek. Valójában feladatainknak ezzel együtt is csak részben teszünk eleget. A burzsoá ideológiával való egyértelmű konfrontáció csak oly módon valósítható meg, ha elvégezzük azoknak a problémáknak a marxista igényű elemzését, amelyeket a burzsoá ideológusok ragadtak meg és helytelenül válaszoltak meg. A konfrontáció ez esetben — a kritikai tevékenység mellett — a marxista elemzés eredményeinek a burzsoá ideológiával való szembeállítását jelenti. Így tehát a burzsoá ideológia kérdéseit kutatva, a mai tőkés társadalom problémáinak marxista igényű elemzését is célul kell tűzni és meg kell valósítani. Ezt a követelményt a *pozitív válasz szükségességként* fogalmazhatjuk meg.

Ezeket a megfontolásokat egy lépcsőzetes kutatási program kidolgozásával kívánjuk érvényesíteni. Kiindulópontunk a mai fejlett tőkés társadalom egy konkrét, de eléggé széles problematikája (pl. a polgári demokrácia egyes kérdései), ennek marxista igényű elemzése. Majd ezt követően elemzésünk eredményeit szembesíthetjük a polgári ideológia rendszerén belüli, ugyanezen problémákra vonatkozó nézetekkel, elméletekkel.

Végezetül kutatásunk harmadik „szintjén” megvizsgáljuk, hogy a burzsoá ideológia egyes konkrét megnyilvánulásai milyen sztereotip

alakban jelennek meg a propagandában. Ha például a polgári demokrácia polgári sztereotípjait vizsgáljuk, a „szabad társadalom”, a „demokratikus társadalom” stb. sztereotípjait vehetjük szemügyre.

Ez a munka természetesen — más témákhoz hasonlóan — nemcsak intézetünk erőforrásaira támaszkodik. Ezért a csoport már saját kutatási programja végrehajtása során is arra törekszik, hogy együttműködjön mindazokkal a kutatóhelyekkel és egyes kutatókkal, amelyek, illetve akik e témákban érdekeltek.

Balogh István

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

Содержание

Бела <i>Шуйок</i> : Некоторые взаимосвязи отношений «Восток — Запад» и процесса интеграции	3
Замечания от редакции о статье Иштвана Маркуша	24
Иштван <i>Маркуш</i> : Некоторые основные черты нашего сегодняшнего аграрного общества; определённость функций интеллигентии ...	30
Дёрдь <i>Аксентиевич</i> : Социальные связи интеллигентии в провинциях	45
Шандор <i>Сенеш</i> : Анкет в Сегаде о 3-ем томе социологического исследования интеллигентии в провинциях	69

ИНФОРМАЦИЯ

Разговор с Гелбрейсом (Введение: Михай Шимаи)	77
Янош <i>Блашкович</i> : Искренно о рабочем классе на этапе строительства социализма.....	86
Петер <i>Полоньи</i> : 3-ья научная конференция «Общество и государство в Китае» в Институте Востоковедения Академии Наук СССР 31 1. 1972 г. 3 2. 1972 г. Москва	100
Ласло <i>Модра</i> —Ференц <i>Гажо</i> : Исследования в ФРГ о взаимоотношениях между общественной мобилизацией и системой образования	123

НОВОСТИ В ИНСТИТУТЕ

Ференц <i>Ковач</i> : Значение, руководящая роль и внутренняя стратификация рабочего класса	127
Ласло <i>Модра</i> : Дискуссия экспертов о среднесрочном плане исследований среди молодёжи	134
Имре <i>Веребей</i> : Изучение сдвигов в административных (ведомственных) элементах правоотношения по найму жилищной площади	137
Иштван <i>Балог</i> : Некоторые теоретично-методолческие принципы исследования буржуазной идеологии	138

Contents

<i>Sulyok, Béla</i> : Aspects of East-West relations and their interconnections with the integration processes	3
Notes of editorial board on the article by István Márkus	24
<i>Márkus, István</i> : Some characteristic features of our present agrarian-society; determination of the intellectual function	30
<i>Akszentievics, György</i> : Social connections of the rural intellectuals	45
<i>Szenes, Sándor</i> : Discussion in Szeged about the 3rd volume of Sociological research on the rural intellectuals	69

INFORMATION

Discussion with Galbraith (Introduction: Simai, Mihály)	77
<i>Blaskovits, János</i> : Facing the workers class in the stage of socialist development	86
<i>Polonyi, Péter</i> : Report on the third conference on "Society and state in China" at the Institute of Oriental Studies, Academy of Sciences, USSR, 31. 1. 1972. — 3. 2. 1972. Moscow	100
<i>Módra, László—Gazsó, Ferenc</i> : Research on the relationship between social mobility and educational system in the FRG	123

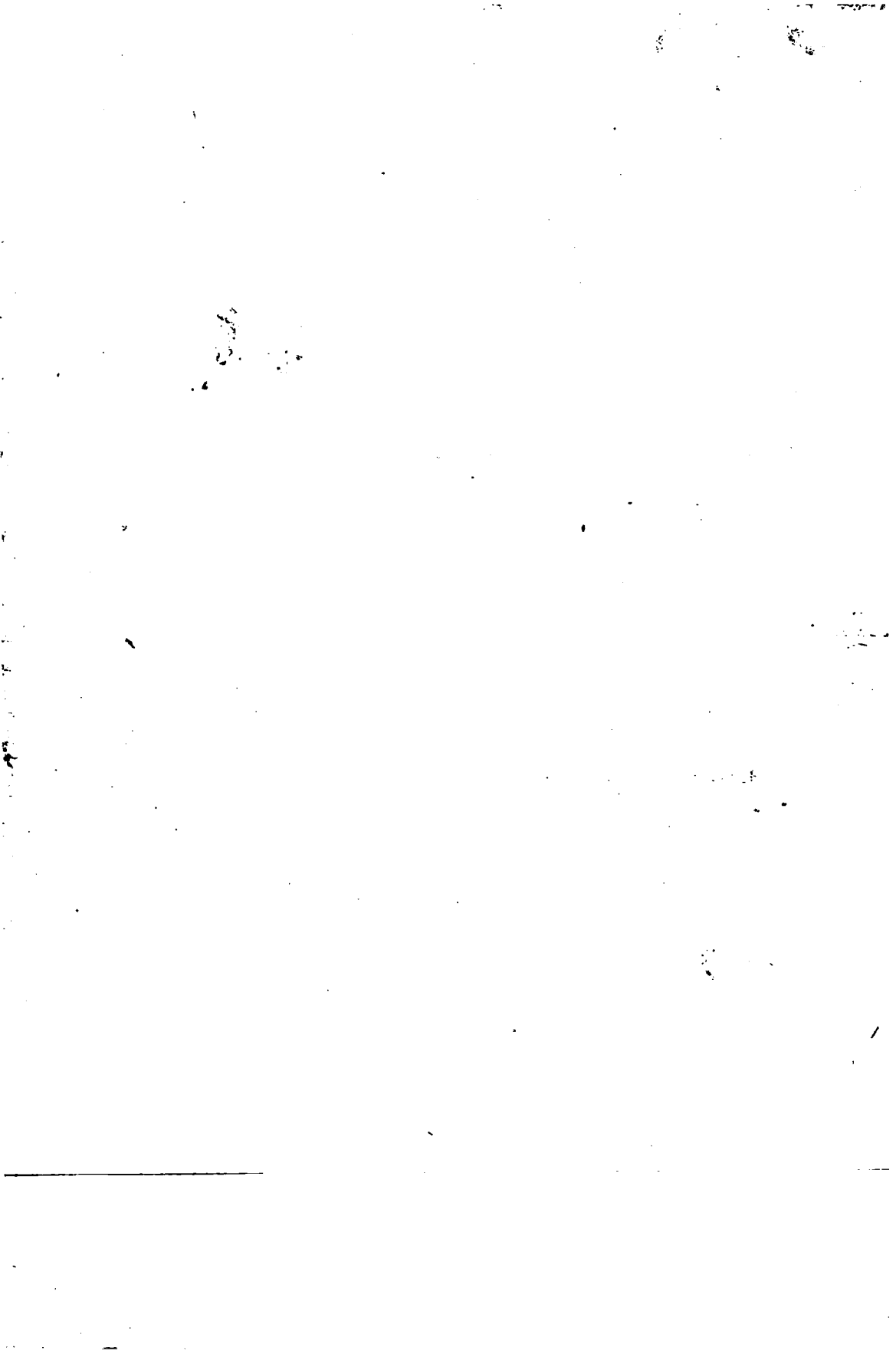
NEWS ON THE INSTITUTE

<i>Kovács, Ferenc</i> : The working class, its definition, leading role and inner stratification	127
<i>Módra, László</i> : Debate on the medium-range plan of research on youth	134
<i>Verebélyi, Imre</i> : Studies on the official (administrative) elements in legal relations in leasing flats	137
<i>Balogh, István</i> : Some theoretical and methodological principles of research on bourgeois ideology	138

Kiadja a Kossuth Könyvkiadó Vállalat (Budapest, V., Steindl Imre u. 6.)
Felelős kiadó: a Kossuth Könyvkiadó Vállalat igazgatója.
Szerkesztőség: Budapest, XIV., Ajtósi Dürer sor 23. Tel.: 420-552.
Előfizethető minden pártszervezetben, valamint a Kossuth Könyvkiadó
megyei és kerületi kirendeltségeinél (pénzforgalmi jelzőszám: 215-11 529),
a Posta Központi Hírlapirodánál (Budapest, V., József nádor tér 1.)
és bármely postahivatalnál (pénzforgalmi jelzőszám: 215-96 162).
Előfizetési díj egy évre: 40,— Ft.
Külföldön megrendelhető a Kultúra Könyv- és Hírlapkülkereskedelmi
Vállalat útján (Bp. 82. Pf. 149.)
Készült 3000 példányban, 12,6 (A5) ív terjedelemben.
Index: 25828
72 6 431 Veszprém megyei Nyomda Vállalat
Felelős vezető: Steltzer Ferenc

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

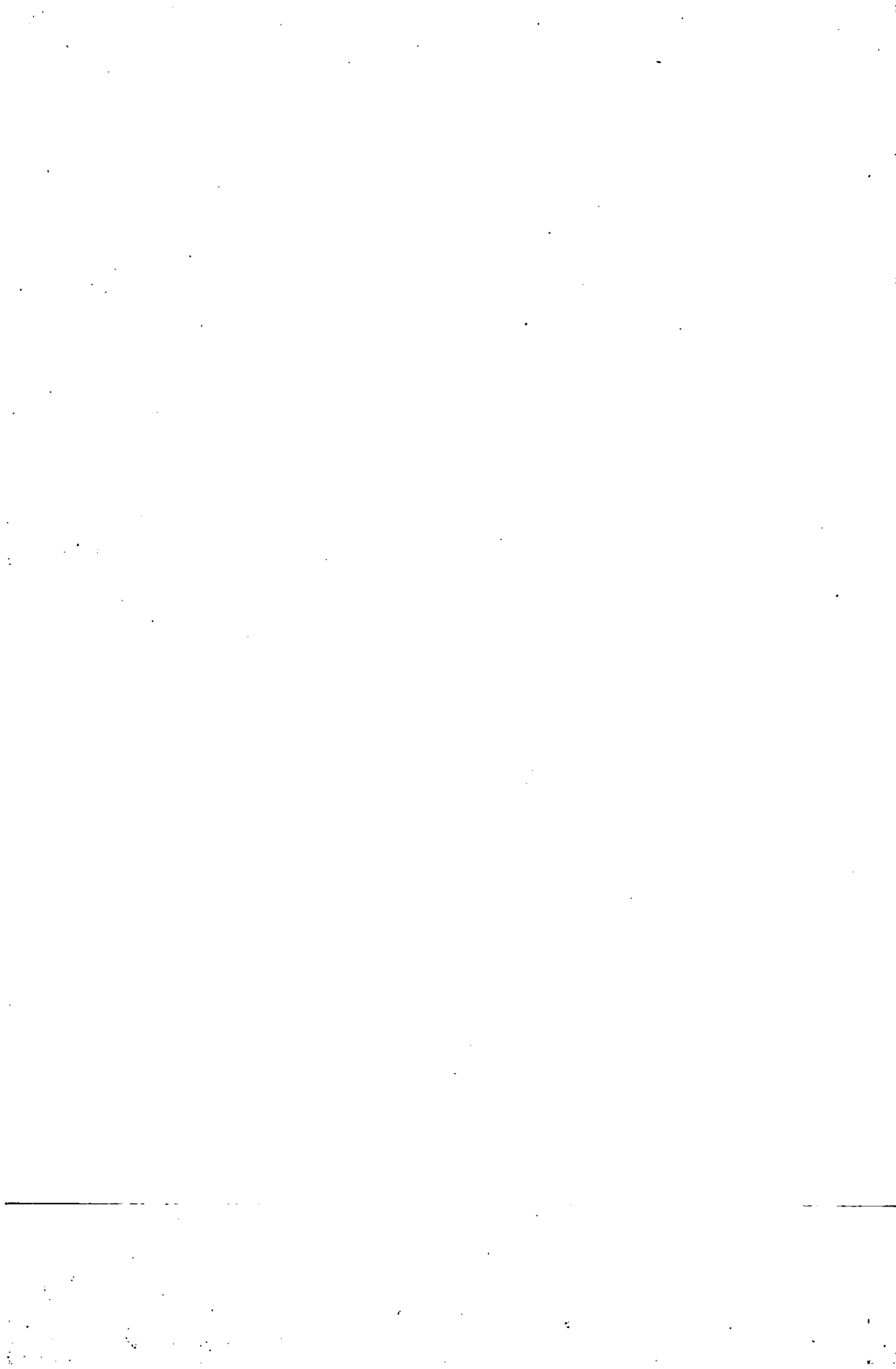

316.861

TÁRSADALOM -
TUDOMÁNYI ■
KÖZLEMÉNYEK

1972|3

TÁRSADALOM- TUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

3

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET/1972

Tartalom

<i>Szelényi Iván: A vidéki értelmiség mobilitása</i>	3
<i>Krisztov Lazo: Együttműködési törekvések a Balkánon a II. világháború előtt</i>	27
<i>Kolosi Tamás: Társadalmi struktúra és a szociológia megismerési modelljei</i>	63

VITA

✓ Hozzászólás Márkus István családcentrikus szövetkezetpolitikai elképzeléseihez (<i>Csizmadia Ernő</i>)	85
✗ Agrártársadalmunk megítéléséről (<i>Zsarnóczai Sándor</i>)	90
✗ Megjegyzések egy tanulmány szemléletéhez (<i>Gulyás Pál</i>)	103

TÁJÉKOZÓDÁS

Szociológiai vizsgálat fiatal leningrádi mérnökök körében (<i>Földvári Tamás</i>)	108
A nyugatnémet munkásosztály struktúraváltozásai (<i>H. Jung</i> cikkét ismerteti <i>Pál László</i>)	116

INTÉZETI HÍREK

Vita és kerekasztal-beszélgetés a kispolgárságról és a kispolgári ideológiáról (<i>Hüvely István</i>)	129
Az államigazgatási (hatósági) elemek alakulása a lakásbérleti jogviszonyban 1920 és 1971 között (<i>Dr. Holló András—Dr. Verebélyi Imre</i>)	133

A vidéki értelmiség mobilitása

Folyóiratunk hasábjain már foglalkoztunk a Társadalomtudományi Intézetnek a vidéki értelmiség körében 1969-ben végzett szociológiai vizsgálatával. Az 1971/1. számunkban Módra László—Szelényi Iván Egy szociológiai vizsgálat ismertetése címmel számolt be a felmérés körülményeiről, tartalmáról, módszertani problémáiról; lapunk 1972/2. számában pedig — a vizsgálat eredményeit feldolgozó tanulmányok közül — Ak-szentievics György cikkét közöltük a vidéki értelmiség társas kapcsolatairól. Szelényi Iván következő tanulmánya, ugyancsak e felmérés anyagára támaszkodva, a vidéki értelmiség mobilitásával összefüggő kérdésekkel foglalkozik. A vizsgálat erre vonatkozó adatai és a szerző eredeti — részletesebb — tanulmánya. A vidéki értelmiség helyzete című intézeti kiadványsorozat IV. kötetében jelent meg.

A mobilitás, a társadalom nyitottsága a szocialista társadalom alapvető értékei közé tartozik. Ez a nyitottság azt jelenti, hogy szocialista viszonyok között az egyénnek a társadalomban elfoglalt helye nem a származástól, hanem a képességektől és a szakismerettől függ. A termelési eszközök magántulajdonának megszüntetésével e cél megvalósítása felé hatalmas lépést tettünk: megszüntettük a társadalmi előnyök, illetve hátrányok nemzedékről — nemzedékre történő átöröklődésének a tőkés társadalmakban kialakult legdöntőbb tényezőjét. Ugyanakkor az elmúlt két évtized tapasztalatai megtanítottak bennünket arra is, hogy a termelési eszközök magántulajdonát megszüntető társadalmakban is kialakul a társadalom sajátos hierarchizáltsága, ami nem pusztán az anyagi javakhoz való hozzájutás esélyei szempontjából differenciálja a társadalom egyes tagjainak helyzetét, de bizonyos mértékben meghatározza a társadalmon belüli mozgáslehetőségeket is. Minden különösebb szociológiai vagy statisztikai felmérés nélkül is tisztában vagyunk azzal, hogy a mai társadalom nem maradéktalanul nyitott: a munkás-, paraszt- vagy értelmiségi családban születő gyermekek esélyei különbözőek, hogy maguk munkássá, paraszttá vagy értelmiségivé váljanak, de különböző a valószínűsége annak is, hogy a falun vagy városban születettek életüket városban éljék stb. Mindennapi tapasztalataink arra is megtanítottak bennünket, hogy az idő múlásával társadalmunkban megváltoztak a mobilitás jellemzői; a felszabadulást követő néhány esztendő rendkívül gyors helyváltoztatásait a mobilitás újabb,

sok szempontból szervezettebb és talán lassúbb folyamata váltotta fel, amit egyesek éppenséggel kritikai élel, társadalmunk bezáródásának jeleként értékelnek.

Mindez indokolta, hogy az elmúlt évtizedben hazánkban — akárcsak a többi kelet-európai szocialista országban — a társadalomkutatók kitüntetett figyelemben részesítették a társadalmi mobilitás jelenségét. Magyarországon az első átfogó mobilitásvizsgálatot 1963-ban a KSH Közgazdasági Főosztálya végezte,¹ amelyet 1963—1964-ben a Népeségtudományi Kutató Intézet felméréssorozata követett.² E két KSH-vizsgálat — amelynek eredményeire a következőkben még többször hivatkozunk — rendkívül alaposan tárta fel a magyar társadalom rétegződésének és átrétegződésének jellemzőit. E két kutatáshoz kapcsolódva azonban jó néhány más szociológiai felmérés is vállalkozott a mobilitás vizsgálatára, hogy a KSH-vizsgálatok általános tendenciáit egy-egy részterületen szembesítse a valósággal. Így indokolt volt, hogy 1969-ben a vidéki értelmiség helyzetét vizsgáló intézeti szociológiai kutatás során mi is foglalkozzunk a társadalmi mobilitás kérdéseivel. Az említett két KSH-vizsgálat szolgáltatott ugyan adatokat az értelmiség mobilitási jellemzőivel kapcsolatban is, a Társadalomtudományi Intézet felmérése viszont nagyobb mintán (a két KSH-felmérésben 568, illetve 551 vidéki értelmiségi kikérdezésére került sor, míg a mi mintánkban 1223-ra), részletesebb kérdőív segítségével frissebb információkat biztosított.

A Társadalomtudományi Intézetben végzett kutatás során információkat gyűjtöttünk a vidéki értelmiség „vertikális mobilitásáról”. A vertikális mobilitás vizsgálatánál olyan feltevésből indultunk ki, hogy a társadalom „egymás fölé”, illetve „alarendelt” rétegekből épül fel, s azt tanulmányoztuk, milyen átmenetek mutathatók ki a rétegek e hierarchikus rendjében. A vidéki értelmiség esetében ez azt jelenti, hogy igyekeztünk kimutatni, milyen társadalmi rétegekből származnak a különböző foglalkozású értelmiségiek, illetve, milyen esélyük van azoknak, hogy értelmiségivé váljanak, akik pályafutásukat nem értelmiségiként kezdték. A szociológia terminus technikusával *inter-*, illetve *intragenerációs mobilitásnak* nevezett folyamatok elemzésénél a korábbiaknál részletesebb adatokat nyertünk az értelmiség belső rétegződéséről, nagyobb mintánk lehetővé tette, hogy kimutassuk, miként alakul a különböző foglalkozású, iskolai végzettségű, életkorú értelmiségiek mobilitása. Az értelmiségnek mint társadalmi rétegnek a nyitottságát jellemzi továbbá, hogy az értelmiségi családok mennyire homogének rétegződési szempontból, ezért vizsgáltuk, hogy az értelmiségi foglalkozásúak milyen házastársat választottak maguknak, illetve gyermekeiket milyen pályára szánják. E kérdéscsoportokkal kapcsolatban is rendelkezünk már bizonyos ismeretekkel korábbi vizsgálatokból, most azonban — elsősorban az ún. *házassági mobilitás* kérdéséről — minden megelőzőnél részletesebb és alaposabb információkat szereztünk. Végül a korábbi mobilitásvizsgálatokhoz képest jórészt új elemet jelentett a Társadalomtudományi Intézet vizsgálatában, hogy ez alkalommal részletesen foglalkoztunk az értelmiség földrajzi mobilitásával, térbeli származásával és költözési szándékaival is, s ennek során kísérletet tettünk a földrajzi és a vertikális mobilitás kölcsönös összefüggéseinek értelmezésére.

A VERTIKÁLIS TÁRSADALMI MOBILITÁS*

1. A NEMZEDÉKEK KÖZÖTTI (INTERGENERÁCIÓS) MOBILITÁS

a) Az intergenerációs mobilitás fokának általános értékelése

A szocialista forradalom egyik legfontosabb eredményének éppen azt tekintettük, hogy utat nyitott a munkás- és parasztszármazásúak számára az értelmiségivé váláshoz: tudjuk, hogy a felszabadulást követő néhány évben értelmiségünk társadalmi származás szerinti összetétele radikálisan átalakult (s nem kismértékben a munkásoknak és parasztoknak értelmiségi állásokba történt „kiemelése” révén). Mindkét említett KSH-vizsgálat úgy találta, hogy a munkás- és parasztszármazásúak aránya a vidéki értelmiség körében 70 százalék körül alakult.³ A Társadalomtudományi Intézet vizsgálatában a munkás- és parasztszármazásúak aránya alacsonyabb, a megkérdezetteknek mindössze 61,3 százaléka származott munkás- vagy parasztszaládból. Ez a csaknem 10 százalékos különbség magyarázatot kíván.

A KSH-adatok és a mi felmérésünk adatai között mutatkozó 10 százalékos különbségnek csak kisebb része — 2—3 százalék — magyarázható az- zal, hogy az 1963 és 1969 között munkába lépő értelmiségiek között a korábbinál viszonylag kevesebb volt a munkás-, illetve parasztszármazású. A különbség nagyobbik részét azzal magyaráznánk, hogy a Társadalom- tudományi Intézet kutatása nem volt országosan reprezentatív, mivel há- rom viszonylag fejlett megye értelmiségével foglalkozott: Borsod a leg- iparosodottabb, Csongrád viszont a legurbanizáltabb megye, Bács-Kiskun kedvezményezett helyzetét pedig jórészt Budapesthez való közelsége indo- kolja. Biztosra vehető, hogy például Szabolcs-Szatmárban vagy Zalaiban az országos átlaghoz hasonló, vagy annál nagyobb arányban találhatók az értelmiségiek között munkás- és főként parasztszármazásúak.

Vidéki értelmiségi vizsgálatunk eredményeit a mobilitás mértékével kapcsolatban összefoglalóan értékelve megállapíthatjuk, hogy a KSH or- szágosan reprezentatív mobilitásvizsgálatainak eredményeit ismerve réalís- nak tűnik, hogy a vizsgált területen élő értelmiségieknek valamivel több mint 60 százaléka származott a hatvanas évek legvégén munkás- és pa- rasztszaládból. E három megyében a munkás- és parasztszármazású érte- lmiségiek aránya valamelyest kisebb, mint országosan és minden bizonnyal kisebb, mint 5—10 évvel ezelőtt volt ugyanezekben a megyékben.

b) A vidéki értelmiség különböző csoportjainak intergenerációs mobilitása

A mobilitásnak az előző pontban ismertetett általános mértéke termé- szetesen nagyon különböző az értelmiség egyes csoportjainál. Adataink le- hetővé teszik, hogy a különböző foglalkozású, beosztású és iskolai végzett- ségű értelmiségieknél elemezzük, hogy apjuk milyen foglalkozású és isko- lai végzettségű volt. E részletesebb elemzésre már csak azért is érdemes vállalkoznunk, mert így kiderülhet, hogy elsősorban milyen értelmiségi

* A vidéki értelmiség vertikális társadalmi mobilitásáról Szerdahelyi Edit készített tanulmányt, amelynek bizonyos részeit e dolgozatban felhasználtuk.

foglalkozásokba tudnak a munkás- és parasztszármazásúak beáramlani; másrészt, hogy mennyire váltak a vertikálisan mobilak maradéktalanul értelmiségivé, abban az értelemben is, hogy megszerezték az értelmiségi léthez definíció szerint is szükséges iskolai végzettséget, illetve szakképzettséget.

Induljunk ki mindenekelőtt a különböző foglalkozási csoportok származás szerinti összetételéből, s vizsgáljuk meg, mely értelmiségi foglalkozásokban különösen magas, illetve különösen alacsony a munkás- és parasztszármazásúak aránya.

A következőkben a főbb foglalkozási csoportok társadalmi eredet szerinti összetételét mutatjuk be. A foglalkozási csoportokat úgy rendeztük sorba, hogy az első helyre a legzártabb, vagyis a legtöbb értelmiségi származásúval és a legkevesebb munkás- és parasztszármazásúval rendelkező csoportokat tettük.

Az egyes foglalkozási csoportok származás szerinti megoszlása
%-ban

A megkérdezettek foglalkozása	Apjuk foglalkozása					összesen	esetszám
	vezető értelmiségi	egyéb szellemi	munkás	mezőgazd. fizikai	összesen		
Orvos	35,4	21,2	18,9	24,5	100,0	127	
Egyetemi oktató	30,8	15,4	34,6	19,2	100,0	53	
Középiskolai tanár	30,0	12,4	24,8	32,8	100,0	143	
Ált. isk. pedagógus	27,4	14,3	35,9	22,4	100,0	223	
Gazdasági vezető	18,6	19,6	40,0	21,8	100,0	187	
Műszaki	17,0	13,9	52,7	16,4	100,0	142	
Agronómus	20,5	9,8	22,0	47,7	100,0	84	
Tanácsi dolgozó	14,9	9,5	27,0	48,6	100,0	79	
Politikai vezető	—	10,7	46,4	42,9	100,0	29	

A várakozásnak megfelelően az orvosok a leginkább „fehérgalléros” származásúak (itt „fehérgalléroson” értve minden szellemi dolgozót), és az államigazgatásban dolgozó tanácsi és politikai vezetők között található legnagyobb arányban munkás- és parasztszármazásúak (a politikai vezetők nagyjából munkás-, a tanácsi vezetők pedig elsősorban parasztcsaládból származnak). Érdekes, hogy az előző táblázatban közölt „rangsorban” a pedagógusok (sőt még külön az általános iskolai tanárok is) megelőzik a mérnököket és agronómusokat. E jelenségre azért kell felfigyelnünk, mert tartja magát az a vélemény — amely a felszabadulás előtt minden bizonynyal igaz volt —, hogy a pedagógus pálya az értelmiségivé válás feltételezetten többgenerációs folyamatának első lépése, más szavakkal: munkásból vagy parasztból leginkább pedagógus lesz, és majd az ő gyermekeiből lesz orvos, mérnök vagy jogász. Adatainkból úgy tűnik, hogy mindmáig az orvosi a leginkább „második generációs” értelmiségi foglalkozás — az orvosok 56,6 százaléka származik értelmiségi családból —, a mérnökök, agronómusok, valamint államigazgatásban dolgozók körében viszont az át-

lagosnál lényegesen nagyobb arányban találhatók fizikai dolgozók gyermekei (a mérnökök 69,1 százaléka, a politikai vezetők 89,3 százaléka).

A felszabadulás előtti körülményekhez képest tehát nem pusztán a munkás- és parasztszármazású értelmiségiek aránya változott meg, hanem *változás következett be az értelmiségivé válás útjaiban is*, ami a hatalom kérdéseivel függ össze. A fizikai dolgozók gyermekei az átlagosnál nagyobb arányban a politikai és gazdasági döntéseket hozó pozíciókban találhatók. Ez egyébként a korábbiaknál is egyértelműbben derül ki, ha nem a foglalkozás, hanem a beosztás szerint vizsgáljuk meg a vidéki értelmiségiek származási összetételét:

A megkérdezettek beosztása	Az apa foglalkozása		
	(Százalékban)		
	szellemi dolgozó	ipari munk.	mezőgazdasági fizikai
Felsőszintű vezetők	24,1	36,0	30,7
Beosztott értelmiségiek	42,4	28,1	24,5

Vagyis, míg a felsőszintű vezetőknek mindössze 24,1 százaléka szellemi dolgozó gyereke, az ilyen származásúak aránya a beosztott értelmiségieknél már 42,4 százalék. E jelenségre azért fontos felhívni a figyelmet, mert értelmiségünk társadalmi összetételét vizsgálva hajlamosak vagyunk — s egyébként joggal — annak viszonylagos zártságát hangsúlyozni, kiemelni azt, hogy még ma is lényegesen nagyobb az értelmiségi származásúak esélye, hogy értelmiségivé váljanak, mint az egyéb társadalmi rétegekből származóknak.⁴ Amint azonban a most közölt adatokból is meg tudjuk állapítani, *e zártság éppen a hatalommal közvetlenebb kapcsolatban álló szakmáknál és a legfőbb döntési lehetőségeket biztosító beosztásban levőknél a kisebb.*

E jelenség a munkáshatalom elvére épülő társadalom értékei szempontjából egyértelműen pozitívként értékelhető. Ha viszont megvizsgáljuk a mintánkba került vidéki értelmiségiek iskolai végzettségét, akkor tapasztaljuk, hogy a nem értelmiségi származásúak körében nagyobb azoknak az aránya, akik mind ez ideig nem szerezték meg az értelmiségi státushoz általában elvárt iskolai végzettséget. Míg a vezető állású, vagy értelmiségi családból származók valamivel több mint 80 százaléka egyetemi diplomával rendelkezik, addig a fizikai dolgozó családból származók körében az egyetemre végzettek aránya 60 százalék körül mozog (a szakmunkás szülők gyermekeinél az arányszám 65,9 százalék, a segédmunkások gyermekeinél 52,2 százalék, a parasztszármazásúaknál 62,6 százalék), továbbá a csak érettségizettek, vagy annál is alacsonyabb iskolai végzettséggel rendelkezők aránya a fizikai dolgozó családból származóknál kétszer akkora, mint az értelmiségi származásúak esetében. Természetesen ugyanez a tendencia figyelhető meg, ha a mintánkba került értelmiségiek iskolai végzettségét apjuk iskolai végzettségével hasonlítjuk össze: a csupán 6 elemi végzett apák értelmiségi gyermekeinek 60 százaléka szerzett diplomát, diplomás szülők értelmiségivé vált gyermekeinek viszont valamivel több mint 90 százaléka.

Tény az, hogy míg a paraszt- és munkásszármazású értelmiségiek több mint egyharmadának, addig az értelmiségi származású válaszadóink alig egyötödének nincs az értelmiségi foglalkozáshoz többnyire megkívánt iskolai végzettsége; ez nyilvánvalóan azzal indokolható, hogy a munkás- és parasztszármazásúak lényegesen nagyobb arányban vannak vezető állásban, mint az értelmiségi származásúak, főként pedig olyan államigazgatási és gazdasági vezetői pozícióban, amelyben nem követelték meg az egyetemi szintű végzettséget. Mivel azonban mind az államigazgatásban, mind a gazdasági vezetésben dolgozóknak egyre több speciális szakismeretet igénylő feladatot kell megoldaniuk, nem elképzelhetetlen, hogy a jövőben ilyen munkakörök esetében is egyre inkább megkövetelik a felsőfokú iskolai végzettséget. Ez, a politikai és gazdasági szakigazgatás kívánatos fejlődéséhez szükséges változás, viszont veszélyeztetheti az értelmiségen belül a munkás- és parasztszármazásúak arányát. Ezért, ha lehetséges, még a korábrinál is sürgetőbb feladat a munkás- és parasztszármazásúak továbbtanulási esélyeinek javítása.

2. A NEMZEDÉKEN BELÜLI (INTRAGENERÁCIÓS) MOBILITÁS

Az előzőkben felvázoltak pontosabb és árnyaltabb értelmezéséhez meg kell vizsgálnunk a vidéki értelmiség intragenerációs mobilitását is, ki kell tehát mutatnunk, hogy pályafutásuk során a vidéki értelmiség mely csoportjai változtatták meg foglalkozásukat, kik voltak azok, akik életük során voltak fizikai dolgozók is, és végül, milyen további mobilitási szándékaik, terveik vannak.

a) A foglalkozásváltoztatások gyakorisága

Vidéki értelmiségieinknek átlagban körülbelül két foglalkozása volt eddigi pályafutása során, ettől az átlagtól azonban a különböző értelmiségi foglalkozások jelentősen eltérnek. Emeljük ki az e vonatkozásban egymástól leginkább különböző foglalkozásokat, vizsgáljuk meg, hogy e néhány kiemelt foglalkozáson belül mekkora az eddigi életük során csak egy, illetve négy vagy annál is több foglalkozást űzők aránya:

Foglalkozási ág	Csak egy	Négy vagy annál is több
	foglalkozása volt	
Államigazgatásban dolgozók	7,2	39,9
Gazdasági vezetők	6,1	39,9
Egészségügyi dolgozók	74,0	0,8

A műszakiak és a pedagógusok e sorban a gazdasági vezetők és az egészségügyiiek között foglalnak helyet, a műszakiak inkább a gazdasági vezetőkhez, a pedagógusok pedig inkább az egészségügyiiekhez állnak közelebb. A különböző értelmiségi foglalkozások között kimutatható nagy különbséget azonban nem szabad túlértékelnünk (a különbség egyrészt különböző okokkal magyarázható, másrészt, mást is jelent). Kézenfekvő a

feltevés — és a következő pontban bizonyítjuk is — , hogy az államigazgatási és a gazdasági vezetők körében a legmagasabb azoknak az aránya, akik pályájukat munkásként vagy parasztként kezdték. Itt tehát a több foglalkozás társadalmi rétegváltozást is jelentett, ami sokkal ritkábban fordult elő például a pedagógusok, de különösen az orvosok körében. Másrészt az államigazgatási és a gazdasági vezetők esetében — éppen azért, mert e foglalkozásokban a szakmásodás kevésbé haladt még előre — mást jelent a „több foglalkozás”. Ha a pártmunkásból tanácsi vezető vagy vállalati igazgató lesz, akkor úgy érzékeljük, hogy megváltozott a foglalkozása, holott valószínűleg kevesebbet változik a munkája vagy életkörülménye, mintha mondjuk egy vidéki körzeti orvos kórházi orvosá válik, pedig az utóbbi esetben eszünkbe sem jut arra gondolni, hogy az orvos megváltoztatta foglalkozását. E fenntartások ellenére az adatainkban jelentkező különbségek elég nagyok ahhoz, hogy megállapítsuk: vidéki értelmiségünk intragenerációs értelemben legmobilabb rétegét az államigazgatási dolgozók és a gazdasági vezetők alkotják.

A foglalkozásváltoztatások gyakorisága egyébként meglehetősen különböző vidéki értelmiségünk egyes *korcsoportjaiban*. Azt várhatnánk, hogy annál több foglalkozása volt valakinek, minél idősebb. De ezt a mindennapi logikának megfelelő feltevést adataink nem igazolják. Éppenséggel az idősebb középkorú férfiak — a felvétel időpontjában 40—49 évesek — bizonyultak ebből a szempontból a legmobilabbnak; 35,1 százalékuknak volt már négy vagy több foglalkozása. Az ennyire mobilak aránya az 50—59 éves férfiak körében (bár statisztikailag nem szignifikánsan) már alacsonyabb, 32,3 százalék, a nyugdíjkorban levő férfiaknál pedig csak 22,4 százalék. (Ez utóbbi adat értékelésével is vigyáznunk kell, a megfigyelt esetek kis száma miatt!). Mivel pedig a fiatalabb középkorúak — a felvétel időpontjában 30—39 évesek — között a csak egy foglalkozással rendelkezők aránya csaknem kétszer akkora, mint az idősebb középkorúak között — , nem tartjuk valószínűnek, hogy a felvétel időpontjában harmincas éveikben járók tíz év alatt „utánozni tudnák” az előtűk járó korcsoport mozgékonyosságát. (Ehhez kb. 20 százalékuknak kétszer vagy többször kellene foglalkozást változtatnia egyetlen évtized alatt!)

Statisztikai elemzéseknél sokszor nem csupán az az érdekes, hogy milyen változók között mutatható ki összefüggés, hanem tanulságos lehet, ha két változó — várakozásainkkal ellentétben — nem függ össze egymással. Ebből a szempontból érdemes felhívni a figyelmet arra a jelenségre, hogy a megkérdezettek jelenlegi lakóhelye és korábbi foglalkozásainak a száma között nincs érdemleges kapcsolat. Ezt azért tartjuk meglepőnek, hiszen tudjuk, hogy a falusi és a városi értelmiség foglalkozási összetétele meglehetősen különbözik⁵ — a falvakra inkább az államigazgatásban dolgozó és az átlagosnál lényegesen több foglalkozást betöltött értelmiségiek viszonylag nagy súlya jellemző. Falun, kis- és nagyvárosban azonban a megkérdezettek valamivel több mint egyharmadának volt eddigi pályafutása során csupán egy foglalkozása. Az átlagosnál mobilabb foglalkozások túlsúlyával jellemezhető falusi értelmiség átlagos foglalkozásváltoztatási gyakorisága két módon magyarázható: a falusi államigazgatási dolgozók kevésbé mobilak, mint a városiak, és (vagy) a fa-

lusi orvos és pedagógus értelmiség alig változtatja foglalkozását élete során. Jelenlegi adataink nem engedik meg, hogy ellenőrizzük, e két okra milyen arányban vezethető vissza a falusi értelmiségiek átlagos foglalkozásváltoztatási gyakorisága.

b) Foglalkozásváltoztatás és rétegváltás

Mint már említettük, a foglalkozásváltoztatások gyakorisága önmagában még nem jelent vertikális társadalmi mobilitást, a társadalmi hierarchián történő helyváltoztatást. A pályájuk során több foglalkozással rendelkező értelmiségiek jelentős része csak értelmiségi foglalkozásokban dolgozott, pedagógusból vagy orvostól tanácsai tisztviselő, vagy gyárigazgatóból pártmunkás lett stb. Ezért közelebbről is tanulmányoznunk kell a foglalkozásváltoztatással kapcsolatos adatainkat, és ki kell mutatnunk, hogy kik kezdtek pályájukat nem értelmiségiként, illetve ehhez kapcsolódóan, kik azok, akik a meghatározott iskolai végzettség és szakképzettség nélkül kerültek értelmiségi munkakörbe (még ha *utólag* meg is szerezték ezt a képesítést).

Mindenekelőtt vizsgáljuk meg, hogy a foglalkozásváltoztatás milyen mértékben jelentett a vizsgáltak körében rétegváltoztatást, és a társadalmi hierarchián bekövetkezett vertikális mozgásokban milyen szerepet játszott az intragenerációs mobilitás az intragenerációs mobilitáshoz viszonyítva.

A három megye vidéki értelmiségének 20 százaléka volt pályája kezdetén munkás vagy mezőgazdasági fizikai dolgozó, vagyis bár átlagosan minden értelmiséginek két foglalkozása volt, csupán minden negyedik változtatta meg társadalmi rétegét felnőtt korában, szakmai pályafutása során. Továbbá, mivel a munkás- és parasztszármazásúak aránya a vizsgált körben összesen 61 százalék, feltételezve, hogy a pályájukat munkásként vagy parasztként kezdők túlnyomó többségének apja is munkás, illetve paraszt volt, azt mondhatjuk, hogy e 61 százaléknak legalább a kétharmada (és az minimálisan a vizsgált vidéki értelmiségiek 40 százaléka) az iskolai oktatás során vált mobillá, s a munkás- és parasztszármazásúaknak csak kisebbség fele (legfeljebb egyharmada) került más társadalmi csoportba felnőtt korában.

Vizsgálatunk e tekintetben azonos eredményt mutatott a Népeségtudományi Kutató Intézet 1963—1964-ben végzett vizsgálatának eredményeivel. A KSH-adatok szerint azonban valamivel nagyobbra lehet becsülni az intragenerációs mobilitás szerepét a társadalmi rétegváltoztatásban. Ez ismét azt látszik igazolni, hogy az elmúlt fél évtized alatt, ha volt csökkenés a mobilitás fokában, úgy az elsősorban az intragenerációs mobilitás lelassulásának tulajdonítható.

Bármennyire körülményes is módszertani okok miatt az inter- és intragenerációs mobilitás fokának az összehasonlítása, és annak kimutatása, hogy az intragenerációs mobilitás milyen szerepet játszhatott az intergenerációs értelemben vett társadalmi rétegváltoztatásban, annyit a KSH adatokkal egybehangzóan megállapíthatunk, hogy általában a munkás- és parasztszármazásúakból értelmiségivé válók *nagyobb része* már első foglalkozásában értelmiségiként helyezkedik el. A Társadalomtudományi Intézet vizsgálata alapján annyiban tehetjük árnyaltabbá ezt a képet,

hogy megállapítjuk: minden valószínűség szerint ez az általános tendencia *nem* érvényesül az államigazgatásban és gazdasági vezetésben dolgozó értelmiségieknél, az ilyen foglalkozású munkás- és parasztszarmazásúak fele pályafutását maga is munkásként vagy mezőgazdasági fizikai dolgozóként kezdte.

A nemzedékek közötti és a nemzedéken belüli mobilitásmutatók hányadosának értékeihez hasonló sorrendet figyelhetünk meg a különböző foglalkozási csoportok között, ha azt vizsgáljuk meg, hogy e foglalkozási csoportokban miként alakul az első foglalkozásukban munkásokként, illetve mezőgazdasági fizikai dolgozókként elhelyezkedők aránya.

A jelenlegi foglalkozás	Az első foglalkozásukban munkások és parasztok aránya (%-ban)
Egészségügyiek	5,5
Pedagógusok	10,4
Műszakiak	26,9
Gazdasági vezetők	29,6
Államigazgatási dolgozók	40,6

Az intragenerációs mobilitás foka szerint a különböző foglalkozások között kialakuló sorrend nagyjában és egészében megegyezik az intergenerációs mobilitásnál megfigyelt sorrenddel, azzal a különbséggel, hogy a műszakiak és a gazdasági vezetők helyet cserélnék. A szülők foglalkozását tekintve a munkás- és parasztszarmazásúak aránya nagyobb a műszakiak körében, mint a gazdasági vezetők között, ezzel szemben a gazdasági vezetők között valamivel nagyobb az első foglalkozásában munkásként vagy parasztként dolgozók aránya, mint a műszakiak körében.

Már az intergenerációs mobilitás elemzése kapcsán felhívtuk a figyelmet arra, hogy a munkás- és parasztszarmazásúak aránya nagyobb a magasabb beosztásban levők körében — s most ugyanezt a tendenciát figyelhetjük meg az intragenerációs mobilitásnál is, sőt, még élesebben. A felsőszintű vezetők között az első foglalkozásukban munkások vagy mezőgazdasági fizikai dolgozók aránya 32,6 százalék, viszont a beosztott értelmiségieknél ez az arányszám csupán 12,6 százalék.

Említésre méltó továbbá, hogy valamennyi korcsoport közül — a felmérés időpontjában — a 40—49 éves férfiak nemzedékén belül legerősebb a társadalmi átrétegződés tendenciája. Ebben a korosztályban a legmagasabb (36 százalék) az első foglalkozásukban munkások vagy parasztok aránya (ugyanaz az arányszám az összes többi értékelhető korcsoportban 20 százalék körül mozog, vagy annál is kisebb!) A korábbi elemzés során már láttuk, hogy a 40—49 évesek, akiket idősebb középkorúaknak neveztünk, s ezen belül is elsősorban a férfiak, voltak foglalkozásaik számát tekintve a legmobilabbak. Most kiderült, hogy körükben a legmagasabb az intragenerációs mobilitás mutatója is. E jelenség okával — mivel a jelenleg rendelkezésre álló adatok alapján végleges válasz még nem adható — további kutatásban kellene foglalkoznunk.

A felmérésünk során nyert adatok lehetővé teszik, hogy foglalkozzunk

az iskolai és a szakmai pályafutás kapcsolatával is. Bizonyos értelemben az intragenerációs mobilitás sajátos mutatójának tekinthetjük azt, hogy a megfelelő iskolai végzettség, a szakképzettség megszerzése mennyire előfeltétele az értelmiségi munkakörbe kerülésnek, továbbá, hogy az értelmiség mely rétegén belül tapasztalható elsősorban, hogy meghatározott képzettség nélkül kezd el értelmiségi pályáját (még ha a későbbiek során szakképzettséget szereznek is.) E jelenség vizsgálata során általában az intragenerációs mobilitással kapcsolatban elmondottakkal jutunk egybehangzó eredményre, de felfigyelhetünk néhány új jelenségre is.

Vizsgáljuk meg mindenekelőtt, hogy a különböző foglalkozási csoportokban miként alakul azok aránya, akik a diplomájukat első értelmiségi foglalkozásba kerülésük után szereztek meg. A már elmondottak alapján nem meglepő, hogy a már értelmiségi állásban diplomát szerzők legnagyobb aránya az államigazgatásban dolgozók között van (39,6 százalékuk esik ebbe a kategóriába), arra viszont nem számíthatunk, hogy ezen arányszám tekintetében a második helyen a viszonylag kis intragenerációs mobilitással jellemzett pedagógusok vannak (26,2 százalékkal). az intragenerációs értelemben sokkal mobilabb gazdasági vezetők pedig (12,1 százalékkal) lényegesen mögéjük szorulnak. Az értelmiségi munkakörbe kerülés után diplomát szerző pedagógusok magas arányát nyilván a képzés nélküli pedagógusok alkalmazása magyarázza; egyben indokolva, hogy miért lehet ez az arányszám olyan magas egy intragenerációsan kevésbé mobil csoportban, hiszen sokan minden bizonnyal közvetlenül középiskolai tanulmányaik befejezése után helyezkedtek el (és helyezkednek el még ma is), viszont a jogszabályok kényszerítő hatására rövidesen képesítést szereznek. Nehezebb magyarázatot találunk a „megkésve diplomát” szerzők alacsony arányszámára a gazdasági vezetők körében. Ha mégis kutatjuk e jelenség okait, fel kell figyelnünk arra, milyen nagy a diplomával egyáltalán nem rendelkezők aránya a gazdasági vezetők között. (Csak minden második gazdasági vezetőnek van diplomája, holott például az államigazgatásban a vezetőknek csak alig több mint egyharmada nem diplomás.) A könnyebb áttekinthetőség érdekében, az eddig ismertetett adatokat foglaljuk össze egy táblázatban!

Foglalkozási ág	Diplomát első értelmiségi foglalkozásuk után megszerzettek aránya százalékban	
	Diplomával nem rendelkezők	Diplomával rendelkezők
Államigazg. dolg.	35,2	39,6
Gazdasági vezetők	49,8	12,1
Pedagógusok	15,6	26,2

Ha a közölt adatokat egybevetjük azzal, hogy miként alakult az első foglalkozásukban munkásként vagy parasztként dolgozók aránya az államigazgatásban dolgozók és a gazdasági vezetők körében, elgondolkodtató eredményre jutunk. A diplomával nem rendelkezők arányát tekintve a gazdasági vezetők megelőzik az államigazgatásban dolgozókat, holott közöttük nagyobb a korábban fizikai dolgozók aránya. Sőt, míg az állam-

igazgatásban dolgozók körében a korábban fizikai dolgozók száma meghaladja a jelenleg diplomával nem rendelkezőkét, addig a gazdasági vezetőknel a diplomával nem rendelkezők száma lényegesen nagyobb a korábban nem értelmiségi dolgozóknál. Tehát a gazdasági vezetők között nagyszámban akadnak olyanok, akik ugyan soha nem voltak fizikai dolgozók, mégis diploma megszerzése nélkül jutottak ilyen állásba. (Az a tény, hogy a gazdasági vezetők között a diplomával nem rendelkezők száma lényegesen meghaladja az első foglalkozásukban munkásként vagy parasztként dolgozókat, arra utal, hogy a gazdasági szakigazgatás lépcsőin létezik egy olyan *hivatali mobilitás*, mely során *adminisztratív dolgozók emelkednek vezető állásba*.)

Az iskolai pályafutás és intragenerációs mobilitás összefüggésére utaló adatainkból egyértelműen kiderül, hogy minél magasabb beosztásban levőről van szó, annál több közöttük azoknak a száma, akik iskolai pályafutásukban valamikor egy időre megakadtak, mert nem volt módjuk, lehetőségük tanulmányaik továbbfolytatására. Ha beosztás szerint vizsgáljuk meg, ki milyen életkorban kezdte egyetemi tanulmányait, akkor a következő adatokhoz jutunk:

Munkakör	Egyetemi tanulmányaikat	
	19 éves korban vagy korábban	30 éves korban vagy később
	kezdők aránya (százalékban)	
Felsőszintű vezetők	18,8	17,2
Beosztott értelmiségiek	44,5	7,2

Leginkább töretlen a beosztott értelmiségiek (foglalkozásukat tekintve pedig az orvosok) iskolai pályafutása, ami egyben azt is jelenti, hogy fiatal értelmiségünk nagyobb része (sőt, mondhatnánk túlnyomó többsége) akkor válik értelmiségivé, ha már megszerezte a megfelelő iskolai végzettséget. Más szavakkal megfogalmazva: *valóban szűkülnek az intragenerációs mobilitás csatornái*.

c) Továbbképzési szándék és más foglalkozás választásának vágya

Eddigi elemzésünk során a szakképzettség és a foglalkozás tényleges egybeesésének kérdésével foglalkoztunk. A probléma teljes megismeréséhez meg kell vizsgálnunk azt is, hogy az értelmiség mely csoportjai *törekse- nek* szakképzettségük emelésére, vagy egyáltalán a munkájukhoz szükséges szakképzettség megszerzésére. Továbbá — bár gondolatmenetünkhöz csak érintőlegesen kapcsolódik —, itt elemezzük azt is, hogy a megkérdezettek *miként értékelik mobilitásukat*; az értelmiség mennyire tartja megfelelőnek jelenlegi foglalkozását, és elsősorban kik azok, akik „ha újra kezdhetnék életüket”, nem a jelenlegi foglalkozásukat választanák.

Talán paradoxnak tűnik, de adataink alapján egyértelműen megállapíthatjuk, hogy *minél magasabb valakinek a szakképzettsége, annál inkább tovább akarja növelni*. A nyolc osztályt vagy annál kevesebbet vég-

zettek 68,4 százaléka, az érettségizettek 55,5 százaléka válaszolta, hogy nem akarja szakképzettségét növelni, ilyen választ a diplomásoknak csupán 46,8 százaléka adott.

Ismerve a különböző foglalkozási csoportok iskolai végzettség szerinti megoszlását, nem meglepő, hogy erre a kérdésre adott válasz alapján a következő sorrend alakult ki: a gazdasági vezetők 53 százaléka, a pedagógusok 52,7 százaléka, az államigazgatásban dolgozók 50,5 százaléka, az egészségügyiek 44,9 százaléka, a műszakiak 39,2 százaléka *nem* tervezi szakképzettségének növelését továbbképzéssel.

Az iskolai végzettség és a továbbképzési szándék közötti összefüggés ismeretében e sorrendben csupán a műszakiak és a pedagógusok helye lehetne meglepő, úgy látszik, hogy az említett paradoxon rájuk kevésbé érvényes. A műszakiak között viszonylag magas a diplomával nem rendelkezők arányszáma, de feltehetőleg ezek is elegendő ösztönzést kapnak szakképzettségük növelésére. A továbbképzés iránti szándék alacsony voltát a pedagógusok körében az magyarázhatja, hogy viszonylag kevesen vannak, akik nem rendelkeznek az állásuk betöltéséhez *megkövetelt* végzettséggel, másrészt a továbbképzést kevésbé honorálják, akár fizetés-emeléssel, akár szakmai előrelépéssel, mint más értelmiségi szakmákban.

A szakképzettség növelésére irányuló szándékkal kapcsolatos adataink szerint nem különösebben számíthatunk arra, hogy az intragenerációs mobil értelmiségiek megszüntetik a foglalkozásuk és iskolai végzettségük közötti különbséget, hiszen a diplomával nem rendelkezők többsége az átlagosnál idősebb, s ezért nehezebben is szánja rá magát a továbbtanulásra.

A tervezett *szakmai továbbképzés módja* tekintetében is számottevő különbségeket tudunk kimutatni a vidéki értelmiség egyes csoportjai között. Az egyes foglalkozási csoportok iskolai végzettség szerinti megoszlásának ismeretében természetes, hogy főként az államigazgatásban dolgozók és a gazdasági vezetők között találunk olyanokat, akik első diplomájukat akarják megszerezni (a megkérdezettek 16,2, illetve 17,8 százaléka). A műszakiak és a pedagógusok között a második diploma megszerzésére törekvők aránya nevezhető magasnak (21,2 százalék, illetve 9,3 százalék). Feltételezzük, hogy a műszakiak esetében ez a „második diploma” a közgazdasági képzettség (mérnök-közgazdász) megszerzését jelenti. Végül megjegyezzük, hogy az egészségügyi dolgozók esetében különösen azoknak az arányszáma magas, akik a tudományágukon belül szeretnének szakosodni és ezért akarnak továbbtanulni. Ott nyilván a fiatal, még szakvizsgájukat le nem tett orvosokról van szó.

Megvizsgáltuk továbbá azt is, hogy a vidéki értelmiség különböző csoportjai *ténylegesen* milyen irányban képezik tovább magukat (az előző adatok a továbbképzési *szándéokra* vonatkoztak).

A tényleges továbbképzés és a továbbtanulási szándék egybevetése meglehetősen meglepő eredményre vezet. Általános tapasztalat, hogyha az embereket szándékaikról kérdezzük, *többet* mondanak, mint amennyit tesznek. Ez a tapasztalat azonban éppen a kérdés szempontjából legproblematikusabb két foglalkozási csoport — az államigazgatásban dolgozók és a gazdasági vezetők — esetében nem válik be, az ilyen foglalkozásúak között többen válaszolták, hogy nem akarják továbbképezni magukat,

mint amennyien ténylegesen továbbtanulnak. Ugyanez áll egyébként a pedagógusokra is, és csupán a műszakiak esetében haladja meg a magukat nem képezők száma a tovább tanulni nem is akarók számát. Ezt az ellentmondást valószínűleg az magyarázza, hogy éppen az ilyen válaszokat adók között (államigazgatásban dolgozók, gazdasági vezetők és pedagógusok) a legmagasabb azoknak az aránya, akik ideológiai-politikai továbbképzésben részesülnek, s ezt válaszukban nem tekintették „szakmai továbbképzésnek”.

Az államigazgatásban dolgozók és a gazdasági vezetők közül viszonylag sokan választották, hogy ha lehetőségük lenne rá, új szakmát választanának. Nézzük meg részletesebben is ezeket az adatokat az értelmiség különböző foglalkozási csoportjainál.

Foglalkozási ág	A lehetőség szerint más hivatást választók aránya (%)
Gazdasági vezetők	36,8
Államigazg. dolg.	30,6
Műszakiak	21,1
Pedagógusok	17,2
Egészségügyiek	10,2

A különböző foglalkozási csoportok között tehát számottevő (és több esetben is szignifikáns) különbségeket mutathatunk ki. Az államigazgatásban dolgozók és a gazdasági vezetők esetében a más foglalkozás választása valószínűleg a hagyományos értelmiségi foglalkozások vonzerejéről tanúskodik, illetve arra utal, hogy az államigazgatásban dolgozók és a gazdasági vezetők egy része nem tartja saját szakmáját „értelmiséginek” vagy talán szakmának sem. Érdekes továbbá — s ismét ellentmond a mindennapi tapasztalatainkból oly szívesen és oly gyorsan levont általánosításainknak —, hogy a más szakmát választók aránya milyen alacsony a pedagógusok között, sőt kisebb, mint a műszakiaknál. Tulajdonképpen a „más hivatást” választó pedagógusok 17,2 százalékából még további 5 százalékot is le kell vonnunk, hiszen a megkérdezett pedagógusok 5 százaléka „más hivatás”-on szintén pedagógusi foglalkozást értett. Ezt a választ nyilván azok a tanítók adták, akik tanárok szeretnének lenni. Az mindenképpen meglepő, hogy ilyen nagyfokú a pedagógusok azonosulása szakmájukkal, s e vonatkozásban csak az egészségügyiek előzik meg őket. A pedagógus pálya meglepő vonzerejét mutatja, hogy a foglalkozásukon szívesen változtatók körülbelül egyhateda éppen pedagógus szeretne lenni. (A pedagógus pálya megelőzi az e kérdésre kapott válaszokban az orvosit és csak a műszaki mögött marad el.) Az értelmiségi pályák ily módon megállapítható „népszerűségi” sorrendjében a legutolsó helyre a politikai-gazdasági vezető kerül, a 327 hivatását szívesen megváltoztató vidéki értelmiségiből mindössze 8 olyan volt (vagyis alig több, mint 2 százalék), aki ilyen foglalkozást választana magának.

E részletesebb adatok ismeretében megállapíthatjuk, hogy az államigazgatási dolgozóvá vagy gazdasági vezetővé vált munkás- és parasztszár-

mazásúak meglehetősen nagy hányada mobilitását nem ítéli egyértelműen sikeresnek, s szívesebben vált volna „igazi értelmiségivé”, vagyis hagyományosan elismert szakmával rendelkező szakemberré.

3. HÁZASSÁGI MOBILITÁS

A különböző társadalmi rétegekből származó egyének összeházasodása jó fokmérője a társadalmi rétegek közötti távolságnak. Ezért a társadalmi mobilitás jellemzői között megvizsgáltuk azt is, hogy a vidéki értelmiségiek házastársai milyen foglalkozásúak, illetve iskolai végzettségűek.

A három megye értelmisége e szempontból zártnak mutatkozik, a két KSH-vizsgálat eredményeivel összehasonlítva. A mi vizsgálatunk tanúsága szerint a három megyében a házas értelmiségi férfiak 39 százalékának értelmiségi, 52 százalékának egyéb szellemi, 9 százalékának munkás és 1 százalékának mezőgazdasági fizikai dolgozó a felesége, tehát az összes fizikai dolgozó feleség aránya: 10 százalék. Az 1963-as KSH-vizsgálat szerint az országban a házas értelmiségi férfiak 16 százalékának volt értelmiségi, 57 százalékának egyéb szellemi, 16 százalékának munkás, 11 százalékának mezőgazdasági fizikai dolgozó a felesége. Az összes fizikai dolgozó feleségek aránya tehát: 27 százalék. A Népeség-tudományi Kutató Intézet vizsgálata szerint 1963—1964-ben a vidéki értelmiségi férfiak 16 százalékának volt értelmiségi, 63 százalékának egyéb szellemi foglalkozású, 16 százalékának munkás, 5 százalékának mezőgazdasági fizikai dolgozó felesége. Tehát a fizikai dolgozó feleségek aránya: 21 százalék volt.

E jelenséget legalábbis részben azzal magyarázhatjuk, hogy a három városiasabb megyében az értelmiségi férfiak könnyebben találtak szellemi foglalkozású feleséget, illetőleg könnyebben tudták feleségüket szellemi foglalkozásban elhelyezni. A fizikai dolgozó feleségek feltűnően alacsony arányszámához az is hozzájárulhat, hogy e három városiasabb megyében kisebb a falusi párttitkárok, tanácsitkárok, tanácselnökök és termelészövetkezeti vezetők aránya, márpedig valószínűnek látszik, hogy a két KSH-vizsgálatban elsősorban közülük kerültek ki azok a vezető állású és értelmiségi férfiak, akiknek a felesége fizikai dolgozó volt.

Saját vizsgálatunkban is azt tapasztaltuk, hogy míg az összes házas férfiak 10 százalékának volt fizikai dolgozó a felesége, addig a szűkebben vett értelmiségnél a fizikai dolgozó feleségek aránya 10 százalék alatt maradt (egyedül az általános iskolai tanároknál érte el a 10 százalékot), a tanácsi vezető és a politikai vezető férfiak 21 százalékának, a gazdasági vezetők 16 százalékának volt fizikai dolgozó a felesége.

Érdeemes a három megye értelmiségi házas férfiai között megkülönböztetnünk azokat, akiknek a felesége értelmiségi, és azokat, akiknek a felesége egyéb szellemi dolgozó.

A mérnökök, a gazdasági vezetők, az agronómusok és a tanácsi vezetők között nagyobb az egyéb szellemi, mint az értelmiségi foglalkozású feleségek aránya. Az orvosoknál az értelmiségi és az egyéb szellemi foglalkozású feleségek aránya azonos, az orvosfeleségek egy része maga is orvos (a megkérdezetteknek körülbelül egyharmada), másik jelentős része

pedig a férje mellett dolgozó adminisztrátor vagy egészségügyi közép-káder. Érdekes, hogy a házastárs foglalkozását tekintve az értelmiségen belül a legzártabbnak mondható réteget a pedagógusok alkotják, csaknem kétharmad részüknek a felesége is értelmiségi (egyébként minden második dolgozó pedagógusfeleség maga is pedagógus).

4. A GYERMEKEK PÁLYÁJÁVAL KAPCSOLATOS TERVEK

Végül a vertikális társadalmi mobilitás jellemzőjeként megvizsgáltuk azt is, hogy a következő generációt tekintve mennyiben tekinthető a vidéki értelmiség zárt társadalmi rétegnek. A mintánkba kerültektől megtudakoltuk, hogy milyen pályára szánják gyermekeiket, illetve milyen iskolai végzettséget szánnak nekik.

A három megye értelmiségi és vezető állású dolgozói messzemenően arra töreksenek, hogy gyermekeik apjuk társadalmi rétegében maradjanak. Az összes gyerek 82 százalékából akarnak a szülők értelmiségi vagy vezető állású, további 8 százalékából pedig egyéb szellemi foglalkozású dolgozót nevelni. Azoknak a gyermekeknek (a mintánkban szereplő összes gyerek 9,3 százaléka), akiket fizikai munkásnak szánnak, szülei 70 százalékban falusi tanácsi, párt- vagy termelőszövetkezeti vezetők.

A gyermekek pályájával kapcsolatos vágyak elemzésénél vizsgáltuk azt is, hogy a szülők milyen iskolai végzettséghez szeretnék juttatni gyermekeiket. A következő táblázat egyik oszlopában az egyetemre, főiskolára vagy felsőfokú technikumba, a másik oszlopában pedig az értelmiségi vagy vezető állásba szánt gyermekek százalékos arányát tüntetjük fel:

Foglalkozási ág	Főiskolára	Értelmiségi vagy vezető állásba
	szánt gyermekek százalékos aránya	
Egyetemi oktató	100	96
Középiskolai tanár	94	92
Orvos	89	90
Altalános iskolai tanár	87	88
Mérnök	81	83
Agronómus	80	84
Tanácsi vezető	74	82
Gazdasági vezető	72	76
Politikai vezető	54	64

Megint lényeges különbségeket mutathatunk ki a hagyományos értelmiségi szakmákban dolgozók, valamint a gazdasági és politikai vezetők között. A hagyományos értelmiségi szakmákban dolgozók szinte mind főiskolára szánják gyerekeiket. Ugyan a gazdasági és a politikai vezetők többsége is főiskolára szánja a gyerekét, de jóval kisebb arányban, mint az értelmiség egyéb csoportjai. Érdekes viszont, hogy a gazdasági és a

politikai vezetők között többen szánják értelmiséginek a gyermeküket, mint ahányan főiskolai végzettséghez szeretnék juttatni őket, a hagyományos értelmiségi szakmákban dolgozók viszont a főiskolai végzettséget az értelmiségivé válás előfeltételének tekintik.

A vertikális társadalmi mobilitással kapcsolatban elmondottakat *összefoglalva* a következő főbb megállapításokat tehetjük: vidéki értelmiségünk nagyobb része munkás- és parasztszármazású, bár arányuk a vizsgált három megyében — elsősorban a megyék viszonylag magasabb fejlettségi szintjével (iparosodás, urbanizáció) magyarázhatóan — kisebb, mint országosan. Az értelmiségi vagy egyéb szellemi foglalkozású szülőktől származók aránya nagyobb ugyan, mint e foglalkozási csoportok aránya az össznépeességben (ez jelzi értelmiségünk viszonylagos zártságát és azt, hogy az értelmiségi szülők gyermekeinek nagyobb az esélyük az értelmiségivé válásra, mint az egyéb származásúaknak), viszont a munkás- és parasztszármazásúak aránya éppen a gazdasági-politikai döntéseket hozók körében a vidéki értelmiség átlagánál lényegesen magasabb. Ebből arra következtethetünk, hogy nem csupán a munkás- és parasztszármazásúak aránya mondható viszonylag magasnak — akár a legfejlettebb tőkés országokkal való összehasonlításban (mint ezt KSH-elemzések kimutatták), akár a felszabadulás előtti helyzettel összehasonlítva —, hanem — s ez talán még fontosabb — az értelmiségivé válás *új útjait* is megfigyelhetjük. Mind az inter-, mind az intragenerációs mobilitás szempontjából értelmiségünk legzártabb csoportját az orvosok képezik, az orvosi pálya mindmáig megmaradt „második generációs” értelmiségi foglalkozásnak. Az értelmiségivé válásnak az említett sajátos új útját az elmúlt két és fél évtizedben nem kismértékben az intragenerációs mobilitás biztosította, éppen a gazdasági és a politikai vezetők körében a legnagyobb a társadalmilag mobilak között azoknak az aránya, akik saját pályafutásukat munkásként vagy parasztként kezdték. Ugyanakkor a társadalmi és gazdasági vezetés szakmásozásával csökkennek az intragenerációs mobilitás lehetőségei. Ha tehát meg akarjuk őrizni a társadalmi mobilitásnak a szocialista társadalom értékrendje szempontjából oly kívánatos mértékét és formáját, akkor az eddiginél is nagyobb figyelmet kell fordítani a különböző társadalmi rétegekhez tartozók egyenlő iskolázási esélyeinek biztosítására. Végül megállapíthatjuk, hogy mind a házastársaik foglalkozását, mind a gyermekeikkel kapcsolatos pályaterveiket illetően a vidéki értelmiség legnyitottabb rétegét az államigazgatásban dolgozók és a gazdasági vezetők képezik. E két vonatkozásban a legzártabbak a pedagógusok és az orvosok.

FÖLDRAJZI MOBILITÁS

Vidéki értelmiségünk földrajzi mobilitását vizsgálva fontos adalékokkal egészíthetjük ki az inter- és intragenerációs mobilitással kapcsolatban az előző fejezetben elmondottakat. Egy társadalom nyitottságát az osztály-, illetve a rétegváltoztatási esélyeken túl jellemzi az is, hogy milyen lehetőségek nyílnak a lakóhely-változtatásra, sőt a földrajzi mobilitás bizonyos foka a vertikális társadalmi mobilitás előfeltétele is. Buda-

pesten vagy a vidéki egyetemi városokban élő fiataloknak minden biztonnal könnyebb egyetemre kerülniük, mint falusi vagy tanyasi kortársaiknak, s nem is csupán az iskolák színvonalbeli különbsége, hanem közvetlenül anyagi okok miatt is. Igaz ugyan, hogy a kedvezményes diák-szállóval és a menzával a társadalom részben átvállalja a nem helyben élő szülőktől az iskoláztatás költségének egy részét, de a sokéves különélés mindenképpen többletterhet jelent a faluból vagy kisvárosból származó diákok szüleinek. Hasonlóképpen érdekes annak vizsgálata, hogy a különböző foglalkozású értelmiségiek szakmai pályafutásuk során miként változtatják lakóhelyüket, milyen „városi háttérrel” rendelkeznek e vonatkozásban. Ez utóbbi szempontból elemeznünk kell a lakóhely-változtatási szándékot is, s megkíséreljük kimutatni a vándorlási tervek mögött meghúzódó okokat.

1. KORÁBBI LAKÓHELYEK

A mintánkba került értelmiségieket megkértük arra, hogy sorolják fel mindazokat a városokat és falvakat, amelyekben legalább három évet éltek, feltüntetve születési helyüket és jelenlegi lakóhelyüket.

A *születési hely* a „földrajzi származás” meglehetősen pontatlan mutatója, hiszen a szülőotthoni és kórházi születések általánosságával „születési helyként” egyre gyakrabban nem a tényleges lakóhelyet, hanem a közeli várost jelölik meg az anyakönyvi kivonatokban. A születési helyet tudakolva tehát szisztematikusan alulbecsüljük a falusi származásúakat. Ennek ismeretében kedvezőnek mondható, hogy a vidéki értelmiség 49,5 százaléka falusi születésű,⁶ hiszen ha korábbi lakóhelyre vonatkozó egyéb információk alapján megkíséreljük ennek az adatnak a torzulásait korrigálni, megállapíthatjuk, hogy életük első éveit megkérdezteinknek 60 százaléka falun töltötte. Az ország összlakosságában a falusi származásúak aránya ennél nem lehet sokkal nagyobb,⁷ hiszen már a század elején az ország népességének közel egyharmada városokban élt.

Ugyanakkor a megfigyelték körében szembetűnő a budapesti születésűek rendkívül alacsony (5,0 százalék), és a vidéki városokban születettek magas (39,3 százalék) arányszáma. Arra vonatkozóan ugyan nem ismerünk adatokat, hogy egész értelmiségünkön belül milyen aránnyal szerepelnek a budapesti születésű értelmiségiek, közülük csak minden negyedik vagy ötödik él vidéken. Budapest tehát e vonatkozásban ugyancsak „zártnak” tűnik: viszonylag sokan származnak vidékről, de Budapest aránylag keveset ad vissza, sőt — mint később látni fogjuk — a vidéki értelmiségen belül még azok aránya sem túl nagy, akik egyáltalán laktak Budapesten (a megkérdezettek körülbelül kétharmada vagy egyáltalán nem élt a fővárosban, vagy csak egészen rövid ideig lakott ott).

A születési hely elemzéséből tehát arra következtethetünk, hogy vidéki értelmiségünk földrajzi mobilitása nem mentes a korlátoktól, s bár a falusi származásúak aránya a mintába kerültek között kielégítőnek mondható, a budapesti születésű értelmiségiek túlnyomó többsége azonban a fővárosban marad s egész életét ott éli le. Ennek ellenére *összességében a vidéki értelmiséget mégis nagyon mobilnak kell neveznünk földrajzi ér-*

telemben is. A megkérdezetteknek mindössze 17,8 százaléka mondta, hogy egész életében egy helyen lakott, s közel egyharmaduk négy vagy több várost vagy falut sorolt fel, ahol legalább három évig tartózkodott. Más vizsgálatokból tudjuk, hogy vidéki nagyvárosaink felnőtt lakosságának körülbelül a fele „törzslakos”, és a szülőhelyüket huzamosabb időre el nem hagyók aránya a kisvárosokban vagy a falvakban kiteheti akár a lakosság kétharmadát is. Ezekhez az adatokhoz viszonyítva a vidéki értelmiség mobil: „átlagban” idáig három lakóhelye volt, ami körülbelül azt jelenti, hogy mintegy tízévenként az „átlagos” értelmiségi továbbköltözik.

De vajon e nagyfokú mobilitás biztosítja-e a falusi és a városi értelmiség közötti különbség megszűnését, biztosítja-e minden értelmiségi számára, hogy életének egy részét városban tölthesse? E kérdés feltevése indokoltnak tűnik, hiszen az értelmiségi lét valamiképpen városi létet jelent, a közlekedés és a tömeghírközlési eszközök fejlődése ellenére nehezen képzelhető el „városi háttérrel”, városi tapasztalatokkal egyáltalán nem rendelkező értelmiség.

Adatainkból megállapíthatjuk, hogy a vidéki értelmiségnek csak aránylag kis hányada — a megkérdezettek 13,7 százaléka — töltötte egész életét falun. Ugyanakkor szembetűnő, hogy viszonylag sokan laktak kizárólag vagy túlnyomórészt városban (31,7 százalék, illetve 21,0 százalék, vagyis a falusi értelmiség nagyobb része, bár lakóhelyét többször is változtatja, de csak faluról falura költözik, városban valószínűleg csak akkor élt, amikor egyetemre vagy főiskolára járt. (A megkérdezettek 27 százaléka élt a felmérés időpontjában falun és 32 százalékuk mondotta, hogy mindig vagy nagyobb részt falun lakott). Vagyis megkockáztathatjuk annak a hipotézisnek a felállítását, hogy a *mobilitás elsősorban településtípuson belüli mozgást jelent, a városból faluba vagy faluból városba költözés ritkább és kevésbé tipikus*. Más szavakkal fogalmazva: a „falusi” és a „városi” értelmiség meglehetősen elkülönül egymástól.

Adatainkat tovább vizsgálva azonban ezt a hipotézist módosítanunk kell. A mindig vagy főként falun élők arányszáma ugyanis egyetlen foglalkozási kategóriában — az államigazgatásban dolgozók körében — kiemelkedően magas: csaknem 60 százalék. Az összes többi foglalkozásnál e vonatkozásban rendkívül hasonló megoszlásokat figyelhetünk meg. Nem kis meglepetésre például sem a pedagógusok, sem a népművelők nincsenek nagyobb arányban a falusiak körében, mint a közgazdászok vagy a műszakiak. Az államigazgatásban dolgozók kivételével az összes többi foglalkozásnál az „inkább falusiak” 20—30 százalékos, az „inkább városiak” pedig 50—60 százalékos arányszámmal szerepelnek. Ezek az adatok annál is elgondolkodtatóbbak, mert tudjuk⁸, hogy jelenlegi lakóhelyüket tekintve a különböző foglalkozási csoportok között lényeges különbségek mutathatók ki, hiszen pillanatnyilag a pedagógusoknak az átlagosnál s különösen a műszaki értelmiségnél nagyobb hányada él falun.

Ha tehát a „falusi értelmiségről” mint az értelmiség olyan részéről kívánunk beszélni, amely életének túlnyomó részét falun tölti, akkor elsősorban a falusi államigazgatásban dolgozókra kell gondolnunk. Falusi pedagógusaink vagy orvosaink mozgékonyabbak, s egy részük a főiskolai vagy egyetemi tanulmányidőn kívül is töltött néhány évet városban.

Különösen érdekes azonban számunkra, hogy ebben a „városháttérben” milyen szerepet játszott Budapest, a *vidéki értelmiség mely csoportjainak volt több esélye arra, hogy életének egy részében Budapesten lakjon*. A mintákba került értelmiségieknek valamivel több mint egyötöde (22 százalék) töltött legalább három évet a fővárosban. Az egyes foglalkozási csoportok között viszont adataink e vonatkozásban nagy különbséget mutatnak.

Foglalkozási ág	Legalább három évet Budapesten töltöttek aránya (%)
Egészségügyiek	27,5
Gazdasági vezetők	27,2
Műszakiak	25,1
Pedagógusok	13,9
Államigazgatási dolgozók	13,5

A műszakiak, az egészségügyiek és a többnyire jogi vagy közgazdasági végzettséggel rendelkező gazdasági vezetők közül mintegy kétszer annyian éltek a fővárosban, mint a pedagógusok vagy az államigazgatásban dolgozók. E különbséget részben indokolja, hogy a főváros egyetemei viszonylag nagyobb szerepet játszanak a műszaki, az orvos- és a közgazdász-, jogászképzésben, mint a pedagógusnevelésben, bár a vizsgálat terepül kiválasztott két megye Szeged vonzóköréhez tartozik, ahol nagy orvosi és jogi fakultás működik, a harmadik megye központjában pedig nagy műszaki egyetem található. Valószínű tehát, hogy e jelentős különbségek mögött az államigazgatásban dolgozók és a pedagógusok erősebb helyhezkötttsége is megnyilvánul.

Mindenképpen elgondolkodtató, hogy a vidéki pedagógusok több mint 85 százaléka számára soha nem nyílt alkalom arra, hogy huzamosabb ideig éljen Budapesten, felhasználja kulturális és tudományos intézményeit, ott-honossá váljon például színházi életében, könyvtáraiban stb., holott talán éppen ez a leginkább „humán” szakma igényelné még nagyobb mértékben a nagyvárosi élettapasztalatokat. Másrészt ez a tény — hogy a vidéki pedagógusok nagy többsége ugyan többször is változtatta lakóhelyét, de Budapestre soha nem került huzamosabb ideig — arra is utal, hogy valószínűleg a fővárosi tanári kar e vonatkozásban erősen „immobil” lehet; ha egy pedagógusnak egyszer már sikerült itt állást szereznie, többé nem nagyon fenyegeti a „veszély”, hogy vidékre kerüljön.

Nem kis meglepetésünkre figyelemre méltó különbségek tapasztalhatók a hosszabb-rövidebb ideig Budapesten éltek arányszáma tekintetében a különböző korú vidéki értelmiségiek között, s e különbségek a férfiaknál nagyobbak, mint a nőknél. A ma „átlagos életkorúnak” nevezhető (tehát negyvenes éveiben járó) vidéki értelmiségiek a legfiatalabbaknál lényegesen nagyobb arányban éltek a fővárosban. Érvelhetünk természetesen azzal, hogy a „huszonéveseknek” még van lehetőségük arra, hogy Budapestre költözzenek, illetve, hogy a ma fővárosban élő fiatal értelmiség egy része is vidékre kerül, s bizonyos, hogy ha 20 év múlva vizsgálatunkat megismételnénk, akkor a mai „huszonévesek”, illetve az akkori negy-

venévesek körében a „fővárosi múlttal” rendelkezők aránya 13 százaléknál nagyobb lenne. Az azonban mégis elgondolkoztató, hogy a vidéki értelmiség legfiatalabb nemzedékét csaknem teljesen a vidék s egyben a vidéki egyetemek adják. A jelenleginél sokkal elmélyültebb elemzésre s esetleg további felmérésekre lenne szükség ahhoz, hogy kimutassuk: a fővárosban végző diplomások ténylegesen milyen arányban kerülnek vidékre és maradnak ott. A vidéki értelmiség helyzetével foglalkozó vizsgálatunk egyik fontos tanulsága mindenképpen az, hogy tovább kellene vizsgálni az egyetemet végzettek vidéki és falusi elhelyezkedését ösztönző politikai tényezőket, intézkedéseket.

Vizsgáljuk meg azt is, hogy a *társadalmi származás* játszik-e szerepet abban, hogy a vidéki értelmiségi élt-e Budapesten. A különböző származásúak között e vonatkozásban a következő különbségek mutathatók ki. A megkérdezettek közül legalább három évet Budapesten töltött az értelmiségi származásúak 24,6 százaléka, a szakmunkáscsaládból származók 20,7 százaléka, a parasztszármazásúak 16,7 százaléka.

Nem szabad azonban ezeket a különbségeket túlértékelnünk, hiszen az előző fejezetben már láttuk, hogy éppen az orvosok és műszakiak körében, akik — mint most kimutattuk — nagyobb arányban éltek Budapesten, nagyobb az értelmiségi és munkásszármazásúak aránya, az államigazgatásban dolgozók (akik legkevesebb éltek Budapesten) jelentős része viszont parasztszármazású. Vagyis a társadalmi származás elsősorban a foglalkozást befolyásolja, és minden bizonnyal főként ezen keresztül hat a Budapesten élés esélyeire. Ennek ellenére nem elképzelhetetlen, hogy az értelmiségi szülők inkább igyekeznek gyermekeiket a fővárosi egyetemekre küldeni. A rendelkezésre álló adatok ezt a feltevést nem zárják ki, de tekintettel a különböző származásúak közötti viszonylag kis különbségekre (a foglalkozási csoportoknál vagy a korcsoportoknál nagyobb eltéréseket tudunk kimutatni), valószínű, hogy a származás és a Budapesten töltött idő között nincs lényeges összefüggés.

Meglepőbb viszont, hogy a földrajzi mobilitás és a megkérdezettek foglalkozásainak száma (ami az intragenerációs mobilitás mérésére is felhasználható) között semmi összefüggés nem mutatható ki. Kézenfekvőnek tűnt az a feltevés, hogy aki több helyen lakott, annak nyilván több foglalkozása is volt. Adataink azt tanúsítják, hogy a foglalkozásváltást nem követi a lakóhely megváltoztatása. Továbbá a mindig falun élők között körülbelül ugyanolyan arányban találhatók egész életükben ugyanazt a foglalkozást űzők, mint a mindig városban, vagy életük egy részében akár Budapesten lakók körében, de ugyanez áll a viszonylag sok (mondjuk, négy vagy több) foglalkozást kipróbáltakra is. Ebből talán arra következtethetünk, hogy foglalkozást változtatni — s az esetek bizonyos részében ez a társadalmi réteg vagy legalábbis státus megváltoztatását is jelenti — legalább annyira lehet ugyanabban a faluban vagy városban, mint máshová költözve. Ezt talán az magyarázhatja, hogy a foglalkozás megváltoztatásához nagy szükség van személyes kapcsolatokra, amelyek éppen a lakóhelyen erősebbek. Így például a megyei tanács oktatási osztályára inkább kerül olyan pedagógus, aki a megyeszékhelyen lakik, hiszen őt jobban ismerik a tanácsnál; vagy egy művelődési ház igazgatója inkább abban a faluban lesz tanácstitkár, ahol dolgozik stb. Nagy jelentőségűnek tartanánk, ha ebben az

irányban további kutatásokra és elemzésekre kerülne sor, hiszen ily módon betekintést nyerhetnénk az intragenerációs mobilitás mechanizmusaiiba. Általában a szociológiai irodalom feltételezi, hogy a személyes kapcsolatok és az azokra épülő közösségek akadályozzák a réteg, osztály vagy foglalkozás megváltoztatását. Az intragenerációs mobilitással kapcsolatos kutatások már kimutatták, hogy ez a feltevés ugyancsak megkérdőjelezhető.

Visszatérve a fejezet bevezetőjében elmondottakhoz, megállapíthatjuk, hogy a földrajzi mobilitás elemzéséből valóban új szempontokat nyerhetünk a vertikális társadalmi mobilitás elemzéséhez, bár e két jelenség összefüggése, úgy tűnik, a valóságban sokkal összetettebb, mint azt első pillantásra gondolhatnánk. Nem egyszerűen arról van szó, hogy a társadalmi réteg- vagy foglalkozásváltoztatás lakóhelyváltogatást előfeltételez — amint láttuk —, a földrajzi mobilitás hatása valószínűleg ennél bonyolultabban, sokféle áttételen keresztül érvényesül.

2. LAKÓHELY-VÁLTOZTATÁSI SZÁNDÉK

Amint láttuk, vidéki értelmiségünk földrajzilag meglehetősen mobil — körülbelül tízevenként változtatja lakóhelyét. De vajon maguk a megkérdezettek hogyan ítélik meg saját lakóhely-változtatási lehetőségüket: nem kívánnak-e még mobilabbak lenni, és főként nem törekszenek-e másirányú vándorlásra, mint amibe belekényszerülnek? Vidéki értelmiségünk mekkora hányada szeretne Budapestre vagy a nagyobb városokba költözni? Kik vágnak inkább a nagyvárosokba, milyen foglalkozásúak, milyen végzettségűek stb.? Sorolhatnánk a kérdéseket tovább, amelyekre empirikus kutatások nélkül megközelítő választ sem tudnánk adni, de talán az eddigiek is elegendők annak érzékeltetéséhez, hogy milyen jelentősége van a lakóhely-változtatási szándékkal foglalkozó kérdésünkre kapott válaszok elemzésének.

Sokak számára önmagában az a tény is meglepetés lehet, hogy a megkérdezett vidéki értelmiségiek túlnyomó többsége — 77,6 százaléka — egyáltalán nem is gondolt arra, hogy jelenlegi lakóhelyéről elköltözzék, s válaszadóinknak mindössze 7,8 százaléka határozta el magát véglegesen vándorlásra. Főleg a budapesti értelmiségiek közül sokan azt hiszik, hogy „minden” értelmiségi a fővárosban szeretne élni, holott adataink azt mutatják, hogy a vidéki értelmiség túlnyomó többsége megfelelőnek tartja a maga számára azt a várost vagy falut, ahol jelenleg lakik.

Ha azonban ezeket az adatokat a vándorlási szándékkal foglalkozó más vizsgálatok eredményeivel hasonlítjuk össze, akkor a lakóhely-változtatás gondolatával foglalkozók aránya a vidéki értelmiség körében nem nevezhető különösebben alacsonynak. Az eddig végzett kutatások alapján arra következtethetünk, hogy vidéki városaink lakosságának kb. 90 százaléka nem gondol vándorlásra, s valószínű, hogy ez az arányszám a falvak nagyobb részében is hasonló.

Vizsgáljuk meg először is, hogy kiket foglalkoztat leginkább a lakóhely-változtatás gondolata, majd elemezzük, hogy milyen típusú településre szeretnének költözni leginkább.

A különböző foglalkozású értelmiségiek a lakóhely-változtatási tervek

szempontjából lényegileg három kategóriába sorolhatók: legkevésbé az államigazgatásban dolgozók és a gazdasági vezetők gondolnak költözésre, több mint négyötödük tartósan ott akar maradni, ahol jelenleg él. A közbülső csoportot a műszakiak alkotják — több mint háromnegyed részüknek nincs költözési szándéka —, a leginkább költözni vágyók az orvosok és a pedagógusok, csaknem 30 százalékuk fontolgatja az elvándorlás lehetőségét.

Érdekes egyébként (bár a megfigyelt esetek kis száma miatt veszélyes lenne ebből túl messzemenő következtetéseket levonni), hogy a nőknél ezek az arányok még tisztábban fejeződnek ki: az első kategóriában a maradni vágyó nők aránya jelentékenyen meghaladja a négyötödöt. A harmadik kategóriában a nemek szerinti megoszlás: a férfi orvosok 73,5 százaléka maradna, ez az arányszám az orvosnőknél 65,9 százalék; a férfi pedagógusoknál 76,5 százalék, a pedagógusnőknél 69,7 százalék. Vagyis a harmadik kategóriában mutatkozó nagyobb vándorlási kedvet elsősorban az orvosnők és pedagógusnők átlagosnál nagyobb költözési szándéka magyarázza.

Úgy gondoljuk, hogy jobban megértjük az orvosnők és a pedagógusnők vándorlási szándékát, ha azt is megvizsgáljuk, hogy elsősorban milyen településtípusokból szeretnének az értelmiségiek elköltözni.

Mint az feltételezhető volt, a legkevésbé a két nagyvárosból — Szegedről és Miskolcra — szeretnének elköltözni, a megkérdezetteknek kevesebb mint egyhatoda foglalkozik ilyen tervekkel. A vidéki kisvárosokban és a falvakban ez az arány egyaránt megközelíti a 30 százalékot. Rendkívül érdekes, hogy e vonatkozásban a kisvárosok és a falvak között *nincs* különbség. A kisvárosokból és a falvakból való elköltözési szándék azonos mértéke megerősíti az elmúlt két évtized azon tapasztalatait, hogy kisvárosaink között akadtak olyanok, amelyek demográfiailag nem bizonyultak életképesebbeknek, mint falvaink: akadtak kisvárosok, melyek népessége valójában stagnált, sőt egyeseké még csökkent is. Mint közismert, városi népességünk növekedése távolról sem oszlott meg arányosan a több mint 60 városunk között. Az értelmiség elvándorlása pedig nemcsak jele, hanem egyben tényezője is lehet egyes kisvárosok stagnálásának.

Figyelemre méltó, hogy a női értelmiségiek vándorlási tervei e vonatkozásban is különböznek a férfiakétól. Leginkább szembevetendő, hogy a falun élő értelmiségi nők 37,9 százaléka szeretne elköltözni (a férfiaknál ez az arányszám csak 24,8 százalék), és a kisvárosokban lakók közül a nők egyharmada foglalkozik vándorlási tervekkel. Talán nem tévedünk, ha a pedagógusnők és az orvosnők, valamint a falun élő nők átlagosnál lényegesen nagyobb vándorlási szándéka között összefüggést vélünk felfedezni. Valószínű, hogy a falvakból éppen a női pedagógusok és az orvosok szeretnének elköltözni, és feltételezzük, hogy főként a nem házasok. Felmérésünk adatai szerint a vidéki értelmiségi nők között nagyobb a nem házasok aránya,⁹ s ez minden bizonnyal leginkább a falusi orvosok és pedagógusok esetében igaz. Azt is feltételeztük, hogy a városokban a nők viszonylag nagyobb arányszáma azzal magyarázható, hogy az értelmiségi nők városi értelmiségiekhez mennek férjhez,¹⁰ s ha ez igaz, úgy a falusi női értelmiségiek fokozott elvagyódását a faluról esetleg szintén azzal ma-

gyarázhatjuk, hogy jelenlegi lakóhelyükön kedvezőtlenebbek házasodási lehetőségeik is.

S ezzel már el is jutottunk következő kérdésünkig: ki hova szeretne költözni. A lakóhely-változtatási tervekben milyen típusú településeket részesítenek vidéki értelmiségeink előnyben? Sajnos, a vándorlás céljául választott település jellegéről csak 143 értékelhető választ kaptunk, s e válaszok statisztikai táblázatainkban túlságosan szóródnak ahhoz, hogy meggyőző elemzést lehetővé tennének. Összefoglalóan megállapíthatjuk azonban, hogy legkevésbé a falu vonzza értelmiségünket, Budapest és a nagyvárosok vonzása körülbelül azonos. Kisebb városokba az összes megkérdezett 2,5 százaléka költözne. A választott lakóhely jellegét illetően a különböző foglalkozási csoportok között különbségek figyelhetők meg, de sajnos mögöttük gyakran csak 3—4 válasz húzódik meg. Ezért aligha lehet belőlük következtetéseket levonni. Mindössze arra utalnánk, hogy vidéki nagyvárosaink mintha leginkább az államigazgatásban dolgozókat vonzanák, hiszen nagyon valószínű, hogy a társadalmi szervezetekben és az államigazgatásban dolgozók számára valóban e nagyvárosok jelentik a tényleges előrelépést. Az orvosok és a pedagógusok vágyai megoszlanak a vidéki nagyvárosok és Budapest között, s úgy tűnik, hogy számukra tulajdonképpen a főváros jelent lényeges vonzerőt.

Hasonló módszertani okok miatt kevésbé elemezhetők azok az adatok, amelyek a jelenlegi lakóhely szerint mutatják ki a vándorlás kívánatos irányát. Annyi azonban megállapítható, hogy a két nagyvárosból lényegileg csak Budapestre akarnak vándorolni, a kisebb városokban élők szándéka megoszlik, körülbelül ugyanannyian költöznének a fővárosba, mint valamelyik vidéki nagyvárosba, s végül faluról zömében a vidéki kis- vagy nagyvárosokba költöznének.

Mintha a „többlepcsős” vándorlás feltevése igazolódna: faluból kisebb-nagyobb városokba, ez utóbbiakból pedig a legnagyobbba törekszenek az emberek. Van ugyan visszairányuló mozgás is — amely hasonlóan többlepcsős —, de ez sokkal gyengébb. A rendelkezésre álló — s egyébként mennyiségileg nem elegendő — adatok eloszlása mindenesetre nem mond ellent egy többlepcsős vándorlási modellnek vidéki értelmiségünk esetében sem. A vándorlással foglalkozó szociológiai irodalom e többlepcsős modell kialakulását azzal magyarázza, hogy a legközelebbi nagyobb település „közbejövő lehetőségként” hat, és a vándorlás egy részét így elvonja a még nagyobb, de távolabbi településektől. Nagyon valószínű, hogy ez a hatás vidéki értelmiségünk esetében is érvényesül, márcsak azért is, mert nyilván a legközelebbi központban kialakult személyes kapcsolat nemcsak a foglalkozás megváltoztatását segíti, de ugyanabban a foglalkozásban maradónak is támogatást jelent a költözésben, a lakáshoz és álláshoz jutásban. Nem tehetünk mást, minthogy ismét felvillantunk egy vizsgálatra érdemes témát: értelmiségünk vándorlási modelljének és a vándorlásban szerepet játszó különböző tényezőknek — s közöttük a személyes kapcsolatoknak — a problémáját.

Összefoglalva megállapíthatjuk: a vidéki értelmiség egészében mobilnak nevezhető, bár településközi mozgásaiból a főváros jobbra kimarad; indokolatlanul alacsony a vidéki értelmiségiek körében a Budapesten születettek aránya, s meglepően kevesen éltek hosszabb-rövidebb ideig az or-

szág legnagyobb városában. A falvak és városok között viszont élénk mozgás mutatható ki, csupán az államigazgatásban dolgozók körében találhatók nagyobb arányban olyanok, akik életük zömét falvakban élték le. Meglepetésünkre a pedagógusok e vonatkozásban elég mozgékonyak bizonyultak. Váratlan eredménynek tekintjük azt is, hogy a vertikális és földrajzi mobilitás között csak erősen áttételes kapcsolatot tudtunk kimutatni: a lakóhelyüket többször változtatók nem bizonyultak a kevesebbet vándorlóknál intragenerációs értelemben mobilabbnak, és a társadalmi származás is valószínűleg csak „közbeeső változóként” hat: a foglalkozáson keresztül befolyásolja a földrajzi mobilitás jellegét. Vidéki értelmiségünk vándorlási tervei összhangban vannak tényleges lakóhely-változtatásuk gyakorlatával, szó sincs valamiféle kielégítetlen költözési igényről. (Ez alól kivételt talán csak a falusi pedagógusnők és orvosnők jelentenek.) A vándorlási tervek többlépcsős vándorlási modellt sejtetnek. A fővárosba költözési tervek nem játszanak lényeges szerepet vidéki értelmiségünk túlnyomó többségénél.

JEGYZETEK

- ¹ *Mód Aladárné—Ferge Sándorné—Láng Györgyné—Kemény István*: Társadalmi rétegződés Magyarországon. Budapest 1966. — E felmérés alapján számos más fontos publikáció született, melyeknek legjelentősebbike *Ferge Sándorné* Társadalmunk rétegződése című könyve (Budapest 1969).
- ² *Klinger András—Szabady Egon*: A társadalmi átrétegződés és demográfiai hatásai. I. köt. Budapesten és a városokban. Budapest 1965; *Andorka Rudolf*: A társadalmi átrétegződés és demográfiai hatásai Magyarországon. II. köt. Budapest 1970.
- ³ *Módné—Fergéné—Lángné—Kemény*: I. m. 361—362. old; *Andorka*: I. m. 167. old.
- ⁴ A mobilitásvizsgálatoknál használt viszonylag kis mintákból szinte szükségszerűen következett, hogy az elemzéseknél az értelmiségnek más rétegekhez viszonyított helyzetét vizsgálták csupán és nem tudták a különböző értelmiségi foglalkozásúak mobilitását külön elemezni.
- ⁵ Lásd bővebben: A vidéki értelmiség helyzete. II. köt. Társadalomtudományi Intézet 1971.
- ⁶ A születési helyre vonatkozó adatokat lásd A vidéki értelmiség helyzete c. tanulmány I. köt. 152. old. Társadalomtudományi Intézet 1971.
- ⁷ Lásd Bevezetés a demográfiába. Budapest, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó 1964. 59. old.
- ⁸ Lásd A vidéki értelmiség helyzete. II. köt. Társadalomtudományi Intézet 1971.
- ⁹ Lásd A vidéki értelmiség helyzete. III. köt. Társadalomtudományi Intézet 1971.
- ¹⁰ Bővebben lásd erről A vidéki értelmiség helyzete. II. köt. Társadalomtudományi Intézet 1971.

Együttműködési törekvések a Balkánon a II. világháború előtt*

Az Európa délkeleti részén élő népek történelmét átszövik a különböző korokban ismétlődő együttműködési törekvések. Ezek szorosan összefüggnek e népek — nemcsak a nyugat-európai, de más kelet-európai országokhoz viszonyított — sajátos társadalmi, gazdasági fejlődésével. A történelemtudomány máig is adós e kérdések részletes elemzésével. Ez a munka is csak arra vállalkozhat, hogy a jobb megértés érdekében kiemelve az itt élő népek történetének, nemzeti felszabadító mozgalmainak azokat a főbb jellemzőit, amelyek döntően befolyásolták a 19. és 20. századi együttműködési koncepciók kialakulását. Megjegyezni kívánom: a múlt században török uralom alatt élő népek haladó mozgalmainak csak a következetes polgári demokratikus átalakulást szolgáló együttműködési terveivel foglalkozom. Csak röviden utalok azokra a különféle tervekre, amelyek elsősorban nacionalista, illetve hódító törekvéseket fejeztek ki. Így tehát olyan együttműködési tervekről lesz szó, amelyek a nemzeti felszabadítási mozgalmakban és velük sajátosan összefonódva a polgári forradalmak befejezése után születtek. Szó lesz továbbá azokról a maguk idejében következetesen demokratikus, haladó együttműködési föderációs elképzelésekről, amelyek a századforduló után a szociáldemokrata, majd a kommunista mozgalomban érlelődtek.¹

A délkelet-európai népi demokratikus országok politikáját a második világháború után, a felszabadulással szinte egyidőben, szoros együttműködési törekvések jellemezték. Ez elsősorban a felszabadulást követő mélyreható társadalmi, politikai, gazdasági változásokkal függött össze. Ám nem lenne teljes a kép, ha figyelmen kívül hagynánk az 1945 utáni tervek és elgondolások történelmi előzményeit. Az együttműködési törekvések korábban is többször előtérbe kerültek az itt élő népek progresszív erőinek táborában; évtizedes tradíciói voltak a munkásmozgalomban, legkövetkezetesebben mindenekelőtt a kommunista mozgalomban. Természetes, hogy amikor a kommunista pártok hatalomra kerültek — élve a felszabadulás nyújtotta kedvező feltételekkel —, igyekeztek ilyen irányú politikai, gazdasági elképzeléseiket a gyakorlatba is átültetni. Ami ennek érdekében történt, érthetőbb lesz az olvasó számára, ha az előzmények-

* Részlet a szerző egy nagyobb terjedelmű tanulmányából.

nek legalább a fő vonásait megismerheti. Ezen írás első része a délkelet-európai népi demokratikus országok felszabadulás utáni együttműködési terveiről szóló nagyobb terjedelmű munkának. Mintegy rövid történeti áttekintést kíván adni e térség társadalmi-gazdasági fejlődése és a progresszív erők táborában többször felvetődő együttműködési tervek közötti összefüggésekről.

A BALKÁNI NÉPEK TÁRSADALMI ÉS GAZDASÁGI FEJLŐDÉSÉNEK NÉHÁNY JELLEMZŐ VONÁSA ÉS HATÁSA A NEMZETI FELSZABADÍTÓ MOZGALMAKRA

A balkáni népek nagy része (kivéve a Habsburg-birodalomban élőket, például a horvátokat) az elmaradott, despotikus török rendszer elnyomása alatt élt történelmileg hosszú ideig, néhol több mint 500 évig (!). Ez az elnyomás nemcsak függetlenségüktől fosztotta meg őket, hanem retrográd jellegénél fogva döntően hozzájárult e népek társadalmi és gazdasági elmaradottságához. Jóllehet más kelet-európai népek is sokáig éltek nemzeti elnyomás alatt, amely visszavetette fejlődésüket, a török elnyomás súlyosabb volt: teljes mértékben nélkülözte a polgári civilizációt, és egészen a XX. századig megőrizte keleti, feudális jellegét. A török uralom alatt lassúbb volt a fejlődés még azokhoz a népekhez viszonyítva is, amelyek más uralom alatt éltek. Engels találóan írta a török feudális rendszerről, hogy „nem a törökök szorgalmazzák az előrehaladást... Minden városban és kereskedelmi központban a görög és szláv burzsoázia az igazi támasza minden civilizációnak, amely az országba (értsd: török birodalom — K. L.) valóban behatolt... Ha az államhatalmat nem monopolizálták volna (mármint a törökök — K. L.), hamarosan eltűnnének”.²

Az általános elmaradottság³ következtében nemhogy a klasszikus értelemben vett burzsoázia nem alakult ki, de más olyan erős osztály vagy réteg sem, amely a nemzeti felszabadító mozgalmat sikerre vezethette volna — mint egyes kelet-európai országokban a felvilágosult, árutermelő köznemesség⁴ (például Magyarország). A feudális török rendszer velejárója volt a belső piac fejletlensége, a nemzeti keretek kezdetlegessége. A kapitalizmus így később indult fejlődésnek, és óriási akadályokkal kellett megbirkóznia. A török uralkodók makacsul ragaszkodtak despotikus rendszerükhöz, ebben látták hatalmuk és birodalmuk fennmaradásának biztosítékát, uralmuk még a 19. század második felében sem biztosított kellő feltételeket a kapitalista fejlődéshez. (A kapitalista viszonyok szabadabb, teljesebb kibontakozása — tágabb értelemben — csak az ifjú törökök 1908-as forradalma után kezdődhetett el a török birodalomban.)

A tőkés viszonyok lassú kialakulása a mezőgazdaságban és a kereskedelemben indult meg.⁵ A múlt század elejétől, s különösen a krími háború után ugyanis Törökország politikailag és gazdaságilag egyre jobban a nyugati hatalmak befolyása alá került. Ennek következménye volt a nyugati hatalmak status quo politikája a Balkánon; érdekük volt fenntartani a tőlük függő török birodalom integritását. Törökország jórészt ennek köszönheti, hogy 1912-ig uralma alatt tarthatta fokozatosan csökkenő euró-

pai területeit. A balkáni népek szabadságmozgalmai számára is rendkívül fontos volt, hogy messzemenően figyelembe vegyék e körülményeket, alkalmazkodjanak hozzájuk, illetve, hogy megnyerjék ügyüknek egy vagy több nagyhatalom támogatását.

A lassú kapitalizálódás sok formáját megőrizte a feudális kizsákmányolásnak, és ez még inkább fékezte a fejlődés ütemét.⁶ Az az igen vékony helybeli gazdag földtulajdonos réteg, amely mégis kifejlődhetett a balkáni területeken, főleg a mezőgazdasági termelés, majd az értékesítés fejlődése és általában a kereskedelmi élet fellendülése révén szerezte vagyonát.

A mezőgazdaság mellett fejlődésnek indult a külkereskedelem, és az addig szinte teljesen hiányzó belkereskedelem. A külkereskedelemmel elsősorban a görögök, a zsidók, az örmények foglalkoztak és csekély számú szláv kereskedő. A török kereskedők mögéjük szorultak. A múlt század közepének törökországi kereskedelmét Engels így jellemezte: a törökök, „amikor még ősi nomád állapotban éltek, úgy mozdították elő a kereskedelmet, hogy karavánokat fosztogattak, s most, hogy már valamivel civilizáltabbak, úgy mozdítják elő, hogy mindenféle adókat vetnek ki. Az egész kereskedelmet a nagy kikötőkben letelepedett görögök, örmények és frankok⁷ bonyolítják le”.⁸

A hagyományos értelemben vett tőkés ipar kialakulásáról — éppen az elmaradottság következtében — a múlt század első felében még nem beszélhetünk, inkább csak a meglevő kézműipar fellendüléséről. A modern gyáripárt a századfordulótól a kapitalista viszonyok szabad és gyorsabb ütemű fejlődése teremti meg. A külföldi tőke nagyobb mérvű behatolása miatt a helyi céhek, illetve manufaktúrák tönkremennek, nagyobb ipari vállalatok jönnek létre, elsősorban hazai és részben külföldi tőkével. A török hódítás következtében késve kialakuló szűk ipari, főleg a céh- és manufaktúra-tulajdonosok rétege, a helyi burzsoázia, érdekelt volt a belső piac kialakulásában és támogatta a nemzeti felszabadító mozgalmakat. De ez a viszonylag gyenge burzsoázia még a nemzeti függetlenség kivívása előtt kompromisszumot kötött az egymagában szintén nem jelentős feudális erőkkel (egyház, vékony földbirtokos réteg). A gazdagabb polgári elemek — a francia forradalom tapasztalatai következtében — félték a radikális polgári eszméktől, és könnyen hajlottak a kompromisszumokra. Ez a jelenség legjobban Romániában, Görögországban és Horvátországban figyelhető meg, ahol a feudális elemek gazdaságilag erősebbek voltak és nagyobb befolyásuk volt a nemzeti mozgalomra, mint a többi balkáni területen. A burzsoá-feudális szövetség — kisebb-nagyobb mértékben, — mindig rányomta bélyegét a balkáni népek fejlődésére, egészen a második világháborúig.

A nagy török birodalom által leigázott különböző népek kis lélekszáma teljesen nyilvánvalóvá tette a szemben álló erők közötti aránytalanságot. A nemzeti mozgalom sikere érdekében ezért szükségszerűvé vált egyrészt a belső, hazai erők, másrészt a kis népek függetlenségi mozgalmainak összefogása.

A balkáni népeknél a függetlenség kivívásáig — a nemzeti határok létrejöttéig, ami többé-kevésbé egybeesett a belső piacok kifejlődésével — alig beszélhetünk kiélezett nemzeti ellentétekről; míg a század végétől ez már általános jellemzője Délkelet-Európának, és egyik fő előidézője a „pus-

kaporos” Balkán kialakulásának. A nagyobb nemzeti ellentétek hiánya a múlt század utolsó szakaszáig nyilvánvalóan összefügg a polgári viszonyok nagyjából azonos elmaradottságával, illetve azzal, hogy még valamennyi ország nem vívta ki függetlenségét.⁹ „A föderációs tervek gyakorlati megvalósítását az 1860-as évekig még lehetővé tették Délkelet-Európa osztrák vagy török elnyomás alatt élő népei összefogásának objektív feltételei: a tőkés polgári viszonyok többé-kevésbé hasonló mértékű elmaradottsága a monarchiabeli német burzsoáziához, a magyarok esetében a cseh burzsoáziához, a többi nemzetiség esetében pedig még a burzsoázia szerepét betöltő magyar uralkodó osztályokhoz képest is. Mindebből következően pedig az, hogy a nemzeti ellentétek az 1860-as évekig még nem voltak annyira kiélezettek. Ugyanakkor éppen ez a körülmény tette lehetetlenné a konföderációs tervek gyakorlati megvalósítását, mert ennek feltételéhez, a polgári forradalom győzelméhez, erős burzsoáziára lett volna szükség.”¹⁰

A múlt század végén szinte teljessé vált Törökország függő viszonya a nyugati nagyhatalmaktól. Ebből adódott a nyugati hatalmak már említett status quo politikája, amely kedvezőtlenül hatott a nemzeti felszabadító mozgalmakra. A nagyhatalmak között külön meg kell említeni a cári Oroszországot, amelynek külpolitikája — a múlt század első évtizedeitől, s kiváltképp a krími háború után, a 80-as évekig — különösen nagy szerepet játszott a Balkán akkori történetében. A cári külpolitika hódító törekvése elsősorban a Földközi-tengerre való kijutásra, a stratégiaileg fontos Boszporusz és a Dardanellák megszerzésére, a török birodalom Európából való kiszorítására irányult. A balkáni népek törökellenes harcához a cári Oroszország törökellenes céljainak megfelelően viszonyult. „Oroszország és a balkáni népek szövetségének kiépítésében a közös valláson, a pravoszlávián kívül egyre inkább helyet kapott a szláv gondolat is. Ez az ideológia éppúgy mint Oroszország török politikája, cári érdekeket szolgált, a cári külpolitika követelményeinek rendelték alá a szláv és pravoszláv népek megsegítését”.¹¹ Kétségtelen, hogy ez a politika hódító céljai érdekében, sokszor támogatta és segítette a balkáni népeknek a polgári forradalommal és átalakulással összefonódott függetlenségi harcát.¹² A cári külpolitika jellemző vonása volt az is, hogy a nemzeti mozgalmak különböző irányzatai közül elsősorban a konzervatívabb és a reakciósabb elemeket igyekezett támogatni. Mindezek ellenére a történelemben nemegyszer eltúlozták e külpolitika pozitív hatásait, az itt élő népek sokszor illúziókat is tápláltak iránta, és figyelmen kívül hagyták legfőbb jellemzőjét, hogy hódító céljai határozták meg: támogatta-e vagy cserbenhagyta a törökellenes mozgalmakat. Vitathatatlan azonban, hogy a kis balkáni népek számára döntő jelentőségű volt a nagyhatalmak velük kapcsolatos álláspontja. Ez sok szempontból nemcsak a török elnyomás idejére, hanem a nemzeti függetlenség kivívása utáni időkre is vonatkozik.

A NEMZETI FELSZABADÍTÓ MOZGALMAK DEMOKRATIKUS EGYÜTTMŰKÖDÉSI PROGRAMJAI

A balkáni népek nemzeti függetlenségüket vagy széles tömegekre támaszkodva és a szomszédos népekkel karöltve, fegyveres forradalom útján, vagy békés úton, az uralkodó nemzettel, illetve valamelyik nagyhatalommal való kompromisszum segítségével vívhatták ki. Ennek megfelelően a nemzeti felszabadító mozgalmakon belül két alapvető irányzat bontakozott ki. Az egyik a fegyveres forradalmi harcot és a szomszédos népekkel való összefogást helyezte a középpontba, míg a másik a kompromisszumos lehetőségeket, a nagyhatalmak segítségét. A két irányzat a függetlenségi harcok során, a nemzetközi és belső helyzet alakulásától, az osztályérdekektől függően, hol eltávolodott egymástól, hol pedig találkozott egymással. Ez a tendencia jellemezte a nemzeti mozgalmakat egészen a függetlenség kivívásáig. A felszabadulás módját illető nézeteltérések ellenére a két irányzat egyszerre volt jelen a felszabadítási mozgalmakban, mivel önmagában egyik sem volt képes kivívni a függetlenséget. Ezért nem lehet mereven elválasztani a népi forradalmi felkelés gondolatát a békés utat képviselő, illetve a nagyhatalmak segítségére számító vezetők politikájától. Ha csak a balkáni népek kis lélekszámát és a velük szemben álló nagy török haderőket vesszük figyelembe, nem vonhatjuk kétségbe, hogy még több nemzet együttes fegyveres harcához is szükség volt valamelyik nagyhatalom támogatására. Ezt a körülményt még a nemzeti felszabadító mozgalom legradikálisabb képviselői sem vonták kétségbe. Fenntartásaik, illetve a segítség elutasítása elsősorban azzal magyarázható, hogy tisztában voltak káros következményeivel: a függetlenség kivívása után fennáll az újabb fűgés veszélye, a megoldásra váró gazdasági és társadalmi problémák kevésbé radikális és demokratikus megoldása stb. Feltételezéseiket, aggályaikat a történelem sok tekintetben igazolta.

E két irányzat közül bennünket elsősorban a forradalmi demokraták nézetei érdekelnek: ők képviselték az itteni népek zömét alkotó parasztság, valamint a kisiparosok és az értelmiségiek egy részének érdekeit. A forradalmi átalakulás legdemokratikusabb útját igyekeztek megvalósítani, nevükhöz fűződik a balkáni népek együttműködésének gondolata. Fellépésük idején a munkásosztály létrejöttéről és osztállyá szerveződéséről még nem beszélhetünk. Később a munkás- és kommunista mozgalom a forradalmi demokraták progresszív eszméiből (például a balkáni köztársaságok föderációja) nagyon sokat átvett. Gondolataikat továbbfejlesztve évtizedeken át hirdette, rövid ideig még 1945 után is. A forradalmi demokraták nézeteinek rövid ismertetését indokolja az is, hogy a kelet és délkelet-európai népek együttműködésével foglalkozó néhány történelmi munka¹³ nem fordít erre kellő figyelmet, sőt néhány nagy képviselőjére (például a görög Rigászra) még csak nem is utalnak.

A balkáni népek együttműködésének első programszerű összefoglalását az 1870-es években Rigász Velesztinlisz végezte el. Ő volt az 1821-ben ki-robbant görög szabadságharc eszmei előfutára, aki nemcsak a görög nép felszabadításának gondolatával foglalkozott, hanem minden török elnyomás alatt élő nép felszabadításával.¹⁴

A fegyveres forradalmi utat és a szomszéd népekkel való összefogás eszméit hirdette a bolgár és a szerb polgári forradalmi demokrata szárny is. A bolgár nemzeti függetlenségi mozgalom forradalmi irányzatának vezetői — V. Levszki, L. Karavelov, H. Botev — nemzeti ügyüket összekapcsolták a balkáni népek közös ellenállásával. A legkövetkezetesebbek — így Vaszil Levszki, a bolgár mozgalom apostola — a törökellenes harcot a demokratikus társadalmi átalakulással, a demokratikus köztársaság létrehozásával kapcsolták össze, ahol olyan népuradalom van, amely valamennyi nemzetiség teljes egyenjogúságát biztosítja.¹⁵ Levszkinél találkozzunk először a nemzetiségek egyenjogúságának elvével. Az általa hirdetett eszmék voltak akkor a leghaladóbbak nemcsak Bulgáriában, hanem az egész Balkánon. Végso terve az volt, hogy „az egyes balkáni népek népi köztársaságokat hozzanak létre, és ezek együttműködéséből szülessen meg a balkáni föderatív köztársaság”.¹⁶ Karavelov később kidolgozott programjában inkább a svájci mintájú balkáni konföderáció hívének vallotta magát. A bolgár nemzeti felszabadító mozgalom különböző szerveinek, és két alapvető irányzatának 1872-es bukaresti együttes ülésén is abból indultak ki, hogy „a bolgár nép testvéri viszonyban akar élni valamennyi balkáni néppel és föderációba akar velük lépni”.¹⁷ H. Botev, aki élete végén eljutott az utópista szocializmus eszméjéhez is, Levszkihez hasonlóan, a föderációt a demokratikus köztársaságok létrejötte után tartotta lehetségesnek, és elutasította az alá- és fölrendeltség elvén alapuló államszövetséget. Ő már világosabban és közelebbről láthatta a szomszéd országokban uralomra került osztályok hódító és a többi nemzet elnyomására irányuló nacionalista törekvéseit, amelyeket az állami egyesülés hirdetésével lepleztek. Botev nézeteihez legközelebb a szerb Szvetozár Markovics állt, aki szerb liberális polgári szervezet, az „Omladina” baloldalának vezetője volt, később pedig aktív tevékenységet fejtett ki az I. Internacionáléban. A szocialista forradalmár Szvetozár Markovics „külpolitikai programjának lényege a délszláv népek nemzeti felszabadítása és az egyenjogú és szabad balkáni népköztársaságok szövetségének létrehozása volt”.¹⁸

Amint látható: azok, akik hívei voltak a nemzeti függetlenség fegyveres forradalom útján való kivívásának, a balkáni népek összefogásának gondolatát egybekapcsolták a társadalom haladó, demokratikus átalakításával, a nemzeti kérdés megoldásával, a demokratikus balkáni népköztársaságok államszövetségben való egyesülésével.

A POLGÁRI ÉS FEUDÁLIS ERŐK RÉSZVÉTELE A NEMZETI FELSZABADÍTÓ MOZGALOMBAN

A demokratikus programok megvalósulását nagy mértékben akadályozták a nagy hatalmak érdekkellentéi. A nyugati hatalmak — főleg Ausztria, illetve az Osztrák—Magyar Monarchia és Anglia — semmiképp sem kívánták egy nagy szláv állam létrehozását Délkelet-Európában. Ezzel szemben Oroszország — a már említett hatalmi törekvései miatt — érdekelt volt egy ilyen állam kialakulásában (ha nem is föderációra gondolt). Azért támogatta a szerb és a bolgár nemzeti mozgalmakat, mert ezek elsősor-

ban a törökök ellen irányultak, és növelték Oroszország esélyeit a Balkánon.

A másik lényeges akadály az elmaradottság volt: a polgári és demokratikus erők gyengesége. Akadályozta a sikert a nemzeti felszabadító mozgalomban részt vevők érdekkülönbsége és a gazdag polgári rétegek és feudális erők ingadozása. Utóbbiak csak addig „támogatták a nemzeti függetlenség kivívására irányuló mozgalmakat, amíg ezek a polgári és társadalmi rend szempontjából nem látszottak veszélyesnek. Mihelyt a hazai vagy emigrációs mozgalmak egyes képviselői túllépték ezt a pontot... szembe fordultak velük”. A liberális bolgár burzsoázia például „inkább a török birodalommal való kiegyezést támogatta, mert ez nem fenyegetett a társadalmi rend gyökeres megváltoztatásával, a nincstelenek, a szegényparasztok és nyomorgó városi szegénység uralmának megteremtésével”.¹⁹ A liberális bolgár burzsoázia a függetlenség kivívásának békés útját keresve hajlandó volt elfogadni az Osztrák—Magyar Monarchiához hasonló török-bolgár dualista állam megalakítását. Képviselői ennek érdekében 1867-ben emlékirattal fordultak a török szultánhoz, és Török—Bolgár Monarchia létrehozását javasolták. A szerb uralkodó osztály a bolgár burzsoázia egy részével próbált kompromisszumot kötni egy közös állam létrehozásáról, így vélte megvalósítani nacionalista és hódító terveit, a balkáni szerb hegemóniát.²⁰ A bolgár liberális burzsoázia csak akkor fogadta el az 1872-es bukaresti közös megállapodást a fegyveres forradalmi harcról és a balkáni föderációról, mikor egyezkedése a szerb uralkodó körökkel nem járt eredménnyel.

Ilyen kettős politika figyelhető meg a görög szabadságharc idején is. Amikor a felkelés kitört, a nemzeti mozgalom vezetését sikerült átvenniük azoknak a konzervatív erőknek, amelyek korábban a leginkább ellenezték a fegyveres harcot és az összefogást a szomszéd népekkel, és csak a felkelés előestéjén fogadták el a radikálisabb szárny tervét. Külföldi segítséggel sikerült eltávolítaniuk a mozgalom radikális vezetőit.²¹ A felkelés győzelme után az uralomra került osztály, a szomszéd országok burzsoáziájához hasonlóan, megalkotta a „nagy eszmét” (Megali Idea), amely a görögök vezetésével igyekezett egyesíteni a még török uralom alatt levő olyan területeket is, amelyeken nem görög lakosság élt. Ezzel lényegében vissza akarták állítani a hellén bizánci birodalmat. A terjeszkedésnek ez a nacionalista politikája 1830 után állandó jellemzője lett a görög külpolitikának.

A nemzeti felszabadulásért vívott küzdelmek során időnként az egyes nemzeti mozgalmak résztvevői, vagy több nemzet képviselői közösen államszövetségi terveket fogadtak el és hirdettek meg. A burzsoázia említett magatartása és taktikája, valamint nacionalizmusa, amely nem biztosította a szövetségbe lépő nemzetek egyenjogúságát, szintén döntő mértékben járult hozzá ahhoz, hogy eredménytelenül értek véget az államszövetségről megkezdett tárgyalások. De csak a nemzeti függetlenség kivívása után vált teljesen nyilvánvalóvá valamennyi ország uralkodó osztályának nacionalista, hódító törekvése, amely mindaddig háttérbe szorult, amíg a török uralom megszüntetése, a függetlenség kivívása volt a cél, amíg minden erőt erre kellett összehozni.

A hódító törekvések nyíltan és erőteljesen először a függetlenségüket elsőként kivívó szerb és görög uralkodó osztályoknál figyelhetők meg. A szerb uralkodó osztálynak e törekvéseit a legvilágosabban U. Garasanin belügyminiszter fogalmazta meg az általa készített „Nacsertanje” (Tervezet) elnevezésű emlékiratban. Garasanin dolgozott ki elsőként a Balkánon egy összefüggő programszerű külpolitikai koncepciót, amely a szerb uralkodó osztályoknak a Nagy Szerbia létrehozására irányuló erőfeszítéseit tükrözte. Ez a konzervatív nacionalista program „a gazdag szerb kereskedő burzsoázia érdekeiből kiindulva a délszláv népek egyesítésére törekedett. . . , a felbomlott török birodalom területein egy erős, független délszláv államot akart létrehozni Szerbia és annak uralkodó dinasztiája vezetésével”.²² A Garasanin-koncepciónak azonban voltak haladó tételei is. Így például: a majdani délszláv államot nem akarta valamelyik nagyhatalom védnöksége alá helyezni; felvetette az osztrák abszolutizmus által elnyomott délszlávok felszabadításának és a velük való szövetségnek a gondolatát; hangsúlyozta továbbá a szerb nemzeti egység megvalósításának, a kereskedelem fellendítésének, a kulturális kapcsolatok kiépítésének szükségességét. Az uralkodó osztályok azonban a koncepció egészéből csak a nagy szerb államra vonatkozó nacionalista, hódító elképzeléseket vették át. A Karagyorgyevics- és az Obrenovics-dinasztia külpolitikája ezt igyekezett valóra váltani. Támogattak minden mozgalmat, amelynek segítségével elérni vélték céljukat. Jellemző példa erre a bolgár nemzeti mozgalom támogatása, és a már említett tárgyalások a bolgár liberális erőkkel egy szerb—bolgár dualista állam megteremtéséről. Ezt az elképzelést kezdetben Obrenovics Milos fejedelem is támogatta, de később, attól tartva, hogy egy ilyen államszövetség veszélyeztetni fogja Szerbia balkáni hegemóniáját, elutasította a tervet.

Lényegében hasonló nagyhatalmi elképzelések születtek a horvát nemességben (az arisztokráciában is) és a burzsoáziában; támogatták a Ljudovik Gáj vezette politikai jellegű nyelvi-kulturális törekvéseket, amelyek „illirizmus” néven váltak ismertté a horvát nemzeti mozgalomban. Az illirizmus „közvetlenül a viszonylag gyenge horvát társadalom megerősítését volt hivatva szolgálni a többi délszláv népekre való támaszkodás révén”.²³ Ez az irreális ideológia a délszlávokat egy nemzetnek tekintve, egy nagy délszláv állam (Illiria) létrehozására törekedett, s célja elérése érdekében az osztrák abszolutizmusra akart támaszkodni. Ez a törekvés főleg a fejletlen gazdasági és társadalmi viszonyok következménye volt. Ez az irányzat is tartalmazott azonban haladó elemeket, „hiszen a nemzeti elnyomás ellen folytatott harcban a nemzeti nyelv és kultúra ki-fejlesztésének nehéz körülményei között igen nagy szükség volt a délszláv népek összefogására”,²⁴ amit az illirizmus is hirdetett, továbbá hozzájárult „a nemzeti öntudat növekedéséhez, a nemzeti kultúra és tudomány fejlődéséhez”.²⁵ Bulgária felszabadulása után — a török uralom alól — a bolgár uralkodó osztály is meghirdette a Nagy Bulgária politikáját, az úgynevezett „San Stefanó-i Bulgária” elképzelése alapján.

A 19. századi balkáni nemzeti felszabadító mozgalmakban — amelyek sajátos módon összefonódtak a polgári átalakulásért folyó küzdelemmel — mindenütt megfigyelhető, hogy a konzervatív és radikális irányzatok harcából (ez utóbbihoz tartoznak a forradalmi demokraták is) mindig a kon-

zervatívok kerültek ki győztesen. A balkáni népek összefogásának a radikálisabb csoportok által képviselt elgondolásait a konzervatív irányzatok csak a saját osztályérdekeiknek megfelelően támogatták. A konzervatív erők különösen a mozgalom kezdeti és nehezebb szakaszában támogatták a radikálisokat — ha másért nem, a szövetség megőrzése érdekében. A mozgalom kezdeti sikereinek láttán, az osztályellentétek kiéleződésének hatására azonban a konzervatívok igyekeztek felszámolni a mozgalom radikális forradalmi szárnyát, amely nemcsak a győzelem kivívása érdekében hirdette a balkáni népek összefogásának eszméjét, hanem összekapcsolta azt a demokratikus társadalmi programmal is. Később, amikor a 20. század elején újból előtérbe került e törökellenes harc és a balkáni államok összefogásának szükségessége, az uralkodó osztályok már teljesen meghamisították e gondolat eredeti tartalmát, és — mint látni fogjuk — elsősorban a területi hódítások igazolására használták fel.

A BALKÁNI ORSZÁGOK FEJLŐDÉSE

A FÜGGETLENSÉG KIVÍVÁSA UTÁN, AZ ELSŐ VILÁGHÁBORÚIG

A nemzeti függetlenség késői kivívása,²⁶ a hosszú török uralom és az a körülmény, hogy a felszabadulás nem győzelmes forradalom, hanem háború útján — a nagyhatalmak beavatkozásával — történt, sok vonatkozásban meghatározta a balkáni népek gazdasági és politikai fejlődését, polgári átalakulását.

A fiatal államok előtt elsősorban a török feudalizmustól örökölt elmaradottság felszámolásának feladata állt, enélkül aligha lehetett gazdaságilag előrehaladni. Az első jelentős lépés az agrárreform megvalósítása volt, amely a törökök kiűzésével párhuzamosan ment végbe, úgy, hogy a parasztok legtöbbször egyszerűen elfoglalták vagy megváltották az elmenekült törökök földjét. A földosztások eredményeként a Balkánon megszűnt a török feudális földbirtokrendszer. „A föld többé-kevésbé teljes egészében a parasztok kezébe került”.²⁷ Elsősorban Bulgáriában és Szerbiában volt így, amíg Görögországban — a helyi földbirtokos rétegek ellenállása miatt — a földosztás csak részben valósult meg és eléggé elhúzódtott. Itt sem alakult ki azonban nyugat-, illetve kelet-európai értelemben vett nagybirtokrendszer. A Balkán egészére jellemző volt, hogy az addigi török nagybirtokrendszert nagyszámú kis-, illetve középbirtok váltotta fel. Csak helyenként alakult ki a helyi körülményekhez képest nagybirtoknak számító földtulajdon. A kialakult kis- és középbirtokos parasztgazdaságokra hárult a mezőgazdaság tőkés fejlesztése. Az évszázados elmaradás és a gyenge iparosodás mellett a kisbirtokrendszer is döntően hozzájárult ahhoz, hogy e térség országai fejletlen agrárországok maradtak. A nagyüzemi ipari termelés hiánya, az alacsony színvonalú technika alkalmazása, a nagy tőkehiány miatt a balkáni országok továbbra sem tudtak felemelkedni a fejlettség alacsony fokáról, egészen az 1944-es felszabadulásig, sőt hatásuk még az ezt követő fejlődést is befolyásolta.

A török feudális földbirtokrendszer felszámolása, a mezőgazdaság tőkés alapokra helyezése, a viszonylag megnövekedett agrártermelés, a kéz-

műipar és az ipar feudális korlátainak felszámolása, a hitelrendszer kibontakozása — minden lemaradás ellenére — megteremtette az ipari forradalom alapvető feltételeit. A század végén, illetve a századfordulón a korábbi időszakhoz viszonyítva „Kelet-Délkelet-Európa sajátos fejlődésének eredménye lett, hogy a mezőgazdaság fejlődésének hangsúlyozottsága és az iparosítás kérdése következtében e térség országaiban a mezőgazdaság modernizálásához kapcsolódó közlekedési forradalom és a modern bankrendszer megelőzte az iparosodást, és maga is tényezője, forrása, előidézője lett az ipar késve meginduló forradalmasodásának”,²⁸ míg Nyugat-Európában ez a folyamat vagy fordítva, vagy párhuzamosan játszódott le.

A gazdasági elmaradottság felszámolása, általában az ipar és a mezőgazdaság fejlődését hátráltató nagy tőkehiány számottevő külföldi tőkebehozatalra kényszerített valamennyi országot. A beáramló idegen tőke az ipari forradalom kibontakozásának egyik fontos külső feltételét is jelentette Kelet-Európában.²⁹ A külföldi tőke beáramlását (elsősorban kölcsönök felvétele és bizonyos ipari befektetések engedélyezése formájában) a balkáni államok kormányai iparfejlesztési politikájukkal elő is segítették. Ez azonban egyben a függőségüket is jelentette. Kifejezésre jutott ez a különböző kormányok és dinasztiák váltakozó külpolitikai orientációjában. Magával hozta a külföld pénzügyi ellenőrzését is (Szerbiában 1895-ben, Görögországban 1898-ban, Bulgáriában 1902-ben), amely nemcsak a folyósított kölcsönök visszafizetését és a hitelrendszer ellenőrzését eredményezte, hanem megnövelte a külföldi befolyást a gazdasági és politikai élet alapvető területein. A Balkán stratégiai jelentősége miatt a külföldi tőkebehatolás erőteljesen katonai-politikai jellegű volt. Szembetűnően ilyen szempontok érvényesültek a délkelet-európai vasúti hálózat kiépítésénél, ahol legtöbbször a stratégiai, nem pedig a gazdasági érdek dominált. (Pl. a monarchia vasúti terve szerint a vonal Bosznián, a Novi Bazari Szandzsákon és a Vardári-völgyön keresztül Szalonikiig húzódott volna.) Katonai-politikai elképzelések érvényesültek a hazai körök által épített vasútvonalak kijelölésénél is. (Ez utóbbira az egyik legjobb példa a Szerbia által tervezett adriai vasút, amelyen Szerbia és egyben Oroszország is kijuthatott a tengerre. A terv egybevágott Szerbiának az albán területek meghódítására irányuló törekvéseivel.)

A török elnyomás megszűnte után a Balkánon egy időre lekerültek a napirendről az addig meg-megújuló politikai együttműködési törekvések. Valamennyi ország a fejlődés külön útját járta. Több száz éven át a közös ellenség, a török elleni harc sokszor összekötő kapocsként is szerepelt az egyes nemzeti felszabadító mozgalmak között. A hazai uralkodó osztályok hatalomrajutása, a belső nemzeti piacok kialakítása után azonban az új nemzeti államok külpolitikájának fő jellemzője az új piacok és területek, a Balkán feletti uralom megszerzése, a nacionalista uszítás lett. Elég utalni arra, hogy a San Stefano-i békeszerződés értelmében létrehozandó Nagy-Bulgária ellen az új balkáni országok hevesen tiltakoztak az 1878-as berlini tárgyalásokon. Többször szembefordultak tegnapi szövetségesükkel, Oroszországgal is, és ebben élvezték a többi nagyhatalom támogatását, amelyek minden erejüket a cári balkáni befolyás csökkentésére fordították. Az új országok hódító és nacionalista politikájára jellemző, hogy

a berlini tárgyalásokon Szerbia a monarchia segítségével igyekezett bolgár területeket szerezni, sőt, szembeszállt a bolgár nemzeti egység megvalósításával: 1885-ben a két bolgár terület (a bolgár fejedelemség és Kelet-Rumélia) egyesülésekor háborút indított Bulgária ellen. „A szerb uralgó osztály egy része (osztrák orientáció — K. L.) tehát megmutatta, mennyire viseli szívén a török uralom alatt élő délszlávok sorsát”.³⁰

A burzsoá nacionalista politika következménye volt, hogy a nemzeti államok létrejöttük után több évtizeden át politikailag és gazdaságilag egyaránt elzárkóztak egymástól. Csak a balkáni háborúk kitörése előtti időben éledt újjá a politikai és katonai közeledés — amelyről még lesz szó. A balkáni országok ellenségeskedő politikájához hozzájárult a külföldi hatalmak délkelet-európai politikája, illetve az a helyzet, hogy Európa e részén a legkülönbözőbb külföldi érdekek ütköztek össze. A kis országok uralkodó osztályainak nacionalista politikája mellett ez volt a másik fontos tényezője a „puskaporos Balkán” kialakulásának.

A múlt század végén fokozatosan háttérbe szorult Oroszország addigi nagy befolyása a Balkánon. Ez elsősorban az 1878-as berlini kongresszus következménye volt, ahol az európai hatalmak egységesen felléptek Oroszország ellen. Másrészt az orosz tőke ebben a térségben egészen jelentéktelen szerepet játszott. A tőkebehatalás révén a többi európai állam — Franciaország, Németország, Anglia és az Osztrák—Magyar Monarchia — jutott nagy balkáni befolyáshoz. Oroszország ezért kénytelen volt megváltoztatni addigi álláspontját, és valamennyi európai hatalommal együtt most már az európai és a török birodalom status quo fenntartása mellé állni. Az európai hatalmak e politika elfogadására igyekeztek rábírní az új nemzeti államokat, sokszor erőszakos módszerekkel is (az 1885-ös szerb—bolgár és az 1877-es görög—török háború idején például intervencióval fenyegették a résztvevőket, ha nem fejezik be a háborút).

A nagyhatalmak saját hatalmi terveiknek megfelelően változatlanul támogatták vagy egymás ellen uszították e terület államait, teljesen figyelmen kívül hagyva ezek érdekeit. Ez a hatalmi játék jellemző a századfordulóra már nagyjából kialakult két nagy tábor, a központi hatalmak és az antant délkelet-európai politikájára, amikor a Törökország elleni háborúra létrejött a Balkán Szövetség. „A Balkán Szövetség létrejött az antant érdekeinek felelt meg, és most megfelelő eszközt láttak benne Németország és az Osztrák—Magyar Monarchia előretörésének megakadályozására Kis-Ázsia felé. Szazanov orosz külügyminiszter a szövetségben jó eszközt látott a monarchia növekvő befolyásának csökkentésére a Balkánon”.³¹ Az is jellemző ugyanakkor, hogy különböző ígéretekkel mindkét hatalmi csoport az európai status quo elfogadására, és a Törökország ellen tervezett háború lemondására igyekezett rákényszeríteni a Balkán Szövetséget.

A kapitalizálódás viszonylag gyorsabb ütemű fejlődése ellenére — amely jelentős külföldi érdekeltségek részvételével bontakozott ki — sem oldották meg következetesen a fontos társadalmi és gazdasági problémákat. Többek között „nem oldódott meg a balkáni népek nemzeti függetlenségének kérdése sem: megszabadultak ugyan a török igtától, de gazdaságilag és politikailag csakhamar függő helyzetbe kerültek az európai hatalmakkal

szemben”.³² Lenin többször részletesen elemezte a nagyhatalmak álláspontját, főleg Oroszországnak az úgynevezett hazafias szláv politikáját, amely igen átlátszó törekvés volt arra, hogy elterelje a figyelmet Oroszország belügyeiről, és „leharapjon egy darabot” Törökországból. „A reakció támogatása bent, és a gyarmati imperialista rablás kint — ez a lényege ennek a durva »hazafias«, »szláv politikának«” — írja Lenin.³³ Mélán nevezi hazárdjátéknak a nyugati nagyhatalmak és Oroszországnak a balkáni szlávok „szent függetlenségi harcát pártfogó” politikáját.³⁴

A háborús erőfeszítéseket és a nacionalizmus felszítását nagy mértékben megkönnyítették azok a békeszerződések is, amelyek rendezték az új nemzeti államok területeit. A valóságban a rendezés a pillanatnyi nagyhatalmi erőegyensúlyból és nem az itt élő népek érdekeiből, az országok és területek gazdasági és etnikai helyzetéből indult ki, és így magában hordta az új konfliktusok csíráit. (Elsősorban az 1878-as San Stefano-i és berlini békeszerződés említésre méltó ebből a szempontból.) Ugyanakkor továbbra is török uralom alatt maradtak bizonyos európai területek, és a felszabadításukra irányuló harc társadalmi szempontból haladó, nemzeti felszabadító jellegű volt. Az ott élő nemzetek, illetve nemzetiségek heterogén összetételét, továbbá azt a körülményt, hogy helyenként a nemrég felszabadult népek egy része továbbra is török uralom alatt élt, és végül az albánok és macedónok törökellenes nemzeti függetlenségi harcát valamennyi balkáni állam uralkodó osztályai elsősorban hódító törekvéseikre — a „Nagy Görögország”, a „Nagy Szerbia”, a „Nagy Bulgária” megvalósítására — akarták felhasználni. A törökellenes nacionalista hangulat felszítása nem okozott különösebb nehézséget az uralkodó osztályoknak. A törökellenes harcnak több évszázados hagyományai voltak, és nemegyszer sikerült a néptömegekkel elhitetni, hogy a háború célja csupán a török iga alatt élő „keresztény testvérek” felszabadítása, a nemzeti terület egyesítése, a nemzeti kérdés teljes megoldása. Ezzel leplezték valódi hódító törekvéseiket, amelyek különösen a második balkáni háború idején a Macedónia fölötti osztozkodásban jutottak kifejezésre. E háború kirobbanását segítették a külföldi hatalmak intrikái is. Az a tény, hogy Európában még nem fejeződött be teljesen a felkészülés az első világháborúra, és bizonyos erőegyensúly jött létre, biztosítékot jelentett a balkáni monarchiák szövetségének arra, hogy Törökország oldalán katonailag egyik nagyhatalom sem avatkozik be.

A század elején az uralkodó osztályoknak a balkáni országok összefogására irányuló politikája, a monarchiák ideiglenes szövetsége elsősorban azért valósulhatott meg, mert egybeestek hódító szándékaik: valamenynyien gyarapítani kívánták területeiket a török birodalom rovására, de külön-külön egyik ország sem volt képes a győzelmes háborúra. A balkáni monarchiák 1912-ben létrejött szövetsége³⁵ — amely a háborúk során végleg megpecsételte a törökök európai uralmát — társadalmi szempontból nagy előrelépést is jelentett a középkori maradványok lerombolása útján. A háborús győzelmek ugyanis biztosították a török abszolútizmustól és feudalizmustól megszabadított területek gyorsabb ütemű társadalmi fejlődését. Az első balkáni háborúnak ezt az objektíve haladó jellegét arra akarta felhasználni a hazai és külföldi burzsoázia, hogy politikáját úgy tüntesse fel: célja csakis a még török elnyomás alatt élő balkáni

népek teljes felszabadítása, és ezért egészében haladó jellegű. Lenin ezzel kapcsolatban rámutatott, hogy „ez a politika figyelmen kívül hagyja a legfontosabbat, a gazdasági felszabadítást. . . Ezzel tökéletesen meghamisítják a balkáni események értelmét és történelmi jelentőségét. . . , *megnehezítik a balkáni népek tényleges felszabadítását*”, és a valóságban „*támogatást nyújtanak ahhoz, hogy kisebb-nagyobb mértékben fennmaradjanak a földesúri kiváltságok, fennmaradjon a politikai jogfosztottság*”. Márpedig a földesurak és a balkáni monarchiák fennmaradásával „ilyen vagy olyan mértékben múlhatatlanul fennmarad a nemzeti elnyomás is. Csakis úgy vághatják el mindennemű nemzeti elnyomás minden lehetőségét — írja a továbbiakban —, ha valamennyi balkáni nép parasztjai *gazdaságilag és politikailag egyaránt teljesen felszabadultak*”.³⁶ (Kiemelés — K. L.)

A FÖDERÁCIÓS ESZME MEGJELENÉSE A MUNKÁSMOZGALOMBAN

A balkáni országok elmaradott agrárstruktúrájából, az ipari forradalom lassú térhódításából következett, hogy a kifejlődőben levő munkásosztály kis létszámú volt, s zöme nem gyáripari munkás, hanem kis-, illetve középüzemekben dolgozott. De az éles szociális problémák, a háborúra készülés és az uralmon levő pártok állandó sovíniszta politikája, amely egymás ellen uszította a kis nemzeteket, kiélezte az osztályharcot. Ennek hatására a munkásmozgalmon belül, elsősorban Bulgáriában és Szerbiában, igen korán erős baloldal alakult ki. Ez a baloldal a nacionalista hódító politikával szemben, a szociális és nemzeti problémákat a társadalom demokratizálásával látta megoldhatónak. A szóban forgó országok munkásmozgalmának kisebbségi helyzetéből és azonos körülményeiből következett az egységfrontra és a közös álláspontra irányuló törekvés. Ezek az erőfeszítések a balkáni népek egyenjogúságát hirdető föderáció gondolatában jutottak leginkább egységesen kifejezésre. A polgári forradalmi demokratáktól örökölt eszmét — amelyet a forradalmi szocialisták nyíltan vállaltak — tartalmilag azzal bővítették, hogy megvalósítását összekapcsolták a proletariátus osztályharcával. Mint a későbbiekben látni fogjuk, a megalakuló kommunista pártok — amelyeknek egyik alkotó része a szociáldemokrata baloldal lett — tovább fejlesztik ezt az eszmét azzal, hogy a proletariátus csak a proletárdiktatúra alapján valósíthatja meg a föderációt.

A balkáni szocialisták a nacionalizmus uralma ellenére, a háborús készülődés bonyolult körülményei között kiadták a demokratikus balkáni köztársaság föderációjának jelszavát. Megvalósítása a társadalmi és gazdasági fejlődés — így a nemzeti kérdés — megoldásának legkövetkezetesebb útját jelentette volna, s ez felelt meg a legjobban a történelmi fejlődés követelményeinek a század elején.³⁷ „Marx és Engels is úgy gondolta, hogy a balkáni kérdés ésszerű megoldása a balkáni népek föderációja révén lehetséges, amely elősegíti progresszív fejlődésüket. . .”³⁸ A föderáció egyik leglelkesebb képviselője, a Bolgár Szociáldemokrata Párt (tesznyákok) „a proletár internacionalizmus jegyében harcolt a balkáni

népek közeledéséért és föderatív köztársaságban való egyesüléséért” — olvashatjuk a „Bolgár Kommunista Párt története” legújabb kiadásában. Úgy vélték, hogy az akkori körülmények között ezen az úton lehet elérni a balkáni kérdések demokratikus megoldását, a balkáni népek közös, testvéri együttműködésének győzelmét, és szembehelyezkedni a burzsoá nacionalizmussal. A balkáni föderáció keretein belül vélték megvalósítani a teljes és igazságos nemzeti egyesülést, kiszélesíteni a gazdasági és kulturális együttműködést, megvédeni a Balkánt a kapitalista államok hódító törekvéseivel szemben. A föderáció révén akarták megakadályozni a Balkán feletti uralomért folyó harcot, amely „igen nagy mértékben kezdett kibontakozni”³⁹ a századfordulón a balkáni uralkodó osztályok között. E megállapítások helyesen tükrözik a föderáció eszmei tartalmát, amelyet teljes mértékben elfogadott és képviselt valamennyi balkáni forradalmi szocialista párt, illetve csoport.

Ennek az internacionalista álláspontnak a jelentőségét — különösen a nemzeti kérdést illetően — akkor tudjuk igazán értékelni, ha szembehelyezzük a szóban forgó országok uralkodó osztályainak nacionalizmusával, és e mellett figyelembe vesszük azt is, hogy a nemzetközi munkásmozgalom pártjai, elsősorban a II. Internacionálé és a Nemzetközi Szocialista Iroda, valamint a balkáni munkáspártok jobboldala és centruma a nemzeti kérdésben az ausztro-marxista kultúraautómia elvét hirdették. Ezt az elvet 1909-es ljubljanai értekezletén a Jugoszláv Szociáldemokrata Párt is elfogadta, ezen az alapon képzelte el a délszlávok egyesülését. A Szocialista Iroda a kultúrautómia elvéből kiindulva lehetségesnek tartotta a balkáni nemzeti problémák megoldását. Az ilyen álláspontok kialakításában nagy szerepet játszott az is, hogy helytelenül értékelték az ifjú törökök 1908-as polgári forradalmát. Túlzott illúziókat tápláltak bejelentett reformígéreteik iránt — amelyek gyakorlati megvalósítása elmaradt —, ezektől remélve az egész balkáni kérdés megoldását. Nem vették észre, hogy az ifjú törökök politikája nacionalista, és az addigi török politikától eltérően — amely emberszámba sem vette a keresztény lakosságot — most már nem vallási alapon, hanem a burzsoá nacionalizmus alapján igyekezett elnyomni, asszimilálni a többi nemzetiséget. A valóságban az ifjú törökök politikája csak tovább élte az egész balkáni konfliktust és az úgynevezett „macedón kérdést”, amely ürügyül szolgált a szomszédos monarchiák beavatkozására. Hasonlóan nacionalista jellegű volt a bolgár „széles” (siroki)⁴⁰ szocialisták nézete is, akik korainak és fantáziának ítélve a föderáció eszméjét, a hazai burzsoáziát támogatták a Törökország elleni háború előkészítésében. A török uralkodó osztály egyre fokozódó nacionalizmusa és makacs ellenállása ellenére, hogy valamelyest enyhítsen az elnyomott népek helyzetén, a bolgár „szélesek” a nemzeti kérdés megoldását a török birodalmon belül, továbbra is a keresztény lakosságnak adandó autonóm jogokban és az ezeken alapuló „Autonóm Macedónia” megvalósításában látták. Ez az álláspont lényegében a kultúrautómia elvének elfogadását jelentette.

A forradalmi szocialisták szálltak síkra a legkövetkezetesebben a balkáni problémák radikális és demokratikus megoldásáért. Ezért többoldalú harcot folytattak. Egyrészt állandó jelleggel harcoltak a hazai burzsoázia nacionalista hódító politikája és háborúja ellen. Másrészt rámutattak, hogy

a háborúra szövetkező balkáni országok a győzelem és a török területek felosztása esetén is elvesztenék függetlenségüket; még nagyobb mértékben függénének a külföldi hatalmaktól. Fokozódna az országok közötti ellentét és a hegemoniáért folytatott küzdelem, s ez újabb háborúhoz vezetne. A törökök győzelme viszont fokozná a török brutalitást a keresztény lakosság ellen.⁴¹

Ugyanakkor elutasították a nagyhatalmak minden „pártfogását” is. Blagoev, a bolgár marxista szárny vezetője többször mondta: „a szocialistáknak semmiféle ábrándjaik nem lehetnek a nagyhatalmakkal, az ifjú török kormány politikájával és a balkáni dinasztiákkal kapcsolatban”.⁴² A bolgár burzsoázia politikáját elemezve helyesen mutatott rá, hogy „számára egyre égetőbbé válik a piac és ama terület növelése, amely fölött hatalmát akarja gyakorolni”.⁴³ Ezért a balkáni forradalmi szocialisták nem fogadták el a Nemzetközi Szocialista Iroda Balkánra vonatkozó fentebb ismertetett nézeteit. Az ilyen osztályharcos álláspont a hazai burzsoázia nacionalizmusával szemben ritka jelenség volt a II. Internacionáléban (gondoljunk csak arra az opportunizmusra, amely a többi szociáldemokrata pártot hasonló helyzetben jellemezte az első világháború kitörésekor, amikor nem ítélték el saját burzsoáziájuk nacionalizmusát, sőt hazafias kötelezettségekről és honvédő háborúról beszéltek).

A balkáni szociáldemokrata pártok tevékenységük és álláspontjaik összehangolására, az általuk képviselt eszmék sikeresebb és szervezettebb propagálása érdekében több konferenciát tartottak, szerb, horvát, szlovén, román, bolgár, macedón, török, boszniai és hercegovinai szociáldemokrata képviselők részvételével. Ezeken a konferenciákon a térség legfontosabb társadalmi és gazdasági kérdéseiről volt szó, amelyek jelentős részében egységes álláspontra helyezkedtek, és közös határozatokat fogadtak el. Az összejevetések között a legjelentősebb az 1910. január 7—9-én Belgrádban tartott I. balkáni konferencia volt. D. Tucovics, a szerb baloldal vezetője, beszámolójában részletesen elemezte a balkáni államok sajátos helyzetét, hangoztatva, hogy a haladás megköveteli a szétforgácsolt erők összefogását. Igyekezett megmutatni a követendő utat is: „belső és külső események és válságok között tengődnek a balkáni államocskák és a délkelet-európai népek . . . erejük kis részekre forgácsolódott — jelentette ki. — Ezek a részek külön-külön, túl gyengék arra, hogy önmagukon segítsenek”. Ilyen körülmények között „különös szerep jut a demokráciának, amely az egyetlen forma, amelyen át a balkáni népek egymáshoz való közeledésének útja vezet . . . Ezért a balkáni államocskák demokratizálása nemcsak egy állami berendezési elv győzelmét jelenti, hanem egy sine qua non feltételt is, hogy az elkerülhetetlen változást a külpolitikában végre lehessen hajtani”.⁴⁴ A balkáni szocialisták élesen szembeálltak az osztrák párt kultúraautonómia elméletével és azzal az állásponttal, hogy a behatoló külföldi tőke extenzív politikája úgynevezett civilizációs missziót tölt be a Balkánon. Ez a konferencia — ahogy az egyik korabeli szocialista lap írta — a Balkánon élő népek testvéri szolidaritásának tette volt. Először fordult elő e népek történetében, hogy a proletariátus „a szocializmus eszméjéből kiindulva fejezte ki testvéri szolidaritását és készségét arra, hogy véget vessenek az egymás közötti harcnak, és nemzeti egyesülésüket egy nagy *Balkáni Föderatív Köztársaság* egy-

séges határai között valósítsák meg. . . a tudományos szocializmus elveinek megfelelően vitatták meg a kongresszuson a balkáni nemzeti konfliktusok gazdasági és politikai okait, leleplezték a balkáni monarcho-burzoáziák nacionalista politikáját, amely állandóan élezi a nemzeti ellentéteket". Ugyanakkor rámutattak, hogy „az egyetlen társadalmi erő, amely képes a balkáni nemzetek egyesüléséért küzdeni, a proletariátus osztályharca”.⁴⁵

Ezzel az állásponttal teljes mértékben egyetértett Lenin is, aki hangsúlyozta, hogy „a balkáni szláv paraszt tényleges *szabadságát* épp úgy, mint a török parasztét, *csakis* az biztosíthatja, ha *minden* országon belül teljes szabadság lesz, s ha teljesen és következetesen a demokratikus államok föderációjára lépnek”.⁴⁶

A balkáni föderatív köztársaság jelszavát — írja továbbiakban Lenin — „a balkáni nemzeti kérdés következetesen demokratikus megoldásként a balkáni országok öntudatos munkásai adták ki”.⁴⁷ A belgrádi konferencia résztvevői egyetértettek abban, hogy a külföldi tőke és a hazai uralkodó osztályok elnyomásából csak az itt élő népek összefogása révén szabadulhatnak meg, és ha megszüntetik azok uralmát, akkor egy olyan demokratikus köztársaságokból álló föderációba tömörülnek, amely széles körű önkormányzatot biztosít valamennyi résztvevő nemzetnek, illetve nemzetiségnek. A föderációban látták a balkáni népek nemzeti önállóságának, társadalmi és gazdasági fejlődésének legfőbb feltételét, felismerték, hogy „egy ilyen állam széleskörűen biztosítja a termelőerők nagyarányú fejlődését”.⁴⁸ A föderáció eszméjét helyesen kapcsolták össze a proletariátus osztályharcával, a falusi és a városi kispolgárság megnyerése érdekében tett erőfeszítésekkel és a burzsoá nacionalizmus ellen folytatott harccal. A balkáni föderáció mellett felvetették számos gyakorlati feladat megoldását is, például a közös balkáni parlament, pénzügyi rendszer, vámunió stb. létrehozását. G. Kirkov, a bolgár tesznyakok egyik vezetője, még 1913-ban is a következőket írta: a tömegeknek „meg kell magyarázni a vámunió szükségességét, annak legjelentősebb egyesítő oldalát, valamint a bolgárok és szerbek közötti gyűlölködést enyhítő oldalát”.⁴⁹

Előfordult azonban nemegyszer, hogy ellentmondásos következtetésekre jutottak. A bolgár forradalmi szocialisták (tesznyakok) például úgy vélték: „a balkáni burzsoázia egyrészt a proletariátus osztályharcának nyomására, másrészt a nagyhatalmak hódító politikája miatt a föderáció felé fordul majd. . . A föderáció megvalósítását a burzsoázia ügyének tekintették, s így ellentmondásba kerültek a burzsoázia sovíniszta és monarchista jellegéről, gyengeségéről és az imperialista erőktől való függéséről alkotott saját nézeteikkel”.⁵⁰ Bár felismerték a munkás-paraszt szövetség jelentőségét, és ennek érdekében tettek néhány intézkedést is, a gyakorlati munkában azonban elhanyagolták, és súlyos hibákat követtek el ezen a téren. Ezek az ellentmondó elméleti következtetések és a gyakorlati politikai hibák elsősorban a balkáni munkásosztály helyzetével, gyengeségével függnek össze, amely önmagában még nem képviselt olyan erős társadalmi erőt, hogy megváltoztassa a hazai, illetve a balkáni események menetét.

A görög munkásmozgalom baloldali képviselői, akik nem tudtak részt venni az említett közös tanácskozáson, a balkáni népek testvéri együtt-

működésének kérdésében nagyon közel álltak a belgrádi konferencián elfogadott program szelleméhez. Ezt tükrözte Sztavrosz Kallergisz radikális csoportjának, a Központi Szocialista Uniónak a század elején kiadott programja,⁵¹ és A. Papanasztaszü értelmiségi csoportja, amely a háború előtt folytatott görög burzsoá nacionalista propagandával szemben a Rigasz által hirdetett elvekkel és az összefogás gondolatával lépett fel.⁵²

A balkáni szocialisták a II. Internacionálé pártjainak a balkáni föderációt illető álláspontját az említetteken kívül azért sem fogadták el, mert e pártok az európai status quo további fennmaradásából indultak ki. Ennek megszüntetése egyik fő követelése volt az 1909-es belgrádi értekezletnek. „Az előbbieket (a balkáni szocialisták — K. L.) a föderáció megvalósítását a török hegemonia megszüntetése nyomán, a francia, a német, az osztrák szocialisták Törökország keretein belül, egy demokratikus belső reform eredményeként vélték megvalósíthatónak”.⁵³

Erdemes némi összehasonlítást tenni az Osztrák—Magyar Monarchián belüli századfordulói mozgalmakkal. Ezekben nem születtek a monarchia átalakítására irányuló, a különböző nemzetek egyenjogúságát magában foglaló olyan föderációs elképzelések, mint a Balkánon. Sőt, a monarchiában inkább a nemzeti fejlődés másik tendenciája, az elkülönülés folyamata figyelhető meg. A nemzetközi és a monarchián belüli viszonyok folytán 1867 és 1914 között — olvashatjuk Mérei Gyula idézett munkájában — „nem születhettek a monarchia következetesen demokratikus átalakítására vonatkozó polgári föderációs tervek, sőt — jórészt az ausztrómarxizmus hatására — a monarchia munkásmozgalmán belül sem. A felvetett föderációs elgondolásokat a monarchia fenntartásának hívei terjesztették elő, voltaképpen autonomista megoldást és nem egyenlő jogú népek föderációját ajánlva”.⁵⁴ Ezért e terveket nem lehet valóban progresszívnek tekinteni. A monarchia további fenntartására és az osztrák hegemonia biztosítására irányultak a Hohenwart-kabinet elgondolásai, a nagy osztrák csoport és Ferenc Ferdinánd tervei. A monarchia további fennmaradását kívánták bizonyos autonómjogok megszerzése mellett a román C. Popovici tervei és a cseh nemzeti mozgalom olyan vezetői, mint Benes és Masaryk; a Horvát Paraszt Párt későbbi vezetője, S. Radics 1902-es elképzelései; az ausztrómarxisták, Otto Bauer és Karl Renner elgondolásai. Mindezek a balkáni szocialisták terveitől és Lenin nézeteitől eltérően, a kultúrautónia elve alapján születtek. A kultúrautónia elvét fogadta el a Szlovák Nemzeti Tanács és Nemzeti Párt 1914-es programtervezete, valamint a Cseh Szociáldemokrata Párt 1913-as kongresszusa is. Csak elvértve lehetett találkozni föderációs elképzelésekkel, így például a horvát szociáldemokratáknál, akik szerint a majdani föderációban Ausztria és Magyarország is részt venne,⁵⁵ és ezáltal megvalósulna a dunai konföderáció is. Ilyen állásfoglalással találkozunk még a délszláv polgári értelmiség egyes csoportjainál, például az „Egységgel a felszabadításért” elnevezésű dalmát csoportnál. Egyes bécsi és ljubljanai szlovén csoportok és képviselők — mint például Cankar író — a monarchia felbomlása útján kívánták megteremteni a délszláv egységet, és a balkáni szociáldemokrata pártokhoz hasonlóan felvetették a délszlávok egyenjogú föderációjának eszméjét.

Magyarországon az első, s egyben a lenini önrendelkezési elven alapuló föderációs tervvel csak a Tanácsköztársaság idején találkoztunk. Kun Béla 1919-ben, a tanácsok országos gyűlésén a tanácskormány nézetét kifejtve a következőket jelentette ki: „Figyelmeztetünk kell ez országok (a monarchia felbomlásakor létrejött új államokról van szó — K. L.) proletárjait arra, hogy a proletariátus diktatúrája azt jelenti, hogy mi minden dolgozó önrendelkezési jogát tiszteletben tartjuk . . . csak figyelmeztetünk mindenkit arra, hogy a proletariátus jelszava nem kis államok alakítása, hanem a proletariátusnak minél szélesebb körű föderációja . . . A tanácsok kongresszusa kimondja, hogy a főlzabadított területek ama részeivel, amelyeken a lakosság nem a magyar nemzethez tartozik, csupán föderatív közösségben kíván élni”.⁵⁶ A felbomlott monarchia területein akkoriban született különböző elképzelések között ez nagyon haladó terv volt, de az ismert történelmi okok miatt nem valósulhatott meg.

A balkáni országok uralkodó osztályainak, valamint az európai hatalmak balkáni politikája végül is két balkáni háború kitöréséhez vezetett. A munkásmozgalom baloldalának álláspontja a közös föderációs elképzelések mellett közös volt a balkáni háborúk kérdésében is. „A háborús válság idején sorra tartották tiltakozó gyűléseiket, és küzdöttek saját országukban a nacionalista hangulatkeltés ellen”.⁵⁷ Ez a magatartásuk jellemző az első világháború alatti időszakra is. De a háborúellenes erők — mindenekelőtt a munkásosztály és a vele szövetséges parasztság — gyengék voltak az első és a második balkáni háború megakadályozására, föderációs terveik sem valósulhattak meg, és így „a gazdaságilag és politikailag szükséges szövetség a monarchiák szövetségévé vált”.⁵⁸ Az első világháborúval együtt a pusztítások e térségben közel hat évig tartottak, s csak fokozták a balkáni országok elmaradottságát. Az első világháború kitörése egyben azt is jelentette, hogy a balkáni föderáció eszméje lekerült a napirendről. A polgárság különböző rétegei az uralkodó osztályokhoz tartozó valamennyi réteggel együtt, a fejlődés külön útjai mellett álltak ki, ez pedig a nacionalizmus megerősödésével és az itt élő népek közötti ellentétek további kiéleződésével párosult. A háború végén újból felvetődött a délszláv állam létrehozásának gondolata, de ekkor már polgári nacionalista alapon, és nélkülözötte az ott élő nemzetek egyenjogúságát.

A KÉT VILÁGHÁBORÚ KÖZÖTT

Az első világháború eseményei alaposan megváltoztatták a Balkán térképét. Témánk szempontjából a délszlávok nagy részét magába tömörítő jugoszláv állam létrejötte az érdekes most. Megvalósulását alapvetően Szerbia és a háború végén a többi délszláv részéről jelentkező egyesülési törekvés tette lehetővé, továbbá az antant támogatása, amikor 1918 nyarán már világossá vált, hogy a monarchia felbomlik. A központi kérdés az volt: föderációs állam legyen-e az új délszláv állam, vagy Szerbia körül tömörülve, annak vezetésével jöjjön létre. A szerb skupstina már a háború kitörésekor kinyilvánította, hogy egyik célja a délszláv egység megvalósítása⁵⁹ Szerbia hegemoniája révén. Ez az álláspont nem talált

kedvező visszhangra a háború elején a monarchia horvát, szerb, szlovén polgársága körében. A polgárság ugyanis lojalitást tanúsított a monarchia iránt: reményeket táplált bennük a monarchián belüli helyzetük és az udvarnak irányukba folytatott kompromisszumos politikája, és félték a kibontakozó forradalmi mozgalmaktól is.⁶⁰

A monarchián belül elsőnek a szerb polgárság szakított a lojalitással: felismerte, hogy egy majdani új állam számára előnyösebb politikai és gazdasági lehetőségeket ad, ezért Szerbiának szánta a délszlávok egyesítésének piemonti szerepét. A nagy szerb koncepciót viszont elvetette a nagyszámú délszláv emigráció, amely az antanttól várta a délszlávok egyesítését. Az emigránsok elképzelései között a legnépszerűbb a föderatív Jugoszlávia koncepciója volt, amely magába foglalta a részt vevő nemzetek (szerbek, horvátok, szlovének) egyenjogúságát is. Mindenesetre reálisabban számoltak az új állam heterogén nemzeti összetételével, föderációs koncepciójuk elfogadása több szempontból pozitívan járulhatott volna hozzá a nemzeti kérdés megoldásához, amely annyi konfliktust váltott ki az új államban. Az emigráció és vezető szerve, a Jugoszláv Bizottság, azonban erősen függött az antanthatalmaktól és így nem tudott kellő hatást gyakorolni a szintén antantbarát hazai szerb polgárságra, amely viszont mindig elutasította a föderációs koncepciót, mert féltette saját hegemoniáját. Kedvezőbb helyzetüket fel is tudták használni a sorsdöntő 1917-es júliusi tárgyalásokon, ahol az említett emigrációs bizottsággal végül is elfogadtatták álláspontjukat.⁶¹ Ehhez még az antant hozzájárulására volt szükség. Az 1918 januári Wilson-jegyzék még a monarchia fennmaradásáról beszélt, és csupán autonómiát helyezett kilátásba a délszlávoknak, de már magában foglalta Szerbia és Crna Gora egyesülését. Az 1918-as nyári katonai események, a nagyarányú munkás- és parasztmozgalmak végül meggyőzték az antantot arról, hogy a monarchia szétesik, és ez tulajdonképpen vitathatatlanra tette az új délszláv állam létét.⁶² Október végén a szerb, a horvát és a szlovén pártokból megalakult Zágrábi Nemzeti Tanács már kimondta az elszakadást a monarchiától, s a november 6-a és 9-e közötti tárgyalásokon elfogadták a délszlávok állami egyesülését. Ezt a lépést akkor az antant is támogatta, mégpedig két alapvető okból. Egyrészt: a Nagy Októberi Szocialista Forradalom hatására 1918-ban kibontakozó s a szocialista átalakulás felé is mutató forradalmi mozgalmak leverésénél elsősorban a délszláv polgárságra, ezen belül a jelentősebb katonai erőt képviselő Szerbiára számíthattak — teljes összhangban a délszláv nemzetek uralkodó osztályaival. Másrészt: az antanthatalmaknak — főleg Franciaországnak és Angliának — jelentős gazdasági érdekeltségei voltak Szerbiában, az 1903 utáni nagy francia, angol, belga tőkebefektetésből eredően. A politikai és gazdasági érdekazonosság az antanthatalmak és a délszláv polgárság között kiiktatott minden lényegesebb akadályt az egyesülés elől, s 1918. december 1-én kikiáltották a Szerb-Horvát-Szlovén Királyságot.

Az új állam centralizált, bürokratikus királyság volt. Az egyesülés ilyen formája és módja ellen közvetlenül az államalakulás után, tömegmegmozdulások léptek fel, követelve a résztvevő nemzetek egyenjogúságán alapuló föderációt és a köztársaságot. Határozottan elítélte az egyesülésnek ezt az útját a Szerb Szociáldemokrata Párt vezetősége, amely rámutatott

arra, hogy a jugoszláv népek egyenjogúsága csak a balkáni föderációban valósulhat meg. A több nemzetből és nemzetiségből álló királyság egy új és alapjait fenyegető problémával találkozott: a nemzeti kérdéssel, amely bonyolult és hosszadalmas ellentétekhez vezetett a két világháború között. Pusztá állami létét és — a széthullással szemben — egységét a második világháború idején csak az új demokratikus kormány által létrehozott és a nemzetek egyenjogúságán alapuló jugoszláv demokratikus föderáció mentette meg. A délszláv állam létrejötté 1918-ban azonban a burzsoá nacionalizmus alapján ment végbe. Az egyesülésben résztvevő nemzetek uralkodó osztályai levették a napirendről a többi balkáni ország közötti egyesülési kísérleteket. Az esetleges további egyesülést emellett lehetetlenné tette már a háború alatt, majd a 20-as és 30-as években a délkelet-európai országok egymás ellen szított nacionalizmusa is. (Az első világháború idején Szerbia és Bulgária egymás ellen harcolt, állandóan napirenden voltak a különböző konfliktusok Görögország és Bulgária, Görögország és Jugoszlávia, Jugoszlávia és Bulgária között stb.)

A forradalmi munkásmozgalmak kibontakozása az országok uralkodó osztályaitól megkövetelte, hogy stabilizálják a politikai helyzetet és a gazdasági életet. Gazdasági, majd fokozatosan politikai téren is a századfordulóhoz hasonló folyamat játszódott le: továbbra is fennállott a történelmi lemaradás és vele a külföldi tőkebehatolás, amely hasonló jellegű, de nagyobb mértékű volt, mint korábban. (Azzal a különbséggel, hogy a német tőke a háború utáni években érhetően még nem tudott jelentős szerepet játszani, csak a 20-as évek második felétől, majd a 30-as évektől vált aktívvá.)

A balkáni országok lakosságának zöme változatlanul mezőgazdasággal foglalkozott. (A mezőgazdasági népesség aránya Romániában, Jugoszláviában és Bulgáriában még a 20-as évek végén 80%, Görögországban 69%, Albániában több mint 90% volt.) Jugoszlávia egyes elmaradottabb területein és Albániában még a feudális rendszer is átvészelte a világháborút, s továbbra is akadályozta a polgári fejlődést. A középkori, elmaradott kmett földművelési rendszernek az 1919-es földreform vetett véget Macedóniában, Boszniában és Hercegovinában, valamint Dalmáciában, de e területeken még olyan ipari fejlődésről sem beszélhetünk, mint amilyen a századfordulón a többi balkáni országban megindult. Szinte valamennyi országban tovább éltek a feudalizmus olyan maradványai, mint az abszolút monarchia vagy a felesbérlet-rendszer. A burzsoá osztályok összefonódtak a feudális társadalmi erőkkel és maradványokkal, amelyek a kapitalista rendszer részesei és jellemzői lettek, és csak 1945 után szűntek meg teljesen. A burzsoázia nem is törekedett megszüntetésükre, mivel a monarchia a polgári osztályuralom egyik biztos alapját képezte. A háború után megvalósított felemás földreformok a polgári fejlődést szolgálták ugyan, de nem oldották meg az agrárkérdést. A kapitalista fejlődés a mezőgazdaságban is erős differenciálódáshoz vezetett, több ezer paraszt vált földnélkülivé, és ugyanakkor kialakult egy szűk gazdag paraszti réteg, amely olykor már tőkebefektetést eszközölt, illetve ipari vállalkozásba is kezdett.⁶³ Az országok gazdasága továbbra is agrár jellegű volt, s csak a 30-as években kezdett néhány területen (például Szlovénia, Horvátország,

Észak-Szerbia) agrár-ipari jelleget ölteni. A külkereskedelmi kivitel is ennek megfelelően alakult, főleg mezőgazdasági eredetű termékekből, áruból és nyersanyagból állt.

A 20-as évek derekától azonban már valamennyi országban bizonyos ipari fellendülés is elkezdődik. A külföldi tőke — elsősorban angol, francia, amerikai, később német is — nagy ütemben hatol be a térség országainak gazdaságába, egyrészt kölcsönökkel, másrészt tőkebefektetésekkel. A külföldi tőke érdekelttségét mindegyik állam igyekezett fenntartani, főleg úgy, hogy számos ipari vállalkozáshoz, így a gazdag érclelőhelyek kiaknázásához koncesszió formájában előnyöket, kedvezményeket biztosított. A gyáriparban ennek során nőtt a külföldi érdekelttség.⁶⁴ Az ipart változatlanul a kis- és középüzemek, s inkább ezek számszerű növekedése jellemezte, a koncentráció még nem volt jelentős.⁶⁵ Az ipari és banktőke számottevőbb koncentrációja elsősorban a 20-as évek végén és a 30-as években kezdődött meg, amikor megerősödtek a gazdasági életben a monopolista tendenciák. A bolgár „Granitoid” részvénytársaságnak például 1937-ben 600 millió leva az alaptőkéje (1912-ben csak 2 millió), később konszernné alakult, s 1941-ben már Bulgária legnagyobb monopolegyesülete volt. A gazdasági élet sok alapvető ága (vasút, posta, távközlés, népi bank, mezőgazdasági bankok stb.) állami monopóliumban volt. Ez összhangban állt azzal a folyamattal, hogy az állam növekvő szerepet töltött be a gazdasági életben. Sok területen az államkapitalista vállalatok összenőttek a magánkapitalista vállalkozásokkal.⁶⁶ Nem állt szándékomban részletesebben elemezni a szóban forgó országok gazdasági fejlődését ebben az időszakban, amely mint az ipari forradalom lezajlásának idején is, kétségtelenül több sajátos vonást tartalmazott.⁶⁷ Az említett néhány tény és adat is eléggé illusztrálja, hogy a térség országai a viszonylagos fejlődés ellenére sem tudták felszámolni történelmi elmaradásukat, a külföldi tőke bevonásával sem sikerült szilárd és önálló gazdaságot teremteni. Mindez jelentősen elősegítette, hogy a külföldi tőke az országokat gazdaságilag és politikailag uralma alá tudta vonni, egymástól elszigetelni, majd stratégiai céljainak megfelelően a háború idején — ügyesen kihasználva a köztük levő ellentéteket — újból egymás ellen uszítani.

A gazdasági elmaradottság, a külföldi tőkétől való függés megszabta az országok politikai orientációját az idegen tőke mögött álló államok irányába. Ez egyben ki is zárta, vagy a minimumra csökkentette a délkelet-európai országok közötti gazdasági és politikai kapcsolatokat, s ha voltak is törekvések ezek megerősítésére és kiszélesítésére, reális gazdasági és politikai feltételek hiányában nem vezethettek eredményre. Elsősorban ez az oka annak, hogy a 30-as években nem járhattak sikerrel a balkáni országok kormányainak vámuniós tervei és erőfeszítései a gazdasági együttműködésre. A Nemzetközi Béke Iroda kezdeményezésére 1930 májusában összeült Balkáni Konferencia olyan tanácsot alakított, amelynek feladata volt kidolgozni a balkáni népek és országok közeledésének lehetőségeit, módzatait. Egy évvel később a konstantinápolyi konferencia „egyhangúan elfogadta a balkáni országok közötti postai unió létrehozásának tervét. Ugyanakkor határozatot hoztak a Balkáni Kereskedelmi Kamara státusáról, tanulmányozták a balkáni országok termékei értékesítésének támogatásával összefüggő kérdéseket, elhatározták a keleti dohány-érté-

kesítés támogatását, külföldi propagálását. Hasonló tervek voltak a gabonafélékkel kapcsolatban... és bizottságot létesítettek az egyes államok vámuniójának megvalósítása érdekében”.⁶⁸ A bukaresti konferencián 1932-ben benyújtottak egy vámunió-tervezetet, amelytől a korabeli sajtó és a közgazdászok kedvező változást vártak.

Ezek a tárgyalások elsősorban franciák kezdeményezésére és segítségével indultak meg, mivel a francia tőke a 30-as évekig erősen érdekelt volt az egész Balkánon. Tekintettel azonban Franciaország gazdasági és politikai helyzetére és befolyására Európában, továbbá ennek alakulására a 30-as években, a német tőke megjelenése után — a francia érdekek aligha számíthattak tartós és jelentős pozíciókra Délkelet-Európában. A 30-as években aktivizálódó német tőke ebben a térségben fokozatosan háttérbe szorította a francia, az angol, az amerikai és egyéb nyugati tőkeérdekeltségeket, és ezzel lényegében eldöntötte az említett délkelet-európai kezdeményezések sorsát is. Kudarcot vallott egy másik próbálkozás is. A kisantant államai Genfben 1933-ban paktumot kötöttek. Az egységes külpolitika mellett tervbe vették a gazdasági együttműködés elmélyítését, amelynek koordinálására államközi szervezet kívántak létrehozni. A szándék azonban papíron maradt. Nem segített ezen az ugyancsak francia kezdeményezésre 1934-ben létrejött Balkán Antant sem (Jugoszlávia, Görögország, Törökország részvételével). Ezek a szervezetek és törekvések az ismertett okok miatt gazdasági téren semmilyen eredményhez nem vezettek. Elsősorban ugyanis reakciós katonai jellegű tömörülések voltak a balkáni uralkodó osztályok hatalmának és a Verasailles-i békeszerződés következményeinek a fenntartására. A másik legjellemzőbb vonásuk pedig a Szovjetunió elleni politikájuk volt. A Balkán feletti uralomért folytatott harcban Franciaország alul maradt Németországgal szemben. Ezzel egyidőben nyilvánvalóan nemcsak a francia gazdasági, hanem a stratégiai jellegű célok is megbuktak.

A német tőke stratégiai terveiben elsősorban mezőgazdasági és ipari nyersanyagforrásnak tekintette a Balkánt. A fasiszta Németország, a helyi németbarát elemek segítségével, a Szovjetunió elleni majdani háború katonai bázisává igyekezett alakítani ezt a területet, és elsősorban a külkereskedelem révén törekedett magához kötni a délkelet-európai országokat; erőteljesebben főleg 1934—1935 után. Ugyanakkor mindjobban rákényszerítette őket olyan ipari nyersanyagok és mezőgazdasági termékek fokozott termelésére, amelyekre Németországnak alapvetően szüksége volt háborús felkészüléséhez.⁶⁹ A német tőkebehatolás⁷⁰ szem előtt tartotta azt is, hogy a térség országainak minimális politikai és gazdasági kapcsolatai legyenek. Németország tervszerűen élte közöttük az ellentéteket, majd a háború előestéjén területi követeléseiket kihasználva, teljesen maga alá rendelte őket. A függőség végül oda vezetett, hogy a balkáni országok — Görögország kivételével — csatlakoztak a Berlin—Róma tengelyhez.⁷¹

A két világháború közötti időszakban sem alakulhatott ki tehát a délkelet-európai országok között semmilyen komoly együttműködés. Inkább az autarkias gazdasági fejlődés és a nacionalizmussal párosuló politika érvényesült ebben a periódusban is.

A BALKÁNI KOMMUNISTA PÁRTOK ÉS A FÖDERÁCIÓ

Lássuk ezek után a két világháború közötti balkáni munkásmozgalom s mindenekelőtt a kommunista mozgalom elképzeléseit, állásfoglalásait az együttműködéssel, a föderációval kapcsolatban. Vizsgálódásunk nem indulhat ki abból, hogy reálisan megvalósíthatóak voltak-e a korabeli elképzelések, a feltételek hiányát már megállapítottuk. E következtetés helyességét alátámasztja a kommunista mozgalom fejlődése, politikai fő irányvonalának változása is. A húszas évek eleje a forradalmi mozgalom fel lendülésének időszaka volt. Ebben az időben — mint majd látjuk — a balkáni kommunisták foglalkoztak a térség proletármozgalmainak együttműködésével, egy megvalósítandó proletár föderáció kérdéseivel. A húszas évek derekától azonban új szakasz kezdődött; a forradalmi mozgalom apályra. A munkásegység megteremtése, majd a harmincas évek közepétől — a fasiszta veszély növekedésével — a hazai antifasiszta erők összefogása került előtérbe. Ezzel a balkáni népek együttműködésére vonatkozó elképzelések és tervek kidolgozása a második világháború elejéig lekerült a napirendről; a gondolat a kommunista mozgalomban csak azokban az általános elvi megfogalmazásokban jutott kifejezésre, amelyek a világ, s így a balkáni proletariátus összefogását is hirdették.

Témánk szempontjából tehát a húszas évek elejének kommunista nézeteivel, céljaival érdemes foglalkozni. Előre kell bocsátani, hogy csak hiányos képet alkothatunk magunknak. Kevés a balkáni kommunista pártoktól származó hozzáférhető korabeli forrásanyag, csakúgy, mint a III. Internacionálé idevágó, feldolgozható dokumentációja. Ezért csupán néhány elképzelés fő vonásainak ismertetésére szorítkozhatom. A vizsgálat mégis érdekes és szükséges, mindenekelőtt elvi szempontból. A balkáni kommunista pártoknak a második világháború alatt vezető szerepük volt a nemzeti ellenállásban. Közvetlenül a felszabadulás után, a hatalom élén, gyökeresen új helyzetben kellett feleletet adniok az együttműködés most már reális, gyakorlati problémáira is. A megoldásokra, amelyeket ebben a helyzetben kerestek s alkalmazni próbáltak, nyilvánvalóan igen nagy hatással voltak az előző évek, évtizedek eszméi, tapasztalatai, állásfoglalásai.

Témánktól nagyon eltérnek, ha most az első világháború után a nemzetközi és a balkáni munkásmozgalomban bekövetkezett alapvető változások részletezésével foglalkoznánk. Ezért csupán utalok arra: a Nagy Októberi Szocialista Forradalom győzelme, a kommunista pártok létrejötte — így a Balkánon is —, csatlakozásuk a III. Internacionáléhoz, a Szovjetunió létrejötte és más hasonló horderejű háború utáni változások a munkásmozgalomban és a nemzetközi helyzetben döntő hatást gyakoroltak a balkáni kommunista mozgalomra, a térség fiatal kommunista pártjai politikájára, s nem kevésbé a Balkán jövőjét illető elképzeléseikre.

A rendelkezésre álló kevés anyagból is kiderül, hogy a Kominternben, szinte megalakulásától, elméleti, politikai viták folytak arról: milyen legyen a viszony, az együttműködés az olyan országok, népek között, amelyeknek proletariátusa hatalomra jutott. A Kominternben — ennek a szervnek szerepéből következően — a viták természetesen elsősorban arról folytak: hogyan kezeljék a kommunista pártok stratégiai vonaluk, pozíciójuk meghatározásánál a föderáció, konföderáció kérdéseit. A vitákban messze-

menően figyelembe vették az Oroszországban, illetve a szovjet köztársaságokban végbemenő fejlődést és az egyesülés körül kibontakozó vitákat is. S mivel az ezzel kapcsolatos szovjet tapasztalatokat természetesen mértékadónak, irányadónak, bizonyos szempontból követendő modellnek is tekintették, ezért nem érdektelen röviden utalni az oroszországi vonatkozásaira. Köztudott, hogy a szovjet köztársaságok egyesülésére csak 1922 végén került sor, addig külön szovjet köztársaságok, illetve néhány szovjet föderáció állott fenn (orosz és Kaukázuson túli köztársaságok föderációja), és folyamatban volt az államszövetség megteremtése. A szovjet köztársaságok egyesülése — a Szovjetunió megalakulása — a proletárdiktatúra győzelme alapján ment végbe. A szovjet államszövetség létrejöttének folyamata volt az első gyakorlati tapasztalat, amely természetesen nagy hatást gyakorolt a Kominternben lezajlott elméleti vitákra, amelyekben részt vettek a balkáni kommunista pártok is.

Lenin a Komintern II. kongresszusán, a nemzeti és gyarmati kérdésről szóló tézisztervezet kidolgozásakor, hosszasan foglalkozott a nemzeti kérdéssel, összekapcsolva azt a proletárdiktatúráért folytatott harccal. Ezzel összefüggésben fejtette ki az egyes országok, népek viszonyának alakulását, s a hatalomátvétel utáni szövetség kérdését is. Lenin a hatalomért folytatott harc során a Komintern „nemzeti és gyarmati politikájának középpontjába, valamennyi nemzet és ország proletárjainak egymáshoz való közeledését”⁷² állította. Nem tartotta elegendőnek a különböző nemzetek egymáshoz való közeledése eszméjének a hirdetését csupán, hanem olyan politika folytatását követelte, „amelynek nyomán valóra válik a nemzeti és gyarmati szabadságmozgalmak legszorosabb szövetsége Szovjet-Oroszországgal, és ennek a szövetségnek a formáit aszerint kell meghatározni, hogy mennyire fejlett a kommunista mozgalom az egyes országok proletariátusán belül, illetve a munkások és parasztok burzsoá-demokratikus szabadságmozgalma az elmaradott országokban...⁷³ A tézisek megírásakor még nem egyesültek a szovjet köztársaságok, csak föderációk, illetve külön szovjet köztársaságok léteztek. Lenin 1920-ban az akkori helyzetet úgy értelmezte, hogy a Komintern feladata „a szovjet rendszer és a szovjet mozgalom alapján keletkező új föderációk továbbfejlesztése, ... tapasztalatainak tanulmányozása és ellenőrzése” (kiemelés — K. L.). A föderációval kapcsolatban Lenin rámutatott, hogy ez egyrészt a hatalomátvétel során jött létre, másrészt nem vetette el a föderációt mint az egyesülés egyik formáját, sőt az új föderációk továbbfejlesztéséről és tapasztalatainak tanulmányozásáról beszélt. Lenin a föderáció gyakorlati jelentőségét is kedvezően ítélte meg, mivel „a föderáció célszerűsége — írta — már a gyakorlatban is megmutatkozott mind az Oroszországi Föderatív Köztársaság más köztársaságokhoz (a múltban a magyar, a finn és a lett, jelenleg az Azerbajdzsán meg az Ukrán Szovjet Köztársasághoz) való viszonyában, mindpedig... azoknak a nemzetiségeknek az irányában, amelyeknek azelőtt nem volt sem állami létük, sem önkormányzatuk”. (Például a Baskir és Tatár Autonóm Köztársaság. Hasonlít ehhez a balkáni föderáció, a bosnyák és a macedón nemzet és államiség kérdése.)

Ugyanakkor Lenin, és más korabeli szovjet teoretikusok elismerték, hogy „a föderáció átmeneti forma a teljes egység felé, és a továbbiakban egyre szorosabb föderatív szövetségekre kell törekedni”, egyrészt a nagy

külső imperialista nyomás és veszély miatt, másrészt „feltétlenül szükséges a szovjet köztársaságok szoros gazdasági szövetsége, mert enélkül megvalósíthatatlan az imperializmus által lerombolt termelőerők helyreállítása”.⁷⁴ Továbbá szükség van rá a szövetségben részt vevő köztársaságok gyorsabb gazdasági fellendülése érdekében is, azoknak a kedvezőbb körülményeknek a kihasználásával, amelyeket egy ilyen nagy szövetség (jelen esetben a Szovjetunió) biztosít. A szövetségbe tömörülés e két alapvető okát emeli ki elsősorban az 1922 decemberében elfogadott nyilatkozat a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségének megalakításáról,⁷⁵ valamint az Oroszországi Kommunista Párt tevékenységéről 1924-ben készült Komintern-jelentés is.⁷⁶ A föderáció formáján tehát mindenekelőtt olyan átmeneti formát értettek, amely „a különböző nemzetek dolgozóinak teljes egységéhez”⁷⁷ vezet. Mindezt hamarosan igazolta a Szovjetunió megalakulása.⁷⁸

A Komintern vitáiban részt vevő pártok mindegyike elfogadta, hogy csak a proletárdiktatúra győzelme képes valóságos egyenjogúságot biztosítani a nemzetek számára. A balkáni országok kommunista pártjai tanultmányozták a szovjet föderációk és köztársaságok tapasztalatait, felismerték létrejöttének politikai, gazdasági előnyeit. Ezek hatására — és nem utolsósorban az olyan korabeli nézetek alapján, hogy a hatalom átvétele után a Szovjetunióval való szoros szövetségi viszony folytán esetleg csatlakozhatnak a Szovjetunióhoz — egy ideig nem vették le napirendről a balkáni országok jövőbeli viszonyának, egyesülésének kérdéseit.⁷⁹ Zinovjev, a Komintern elnökeként, a szovjet köztársaságok és a majdan létrejövő hasonló köztársaságok kapcsolatait és regionális egyesülését vizsgálva, abból az orosz tapasztalatból kiindulva, hogy a föderáció a proletárdiktatúra alapján jött létre, 1920-ban kijelentette: „csak a proletárdiktatúra győzelme képes a tömegeket a Balkánon (vagy a Balkánon és a Duna mentén) *Föderatív Szocialista Köztársaságba* egyesíteni... és ezáltal felszabadítani őket a tőkés kizsákmányolástól és a nemzeti ellentétektől”.⁸⁰ (Kiemelés — K. L.) Ezt az álláspontot — a Komintern első kongresszusa után — elfogadták a balkáni kommunista pártok is. E gondolat jegyében a görög, a bolgár, a jugoszláv és a román kommunista pártok 1920. január 15-i szófiai közös konferenciájukon megalakították a Balkáni Kommunista Föderációt. E szervezet elődjét Balkáni Szociáldemokrata Munkásföderáció (BSZDMF) néven a balkáni szociáldemokrata pártok 1915-ös, Bukarestben tartott II. balkáni konferenciája hozta létre, amikor szétesett a II. Internacionálé. A BSZDMF-nek nagy politikai jelentősége volt a háborús körülmények között, amikor a nemzeti egyenjogúságon alapuló balkáni föderáció szükségességét hirdette, az uralkodó osztályok háborús és nacionalista politikájával, valamint a II. Internacionálé pártjainak szociálszovinizmáival szemben, akik nemzeti burzsoáziájuk politikája mellett álltak ki.⁸¹ A BSZDMF alapítói, az egykori szociáldemokrata baloldal, képezték később a kommunista pártok és az újjászervezett Balkáni Kommunista Föderáció egyik alkotóelemét. Balkáni föderációjuk koncepciója most a kommunista mozgalomban élt tovább. (A bolgár mozgalomból például D. Blagoev, G. Dimitrov, V. Kolarov és mások korábban is e koncepció hívei voltak, és jelentős szerepet játszottak mind a szociáldemokrata, mind a kommunista munkásmozgalomban.)

Az újonnan alakult Balkáni Kommunista Föderáció feladata volt, hogy összehangolja a benne részt vevő pártok politikáját, stratégiáját és taktikáját, amelynek végső célja a közösen elfogadott szófiái tervezet szerint: „megszabadítani a balkáni népeket mindenféle elnyomástól, kezükbe adni a szuverenitás lehetőségét, és egy Balkáni Szocialista Szovjet Köztársaságban egyesíteni őket.”⁸² (Kiemelés — K. L.) A Baloldali Szerb SZDP, amely tagja volt a szervezetnek, már az 1919. április 16-i kongresszuson „a balkáni népek testvériségéért és a balkáni köztársaságok föderációjáért állt ki, amelyben az egységes Macedónia is egyenjogú tag lenne.”⁸³ Négy nappal e konferencia után a Szerb és a Boszniai SZDP kezdeményezésére megalakult a Jugoszláv Szocialista Munkáspárt (kommunista párt). A párt I., majd 1920-ban tartott II. kongresszusa az orosz példa hatására sikra szállt „egy Jugoszláv-Szovjet Köztársaságért, amely egy Balkáni Szovjet Föderációhoz csatlakozik, majd megfelelő alkalomkor egy nemzetközi Kommunista Unióba lép be.”⁸⁴ A balkáni kommunista pártok elvileg elfogadtak egy olyan jellegű együttműködést, amely távlataiban magába foglalta az államaik közötti egyesülést is. Az elképzelések és tervek részletes kidolgozására nem került sor, de történtek bizonyos kísérletek. Erre utal Kolarovnak, a BKP egyik vezetőjének 1924-ben a Kommuniszticeszkij Internacionálé-ban megjelent cikke. A Balkán gazdasági, politikai és tarka etnikai összetételéből kiindulva két alapvető lehetőséget látott e népek további fejlődésére. Egyrészt azt, hogy a Versailles-i szerződés nyomán kialakult európai államokban élő különböző nemzetiségűek az anyaországhoz csatlakozhassanak, illetve az olyan népek, amelyek nem rendelkeznek önállósággal, új államokat alapíthassanak. Ez a nemzetek önálló úton való fejlődésének alternatívája, amely jellemző is volt a két világháború között. Azonban lényeges különbség, hogy Kolarov feltételezte a teljes etnikai egységet, és a Versailles-i béke után kialakult államhatárok ennek megfelelő módosítását. Könnyen lehet, hogy e feltételezés mögött megtalálható a kelet-európai bonyolult nemzetiségi kérdés és a vele kapcsolatos nacionalizmus enyhítésének gondolata is. Másik lehetőségként az egyenjogúságon alapuló, több nemzet egyesüléséből álló regionális föderáció létrejöttét vetette fel a Balkánon. Nem tartotta kizártnak azt sem, hogy egyes népek, mint például a szlovének, horvátok vagy a beszarábiaiak (Kolarov kifejezése) átugorhatják ezt a regionális lépcsőfokot, és közvetlenül a Szovjetunióhoz csatlakoznak, mert véleménye szerint, ezek a népek „kétségkívül közvetlen föderációra törekszenek a Szovjetunióval”.⁸⁵

A Bolgár KP által támogatott (egyesített) Belső Macedón Forradalmi Szervezet 1924-ben kibocsátott programja is helyeselte a balkáni országok föderációját, amely szerint a bonyolult macedón-kérdés is megoldódna az egyenrangú Macedón Köztársaság létrejöttével. Mivel ezt a programot a BKP, valamint a JKP is elismerte — az utóbbi egészen 1937-ig helyeselte —, ez egyben azt is jelentette, hogy elvileg nem vetették el a nagyobb regionális egyesülést is magába foglaló legszorosabb együttműködést. A JKP-ban csak „1937 után váltja fel a balkáni föderáció koncepcióját a jugoszláv föderáció, amely garantálta Macedónia egyenjogúságát is.”⁸⁶

A huszas évek közepétől bekövetkezett a forradalmi mozgalom apátja. A balkáni kommunista pártokban hamarosan heves frakcióharcok kezdődtek, mindenütt kiéleződött az osztályharc, a pártok illegalitásba

kényszerültek. A fasiszta veszély elhárítása, a munkásegység megvalósítása, majd pedig a népfront-politika került előtérbe. A mind nehezebb harc lekötötte a kommunista pártok minden erejét. Úgy vélem, elsősorban ez a magyarázata annak, hogy a 20-as évek második felétől ritkábban, a 30-as években pedig szinte egyáltalán nem találkozunk a balkáni kommunista mozgalomban a szoros együttműködés koncepcióival, még kevésbé a hatalomátvétel utánra vonatkozó ilyen elképzelésekkel és tervekkel. Hasonló törekvések a második világháború alatt jelentkeznek ismét Délkelet-Európában.

*

A kelet-európai népek együttműködésének gondolata a II. világháború alatt és a felszabadulás után tovább él. Tartalmilag azonban sok új elemet mutat. Nem részletezve az említett készülő tanulmány idevonatkozó megállapításait, elmondható, hogy a kelet-európai szocialista rendszer létrejötte alapvetően új helyzetet teremtett. Más megvilágításba helyezte a kelet-európai népek együttműködését. A történelmi előzmények vázlatos ismertetése csupán annak illusztrálását szolgálja, hogy a Balkán a történelmi múltban nemcsak a puszkaporos hordó volt Európa szívében, hanem a haladó, főleg a kommunista erők törekvése révén, a baráti együttműködés tradícióinak hordozója is. E történelmi előzmények ismerete elősegítheti a szocialista országok jelenlegi — regionális kereteken túlmenő — együttműködési törekvéseinek jobb megértését is. Mindenki számára nyilvánvaló, hogy a föderáció ma nem napirenden levő kérdése a szocialista országoknak. Ugyanakkor a szocialista országok fokozódó együttműködésében, a gazdasági integráció megvalósításában segíthetnek mindazon történelmi előzmények, melyek a szocialista országok pártjait elvezették a mai, egyre szorosabb együttműködés tervek kialakításához.

JEGYZETEK ÉS FELHASZNÁLT IRODALOM

¹ Előre kell bocsátani, hogy a két világháború közötti időszak kelet-európai polgári föderációs terveiről a Társadalomtudományi Intézet kiadásában külön tanulmány jelent meg, ezért ezzel a kérdéssel külön nem fogok foglalkozni. Erről lásd *Faragó Tamás*: A két világháború közötti kelet-európai integrációs törekvések történetének kutatásához. Tanulmányok az integráció témaköréből. Társadalomtudományi Intézet 1971. 9—40. old.

A fogalmak tisztázása végett meg kell jegyezni, hogy a második világháború befejezéséig a Balkánon és Délkelet-Európán azonos fogalmakat, történelmi szempontból a délszlávok, albánok, görögök és románok által lakott területeket értem. A második világháború után bekövetkezett politikai, társadalmi és gazdasági változások alapján a két fogalmat már nem tekintem azonosnak, mivel Görögország kapitalista ország maradt, a többi országban pedig népi demokratikus rendszer valósult meg. Ezért 1945 után nem helyes a Balkán vagy Délkelet-Európa kifejezés, hanem délkelet-európai, vagy ahogy a történetírásban sokszor előfordul, balkáni népi demokratikus országokról kell beszélni.

² *Marx—Engels* Művei. 9. köt. Kossuth Könyvkiadó 1964. 23. old.

- ³ Ez a kifejezés látszik a legcélszerűbbnek a török birodalmon belül élő balkáni népek fejlődésének jelölésére, mert az elmaradottság évszázadokon át jellemző volt gazdasági és társadalmi életük valamennyi területére, és csak a nemzeti mozgalmak megindulásakor figyelhető meg egy viszonylagos fejlődés néhány területen, pl. a kereskedelemben, a nemzeti kultúra terén (irodalom, népköltészet stb.).
- ⁴ A feudális nemesség a középkorban még létezett, de a török hódítások során felszámolták a helyi feudális osztályokat.
- ⁵ A múlt század első felében a mezőgazdaságban a naturál-termelést folytató szpáhi (török földtulajdonos) földbirtokokat felváltotta az áru- és pénzvviszonyok növekvő szerepén alapuló új földbirtok: a csiflitrendszer. Kedveztek a kapitalizmus fejlődésének azok a kényszerű reformintézkedések is, amelyek a birodalom megmentésére születtek (az 1834-es földreform, az 1839-es gülhanei hattí serif stb.). E reformok egyrészt követelményei és eredményei voltak a lassú tőkés fejlődésnek, másrészt az európai tőke érdekeit is szolgálták. A reformintézkedések megvalósítását legjobban a török feudális erők akadályozták: végrehajtásuk veszélyeztette addigi korlátlan és despotikus hatalmukat. A török polgári elemek viszont a nem török lakosságnak a gülhanei hattí serifben meghirdetett egyenjogúságát kifogásolták a legjobban. Ahogyan nőtt a pénzvviszonyok szerepe és a török birodalom külföldi eladósodása, a török kormány már „válogatás nélkül osztogatott szpáhi birtokokat. Ezeknek mintegy kétharmada már olyan kis területű volt, hogy a birtokosok szempontjából nem volt kifizetendő a gazdálkodás és a parasztnak munkájának ellenőrzése, többnyire *nem is laktak a birtokon*, hanem a városban, és megelégedtek azzal, ha a parasztoktól pénzben kapják meg szolgáltatásaik megváltását”. (*Niederhauser Emil: Bulgária története. Gondolat Könyvkiadó 1959. 85. old.*) (Kiemelés — K. L.) Ez a gazdálkodási forma a korábbihoz képest ugyan némileg növelte a parasztnak érdekeltségét, de megfelelő tőke és termelési eszközök hiányában — és a parasztnak sújtó különböző nagy adók miatt — számottevően nem lendíthette fel a termelést. A török földtulajdonosok viszont a parasztoktól kapott pénzt nem fordították a mezőgazdaság technikai színvonalának fejlesztésére. Mivel a meghódított területeken a föld zöme a csiflitrendszer létrejötté után is a török tulajdonosok kezében maradt, a birtokviszonyok nem tették lehetővé, hogy a helybeli lakosságból jelentős földbirtokos osztály emelkedjék ki. A kivétel Görögország kisszámú nagybirtoka, elsősorban nem a török, hanem a velencei hódítás alatt álló területeken. Helyenként a birodalom európai részén görögöket bíztak meg az adóbehajtással és más közigazgatási teendőkkel: így kialakulhatott egy gazdag réteg, az úgynevezett kocsbasik, akik képesek voltak nagyobb földbirtokot vásárolni. Létezett ezen kívül egy másik, a helyi viszonyokhoz képest viszonylag nagy földbirtokkal rendelkező görög réteg: a törökbarát fanarioták, akik néhány ritka kivételtől (például: A. Ypszilanditól, akiről majd még szó lesz) eltekintve, mindig szembefordultak a görög és a többi nemzeti felszabadító mozgalommal.
- ⁶ Isztorija na makedonskiot narod. (A macedón nép története.) Szkopje 1969. 2. köt. 150. old.
- ⁷ Frankok: a nyugat-európaiak elterjedt elnevezése Közép-Keleten.
- ⁸ *Marx—Engels*: Id. mű., 23. old.
- ⁹ Nem születtek meg azok a békeszerződések sem — mint például az 1878-i San Stefano-i szerződés —, amelyek eleve magukban hordták az éles ellentétek csiráit.
- ¹⁰ *Mérei Gyula*: Föderációs tervek Délkelet-Európában és a Habsburg Monarchia. 1840—1918. Kossuth Könyvkiadó 1965. 98—99. old.

- ¹¹ *Arató Endre*: A külpolitika hatása a balkáni népek felszabadító mozgalomára. Századok, 1967. 3. sz. 506. old.
- ¹² A cári Oroszország Balkánra irányuló politikája ezért objektíve többször kedvezett az itt élő népek szabadságharcának és előrehaladásának. (Így például Bulgária felszabadítása a török uralom alól egyben a polgári demokratikus forradalom szerepét is betöltötte; a cári politika gyakorta támogatta Szerbia törekvését a nemzeti függetlenségre és egyesülésre; a görögök szabadságharca idején a cár végül is a törökökkel szemben foglalt állást.) Ugyanakkor, ha a cári nagyhatalmi hódító tervek úgy kívánták, Oroszország cserbenhagyta a balkáni függetlenségi mozgalmakat, taktikát változtatott, és az úgynevezett „Keleti kérdésben” a nyugati nagyhatalmakkal közös álláspontra helyezkedett.
- ¹³ Ez a kritikai megjegyzés korántsem akarja lebecsülni e témába vágó magyar történeti munkákat, amelyek között kimagyarázódik *Mérei Gyula*: Föderációs tervek Délkelet-Európában és a Habsburg Monarchia. 1840—1918, vagy *Kovács Endre* akadémiai doktori disszertációja: A Kossuth-emigráció forradalmi és demokratikus kapcsolatai. Ezekből a munkákból részletesebben megismerkedhetünk a Kelet-Európában és így Délkelet-Európában is felvetődött különböző konföderációs (pl. Duna-konföderáció), illetve föderációs tervekkel. A tanulmány elején mondottakon kívül ez a körülmény is indokolja, hogy jelenleg nem foglalkozom velük. Néhány haladó koncepció ismertetésére azonban, amelyek bizonyos hatással voltak a balkáni országok későbbi fejlődésére, és amelyekre az említett munkákban nincs, vagy alig van utalás, röviden kitérek. Ezt a kitérést indokolja az is, hogy a XX. században a munkásmozgalomban jelentkező gazdasági és politikai együttműködési törekvések csíráit ezekben a koncepciókban találjuk. A munkásmozgalom vezetői többször hivatkoznak a forradalmi demokratákra, amikor a balkáni népek együttműködéséről és annak hagyományairól beszélnek.
- ¹⁴ Rigász elgondolásai szerint az együttműködés szükségességét hirdető programjának egyik cikkelye kimondja: „a bolgároknak cselekedniük kell, ha a görög szenved, a görögöknek pedig síkra kell szállniuk a bolgárokért, és mind a kettőnek az albánokért és a románokért”. (*Politisz Janisz*: Az újkori Görögország története. Gondolat Könyvkiadó 1966. 42. old.) Rigász halála után eszméit az 1814-ben alakult Philiké Hetéria nevű forradalmi szervezet ápolta és fejlesztette tovább. A szervezet — amelynek néhány szerb és bolgár tagja is volt — később döntő szerepet játszott az 1821-ben kirobbant görög szabadságharcban, és „a görög felkelést valóban úgy tekintette, mint a balkáni népek egybehangolt akciójának részét”. (*Politisz* id. mű, 47. old.) Képviselői szoros kapcsolatban álltak a szerb Karagyorgyeviccsel, a román Tudor Vladimirescuval, számos moldvai, havasalföldi és bolgár vezetővel, akik jelentős támogatást ígértek. Ez tulajdonképpen egy összbalkáni törökellenes felkelés előkészületeit jelentette.
- ¹⁵ *D. Koszev, H. Hrisztov, D. Angelov*: Kratka isztorija na Bolgarija. (Bulgária rövid története) Szófia 1962. 139. old.
- ¹⁶ *Niederhauser Emil*: Id. mű, 109. old.
- ¹⁷ *D. Koszev, H. Hrisztov, D. Angelov*: Id. mű, 144. old.
- ¹⁸ Isztorija Jugoszlavii. (Jugoszlávia története.) Moszkva 1963. I. köt. 486. old.
- ¹⁹ *Niederhauser Emil*: Id. mű, 101—102. old.
- ²⁰ A fegyveres forradalmi felkelés gondolatát elutasította a gazdagabb bolgár polgárság oroszbarát elemeinek szervezete, a „Jótevény Egyesület” is. Vezetői szintén 1867-ben cári támogatással Mihail Obrenovics szerb fejedelemmel és kormányával folytattak tárgyalásokat egy szerb—bolgár föderatív állam létrehozásáról.

- ²¹ Itt szó van mindenekelőtt A. Ypszilandiról, a román T. Vladimirescuról és a szerb Karagyorgyevicsről, akik különböző összeesküvések áldozatai lettek. Ezután a konzervatívok feloszlatták a görög forradalmi szervezetet, és ezzel megpecsételődött a radikálisok elgondolásának sorsa.
- ²² Isztorija Jugoszlavii: Id. mű, 339. old. — A Garasanin koncepció kialakulására nagy hatással volt a lengyel emigráció egyik konzervatív vezetőjének, Adam Jerzy Czartoryskinek a nézete a kelet-európai népek nemzeti-felszabadító mozgalmairól.
- ²³ *Perényi József—Arató Endre: Jugoszlávia története.* Tankönyvkiadó 1964. 137. old.
- ²⁴ Ugyanott, 92. old.
- ²⁵ *Bolszaja Szovetszkaja Enciklopedija. (A Nagy Szovjet Enciklopédia.)* Moszkva 1957. Második kiadás. 322. old.
- ²⁶ A szerb fejedelemség 1867-ben lett teljesen független, a két dunai fejedelemség, Moldva és Havaselve az egyesülés után, 1861-ben kikiáltta a független Romániát. Az 1877—1878-as orosz—török háborút lezáró 1878. február 19-i (márc. 3.) San Stefanó-i békeszerződés alapján a török porta elismerte Szerbia, Románia és Crna Gora (Montenegro) függetlenségét, továbbá a szerződés egy Nagy-Bulgária (San Stefanó-i Bulgária) létrehozását írta elő, amelynek határai a Dunától az Égei-tengerig, illetve a Fekete-tengertől az Ohridi-tóig terjedtek volna, egész Macedóniát is magába foglalva. Ez a békeszerződés azonban sohasem valósult meg, mert ugyanez év júniusában, az európai hatalmak, elsősorban Ausztria—Magyarország és Anglia, tiltakozása miatt, a Berlinben megtartott kongresszus jelentős változásokat eszközölt. A Nagy-Bulgária létrehozása ellen tiltakozott Románia, Szerbia és Görögország is. A berlini kongresszus eredményeként bolgár fejedelemség jött létre, mely még bizonyos tekintetben függött a törököktől. A Balkán-hegységtől délre fekvő terület pedig Kelet-Ruménia autonómia néven a török birodalomhoz tartozott. (A két terület 1885-ben egyesült. Az új bolgár állam jogilag csak 1908-ban lett független.) A berlini szerződés garantálta Románia, Szerbia, Crna Gora függetlenségét, Bosznia-Hercegovina kormányzását és birtoklását a monarchiának engedték át. Macedónia és Albánia továbbra is török uralom alatt maradt.
- ²⁷ *Niederhauser Emil: Jobbágyfelszabadítás Kelet-Európában.* Budapest 1962. 313. old.
- ²⁸ *Berend T. Iván—Ránki György: Az ipari forradalom kérdéséhez Kelet-Délkelet-Európában.* Századok, 1968. 1—2. sz. 51. old.
- ²⁹ Ugyanott, 52. old.
- ³⁰ *Arató Endre: Id. mű, 526. old.*
- ³¹ *D. Zogravszki: Evropejszkie derzsarü i Balkani v nacsale XX. veka. (1900—1914) (Az európai államok és a Balkán a XX. század elején.) XIII. Mezsdunarodnij kongressz isztoriciszeszkih nauk. Moszkva 1970. 11. old. Az Osztrák—Magyar Monarchia balkáni politikájáról a múlt század végén lásd *Palotás Emil: Ausztria—Magyarország és a balkáni kérdés a XIX. század végén.* Történelmi Szemle, 1967. 4. sz. 430—454. old.*
- ³² A nemzetközi munkásmozgalom és a nemzeti felszabadító mozgalom története. (1860-80-as évektől 1917-ig) Kossuth Könyvkiadó 1964. 359. old.
- ³³ *Lenin Művei.* 22. köt. Kossuth Könyvkiadó 1969. 142. old.
- ³⁴ Ugyanott, 111. old.
- ³⁵ 1912. március 13-án Szerbia és Bulgária, 1912 májusában Bulgária és Görögország írja alá a szerződést. A törökellenes Balkán Szövetséghez ugyanebben az évben Crna Gora (Montenegró) is csatlakozik.
- ³⁶ *Lenin Művei.* 22. köt. 189. old.
- ³⁷ *Mérei Gyula: Id. mű, 105. old.*

- ³⁸ Isztorija na Bølgarszkata Kommuniszticeszkata Partija (A Bolgár Kommunista Párt története.) Szófia 1969. 144. old.
- ³⁹ Ugyanott.
- ⁴⁰ 1903-ban a Bolgár Szociáldemokrata Párt két táborra szakadt: a reformisták „széles”, másnéven „sirokiak” és a marxisták „szűk”, illetve „tesznyákok” táborára. Mindkét szárny külön pártként tevékenykedett.
- ⁴¹ Ezt a gondolatot meggyőzően juttatta kifejezésre a balkáni háborúk előestéjén a „Törökország és a Balkán szocialistáinak kiáltványa”, amely a legutolsó pillanatban is megpróbálta rábírní a nemzetközi közvéleményt és a balkáni országokat a háború megakadályozására. Népszava, 1912. október 17.
- ⁴² *Blagoev* Művei. 13. köt. Szófia 1960. 66—67. old.
- ⁴³ *Blagoev* Művei. 10. köt. Szófia 1959. 264—265. old.
- ⁴⁴ Tucovics Dimitr előadói beszéde. Novi Sad 1950. Szakszervezeti könyvtár 16. füzet. 23—26. old.
- ⁴⁵ „Cserveno rabotniceszko kalendarce za prosztata 1911 godina.” God. II. Szolun (Thessaloniké). Otbrani sztatii za rabotnicskoto i szocialiszticskoto dvizsenje vo Makedonija (1895—1914). („Az 1911. évi Vörös munkásnapló.” A macedón munkás- és szocialista mozgalom válogatott írásai 1895—1914) Szkopje 1962. 170. old.
- ⁴⁶ *Lenin* Művei. 22. köt. 147—148. old.
- ⁴⁷ Ugyanott, 151. old.
- ⁴⁸ „Cserveno rabotniceszko kalendarce za prosztata 1911 godina.” Id. mű, 172. old.
- ⁴⁹ Isztorija na Bølgarszkata Komuniszticeszka Partija. Id. mű, 158. old.
- ⁵⁰ Ugyanott, 147. old.
- ⁵¹ *J. Kordatosz*: I isztoria tu eliniku erjatiku kinimatosz. Athén 1956. (A görög munkásmozgalom története).
- ⁵² Erről lásd: *Babanaszisz Szterjosz*: A munkásosztály helyzete Görögországban (1860—1960). (Kandidátusi disszertáció.) A kapitalizmus későbbi fejlődéséről Görögországban. Lásd *Sz. J. Oresztesz*: Az állami monopolkapitalizmus sajátosságai Görögországban. (Kandidátusi disszertáció.)
- ⁵³ *Jemnitz János*: A háború kérdése és a II. Internacionálé. (1911—1914.) Akadémiai Kiadó 1966. 180. old. — Igaz, hogy az említett balkáni szocialista pártok között is voltak bizonyos nézeteltérések taktikai kérdésekben, ez azonban nem jelentett olyan akadályt, hogy egységesen ne fogadják el a belgrádi értekezlet programját. Az értekezlet után minden párt, illetve csoport, mely részt vett ezen az értekezleten, magáénak vallotta és hirdette a program fontos elvi megállapításait, annak ellenére, hogy a bonyolult, háború előtti helyzet és néhány politikai kérdésben fennálló nézeteltérés miatt nem tudták összehívni a balkáni háborúk kitörése előtt a II. balkáni konferenciát. Az összefogás gondolata, az elfogadott közös elvi álláspontok és a háború veszélye azonban háttérbe szorították a nézeteltéréseket, és az első világháború folyamán sikerült a II. balkáni és más nemzetközi jellegű értekezleteket összehívniuk, amelyekben továbbra is kiálltak a belgrádi kongresszus határozatai mellett.
- ⁵⁴ *Mérei Gyula*: Id. mű, 116. old.
- ⁵⁵ Archiv Kommunisticke Partije Jugoslavije. (A Jugoszláv Kommunista Párt archívuma.) Belgrád 1950. IV. köt. 152. old.
- ⁵⁶ MMVD VI B köt. Kossuth Könyvkiadó 1960. 154., 156. old. Az államszövetségi tervek a Magyar Tanácsköztársaság idején, lásd *Kövágó László*: Államszövetségi tervek a Tanácsköztársaság idején. Történelmi Szemle, 1966. 3—4. sz. 198—325. old.
- ⁵⁷ *Jemnitz János*: Id. mű, 181. old. — A háborút elítélték a bolgár „szélesek” is, akik

a parlamentben nem szavazták meg a hadikiadásokat, de háborúellenes tevékenységük messzemenően elmaradt a „tesznyákokétól”.

⁵⁸ *Lenin Művei*, 22. köt. 151. old.

⁵⁹ 1914. december 7-én a szkupstina által elfogadott fenti álláspont nagy hatást váltott ki a monarchia délszláv-lakta területein. Nem feledkezhetünk meg azonban arról, hogy ez a cél egyben leplezni igyekezett Szerbia uralkodó osztályának háborús, hódító szándékát, azt, hogy a délszláv egység kihirdetésekor elejétől fogva magának szánta az uralkodó szerepet a többi nemzet, illetve nemzetiség felett. Ez a szándék kifejezésre is jutott az új állam létrejöttének pillanatától egészen a második világ-háborúig.

⁶⁰ A horvát szabor 1915-ben és 1917-ben a monarchia integritásának fennmaradását fogadta el, de a nemzeti követelések területén tovább lépett: a monarchián belüli délszláv területek egyesülését követelte. Hasonló álláspontra helyezkedtek Szlovénia, Isztria és Dalmácia képviselői az 1917-es birodalmi gyűlésen. (A Jugoszláv Klub 1917-es májusi nyilatkozata.)

⁶¹ A tárgyalásokon elfogadott úgynevezett korfui nyilatkozat kimondta, hogy a szerbek, horvátok és szlovének független nemzeti államban egyesülnek a polgári demokratikus elvek alapján. Az államforma királyság lenne, élén a szerb Karagyorgyevics-uralkodóházzal. Hasonló eredménnyel zárultak az 1918. november 6—9 közötti tárgyalások, amelyeken a Zágrábi Tanács tagjai is részt vettek.

⁶² A monarchia elnyomott nemzeteit már az 1918-as októberi Királyi-manifesztum sem elégítette ki.

⁶³ Így pl. Romániában a háború utáni földreform során létrejött parasztgazdaságok 37%-ának nem volt semmiféle igavonó állata. A földreform idején és a későbbi években tendenciózus politika folyt az „erős középbirtokos parasztság” létrehozására, a szegényparasztoknak pedig alig osztottak földet. Bulgáriában az elhanyagolt parasztgazdaságok száma 7000 volt, és ezek a szántóterület felét tették ki. A falusi középgazdaságok száma 250 000-re tehető, és az egész megművelt föld és felszerelés a nagyobb gépek kivételével 34%-át foglalták magukba. A kis és félig megművelt paraszti gazdaságok száma együttesen elérte a 40 000-et, vagyis az összes gazdaságnak több mint a felét (55%) képezték. Jelentéktelen termelési eszközeik voltak, nagy részük nem rendelkezett sem élő, sem holt felszereléssel. Kb. 100 000 kis, félig megművelt paraszti gazdaságnak egyetlen igásállata sem volt és 10 000 gazdaságnak csak egyetlen igásállata volt. Az adatok *Zs. Natan: Sztopanszka isztorija na Bólgarija* (Bulgária gazdasági története) c. munkájából valók. Szófia 1957. 490—491. old.

A Szerb—Horvát—Szlovén Királyságban az agrárreform után is a szegényparaszti gazdaságok tették ki a gazdaságok 70%-át, nagy részük a csőd szélén állt. Az agrárreform elsősorban a szerb gazdagparasztok számára jelentett változást, akik megkapták a volt magyar és német vajdasági birtokokok legjobb földjeit. A reform során a 2 millió parasztból csupán 200 000 kapott földet, és e reform teljes végrehajtása sokáig húzódott. A magas váltságdíj és az állami terhek csak fokozták a kis- és szegényparaszti gazdaságok tönkremenetelét, a parasztság differenciálódását.

Nem volt kedvezőbb helyzetben a görög mezőgazdaság és parasztság sem az 1927-es földreform után. A szétosztott föld családonként kb. 5,5 hektárt tett ki. (A görög hektár valamivel kisebb a magyar hektárnál.) A földet itt sem a lakosság zömét alkotó szegényparasztság kapta elsősorban. A magas váltságdíj, a drachma értékének állandó csökkenése, az államnak fizetett nagy törlesztések, a harmincas

években keletkező agrárróló és a földművelés alacsony szintje nem vezetett a mezőgazdasági termelés nagyobb arányú növeléséhez. A mezőgazdaság termelékenysége még a felét sem érte el az európai színvonalnak.

- ⁶⁴ Külföldi érdekeltségű lett akkoriban Jugoszlávia gyáriparának 50%-a, a legnagyobb bankok 60%-a, a szénbányák kétharmada, a textilipar jelentős része stb.; Románia legfontosabb iparágai, az olajvállalatok, a resicai, a kidzsini és egyéb bányák, a bolgár részvénytársaságok tőkéjének egyharmada; a legtöbb görög bánya, különösen a vasérctermelés, külföldi ellenőrzés alatt állt. Görögország helyzete volt a legkatasztrófálisabb ebből a szempontból. A világháború után is sokáig működött az 1898-ban felállított Nemzetközi Pénzügyi Bizottság, amely gyakorlatilag az ország egész gazdasági életét ellenőrzése alatt tartotta. Továbbá Görögország 1912-től 1922-ig szinte egyfolytában háborúskodott, s nagymértékben eladósodott a külföldi tőkének. Még 1939-ben is 52 milliárd drachmát tett ki a külföldi adóssága.
- ⁶⁵ Görögországban 1920-ban 34 972 különböző ipari üzem működött. Ebből 31 987 üzemből 1—5 munkás, 2493 üzemből 6—25 munkás dolgozott. Csupán 492 azoknak az üzemeknek a száma, ahol 25 munkásnál többet foglalkoztattak. (Ezek között is főleg a 25—100 munkással dolgozó üzem a legtöbb, s csak néhány üzem dolgozóinak száma lépi túl a 100 főt.) Az egész ipar, beleértve a kézművességet is, ebben az időben 10 000 lóerő hajtóerővel rendelkezett. Az adatok *J. Politisz* idézett munkájából valók, Romániára is jellemző ez a számszerű növekedés: 1921-től 1926-ig pl. az ipari üzemek száma 2447-ről 3891-re nőtt. Hasonló számszerű növekedés figyelhető meg a többi balkáni országban is.
- ⁶⁶ Elegendő ennek alátámasztására, ha Bulgária és Románia fejlődéséből hozunk fel néhány idevágó példát. A bolgár kőszénbányászat 90%-a, a gyufagyártás teljes monopóliuma állami tulajdonban volt. 1936-tól teljes mértékben állami tulajdon lett a Bolgár Jelzálog Bank, a Bolgár Mezőgazdasági Szövetkezeti Bank betétjeinek 60%-a, valamint a Bolgár Hitel Bank összes betétje. A Bolgár Állami Vasút volt az egyetlen monopolvállalat, amely egymagában zsákmányolta ki az építőipar és a vasút dolgozóit. 1936-tól állami tulajdon lett a Bolgár Folyami Társaság, amelynek monopolhelyzete volt a dunai hajózásban. Az állam ellenőrizte a Bolgár Tengeri Hajózási Társaságot. Ellenőrzése alatt állt a gabonakereskedelemmel foglalkozó „Gabona Kivitelezési Igazgatóság”, a cukor termelése stb., vagyis a tőkés állam érdekelve volt a gazdasági élet számos alapvető területén.
- Romániában 1938-ban 3767 nagy- és közép vállalat egyesüléséből 94 kartell jött létre, 1939-ben további egyesülés ment végbe és összesen 65 kartell működött. Az 1929-ben működő 1034 bankból 1939-re 458 maradt.
- ⁶⁷ A délkelet-európai országok gazdaságtörténetének összefoglaló értékelését lásd: *Berend T. Iván—Ránki György*: Középkelet-Európa gazdasági fejlődése a XIX—XX. században. Budapest 1969.
- ⁶⁸ *Michel A. Avéroff*: Union douaniere balkanique. (A balkáni vámunió.) Paris 1933. 19—20. old.
- ⁶⁹ *M. M. Minaszjan*: Oszvobozsdenije narodov Jugo-Vosztocnoj Evropü. (Délkelet-Európa népeinek felszabadítása.) Moszkva 1967. 10—11. old.
- ⁷⁰ Néhány adat a német tőke balkáni behatolásáról: Görögország gazdasági életében már a 20-as évek elején nagy aránytelődés figyelhető meg a külföldi tőke behatolásánál. A görög termékek fő vásárlója 1924-től Németország lett, a görög behozatalnál viszont első helyen az Egyesült Államok állt. Ez utóbbi helyzet azonban az 1936-ban hatalomra került Metaxasz politikája révén szintén megváltozott Németország javára. 1929-ben a görög kivitel 20%-a, 1938-ban 41%-a irányult Németor-

szágba. A görög import Németországból 1929-ben 10⁰/₀-ot, 1938-ban 31⁰/₀-ot tett ki. Hasonló a helyzet a hitel területén. Metaxasz idején 1938-ban Görögország 600 millió drachma kölcsönt kapott Németországtól, míg az Egyesült Államoktól csupán 100 millió drachmát.

1924-ben Jugoszlávia kivitelének 4⁰/₀-a, 1939-ben már 50⁰/₀-a irányult Németországba. A jugoszláv ipar és közlekedés zöme a német tőke kezébe került. A Krupp-művek és az I. G. Farbenindustrie megkaparintotta az egész vas- és vegyipart. A német tőke átvette az angoloktól és franciáktól az alumínium- és hajógyártás legnagyobb részét, valamint a vasút- és közlekedéshálózatot (elsősorban a stratégiai-
lag fontos útvonalakat, mint pl. a Belgrád—Isztambul vasútvonalat). Az 1934-es német—jugoszláv kereskedelmi egyezmény teljes mértékben biztosította a német tőke fölényét Jugoszláviában. Ez döntő hatással volt politikai orientációjának megváltozásában, amely Sándor király meggyilkolása, illetve a fiatal korú II. Péter (1934—1945) trónra lépése után következett be. Románia legfontosabb stratégiai nyersanyagai, az olaj, a petróleum stb., nem beszélve számos mezőgazdasági területéről, német érdekeltségű volt. Az 1939. március 21-i német—román gazdasági megállapodás tovább növelte Németország esélyeit, illetve Románia függését. Míg Németország részesedése 1933-ban a román exportban 18,6⁰/₀-ot tett ki, 1940-ben már elérte az 56,6⁰/₀-ot. A Romániára vonatkozó adatok *Tóth Zoltán*: Románia története 1864—1948. c. munkájából valók. Tankönyvkiadó 1967.

Az 1929—1932-es válság után a bolgár gazdaság is fokozatosan erősebb kapcsolatba került a német tőkével és a háború alatt már mezőgazdasági függvénye lett. A német tőkebehatalás növekedését jelezték az egymás után létrejött német érdekeltségű vállalatok (Hanza, Soja, Bulgarfrukt, Trakija, Ciklon, Intercontinental stb.). Ezek a vállalatok a mezőgazdasági áruk feldolgozásától, a vasút- és hajógyártástól és közlekedéstől kezdve egészen az építőiparig valamennyi fontos ágazatot érintettek, s 1941-ben a többi külföldi érdekeltségű tőkebefektetés csupán 19,3⁰/₀-ig volt érdekelve. Talán Albánia volt némileg kivétel ebből a szempontból, ahol 1930 után az olasz tőkebehatalás volt erős.

⁷¹ Dr. Zsivko Avramovski jugoszláv szerző egyik munkájában adatokkal alátámasztva kimutatja, hogy Németország külkereskedelme a balkáni országokkal már 1936-ban egymagában többet tett ki, mint Franciaország, Olaszország, Anglia és az Egyesült Államok együttes balkáni forgalma. A szerző részletesen kifejti azt a gazdasági és politikai versenyfutást, amely a délkelet-európai országok részéről indult meg a különböző német hozzájárulások érdekében, amelyek ellenében mindenféle német kívánság teljesítésére hajlandónak mutatkoztak. Zs. *Avramovski*: Balkanske zemlje i velike sile 1935—1937. (A balkáni országok és a nagyhatalmak 1935—1937.) Izd. Prosveta, Beograd 1968. A külföldi, így a német tőke behatalását Jugoszláviában részletesen és sokoldalúan elemzi S. *Dimitrijevic*: Das ausländische Kapital in Jugoslawien vor dem zweiten Weltkrieg. (A külföldi tőke Jugoszláviában a második világháború előtt.) Rütten & Solning, Berlin 1963.

⁷² *Lenin* Művei. 31. köt. Szikra 1951. 140. old.

⁷³ Ugyanott, 141. old.

⁷⁴ Ugyanott, 143. old.

⁷⁵ Nyilatkozat a Szovjet Szocialista Köztársaságok Szövetségének megalakításáról. *Sztálin* Művei. 5. köt. Szikra 1951. 421—423. old.

⁷⁶ E jelentés a következőképpen indokolja a szövetség (SZSZKSZ) létrejöttét: „Az egyes köztársaságok gazdasági építésének tapasztalata azt mutatja, hogy fejlődésük nem képzelhető el az oroszországi föderációval való közös erőfeszítések nélkül —

ez a szövetség létrejöttének első oka. A nemzetközi helyzet, a köztársaságok egységes frontjának szükségessége a környező tőkés világgal szemben, a diplomáciai, a külkereskedelmi, koncessziós stb. politika területén — ez az egyesülés másik oka. A szövetség egyéves fennállása minden köztársaság számára világossá tette mennyire növelte tekintélyüket a szövetség létrejötte, mennyire segítette elő gazdasági színvonaluk növekedését az új szervezeti forma.” Dva goda borbü i rabotü. Obzor dejatelnosztü Iszpolkoma za period IV-go po V-go kongressza. (Két évi harc és munka. A Végrehajtó Bizottság tevékenységének áttekintése a IV-ik és V-ik kongresszus közötti időszakban.) Moszkva 1924. 13—14. old.

⁷⁷ Lenin Művei. 31. köt. 141. old.

⁷⁸ Érdekes azonban, hogy az unió kifejezést a 20-as évek elején és Lenin idézett munkájában nem használják. Inkább szoros szövetségről, vagy egyre szorosabb föderatív szövetségekről beszélnek a teljes egységgel kapcsolatban, jöllehet e kérdérről korábban folytatott elméleti vitákban előfordult az unió kifejezés. Így pl. Sztálin egyik 1917 előtti tanulmányában, amelyben az Egyesült Államok történetét elemzi, kifejti, miért került sor unióra az Egyesült Államokban, miért fejlettebb formája az egyesülésnek az unió a föderációhoz viszonyítva, és a bolsevikok számára azt a tanulságot vonja le, hogy a fejlődésnek, illetve az egyesülésnek a föderatív formája átugorható.

⁷⁹ A Szovjetunió létrejöttékor elfogadott egyesülési nyilatkozat nyitva hagyta az utat más, a jövőben létrejövö szovjet köztársaságok előtt, hogy belépjenek a Szovjetunióba. A nyilatkozat kimondta, hogy „a szövetségbe való belépés nyitva áll minden már létező és a jövőben létrejövö Szocialista Szovjet Köztársaság előtt.” Nyilatkozat az SZSZKSZ megalakításáról. Sztálin Művei. 5. köt. Szikra 1951. 422. old. A Komintern Végrehajtó Bizottsága már megalakulásakor kijelentette, hogy a III. Internacionálé a világ proletariátusának nemzetközi szervezete, amelynek célja a burzsoá hatalom megdöntése és a Nemzetközi Szovjet Köztársaság alapjainak lefektetése. A későbbiekben a Komintern ennek alapját az Orosz Föderációban, illetve a Szovjetunió létrejöttében látta. Ezzel függnek össze azok a nézetek, hogy a Szovjetunió létrejöttével megnyílt az út a később kialakuló szovjet köztársaságok csatlakozására a Szovjetunióhoz, és a Szovjet Világköztársaság létrehozására. A 20-as évek elején a Komintern pártjaiban elterjedt a Szocialista Szovjet Világköztársaság majdani létrehozásának gondolata. Ez kifejezésre jutott a Komintern I., majd a II. kongresszusán, és maga Zinovjev is ennek lehetőségét vallotta a II. kongresszuson, hozzátéve, hogy a szovjet világállam nem azonnal, hanem csak néhány év múlva jöhet létre. A Szovjetunió létrejöttét Sztálin is „az eljövendö Szovjet Szocialista Világköztársaság mintájának” tekintette. (Sztálin Művei. 5. köt. 171. old.) Hasonlóképpen értékelt az SZSZKSZ megalakítását az idézett nyilatkozat is, amely a Szovjetuniót „erös bástyának” nevezte „azon az úton, amely az egész világ dolgozóinak egy Szocialista Szovjet Világköztársaságba való egyesüléséhez vezet”. (Sztálin Művei. 5. köt. 422. old.) és az 1924-es Szovjet Alkotmány is. Az 1936-os alkotmányból viszont már kimarad ez a megállapítás. E nézettel utoljára a Komintern 1935-ös VII. kongresszusán találkozunk, amikor Dimitrov beszámolójában azt fejtette, hogy a történelem a Szovjet Szocialista Köztársaságok világméretü szövetsége felé halad.

⁸⁰ G. Zinovjev: Au Proletariat des pays Balkane-Danubiens. (A Duna menti balkáni országok proletariátusáról.) 1920. III. 6. La III-e Internationale Communiste, 230. old.

⁸¹ A bukaresti konferencián létrehozták a BSZDMF végrehajtó szervét is, az Interbalkáni Irodát, és elhatározták, hogy a nemzetközi tanácskozásokon a balkáni szo-

ciáldemokrata pártok közösen, a BSZDMF képviselőiként vesznek majd részt. Ennek megfelelően pl. az 1915. augusztus 22—25 közötti zimmerwaldi konferencián V. Kolarov és Kr. Rakovszki képviselte a BSZDMF részéről a balkáni pártokat. A szervezetnek külön lapja is volt, „Balkánszki Bjuleten” (Balkáni Közlemények) címmel.

⁸² „Revoljucija Balkanszkoj Szocialiszticeszkoj Konferencii.” (A Balkáni Szocialista Konferencia határozata.) *Kommuniszticeszkij Internacional*, 1920, 11—12. sz.

⁸³ *Isztorija Jugoszlavii*. (Jugoszlávia története.) Moszkva 1963. II. köt. 50. old.

⁸⁴ *Adam B. Ulan: Titoism and the Cominform*. (A titoizmus és a Tájékoztató Iroda.) Cambridge, Mass. 1952. 5. old.

⁸⁵ *V. Kolarov: Nacionalnűj voprosz na Balkanah*. (A nemzeti kérdés a Balkánon.) *Kommuniszticeszkij Internacional*, 1924, 4. sz.

⁸⁶ Ezt a nézetet fogadta el később a jugoszláv ellenállás vezető szerve, az AVNOJ 1943-as jajcei ülése is. Ennek alapján vetették fel Bulgáriának, hogy az ottani macedónok lakta területeket engedje csatlakozni a Föderatív Jugoszlávián belül létrejött Macedón Föderatív Népköztársasághoz. Erről részletesebben lásd: *Alekszandar T. Xrisztov: Szozdavanje na Federalna Makedonija vo jugoszlovenszkata federacija* (1941—1945). (A Föderatív Macedónia létrejötte a jugoszláv föderáción belül. 1941—1945.) Szkopje 1965. 178. old.

Társadalmi struktúra és a szociológia megismerési modelljei

„Termelési viszonyok és társadalmi struktúra” című cikkemhez (Társadalomtudományi Közlemények 1971/1) a folyóirat hasábjain ketten szóltak hozzá. Hermann István (1972/1) írásom alapgondolatából kiindulva a modern tőkés társadalom néhány igen fontos strukturális változására mutat rá. A téma továbbgondolását jelentősen segítő hozzászólását ezúttal is megköszönöm. Hasonlóan örömmel fogadtam Kun Ferenc megjegyzéseit is (1971/2). Nemcsak azért, mert írásom alapgondolatát egyetértéssel fogadta, hanem elsősorban azért, mert egy olyan témát — a társadalmi struktúra fogalmát — javasol továbbgondolásra, melyet magam is alapvető jelentőségűnek tartok. Úgy gondolom azonban, hogy ezzel kapcsolatban olyan bonyolult összefüggéseket kell megvizsgálnunk, amelyek már túlnőnek egy rövid vitacikk keretein. Eppen ezért a most következő hosszabb lélegzetű írásban szeretném nézeteimet kifejteni.

Ez előtt azonban szükségesnek tartom, hogy néhány ponton elismételjem az előző írásban foglaltakat, mivel Kun Ferenc bizonyos vonatkozásban félreértette, vagy félreértelmezte mondanivalómat. Sehol sem állítom, hogy „a munkamegosztási, elosztási s az ezekkel összefonódó cseré-forgalmi viszonyok a tulajdonviszonyok által kialakított feltételeken, kereteken belül” léteznek. Véleményem az, hogy „a termelési viszonyok és az elosztási viszonyok, illetve a termelési viszonyok és a tulajdonviszonyok, valamint a termelési viszonyok és a társadalmi munkamegosztás lényegileg azonos kifejezések. Mindegyikük a termelők és a termelési feltételek egyesülésére, illetve az egyesülés különböző módjaira vonatkozik. Az egyik a termelés fogyasztásra kerülő részére, a másik a termelés feltételeire, a harmadik magára a termelőtevékenységre vagy a foglalatosságra nézve írja le ugyanazt, amit a termelési viszonyok a termelés egészére nézve leírnak.” Ebből már az is következik, hogy nem azonosítom a munkaképességet és a munkafeltételeket a munkamegosztási és elosztási viszonyokkal, és nem is ez utóbbiak egyesülésének konkrét módját tartom a társadalmi struktúra meghatározójának. Márpedig Kun elvtárs értelmezéséből úgy tűnik, mintha ezek az én nézeteim lennének, amelyekkel ő is egyetért.

Hasonló félreértésből fakad, hogy néhány kérdésben nekem tulajdonított nézetekkel, de nem tényleges véleményemmel vitatkozik Kun Ferenc.

Példaként: a munkamegosztást nem sorolom „egyszerűen csak a termelő-erőkhöz”, ezt csak a technikai munkamegosztásról állítom. „A kooperációs munkamegosztást... megszabja a társadalmi munkamegosztás, és a társadalmi munkamegosztás bizonyos értelemben a kooperációs munkamegosztás hatása, viszonyuk tehát éppen az, ami a termelőerők és a termelési viszonyok kapcsolata.” Mint az előzőek, ez is mutatja, hogy a társadalmi munkamegosztás szerintem is termelési viszony. Végezetül ugyancsak félreértés, hogy az osztályviszonyokat a társadalmi struktúrával azonosítom. Az osztályviszonyok — véleményem szerint — a gazdaság társadalom-struktúrájának mint alapstruktúrájának történelmileg meghatározott lényegét fejezik ki. Ezzel azonban már a társadalmi struktúra fogalmának értelmezéséhez érkeztünk el.

Kun elvtárs erről kifejtett véleményével három lényeges ponton érték egyet. Egyrészt azzal, hogy a társadalom fogalma nem „az emberek természetes, antropológiai értelemben vett sokaságát, mennyiségi összegét”, hanem „az emberek közötti viszonyok összességét jelenti”. Ennek pedig igen komoly következményei vannak a társadalmi struktúra vonatkozásában. Mindenekelőtt abban, hogy — és ez a második pont, ahol Kun elvtárs nézeteit osztom — a társadalmi struktúra nem azonos a csoporttagozódással, a kettőt meg kell különböztetnünk. (Más kérdés, hogy nem tartom szerencsésnek ez utóbbira a „szociális szerkezet” elnevezést, amit Kun Ferenc javasolt. A „szociális szerkezet” kifejezés ugyanis teljesen megfelel a társadalmi struktúrának; a két szó nyelvi átfordítása csupán.) Harmadrészt azt is helyes és fontos megállapításnak tartom, hogy csupán az osztály-, csoportviszonyokból nem vezethető le „közvetlenül a tevékenységi kapcsolatoknak az a sokasága, amit az adott társadalmi csoportok tagjai fejtenek”. E vonatkozásban elsősorban azzal vitatkoznék, hogy Kun Ferenc nem eléggé következetes e három elv alkalmazásában, és így struktúra, tagozódás és viszony fogalma többször összekeveredik nála. Ez többek között kifejeződik az osztályviszonyok és az osztálytagozódás fogalmának színónimaként való használatában, és a társadalmi struktúra fogalmának értelmezésében, miszerint az „a társadalom egészének elsősorban szintek szerinti tagozódását jelenti”. A következő írás éppen ezeket a problémákat érinti, és így megkísérli a társadalmi struktúra és a társadalmi tagozódás fogalmának egyértelmű elhatárolását.

*

A társadalmi struktúra vizsgálata a szociológiai kutatás egyik alapproblémája. A témához kapcsolódó publikációk nagy számán kívül az is jelzi ezt, hogy minden szociológiai elméletnek valamiképpen állást kell foglalnia — és állást is foglal — ebben a kérdésben. Hiszen a társadalmi struktúra az — s ebben a kutatók és a koncepciók nagy része egyetért —, amely egyik oldalról meghatározza, befolyásolja a társadalmi jelenségek széles körét, a társadalom életét. Ezen az egyetértésen túl azonban már jelentősen eltérnek egymástól a különböző vélemények.

A nézetkülönbségek jelentős része a témával foglalkozó kutatók eltérő ideológiai-világnézeti pozíciójából fakad. Így beszélhetünk marxista, pozi-

tivista, funkcionalista, organikus, kritikai stb. társadalmi struktúra-konceptiókról. Ezen ideológiai-világnézeti pozíciók tisztázása után egyfelől ténylegesen is okosabbak lettünk, másfelől azonban a teljes értetlenség állapotába kerülünk, amikor észrevesszük, hogy egyes marxista társadalmi struktúra-felfogások jobban hasonlítanak a pozitivistá-empirista vagy a funkcionalista elképzelésekhez, mint más marxista elmélethez. Tehát nemcsak az ideológiai pozíciók eltéréseiből adódnak a különbségek.

A kutatók nagy része egyetért abban, hogy a társadalmi struktúra a társadalmi jelenségek széles körét meghatározó társadalmi szerkezet jelölésére szolgál. Felvetődik azonban az a kérdés, hogy mely elemek alkotják elsődlegesen ezt a meghatározó érvényű szerkezetet. Közel sem a teljességre vagy rendszerezésre törekedve, érdemesnek tűnik idézni a társadalmi struktúra néhány eltérő — taláalomra összeválogatott — meghatározását annak illusztrálására, hogy a különböző nézetek egy része a társadalom életét meghatározó szerkezet alapelemeinek tételezésében tér el egymástól. Ha például azt állítjuk, hogy „az intézményes rendszerek adják meg az egész társadalom struktúrájának a csontvázát; felvázolásukkal kényelmesen elemezhetjük és összehasonlíthatjuk a különböző társadalmi struktúrákat; felfogásunk szerint bármely társadalmi struktúra ilyen intézményes rendszerek valamilyen kombinációjából áll”¹, akkor ez egyúttal azt is jelenti, hogy a társadalmi mozgások alapvető és meghatározó szférájának az intézményeket tekintjük. Ha a társadalmi viszonyok lényegét dologi viszonyoknak tartjuk, akkor a társadalmi struktúrát is ezek a dologi viszonyok alkotják. Például a tőkés társadalom struktúrájának munka és tőke dologi viszonya a lényege, amely dologi viszonyt az emberek csak megszemélyesítik. A társadalmi struktúra következő meghatározása szerint az individuumokat tekintjük alapegységnek: „A társadalom minden egyes tagja össze van kapcsolva a társadalom valamelyik más tagjával, vagy ő maga e kötelék tárgya. Ennek eredményeképpen a viszonylatok, kötelékek hálózata jön létre, ha ez többé-kevésbé tartós, akkor ezt a *társadalom struktúrájának* nevezhetjük.”² Ha pedig a következő meghatározást fogadjuk el: „A társadalmi struktúra: egy társadalmi formáció törvényszerű, az elemek állandó kapcsolatában és kölcsönhatásában álló osztályok, rétegek és csoportok szerinti tagozódása, beleértve a társadalmi kapcsolatok szerkezetének egymás közti, azok és objektív faktorai közötti tagozódásait, amelynek az emberek — termelőerők állapotán keresztül meghatározott — termelési viszonyai szolgálnak alapul”³, akkor a társadalmi csoportokat tartjuk a társadalmi szerkezet meghatározó alapegységének.

Nyilvánvalóan ezek a különbségek is összefüggnek a világnézeti pozíciókkal, azonban az idézett meghatározások a marxista és a polgári irodalomban egyaránt megtalálhatók. Az ideológiai-világnézeti pozíciók okozta alapvető eltéréseken túl tehát *valami más is* differenciálja az álláspontokat.

Ezek a meghatározások mást és mást tartanak a társadalmi szerkezet alapegységének. Az egyik az intézményeket, a másik a dologi viszonyokat, a harmadik az individuumokat, a negyedik pedig a különböző társadalmi csoportokat. Ezzel összefüggésben a kutatók eltérően értelmezik a társadalmiság lényegét, és a konkrét kutatás során más és más módszertani apparátust igényelnek. A társadalmi struktúrafelfogások rendszere-

zésére törekvő polgári elméletek is ezeket a különbségeket veszik figyelembe a különböző koncepciók csoportosítása során. Van, aki elsősorban a struktúra megközelítésében rejlő társadalomfelfogások különbségéből indul ki,⁴ másoknál a módszerbeli eltéréseken alapul a csoportosítás,⁵ és vannak olyan rendszerezési kísérletek, amelyek a struktúra alapkategóriáját tekintik kiindulópontnak, hogy aztán az alapkategória megválasztásából adódó módszertani és ideológiai különbségekre mutassanak rá.⁶

Jelen írásnak nem feladata a különböző koncepciók rendszerezése. (Azt sem tartjuk feladatunknak, hogy részletesen kitérjünk az idézett meghatározások elemzésére és bírálatára. Csupán azt jeleznénk már itt is, hogy véleményünk szerint a társadalmi struktúra „alapegységeit” az emberi viszonylatok jelentik, amelyek a termelőtevékenységet, az érdekeket és a politikai intézményesültséget egyaránt magukba foglalják.) Pusztán egyetlen vízvázalasztóra — ha ez még oly lényeges is — szeretnénk felhívni a figyelmet. A különböző koncepciók sokfajta eltérése mögött ugyanis mindig kitapintható a társadalomfelfogások különbsége és ebből következően a szociológiai megismerés két modelljének történeti elválása.

A SZOCIOLÓGIA „KETTÉVALÁSA” — POZITIVISZTIKUS ÉS DIALEKTIKUS MEGISMERÉSMODELL

A szociológia keletkezésének tudománytörténeti alapját a marxista szociológiatörténeti munkákban is elsősorban a normativitástól a valóság felé fordulással szokták magyarázni. A XIX. században tehát — e magyarázat szerint — a természettudományos módszernek a társadalomtudományba való behatolásával párhuzamosan, a társadalomról való gondolkodás központi kategóriájává a „sollen” helyett a „sein” kerül, s így a társadalomról való metafizikai, finális és normatív gondolkodás helyébe a valóságra orientált szociológiai szemlélet lép. Ebben a felfogásban tehát a szociológia a polgári történetfilozófia tagadásaként jön létre, s talán éppen annak hatására, hogy a marxista materialista történelemfelfogás filozófiai síkon bebizonyította a polgári filozófiai gondolkodás tarthatatlanságát. Tömören fogalmazza meg ezt a jelenséget a szociológia kezdetére vonatkoztatva *Igor Kon*: „Comte szociológiája ily módon reagálás volt a spekulatív történetfilozófiára és annak kritikáját is adta, egyszersmind konzervatív válasz volt a szocializmusra.”⁷

Másfelől viszont e tudománytörténeti átalakulásban — amelynek harmadik elemeként politikai háttérét, a restaurációt és a polgári reformizmust szokás megjelölni — „a polgári osztályuralommal jellemzett társadalom helyzete és ideológiai igényei fejeződnek ki”.⁸

Sok tekintetben lényegretörőbb — bár az előzőekkel is összefüggő — magyarázatát adja a szociológia keletkezésének *Lukács György*. A szociológia keletkezése Lukács szerint azzal függ össze, hogy a társadalom problematikájának tárgyalása elválik gazdasági alapjától, és ebből az elválásból az egyik póluson a vulgáris közgazdaságtan, a másik póluson a közgazdaságtan nélküli szellemtudomány, a szociológia jön létre. Ez a szociológia is azzal az igénnyel lép fel, hogy a társadalom egyetemes tudománya legyen, s ezért a közgazdaságtani alap helyett természettudomá-

nyos alapot találjon. A közgazdaságtan segítségével ugyanis már nem lehet a polgári társadalom haladó jellegét igazolni, s ezért fordulnak a természettudományos megalapozás felé, amely később reakciós ideológiába és módszertanba csap át, hogy a folyamat végül a szociológia szaktudományává válásához vezessen.⁹

A *szociológia* — legalábbis Comte-nál és Durkheimnél — *tehát eleve azzal a célzattal jött létre, hogy* — a maga módján és ellentmondásosan, a totalitás egyik döntő szféráját, a gazdaságot háttérbe szorítva — a társadalmi totalitást fogja át. Nyilvánvaló az is, hogy ennek a totalitásnak — polgári alapon — már nem lehetett a politikai gazdaságtan az alapja. A természettudomány viszont tudományos értelemben nem válhat alapjává olyan tudománynak, amely a társadalmi totalitás feltárására törekszik, így egyfelől a fizikai, biológiai megalapozottságú szociológia előbb — a már Spencernél megjelenő — pszichológiai megalapozás felé, majd mindenfajta természetelvű kiindulást elvetve, a sajátos társadalmiság felé fordul, másfelől pedig a természettudományos módszert megtartva, a totalitásról mond le, és fordul a szakszerűség, a részletek, a szaktudományosság felé. Ennek eredményeként már a polgári szociológiában kialakul egy *teoretikus* és egy *empirikus* kutatási irány.

Ez a kettéválás azonban nemcsak a társadalomról való gondolkodásban, a szociológiában jelentkezett, hanem általánosabb szinten, nagyjából azonos alapokról — *mutatis mutandis* — hasonló folyamat játszódott le a filozófiai gondolkodásban is. Egyik oldalról az aktív, az állandó változásban levő életet középpontba állító különböző életfilozófiák, másik oldalról pedig a korábban metafizikus gondolkodásmódot meghaladni kívánó, egzaktásra törekvő és végeredményben szintén idealizmusba torkolló pozitívizmus jelentette és jelenti a két kikristályosodási pontot a modern polgári filozófiában. A kettészakadás megtörtént az irányzatokban, és ugyanakkor az egyes filozófiai rendszerekben is leképeződött a kétfajta tudománykoncepció léte, néhol elismerve, máshol pedig meghaladni akarva e kettősség jogosultságát. Ez a kettéválás pedig — a pozitivisták szerint — a két különböző tudományos *módszer* eltéréséből, tehát a szemléletből és nem a vizsgált tárgy sajátosságaiból ered. Így vált tehát az egész problémakomplexus elsősorban ismeretelméleti kérdéssé, és tűnt el a kérdések mélyén rejlő ontológiai különbség. Az ontológiai háttér eltűnésével párhuzamosan pedig a *megismerésmódszer* a *módszer* problémájára redukálódott.

A szociológia elkülönült szaktudomány formájában polgári talajon polgári elméletként keletkezett.¹⁰ A marxista elméletben a *szociológia* kifejezés hosszú időn keresztül a *történelmi materializmus* szinonimájaként szerepelt. Mutatja ezt az is, hogy *Buharin* „A történelmi materializmus elmélete” című könyvét vagy *Cunow* a materialista történelem-, társadalom- és államfelfogást ismertető munkáját alcímében szociológiának nevezte, és *Lenin* is ebben az értelemben használta a szociológia kifejezést, amikor rámutatott a marxi szociológia jelentőségére, amelyet *Marx* az Előszó a politikai gazdaságtan bírálatához című munkájában hipotézisként, a Tőkében pedig már kifejtve fogalmazott meg. A huszas évek Szovjet-Oroszországában rövid időre ugyan megjelentek az empirikus szociológiai kutatások is, azonban akkor sem elkülönült szociológiai jelleggel.

Csak az ötvenes évek végén, a hatvanas évek elején jelentkezett külön szaktudományként a marxista szociológia, amelynek rohamos elterjedésében alapvetően két tényezőnek volt jelentős szerepe. Az egyik az, hogy a konkrét empirikus kutatások hosszú ideig szinte hiányoztak a marxista elméletből és gyakorlatból, és ezek megjelenésével és fellendülésével a szociológia mint új, különálló tudomány tűnt fel. Ehhez az is hozzájárult, hogy a polgári szociológián belül — mint erről már volt szó — egy igen fejlett tudományág volt jelen, amely az empirizmusra korlátozta a szociológiát, bizonyos területeken komoly eredményeket ért el, és amelynek eszköztára, módszerei, másfajta világnézeti háttérrel, a marxista kutatásokba is átültethetők voltak. A másik tényező pedig az volt, hogy a történelmi materializmus elmélete az általánosan elfogadott gyakorlatban — a korábbi évek egyik következményeként — sok tekintetben vulgarizált, dogmatikus, mechanikus elveket tartalmazóvá vált, s a vulgarizálások ellen fellépő teoretikus kutatás szociológia néven mondta el véleményét a társadalmi és történelmi kérdésekről.

E helyütt nincs módunk a szociológia, a történelmi materializmus, a filozófia viszonyáról szóló vitákkal részletesebben foglalkozni, pusztán arra szeretnénk utalni, hogy a szociológia „kettéválása”, abban az értelemben, ahogy ez a polgári szociológiában tapasztalható, az ötvenes évek végétől kibontakozó marxista szociológiában is problémaként vetődik fel. Jelentkeztek ugyanis olyan nézetek, amelyek a szociológia relatív önállóságát túlhajtva, a szociológia és a történelmi materializmus, a filozófia teljes különbségét vallották, és olyan nézetekkel is találkozni lehetett, amelyek a szociológiát és a filozófiát — nemegyszer éppen a történelmi materializmus vulgarizált rendszerét — teljesen egybe kívánták mosni. A kettéválás mélyén rejlő elméleti mag azonban korábban is megtalálható. (Gondoljunk itt például *Bernstein* és *Kautsky* eltérő koncepciójára a társadalmi struktúráról, amikoris *Bernstein* egy empirikus rétegződési modellt, *Kautsky* pedig egy teoretikus, de leegyszerűsített osztályelméletet állított fel.) A probléma jelentkezése egyúttal azt is jelentette, hogy a marxista filozófiában a II. Internacionálétól kezdődően kialakult és 1930 után a marxista tankönyvekben is egyre jobban általánossá vált a marxizmusnak a pozitivistikus megismerésmoddal való összeolvadása. A hatvanas években kifejlődő empirikus szociológia, bár sok tekintetben ennek a „pozitivistikus marxizmusnak” a kritikája volt, a *megismerésmoddal lényegét* tekintve azonban nem tért el tőle, és így lehetőség nyílt arra — aminek jó néhány példájával találkozhatunk is —, hogy a kettő egymást kiegészítve éljen tovább.¹¹

A „kettéválás” tehát — bár sok tekintetben különböző utakon — a polgári és a marxista szociológiában, társadalomról való gondolkodásban egyaránt végbement, és a „kettéválás” mélyén a szociológiai megismerésmoდეlek különbözőségével találkozhatunk.

A kétfajta megismerésmoდეlel lényegét nagyon is jól mutatja az a néhány éve lezajlott közvetlen és nyilvános konfrontáció, amely *Adorno* és *Popper* vitájának indult és a frankfurti iskola és a német pozitivisták szociológia polémiájává terebélyesedett. Mindkét vitázó fél másban látta a vita lényegét. *Adorno* szerint „Minden véleményeltérés azon alapszik, hogy a szociológia tárgya, a társadalom és jelenségei, nem olyan homogén-

nek, mint a természet, amelyet az úgynevezett klasszikus természettudomány vizsgált.”¹² *Hans Albert* és *Popper* pedig a dialektikus módszer és a logikai módszer különbségét tartja alapvetőnek.¹³

A nézetkülönbség tehát abból adódik, hogy a frankfurtiak a társadalomfelfogás, a pozitivisták pedig a módszer és a szemlélet különbségében látják a két koncepció eltérésének lényegét. Már a pozitivisták filozófiájáról szólva utaltunk arra, hogy szerintük a természet- és társadalomtudományok különbsége a két tudományos módszer eltéréséből, nem pedig a különböző tárgyakból ered. Lényegét tekintve ugyanezzel a nézettel találkozunk a pozitivisták szociológiájában is.

A másik tábor nem a módszerekben, hanem a társadalomról vallott felfogásban látja a nézetkülönbségek lényegét, hiszen a módszerek különbsége csak az eltérő társadalomfelfogásból ered. Egész egyszerűen megfogalmazva: többnek tartják a társadalmat, mint a pozitivisták, és így olyan módszerre van szükség — mondják —, a dialektikára, amely a társadalom ezen „többletét” is meg tudja ragadni. Ezért írja *Adorno* a vita anyagából készült kötet előszavában, hogy „a dialektika a vitában engesztelhetetlen maradt, mert azt is, ami előtt — a tudományterület kérdezetlen autoritása előtt — ellenfelei megálltak, továbbgondolhatónak tartotta.”¹⁴ A pozitívizmus ugyanis csak a pozitivisták módszereivel megközelíthető valóságot tartja tudományosan vizsgálhatónak, és minden ezen túl levőt az ideológia nem tudományos illetékességébe utal, míg vitapartnerei — a szociológia másik irányzatát sokszor egymástól is eltérő módon értelmezve — abban egységesek, hogy nem a tudományos és ideologikus illetékességben látják a határt, hiszen az úgynevezett ideologikus jelenségek szintén a társadalmi tények tudományosan is megragadható körébe tartoznak.¹⁵

Így a lényegi különbség abban rejlik, hogy miként fogjuk fel a társadalmat. A vitában *Jürgen Habermas* tett kísérletet arra, hogy a kétfajta társadalomfelfogás alapjait felvázolja. *Habermas* csak a közvetett leírásra vállalkozhatott, hiszen akár a formális logika, akár a dialektika nyelvén, a kettő közül csak az egyik felfogás lenne közvetlenül leírható. A két álláspont abban különbözik, hogy a társadalmat — pozitivisták módjára — *rendszernek*, vagy pedig — dialektikusan — *totalitásnak* fogja-e fel.¹⁶ E tanulmány keretei között nem lehet célunk egy rendszerezett társadalomfelfogás kifejtése, ha azonban kielégítő választ akarunk adni arra a kérdésre, hogy miért a szociológia dialektikus útját tartjuk elfogadhatónak, akkor össze kell foglalnunk azt, hogy mi a társadalmat totalitásnak felfogó marxista elmélet lényege. Ha a társadalmat úgy fogjuk fel, mint a természetet — tehát pusztán embertől független oksági törvényszerűségeket tételezünk —, akkor a társadalom teljes egészében megragadható lenne egy rendszerként. Ez a szemlélet teljes egészében megfelel annak, amit *Marx* úgy jellemezett, hogy „a tárgyat, a valóságot, érzékiséget csak az objektum vagy a szemlélet formájában fogja fel, nem pedig mint emberi érzéki tevékenységet, gyakorlatot, nem szubjektíven”. Ez azonban a marxizmus számára semmiképpen sem kielégítő, hiszen „a legtöbb, amihez a szemlélődő materializmus eljut, vagyis az a materializmus, amely az érzékiséget nem gyakorlati tevékenységnek érti meg, az egyes egyének és a polgári társadalom szemlélete”.¹⁷

A társadalom mint totalitás — s idáig Habermas is eljut — több ennél, de arra már Habermas nem ad választ, hogy mivel több, mi az a plusz, ami az egyes egyének és részek összegén túl is jelen van a társadalomban. A válasz magva már az előbbi *Marx*-idézetben is benne van: a társadalmi gyakorlat, a praxis. Ez azonban nem jelenthet valamiféle aktivista praxeológiába való átcúsúszást, hiszen a gyakorlat, az emberi tevékenység szintén oksági összefüggésben realizálódik.

E kettősség könnyen megérthető, amennyiben abból indulunk ki, hogy minden társadalmi gyakorlat modellje a munka. „A munka teleologikus tételezésekből áll, amelyek mindenkor oksági sorokat hoznak működésbe”, vagyis „egy társadalomban, amely valóban társadalmivá vált, azoknak a tevékenységeknek a többsége, amelyek *totalitása* az összességet mozgatja, *teleologikus eredetű* ugyan, reális létezésük azonban, akár egyedülállóak maradnak, akár összefoglalódnak, *okszági összefüggésekből áll*, amelyek sehol és semmikor, semmilyen vonatkozásban nem lehetnek teleologikus jellegűek”.¹⁸ A társadalmi tevékenység tehát oksági összefüggésekből áll, s csak ezek az oksági összefüggések tűnnek elő a „szemlélődő materializmus” vagy a pozitívizmus számára, azonban — s ez adja a „társadalmiság többletét” — teleologikus eredetűek, s így „minden társadalmi tett jövőbeli teleologikus tételekre vonatkozó alternatív döntésekből fakad”.¹⁹ Az *okszági összefüggésekben való realizálódás* miatt alapvetésünknek történeti jellegűnek kell lennie, és nem elégséges kutatásaink pusztán antropológiai vagy praxeológiai megalapozása, a teleologikus eredetből pedig következik, hogy történetiségünk nem válhat historicizmussá.²⁰

A társadalmi tények egyfelől tehát oksági törvényszerűségekből realizálódnak, és ennek megfelelően, a természeti jelenségekhez hasonlóan, tapasztalati szabályszerűségek funkcionális összhangjaként értelmezhetők. Másfelől azonban az oksági realizálódások a társadalomban elválaszthatatlanok a teleologikus tételezésektől (érdektől, szándékoktól, céloktól), amelyeknél a tapasztalati szabályszerűségek funkcionális összhangja nem áll fenn. Ezt hangsúlyozza *Marx*, amikor az állati és emberi tevékenység különbségét bemutatva, a „természetiség” és „társadalmiság” határát e ponton húzza meg.²¹ Az ember az, aki az őt körülvevő valóság *szigorú oki rendszeréből* és mértékéből képes „kiszakítani” magát, vagyis az emberi termelőtevékenységben — és így a társadalomban — jelen van a teleologikus tételezés és az aktív alakítás lehetőségköréje.

A pozitívista társadalomszemlélet, a *pozitivistikus* szociológiai megismerésmodell ezt az oksági és funkcionális kapcsolatrendszeren túli lehetőségkörét számúzi a társadalomból, vagy legalábbis a társadalom tudományosan megismerhető szférájából. Így a *társadalmi tény mint tapasztalati szabályszerűségek funkcionális összhangját értelmezi, és számára a társadalmi megismerésmodell nem egyéb, mint együttváltozó nagyságok közötti, kölcsönösen egymástól függő viszonyok jól rendezett összessége*.²² Ez a felfogás a társadalmi jelenségek széles — az oksági viszonylatokban realizálódó — körével kapcsolatban igen jelentős tudományos eredményekre képes. Nem képes azonban a társadalom totalitásának átfogására, és *végző soron* azáltal válik hamissá, hogy a társadalmiság teljességét és sajátosságát kizárja; az emberi tevékenységet vagy a mechanizmusok, vagy az irracionális világába számúzi, az oksági realizálódások szféráját a

társadalmiság teljességével azonosítja, és így a társadalmat naturalizálja. Az effajta pozitivistikus megismerésmódel azonban nemcsak a pozitívizmusban van jelen, hanem megjelent, és egyes iskoláknál túlnyomóvá vált a marxizmuson belül is. Hasonlóképpen megjelent a marxizmuson belül az az — életfilozófiákra jellemző — megismerésmódel is, amely éppen az oksági realizálódás szféráját becsülte le. Azonban míg az előbbi, mivel a társadalmi tényeket törvényszerűségekkben leírhatónak tartotta, szociológiailag érvényes és felhasználható, az utóbbi — mivel a törvényszerűt eleve megkérdőjelezi — sohasem válhatott szociológiai elméletté, és így a társadalmi struktúra kutatásában sem jelentkezett.

A társadalmat totalitásként felfogó dialektikus megismerésmódel nem pusztán e két szélsőség mechanikus összege, nem csupán annyit állít, hogy a társadalmi totalitás egyenlő oksági realizálódás plusz teleologikus tételezés. Amennyiben így lenne, akkor teljesen elfogadható volna az a nézet, amely a két eképpen mechanikusan egymás mellett levő részt két tudomány kutatási területére utalja, mondván, hogy az oksági realizálódások szférájával a szociológia, a teleologikus tételezések szférájával pedig a filozófia foglalkozik. A probléma azonban éppen az, és a megismerésmódel éppen attól dialektikus, hogy az oksági realizálódás és a teleologikus tételezés (érdekek, szándékok, célok) *egymástól elválaszthatatlan*. Az embernek nincsenek egyfelől érdekei, szándékai, céljai, amelyeknek megfelelően cselekszik, és másfelől cselekedetei, amelyek oki láncolatokban realizálódnak. Maguk az érdekek, szándékok, célok valósulnak meg oksági — és a cselekvés eredménye felől szemlélve csakis oksági — összefüggésű cselekedetekben, amely cselekedetek megint csak érdekeket, szándékokat foglalnak magukban és eredményeznek. Azt a marxi gondolatot, hogy az emberek maguk csinálják történelmüket, de meghatározott körülmények között, úgy is értelmezhetnénk, hogy adva van a társadalmi tények oksági láncolata, amely meghatározza az emberi teleologikus tételezést, amely újabb oksági összefüggésekben realizálódik. A probléma azonban abból adódik, hogy a meghatározó jellegű társadalmi tények oksági láncolata (a körülmények) maga is teleologikus eredetű, és a teleologikus eredet és az oksági realizálódás mint elválaszthatatlan egység adja a tevékenység totalitását.

„A totalításban természetesen kifejeződik az, ahogyan az általános tendenciák különössé bomlanak, s másfelől, ahogy a különösök... konkrét viszonyban állnak az általánossal. *A különös és az általános viszonya a totalitás lényege*... Marxnak éppen a társadalom általános mozgástörvényeinek leírásához volt szüksége a politikai gazdaságtanra, hogy ezáltal közelebb jusson a társadalom totalitásának megragadásához.”²³ Tehát a realizálódás szintjén elemzésünknek nem az egyes társadalmi tényekből, hanem „az általános társadalmi tendenciák különössé bomlásából” kell kiindulnia. Ezért a társadalom általános mozgástörvényeinek megragadásához nem a közgazdaságtan, hanem a politikai gazdaságtan szemléletére és kategóriarendszerére van szükség. A társadalmat totalitásként felfogó marxi elmélet ezen a ponton hozott egy olyan kopernikuszi fordulatot, amely a társadalmi struktúra elemzése szempontjából is alapvető jelentőségű. „A filozófia addigi strukturális elve — folytatja *Hermann* előbbi elemzését — nem különbözött a szaktudományok strukturális elvétől, te-

hát az egyeditől hatolt az általánosig. *Marx* kiindulópontja viszont éppen a filozófia teremtette (értsd ezen a klasszikus német filozófiát) általános fogalomrendszer, illetve annak valóságos alapja. Ebből fejlesztett ki egy újfajta totalitást, vagyis megteremtett egy új filozófiai módszert, amely a tudományok általános megállapításait elméletileg a totalitás felé tágította és konkretizálta, gyakorlatilag pedig a totalitást, tehát általános és különös viszonyát tette meg a gyakorlat alapjává.”²⁴ A szaktudományok elve az egyestől az általánosig hatolás, ezt teszi a közgazdaságtan, és ezt tette a társadalmi jelenségeket — a közgazdaságtan helyett — a szociológiával mint szaktudománnyal megalapozni kívánó kezdeti polgári szociológia is, amely a társadalom szerkezetét is az egyesekből kiindulva kívánta felrajzolni.

Ugyanakkor ennek a két megismerésmódnak gyakorlati következményei is voltak. A *kibontakozó* — akkor még szinte teljes egészében és bevallottan politikai beállítottságú — polgári szociológia — részint a forradalmaktól való „félelmében”, részint az előrelépés, a rendszeren belül maradó javítás szándékával — a pozitivismus egészéhez hasonlóan, a reformizmus szószólová válik. Gyakorlati célja a társadalom megjavítása, annak megváltoztatása nélkül.²⁵ Ebben a pragmatikus reformizmusban az elemi tények ismerete, a társadalom rétegződésének ismerete rendkívül nagy lendítőerő, sőt, a reformizmus elengedhetetlen kelléke. Így a polgári szociológia egyik ágaként kialakult egy olyan pozitivista, empirikus, mikroszkópikus — és itt az elnevezések tucatjával találkozunk — társadalomkutatás, amelynek „eredményei — mint *Mills* bizonyítja — akkor is felhasználhatók az igazgatásban, ha semmi közük a társadalomtudomány problémáihoz”.²⁶ Kialakul tehát egy olyan társadalomkutatás — és mutatis mutandis a rendszer fogalmából kiinduló társadalomfelfogások általában ide torkollanak —, amely önmagában is kiválóan felhasználható a mindennapi tevékenység, a reformista taktika kidolgozásában, és elméleti megalapozásában, azonban mindig a rendszeren belül marad, nem válik „kritikaivá”.

Az empirizmus — a tudományos kutatást a tapasztalati tények összegezésére leszűkítő nézet — kapitalista környezetben a fennállóknak a konzerváló reformját segíti elő, szocialista környezetben — jóllehet elméletileg tarthatatlannak véljük — szintén reformok elméleti kimunkálásához járulhat hozzá. Amíg ez ott *végső soron* reakciós, addig itt *végső soron* a továbbhaladást szolgálja. Ennyiben feltétlenül igaz, amiről *Adorno* — ha meglehetősen homállyal is — ír: „Egy megszabadított társadalomban a statisztika, amely ma negatív, pozitív lenne, egyfajta közigazgatástudomány, azonban valójában a dolgok, nevezetesen a fogyasztási javak igazgatása, és nem az embereké.”²⁷ Mindez azonban csak arra figyelmeztet, amit *Szeleányi Iván* az empirikus módszertannal (lehetőségeit és korlátait egyaránt feltárva) foglalkozó tanulmányában úgy fogalmaz meg, hogy „csak arra szabad az empirikus módszereket felhasználni, amire valók, az empirikus szociológia esetében egyaránt veszélyesek az empiricista illúziók és az empiria lehetőségeiről teljesen lemondó agnosztikus nézetek”.²⁸ Milyen illúziókról van itt szó? Olyasféle elképzelésekről, hogy a társadalomtudomány — és így a szociológia — feladata kimerül abban, hogy a tapasztalati tényeket feltárja, leírja és a politikai vezetés számára ténybeli információ-

kat nyújt. Különösképpen ez a kizárólagos feladat szocialista körülmények között, amikor a munkásosztály van hatalmon. Sőt, ebben rejtve még az is bentfoglaltatik, hogy az ezen túlmutató kritikai funkciójú elmélet szocializmusellenessé válik, mert a szocializmus kiritkáját adja. E vélemény képviselői épp úgy fogják fel a kritikai funkciót, mint az a *Marx* előtti filozófus — s tegyük hozzá, ez a felfogás ma is jelentkezik —, aki „magát — tehát úgyszintén az elidegenült ember egy elvont alakját — alkalmazza *mércéül* az elidegenült világra”.²⁹ A kritika alapja tehát e felfogásban csak valamilyen szubjektíve megválasztott, transzcendens érték vagy értékrendszer (például elvont etikai vagy történetfilozófiai norma) lehet. Az önkényesen megválasztott értékekből kiinduló kritikai szociológia megmaradhat a filozófiai absztrakció szintjén, de összekapcsolódhat a pozitívisztikus megismerésmoddal is. Ez utóbbi esetben a kiválasztott — mindig is ideologikus jellegű — normákat szembeesíti az empirikus valósággal. Egy ilyen transzcendens kritika azután — sokszor szándéka ellenére — valóban utópikussá válhat. A marxi társadalomkritika — és így a marxizmus egészének és ezen belül a marxista szociológiának a kritikai funkciója is — immanens, és így „a történeti mozgásnak mind a korlátotottságáról, mind a céljáról eleve tudatot és ezeket felülmúló tudatot”³⁰ kell szereznünk, vagyis csak ezen immanens kritikai szemlélet segítségével értékelhetők a társadalmi fejlődés fő mozgásai szempontjából az adott tapasztalati tények és az ezekből kiinduló cselekvések.

Mindez lényegileg a szocialista viszonyokra is érvényes, még ha a szocializmus kibontakozásával a marxizmus ideológiai-társadalomkritikai funkciója is lényegesen megváltozik a kapitalista viszonyokhoz képest. Megváltozik, de nem tűnik el. „A szocializmus viszonyai között is kritikai jellegű ez a mozgalom . . . Nem a kritikai nézőpontról mond le — ez a marxizmus legbensőbb sajátja, s ennek egyik mozzanatát *Engels* úgy jelölte meg, hogy minden, ami keletkezett, méltó arra, hogy el is pusztuljon —, hanem tudatában van azoknak a feltételeknek, amelyek ezt a kritikát egyszerre kötik a szocialista társadalom viszonyaihoz és az ezekből fokozatosan kibontakozó, ezekben csíráként bennük rejlő szocialista perspektívához.”³¹ A dialektikus megismerésmoddal gyakorlati következménye és sajátossága ez az *immanens kritikai funkció*, amely semmiképpen sem csupán *elvont* híralatot jelent, hanem a tudomány eszközeivel való útmutatást is a *továbblépéshez*. Ezen a ponton a dialektikus megismerésmoddal ismét elkülönül a pozitívisztikus megismerésmoddaltól, amely transzcendens kritikával és az apologetika felé hajló „kritikátlan” empirizmussal egyaránt párosulhat. Elkülönül azonban az ideológiai vagy filozófiai általánosítás szintjén megmaradó „szociológiától” is, amely szintén lehet „kritikai” vagy „apologetikus”.

Összegezve tehát: a szociológia „kettéválása” mélyén a pozitívisztikus és a dialektikus megismerésmoddal különbözősége rejlik. E két megismerésmoddal ugyanakkor eltérő gyakorlati, ideológiai-világnézeti következményeket és sajátosságokat hordoz. A társadalmi struktúra két alapvető megközelítési típusánál is e két megismerésmoddal különbözősége van jelen.

TÁRSADALMI TAGOZÓDÁS ÉS TÁRSADALMI STRUKTÚRA

Amennyiben — a pozitíviztikus megismerésmodellnek megfelelően — a társadalmat egy olyan *rendszernek* fogjuk fel, amely a társadalmi tényt mint tapasztalati szabályszerűségek funkcionális összhangját értelmezi, annyiban a társadalmi struktúra megismerésmodellje nem egyéb, mint együtt-változó nagyságok közötti, kölcsönösen egymástól függő viszonyok jól rendezett összessége. Ez a felfogás a társadalom empirikus mutatókban megragadható, egyéni magatartások általánosításából nyert, alapvetően mennyiségileg leírható tagozódásának feltárásához jut el. A *társadalmi tagozódás* elmélete³² tehát kiválasztja a társadalmi egyedeket differenciáló releváns tényezőket, ezeket valamilyen rendszerbe (több ilyen tényező rendszerébe) foglalja, és az így felépített differenciációs rendszer alapján az egyéneket csoportosítja, hogy aztán az e csoportok közötti különbségeket vizsgálja, és mennyiségileg meghatározza.

A társadalmi tények azonban túlmutatnak a társadalmi magatartások és tevékenységmodok empirikus mutatókban megragadható oksági realizálódásain. A társadalmi *totalitás* a tevékenységek oksági realizálódásán túl a tevékenységekben foglalt teleologikus tételezéseket és ezeknek az egyedi termelőktől független — ám tevékenységük eredőjeképpen előálló — intézményesülését is magába foglalja. Ha a társadalmat ily módon — a dialektikus megismerésmodellnek megfelelően — totalitásban fogjuk fel, akkor a *társadalmi struktúra a társadalom emberi viszonyokban megjelenő, a tevékenységcserék elkülönültségében és összefüggésében feltáruló termelőtevékenységet, az azt szabályozó érdekviszonyokat és politikai intézményesültséget egyaránt magába foglaló viszonyok összességét jelenti*. A *társadalmi struktúra* elmélete tehát azt vizsgálja, hogy az oksági összefüggésekben realizálódó termelőtevékenység, a teleologikus tételezésekben megjelenő érdekviszonyok és ezen teleologikus tételezések politikai intézményesülése a tevékenységcserék milyen szerkezetét alakítja ki.

E három elem viszonyának elemzésében a termelés, a „termelő egyének — ennél fogva az egyének társadalmilag meghatározott termelése — természetesen a kiindulópont”.³³ Az egyének termelése azonban nem valamilyen individuumból indítást jelent, hiszen a termelő egyének nem individuális, hanem társadalmiasult termelők, és így „az egyének társadalmilag meghatározott termelése” — miként a valóságban, úgy az analízisben is — csak a társadalmi termelés rendszeréből ragadható meg. Ezért indítja *Marx* A tőkében egy adott társadalmi formáció elemzését a társadalmi termelés alapkategóriáinak vizsgálatával.

Ugyanakkor azonban *Marx* rámutat arra is, hogy „... a gazdasági kategóriák meneténél is mindig szem előtt kell tartanunk, hogy — miként a valóságban, úgy a fejekben is — a szubjektum ... adva van, és hogy ezért a kategóriák ennek a meghatározott társadalomnak, ennek a szubjektumnak létezési formáit, egzisztencia-meghatározásait, gyakran csak egyes oldalait fejezik ki, s hogy ezért ez a társadalom *tudományosan is semmi esetre sem csak ott kezdődik, ahol róla mint olyanról már szó esik*”.³⁴ Ez viszont azt is jelenti, hogy bár a gazdaság, illetve a gazdasági kategóriák jelentik a kiindulópontot, de a társadalom mint olyan már eleve adva

van, és így bár a társadalomról a gazdasági kategóriák meneténél esik szó először, a gazdaság azonban *már eleve társadalmasult*, a termelőtevékenység már eleve érdekviszonyok, politikai intézmények, tehát a teleologikus szféra által is szabályozott.

A társadalmi struktúra analizésében tehát a termelés struktúrájának elemzése a kiindulópont, azonban nem a termelés gazdasági struktúrájéé, hanem a *termelés társadalomstruktúrájéé*, vagy — ha úgy tetszik — nem a gazdasági struktúra, hanem a *gazdaság társadalomstruktúrája*.³⁵ Ezzel a megkülönböztetéssel azt kívánjuk jelölni, hogy más az, ami a termelés szerkezetéből a gazdasági és más, ami a társadalmi elemzés számára, illetve más az, ami gazdaságilag és más az, ami társadalmilag elsődleges. A termelés „emberi oldalát” vizsgálva a gazdasági elemzés a munkaerő-mérleg, a foglalkozási struktúra felvázolásához jut el, a gazdasági-társadalmi elemzés pedig a termelési viszonyokban kifejeződő társadalmi munkamegosztási viszonyokat tárja fel. Míg a termelés *gazdaságstruktúrájának* felvázolásához a teleologikus tételezések szféráját zárójelbe tesszük, hogy a gazdaság oksági törvényszerűségeihez jussunk el, és így a gazdaságot egy *rendszernek* fogjuk fel, addig a termelés *társadalomstruktúrájának* elemzésével éppen a kauzális és teleologikus szféra *totalitásának* megragadására törekszünk.

A társadalmi struktúra elemzésében ezt a társadalomgazdasági struktúrát, a termelés társadalomstruktúráját nevezzük — mint kiindulópontot — *alapstruktúrának*, amely azonban csak a „kezdet” a társadalmi struktúra elemzése során.

Marx „A filozófia nyomorúsága” című művében a proletariátus osztály-lyá szerveződésének folyamatában mutatja be, hogy a társadalmi-gazdasági struktúra egy adott egysége miként válik politikai erővé.³⁶ Ennek az elemzésnek általánosítható lényege, hogy egy adott gazdasági helyzet közössége közös érdekeket teremt, amelyek már politikai jelleget is öltenek. Az alapstruktúra vizsgálata tehát lényegében csak kiindulást jelent. A „folytatás” azonban nem a társadalom egyéb tagozódásainak (nemek, életkor, lakóhely stb. szerinti tagozódásának) a vizsgálata, hanem annak a folyamatnak a bemutatása, ahogy az alapstruktúra politikaivá *transzformálódik*. Hangsúlyoznunk kell: egyfelől itt egy *sajátos* transzformációról van szó, nem pedig arról, hogy a társadalomgazdasági alapstruktúra meghatározza a politikai struktúrát, másfelől: ezen transzformációban az érdekeknek van alapvető szerepük. „Az érdek önmagában csak a fogalmi elvonatkoztatás síkján létező gazdaság szakadatlan intézményesítő-társadalmiasító tevékenység révén történő tételezésének feltétele és indítéka. Abból következik, hogy a társadalmi termelésnek nincs közvetlen összefüggése a kielégítéssel, és ezt az összefüggést csak azáltal lehet megteremteni, hogy a kielégítést nélkülöző személy (vagy integráció) eszköz-ként iktatódik az idegen szükséglet és e szükséglet tárgyai közé.”³⁷

Ebben a sajátos transzformációban ugyanakkor megragadható egy *érdekstruktúra*, amely egyfelől maga is a gazdasági helyzet közösségéből, tehát a termelésből ered, másfelől azonban mint a termelés szabályozója, relatív önállósággal is bír. Végül e transzformáció eredménye a társadalmi termelők teleologikus tételezéseinek intézményesülése, a társadalom *politikai struktúrája*. E szinten lép tehát be a struktúrába ismételten

az intézményesítő tevékenység és az intézmények szerkezete, és épül fel a mindig intézményesülő politikai tevékenységgel együtt a *társadalmi struktúra totalitása*.

A társadalmi struktúra és a társadalmi tagozódás kettőssége egy történeti kettéválásból és ezen belül a dialektikus és a pozitívisztikus megismerésmodell különbségéből származik. A korábbiakban igyekeztünk azt kimutatni, hogy e két megismerésmodell közül a marxista társadalomtudomány a dialektikus megismerésmodellt tartja elfogadhatónak, ugyanakkor azonban már eddig is jeleztük, hogy a társadalmi totalitás leszűkítése oksági realizálódásra — ami a pozitívisztikus megismerésmodell „diferencia specifikája” — bizonyos határok között megengedhető, sőt, elengedhetetlenül értelmes absztrakció. Az *önmagában* ténylegesen csak a fogalmi elvonatkoztatás síkján létező gazdaság törvényszerűségeinek megismerése feltételezi ugyanis, hogy a gazdasági tevékenység teleológiájától eltekintsünk, és a gazdaság oksági realizálódását az absztrakcióban mint *önmagában* levőt tételezzük. Egy közgazdasági program elkészítése — a gazdaságpolitikai koncepció megválasztásán túl — csak az ok-okozat és az ebből következő kölcsönös együttváltozás szigorú megvalósulásával számolhat. A tőkést ez a „vak” gazdasági törvényszerűség kényszeríti a nagyipari munkaszervezet létrehozására, még akkor is, ha más oldalról a nagyipari tevékenység teleológiájának intézményesülése létrehozta a szervezett munkásmozgalmat is. *Közgazdaságilag* azonban ez a munkásmozgalmat másodlagos. Ehhez hasonlóan, a legokosabb és legsokoldalúbb gépet sem lehet teleológiára programozni, a gép csak a mennyiségileg megragadható oksági törvényszerűségeket használja fel. Ettől még a gép a gazdaság számára nem pusztán egy értelmes absztrakció, hanem ezen értelmes absztrakció által megvalósított tény. Mindebből következik, hogy az ágazati közgazdaságtudomány csakis a „pozitívisztikus megismerésmodell” alapján működhet, és működésének feltétele, hogy a valóság totalitását az oksági realizálódások világára szűkítse le. Ugyanakkor ez az ágazati közgazdaságtudomány is rendelkezik politikai gazdaságtani előfeltevésekkel, amelyeknél — marxista tudományról lévén szó — már nem tekinthet el a valóság dialektikus összefüggéseitől. (Mivel az ágazati közgazdaságtudomány létfeltétele, hogy a társadalom-gazdaság sajátos társadalmiságától eltekintsen, és azt mint egyfajta természetet fogja fel, a „gazdaság természettudományának” is nevezhetnénk.)

E pusztá gazdaság megismerése egyúttal a gazdaság szerkezetére vonatkozó ismeretek megszerzését is jelenti. A különböző közgazdasági munkaerőmérlegek, a termelési statisztikák munkaügyi mérlegei, az ágazati megoszlások, a foglalkozási szerkezetek és csoportosítások mind a termelők bizonyosfajta tagozódásáról adnak *fontos, felhasználható információkat*. Sőt, a társadalmi tevékenység realizálódása — amely mindig oksági összefüggésekben történik meg — nem merül ki a gazdaság világában. A demográfiai viszonyok, az etnikai szerkezet, a jövedelmi adatok, az iskolai végzettség, az ismeretek mint befejezett, realizálódott tények szintén megragadhatók a totalitástól való elvonatkoztatásban, és szintén fontos és hasznos információkat szolgáltatnak. A társadalom ezen *már megvalósult* viszonylatai, éppen már megvalósultságukból következően, függetlenül mindenfajta teleológiától, egy rendszerben leírhatók, és így mennyi-

ségileg, statisztikailag megragadhatók. (Az előbbieket mintájára tehát a statisztikát a „társadalom természettudományának” is nevezhetjük.)

Amennyiben az itt elmondottakat összevetjük a pozitíviztikus megismerésmóddal gyakorlati következményeiről megállapítottakkal, akkor egyértelművé válik, hogy a társadalomirányításon, a társadalmi gyakorlaton belül a relative elkülönülő *szakigazgatási* tevékenységben — mint a már meglevő igazgatásban — *elsősorban a társadalmi tagozódás* ismeretére van szükségünk. Mills korábban idézett megállapítása — tudniillik, hogy az empirizmus „eredményei akkor is felhasználhatók az igazgatásban, ha semmi közük a társadalomtudomány problémáihoz” — nyilvánvalóan utal erre. A különböző termelési, foglalkozási, jövedelmi, művelődési statisztikák, és ennek megfelelően a társadalmi tagozódás ismerete éppúgy elengedhetetlen a szakszerű igazgatási tevékenységben — akár a gazdaságról vagy az iskolarendszerről, a szociális szféráról vagy az egészségügyi igazgatásról van szó —, mint ahogy az igazgatásban — amennyiben ez az igazgatás pusztán végrehajtja a politikai szféra különböző szintjei által tételezett célkitűzéseket — nem szükséges az érdekek, a politikai erőviszonyok és szándékok, vagy általánosságban a *társadalmi struktúra* ismerete. A *politikai* koncepciók, stratégiák megalkotásához és megértéséhez viszont ez elengedhetetlenül szükséges. Ismerni kell, hogy a gazdaságpolitikai vagy szociálpolitikai koncepciók — szülessenek azok a központi bizottságban vagy a községi tanácsnál — hogyan érintik a társadalom strukturális egységeit, hogy megvalósításukat mely érdekcsoportok, politikai intézmények és szándékok szorgalmazzák, illetve akadályozzák, hatásukra milyen hatalmi struktúrákat változtatnak meg, illetve miként alakítják át a termelési viszonyokat, tehát ismernünk kell a társadalom struktúráját. Pusztán példaként: a különböző társadalmi csoportok szociális helyzete a társadalmi tagozódás feltárásával leírható. Az azonban, hogy ezek közül a társadalmi csoportok közül egy adott *szociálpolitika* melyeket részesít előnyben és melyeket nem, már nem pusztán igazgatási kérdés, tehát csak a társadalmi struktúra ismeretében állapítható meg. Az adott szociálpolitika alapján azután megint csak a társadalmi tagozódás ismeretében végezhető el a konkrét *igazgatási* tevékenység.³⁸

A társadalmi tagozódás vizsgálata önmagában tehát egyáltalán nem helytelen, ellenkezőleg, a szakigazgatási tevékenységhez elengedhetetlenül szükséges. *Leegyszerűsítés* azonban, ha — és a pozitíviztikus megismerésmóddal tulajdonképpen ezt feltételezi — a társadalmi tényeket csak oksági realizálódású tényeknek tartjuk, és ennek megfelelően a *társadalmi tagozódást tüntetjük fel a társadalmi struktúrának*, illetve a társadalom szerkezetéről csak a társadalmi tagozódás tényeit tartjuk tudományosan lényegeseknek. Ez a nézet elméletileg is hibás, a társadalmi gyakorlatot pusztán az igazgatás szférájára szűkíti le, és a politikai tevékenység lényegét nem érti meg. A politikai tevékenység gyakorlásához és megértéséhez ugyanis egyaránt a társadalmi struktúra ismerete szükséges.

Felvetődik azonban a kérdés, hogy az igazgatás — politika; társadalmi tagozódás — társadalmi struktúra kettőssége *hogyan* haladható meg. Szűkebb témánkra, a társadalmi struktúrára konkretizálva pedig úgy fogalmazható meg ez a kérdés, hogy vagy két — ha csak a fogalmi elvonatkoztatás síkján is — relative különálló valóságészlelet szerkezetét írja le

két elkülönülő társadalmi gyakorlat (igazgatás és politika) számára a társadalmi tagozódás és a társadalmi struktúra elmélete, vagy pedig e relatív elkülönülés alárendelődik egy szintézisnek, és így megteremthető a társadalmi tagozódás és a társadalmi struktúra kettősségének feloldása.

Az eddigiek alapján nyilvánvalónak tűnik, hogy a *pozitivistikus megismerésmódel*l — mivel az oksági realizálódás kizárólagosságát tételezi — *alapján* mindenfajta meghaladási kísérlet lehetetlen, hiszen a teleologikus szféra kizárásából következik, hogy azt semmiféle egységbe nem építheti be. A dialektikus megismerésmódel azonban a kauzális és a teleologikus szféra egységét feltételezi, és így *elvileg* lehetőséget nyújt a kettősség meghaladására. A nehézség azonban onnan adódik, hogy a dialektikus megismerésmódel e két szféra egységét mint eleve meglévőt és megbonthatatlant tételezi, tehát nem ismer el a *valóságban önmagában levő* oksági szférát. A társadalmi tagozódás a társadalmi totalitásnak csak az *absztrakció* szintjén jogosult redukciójából fakad. Tehát nem az a helyzet, hogy a társadalmi tagozódás — a totalitás egyik szférájának szerkezeti képeként — a társadalmi struktúra egyik — egy bizonyos szférára vonatkozó — eleme, amelyhez a teleologikus szférából eredő strukturális sajátosságokat (érdekstruktúra, politikai struktúra) hozzáadva a társadalmi struktúra totalitásához jutunk el. Az oksági realizálódás szférája eleve teleologikus sajátosságok által befolyásolt, a valóságban önmagában sohasem létező.

A félreértések elkerülése végett, bár ez az eddigiek alapján nyilvánvaló, nem árt ismét leszögezni: nem a kauzális realizálódás és így a társadalmi tagozódás létét, hanem *önmagában* létét tartjuk absztrakciónak, a valóságban nem létezőnek. Nem azt állítjuk, hogy a valóságban nem létezik foglalkozási struktúra, és nem létezik nemek szerinti tagozódás³⁹, hanem hogy nem létezik önmagában. A közismert példát felhasználva: mondhatjuk azt, hogy a férfiak politikai aktivitása nagyobb, mint a nőké, de ez nem azért van, mert a férfiak férfiak, és a nők nők, hanem egy nagyon is konkrét társadalmi, történelmi szituáció következtében, és ez a szituáció már egyáltalán nem független a teleologikus szférától. Ha például összevetjük az európai és az arab nők politikai aktivitását, akkor ez a teleologikus szféra, az iszlám — mint intézményesült teleológia — alakjában, első pillanatra szembeűnő.

A társadalmi tagozódás elmélete tehát nem a valóságnak, hanem a valóság *redukciójának* absztrakciója, nem a valóságra vonatkozó egyfajta kijelentés, hanem egy redukált valóság egészének megragadása. Társadalmi struktúra és társadalmi tagozódás viszonyában tehát nem az a helyzet, hogy a valóságot a társadalmi struktúra az egyik oldalról, a társadalmi tagozódás pedig a másik oldalról írja le, és így e két megközelítési mód szintézisével kettősségük is meghaladható. Ugyanakkor nem is az a helyzet, hogy a társadalmi struktúra a valóság egészét, a társadalmi tagozódás pedig a valóság egy részét fogja át, és így kettősségük a rész — egész dialektikájában feloldható. Társadalmi struktúra és társadalmi tagozódás viszonyának a lényege, hogy az előbbi a *tényleges valóság*, az utóbbi pedig egy *metodológiailag redukált valóság* szerkezetét írja le, mindkettő a maga módján teljességre törekedve. Ebből következik, hogy kettősségük nem haladható meg úgy, hogy *a kettőnek valamilyen szintézisére* törek-

szünk, sem pedig úgy, hogy a társadalmi tagozódást a társadalmi struktúra elméletébe integráljuk.

A társadalmi tagozódás és a társadalmi struktúra *mint két elméleti rendszer* kettőssége tehát nem haladható meg, pusztán kijelölhetjük e kettő érvényességi körét, egyiket egy redukált, a másikat a tényleges valóságban határozva meg. *A társadalmi tagozódás elmélete tehát a maga egészében nem építhető be a társadalmi struktúra elméletébe, beépíthetők viszont azok az elemi empirikus tények, amelyekből a társadalmi tagozódás elmélete is építkezik.*

A társadalmi tagozódás elemi tényei empirikus tények, és a társadalmi tagozódás elmélete minden strukturális sajátosságot hordozó, empirikusan megragadható társadalmi tény felhasználhat. Az empirikus tények pedig egyúttal az oksági realizálódás tényei. A társadalmi struktúra elmélete, mint a kauzális realizálódást is magában foglaló társadalmi totalitás szerkezetét feltáró elmélet, ezeket a strukturális sajátosságokat hordozó empirikus tényeket szintén figyelembe veszi, csakhogy nem mint önmagukban létezőket, hanem mint a teleologikus szféra empirikusan nem megragadható tényei által áthatottakat. A társadalmi struktúra elmélete tehát úgy használja fel az *empirikus tényeket*, hogy egyúttal a *totalitás felé „tágítja”* őket.

A dialektikus megismerésmodell elemzésekor idéztük *Hermann István*-nak azt a megállapítását, hogy „a különös és általános viszonya a totalitás lényege” és ennek megragadásához „*Marx* kiindulópontja viszont éppen a filozófia teremtette általános fogalomrendszer, illetve annak valóságos alapja”. Ebben az értelemben az empirikus tényeknek a totalitás felé tágítása éppen azt jelenti, hogy a társadalmi struktúra vizsgálatánál a társadalom *általános mozgástörvényeiből*, azok *konkrét történetiségéből* indulunk ki, az empirikus tényeket mint ezeknek az általános mozgástörvényeknek az egyedi megvalósulásait értelmezzük; a különöst, az egyesben megvalósuló általánost vizsgáljuk.

Így a társadalmi struktúra vizsgálatának strukturális elve — eltérően a társadalmi tagozódás vizsgálatának strukturális elvétől, amely az egyes empirikus tények kombinatív csoportosításán alapszik — a társadalom általános mozgástörvényeinek megragadása, és annak bemutatása, hogy *az általános mozgástörvény miként valósul meg* (mint különös) *az empirikusan is megragadható, strukturális sajátosságokat hordozó társadalmi tényekben*. Ebben az értelemben integrálhatók az empirikus tények — és nem az empirista elmélet, pontosabban a pozitivistikus megismerésmodell — a társadalmi struktúrában. Például a tőkés nagyipar foglalkozási szerkezete akkor nyer a társadalmi struktúra szempontjából is értelmet, ha kimutatjuk, hogy ebben a foglalkozási szerkezetben, mint különösben, miként valósulnak meg a tőkés társadalom általános mozgástörvényei. Önmagában a foglalkozási struktúrából például a mérnöknek csak a bér-munkástól való elkülönültsége látszik. Tényleges viszonyuk csak akkor tárható fel, ha a tőkés termelés általános viszonyainak, a tőkés termelés teremtette érdekviszonyoknak és intézményesültségeknek konkrét megvalósulásaként fogjuk fel a foglalkozási szerkezetben elfoglalt helyüket. Így a társadalmi struktúra elmélete a társadalom szerkezetét nemcsak mint elkülönülő részek összevetékenységét, hanem mint a tevékenység-

cserék elkülönültségében és összefüggésében megnyilvánuló viszonyokat tárja fel, és az empirikus tényeket nem pusztán elkülönültségükben, hanem tényleges viszonyaikban ragadja meg.

Társadalmi struktúra és társadalmi tagozódás kettőssége tehát két szinten is feloldható. Egyfelől úgy, ha tudatosítjuk, hogy a társadalmi tagozódás csak egy redukált valóság társadalomszerkezete, és kijelöljük a valóság redukciójának gyakorlati létjogosultságát és korlátait. Ez a tudatosítás automatikusan a pozitivistikus megismerésmóddal meghaladásával jár együtt, hiszen az oksági realizálódás kiemelését csak elméleti redukciónak tartja. Ebben az értelemben a társadalmi totalitás szerkezetét *csak* a társadalmi struktúra elmélete tárja fel, a társadalmi tagozódás elmélete pedig egy — a politikától relatíve elkülönülő — szakigazgatási tevékenység elméleti megalapozására szolgáló szakdiszciplína. Másfelől a társadalmi tagozódás *empirikus tényei* alárendelődnek egy társadalmi struktúra-elméletnek.

Foglaljuk össze az eddig elmondottak lényegét:

1. A társadalmi struktúra-koncepciók elméleti jellegű eltérései a világnézeti-ideológiai pozíciók alapvető különbségén túl elsősorban az elmélet mögött meghúzódó társadalmi megismerésmódelekből erednek. A szociológia sajátos elmélettörténeti fejlődése ugyanis azt eredményezte, hogy az elméleti pozíciók eltérései egyfelől ismeretelméleti mezben jelentek meg, másfelől pedig ismeretelméleti kérdésekben foglaldtak össze.

2. A polgári szociológia keletkezési folyamatában részint ideológiai, részint pedig tudományelméleti okokból kialakult egy empirikus és egy teoretikus kutatási irány, amelyek közül az előbbi a filozófiai pozitivismusban megtalálva elméleti megalapozását, a társadalmi viszonyok konkrét megismerése felé fordult, az utóbbinak pedig — polgári talajon egyetlen filozófiai elméletben sem találva meg teoretikus bázisát — saját elméleti megalapozása foglalta le ereje jelentős részét. A marxista szociológia *önálló* tudományként csak az 1950-es évek végétől indult jelentős fejlődésnek. A marxista szociológiában egyrészt a polgári szociológiától eltérő ideológiai okok (a vulgarizált marxizmussal szembeni fellépése), másrészt a polgári szociológiához hasonló tudományelméleti okok (a természettudományos módszereknek a társadalomra való alkalmazása és egy természettudományos egzaktságra törekvés) következtében, harmadrészt pedig a polgári szociológiában megvalósult „kettéválás” hatására szintén kialakult egy teoretikus és egy empirikus kutatási irány, amelynek kettőssége az 1970-es évek legelején kezdett feloldódni.

3. A szociológia „kettéválásának” mélyén a pozitivistikus és a dialektikus megismerésmóddal különbözősége rejlik. A pozitivistikus megismerésmóddal a társadalmat egy oksági kapcsolatokban funkcionáló rendszernek fogja fel, és így a társadalmi tény mint tapasztalati szabályszerűségek funkcionális összhangját értelmezi. A dialektikus megismerésmóddal — amelyet a marxista elmélet fejt ki a maga teljességében — a társadalmat totalitásként, a társadalmi tény pedig az oksági realizálódások és a teleologikus tételezések (érdekek, szándékok, célok) elválaszthatatlan egységeként fogja fel.

4. A pozitivistikus és a dialektikus megismerésmódelekből a kutatás eltérő strukturális elve következik, és a két megismerésmóddal más és más

társadalmi gyakorlatot von maga után. A pozitivistikus megismerésmódból az egyenestől az általánosig hatolás strukturális elve és vagy egy pusztán igazgatási jellegű, vagy egy önkényesen megválasztott értékekből kiinduló, transzcendens kritikai társadalmi gyakorlat következik. A dialektikus megismerésmódtól követő tudomány az általános fogalomrendszer valóságos alapjából kiindulva egyes, különös, általános viszonyában ragadja meg a társadalmi totalitást, és immanens kritikai funkcióval rendelkezve egy politikus jellegű társadalmi gyakorlatot feltételez.

5. Amennyiben a társadalmat egy olyan rendszernek fogjuk fel, amely a társadalmi tény mint tapasztalati szabályszerűségek funkcionális összhangját értelmezi, amennyiben a társadalmi struktúra ismeretelméleti modellje nem egyéb, mint együttváltozó nagyságok közötti, kölcsönösen egymástól függő viszonyok jól rendezett összessége. Ez a felfogás a társadalom empirikus mutatókban megragadható, egyéni magatartások általánosításából nyert, alapvetően mennyiségileg leírható tagozódásának feltárásához jut el. Vitathatatlan, hogy ez a megközelítés az eltérő társadalmi magatartások és összefüggéseinek tartalmát logikailag jól leírja.

6. A társadalmi tények azonban túlmutatnak a társadalmi magatartások és a tevékenységmodell empirikus mutatókban megragadható oksági realizálódásain. A társadalmi totalitás ugyanis a tevékenységek oksági összefüggésekben történő realizálásán túl a tevékenységekben foglalt *teleologikus tételezéseket* (érdekeket, szándékokat, célokat) és ezeknek az individuális termelőktől független intézményesülését is magába foglalja. Ha a társadalmat ily módon totalitásában fogjuk fel, akkor a társadalmi struktúra a társadalom emberi viszonyokban megjelenő, a tevékenységek elkülönültségében és összefüggésében feltáruló, a termelőtevékenységet, az azt szabályozó érdekviszonyokat és politikai intézményesültséget egyaránt magába foglaló viszonyok összességét jelenti. Ily módon a társadalmi struktúra vizsgálata nem az egyéni tulajdonságokból és magatartásokból, hanem a társadalmi termelés totalitásából indul ki.

7. Társadalmi struktúra és társadalmi tagozódás történelmileg kialakult kettőssége nem oldható fel a két elmélet szintézisével, hanem csak úgy, hogy egyrészt kijelöljük a két elmélet gyakorlati létjogosultságának határait, és kimutatjuk elméleti alapjukat, másrészt pedig a társadalmi tagozódás elemi empirikus tényeit a totalitás felé tágitva alárendeljük a társadalmi struktúraelméletnek.

8. A társadalmi struktúra elemzésében a kiindulópont a termelőtevékenység elemzése. A termelőtevékenység azonban nem pusztán egy gazdasági szerkezetet eredményez, hanem egy társadalmi-gazdasági struktúrát, a termelés társadalomstruktúráját. Ezt nevezzük a társadalom alapstruktúrájának, amely az érdekstruktúra közvetítésével politikává transzformálódik, és így épül fel a mindig intézményesülő politikai tevékenység szerkezetével együtt a társadalmi struktúra totalitása.

Az elmondottakból következik, hogy a továbbiakban a társadalmi struktúra totalitásának feltárása, az alapstruktúra mibenlétének, az érdekek és a politikai intézmények struktúráképző jellegének bemutatása a feladat.

JEGYZETEK

- ¹ *Hans Gerth—C. Wright Mills: Jellem és társadalmi struktúra. C. W. Mills: Hatalom, politika, technokraták. Budapest 1970. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 61. old. A másik nézetre vonatkozóan l. Althusser: Marx — az elmélet forradalma. Kossuth Könyvkiadó 1968.*
- ² *Zygmunt Bauman: Általános szociológia, Budapest 1967. Kossuth Könyvkiadó. 30. old.*
- ³ *Wörterbuch der marxistisch—leninistischen Soziologie. Berlin 1969. Dietz Verlag 427. old.*
- ⁴ *Vö. pl.: Mombart: Zum Wesen der sozialen Klassen in: Erinnerungsgabe für Max Weber Bd. II. München 1923.*
- ⁵ *Vö. pl.: Th. Geiger: Arbeiten zur Soziologie, Luchterhand Verlag 1962. Soziologische Texte Band 7. 211 — 212. old.*
- ⁶ *Vö. pl. Ralf Dahrendorf: Soziale Klassen und Klassenkonflikt. Enke Verlag. Stuttgart 1957. IV. o.*
- ⁷ *Igor Kon: A szociológiai pozitivizmus. Budapest 1967. Kossuth Könyvkiadó. 14. old.*
- ⁸ *Kulcsár Kálmán: A szociológiai gondolkodás fejlődése. Budapest 1966. Akadémiai Kiadó. 45. old. A szociológia keletkezésének ez a három fő eleme a marxista szociológia általában használt kézikönyveiben, Kulcsár Kálmán és Igor Szergej Kon szociológiatörténeti munkáiban, és a polgári szociológia — az előző szerzők által is hivatkozott — egyik legelfogadottabb történeti munkájában, Don Martindale: The Natur and Types of Sociological Theory (London 1961) c. könyvében is.*
- ⁹ *Vö.: Lukács György: Az ész trónfosztása. Budapest 1965. Akadémiai Kiadó. 452—453. old.*
- ¹⁰ *Ennek a ténynek az elismerése azonban közelről sem jelenti annak tételezését, hogy a szociológia önmagában is polgári tudomány. A tudományok és tudományágak széles köre keletkezett polgári, sőt rabszolgatartó viszonyok között is, és ettől ma már senki sem tartja — a társadalomtudományok területén maradványok — például a pszichológiát vagy az esztétikát polgári tudományoknak.*
- ¹¹ *Lásd erről részletesen: Kolosi Tamás: A társadalmi struktúra marxista elméletéhez. Társadalomtudományi Intézet kiadványa, 1971.*
- ¹² *Th. W. Adorno: Soziologie und empirische Forschung in: Der Positivismusstreit in der deutschen Soziologie. Soziologische Texte 58. Luchterhand Verlag. 91. old.*
- ¹³ *„Egy olyan dialektika, amely a logikát nélkülözhetőnek tartja, úgy tűnik, a német gondolkodás legveszélyesebb vonulatát, az irracionalizmushoz vezető tendenciát — állandó intencióival valószínűleg teljesen ellentmondásban támogatja.” Hans Albert: Kleines verwundertes Nachwort zu einer grossen Einleitung, uo. 339. old. Albert egy másik cikkében a dialektikát a tényleges problémákat elrejtő maszknak nevezi (Vö. uo. 234. old.), és hasonlóképpen nyilatkozik Popper is a dialektikával foglalkozó tanulmányában. L. Karl. R. Popper: Was ist Dialektik? in: Logik der Sozialwissenschaften. Kiepenheuer und Witsch Köln—Berlin, 262—290 old.*
- ¹⁴ *Der Positivismusstreit in der deutschen Soziologie, id. kiad. 79. old.*
- ¹⁵ *Adorno ezzel kapcsolatban meggyőzően bizonyítja, hogy a pozitivisták előfeltevései épp az ellenkezőjükre fordulnak, objektivitásigényükből szubjektivizmus lesz és ideológiamentességük maga is ideológia. A következőket írja: „Az empirikus szociológia, amelynek attraktív ereje objektivitás igényéből fakad, paradox módon — mint azt a piackutatásból való származása is mutatja — előnyben részesíti*

a szubjektivitást, nevezetesen, hogy előreláthatóak legyenek a cenzustípusok statisztikai adatai, mint a nem, életkor, családi állapot, jövedelem, képzettség, hasonló jellegű vélemények és magatartások, mindenesetre a szubjektumok viszonyai." Majd néhány oldallal később arról ír, hogy „az empirikus kutatás maga is ideológia lesz, mielőtt a közvéleményt abszolúttá teszi”. *Th. W. Adorno: Soziologie und empirische Forschung*, id. kiad. 84. és 100. old.

¹⁶ Rendszer és totalitás értelmezését Habermasnál lásd *Jürgen Habermas: Analytische Wissenschaftstheorie und Dialektik. Der Positivismusstreit in der deutschen Soziologie*, id. kiad. 155—168. old. és in. *Logik der Sozialwissenschaften*, id. kiad. 291—301. old. Itt kell megjegyeznünk, hogy a két irányzat jellegét azért ezen a vitán keresztül próbáltuk érzékeltetni, mert véleményünk szerint, itt volt a legközvetlenebb a konfrontáció. Ugyanakkor az, hogy a két álláspont közül a „frankfurti iskolát” tartjuk elfogadhatóbbnak, semmiképpen sem jelenti azt, hogy minden tekintetben osztanánk nézeteiket. Egyszerűen arról van szó, hogy a probléma megragadásában helyes úton járnak, azonban megoldásaik éppen azért nem egészében elfogadhatóak, mert kategóriáik nem kifejtettek, sok tekintetben homályban maradnak. Ez pedig abból az általános elméleti jellemzőjükből fakad, hogy kritikai elméletük csak negatív válaszként fogadható el, alternatívaként viszont valamilyen etizáló fogalomköltészethez jutnak, és éppen ez az, ami elválasztja őket a marxizmustól.

¹⁷ *K. Marx: Tézisek Feuerbachról. Marx—Engels Művei. 3. köt. Budapest 1960. Kossuth Könyvkiadó. 7. és 10. old.*

¹⁸ *Lukács György: Az emberi gondolkodás és cselekvés ontológiai alapzatai. Magyar Filozófiai Szemle, 1969/5. 734. old. Az én kiemelésem — K. T.*

¹⁹ Uo. A teleologikus tételezések oksági összefüggésekben való realizálódásából fakad az a lehetőség, hogy „az ember saját tette egy számára idegen, vele szemben álló hatalommá válik”. (*Marx—Engels Művei. 3. köt. id. kiad. 34. old.*)

²⁰ A marxi totalitás fogalmát elemezve mindezt meggyőzően mutatja ki Hermann István: „A totalitás fogalma a negyvenes évek végén alakul ki Marxnál mint a hegeli totalitás-fogalomhoz képest új jellegű fogalom. Ez egyfelől annyit jelent, hogy a filozófia most már nem csupán a természettudományok egzaktt eredményeire, hanem egy egzaktt jellegű társadalomtudományra, a politikai gazdaságtanra is alapozhatja általánosításait. Másfelől azt jelenti, hogy a valóság vizsgálatában egyesíteni kell — megszünten-megőrzött módon — a történetiség, az antropológia és a praxisfilozófia szempontjait és következtetéseit.” (*Hermann István: A szocialista kultúra problémái. Budapest 1970. Kossuth Könyvkiadó. 191. old.*)

²¹ *Marx: Gazdasági-filozófiai kéziratok. Budapest 1970. 50. old.*

²² *Vö. Papp Zsolt: Érdek és struktúra. Társadalomtudományi Közlemények, 1972/1.*

²³ Hermann István. I. m. 52. old.

²⁴ Uo.

²⁵ Ezzel kapcsolatban lásd *R. Várkonyi Agnes* elemzését: „A pozitivisták történelem-szemlélet”. Budapest 1970. Gondolat Kiadó.

²⁶ *G. W. Mills: A szociológiai szemlélet; Hatalom, politika, technokraták, Budapest 1970. Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó. 296. old.* Itt utalnék arra, hogy *Mills* idézett tanulmánya az empirizmus egyik legsokoldalúbb és legszemléletesebb bírálatát adja.

²⁷ *Th. W. Adorno: Soziologie und empirische Forschung*, id. kiad. 92. old.

²⁸ *Szelényi Iván: Bevezetés az empirikus szociológiai kutatás módszereibe. Szociológiai Közlemények 1970/1. 30. old.*

- ²⁹ *Marx*: Gazdasági-filozófiai kéziratok. Budapest 1970. 103. old.
- ³⁰ Uo. 85. old.
- ³¹ *Jenei György—Knopp András*: A marxista elmélet társadalomkritikai funkciójáról. Társadalmi Szemle, 1969/2. 65. old.
- ³² A szakirodalom általában a társadalmi tagozódást is társadalmi rétegződésnek nevezi. A társadalmi rétegződés vizsgálatán belül azonban meg kell különböztetnünk azt a kutatási irányt, amely a *társadalomban csoportonként létező rétegek* különbözőségeit vizsgálja, jóllehet a különbségeket és a csoportokat létrehozó strukturális mechanizmust nem tárja fel, és azt, amelyik meghatározott *ismérvek alapján differenciálódó rétegeket* képez, függetlenül attól, hogy az eképpen metodológiailag megkonstruált rétegek a társadalomban csoportként funkcionálnak-e. Társadalmi tagozódásnak ezt az utóbbit nevezzük, megkülönböztetendő a rétegződés másik típusától.
- ³³ *Marx* Bevezetés a politikai gazdaságtan bírálatához. *Marx—Engels* Művei. 13. köt. Budapest 1965. 151. old.
- ³⁴ Uo. 151. old.
- ³⁵ A társadalomstruktúra és gazdasági struktúra megkülönböztetésével kapcsolatban lásd Papp Zsolt már idézett tanulmányát is.
- ³⁶ *Marx* a következőket írja: „A gazdasági feltételek először munkássá változtatták a lakosság tömegét. A tőke uralma e tömeg számára közös helyzetet, közös érdekeket teremtett. Ily módon ez a tömeg a tőkével szemben már osztály, de önmaga számára még nem az. Ebben a harcban, amelynek csak néhány fázisát jeleztük, ez a tömeg egyesül, önmaga számára is osztállyá alakul. Az érdekek, amelyekkel védelmez, osztályérdekekké válnak. De az osztálynak osztály elleni harca politikai harc.” *Marx—Engels* Művei. 4. köt. Budapest 1959. 172. old.
- ³⁷ *Papp Zsolt*: Érdek és struktúra. Társadalomtudományi Közl., 1972/1. sz. 27. old.
- ³⁸ A politikai és az igazgatási szféra minőségi különbségét jól mutatja, hogy a polgári demokráciában a politikai koncepciók megváltozása (egy ellenzéki párt választási győzelme) a szakigazgatási szféra változatlanul hagyásával is történhet, vagy az, hogy a szocialista forradalom győzelme után az államapparátust mint politikai erőt kell megsemmisíteni, az igazgatási tevékenységet azonban az új államapparátus is az előzőhöz hasonló módon végzi.
- ³⁹ Az empirizmus szélsőséges kritikáiban ugyanis találkozhatunk azzal az érveléssel, hogy az effajta csoportosítások mindig önkényesek, a kutató szubjektumától és nem a valóságos társadalmi csoportoktól függenek. A kutató szubjektuma azonban nem a csoportosításoknál, hanem a *magyarázó* csoportosításoknál van jelen. A nők, a segédmunkások, az egyetemet végzettek, sőt még a féllábúak és a zöld szeműek is ténylegesen léteznek, és a kutató szubjektumtól jórészt független empirikus módszerekkel megállapítható, hogy alkotnak-e társadalmi értelemben vett csoportot vagy sem. A kutató szubjektuma és — ami a „tisztá empirizmus” lehetetlenségére utal — racionális megfontolásai ott lépnek be, hogy egy bizonyos jelenség vizsgálatánál és magyarázatánál a végtelen számú potenciális csoportból melyiket veszi figyelembe. A mezőgazdasági fizikai dolgozók és a termelőszövetkezeti dolgozók egyaránt létező és egymást átfedő csoportok. A társadalmi tagozódás vizsgálatánál azonban a kutató racionálisan dönt, hogy közülük melyik csoportot veszi figyelembe. A csoportok valóságos léte tehát nem állítható szembe a kutatói szubjektum önkényességével. A kutató racionális döntése a társadalmi tagozódás esetében szintén a társadalom strukturális viszonyairól alkotott effajta elképzelés alapján történik, bár a pozitívista ezt önmaga előtt is eltitkolja.

Folyóiratunk 1972/2. számában vitacikként közöltük — megjegyzéseinkkel együtt — Márkus István: Mai agrártársadalmunk néhány alaponvonása; az értelmiségi funkciók meghatározottsága című írását. Az alábbiakban a vitához kapcsolódó hozzászólásoknak adunk helyet.

Hozzászólás Márkus István családcentrikus szövetkezetpolitikai elképzeléseihez

Érdeklődéssel olvastam Márkus István tanulmányát és a szerkesztőség ahhoz fűzött megjegyzéseit. Helyesnek tartom, hogy a szerkesztőség nem csak támogatja azokat a törekvéseket, amelyek társadalmi valóságunk mélyebb elemzésére, a változások valósághű bemutatására irányulnak, hanem egyúttal vitázik is szerzői hibás — „sajátosan egyéni” — látásmódjával a helyes következtetések levonása, álláspontok kialakítása érdekében. Ezt kívánom elősegíteni én is következő megjegyzéseimmel.

1. A szerkesztőséggel egyetértésben lényegesnek tartom, hogy *reálisan értékeljük termelőszövetkezeti mozgalmunk múltját*. E témában sok még a tisztázatlan kérdés, történéseinknek elég nehéz munkájuk lesz, különösen az ellenforradalom előtti időszak történeti anyagának feldolgozásával. Az egyik nagy probléma, hogy az ellenforradalom előtti agrárpolitikát értékelve sikerül-e szétválasztani a jót a rossztól, illetve a marxista és reális elemzéseket, bírálatokat a nem marxista (szektás-dogmatikus és jobboldali-revizionista) nézetektől, álláspontoktól.

A párt az ellenforradalom után elvégezte a szükséges elemzéseket, és mind elvi szempontból, mind a gyakorlati cselekvés számára levonta a következtetéseket. 1958. decemberétől kezdve pedig újból megindította és szervezte a mezőgazdaság szocialista átalakítását. Nem állíthatjuk, hogy e nagyhorderejű történelmi átalakulás során nem fordultak elő kisebb-nagyobb hibák, de tény, hogy nem ismétlődtek meg az ötvenhat előtti baloldali túlzások. Ugyanakkor a párt elhatárolta magát nemcsak a baloldali, hanem a jobboldali nézetektől és gyakorlattól is. Agrárpolitikánk az átszervezés befejezése óta is ezt az utat követi, és nem engedí, hogy a bekövetkezett változások és a mai intézkedések dicséretébe csomagolva „szalonképessé” váljanak agrárpolitikánkat helytelen nézőpontból kritizáló korábbi hibás nézetek.

Az ellenforradalom előtti agrárpolitikának számos fogyatékossgá és hibája volt. Nem fordított elég gondot a termelőszövetkezetek korszerűsítésére, nagyüzemi termelésük anyagi-műszaki megalapozására. Lebe-

csülte a szövetkezeti parasztság közös és egyéni érdekeltségének jelentőségét, a tagok anyagi ösztönzését. A központi irányítás túlzottan megkötötte a termelőszövetkezeti vezetők kezét, nem biztosított elég önállóságot számukra sem a termelésben, sem a gazdálkodásban, a gazdaságon belüli üzem- és munkaszervezésben, munkadíjazásban. Több más hibát is lehetne még említeni, de olyan törekvés nem írható az agrárpolitika számlájára, hogy valaha is szövetkezeti kollektívákba akarta volna olvasztani a parasztcsaládokat. Egyetértek a szerkesztőséggel, hogy vitatja Márkus ezzel kapcsolatos nézeteit. Még az erőszakos szövetkezetszervezések időszakában sem követték el tömegesen azt a hibát, hogy a család minden tagját belépésre kötelezték volna. A család élelmezéséhez szükséges fejadagot a „padlás-lesöprések” időszakában is kiadták a szövetkezeti tagoknak.

A bajok gyökerét tehát több helyen is lehet keresni, de ott nem, hogy a szövetkezetpolitika nem számolt volna eléggé a család tartós létezésével, a családi érdekekkel. Erről az oldalról kiindulva csak tévútra és eléggé egyoldalú, erőszakolt következtetésekre lehet jutni. Ha azonban Márkus István az agrárpolitika értékelésében csakis a családtól tud elindulni, akkor realisabb lenne a hibát ott keresnie, ahol ténylegesen jelentkezett. Mégpedig a család változatlan, zárt egységként, alapvető, önálló érdekközösségként való felfogásában. Ez az álláspont az ellenforradalom előtt gyakorlati intézkedésekben is tükröződött. Háztáji földet például egészen 1967-ig csakis családok kaphattak, és hiába volt egy családban több szövetkezeti tag, háztáji földhöz nem juthatott. A család önálló, zárt érdekközösségként való felfogása viszont nagyon közel áll ahhoz, ami Márkus vitatott tanulmányában a családszervezet mai jelentőségéről és érdekeltégi viszonyairól olvasható. Ez az, ami szerintem jogos kritika tárgyát képezheti — mind agrárpolitikánkban, mind Márkus nézeteiben —, amelyre éppen ezért a következőkben érdemes lesz részletesebben is kitérni.

2. Márkus írja: „Valamikor, a termelőszövetkezeti mozgalom kibontakozása idején úgy képzeltük, hogy a jó szövetkezet igazi kollektíva lesz. Egyenjogú és egyenrangú, egyakarátú és rokon érzületű emberek olyan társulása, amelyben — ha viták után is — az összesség (vagy a nagy többség) belátó egyetértése dönt el minden fontos gazdasági és emberi kérdést. Ábránd volt ez — ma már látjuk. Aminthogy gyermeked — az agrártársadalom hazai fejlettségével és élettörvényeivel össze nem egyeztethető — elképzelés volt az is, hogy a szövetkezeti kollektíva mintegy felszívja, magába olvasztja a parasztcsaládokat, és egyik évről (vagy évtizedről) a másokra gyökeresen átgyúrja az emberek mindenféle viszonylatát, tudatát, érzés- és ambícióvilágát.”¹ Ha bárki is olyan ábrándokat követett, hogy a demokrácia lényege „a mindenki mindenbe bele szól” gyakorlata, érthető a csalódása. Ez nemcsak a szövetkezetben, de egyetlen más közösségben, szervezetben sem járható út.

A termelőszövetkezetekben — a testületi és az egyszemélyi vezetés egységes rendszerében — a *tagság önmagát vezeti*, vagyis a szövetkeze-

¹ Márkus István: Mai agrártársadalmunk néhány alapvonásai az értelmiségi funkciók meghatározottsága. Társadalomtudományi Közlemények 1972/2. 33. old.

tek működése és vezetése az öngazgatás, az önkormányzat rendszerén alapul, amelynek intézményes formáit a termelőerők, a nagyüzemi gazdálkodás fejlettsége, lényegében az uralkodó társadalmi, gazdasági viszonyok határozzák meg. A szövetkezeti demokrácia leglényegesebb jellemzője a tagsági vezetés érvényesülése a belső irányításban. A tagsági vezetés a tagegyenlőség alapján érvényesül, mégpedig a vezetés valamennyi alapvető kérdésében *testületi (közgyűlési, vezetőségi, bizottsági) döntések útján*. A szövetkezeti demokratizmus tehát lényegét tekintve más, mint a vállalati egyszemélyi vezetés demokratizmusa. A szövetkezetekben a testületi szervek nem tanácsadó jellegűek, hanem arra hivatottak, hogy a gazdálkodás és a működés alapvető kérdéseiben döntsenek. Másfelől a dolgozókat itt nem bevonják a vezetésbe, mint a vállalatoknál, hanem a közgyűlésen és választott testületeik útján ők maguk döntenek. A munkamegosztás követelményeinek megfelelően viszont a vezetők és beosztottak kapcsolata a vezetők rendelkezéseinek a megvalósítását illetően a szövetkezetekben is ugyanaz, mint az állami vállalatokban. A szövetkezeti vezetőket a tagok választják, de a vezetők rendelkezéseit mindenki köteles végrehajtani. Ennek ellenkezője anarchiához vezetne.

Dőreség lenne azt állítani, hogy a szövetkezeti demokrácia fejlesztésében nincs semmi tennivalónk. Azt azonban határozottan állíthatjuk, hogy *a demokratikus önkormányzat intézményi formái a szövetkezetekben beváltak, és nincs reális alapja annak az aggodalomnak, hogy termelőszövetkezeteink pusztá szervezetté silányultak*. Ezért érthetetlenek számomra Márkus István következő megállapításai:

„Egykor úgy képzeltük: a termelőszövetkezet — előbb vagy utóbb — olyan szerves-szoros közösséggé válik, hogy a beletartozók egyéni-kiscsaládi érdeke mintegy beleolvad a gazdaság vitelének és fejlesztésének kollektív érdekébe; nem lesz ellentét, feszült elkülönülés a tag magánérdeke és a közösség, a nagyüzem érdeke között. Nem egészen így lett. A falusi családok óriási többsége megőrizte, sőt, az új viszonyok közt tovább is építette autonómiáját. Másfelől: a nagyüzem mint modern gazdasági szervezet ugyancsak saját törvénye szerint fejlődik, meglehetősen függetlenül attól, hogy tagjai mennyire látják, vagy nem látják át a nagyüzemi működés és fejlesztés bonyolult feltételeit. A »két fél« között — egyiken a falusi családok helyi összességét, másikon a termelőszövetkezetet értve — többnyire olyan kapcsolat épül ki, amely épp azért jó (ha jó), mert valamiképp *szerveződszerű*. Az üzem — pontosabban: vezetősége — megmondja, milyen munkáért mit fizet, milyen keresetért milyen teljesítményt követel. Ugyanígy a tag: ennyi munkát adok ennyiért, ilyen és ilyen feltétellel vállalom ezt és azt a munkakört vagy beosztást.”² „A család — a falun, tanyán, mezővárosban — megmaradt elemi, elsődleges társadalmi egységnek, szilárd és szoros kollektívának. A szövetkezet viszont nem kollektíva lett, hanem: *szervezet*”³ — állapítja meg fejtegetései summázatául Márkus István.

Bizonyára több olyan szövetkezetünk is van, ahol a tagok és a szövetkezet viszonya az „adok-kapok” rideg „szervezeti” kapcsolatára szűkül.

² Uo. 35. old.

³ Uo. 33—34. old.

A többség azonban nem ilyen. Az agrárpolitikában pedig — sem az elméletben, sem a gyakorlatban — sohasem kaptak helyet a Márkus István által megfogalmazott végletek. Fordítva: egyre növekvő hangsúlyt kapott az egyéni és közös érdek minél jobb összehangolása, továbbá a szövetkezeti demokrácia fejlesztése is, anélkül, hogy a termelőszövetkezeti tagok „egyéni-kiscsaládi érdeke” mintegy „beleolvadna” a közös érdekbe.

A szövetkezeti mozgalom hazai fejlődése során a termelőszövetkezetek mindenkor kettős, egyfelől gazdasági, másfelől társadalompolitikai célokat szolgáltak. A szövetkezeti tagsági viszony alapkövetelményét pedig — hogy a tag a szövetkezet gazdasági tevékenységében és társadalmi életében rendszeresen és személyesen közreműködjék — ma már törvény szentesíti. A termelőszövetkezetek a tagok személyes és vagyoni közreműködésével vállalati gazdálkodást és társadalmi tevékenységet folytató kollektívák. Az utóbbi években vállalati gazdálkodásuk fejlesztése került előtérbe, de nem sorvadt, hanem erősödött önkormányzatuk is. A szövetkezetek termelési és társadalmi funkcióját, valamint tevékenységét nem lehet mereven szétválasztani és szembeállítani egymással — ahogy Márkus István teszi. — Működésükben szervesen egybekapcsolódik a termelési és társadalmi tevékenység.

3. Lehet, hogy nem ismerem elég alaposan az utóbbi évek társadalomtudományi irodalmát, de *a család szerepének ennyire egyoldalú eltúlzásával — ahogy az Márkus írásában olvasható — még nem találkoztam.* A szerkesztőség is felveti megjegyzéseiben azt a problémát, hogy Márkus írásában egy sajátos családcentrikus koncepció körvonalai bontakoznak ki, mely szerint a család ma is „bontatlan tömbként létezik, működik”, „bomlása többnyire látszólagos”, „a vidéki család minden más szervezetet és intézményt igazodásra készít”.⁴

Tagadhatatlan, hogy a családnak fontos szerepe van társadalmunkban, a termelőszövetkezetekben és a faluban is. Márkus István koncepciója mégis igen egyoldalú. A falusi család, ha vannak is bizonyos sajátosságai, semmivel sem szilárdabb kollektíva, mint a városi. A falusi család és közvetlen környezete közötti kölcsönhatásban a környezet — ipar, mezőgazdaság, művelődés — befolyása, átalakító szerepe az erőteljesebb. Minden jel arra mutat, hogy — a sajátosságok ellenére is — a falu társadalmában ugyanazok a törvényszerűségek hatnak, mint a városban, a falusi élet kibontakozó új vonásai egyre több hasonlóságot mutatnak a városival.

Kétségtelen, hogy a gyakorlatban létezik családi érdekelttség, sőt családi presztizs és szorosabb összefogás is. Ez azonban nem más, mint a csoportérdekelttség egyik változata, amely semmiképpen sem anullálja az egyéni érdekeltséget.

Nem felel meg a valóságnak Márkusnak az a beállítása sem, hogy a termelőszövetkezet a családdal áll kapcsolatban. Igen ritka kivételtől eltekintve a szövetkezet mindig az egyénnel (a taggal) lép kapcsolatba. Ez nemcsak a jogi szabályozás szerint, hanem a gyakorlatban is így van. Az ún. családi művelés — pontosabban a részes és a százalékos művelés — csak néhány

⁴ Uo. 35. old.

szövetkezetben jelentett a termelőszövetkezet és a család közötti megálapodást. Az esetek döntő többségében *egyéni* munkavállalás formájában öltött és ölt testet, csupán a végrehajtásba kapcsolódnak be a család tagjai, vagy teljesen független kívülállók. Ne tévesszen meg tehát bennünket, hogy erre a gyakorlatra a hétköznapi szóhasználatban a „családi” jelző vált általánossá.

Nincs reális alapja annak a Márkus tanulmányából kicsengő aggodalomnak sem, amely a család jelentőségének lebecsülésétől óvja szövetkezeti mozgalmunkat. Véleményem szerint ma inkább az okoz problémát, hogy egyes esetekben a család jelentőségét eltúlozzák — vagyis Márkus Istvánnal egy cipőben járnak —, és más fontosabb tényezőket, összefüggéseket elhanyagolnak.

Elosztási rendszerünk a munka szerinti javadalmazásra épül. A gyakorlatban viszont ez az elv nem érvényesül következetesen. A legfontosabb jövedelmi mutatónak például a család (népesség) egy főjére jutó reáljövédelmet tekintik. Ennek alapján ítélik meg a népességcsoportok helyzetét, s határozzák meg a jövedelempolitikai intézkedések irányát. Ez a mutató valóban fontos, azonban főleg arra lenne célszerű felhasználni, hogy segítségével a társadalmi juttatások színvonalát meghatározzák. Ehelyett a kereseti lehetőségek befolyásolásával akarják a családi jövedelemben mutatkozó különbségeket mérsékelni. Így viszont csak korlátozottan érvényesülhet a munka szerinti elosztás elve. Indokolt tehát az elmélet és a gyakorlat jobb összehangolása, a kereseti arányok, reálbérek szerepének erősítése. A családi jövedelmekben tapasztalható különbségek mérséklésében természetesen fel kell használni a központilag jól szabályozható pénzbeni társadalmi juttatásokat is. Magyarországon ugyanis a jövedelemszoródást (élletszínvonalat) az állami szektorban csakúgy, mint a szövetkezetekben, elsősorban a keresők és eltartottak aránya befolyásolja.

A családi jövedelem alapul vétele a mezőgazdaságban nem kis problémát okoz. Ugyanis a termelőszövetkezeti családokban a jövedelem jelentős része a háztáji gazdaságból származik. A jövedelemszámításokban ezt figyelembe is veszik. Azt azonban már nem, hogy ez többletmunka eredménye. A termelőszövetkezeti paraszti jövedelmeket a statisztika rendszerint nem munkaórára vagy munkanapra számítva veti egybe a munkásokéval, hanem a családi jövedelem alapján egy főre vetítve mutatja. Így érthető, hogy sokan a paraszti jövedelmek színvonalát vitatják, annak ellenére, hogy a termelőszövetkezeti tagok közös gazdaságból származó — havi vagy egy munkaórára, illetve egy munkanapra jutó — keresete jóval alacsonyabb, mint az ipari munkásoké.

A család szerepének túlértékeléséből származó hasonló probléma, hogy a társadalmi rétegeket, osztályokat vizsgálva sokszor a családot veszik alapul. A családfő foglalkozása szerint elkülönített családok összességét tekintik osztálynak. A gyakorlat ezzel szemben azt mutatja, hogy az osztály és a család határa egyre kevésbé találkozik. Nyilvánvaló, hogy egy ipari üzemben dolgozó esztergályost nem lehet azon az alapon parasztnak minősíteni, hogy az apja termelőszövetkezeti tag. Megjegyzem, hogy Márkus is ezt a téves álláspontot képviseli, hiszen a falun élő családokat együttesen „utóparaszti” családoknak tekinti, és hosszasan fejtegeti, hogy

az egyéb kapcsolatokkal szemben a család szerepe a meghatározó. Pedig ezek a családok az esetek többségében már munkás és értelmiségi családok, amelyekben esetenként akad egy-két termelőszövetkezeti tag is. Az „utóparaszti” jelző nemcsak azért helytelen, mert a falu ma már nem azonosítható a parasztsággal, mint néhány évtizeddel ezelőtt, hanem azért is, mert a paraszt fogalma sem azonos már — amint azt helyesen Márkus is jelzi — a termelőszövetkezeti tagok és dolgozók fogalmával.

4. A szerkesztőség jogosan teszi szóvá Márkus István *módszertani hibáit*. A szerkesztőség nem is volt eléggé szókimondó, amikor pusztán azt kifogásolta, hogy Márkus példáit kiragadja a társadalmi valóság összefüggéseiből, s így megalapozatlan általánosításokhoz jut a mai magyar társadalom fejlődését illetően. Márkus módszertani hibája ennél súlyosabb, mert azal párosul, hogy a fenti módon kialakított téves következtetéseit összefüggő egésszé, koncepcióvá formálja. Következő lépésként a valóság jelenségei közül már e koncepció alapján válogat, előnyben részesítve azokat, amelyek ahhoz jól illeszkednek, és elhanyagolva más, gyakran nagyobb súlyú jelenségeket, amelyek mondanivalóját nem igazolják.

Csizmadia Ernő

Agrártársadalmunk megítéléséről

A Font de Gaume-i barlangképektől és az aurignaci kultúra korszakának szobraitól Picasso alkotásaiig, Homérosztól és Konfuciusztól Solohovig, a művészeti és irodalmi alkotásoknak mindig fontos témája volt *az ember természettel folytatott harcának ábrázolása*. Ennek a harcnak legfőbb motívumát a *táplálék megszerzéséért vívott*, megnyugvást nem engedő küzdelem képezte. Ha a művész vagy az író ennek a folyamatnak a legmegragadóbb mozzanatát örökítette meg, már hozzájárult ahhoz, hogy a *kor valóságáról* későbbi századok is értesülhessenek. Történelmileg is maradandó nagy művészeti alkotások azonban csak úgy születtek, ha a művész koráról — József Attila megfogalmazása szerint — *az igazat mondta, nemcsak a valódit*.

A társadalmi változások tudományos elemzőinek még ennél is nehezebb a helyzetük. *Ők már kortársaik informálásában is arra kényszerülnek, hogy ne csak a valódit tárják fel*. Történelmi korunk agrártársadalmában lejátszódó, bonyolult, ellentmondásos folyamatok közül azonban nagyon nehéz az egymásnak ellentmondó *valódi* szövevényéből kibontani az *igazat*.

Az anyagi javak termelésének nincs még egy olyan területe, mint épp a mezőgazdaság, ahol annyira összefonódik a *tradicionális* és az *új*. Az ember soha meg nem szüntethető biológiai igénye a táplálkozás, ebben egyetlen más élőlénytől sem különbözik. Ami megkülönböztette, az egyben ki is emelte az állatvilágból, és homo sapienssé tette. A táplálék megszerzéséért folytatott társadalmi küzdelem ismert évezredek óta bizonyítja: évszázadok hosszú során *morfológiailag alig változott* az ember

és tápláléka, de *gyökeresen átalakultak* azok az eszközök, amelyekkel táplálékát biztosította, és az a *társadalomstruktúra*, amelynek keretei között az élelmiszereket megszerezte, illetve előállította.

Az teszi nehezzé az agrártársadalom *valóság*ot jelentő tényeiből az igaz kihámozását, hogy korunkban, amelynek jellegét a kapitalizmusból a szocializmusba való átmenet határozza meg, és a tudományos-technikai forradalom már a *termőföld-nélküli (tápoldatos) élelmiszer-előállítást is lehetővé tette*, amivel akár a holdon is lehet élelmiszer-termelést folytatni, a földön az emberek százmilliói mégis az *ősi módon szerzik meg táplálékukat*.

Ilyen körülmények között tiszteletre méltók azok az erőfeszítések, amelyeket bárki is tesz mai valóságunk fő folyamatainak feltárására és értelmezésére. Úgy vélem, érthető, hogy nagy érdeklődéssel fogadom a Társadalomtudományi Intézet folyóiratának a témával összefüggő közléseit.

Mielőtt rátérnék Márkus István tanulmányával¹ kapcsolatos konkrét kritikai észrevételeimre — követve a szerkesztőség szokatlan módszerét —, szeretnék előrebocsátani néhány általános megjegyzést a Márkus István művelte műfajról.

Márkus István publikációi szinte kivétel nélkül a szociográfiai írások közé sorolhatók. Ennek a műfajnak pedig elvitathatatlan érdemei vannak mai valóságunkról alkotott képünk teljesebbé tételében. A szociográfia művelői egy-egy falunak, termelőszövetkezetnek, munkabrigádnak, vagy a jövő gondjait ma még csak csírájában magában hordó jelenségnek a leírásával és elemzésével *azokon a területeken tártak fel tényeket, ahol eddig csak sejtések jelentették a „biztos eligazodás” alapjait*. De éppen a szociográfiának mint műfajnak a fontossága, és jogosan remélt gyarapodása készített néhány kritikai észrevételre. Úgy vélem, ma már úgy tud ez a műfaj többet adni a társadalmi cselekvés számára, ha művelői jobban támaszkodnak a *tudományos módszerekre* — elsősorban a szociológia tudományos apparátusára. Talán még ennél is fontosabb volna az, hogy a szociográfia művelői *egy-egy különleges helyzet vagy eset alapján ne vonatkoztassanak az egészre*, vagy ha ezt teszik — *ismerjék jól az egészet*. Ha tehát Márkus István egy falut, egy családot, egy jelenséget ír le és minősít, nincs jogom vitatkozni vele. A vita joga és lehetősége ott kezdődik, *ha általánosítani kezd, és ez az általánosítás hibás*.

Márkus István szemléletének jellemzője egy sajátos *gazdasági romantizmus*. Mégpedig nem azzal az eszmerendszerrel, hogy egy történelmileg túlhaladott gazdálkodási formát kívánna korunk bonyolult, ellentmondásokkal terhes, átalakulóban levő viszonyai helyébe, hanem úgy, hogy a *jövő érdekében*, szinte sürgetve a szocializmus térhódítását, de erősen felfokozott, szubjektív életérzéssel átszűrve a tényeket, bírálja a fennálló viszonyokat. Abban azonban megegyezik a XIX. század gazdasági romantizmusával, hogy nagy szerepet juttat a *kivételes körülményeknek, kedveli a túlzást és a megdöbbentést*.

Márkus István szociográfiai hangvételű írásai igyekeznek elősegíteni mai valóságunk feltárását. A műfaj sajátos lehetőségei igen értékesen

¹ Társadalomtudományi Közlemények 1972/2. 24—44. old.

járulnak hozzá társadalmi tényismeretünk, a közéleti atmoszféra és a közgondolkodás formálásához. Csak támogatni lehet minden olyan törekvést, amely szakítva az „ezen a világon minden a legtökéletesebb” felfogással, épülő világunk új feszültségeit igyekszik kitapogatni. S minél hozzáértőbbek fognak e feladat megoldásához, minél rangosabb a gondolataikat közlő orgánus, annál magasabbra tehető a *helyes megközelítés és az összefüggések valóságos iránti igény mércéje.*

AGRÁRTÁRSADALMUNK ALAPVONÁSAINAK MEGÍTÉLÉSÉRŐL

1. Márkus Istvánnak a családszervezettel kapcsolatos álláspontja — ami egyben egész tanulmányának is elméleti fundamentuma — joggal minősíthető romanticizmusnak. A családdal kapcsolatos ténymegállapítása nem igaz, következtetéseiben pedig figyelmen kívül hagyja a történelmi fejlődés tanulságait. Azt a megállapítást, amely szerint: „a falusi család ma is szilárd és tartalmas, határozott funkciókkal bíró szervezet. Erős, jóllehet három, olykor négy nemzedék él együtt benne, amelyeknek életstílusát világok választják el egymástól”² — joggal bírálta a szerkesztőség. Egyetértek a szerkesztőség megjegyzéseivel, és csupán országos adatokkal kívánom kiegészíteni megyei adataikat. Az 1970-es népszámlálás adatai szerint az egygenerációs családok aránya 82,6%, a kétgenerációsaké 9,6%, a három- és többgenerációsaké 0,4%.³ Ezek a számok nem igazolják a „nagy családot” általánosítható tételét. S az az egyszerű tény, hogy ma már nem lehet a falut azonosítani a parasztság lakóhelyével, hiszen a magyar munkásosztály tagjainak közel fele falun él, és a falusi családoknak még a felét sem teszik ki a tisztán paraszti családok — hihetlenné teszi azt a helyzetértékelést, amely szerint az „utóparaszti család” „minden más szervezetet és intézményt igazodásra készít”, ahogy ezt Márkus állítja.

A családszervezettel kapcsolatos következtetéseiben Márkus István nem fordít kellő figyelmet a termelőerők fejlődésével, a tulajdonviszonyok változásával együtt járó átalakulások történelmi tanulságaira.

A mezőgazdaság termelőerőinek változásai esetenként az egész *társadalom minőségi jellegű változásait is megalapozták.* Engels *A család, magántulajdon és az állam eredete* című művében erre utalva azt írja: „A legfejlettebb törzsek egész soránál — árjáknál, szemitáknál, talán már a turániaknál is — eleinte az állatok szelidítése, később már csak a tenyésztése és őrzése vált fő munkaággá. Pásztor-törzsek váltak ki a barbár népek egyéb tömegéből: ez volt az első nagy társadalmi munkamegosztás... Az első nagy társadalmi munkamegosztásból megszületett a társadalom első nagy szakadása két osztályra: urakra és rabszolgákra, kizsákmányolókra és kizsákmányoltakra”.⁴

Majd ismerteti Engels azt a változást, ami a család funkcióiban és hatalmi viszonyaiban bekövetkezett. Egyértelműen bebizonyítja, hogy a

² Társadalomtudományi Közlemények 1972/2. 30. old.

³ 1970. évi népszámlálás 2. kötet. 83. old.

⁴ Marx-Engels Válogatott Művek. II. köt. Kossuth Kiadó 1963. 278, 280. old.

család és a társadalom osztályszerkezetével összefüggő változások csak a termelőerők és a tulajdonviszonyok változásaival magyarázhatók.

Évezredekkel ezelőtt az élelmiszer-termelés területén mutatkozó változások voltak az első nagy társadalmi munkamegosztás és az osztály-társadalom kialakítói. A szocialista országok gyakorlata jelzi, hogy körünkben az élelmiszer-termeléssel összefüggő társadalmi változások fejezik be azt a folyamatot, amelyek következtében a társadalom osztályokra bomlása a történelmi múlt rekvizitumai közé kerül, s egyben a családi keretek között folytatott élelmiszer-termelés is jelentéktelenné válik társadalmilag.

2. Teljesen egyetértek a szerkesztőségnek azokkal a kritikai megjegyzéseivel is, amelyeket Márkus Istvánnak a szövetkezetekkel kapcsolatos véleményéhez fűzött. Úgy tűnik, a tanulmány szerzőjére hatottak a gyakorlat példái, mivel most már korábbi írásainál árnyaltabban ábrázolja az érdekviszonyokat, és nem látja gyökeresen ellentétesnek a szövetkezet és tagságának érdekeit. Azonban most is a mikroszférák mozgásmechanizmusa alapján következtet, és figyelmen kívül hagyja a makroszféra hatásait. Csak jelzésképpen utalok néhány olyan összefüggésre, amit az egyedi példák általánosításakor érdemes figyelembe venni.

a) Élelmiszergazdaságunk már most is bizonyítja, hogyan lehet viszonylag rövid idő alatt *az élelmiszer-ellátás nagy történelmi lemaradását behozni*. Pedig még csak az elején tartunk annak az útnak, hogy a tudomány által már biztosított lehetőségeket gyakorlati valóságunkká tegyük. Iparunk még csak az első lépéseket tette meg annak érdekében, hogy az élelmiszer-termelés forradalmi jellegű átalakulásához az anyagi eszközöket biztosítsa, mivel összes termelésének csak 4 százaléka szolgálja ezt a célt. Így nem is annyira anyagi lehetőségeink gyökeres átalakulásával, *a mezőgazdaság társadalmi-strukturális változásaival teremtettük meg a lehetőségét annak, hogy mezőgazdasági termelésünk eredményei nemzetközileg is figyelemreméltóvá váljanak*.

b) Elmaradásunk felszámolásának fontos eszköze volt az az agrárpolitika, amely megfelelő módon *egyeztette az elméletileg szükségeset a gyakorlatilag lehetségesel*. Több évszázados lemaradást nem lehet egyetlen nekiiramodással behozni, ezért agrár- és szövetkezetpolitikánk határozott törekvése a legkorszerűbb és a hagyományos termelési eljárások együttes alkalmazása. Mezőgazdaságunkban ma már megtalálhatók a zártrendszerű, szinte már teljesen automatizált „baromfi- és sertéshúsgyárak”, és a világ gazdaságilag legfejlettebb országaiban egy-két helyen található korszerű állattartótelepekből mi már ma is 20—30-cal, három éven belül pedig több mint 600-zal rendelkezünk. Ugyanakkor még felhasználjuk a több évszázados paraszti termelési eljárásokat is. Látni a távlatokat, *céltudatosan törekedni a legkorszerűbb megvalósítására, de közben élni mindazzal, ami a régeből még ma is hasznosítható* — ez az a reálpolitika, amely a gazdaságilag legfejlettebb országokénál hasonlíthatatlanul kisebb anyagi lehetőségekkel, a szocialista nagyüzem előnyeire építve már eddig is jelentős sikereket hozott mezőgazdaságunknak.

c) A szocialista mezőgazdaság megteremtése az alapja annak, hogy mezőgazdaságunk fogékonyvá vált az újra, és *gyors ütemben átalakultak e nép-*

gazdasági ág termelőerői és termelési viszonyai. Ez az átalakulás érvényesíti azt a folyamatot, amely a tudományos-technikai forradalom korszakában világszerte végbemegy és ezzel egyidejűleg kialakítja a szocialista mezőgazdaság specifikumait. Hazánkban és a szocialista országok többségében a *szövetkezeti forma biztosít keretet a mezőgazdaság termelőerőinek lehetőség szerinti fejlődéséhez.* A mezőgazdaság energiaforrása az állati eredetű energiáról gépi eredetűre cserélődött ki; az évezredek óta legembersorvasztóbb mezőgazdasági munka, az aratás szinte teljes egészében gépi aratássá vált, ezzel egyidejűleg kiszélesedett a növényápolási munkák gépesítésének köre; a kemizáció megvetette az alapját a korszerű növényápolásnak, növényvédelemnek és állategészségügynek; gyors ütemben teret hódítottak az új fajták; olyan termeléstehnológiai-szervezési eljárások honosodtak meg, amelyek már előrevetítik az iparszerű élelmiszer-termelés konkrét formáit. Az embernek mint legfontosabb termelőerőnek az ismeretei — univerzális empirizmus helyett — speciális szakismeretté fejlődnek, és az élelmiszer-termelés paraszti életmódból szakmunkává válik; mind erőteljesebben rajzolódnak ki a tudomány közvetlen termelőerővé válásának körvonalai. Azonban a mezőgazdaság termelőerőinek rohamos fejlődése ellenére a magyar mezőgazdaság műszaki fejlettségének színvonala még jelentősen elmarad a gazdaságilag legfejlettebb országok mögött.

d) A fejlődés igazolta a szocialista mezőgazdasággal kapcsolatos elképzelések lényegét, de néhány korábbi elképzelést megcáfolt. Többek között kiderült, hogy a *nagyüzemi gazdálkodás anyagi megalapozásának időtartama a vártnál hosszabb.* Egy-két ötéves terv kevés ahhoz, hogy a kollektivizálás s az iparosítás következtében kieső kisparaszti termelőkapacitást pótolni lehessen. Egy évtizeddel vagyunk túl a mezőgazdaság kollektivizálásán, de az ország tanácsi szektorban levő állatállományának közel a fele még mindig nincs a nagyüzemek keretei között. A korszerű infrastruktúra kialakításában és az úgynevezett járulékos beruházásokban — amelyeknek egy része inkább alapberuházásnak minősíthető — még csak a kezdeti lépéseket tettük meg. Mindezek azt jelzik, hogy még nem vagyunk túl a megszilárdítás szakaszán, és a szövetkezetek mai gondjait nem lehet a tagok és a termelőszövetkezetek érdekellentéteivel magyarázni.

e) A mezőgazdaság szocialista átszervezése előtt jogos volt minden olyan feltételezés, amely arra épült, hogy a korszerű technika alkalmazása, az ipari termékek egyre szélesebb körű felhasználása *olcsóbbá teszi az élelmiszer-termelést.* A gyakorlat mindezeknek az ellenkezőjét bizonyítja. Bár a mezőgazdasági termelőszövetkezetek 1967-ben 44,1 milliárd, 1970-ben pedig 59,3 milliárd Ft *halmozott termelési értéket állítottak elő,* jövedelmük nem nőtt ezzel arányosan. Ugyanis *termelési költségük* az 1967. évi 37,5 milliárd Ft-ról 1970-re 56,4 milliárd Ft-ra nőtt. 1967-ben 1000 Ft termelési érték előállításához 850 Ft költség-felhasználásra volt szükség, 1970-ben már 951 Ft-ra. A jövedelmezőség romlását az ipari árak emelkedése mellett, a *szövetkezeteket terhelő állami elvonások növekedése is fokozta.* 1967-ben összesen 2 milliárd 607 millió Ft üzemviteli állami támogatást kaptak a termelőszövetkezetek, és csak 2 milliárd 416 millió Ft volt az összes állami elvonás. 1971-ben a szövetkezetek üzemviteli támogatása lényegében változatlan maradt (2 milliárd 620 millió Ft), az összes elvonás azonban közel háromszorosára, 6 milliárd 222 millió Ft-ra emelkedett. A

szocialista országokra jellemző mezőgazdasági árszínvonal, az önköltségnövelő tényezőkkel párosulva, kedvezőtlené tette a nagyüzemi élelmiszertermelést — a kisparasztnak ugyanis nem gazdasági vállalkozás, hanem életforma volt a mezőgazdasági termelés —, s olyan közgazdasági környezetet teremtett, amelyben a szövetkezetek többségének megoldhatatlan pénzügyi problémát okoz a korszerű termelés finanszírozása, és *egy kedvezőtlen év még a legjobb szövetkezetek tartalékait is kimeríti.*

f) A mezőgazdasági termelőszövetkezetek tagjainak kor szerinti megoszlása azt bizonyítja, hogy *bár lassan, de megkezdődött a szövetkezeti tagság fiatalodása.* A 20 év alattiak aránya 1967-ben 2,3 százalék, 1970-ben 3,4 százalék volt. A 20—39 év közöttieké pedig ugyanezekben az években 18,4 százalékról 20,5 százalékra emelkedett. Az adatok egyben azt is jelzik, hogy *20 éven belül kiválnak az aktív keresők sorából azok a szövetkezeti tagok, akik földjükkel belépve a szövetkezetek alapítói voltak.* Az élet egyértelműen azt bizonyítja, hogy az új generációk munkahelyválasztáskor nem a régi paraszti múlthoz viszonyítva, hanem *a mai lehetőségeket mérlegelve döntenek.* Ebben a döntésben pedig a legfőbb motiváló tényező az *elérhető jövedelem és az általános munkakörülmények.* Így a biztonságos élelmiszer-ellátás alapvető feltételévé vált olyan jövedelemarányok kialakítása, amelyek a mezőgazdaság számára is biztosítják a megfelelő utánpótlást. *Össztársadalmi érdekek fűződnek ahhoz, hogy a munkások és a szövetkezeti parasztok jövedelmei kiegyenlítődjenek.* Ez megtörtént: 1970-ben az *egy főre jutó évi összes jövedelem* a munkásoknál 19 479 Ft, a parasztságnál 19 464 Ft volt. Az összes jövedelmen belül csupán az jelent lényeges eltérést, hogy az *egy főre jutó társadalmi juttatás* a munkásoknál 4462 Ft, a parasztságnál 2873 Ft; *a munkahelyen végzett munkából és egyéb forrásból származó jövedelem* a munkásoknál 15 035 Ft, a parasztságnál 16 621 Ft volt, de ennek a paraszti jövedelemnek 50,9 százaléka a háztáji gazdaságból származott. Bár 171 ezer szövetkezeti tagnak még 1970-ben is 850 Ft alatt maradt a közösből származó havi jövedelme, *a parasztság jövedelmének általános emelkedése mind politikailag, mind gazdaságilag kedvezőnek minősíthető.*

g) A parasztság helyzete nemcsak a jövedelmek és a munkakörülmények tekintetében, hanem *kulturális, ideológiai, politikai vonatkozásban is megváltozott.* A mezőgazdaság szocialista átszervezése hatásosabban javította a *falusi közoktatás mutatóit,* mint másfél évtized agitációs tevékenysége. Például: az általános iskola 8 osztályát nyolc év alatt el nem végzők aránya 1957—58-ban 40,3, 1960—61-ben 29,8 százalék volt; az egy tanóra jutó mulasztott órák száma az 1957—58. évi 12,7-ről 1961—62. évben 6,9 százalékra csökkent. Nem nehéz a számok mögött a nagyüzemi gazdálkodás kialakulását felfedezni. Nehezen képzelhető el ugyanis, hogy az a parasztszülő, aki korábban természetesnek tartotta azt, hogy 13—14 éves gyermeke kimaradjon vagy hiányozzék az iskolából, s otthon, a földön dolgozzon, azért ne engedje gyermekét iskolába, mert a szövetkezetben minden munkabíró kézre szükség van.

Ezért én inkább a termelési viszonyok változásaival és nem az érdekviszonyokkal magyarázom agrártársadalmunk művelődési viszonyainak változásait.

h) A kollektíva és szervezet szembeállításával kapcsolatos szerkesztő-

ségi megjegyzéseket is helyesnek tartom. Csupán a következőkkel egészíteném ki: nem nehéz Márkus István kollektívizmussal kapcsolatos eszmefuttatásában a paraszti romanticizmus jeleit felismerni. A kollektíva és szervezet szembeállítására logikusan következnek a korábbi elképzeléseket cáfoló gyakorlatok okozta csalódásból.

Az a történelmi körülmény, hogy a szocialista mezőgazdaság a tudományos-technikai forradalom korszakában alakul ki, *a szövetkezeti gazdaságok kollektív jellegéhez fűzött elképzeléseket is módosította*. Nemcsak a romanticizmusra hajlamosak hitték azt, hogy a kollektív gazdaságokban *állandó jelleggel tág tere nyílik a „kaláka jellegű” paraszti összefogásnak*. A korszerű szövetkezeti gazdaságban azonban alig található olyan munkaterület, ahol az évszázados mezőgazdasági termelés „kaláka” hagyományai hasznosíthatók. Az aratást gépek végzik, a kapáló „bandákat”, munkabrigádokat vegyszert szóró traktorok, nem egy helyen repülőgépek váltják fel. Egy korszerű baromfitelepen egyidőben csak egy-két szövetkezeti tag dolgozik. A korszerű nagyüzem tehát inkább a *kollektív érdekeltiséget*, a legfőbb közös dolgok *kollektív eldöntésének lehetőségét teremtette meg, s a termelésben kialakuló együttes munka inkább az ipari kollektívizmushoz, mintsem a „bandázó”, a „kalákázó” paraszti hagyományokhoz áll közelebb*. Meg vagyok azonban arról is győződve, hogy a szövetkezetek működésének mai gyakorlata még nagyon messze tart attól, hogy kimerítse a szövetkezeti formában található kollektívizmus lehetőségeit.

A szövetkezetek mint kollektív nagyüzemek mindezek ellenére — mind üzemnagyságuknál, mind működésük körülményeinél fogva — legfőbb megalapozói a szocialista országok mezőgazdaságában megvalósult társadalmi változásoknak, mindinkább érvényesítői a szocializmus specifikumainak.

A szocialista országokban, így hazánkban is a *legszembetűnőbb társadalomstruktúra-változást a mezőgazdaság szocialista átszervezése eredményezte*. A kisárutermelő parasztság millióit elindította az egységes, szocialista szövetkezeti paraszti osztállyá szerveződés útján. Azonban egyre nyilvánvalóbbá válik, hogy a szocializmusban a társadalmi osztályok alapját képező azonos jellegű, szocialista tulajdonviszonyok következtében, *amilyen mértékben erősödnek e paraszti osztály szocialista jegyei, úgy válnak hatékonyabbá azok az integráló tényezők, amelyek megalapozzák az osztályok megszűnését, az osztály nélküli társadalom, a kommunizmus kialakulását*. Ezt az integrálódást elősegíti a mezőgazdaságban foglalkoztatottak arányának gyors ütemű csökkenése, és a *felgyorsuló urbanizációs folyamat*.

Számtalan példa bizonyítja, hogy *szövetkezeti parasztságunk már a szövetkezeti gazdálkodás első évtizedében is jól vizsgázott kollektívizmusból, a bajbajutottak segítéséből, politikai érettségből*. Az emlékezetes árvíz, a közös gazdaságoknak nyújtott tagi kölcsönök, a szövetkezeti párttitkárok függetlenítése a közös jövedelemből, az egyre szaporodó társadalmi ösztöndíjak létesítése, a munkában megfáradt öregekről való gondoskodás megható példái, bizonyítékaik ennek.

A vitathatatlan fejlődés mellett még megtalálhatók a maradiság, az individualizmus jegyei is. A *valódit* állítja az is, aki a magyar mezőgazdaság mai állapotának érzékeltetéséül a düledező épületekben elhelyezett, rozsz-

szul gondozott állatállományra, a közös tulajdon széthordására, önzésre és közömbösségre hivatkozik, de úgy vélem, aki az *igazat* akarja ábrázolni, annak mezőgazdaságunkban az előremutatót, a ma már általánosítható, és jogosan örömet keltő fő folyamatokat kell megragadnia.

A SZÖVETKEZETI TAGSÁG KETTŐS ARCULATÁRÓL

Mai agrártársadalmunk néhány alapvonásának megítélésében Márkus Istvánnal szemben a Társadalomtudományi Közlemények szerkesztőségének igazát kívántam bizonyítani. A következőkben — részint továbbfolytatva a korábbi gondolatsort — a szerkesztőségnek a szövetkezetekkel mint szervezetekkel kapcsolatos egyik *posztulátumát szeretném kérdésessé tenni*, nemcsak a szerkesztőséggel, hanem a szakmai közvéleménnyel is vitatkozva.

A szerkesztőségi megjegyzésekben ez olvasható: „Szövetkezeti tagságunk ma még »kettős arculatú«; egyrészt munkavállaló, másrészt tulajdonos: agrárpolitikánk eredményei — többek között — éppen ennek a ténynek a tudatából következnek, ennek a felismerésnek köszönhető az egyéni és szövetkezeti érdekek rugalmas, a ma realitásaiból és lehetőségeiből következő egyeztetése.”⁵

Ezzel az állásponttal a szerkesztőség nem áll egyedül. Ahogyan előtérbe kerülnek a termelőszövetkezetben mint vállalatban jelentkező gondok, úgy hallani mind többet erről. Ez az ellentétpár már közelebb áll a szövetkezeti gazdálkodás egyik mai ellentmondásához, de véleményem szerint, még ez sem fejezi ki pontosan az ellentmondás lényegét. Mielőtt a „munkavállaló-tulajdonos” kettősségére kitérnék, előbb egy olyan ellentétpár felállításának jogosságát szeretném vitatni, amely a gyakorlat, a közélet, a tudomány fórumain ma még megcáfolhatatlan igazságnak tűnik.

Az ellentétpár leggyakoribb megfogalmazása a következő: *a szövetkezeti tagok egyrészt tulajdonosok, másrészt dolgozók*, s ebből a kettősségből és sajátos ellentmondásból sok elméleti és gyakorlati szervezési probléma ered. Ez az ellentétpár annyira közismert, hogy szinte axiómának számít. Mégsem a „szobordöntés” kétes értékű dicsősége miatt érdemes nekivetni ennek a tételnek a kételkedés feszítővasait, hanem azért, mert *ha ebből a tételből kiindulva keressük a megoldás útjait, nem érünk célhoz*.

Miről is van szó? Az ellentétpár egyik oldala vitathatatlanul igaz: a termelőszövetkezeti tag valóban tulajdonos, pontosabban *társtulajdonosa szövetkezetének*. Ebben a minőségében *teljesen egyenjogú a szövetkezet bármely más tagjával*, az elnökkel is. Ez a társtulajdonosi mivolta a jövőben — ahogyan érvényesítjük a szövetkezeti sajátosságokat — egyre jobban erősödni fog. Tulajdonosnak és ezzel együtt a rendelkezési jog gyakorlójának lenni azonban nem szokatlan helyzet a *szövetkezeti tag számára*, hiszen magánparaszt korában is tulajdonos volt, sőt osztatlan tulajdonos, aki minden döntésének egyedül viselte a következményét. Mi a helyzet az ellentétpár másik oldalán? A közismert megfogalmazásban *ez nem is alkot ellentétpárt. Dolgozói mivolta* sem szokatlan ugyanis a termelőszövetkezeti

⁵ Társadalomtudományi Közlemények. 1972/2. 28. old.

tag számára, hiszen mint magánparaszt is dolgozott — sőt sokszor sokkal többet, mint a szövetkezetben. Tulajdonosi és dolgozói mivolta akkor alkotna valóban ellentétpárt, és akkor volna pontos megjelölése a szövetkezeti mozgalom ellentmondásának, ha a szövetkezeti tag azelőtt munka nélkül élt volna a tulajdonából, és csak a szövetkezetben kényszerülne munkára.

Az élet mégis azt bizonyítja, hogy *a termelőszövetkezeti tagok helyzete kettős, és ez ellentmondást is szül.* Úgy vélem, akkor jelöljük meg pontosabban ezt az ellentmondást, ha így fogalmazunk: a termelőszövetkezeti tag sajátos helyzete abból ered, hogy *egyrészt társtulajdonos, másrészt a nagyüzemi munkaszervezet keretei között részmunkát végző beosztott.* A *részmunkát végző beosztott* helyzetéből eredően alakul ki tulajdonosi mivoltának ellentéte, az ellentétpár másik oldala. Mint magánparaszt ugyanis nemcsak tulajdonos volt, de az összes munkát és annak minden fázisát maga végezte, családjával együtt. Üzeme méretei folytán még akkor is figyelemmel kísérhette a munka minden mozzanatát, ha idegen munkaerőt is igénybe vett. A mezőgazdasági nagyüzemben azonban már *nincs módja arra, hogy az összes munkafolyamatot átlássa és minden részfolyamatot ismerve érvényesítse tulajdonosi jogait,* s ezt nemcsak a gazdasági üzem méretei okozzák, hanem az üzemben belüli munkamegosztás is.

Feloldható-e ez az ellentmondás? A kérdésre a gyakorlat szakembereinek és több tudományág hazai és külföldi művelőjének részvételével a Társadalmi Szemlében egy évig tartó, 15 hozzászólást felsorakoztató eszmecserében kívántunk feleletet keresni.⁶ Az eszmecseréből kiderült, hogy a társtulajdonos és a nagyüzemi munkaszervezet keretei között részmunkát végző beosztott kettős helyzetéből eredő ellentmondás feloldásának legfőbb útja *a szövetkezeti demokrácia érvényesítése, s ezen belül az információ javítása.* Azonban néhány év múlva már az sem lesz elegendő, ha a jelenleginél jobban kihasználjuk a ma is meglévő kereteket és lehetőségeket. Az új szövetkezeti törvény és az ezen alapuló alapszabályok, a szövetkezetekben kialakított munkarendek stb. elsősorban a *mai viszonyokra épülnek* — és ez így is van rendjén —, de nem veszik kellőképpen figyelembe azokat a körülményeket, amelyek akkor alakulnak ki, ha *a szövetkezeti nagyüzemek már túljutottak az alapberuházások gondjain,* amikor már szakosított állattelepeken, komplex gépesítéssel állítják elő az alapvető mezőgazdasági termékeket, és a szövetkezeti gazdaságok keretei között megvalósítják a termelés, a feldolgozás és a forgalmazás egységét. *Mindez nemcsak technológiai, üzemszervezési, hanem kulturális, ideológiai, politikai következményekkel is együtt jár.*

Az új helyzethez való *gyakorlati igazodás szándéka* jelenik meg a Márkus István által is említett *munkavállalási szerződésekben* és a gyakorlati példák általánosításaként lett elméleti tétel a Társadalomtudományi Közlemények szerkesztősége által is posztulátumként kezelt *munkavállalói* arculat. En úgy vélem, a szövetkezeti élet néhány év múlva kinövi a munkavállalási szerződések gyakorlatát, megszüntetve azt a látszatot, hogy a kollektív gazdaság szakvezetése — elkülönült hatalomként — pusztán mun-

⁶ „Mezőgazdasági nagyüzem — technika — ember”. Társadalmi Szemle 1969/3-as számától 1970/3-as számáig.

kaerőként kezelheti a tagságot; az elmélet is túl fog jutni a szövetkezeti tag munkavállalónak minősítésén, hiszen ebben a szövetkezet lényegétől idegen formák tükröződnek, az alkalmazotti viszony preferálása a tagsági viszonnyal szemben.

Az ellentmondás feloldásának lehetősége az üzemmérettel is összefügg. A szocialista országokban, így hazánkban is, a szövetkezetek üzemi méretei állandóan növekszenek. Az agrárszakemberek körében általános az a nézet, mely szerint minél nagyobb egy szövetkezet, annál jobb. A másik végletet jelentené a minden szövetkezeti egyesülés elleni tiltakozás. Az élet sok példával bizonyítja, hogy a *tagok önkéntes elhatározásán és kezdeményezésén alapuló egyesülés jó gazdasági és politikai eredményt hoz mind a szövetkezeti kollektíva tagjainak, mind a népgazdaságnak.* Úgy vélem azonban, hogy a *szövetkezeti gazdaságok egyesítése előtt* a következő összefüggésekre is figyelni kell:

a) *A növénytermesztésben* a ma ismert és a belátható időn belül alkalmazható gépek és technikai eszközök még *nem feszítették szét a hazánkban kialakult átlagos szövetkezeti nagyüzemi határokat.* A nemzetközi adatok szerint olyan országokban, amelyekben az átlagos üzemnagyság még egyötödét sem éri el a hazainak, jóval magasabb technikai színvonal alakult ki.

b) *Az állattartás és az állattenyésztés* — különösen a szakosított korszerű telepeken — már a mai színvonalon is nemegyszer szétfeszíti az üzemhatárokat, az 1500—2000 hektárosokat is. Mégis úgy vélem, hogy ebben a fejlődési szakaszban, amelyben még azt sem sikerült megvalósítanunk, hogy országunk termelőség-szövetkezeti állatállománya a közös gazdaságokban legyen elhelyezve, *nem az üzemnagyság, hanem az anyagi eszközök szűkössége akadályozza a megfelelő épületek felépítését.* Ha pedig a szakosított telep igénye valóban túllép az ezer hektárak határain is, akkor a szövetkezeti üzemek önállóságának fenntartása mellett *közös vállalkozás formájában* is van mód létrehozni a legkorszerűbb telepeket.

c) *Az üzemméret áttekinthetőségének* nemcsak *területi határai, hanem települési feltételei* is vannak. A szövetkezeti tagnak könnyebb figyelemmel kísérnie azt a 8—10 ezer hektáros gazdaságot, amely csak egy községet fog át, mint azt a 4—5 ezrest, amely három-négy községből összegeződik. Mielőtt több község szövetkezetének összevonását engedélyezik, azt is számításba kell venniük az erre illetékes szerveknek: *nagyobb-e az a plusz, amelyet több község külön-külön szinte semmire sem elegendő fejlesztési alapjainak egy üzemi keretbe való összevonása jelent, mint az a mínusz, amelyet az okoz, hogy egyetlen szövetkezeti tag sem érzi magát valóban teljes jogú szövetkezeti gazdának, s nem is lehet elvárni tőle, hogy így érezzen egy olyan termelőség-szövetkezetben, amelyben sejtelve sincs arról, mi folyik három-négy községgel távolabb — az ő nevében és megbízásából.* Helyesebb, ha a „több község — egy szövetkezet” elv érvényesítésekor az illetékes szervek elsősorban a *szövetkezeti forma elveit* tartják szem előtt, nem pedig a *mai szűkös anyagi lehetőségeket.* A szövetkezetek egyesülésének engedélyezésekor az illetékes szervek ne csak az üzemszervezési, termeléstecnológiai, önköltség-alakulási tényezőket vegyék számba, hanem a szövetkezeti formának azt a követelményét is,

hogy a szövetkezeti tag alkotó módon azonosuljon munkájával, mindinkább kezdeményezővé váljék, és gazdaként, a közös gazdaság minden fontos folyamatát átfogva és megértve érvényesítse kollektív tulajdonosi jogait.

AZ AGRÁRÉRTELMISÉGRŐL

Márkus István a tőle megszokott valóságérzéssel fedezi fel az agrárértelmiség fontosságát. Elemzése azonban *túl sok szubjektív elemet tartalmaz.* Nagyobb figyelmet kellene fordítania a konkrét történelmi fejlődésre, és átalakuló társadalmunk konkrét makro- és mikrostrukturális körülményeire. Ha ezeket is figyelembe vesszük, már a fogalom meghatározása is joggal vitatható.

Márkus István azt írja: „Kit tekintünk falun értelmiséginek? Szakítanunk kell a szó megszokott, hagyományos értelmezésével, ami szerint kizárólag az egyetemet—főiskolát végzett emberek értelmiségiek... Mai viszonyaink közt helyesebb, ha a munkamegosztásban elfoglalt hely, azaz munkakör vagy munkajelleg szerint döntjük el, ki értelmiségi és ki nem az. S eszerint értelmiséginek tekintünk mindenkit, aki hivatásszerűen szellemi munkát végez. Akár kijárta a megfelelő szintű iskolát, akár nem.”⁷

Éppen a meghatározás első fele alapján tartom hibásnak a szerző végkövetkeztetését. Miért?

A termelőszövetkezetekben — a társadalmi munkamegosztás jelenlegi fokán — a mezőgazdasági szakemberek munkaköre még nem különült el olyan mértékben a függetlenített vezetőségi tagok vagy brigádvezetők feladataitól, hogy a „hivatásszerűen szellemi munkát végez” meghatározás kellő eligazítást adhatna. Ha emellett még azt is figyelembe vesszük, hogy még ma is közel nyolcszáz olyan termelőszövetkezeti mezőgazdász áll alkalmazásban, akinek csak általános iskolai végzettsége van, akkor érthetővé válik, hogy a mezőgazdasági szakembernek az értelmiséghez való tartozását *nem lehet pusztán a munkaköre alapján eldönteni.* Véleményem szerint, jelenleg azok tartoznak az agrárértelmiségiekhez, akik felsőfokú képzettséggel, vagy középfokú (érettségihez kötött) végzettséggel töltenek be szakembert igénylő munkakört. Márkus Istvántól eltérően én nem sorolom az agrárértelmiség közé azokat, akik mezőgazdász munkakörben dolgoznak ugyan (esetleg már évek óta), de még középfokú végzettségük sincs. Mire alapozom a véleményem?

A legutóbbi évekig a mezőgazdasági szakemberek alkották az értelmiség legkevesebb tekintéllyel rendelkező csoportját. Ezt az összképet nem módosította alapvetően az a tény sem, hogy néhány, főleg tudományos és oktatási területen dolgozó agrárszakembernek nagy hazai és nemzetközi tekintélye volt. Ez a helyzet azonban *nem valami agrárértelmiség-ellenes politika következményeként alakult ki,* hanem a termelési mód fejlődésének sajátosságaiból s a konkrét történelmi, társadalmi viszonyokból eredt.

a) A mezőgazdaság egyes ágai (a halászat, a vadászat stb.) kezdeti formájukban már az emberré válás során megjelentek, s legfőbb ágazataiban is

⁷ Társadalomtudományi Közlemények. 1972/2. 40. old.

évezredes tapasztalatokra támaszkodhatunk. Ezért szinte minden embernek vannak bizonyos ismeretei a mezőgazdasági termelésről; ezek sokkal kevésbé függenek az általános kultúrszínvonalától, az iskolázottságtól, mint például a félvezetők vagy az antibiotikumok gyártásának ismeretei. A mezőgazdasági termelésben már a nemzedékről nemzedékre öröklődő tapasztalatok felhasználása is lehetővé teszi bizonyos színvonal elérését. Ezért a mezőgazdasági tudomány fejlesztése s az eredményeinek felhasználása iránti igény újabb keletű, mint a mezőgazdasági termékek termelésének szükségessége.

b) A termelési időn belül az úgynevezett *természeti folyamatok hatásának kitett idő a mezőgazdaságban a legáltalánosabb és a leghosszabb*. Közismert a mezőgazdasági termelés eredményeinek összefüggése az időjárással, a természeti viszonyokkal. Az *emberi beavatkozás* eredményeit tehát nehéz pontosan elkülöníteni a *természeti tényezők hatásától*; a jó időjárás hosszabb időn át is elfedheti a szakmai ismeretek hiányát. Ezek a körülmények szinte vonzották a gyenge és közepes képességű, de mindenáron diplomára vágyó embereket az agrárpályákra. A gépészmérnökökről, a sebészről gyorsan kiderül, érti-e hivatását. Ha a mezőgazdászok megvoltak az általános paraszti ismeretei, és nem követett el egészen kirívó hibát, akkor *évekig sem tűntek ki szakismeretének fogyatékoságai*.

c) A mezőgazdasági termelőerők viszonylagos fejletlensége és a félféudális tulajdonviszonyok következtében *a mezőgazdaságban csak lassan fejlődött a társadalmi munkamegosztás*. A mezőgazdasági termékek nagy részét a parasztságok termelték. A kisárutermelő paraszti gazdaságokon alapuló mezőgazdaságban a család volt az alapvető termelési egység. A munkamegosztás a családon belül alakult ki, és lényegében alig ment túl a természetes munkamegosztás határain. *E szervezetben és munkamegosztásban nem volt helye a szakembernek, illetve a szakmai tanácsadó vagy az államigazgatási szakemberek az alapvető termelési egységen kívül helyezkedtek el. A felszabadulás előtti mezőgazdasági nagyüzemben a mezőgazdasági szakember az alapvető termelési egységen belül talált ugyan helyet, de a termelőerők és a társadalmi munkamegosztás fejletlensége következtében feladatai — jellegüket tekintve — közelebb álltak az ipari üzem művezetőjének, mint mérnökének a feladataihoz. Munkáját általában nem aszerint ítélték meg, hogy mennyire ismerte és alkalmazta a legkorszerűbb tudományos eredményeket, hanem aszerint, hogy mennyi időt töltött a napi munkában.*

Ezek a körülmények egyrészt alacsony szinten tartották a mezőgazdasági szakemberek létszámát, másrészt bizonyos mértékű negatív szelekciót váltottak ki.

Hazánk történetében alig több mint negyedszázados a félféudális nagybirtokok utolsó maradványait is megszüntető változás, és még napjaink történetéhez sorolható az a folyamat, amelynek során szocialista mezőgazdasági szövetkezetek váltották fel — a már tőkés viszonyok között is túlhaladott — paraszti gazdaságokat.

A mezőgazdaságban konzerválódott regresszív tulajdonviszonyok nemcsak azzal hatottak az agrárértelmiségre, hogy gátolták a mezőgazdasági termelőerők fejlődését, hanem azzal is, hogy hazánk mezőgazdasági értelmisége a felszabadulás előtt a *legreakciósabb társadalmi csoportnak*, a

földbirtokosoknak vált *kiszolgálójává* és a legtöbb esetben *megszemélyesítőjévé*.

d) A *felszabadulást követő évtizedben* ellentmondásosan alakult hazánk agrárértelmiségének a helyzete. A földreformmal megvalósított történelmi igazságszolgáltatás során jelentős részének *megszűnt a munkalehetősége*, s szakmai tanácsadókként sem hasznosíthatták szakismeretüket. Ennek oka egyrészt az államgépezet akkori fejletlensége volt, másrészt az, hogy a régi nagybirtokok szakembereinek egy része a falu legnépszerűtlenebb emberei közé tartozott.

A mezőgazdaság szocialista átszervezésének megkezdésével párhuzamosan a mezőgazdasági szakemberek iránti igény is oly mértékben növekedett, hogy csak *szükségmegoldásokkal volt kielégíthető*. Az egyéves Mezőgazdasági Akadémiát végzett fiatal, szinte még gyermekkorban levő technikusoknak, vagy csak néhány hónapos tanfolyamot kijárt parasztembereknek szakembert igénylő munkakörbe állítása átmeneti megoldás volt, ugyanakkor szinte teljesen devalválta az agronómusi címet.

A felszabadulás utáni évtizedben — az előzőekben felsorolt tényezők együttes hatására — a mezőgazdasági szakemberi munkakörben dolgozókat a közfelfogás nem sorolta az értelmiségiek közé, a régi agrár-szakembereket pedig egységesen reakciós csoportként kezelte.

e) A mezőgazdasági nagyüzemek — így a termelőszövetkezetek is — *fejlődésük új szakaszába jutottak*. Mindinkább megszilárduló, korszerű gépeket, eszközöket és anyagokat felhasználó gazdaságokká válnak, amelyek nagyüzemre jellemző szervezeti formákat is alakítanak ki maguknak. Nem is kell túlságosan messzire visszanyúlni a múltba, hogy emlékezetünkbe idézzük a száz és ezer holdakon letörtetlenül álló kukoricát, a földbe fagyott répát, a gondozók hiányában éhen pusztuló állatokat. Maradandó érdemeket szereztek azok a vezetők, akik vállalták, hogy végigharcolják az alapvető üzemi fegyelem megteremtéséhez vezető utat. Ebben az időszakban az új út helyességébe vetett rendíthetetlen hit, a másokat is magával sodró egyéni példamutatás, az egyszerű szervezeti formákat kialakító szervezőkészség — meg a vezető szerveknek a részletekre is kiterjedő irányító munkája — komoly sikereket eredményezett. *Ez azonban ma már nem elég a vezetéshez, és a jövőben még kevésbé lesz elég*. A régi erényeknek ki kell egészülniük a szakmai hozzáértéssel.

A korszerű gazdálkodás viszonyai között a tagok sorsa, és végső soron az egész ország élelmiszer-ellátása függ attól, hogy hozzáértők irányítják-e a termelést. Ezért tartom helyesnek azt a miniszteri utasítást, amely ma már *képesítéshez köti a szakember-munkakörök betöltését*.

A miniszteri utasítás ugyan nem vonatkozik a termelőszövetkezetekre, de alkalmas arra, hogy ott is alapul vegyék a probléma megoldásához. A szövetkezetekben csak a szakvezetői munkakörök vannak képesítéshez kötve. Az elnökök, elnökhelyettesek választott vezetőként, a tagság bizalmából irányítják a kollektív gazdaságot; *ők az üzem, a kollektíva hivatott vezetői ugyan, de nem szakvezetők*. Ezért nem volna helyes rájuk is kiterjeszteni a szakképesítés kötelezettségét, már csak azért sem, mert ez sértené a szövetkezeti demokráciát, és szinte lehetetlenné tenné a választást. Meg kell azonban jegyezni: egyre több a példa arra, hogy a szö-

vetkezett tagsága szakembert választ elnökéül. Ez természetes fejlődési folyamat, mégsem volna helyes szakvezetőnek tekinteni az ilyen elnököt.

Mindezek alapján hiszem azt, hogy *az agrárértelmiséghez tartozás megítélésében nem állok messzebb az igazságtól, mint Márkus István.*

*

Márkus István írásait, így a mai agrártársadalmunk néhány alapvonásáról szólót is élvezettel olvastam. De amikor társadalmunk — benne agrártársadalmunk — egészére vonatkoztat, valahogy úgy vagyok vele, mint az opera előadásain; a zene szépségeire figyelek, mivel a librettóról tudom, hogy az nem a valóság, sőt még csak nem is annak mása, s ha a valóság elemei fel is fedezhetők benne — tudom, szép, de nem igaz.

Zsarnóczyai Sándor

Megjegyzések egy tanulmány szemléletéhez

Márkus István Mai agrártársadalmunk néhány alapvonása; az értelmiségi funkciók meghatározottsága című tanulmányában több megállapítás is arra ösztönzi az olvasót, hogy vitassa a szerző szemléletének és következtetéseinek helyességét. Helytálló megállapításokra jutni még akkor is nehéz, ha a fejtegetések a valóság széles körű ismeretéből táplálkoznak, s az elemzések nem nélkülözik a lehetséges tárgyilagosságot és gondolati tisztázottságot. Természetesen sokkal nehezebb abban az esetben, ha az említett feltevések hiányoznak, s a tanulmány szerzője ráadásul nem is törekszik tudományos megalapozottságra, hanem megelégszik az elnagyoltsággal és a gördülékeny, élvezetes stílus hatáslehetőségeivel.

Nem az olvasóra, hanem a szerkesztőségre tartozik, hogy milyen követelményeket támaszt, amikor eldönti, mit közöl. A szerkesztőség dolga annak megítélése is, hogy az intézet számára készült nagyobb munka részeként megjelent tanulmány jellemző-e az egészre. Az olvasó csak arról mondhat véleményt, amit a folyóirat közlésre kiválasztott. Ugyanez vonatkozik a szerkesztőségi megjegyzéseknek arra a kitételére, amely szerint a tanulmány szerzőjének számos más munkáját is figyelembe véve születtek meg a megjegyzések. A következőkben tehát kizárólag a Társadalomtudományi Közlemények 1972/2. számában közölt Márkus-tanulmányról lesz szó.

Átalakulóban levő társadalmunk legmarkánsabb változásai a falvakban, a községekben figyelhetők meg. Ott látható a legvilágosabban, hogy miképpen hal el a régi, s hogyan sarjad az új. Aligha vitatható, hogy ez azért van így, mert a szövetkezeti átszervezéssel gyökeresen megváltoztak a tulajdonviszonyok, s ahogyan a nagyüzemi társas gazdaságok keretei megfelelő tartalommal telítődnek, úgy bontakozik ki az egykori parasztitól teljesen elütő életforma. Természetesen nem elzártan, s nem az egész gazda-

ságban és társadalomban végbemenő folyamatoktól függetlenül, mint ahogyan ezeket a folyamatokat is befolyásolja mindaz, ami a termelőszövetkezetekben zajlik. Nincs létjogosultsága tehát annak a szemléletnek, amelyik a mára, sőt a holnapra is vonatkoztatott érvénnyel valamiféle magát makacsul megtartani képes paraszti vagy „utóparaszti” közösség feltételezéséből indul ki.

Persze, lehet találni „tiszta” paraszti családokat ma is, létezésük azonban semmit sem igazol abból, amit a tanulmány szinte uralkodó, s mindent meghatározó erőként tulajdonít nekik. A három, sőt négy nemzedéket magában foglaló termelőszövetkezeti család ritka kivételként van jelen csupán, egységessége pedig — gondolkodásmódban és törekvésekben — még erőlködve sem fedezhető fel. A termelés, a gazdálkodás korszerűsítése, s mindaz, ami a termelőszövetkezetekben végzett munkát évről évre meghatározóbban jellemzi, mindinkább megkérdőjelezi még a „paraszt” szó használatának a helyénvalóságát is. Ha valaki azon töpreng, hogy a régebben elképzelt „egységes parasztosztály” létrejön-e csakugyan, ez a mai tények és a körvonalazódó jövő sejthető valósága alapján nem hiábavaló erőfeszítés. Ellentétben azzal a kísérletezgetéssel, amely a paraszti család valamikor volt szerepének továbbélését igyekszik bizonyítani, sőt kívánatosként, előbbrevivóként feltüntetni.

Családi gazdálkodásról is beszél Márkus István. Ebbe a fogalomkörbe sorolja a közös föld részes, családi művelését, a háztáji gazdálkodást, a tanyán élő termelőszövetkezeti tagok jellegzetes gazdálkodását stb. S azt mondja, hogy a mai paraszti, utóparaszti, falusi, vidéki — hol ezt, hol azt a jelzőt használja, pedig mindegyiknek más az értelme, lényege — családnak autonóm élettörvényei vannak. Hogy mennyire nincsenek, arról bárki könnyen meggyőződhet. Nem is lehetnek, hiszen minden termelőszövetkezeti tag és a neki rendszeresen vagy alkalmanként segítő családtag munkája, életmódja jóval nagyobb mértékben függvénye a termelőszövetkezet egészének, mint amennyire a tanulmány szerint a termelőszövetkezet s minden más szervezet és intézmény kénytelen igazodni a „vidéki család”-hoz.

Kérdés, hogyan értékeljük ezt a kölcsönösséget. Bajnak tekintsük-e, vagy magától értetődő ténynek, ami miatt felesleges aggódnunk. Ha végiggondoljuk, hogy milyen társadalmi és gazdasági körülmények között alakult ki a termelőszövetkezetek mai helyzete, akkor tévedés lenne bajnak, hibának tartani a szóban forgó kölcsönösséget, a helyi adottságokhoz igazodó, változatos megoldásokat. Sem gazdasági, sem társadalmi megfontolások nem vezetnek más következtetéshez, ha a realitások világában maradunk.

Más kérdés, hogy a lehető legjobb-e a mai valóság. Nem az, de csak az segíthet bennünket előbbre, ha a legközvetlenebbül érdekeltekkel együtt keressük meg és igyekszünk alkalmazni az egészséges fejlesztés módszereit. Tudomásul véve, hogy az olyan elemek, mint a családi művelés, a tanyai élet és a háztáji gazdálkodás — az egyik rövidebb, a másik hosszú időn át — akkor is kiiktathatatlan velejárói a nagyüzemi társas gazdálkodás fejlődésének Magyarországon, ha el tudunk képzelni a nálunk lehetségesnél gyorsabb gazdasági, technológiai, társadalmi haladást is. Arról egyetlen hozzáértő embert sem kell meggyőznie a tanulmány szerzőjének

vagy bárki másnak, hogy a közismert gazdaságpolitikai, szövetkezetpolitikai, általában: politikai melléfogások, hibák következtében súlyos terheket is örököltünk 1957-ben.

Olvashatunk a tanulmányban ábrándokról, amelyek állítólag jellemeztek bennünket a termelészövetkezeti mozgalom kibontakozása idején. Ilyen, azóta szertefoszlott ábrándnak minősíti Márkus például azt az elképzelést, „hogy a szövetkezeti kollektíva mintegy felszívja, magába olvasztja a parasztszaládokat, és egyik évről (vagy évtizedről) a másikkra gyökeresen átgyúrja az emberek mindenféle viszonylatát, tudatát, érzés- és ambícióvilágát”.¹

Jó, ha emlékeztetjük és figyelmeztetjük magunkat arra, hogy nem szabad megvalósíthatatlan célokat kitűznünk, hiú ábrándokat kergetnünk. De mi szükség van arra, hogy utólag kitaláljunk sohasem volt ábrándokat, a ténylegesek helyett nem létezett csalódásokat emlegessük, vagy általános érvényűnek tüntessük fel azt a csalódást, amely legfeljebb azért érhetett valakit, mert esetleg maga festette egekbe nézett, kancsalul, s azután csalatkozott. Ez az eljárás nem lehet alapja elfogadható érvelésnek.

Amikor mi a mezőgazdaság korszerűsítésének és az átszervezés előtt egyénileg gazdálkodott parasztlak jövedőjének ismert útját választottuk, akkor elhagytuk a családi gazdaságok fenntartására épített utat. Eltekintve a néhány százalékot képviselő, ma is egyéni gazdáktól, nem is léteznek már nálunk úgynevezett családi gazdaságok. Családok persze vannak, s különféle forrásból eredő jövedelmükkel gazdálkodnak is, falun és városon egyaránt. Ez azonban egészen más dolog, mint amiről a tanulmány beszél. Ami pedig a családot mint társadalmi „alapszervezetet” illeti, az nem csupán „falun, tanyán, mezővárosban” maradt meg „elemi, elsődleges társadalmi egységnek, szilárd és szoros kollektívának”,² hanem a városokban, az ipari központokban is. Sem itt, sem ott nem pontosan olyannak, mint amilyen volt, s jó is, hogy nem őrizte meg minden korábbi jegyét. Az igaz, hogy az egykori parasztszaládokban uralkodott szokások, irratlan törvények jóval erősebb gúzsba kötötték a családon belül az embert, mint — mondjuk — a gyári munkás családotban. Tény az is, hogy ennek a maradványai még megtalálhatók az elmaradottságból csak félig-meddig kilábaló családotban. Ezt azonban összetartó, kapcsoló, fegyelmző, mozgató, irányító, a külvilágot megszűrő, hatásait átrendező erőnek felfogni — igen nagy túlzás. Emellett azt sugallja, mintha a régi szellemű paraszti család minden normája megtartandó, átmentendő érték volna.

Azt elemezni, azon vitatkozni, hogy éppen igen fontos társadalmi szerepéből fakadóan mit kellene az eddiginél féltőbben óvnunk a családotban, s minek az elhalását lenne jó meggyorsítani: hasznos vállalkozás lehetne. Ha azonban abból indulnánk ki, amiből a tanulmány, hogy tudniillik „gazdasági életünk — országosan, városon, falun egyaránt — három alapvető szervezeti formára épül. Az egyik a család. A második az üzem. A harmadik az állam”³, akkor menthetetlenül eltévednénk. Ez a hármasság, ez

¹ Márkus István: Mai agrártársadalmunk néhány alapvonása; az értelmiségi funkciók meghatározottsága. Társadalomtudományi Közlemények 1972/2. 33. old.

² Uo. 33—34. old.

³ Uo. 39. old.

a szervezeti forma ugyanis nem úgy létezik, nem úgy hat egymásra, ahogyan a tanulmány állítja. Sem a termelésben, sem társadalmi szempontból, sem pedig a tudatformálásban.

Sajátos a szerző felfogása abban is, hogy szembeállítja egymással a családot, illetőleg a családok közösségét, a falut és a termelőszövetkezetet. A családot kollektívának, a szövetkezetet szervezetnek nevezi. Szerinte mindkettő a maga törvényének megfelelően fejlődik, s a „két fél” szerződésszerű kapcsolatban van egymással. Ráhangzik erre a tanulmánnyal vitatkozó szerkesztőségi megjegyzésekből az a megállapítás is, hogy „szövetkezeti tagságunk ma még »kettős arculatú«, egyrészt munkavállaló, másrészt tulajdonos”.⁴

A tanulmányban kifejtett elkülönültség hangsúlyozása azt a már idézett nézetet támasztja alá, hogy a szövetkezeti kollektíva nem szívja fel, nem olvasztja magába a parasztszaládokat, tehát nem az következett be, amit a szerző szerint valakik annak idején vártak. Ez a felszívás sohasem volt célja agrár- és szövetkezetpolitikánknak. Nem volt példa arra sem, hogy a család mint közösség lépett volna be a termelőszövetkezetbe. Mindig egyes emberek lettek tagok — egy családból esetleg ketten vagy többen is —, s a tagsági viszony ma is egyén és termelőszövetkezet között áll fenn. A törekvés az, hogy a tagok tulajdonosokként éljenek és dolgozzanak szövetkezetükben, önkormányzat alakuljon ki és működjék, természetesen a jogszabályok keretei között. Ezek az elvek nem hiánytalanul és nem sértetlenül érvényesülnek még ma sem. Az a kettősség, sőt szembenállás azonban, amelyről a tanulmány beszél, nincs jelen.

Vitára készítő ezzel összefüggésben az előbb idézett szerkesztőségi megjegyzés is, mely szerint a termelőszövetkezeti tag ma még „kettős arculatú”, egyrészt munkavállaló, másrészt tulajdonos. A tsz-tag mindig dolgozó résztulajdonosa volt szövetkezetének. Még a lehetősége sem merült fel annak, hogy munkabíró tsz-tag kivonhassa magát a közös munkából. Nem volt, s ma sincs ok a „munkavállalói” és a „tulajdonosi” mivolt szembeállítására.

Ha Márkus tanulmánya azt fessegetné, hogy milyen akadályok nehezítik napjainkban és előreláthatólag a jövőben is a tagok (nem a családok!) tulajdonosi jogainak és kötelezettségeinek érvényesülését a szövetkezetben, akkor valóságos és igen lényeges problémákra irányíthatná a figyelmet. Ha azzal foglalkozom, hogy a gépesítés, a technikai fejlődés, a méretek növekedése, a koncentráció és egyéb tényezők térhódításával egyidejűleg mit kellene tenni a szövetkezeti jelleg megőrzéséért és erősítéséért, akkor csakugyan segítené. De minden álprobléma, s mondvacsinált, kitálatott konfliktus boncolgatása a tényleges gondokról tereli el a figyelmet, zavart okozhat, megoszthatja a jobb célért sorompóba állni kész erőket.

A munkamegállapodás, a „szerződés” a tagok és a szövetkezet között nem érinti a tulajdonosi lényegét. Munkaszervezési, tervezési, a munkarenddel összefüggő segédeszköz, nem több. Semmiképpen sem érthetünk egyet azokkal, akik a „szerződéssel” helyettesíteni akarják a szövetkezeti önkormányzatot, akik szeretnék háttérbe szorítani, sőt kiiktatni a

⁴ Szerkesztőségi megjegyzések Márkus István tanulmányához. Társadalomtudományi Közlemények 1972/2. 25. old.

demokratizmust, akik azt a téveszmét hirdetik, hogy a korszerű üzem- és gazdaságvezetés nem fér össze a szövetkezeti jelleggel.

Mindezek az észrevételek nem egyértelműek azzal, hogy a tárgyalt tanulmány nem tartalmaz hasznos gondolatokat, fejtegetéseket. Ez arra a részre is vonatkozik, amelyik az értelmiségi funkciók kapcsolódásáról, a művelődés és az érdek összefüggéseiről szól. Persze ezen is végigvonul a „család, üzem, állam” hármasságából kibontott gondolatmenet, ami nem alkalmas alap. Vitatható Márkusnak az a felfogása is, amely szerint akkor járunk el helyesen, ha „értelmiségeknek tekintünk mindenkit, aki hivatás-szerűen szellemi munkát végez. Akár kijárta a megfelelő szintű iskolát, akár nem”.⁵ Az értelmiségi funkciók kapcsolódásáról, a művelődés és érdek összefüggéseiről szóló fejezetek egyébként is felettébb csapongóak, ide-oda kalandozóak. Márcsak emiatt sem adhatnak körülhatárolt, kimunkált képet arról, aminek a bemutatására vállalkozni látszanak. Ennek megfelelő az a vázlatosság is, amellyel tünetekre vagy betegségekre javasol gyógyszert a szerző.

Lehetséges, hogy a teljes munka, amelyből a tanulmány vétetett, tisztázottabb és alaposabb annál, amit közölt részei mutatnak. A megjelent írásról szólván mindenestre indokoltnak tartom kérdéseimet, aggályaimat.

Gulyás Pál

⁵ Márkus István i. m. 40. old.

TÁJÉKOZÓDÁS

Szociológiai vizsgálat fiatal leningrádi mérnökök körében

Fiatal mérnökök. A mérnöki tevékenység szociológiai problémái címmel érdekes kötet jelent meg tavaly Moszkvában Sz. A. Kugel, O. M. Nyikandrov tollából. A tanulmány egyrészt betekintést enged a mai szovjet szociológiai kutatásokba, másrészt kapcsolódik a hazai értelmiség körében folytatott vizsgálatainkhoz.

A Szovjetunióban több mint 2,6 millió mérnök dolgozik, így érthető, hogy a műszaki értelmiségnek mint társadalmi csoportnak a sajátosságait gyakran tárgyalják a szovjet nyilvánosság előtt. Az idevonatkozó kutatások azonban többnyire általános közgazdasági és filozófiai jellegűek. E téma speciálisan szociológiai, monográfikus jellegű feldolgozására most került sor első ízben. Az 1965-70 között Leningrádban végzett empirikus adatgyűjtésre épülő tanulmány négy kérdéscsoportot tárgyal:

1. Elsősorban átfogó társadalomstatisztikai adatokat elemezve leírja a mérnöki állomány struktúrájának és munkajellegének változását, mely a tudományos-technikai forradalom hatására következett be. Vizsgálja a mérnökök helyét a társadalmi struktúrában, a mérnöki munka jellegének státusmeghatározó szerepét, va-

lamint a mérnöki állomány belső szakmai struktúrájában tapasztalható változások tendenciáit.

2. Foglalkozik a felsőfokú műszaki képzés tervezésének, színvonalának problémáival, a mérnöki tanulmányok választásának motivumai-
val, valamint a végzett mérnökök szakmai orientációjával.

3. A fiatal mérnökök szakmai és munkahelyi adaptációját mint szociális problémát elemzi, s vizsgálja munkájuk jellegét, kezdeti tudományos-technikai aktivitásukat, munkához való viszonyukat, s az ezeket meghatározó tényezőket feltáró empirikus adatokra építve.

4. Végül a szakmai pályafutás, a szakmai tervek, s a fluktuáció kérdései szerepelnek ugyancsak gazdag empirikus vizsgálati anyag birtokában.

Hatezer leningrádi mérnököt, köztük 250 vezető beosztásút kérdeztek meg üzemekben, tervező- és kutatóintézetekben. Ezek munkahely és beosztás szerinti megoszlása a következő volt:

Üzemi és vállalati vezetők és helyettesek	4,5%
Csoportvezetők	10,8%
Művezetők, részlegvezetők	6,4%

Üzemi technológusok,	
mechanikusok, elektrikusok	4,0 ⁰ / ₀
A vállalatvezetés technikai és	
más részlegeinek mérnökei	10,4 ⁰ / ₀
Konstruktőrök és	
tervezőmérnökök	20,0 ⁰ / ₀
Kutatómérnökök, tudományos	
munkatársak	26,9 ⁰ / ₀
Más beosztású mérnökök	3,0 ⁰ / ₀

A fenti megoszlás megfelel a leningrádi mérnöktársadalom hozzávetőleges számításával becsült tényleges megoszlásának. A megkérdezettek nem és az elvégzett egyetem szerinti megoszlása ugyancsak nagyjából megfelel a leningrádi átlagnak. Miután a vizsgálat fókuszában a fiatal mérnökök problémái álltak, a megkérdezettek 86 százaléka 35 év alatti.

A szocialista társadalom struktúrájának elméletében az *értelmiség-fogalom* a legkevésbé kidolgozott. A szellemi dolgozók kategóriája igen különböző csoportokat foglal magába. 1969 elején a Szovjetunió 30 millió szellemi dolgozójából 6 millió volt a felsőfokú végzettségű specialista (közülük 206 ezernek volt tudományos fokozata). 8,9 millió a speciális középfokú szakképzettséggel rendelkező és 15 millió irodai, kereskedelmi és egyéb dolgozó, akiknek nem volt speciális közep- vagy felsőfokú szakképzettségük.

A tanulmány az értelmiség fogalmát értékfogalomként próbálja körülírni, az értelmiséget nem tartja szigorúan funkcionális csoportnak, szűkebbnek tekinti, mint a „specialisták” kategóriáját. A társadalmi rétegződés kritériumának kérdésében az az álláspontja, hogy a szocialista társadalomban elfoglalt hely legfontosabb mutatóivá a munka jellege, a foglalkozás és a beosztás válnak.

A mérnökök társadalomban elfog-

lalt helyének elemzésében alkalmazható egy materialisztikusan értelmezett szerepelmélet. Ebben az összefüggésben használhatók a szerep, az elvárás, a norma és az értékorientáció fogalmai. Lehet beszélni vertikális mobilitásról is, hiszen például a specialisták mobilitási esélyei jobbak, mint a felsőfokú képzettséggel nem rendelkezőké.

1966-os adatok szerint a szovjet népgazdaság termelő ágazataiban 1,5 millió felsőfokú és 3,8 millió középfokú végzettségű szakember dolgozott, s ezek 65 százaléka mérnök, illetve technikus volt. A nem termelő ágazatokban a felsőfokú végzettségű szakemberek száma 3,5 millió, a középfokúaké 3,7 millió. Itt viszont a mérnökök és technikusok aránya alacsonyabb: 21, illetve 17 százalék.

A részletes adatokból kiderül, hogy a nem termelő szférában a mérnökök és technikusok jelentős koncentrációját a tudományos és tudományos szolgáltatási intézményekben találjuk (itt a felső- és középfokú végzettségűek 67, illetve 84 százalékát teszik ki).

A mérnök-technikus réteg létszáma a szovjet iparban sokkal gyorsabban növekszik, mint a munkásoké. Az 1950-es létszámot 100-nak véve a munkáslétszám 187-re, a mérnök-technikusi létszám 241-re nőtt 1966-ig. A növekedés különbsége az egyébként is igen dinamikus építőanyagiparban a legnagyobb (a munkáslétszám 100-ról 230 százalékra, a mérnök-technikusi létszám 100-ról 415 százalékra nőtt).

A mérnök-technikus dolgozók aránya egyébként az energiatermelésben a legmagasabb és a könnyűiparban a legalacsonyabb: az összlétszám 17,2, illetve 5,4 százaléka.

Figyelemre méltóak azok a sta-

tisztikai adatok, amelyek az általában kedvezőtlennek minősített mérnök-technikus arányt (az egész nép-gazdaságban 1 : 1,75) iparágankénti bontásban mutatják be. Erdemes ezekből idéznünk néhányat:

kohászat	1 : 1,17
energetika	1 : 2,52
gép-, műszer- és híradástechn. ipar	1 : 1,52
vegyipar	1 : 1,16
élelmiszeripar	1 : 2,62
közszükségleti cikk termelés	1 : 3,66
építőipar	1 : 1,74
közlekedés	1 : 2,88

Ezeket az arányokat elsősorban az ágazat sajátosságai határozzák meg, s nyilvánvaló, hogy ágazatonként különböző az optimum is.

A technikai munkamegosztás elmélyülése, a mérnök-technikus állomány létszámnövekedése együtt jár a felsőfokú és a középfokú szakképzés gyors növekedésével. 1966-70 között 48 új felsőfokú tanintézet nyílt a Szovjetunióban, ebből 8 általános egyetemi, 15 pedig műszaki jellegű. A növekedést részletes statisztikák illusztrálják a felső- és középfokú szaktanintézményekben végzettek számának alakulásáról 1946 és 1968 között, a felső- és középfokú végzettségűek közötti ágazatonkénti arány változásáról, valamint az intézményekbe felvettek számának 1958 és 1968 közötti alakulásáról.

Néhány figyelemre méltó adat ezekből:

A felsőfokú tanintézményekbe felvettek száma (esti és levelező tagozatosokkal együtt) 1958-ban 460 ezer, 1968-ban 890 ezer volt. Míg az összes végzettek közül az ipari szakmákra képesítettek aránya 1946-50-

ben 27 százalék volt, addig 1966-68-ban 44 százalék.

A mérnöki pálya választásának indítékait kérdőíves felmérésekben vizsgálták. A felvételek módszerei többször változtak, így a feltárt összefüggések nem szerveződtek egységes képpé. Mégis szembevetendő, hogy a motívumok megoszlása különbözők a végzés éve szerint, mégpedig annak megfelelően, hogy milyen egyetemre járt a kérdezett. Kimutatható a motivációs kérdés alapján az is, hogy a munkás származásúak között nagyobb arányban vannak a szakmai érdeklődésből jelentkezettek, míg az értelmiségi származásúak között gyakoribb a „felsőfokú végzettséget szerettem volna szerezni” motívum. A különböző módszerű motívumfelmérésekből kitűnt, hogy a leggyakrabban előforduló motívumok a „felsőfokú végzettséget kívánt szerezni”, valamint „az adott szakma iránti érdeklődés”. A kimondottan negatív motívumok — „nem volt túl nagy verseny”, „véletlenül választott így” — előfordulása jóval ritkább. A tudományos dolgozóknál és a frissebben végzetteknél a szakma iránti vagy a technika iránti érdeklődés volt a vezető motívum a pályaválasztásban.

Igen bonyolult probléma a tudományos-technikai felkészítés minőségének kérdése, mivel a mérnökök, s különösen a kutatómérnökök munkája minőségének mérésére szolgáló kritériumok kidolgozatlanok. A következő táblázat az oktatásról alkotott szubjektív vélemények oldaláról közelíti meg elsősorban a kérdést. Azt mutatja: milyen mértékben járult hozzá az egyetem — a megkérdezettek véleménye szerint — az egyes mérnöki kvalitások kialakításához.

Milyen mértékben járult hozzá Önnél az egyetemi oktató-nevelő munka az alábbi tulajdonságok kialakításához?
(A válaszok megoszlása százalékban!)

Mérnöki tulajdonságok	Határozottan előmozdította	Többé-kevésbé előmozdította	Nemigen mozdította elő	Egyáltalán nem mozdította elő	Nem tudom	Hatékonytáji együttható
Az ipar megfelelő ágazatában kialakult legújabb technika és technológia ismerete	30,8	36,8	16,8	9,3	6,3	0,122
A termelés gazdaságtanának ismerete	17,1	33,7	22,4	18,9	7,9	0,018
A termelés és munkaszervezés ismerete	17,4	31,9	22,8	20,5	7,4	0,160
A technikai kérdések önálló megoldásához való hozzáértés	21,1	30,3	19,6	18,6	10,4	0,146
A tudományos kutatómunkához szükséges jártasságok kialakítása	19,0	26,6	21,6	22,0	10,8	0,006
A tudományos irodalom és kézikönyvek használatában való jártasság	60,4	28,3	5,8	3,7	1,8	0,705
Szervezői készségek és jártasságok	2,9	14,4	22,6	40,3	19,8	-0,430
Érdeklődés kialakítása a munkahelyi eszmei nevelőmunka iránt s az abban való jártasság	6,5	11,4	19,1	47,2	15,8	-0,485
Célratorés és kitartás	25,8	27,2	11,4	15,1	20,5	0,231

Az oktatás hiányosságainak és problémáinak a válaszolók véleménye alapján való részletes elemzése arra enged következtetni, hogy specializálni kellene a mérnökképzést, nemcsak szakágazat szerint, hanem kutató, konstruktőr, szervező stb. profilok szerint is. Nem elhanyagolható szempont ugyanakkor az sem, hogy az emberekkel való foglalkozás tudománya úgyszólván teljesen hiányzik a műszaki egyetem tantervéből. A fiatal mérnökök és a vezető beosztásúak véleménye az oktatás hiányosságaival kapcsolatban nagyrészt megegyezik.

A végzés utáni munkahelyválasztás, a szűkebb szakmai orientáció tekintetében a fiatal mérnökök számára a legvonzóbb, legnagyobb presztizsű munka a tudományos kutatás.

A megkérdezettek 54 százaléka kutató vagy oktató (ebből csak 3—4 százalék oktató), 21 százalék konstruktőr, 9 százalék technológus, mechanikus, energetikus, 3 százalék pedig művezető szeretett volna lenni, 13 százalékuk nem volt határozott elképzelése.

A részletes adatokból kiderül, hogy a nők nagyobb százalékanak nem voltak még a végzés előtt határozott elképzelései és kevesebben akartak közülük közvetlenül a termelésbe menni. Az is látható, hogy a legfiatalabb generáció törekszik leginkább a kutatóintézetek felé és sokkal nagyobb arányban a nappali tagozatokon végeztek, mint az esti vagy levelező diplomások.

A felmérések tapasztalatai szerint a fiatal mérnökök szakmai identifikációja magas színvonalú. *Munkahelyi szakmai adaptációjukban* a legtöbb problémát az emberek irányításával kapcsolatos feladatok okozzák, amelyekre a fiatal mérnökök a legkevésbé felkészültek. Az egyik kérdőívben feltették a következő kérdést: „Ígényli-e az Ön munkája azokat az elméleti ismereteket, amelyeket az egyetemen szerzett?” A válaszok:

nagymértékben	47,2 ⁰ / ₀
jelentéktelen mértékben	39,5 ⁰ / ₀
nem	13,3 ⁰ / ₀

A vizsgálatba bevont személyek egy részét *munkaidőmérlegek* készítésére kérték. Ezek 48 százaléka véli úgy, hogy munkás és kisegítő funkciókat is kell ellátnia, 35 százaléka pedig az ilyen tevékenységeknek napi 2—6 órát szentel. A leginkább elégedetlenek ilyen szempontból a közvetlen termelésirányításban dolgozó mérnökök.

A termelésben dolgozók 40—60

százalék arányban használják, illetve nem használják az egyetemen tanultakat, míg a konstruktőröknél, kutatóknál ez az arány fordított.

A mérnökök *technikai aktivitásának* fontos mutatója az újítási tevékenység. E szempontból a vizsgált sokaság a következő arányban osztható négy kategóriába:

— Nem aktívák	65 ⁰ / ₀
— Többé-kevésbé aktívák (1—3 újítás vagy találmány)	22 ⁰ / ₀
— Jelentősen aktívák (4—9 újítás vagy találmány)	10 ⁰ / ₀
— Rendkívül aktívák (10 vagy több újítás vagy találmány)	3 ⁰ / ₀

Az *önképzés, a szaktudás-növelés* formáinak gyakorisága a megkérdezettek körében a következő:

— alkalomszerű szakirodalom olvasás	35,9 ⁰ / ₀
— rendszeres szakirodalom olvasás	22,7 ⁰ / ₀
— önálló téma kutatása	13,9 ⁰ / ₀
— szakmai továbbképző	10,7 ⁰ / ₀
— aspirantúra	7,6 ⁰ / ₀
— konferenciákon való részvétel	4,7 ⁰ / ₀
— semmilyen formában nem foglalkozik ezzel	4,0 ⁰ / ₀

A munkaidőmérlegekből kitűnik az egyes kategóriák szakirodalom-olvasásra fordított havi átlagos ideje (az átlag természetesen eltünteteti a szélsőségeket, hiszen van, aki havi 5 óránál kevesebbet, s van, aki 50 óránál is többet olvas):

Mérnök-kutatók, tudományos munkatársak	— 21,7 óra
Részlegek, labor, irodák csoportvezetői	— 19,5 óra
Egyéb beosztásúak	— 17,5 óra
Termelési és üzemvezetők, s helyetteseik	— 16,8 óra
Technikai vagy más részlegek mérnökei	— 15,2 óra
Főművezetők, művezetők, részlegvezetők	— 13,9 óra
Üzemi technológusok, elektrikusok, mechanikusok	— 12,1 óra
Konstruktőrök, tervezők	— 11,9 óra

A munkával való elégedettség mérésére különböző kérdéseket tettek fel az egymást követő felmérések során. A leggyakrabban alkalmazott skála, melyhez megfelelő számértékeket rendeltek, a következő volt:

munkámmal teljesen elégedett vagyok	+ 1
inkább elégedett vagyok, mint elégedetlen	+ 0,5
a munka számomra közömbös	0
inkább elégedetlen vagyok, mint elégedett	- 0,5
munkámmal teljesen elégedetlen vagyok	- 1
nem tudok válaszolni	

A fenti értékekkel számolva az összes megkérdezett átlagos elégedettségi indexe 0,245, az egyes ágazatoké pedig a következő:

gép- és műszeripar	0,177
textil- és könnyűipar	0,190
vegyipar	0,254
kutató- és tervezőintézetek	0,303

Az elégedettség vizsgálatával összefüggésben figyelemre méltó, milyen gyakorisággal fordulnak elő a szubjektív megítélésben az egyes, elégedettséget vagy elégedetlenséget okozó tényezők. Ezt szemlélteti az alábbi két kérdésre adott válaszok megoszlása.

Mi tetszik Önnek a munkájában? Mi nem tetszik Önnek a munkájában?

A válaszok megoszlása

(összesen 2406, illetve 2512 válaszoló)

Tényezők	Pozitív válaszok	Negatív válaszok	absz. szám	%
A mérnöki munka az egyik legfontosabb tevékenység	598	24,8	—	—
A munkám nem felel meg a képzettségemnek	—	—	444	17,7
Maga a szakma	1313	54,5	101	4,2
Az alkotójelleg mértéke (szüntelen alkotás v. egyhangúság)	768	31,9	553	22,0
A tudományos-technikai fejlődés feltételei	957	39,7	507	20,2
A termelés technikai ellátottságának színvonala	133	5,5	594	23,6
A mérnöki munka szervezettsége	115	4,8	1033	41,1
A kutatómunka feltételei	599	24,8	623	24,8
A szervezői képességek fejlesztésére adott lehetőségek	450	18,7	—	—
Az iniciatívát gátló nem kellő önállóság	—	—	443	11,6
A beosztásban való előrejutás perspektívái	228	9,4	657	6,2
Fizetés	248	10,3	1234	49,1
A vezetéshez fűződő viszony	338	14,0	145	5,8
Egyéb tényezők	112	4,7	191	7,6

Az a tény, hogy egy átlagos mérnök fizetése alig magasabb a hozzá beosztott munkásénál, nem hat ösztönzően a mérnökök tevékenységére, s ez tükröződik a fizetéssel való elégedetlenségben. Rámutatnak a szerzők ugyanakkor arra is, hogy az egyes mérnök-kategóriák fizetése kevéssé differenciált. Viszont azt is megállapítják, hogy az utóbbi években, a gazdasági reform pozitív hatásaként, a mérnökök jövedelme észrevehetően növekszik.

Az, hogy a mérnökök mennyire találják érdekesnek munkájukat, nagymértékben korrelál azzal, hogy mennyire hasznosítják a tanult elméleti ismereteket, továbbá azzal, hogy mióta dolgoznak. Így a legrövidebb ideje dolgozók között van a legtöbb olyan mérnök, aki munkáját érdektelennek találja. Az adaptáció fontos tényezője az a segítség, amit a kezdő mérnöknek munkatársai, felettesei nyújtanak.

Arra a kérdésre, hogy „Ki segített Önnek az egyetem elvégzése után kötelezettségei ellátásában?”, a következő válaszokat adták:

a közvetlen felettes	35,5 ⁰ / ₀
egy tapasztalt szakember	17,7 ⁰ / ₀
közvetlen munkatársak	47,3 ⁰ / ₀
senki	22,2 ⁰ / ₀
nem volt rá szüksége	9,6 ⁰ / ₀

Az iparvállalatoknál, valamint a kutató és tervező intézményekben foglalkoztatott fiatal mérnökök társadalmi származás szerinti megoszlása százalékban

Az apa szerint Az anya szerint

Munkás	24,7	28,4
Kolhoztag	4,2	5,6
Diplomás szakember	35,4	20,0
Középfokú végzettségű szakember	10,0	17,4
Diplomás kolhoz-szakember	1,5	0,5
Középfokú végzettségű kolhoz-szakember	2,2	0,7
Adminisztratív gazdasági dolgozó	7,2	3,3
Irodai vagy kereskedelmi dolgozó	3,8	10,3
Egyéb	11,0	13,8

A mérnökök szakmai pályafutásának problémái témakörében a mobilitás olyan aspektusaira derül fény, mint a szakmai státusz változása, a vállalatok és ágazatok közötti vándorlás, s ennek prognózisa, a műszaki egyetemek végzettjeinek szakmai orientációja, valamint a mérnökök társadalmi származása.

A társadalmi származás vonatkozásában megállapítható, hogy a szovjet mérnök-értelmiség igen széles társadalmi háttérrel rendelkezik, — lásd a lap alján közölt táblázatot — a technikusok legjelentősebb csoportja (50 százalék) pedig munkásszármazású.

A pályakezdés vonatkozásában kitűnik, hogy egyre csökkenő mértékben mennek a kezdő fiatal mérnökök közvetlenül a termelésbe. A megkérdezettek háromnegyed részének nincs közvetlen termelési tapasztalata. Azok, akik kutatóként kezdik, meg is maradnak kutatónak, s más területekről is sokan törekszenek kutatói pályára. A konstruktőrök, tervezők ugyancsak megmaradni igyekeznek saját területükön. A művezetők és technológusok jelentős része viszont más jellegű munkára megy át.

A munkahelyi stabilitás tekintében is jelentősen különböznek az egyes mérnök-kategóriák. Anonim kérdőívek segítségével a mérnökök potenciális mobilitását próbálták mérni. A határozott kötődést (+1)-

gyel, a nem minden áron való kötődést (+0,5)-tel, a határozott távozási szándékot pedig (-1)-gyel számolva, a következő stabilitási indexek alakulnak ki az egyes mérnök-kategóriáknál:

— főművezető, művezető, részlegvezető	— 0,276
— üzemi technológus, elektrikus, mechanikus	— 0,225
— termelési és üzemi vezető vagy helyettese	0,470
— műszaki és más részlegek mérnöke	0,005
— konstruktőr, tervezőmérnök	0,271
— tudományos munkatárs, mérnök-kutató	0,449
— osztály, iroda, laboratórium csoportvezetője	0,550
— egyéb	0,159

A távozni kívánó fiatal mérnökök szakmai orientációjának iránya a következőképpen alakul:

A szakmai tervek A munkahelyet
struktúrája változtatni
kívánók $\frac{0}{10}$ -ában

Kutatómunkára	35,3
Konstruktóri, tervezői munkára	12,9
Jelenlegihez hasonlóra, más vállalatnál	12,0
Osztályról üzembe	6,8
Felelősebb szervezői munkára	5,9
Bármely mérnöki munkára több fizetéssel	22,2
Üzemből osztályra	4,7

A munkahely-változtatási szándék okait a következő kérdésre adott válaszok mutatják:

Miért akar Ön munkát változtatni

Képzettségéhez képest nem megfelelő a munka	9
Elégedetlen a szakmájával	5

Elégedetlen a munkaszervezéssel	11
Egyhangúnak találja a munkát	13
Hiányoznak a technikai fejlődés feltételei	11
Nincs elég tere az önállóságnak	7
Hiányoznak a kutatómunka feltételei	11
Rossz a vezetéshez való viszonya	2
Elégedetlen a lakáskörülményeivel	8
Egyéb tényezők	25

A munkahelyváltoztatási szándék és a munkával való elégedetlenség között egyenes összefüggés állapítható meg.

A tárgyalt problémák egy része, mint látjuk, igen ismerős a magyar olvasó számára is a hazai tapasztalatból. Bizonyos magyar vizsgálati eredmények, akár konkrét válaszmegoszlások is, kifejezetten összecsengenek az ismerttetett munka egyes eredményeivel.

Földvári Tamás

A nyugatnémet munkásosztály struktúraváltozásai*

Folyóiratunk 1971/2. számában közreadtunk egy összefoglalást, amely az utóbbi évtizedben az angol munkásosztályban végbement változásokkal foglalkozott. Az alábbiakban a nyugatnémet munkásosztály folyamatban levő hasonló változásait vizsgáló tanulmány rövid összefoglalóját közöljük. Célunk az, hogy informáljuk olvasóinkat: milyen elméleti és ehhez kapcsolódó politikai kérdések vannak napirenden a vezető tőkésországokban a munkásosztály struktúrájával, a tudományos-technikai forradalommal kapcsolatban.

A cikket szerzője, H. Jung a *Das Argument* című folyóirat 1970 decemberi számában „Az osztálystruktúra és osztálytudat — Munkásosztály a késői kapitalizmus időszakában” címmel indított vitában publikálta.** A tanulmány ismertetését adatgazdagsága és elméleti szín-

vonala miatt tartjuk indokoltnak. A cikk eredeti szerkezetéhez, a szerző gondolatmenetéhez ragaszkodva ismertetjük elméleti kiindulópontját, illetve a vitában elfoglalt álláspontját.

A tanulmányban a szerző a nyugatnémet munkásosztály struktúrájában végbement változásokra alapozva a munkásosztály fogalmának új tartalmi jegyeit akarja meghatározni. Abból indul ki, hogy a „kereső népeesség” társadalmi szerkezetéből az össznépeesség társadalmi szerkezete is meghatározható. Tehát a keresőképes foglalkoztatottak statisztikai adatai alapján kívánja elemezni a nyugatnémet munkásosztály szerkezeti változásait.

Az NSZK-ban és Nyugat-Berlinben 1969 áprilisában 26 millió 640 ezer volt a foglalkoztatott keresőképes személyek száma. Ha a katonai szolgálatot teljesítőket nem

* H. Jung: Zur Diskussion um den Inhalt des Begriffs „Arbeiterklasse” und zu Strukturveränderungen in der westdeutschen Arbeiterklasse (A „munkásosztály” fogalmának tartalmáról szóló vitához és a nyugatnémet munkásosztályban végbemenő struktúraváltozásokhoz) című cikkét ismer-teti Pál László.

** A „Das Argument” a 12. évfolyámban járó, Nyugat-Berlinben megjelenő elméleti lap. (Alcíme: „Zeitschrift für Philosophie und Sozialwissenschaften”.) A lap közel áll a NKP-hoz s többnyire marxisták és baloldali szociáldemokraták publikálnak benne.

számítjuk, akkor 26 millió 150 ezer. Közülük 21 millió 360 ezren (81,6⁰/₀) kizárólag vagy csaknem kizárólag abból éltek, hogy munkaerejüket tőkéseknek, tőkés csoportoknak vagy a tőkés államnak adták el. Mint munkások (12 millió 403 ezer), mint alkalmazottak (7 millió 540 ezer) vagy mint hivatalnokok (1 millió 412 ezer) kötött foglalkozásúak vol-

tak, akik sem munkájuk eredménye fölött nem rendelkeztek, sem azoknak a körülményeknek az alakulásába nem szólhattak bele, amelyek között munkájukat végezték. (A szerző tehát a bérmunkások kategóriájába sorolja a munkásokat, az alkalmazottakat és a tisztviselőket. A következőkben ennek megfelelően használjuk e fogalmat.)

1. táblázat

A bérmunkások és egyes csoportjaik részaránya a kereső népességben belül az NSZK-ban és Nyugat-Berlinben

Év	Kereső népesség (1000 fő)	Bérmunkás	Munkás	Alkalmazott	Tisztviselő
		(a kereső népesség % ⁰ / ₀ -ában)			
1925 ^a	32 329	66,2	50,2	11,7	4,3
1950	22 074	70,9	50,9	16,0	4,0
1961	26 527	77,7	48,5	24,5	4,7
1965 ^b	26 630	80,0	48,6	26,3	5,1
1968 ^b	25 870	80,9	47,3	28,2	5,4
1969 ^b	26 153	81,6	47,4	28,8	5,4

a A Német Birodalom adatai

b Az áprilisi, illetve májusi mikrocenzus eredményei.

H. Jung statisztikai adatokkal bizonyítja azt a tényt, hogy a bérmunka összvolumene a kapitalizmus fejlődésével növekszik. „A Német Birodalomban a munkások, alkalmazottak és hivatalnokok részaránya 1882-ben az összes foglalkoztatottak 63,5⁰/₀-át és 1925-ben 66,2⁰/₀-át, a Szövetségi Köztársaságban 1950-ben 70,9⁰/₀-át, 1969-ben 81,6⁰/₀-át tette ki.”¹

A fenti táblázatot megvizsgálva kitűnik, hogy a növekvő arányú bérmunkásságon belül az alkalmazottak aránya rohamosan, a tisztviselőké jóval lassabban ugyan, de állandóan növekszik. Egyébként ez utóbbi jelenségre alapozva hirdetik a polgári ideológusok a munkásosztály csökkenő jelentőségét, s ebből

következően vitatják és tagadják a kapitalizmus osztályjellegét — mutat rá a szerző.

A marxi osztályfogalomról és a munkásosztály fogalmának tartalmáról H. Jung szerint két szempontból folyik a vita: egyrészt, hogy a kapitalizmus antagonizmusát vitató polgári nézetekkel szemben a marxisták kimutassák a jelenkori kapitalizmus osztálystruktúrájának antagonisztikus jellegét. Másrészt, hogy meghatározzák azokat a társadalmi erőket, melyek a jelenlegi kapitalista társadalomban objektív helyzetük révén bázisai lehetnek a gyökeres társadalmi változásoknak. Az persze nyilvánvaló, hogy az elmentétes érdeklő osztályok, s a közöttük folyó harc pusztá elismerése az NSZK uralkodó osztályára nem kis veszélyt rejt magában: a bérmunkások növekvő s ezzel együtt a

tulajdonosok csökkenő arányának — azaz a társadalom polarizálódásának — az elismerése mindenképpen annak elismerését is jelentené, hogy osztályuralmának a bázisa csökken. Ezt az uralkodó osztály csak azzal tudja ellensúlyozni, hogy egyfelől a bérmunkáscsoportokban alakít ki bázist, másfelől, hogy fokozottabban törekszik leplezni saját termelőeszköz-tulajdonosi mivoltát. Ugyanakkor a marxista társadalomtudomány feladatának tekinti a tudományos-technikai forradalom, a társadalom strukturális változásai következtében növekvő bérmunkáscsoportok társadalmi helyének, jelentőségének objektív meghatározását (pl. a mérnöki-technikusi rétegek helyzetét vagy ezek viszonyát a tradicionális munkássághoz, az értelmiség alsóbb rétegének proletarizálódását és politikai aktivizálódását stb.).

A munkásosztályban végbemenő szerkezeti változásokról — már a 60-as évek elejétől — folyó viták egyre intenzívebbé válnak. E viták egyik alapkérdését a tanulmány így körvonalazza: „... vajon a bérmunkásstátus az adott egyént a munkásosztály tagjává teszi-e, s mennyiben teszi azzá, milyen kritériumok határozzák ezt meg (a termelőeszközöktől való megfosztottság, a munkaerő kényszerű eladása, a kizsákmányoltság, a termelőmunka, részvétel az értéktöbblet-termelésben, a tőke értékesülési folyamatában betöltött funkció stb.)?” Alapkérdés továbbá, hogy miképpen lehet és kell megítélni a termelésben közvetlenül részt nem vevő munkások csoportjait, beleértve az értelmiséget is. E vitákban minden esetben arról van szó, hogy a résztvevők szűkebb vagy tágabb értelemben fogják-e fel a munkásosztályhoz tartozó csoportokat, illetve

hogyan definiálják a munkásosztály magvát alkotó csoportokat, rétegeket. Hogy ezt a magot az anyagi termelésben résztvevők alkotják, azt általában nem vitatják, de a társadalmi-gazdasági struktúrában az értelmiséghez hasonló pozíciójú rétegek megítélése már korántsem ilyen egyértelmű, s ugyanígy nem egyértelmű az anyagi termelésben részt nem vevő bérmunkások és az újratermelés egyéb területein (kereskedelem, állami és magánszektorú szolgáltató ipar) dolgozók pozíciója sem. Az ide vonatkozó álláspontok részletes felsorolása helyett H. Jung indokoltabbnak tartja a teoretikus elemzést.

ELMÉLETI TÁMPONTOK

A szerző abból indul ki, hogy a marxista társadalomtudomány egyik legkiemelkedőbb teljesítménye: bebizonyította, hogy az uralkodó-kizsákmányoló osztályok az elnyomott osztályok többletmunkájának kisajátításából egzisztálnak, s uralkodnak a termelő osztályok felett. Az elsajátításnak a kapitalizmusban sajátos formája a tőkés-bérmunkás viszony; klasszikus folyamatainak ismeretes elemzését a marxista életmű tartalmazza. Ennek lényege az, hogy a bérmunka minden esetben magában foglalja a megfizetetlen többletmunkát, annak elsajátítását s így a tulajdonképpeni kizsákmányolást.

Az ide vonatkozó elemzésekből az NSZK munkásosztálya strukturális változásainak megvilágításához Jung kiindulópontként *a termelő és nem-termelő munka kérdését emeli ki*. Marx két szempontból vizsgálta ezt a kérdést.

1. Mi a termelő munka a tőke értékesítése szempontjából, a befektetés jellegétől függetlenül? (Ez a

bérmunka és a tőke általános viszonyát érinti.)

2. Mi a termelő munka az ösztöke reprodukciója szempontjából, beleértve azt, hogy mely munkafolyamatokban végeznek termelő munkát? (Ennek megvilágítása a munkaszórtály belső szerkezetének megismeréséhez ad kiindulópontot.)

A „Tőké”-ben Marx kifejti, hogy „... csak az a bérmunka termelő, amely tőkét termel”², és a „termelő munkások közé tartozik természetesen mindenki, aki az áru termelésében ilyen vagy olyan módon közreműködik, a voltaképpeni kétkezi munkástól az igazgatóig, mérnökig”.³ Marx másutt kiemeli, hogy „e személyek mindegyikének viszonya a bérmunkásnak a tőkéhez való viszonya, és ebben a kiváló értelemben a *termelő munkás viszonya*”.⁴ Ez mind a szellemi, mind a fizikai munkára egyaránt vonatkozik, és független a munkatárgy közvetlen megmunkálására irányuló egyes munkatevékenységektől, azaz a közvetlen termelésben való részvétel különbségeitől. A munkások egyes csoportjai Marx szerint — a kétkezi munkásoktól a munkafolyamat irányítóig — „csak egy részét képezik az öszsmunkásságnak”.⁵ Jung mindebből azt a konzekvenciát vonja le, hogy napjaink korszerű üzeme felől közelítve tehát termelő munkát végzőknek kell tekinteni a fizikai munkásokat (segéd- és betanított munkások), a szakmunkásokat, a termelés irányítóit, a mérnököket, a technikusokat és a termelésben dolgozó tudományos kutató- és technikai személyzetet is. Más megfogalmazásban: a termelő munka tehát testi vagy szellemi munkaerő, amely termék előállítására irányul, s amely tőkés viszonyok között különböző fokon és formában

az értéktöbblet termeléséhez járul hozzá.

A bérmunka természetének elemzéséhez H. Jung felhasználja a *tőkés viszonyok között folyó termelő munka kettős jellegének ismert marxi elemzését is*. Eszerint a munka egyfelől a termelőfolyamatban munkaerőt kifejtő, s egyben értéktöbbletet termelő munkás által elhasznált munka a tőke értékesítése céljából. Másfelől ez a munkafolyamat használati értéket, terméket és árut hoz létre, s a munka e termékekben használati, illetve csereértékként tárgyasul. Tehát a kettős jellegű tőkés termelési folyamat (munka- és értékesítési folyamat) a termelő munka kettős meghatározottságában fejeződik ki. Mivel azonban a termelés a kapitalizmusban csak a tőkeértékesülés alapjául szolgál, a termelő munkát elsősorban a tőkeértékesülés szempontja határozza meg, s így a „termelő munka” fogalma a munkaerőáru-piac eladójának és vevőjének a viszonyát foglalja magába. A marxi gondolatmenetet követve körvonalazható a tőkés termelési viszonyok közötti bérmunka lényege, s e bérmunka sajátos meghatározottsága. T. i. a bérmunka tőkévé való átváltozása két olyan mozzanatot foglal magában, amely az egyes bérmunkáscsoportok meghatározása szempontjából is jelentős. Először: a munkaerő megvásárlása a többletmunka elsajátításának feltétele. De nem hármilyen munkaerő értékesítése hoz létre valóságos értéktöbbletet, azaz „minden termelő munkás bérmunkás, de nem minden bérmunkás termelő munkás”⁶, hanem csak a termelésben értékesített munkaerő hoz létre értéktöbbletet, s változtatja a bérmunkát tőkévé. Így a munkást csak a munka és a tőke cseréje teszi termelő bérmun-

kássá. E viszony általánossá válásával az összmunkaerő az állandó körforgásszerű tőkeértékesülési folyamat részévé válik. Ennek eredményeképpen a tőke előbb-utóbb az *újratermelés valamennyi területére behatol*, melynek következtében a szolgáltatásban dolgozók is bérmunkássá válnak, „jellegük szerint tehát megegyeznek a termelő munkásokkal.”⁷ E vonatkozásban a nem-termelő munka a termelésben alkalmazott bérmunkától annyiban különbözik, hogy nem tőkére, hanem jövedelemre cserélődik ki, amit az értéktöbbletből fizetnek ki.

Marx elemzései tehát kiterjedtek a szorosabb értelemben vett árutermelésen kívüli — nem-termelő — bérmunkások szerepére is. Marx abban látta a különbséget, hogy „ezeknek az alkalmazottaknak a meg nem fizetett munkája értéktöbbletet ugyan nem hoz létre, de lehetővé teszi értéktöbblet elsajátítását, ami a tőke számára az eredményt tekintve ugyanaz, számára a meg nem fizetett munka a profit forrása”.⁸ Mindebből következik, hogy a tőke és a profit szempontjából mindenféle kapitalista bérmunka meg nem fizetett munka forrása, de csak az anyagi termelésben végzett bérmunkából származik értéktöbblet, profit. Azaz: a kizsákmányoltság közvetlenebb vagy közvetett módjának különbsége különbségeket eredményez az egyes bérmunkáscsoportok között is. E különbségek — az összmunkásságot tekintve — a munkamegosztás fokozódásával, az üzemen belüli funkciók differenciálódásával állandósulhatnak és tovább növekedhetnek. Az a felismerés, hogy a termelőfolyamat folytatódik a raktározásban, a csomagolásban, a szállításban, és hogy ezeket a munkafolyamatokat meghatározott bérmunkáscsoportok végzik,

továbbá, hogy ez utóbbi munkafolyamatokban pl. kisárutermelők is részt vesznek — a szerzőt abban az álláspontjában erősítik meg, hogy a munkásosztály meghatározása általában nem vezethető vissza a termelő és nem-termelő munka fogalmára: e kritériumok a társadalmi tagozódás feltáráshoz *szükségesek*, de *nem elégségesek*. Az egész munkásosztály tőke elleni harca szempontjából a termelő — elsősorban az ipari — munkásság kiemelkedő szerepe természetesen vitathatatlan, mert a munkásosztály magvát az értéktöbbletet elsődlegesen termelő ipari munkásság alkotja. Viszont az ipari proletariátus nem veheti fel a harcot a siker reményében, ha más, szintén bérből és fizetésből élő dolgozó rétegekkel nem építi ki szövetségét.

Ha a fenti elemzés után tüzetesebben meg akarjuk vizsgálni az osztályok jelenlegi konfrontációját a Német Szövetségi Köztársaságban, akkor — *H. Jung* szerint — elsősorban az egyik fő osztály: a munkásosztály, a proletariátus állapotát, konkrét szerkezetét, belső tagozódását kell szemügyre venni.

Már Engels is vázolta „A munkásosztály helyzete Angliában” című művében, hogy a proletariátus a termelési és újratermelési folyamatban elfoglalt helyzete és sajátos funkciója, valamint képzettségi szintje, jövedelmi színvonala, életmódja alapján tagolódik, s csak a termelőeszközöktől való megfosztottsága, munkaerejének kényszerű eladása és a „tőkeértékesülés folyamatának körülményeivel való ellenséges szemben állása” homogenizálja egységes társadalmi képződménnyé.

A szerző a munkásosztály határait a következőkben összegzi: „Az összes kialakított kritérium mérlegelése-

se és figyelembevételé után azt mondhatjuk, hogy a Szövetségi Köztársaságban munkásosztályon értjük mindazokat a személyeket és hozzátartozóikat, akik semmiféle termelőeszközzel nem rendelkeznek, akiknek jövedelmi forrása kizárólag vagy túlnyomórészt az, hogy bér és fizetés ellenében munkaerejüket áruba bocsátják, akiknek meg nem fizetett többletmunkáját az egyes tőkés, tőkés csoportok vagy az állam elsajátítja, s ezáltal közvetve vagy közvetlenül a tőkés számára a profit forrását jelentik, akik a munkamegosztásban a munka kvalifikációs szintje tekintetében az adott termelési területen mindig az alacsonyabb vagy közepes funkciókat gyakorolják, s akiknek átlépése a burzsoáziába releváns folyamatként teljesen elképzelhetetlen.”

A szerző ennek megfelelően a munkásosztályba sorolja mindazokat, akik a gazdasági élet, a társadalmi termelés legkülönbözőbb területein dolgoznak, azaz: az alsószintű és nagyjából a termelő és nem-termelő állami és magánszektor alkalmazottait és tisztségviselőit is. Ídeszámítja az állami és magánkézben levő szolgáltatás területén dolgozókat is, de az államhatalmi szervek — rendőrség, hadsereg, igazságszolgáltatás — alkalmazottait (bővebb magyarázatra nem szoruló sajátos helyzetük miatt) már nem. H. Jung szerint problematikusabb a magasabb munkakörben dolgozó alkalmazottak és tisztségviselők csoportjai helyének pontosabb meghatározása; a társadalmi struktúrán belüli pozíciójuk mind elméleti, mind empirikus vizsgálata még a jövő feladata.

A SZERKEZETI VÁLTOZÁSOK HAJTÓERŐI

A munkásosztály struktúrájában bekövetkezett változások összefüggnek az összmunkásságnak az egyes gazdasági területek és ágazatok közötti megoszlásával is. E változások, a termelő, nem-termelő munkák közötti megoszlásának alakulásával, s az arányok eltolódásai visszavezethetők a kapitalista termelőerők fejlődésére, a tudományos-technikai forradalom által a munkaerő iránt támasztott új követelményekre. A kapitalizmus gazdasági viszonyai, a tőkés áruterelés folyamata meghatározzák az új társadalmi munkamegosztást, a bér munkások munkájának képzettségi szintjét. Ugyanakkor e folyamatok az állammonopolista uralmi rendszerben — a monopóliumok és az állam hatalmának integrált mechanizmusán belül — mennek végbe. A tőkés állam egyre átfogóbban avatkozik be a termelés és a társadalmi élet irányításába, tevékenysége bővülésével együtt jár az állami foglalkoztatottak számának növekedése is. De jelentős szerepet vállal a tőkés állam a magántőke termékeinek értékesítésében és a munkaerőnek a növekvő követelményeknek megfelelő újratermelésében (képzés, egészségügy) is. Másrészt a növekvő társadalmi feszültségek és konfliktusok az állami bürokrácia és az elnyomó apparátus bővülését vonják maguk után, s a nemzetközi feszültség növekedése — a prosperáló hadiipar — is hatótényezője a foglalkoztatási szerkezet változásainak. Ilyenképpen a tudományos-technikai forradalom közvetlen kihatásait a munkaerő-piacra és kvalifikációs szerkezetének változásaira csak az egész tőkés társadalomra jellemző keretek között lehet értelmezni. A tár-

sadalom teljes bér munkás-népessége tehát — a szerző felfogásában ez szélesebb fogalom a munkásosztály hagyományos fogalmánál — a társadalmi viszonyoknak megfelelően strukturálódik.

Ez olyan alapvető jelenségekben mutatkozik meg, mint pl. a manuális és szellemi munka arányainak változása⁹, a fizikai és szellemi munka összefonódása, a magasan kvalifikált termelő munka megjelenése, bizonyos kiegyenlítődési tendenciák a munkásosztály egyes rétegeinek helyzetében, s mindezek következtében a tudományos-technikai káderréteg közeledése és beolvadása a munkásosztályba. E tendenciák természetesen ellentmondásos folyamatokra utalnak, hiszen pl. a növekvő kvalifikációs követelményekkel szemben csökkennek a régebbi szakmai készségek értékei, és ez a tradicionális munkáscsoportok munkaerejének értékcsökkenését jelenti, s ezzel egyes munkásrétegek létbizonytalansága növekszik. A szerző e változásokat nem illusztrálja, hanem statisztikai anyaggal támasztja alá. Ahol ez nem látszik teljesen kielégítőnek, ott csak a további társadalom statisztikai vizsgálatok szükségességét húzza alá.

A NYUGATNÉMET MUNKÁSOSZTÁLY SZERKEZETE ÉS SZERKEZETI VÁLTOZÁSAI

A bér munkás-lakosság növekedése és a főbb bér munkásrétegek közötti arányok változásai jól követhetők az 1. táblázatból. A táblázatban közöltek még néhány adattal ki kell egészíteni. A bér munka növekedése, az önállók létszámának csökkenése az utóbbi évtizedben nagymértékben felgyorsult. A keresőképes dol-

gozók létszáma 1950-től 4 millió fővel gyarapodott, s ez a létszámnövekedés csaknem teljesen a bér munkáscsoportokban jelentkezik. Egyidejűleg csökken az önálló, főleg a mezőgazdaságban dolgozó gazdálkodók aránya, s jelentős mértékben megnövekedett a női foglalkoztatottság is (bér munkásfeleségek!).

Mindez együtt a társadalmi polarizáció fokozódását is jelenti. A táblázatból jól látható az alkalmazottak és tisztségviselők csoportjának gyors abszolút és relatív növekedése, s ugyanakkor a munkások arányának állandó csökkenése. Mivel e tendenciák objektív faktorai (elsősorban a tudományos-technikai forradalom, az élesedő alapellentmondásokat közvetlenül kifejező forgalmi és piackutató részlegek kifejlődése, az állammonopolista szabályozás fokozódó kényszere) folyamatosan működnek, e tendenciák a jövőben továbbra is érvényesülni fognak. Összehasonlításképpen: az USA-ban az alkalmazottak létszáma már 1955-ben elérte a munkásokét, 1965-ben már 21%-kal meghaladta, a 70-es években 40%-kal lépi túl. Ez utóbbi szint a Német Szövetségi Köztársaságban kb. 1980-ra következhet be.

A társadalmi differenciálódást alátámasztó további figyelemre méltó adatok: egy 1969. évi mikrocenzus szerint havi 1200 DM-n felüli netto jövedelemmel rendelkezett a munkások 0,9%-a, az alkalmazottak 15%-a, a tisztségviselők 35,2%-a. Továbbá az állami alkalmazottak (hatóságoknál, postán, vasútnál dolgozók, tisztségviselők, állami kereskedelmi vállalatok dolgozói) 29,9%-a egyszerű, 54%-a közepes, 13,8%-a a közepesnél magasabb, 3%-a pedig magasabb beosztásban dolgozott.

A 2. tábla a bér munkások megoszlását mutatja az egyes gazdasági területek között.

*A bér munkások %-os megoszlása az egyes gazdasági területek között
(munkás, alkalmazott, tisztviselő)*

Év	Mezőgazdaság, erdészet, halászat	Termelőipar (Bányászat, ipar, kisipar, építőipar)	Kereskedelem, közlekedés	Egyéb gazdasági területek*	
1950	7,2	54,6	14,9	23,3	= 100
1960	2,6	56,4	17,0	24,0	= 100
1968	1,4	54,4	17,5	26,6	= 100

* Bankok, biztosítók, államapparátus, népoktatás, egészségügy, privat szolgáltatók stb.

A táblázat világosan kimutatja, hogy a mezőgazdaságban csökken a keresők, illetve a bér munkások aránya, a termelőiparban kb. állandó maradt, míg a kereskedelemben, a közlekedésben, a szolgáltatásban arányuk nőtt. Ha az agrárszektor is termelőszektornak számítjuk, akkor kiderül, hogy a termelőágazatokban dolgozók részaránya az összes keresőhöz képest 1950-től (61,8%) 1968-ig (55,8) jelentősen csökkent. (Az USA-ban 1965-ben már csak 41,5% volt.)

A mezőgazdaságban foglalkoztatottak száma előreláthatólag (1966-ban 2 millió 880 ezer) — a jelenlegi csökkenési ráta mellett — 1980-ra 1 millió 950 ezerre fog csökkenni. Nagy változások zajlanak le a termelőiparon belül is. A változások irányáról jól tanúskodnak a következő adatok. Az IG Metallnak az 1961 és 1966 közötti időszakra vonatkozó vizsgálata szerint az ipar nettó termelési volumene (42 iparágban) 25,4%-kal, az egy munkára jutó termelékenység 31,9, a foglalkoztatottság 0,8, az alkalmazotti foglalkoztatottság 17,7%-kal emelkedett, s ezzel szemben az ipari munkások foglalkoztatottsága 3,3%-kal csökkent. Ez utóbbinak, vala-

mint a munkások alkalmazottakká történő egyes iparágak közötti átrétegződésének oka — mint a közlelbbi vizsgálatok kimutatták — elsősorban a technikai haladásban jeölhető meg. Egy másik tendencia erősödésére, az ipari foglalkoztatottság koncentrációjára utal az, hogy míg 1951-ben az 1000-nél több embert foglalkoztató üzemekben dolgozott az ipari foglalkoztatottak 33,6%-a, addig 1961-ben már 40,9%-a!

A munkásosztály struktúrájának változásaival párhuzamosan erősödött a foglalkoztatottság általános növekedésének tendenciája. A szerző feltárja a számbeli növekedés forrásait, azt, hogy honnan rekrutálódtak az új munkábalépők: az ifjúság szokásos és természetes munkába állásán túl, az addig önállóan dolgozók munkavállalása (családtagjaikkal együtt); a nők fokozatos munkába állása (1955-ben 4,75 millió, 1966-ban 8 millió); a munkanélküliség felszámolása; kb. 5,6 millió munkaképes bevándorló; munkaerőcsábítás az NDK-ból, és a 60-as években más országok növekvő munkaerőkapacitása. A vendégmunkások aránya az NDK 1961 augusztusában hozott határvédelmi

intézkedéseit követően rohamosan nőni kezdett. 1959-ben: 0,8, 1961-ben 2,5, 1966-ban 6,1, 1968-ban 5,2%-ot ért el, s azóta ismét növekvő tendenciát mutat. A vendégmunkások (olaszok, görögök, jugoszlávok, törökök, spanyolok) nagy része az iparban és az építőiparban dolgozik, általában az alacsonyabb képzettséget igénylő munkahelyeken. (1968-ban mindössze 2 százalékuk dolgozott alkalmazotti munkakörben.) Közülük a nők 60%-a szakképzetlen, 35%-a betanított mun-

kát végez, a férfiak 43%-a szakképzetlen, 41%-a betanított, 13%-a szakmunkás, s ezek az arányok a német munkásokhoz viszonyítva sokkal rosszabbak. A munkásosztály 1965 utáni ilyen növekedése és átrétegződése mindenesetre akadályozta, késleltette „önmagáért való osztállyá” formálódásának folyamatát.

A 3. sz. táblázat a munkások — az összes bér munkásokhoz viszonyított — arányainak alakulását mutatja.

3. táblázat

Munkások az NSZK-ban

Év	(1000 fő)	A munkások összes bér munkáshoz viszonyított aránya (%)
1882	9 762	90,4
1925	16 225	75,8
1950	11 229	71,8
1961	12 849	62,4
1965	12 952	60,8
1969	12 403	58,0

Az ipari munkásság strukturális változásainak újabb aspektusa tárul fel, amikor az összmunkásságot munkacsoportokra (továbbiakban: MCS) osztja a szerző: MCS—1: szakképzett munka magas szintű szakmai tudással (szakmunka); MCS—2: képzett munka kevés átfogó szakmai

tudással (betanított munka); MCS—3: szakképzetlen munka (segédmunka). E három munkacsoportot megkülönböztetve, a szerző megvizsgálja, hogy az erősen fejlődő iparágakban 15 év alatt hogyan változtak az egyes munkacsoportokba sorolt dolgozók arányai.

A munkások megoszlása az egyes munkacsoportok között

	1951. november			1966. október		
	MCS—1	MCS—2	MCS—3	MCS—1	MCS—2	MCS—3
Ipar (építőipar és kézműipar is)	58	25	17	57	32	11
Ezen belül:						
Gépipar	69	22	9	63	30	7
Útépítés és járműipar	67	26	7	59	35	6
Elektrotechnikai ipar	61	30	9	55	36	9
Vegyipar	35	47	18	38	56	6

női munkások %-ban

Ipar (építőipar és kézműipar is)	12	46	42	6	49	45
Ezen belül:						
Elektrotechnikai ipar	1	49	50	2	41	57
Textilipar	14	56	30	8	66	27

Látható, hogy az MCS—1 15 év alatt mind a nőknél, mind a férfiaknál általában a legtöbb iparágban csökkent, míg az MCS—2 mindkét nemnél növekedett. De míg az utóbbi növekedés a férfiaknál az MCS—3 rovására történt, addig a nőknél az MCS—2 és 3 növekedése az MCS 1 rovására ment végbe. Ez utóbbi azt jelenti, hogy a kvalifikáltabb női munka alkalmazása nem szükséges a vállalkozók számára a kívánt profit elnyeréséhez, s az alacsonyabban kvalifikált női munkások fokozott kizsákmányolására irányuló céltudatos politikájukat eredményesen viszik véghez. Az adatokban kifejező-

dik a műszaki-technikai fejlődés tökéletes kihasználásának a munkásság szakképzettségi szerkezetére gyakorolt hatása. Ez a hatás nem kis mértékben befolyásolja a munkások társadalmi helyzetét is.

ALKALMAZOTTAK ÉS TISZTVISELŐK AZ NSZK-BAN

Az utóbbi 20 évben az NSZK-ban megkétszereződött az alkalmazottak száma, és ez idő alatt a tisztviselők száma is több mint 50%-kal növekedett.

Alkalmazottak és tisztviselők az NSZK-ban

Év	Alkalmazottak		Tisztviselők	
	1000 fő	az összes bér- munkáshoz vi- szonyított arány (%)	1000 fő	az összes bér- munkáshoz vi- szonyított arány (%)
1882	516	4,8	527	4,9
1925	3786	17,7	1391	6,5
1950	3524	22,5	879	5,6
1961	6847	31,5	1245	6,1
1965	7007	32,9	1344	6,3
1969	7540	35,4	1412	6,6

A kereskedelemben és más szolgáltatási területeken az alkalmazottak nagyobb része alacsonyabb beosztásban dolgozó nő. Az alkalmazott és tisztviselő rétegek növekedésének okát a gazdasági területek kö-

zötti súlypont-eltolódásokkal, az állami beavatkozás és tevékenység növekedésével, valamint az újratermelési folyamatban a szellemi munka növekvő fontosságával magyarázza a szerző.

Az alkalmazottak és tisztviselők megoszlása az egyes gazdasági területeken az összes alkalmazott és tisztviselő százalékában

Év	Erdő- és me- zőgazdaság, halászat	Termelőipar	Kereskedelem és közlekedés	Egyéb gazda- sági területek
1882 (100 =)	11,4	18,5	53,4	17,0
1950 (100 =)	0,9	31,4	34,2	33,5
1967 (100 =)	0,3	30,9	27,9	40,9

Feltűnő a szolgáltatások terén működő alkalmazottak és tisztviselők magas aránya (40%). Az iparban — főleg a magas technológiai színvonalú ágazatokban (a vegyiparban 36,9, az ásványolaj- és feldolgozó iparban 38,5, a gépiparban 30,0, az elektrotechnikai iparban 31,1% volt 1967-ben) — növekszik az arányuk. Más elemzések kimutatták, hogy a nagy konserneknel még jelentékenyebben emelkednek ezek az arányok, pl. gyorsabban, mint a kereskedelmi alkalmazottaké.

Tehát olyan folyamatok kontúrjai kezdenek mind erőteljesebben kirajzolódni az iparban, melyek bizonyos értelmiségi rétegeknek a munkásosztályba való beolvadását, a hagyományos kvalifikált kétkezi munkások, mesterek csoportjai megszűnését, az alkalmazotti hierarchia társadalmi polarizálódását jelzik a szociológusok számára. Rokontermészetű, egymással összefüggő más jelzések: a szakmai kvalifikáció elértéktelenedése, a szakmai mobilitás csökkenése, a technikai fejlesztés

miatt bekövetkező — a racionalizálásokot követő — növekvő munkahe-lyi bizonytalanság, az alsó- és kö-zépsztintű tisztviselők és alkalmazot-tak helyzetének a munkásosztály helyzetéhez való közelítése. Ezek a gyakran egymást is keresztező ten-denciák olykor elfedik a nyilván-való tény; a nyugatnémet társada-lom fokozódó polarizálódását.

Visszatérve az alkalmazottak és tisztviselők rétegeire, Jung felhívja a figyelmet arra, hogy közöttük is egyre inkább nő azoknak a száma, akik főiskolai vagy magasabb szak-iskolai végzettséggel rendelkeznek, s a közepesen magasabban kvalifi-kált — jórészt szellemi — munkát végeznek, s az értelmiséghez tartoz-nak. Viszont a tőke behatolása a szellemi munka területeire a tőkés hierarchiának megfelelő társadalmi polarizálódás folyamatait indítja meg, s e rétegek érdekei egyre in-kább közelednek a munkásosztály-hoz. A szerző véleménye szerint itt egyébként is az értelmiség proletar-izálódásának történelmi tendenciá-jával, s a munkásosztállyal való összefonódásnak új, konkrét megje-lenéseivel találkozunk: a szellemi munka csaknem teljes mértékben bérmunkává, az értelmiség munka-ereje változó tőkévé alakul át! A tudományos-technikai forradalom felgyorsulásával tömegessé váló fo-lyamat lényeges tendenciája a kö-vetkező: Egyrészt a műszaki alkal-mazottak jórésze (technikusok, mér-nökök) is elsődleges értéktöbbletet termelővé válik, másrészt létrejön a magasán kvalifikált termelő mun-kások új típusa, akiknek munkájá-ban egyre nagyobb arányú a szel-lemi munka. Azaz: a szellemi és fi-zikai munka közötti különbségek csökkenésének tendenciája regisztrálható. Ugyanakkor a fizikai és nem-fizikai munkások egy részénél

növekvő mértékű dequalifikálódást is tapasztalhatunk (általában az al-sósztintű alkalmazottaknál, az ipar adminisztratív részlegeiben, a pénz-ügyi, biztosítási intézményeknél, a közlekedésben stb.).

A szerző hangsúlyozza mindezen jelenségek folyamatjellegét, és e fo-lyamatok eredményeképpen a mennyiségi arányváltozások foly-tonosságát. Az értelmiség sajátos munkája, viszonylagosan nagy mo-bilitása a burzsoá rétegekbe, az „ön-álló foglalkozásúak” körébe, tehát egy állandó „felfelé” való nyitott-ság, az aránylag magas jövedelem — mind a polgársághoz közelítő érte-lmiségi életmód és életfelfogás alap-ja. Továbbá az értelmiség távolabb van a termelésben fel-fellépő ki-sebb-nagyobb válságoktól is. Ezek a tényezők ezt a ma még viszonyla-gos koherenciával bíró, de egyre in-kább bomló, széthulló társadalmi középréteget el is választják a mun-kásosztálytól. Az előző elemzésekből következik az a megállapítás, hogy az alkalmazottak és tisztvise-lők felső csoportjai pl. nem sorol-hatók a munkásosztályhoz, s ugyan-akkor e rétegek alsó és középső cso-portjait a munkásosztályhoz kell so-rolni. Tehát e rétegek elkülönítése pusztán réteg-, illetve csoport-spe-cifikus jegyek alapján csupán az adott foglalkozási szektor munka-specifikus vonásai szerinti csoporto-sítást jelenti. S ha ezt ugyanígy el-végezzük az egész ipari munkássá-gra vonatkozóan, azon belül legalább ilyen mértékű differenciálódást ta-pasztalunk. A szerző szerint azon-ban ezt a besorolást nem fogadhat-juk el, mert az teljesen szétzilálná a bérmunkából élő, s egyben érték-többletet termelő, kizsákmányol-takká reintegrálódott osztályát. A munkások és alkalmazottak egymás-hoz hasonulásának folyamata köz-

gazdasági, munkajogi területen is jól kivehető, de megmutatkozik ez a különböző bér munkás-rétegek szakszervezeti szervezettsége fokában is. Tudniillik az ipari munkások szervezettsége általában párhuzamosan növekszik az alkalmazottak és tisztviselők alacsonyabb szektorainak szervezettségével. Ez egyik biztos mutatója annak, hogy mennyire fejlődött ki e rétegek hasonló helyzete és közös érdekének tudata a legkülönbözőbb bér munkáscsoportokban.

Mindenesetre a legfőbb stratégiai probléma az ipari munkások és a más bér munkáscsoportok szolidaritásának perspektívájában van. Azt pl., hogy az értelmiséggel való szövetség milyen mértékben válik egyre inkább érdekszövetséggé s így reális szükségsszerűséggé, a fenti elemzések talán igazolják. A mun-

kásság és az értelmiség feltétlenül nagyobb fele ma már komplementer — egymást kiegészítő — magatartást tanúsít, s egyre inkább közös frontot alkot a társadalmi harcokban. Az továbbra sem kétséges, hogy az anyagi termelést végző munkások, s elsősorban a nagyiparban dolgozók képezik ma is a munkásosztály magvát. De láthattuk, hogy változik e mag struktúrája, hiszen egyes rétegek esetleg már kevésbé tartoznak oda, míg új, dinamikus rétegek éppen alapvető érdekeik módosulása révén egyre erősebben kapcsolódnak hozzá.

E kapcsolatok erősödését a kizsákmányoltság közvetlen és a munkásosztályéhoz hasonló jellege determinálja, így a jelenben s a jövőben is alapja lehet a Német Szövetségi Köztársaság állammonopolista rendszere ellen vívott sikeres harcnak.

JEGYZETEK

- ¹ Lásd: Justina Marx, Strukturveränderungen in der westdeutschen Arbeiterklasse in der wissenschaftlich-technischen Revolution (A nyugatnémet munkásosztályon belüli struktúraváltozások a tudományos-technikai forradalom időszakában). DWI-tudósítások. (DWI. Berlin, DDR) 1969. 12. sz. 3. old.
- ² K. Marx: Értéktöbblet-elméletek I. rész. Kossuth 1958. 117. old.
- ³ Uo. 121. o. A termelőgépezet szempontjából ez az ipari tőkésekre mint a termelőgépezet irányítóira is érvényes — szemben a járadékos tőkésekkel. Marx írja: „Mint a munkafolyamat irányítója, a tőkés végezhet *termelő munkát*, abban az értelemben, hogy munkája belefoglaltatik az össz folyamatba, amely a termékben testesül meg.” K. Marx: Resultate des unmittelbaren Produktionprozesses (A közvetlen termelő folyamat eredményei). Frankfurt

a. M. 1969. 74. old. Ennél a publikációnál a moszkvai Marx—Engels Archivum 1933-ban nyilvánosságra hozott Marx-kéziratáról van szó. A moszkvai kiadó az írás keletkezési időpontját 1863—64-re datálja.

⁴ K. Marx: Értéktöbblet-elméletek I. rész. Kossuth 1958. 374. old.

⁵ K. Marx: Resultate . . . u. o. 66. old.

⁶ U. o. 66. old.

⁷ Uo. 67—68. old.

⁸ Uo. 334. old.

⁹ „A társadalmi össz munkás szerkezetének megváltozásához hozzátartozik, hogy a szellemi munka mennyisége és minősége nő, s ezáltal kialakul bizonyos tevékenységek hasonulásának tendenciája a munkások, alkalmazottak és értelmiségiek között.” (Margit Gronau, Intelligenz unter Monopolherrschaft. Értelmiség a monopólium uralma alatt). DWI-Forschung, 1969. 3. füzet, 34. old.

INTÉZETI HÍREK

Vita és kerekasztal-beszélgetés a kispolgárságról és a kispolgári ideológiáról

A polgári ideológia és az ellene folytatott harc kérdéseinek tanulmányozásával foglalkozó kutatócsoport szervezésében intézeti belső vita és szovjet vendégekkel folytatott kerekasztal-beszélgetés zajlott le a kispolgárság és a kispolgári ideológiák kérdéseiről.* A vita és az eszmecsere *Böhm Antal* „Adalékok a kispolgárság természetrajzához” című tanulmányához kapcsolódott. A szerző eddigi kutatásait összegező tanulmányában a klasszikusok — elsősorban Marx és Lenin — írásait elemzi, keresve azokat az alapvető meghatározásokat, amelyek a kispolgársággal és kispolgárisággal kapcsolatban módszertani alapul szolgálhatnak a mai problémák vizsgálatánál is. A tanulmány legfontosabb fejezetei a következő kérdé-

sekkel foglalkoznak: a középrétegek helye a társadalmi struktúra marxi modelljében, a középrétegek és a kispolgárság egymáshoz való viszonya és a középrétegek szerepe a marxista politikai gyakorlatban.

A vita résztvevői pozitívan értékelték a tanulmánynak azokat az elemzéseit, amelyekben a kispolgárság és a kispolgáriság kérdése a gazdasági és strukturális összefüggések vizsgálatához kapcsolódott. A szerző tanulmánya meggyőzően bizonyítja, hogy a klasszikusoknak a témára vonatkozó elemzéseit éppen azért szolgálhatnak módszertani alapul a kérdés mai vizsgálatában, mert a problémát mindig konkrétan, gazdasági-strukturális összefüggéseiben értelmezik. A szerzőnek a klasszikusokra vonatkozó elemzéseit egyúttal polemikus élűek is: közvetett — sőt, néhol közvetlen — kritikát tartalmaznak azokkal a mai leegyszerűsítésekkel szemben, amelyek a kispolgárság-kispolgáriság fogalmát egyszerűen ideológiai-erkölcsi fogalomként kezelik, és meghatározott magatartások leírására vagy bírálatára alkalmazzák. A szerző rámutat arra, hogy amikor a probléma a társadalom szocialista átalakításának vonatkozásában, vagy éppen politikai jelleggel vetődik fel, ön-

* A vitában részt vett Balogh István, Böhm Antal, Gárdos Emil, Hülvély István, Kriszlov Lazo, G. Márkus György, Pál László, Polonyi Péter, Solymár Magdolna, Szpirulisz Antoniszné. A kerekasztal-beszélgetéseket R. V. Guszev, K. I. Variamov, az SZKP KB Társadalomtudományi Akadémiájának munkatársai, továbbá Balogh István, Gárdos Emil, Halay Tibor, Hülvély István, G. Márkus György és Solymár Magdolna folytatták.

magában ez az utóbbi megközelítés többé már nem elégséges. Ezért hangsúlyozza a tanulmány a mai gazdasági és strukturális elemzések fontosságát a kérdéssel kapcsolatban. Ebből a szempontból a vita alapjául szolgáló anyag mintegy előtanulmánynak tekinthető, amely további konkrét kutatásokat feltételez.

A véleménycsere — a különböző jellegű, részletezőbb, konkrétabb megjegyzések mellett — elsősorban a mai társadalmi struktúrák és a kispolgárság-kispolgáriság problémakör összefüggésében bontakozott ki. A kérdés vizsgálója ugyanis itt kerül szembe azzal az előbb említett problémával, amelyből következően a kispolgárság kifejezés mai használatára egyre inkább egyfajta elmosódottság válik jellemzővé. Maga a kispolgárság jelensége ott tűnik még a legjobban megragadhatónak, ahol a kispolgárság-kispolgáriság problémakör közvetlenül a kisárutermelőre, a kistulajdonosra vezethető vissza mint szociális alapra. E réteg szociális jellegzetességeinek, politikai magatartásának megértéséhez azt a „perspektívát” vehetjük alapul, amelyet a tőkés viszonyok fejlődése határoz meg a kisárutermelők számára. Ez a „perspektíva”, a proletarizálódás veszélye — amellyel a kisárutermelők tömegei a tőkés fejlődés következtében szembe találják magukat — magyarázza a baloldali „anarchista”, illetve „egyetlen reakciós tömeggé” válás szélsőségeitől a munkásosztályllyal való szövetségig terjedő, ingadozó, „hezitáló” magatartás „skálájának” szélességét.

A kispolgári ideológus esetében azonban (és itt elég, ha csak Proudhonra hivatkozunk, akinek kispolgáriságával kapcsolatban Marx utal arra a távolságra, amely őt, az ideológust a szatócstól, a tényleges

kisárutermelőtől elválasztja) már jelentkezik bizonyos közvettség a kispolgári osztály és az ideológus vonatkozásában. Ettől függetlenül azonban, elméletileg még teljesen egyértelmű, hogy az ideológus illúziói és kiábrándultságai végül is kisárutermelői gazdasági tartalom alapulnak. Nézetei így nem csupán a munkásosztály szempontjából, de a tőkés fejlődés vonatkozásában is konzervatívak, amennyiben olyan gazdasági tartalmakra utalnak, amelyekre történelmileg még a bérmunka-tőke viszonyon kívüliség (és előttiség) a jellemző. Továbbá — és erről elsősorban Lenin elemzései tanúszkodnak — a kisárutermelők, a parasztság nagy tömegeinek a jelenléte a szocialista forradalom fejlődésének adott szakaszában is teremthet olyan egyenlőtlenséget a termelési viszonyok és a politikai-hatalmi viszonyok között, amely kizugározhat az adott szocialista társadalom különböző szféráiba.

Ebben az utóbbi esetben azonban már újabb közvetítő-láncszemek kapcsolódnak be, és két egymással összefüggő problémakörre tagolódik a kérdés. A kispolgáriság kérdésének gyökere, történelmi forrása továbbra is a kisárutermelő réteg, s ebben az értelemben egy jól kivethető, gazdaságilag értelmezhető alappal rendelkezünk a politikai-ideológiai és erkölcsi-magatartásbeli probléma értelmezéséhez. Ugyanakkor azonban Lenin látja azt is, hogy a történelmi fejlettség adott szintjén, Szovjet-Oroszország gazdasági és kulturális viszonyai között, az áruterelés fenntartása mellett a kispolgárság jellemzői tulajdonképeni társadalmi forrásukon, a kisárutermelők rétegein túl is, mind a munkásosztályon belül, mind pedig a vezetőik szférájában újrartermelődhözhetnek. A kispolgárság tehát

mint politikai-ideológiai és erkölcsi-magatartásbeli probléma a kisárutermelői osztály sajátos alapján túl az adott történelmi fejlettség és a társadalmi termelés árutermelő jellegéből következőleg egy olyan általánosabb „újratermelő” alappal is rendelkezik, amely jól elkülöníthető a kispolgárság közvetlen ökonómiai-strukturális forrásától. Ezzel az általánosabb alappal függenek össze azok az elméleti-politikai elvek is, amelyekre alapozva Lenin hozzáfogott az adott fejlettségi szinttel és kultúrával rendelkező társadalom szocialista intézmény- és szervezeti rendszerének a kiformalásához.

Végül: ez a kettősség adhat magyarázatot arra is, hogy a kisárutermelői viszonyok felszámolása önmagában miért nem jelenti egyúttal az adott ideológiai és kulturális problémák megszűnését, újratermelődésük lehetetlenségét is, s egyben ráirányítja a figyelmet azokra a mélyebb strukturális okokra, amelyek a társadalmi termelőerők és viszonyok általános fejlettségével, a szocializmusban is fennmaradó árutermeléssel állnak összefüggésben.

Ezzel és az ehhez hasonló problémákkal kapcsolatban vetődött fel a vitában az az észrevétel, miszerint elengedhetetlenül fontos a kérdéssel kapcsolatban a társadalmi struktúra és a társadalmi totalitás kategóriáinak világos megkülönböztetése, amennyiben ez összefügg az imént említett kettős alap, illetve egymáshoz való viszonyuk kérdésének tisztázásával. Bóhm Antal tanulmányában is ott a legerősebb a kérdés vulgarizálása elleni polémia, ahol következetesen alkalmazza ezt a megkülönböztetést.

A társadalmi totalitás és a társadalmi struktúra közötti különbségtétel módszertani jelentősége alapján hangzott el az a javaslat is,

hogy tegyünk különbséget társadalmi struktúra, szociális struktúra és politikai közösség között, ami a kispolgárság kérdésében is hozzájárulhat a probléma különböző szintjeinek világosabb megkülönböztetéséhez. E javaslat szerint a társadalmi struktúra kategóriája az objektivációs rendszerek vonatkozásában jellemezhető a társadalmat, míg a szociális struktúra a társadalmi termelés rendszerében kialakuló tagozódást jelölhetné; végül pedig a politikai közösség fogalma alkalmas lehetne arra, hogy a szociálisan egységes csoportokon, osztályokon belül is megtehessük a politikai gyakorlat szempontjából fontos differenciálást, amennyiben e fogalmon az embereknek egymáshoz való konkrét politikai viszonyait értenénk.

A vita másik problémaköre a mai fejlett állammonopol-kapitalizmus és a kispolgári ideológiáknak és jelenségeknek ezekben a társadalmakban való jelentkezésével összefüggésben alakult ki. A kérdések főleg azokat a társadalmi folyamatokat érintették, amelyek a tudományostechnikai fejlődéssel, a tudomány közvetlen termelőerővé válásával, a fogyasztási szféra kiszélesedésével és a hatalmas állami adminisztrációs-bürokratikus gépezet kialakulásával kapcsolatosak. Ezek a fejlődési tendenciák egyrészt nagyarányú átrétegződési, mobilizációs folyamatot indítottak el, másrészt jobban elmosták a határokat a munkásosztály és a középrétegek között. Az átrétegződés, a régi középosztályok jelentős részének bekapcsolódása a tőkés termelési viszonyokba felvette a két strukturális elem közötti homogenizálódási, közeledési folyamat elemzésének fontosságát. Ez az elemzés annál is inkább szükséges, mivel ezek a változások a kispolgári

ság jelentkezésének új formáit mutatják.

Az a tény — hangzott el a vitában —, hogy az újabb fejlődési folyamatok eredményeképpen egyre jelentősebbé válik azoknak a középrétegeknek a társadalmi súlya, amelyek nagymértékben (vagy éppen teljesen) integrálódtak a bér munkatőke viszony rendszerébe, felveti azt a kérdést, hogy a tudományos-technikai fejlődés mai szakaszán, ilyen társadalmi folyamatok mellett nem vált-e a kommunista pártok számára jelentéktelen kérdéssé a kispolgári rétegekkel való szövetség programja. Ami viszont a bér munkatőke viszonyba integrálódó középrétegeket illeti, ezekkel kapcsolatban a következő kérdéseket kellene tisztázni: milyen különbségek, differenciák állapíthatók meg a „technostruktúra”, a menedzserrétegek és az adminisztráció elemei között a kapitalizmus alapvető ellentmondásának vonatkozásában?

Ezen a ponton bizonyos részletekben eltérő vélemények hangzottak el. Több hozzászóló fontosnak tartotta a „technostruktúra”, a menedzserréteg és az adminisztráció elemei közötti különbségtételt, mondván, hogy az előbbieknak egy tekintélyes része — legalábbis perspektívikusan — az „új munkásosztály” részét képezheti, míg az utóbbi nyilvánvalóan a tőkés kizsákmányolás bürokratikus-hatalmi gépezetébe épül be. A vita más résztvevői viszont úgy értékelték, hogy az alapvető ellentmondás szempontjából ennek a különbségtételnek nincs túl nagy jelentősége, mivel a „technostruktúra” elemei nem tekinthetők csupán a modern termelőerők és a technika technikai hordozóinak, hanem egyúttal a tőkés termelési formák hordozói is, s ennyiben e

réteg tagjai a tőkés termelési ügynökeinek a szerepét töltik be.

Többen kitértek a fentebb említett homogenizálódási folyamat problémáira is, és hangsúlyozták, fontos elvi kérdés annak az eldöntése, hogy a mai homogenizálódási folyamatokat végül is hogyan értelmezzük: proletarizálódásnak-e vagy — ahogy a polgári szociológia egy része állítja — „középrétegesülésnek”. Hiszen a homogenizálódásnak is megvannak a maga határai, s a társadalmi összefolyamatok tekintetében ellenkező folyamatokról is beszélhetünk. Így például a munkásosztály szempontjából az átrétegződési folyamatok az osztály bizonyos „porlasztásával” járnak, egészen odáig, hogy egyes rétegek kívül kerülnek a modern tőkés termelés viszonylatain és „pauperré” válnak.

Ezeknek a problémáknak a felvetődése elsősorban a további kutatási irányok meghatározását szolgálta, hiszen nyilvánvaló, hogy e fontos kérdések eldöntése a mai tőkés termelési és újratermelési folyamatok további alapos marxista tanulmányozását igényli, annál is inkább, mert a mai tőkés termelési folyamatok leírására szolgáló újabb polgári elméletek (Rostow, Galbraith stb.) és az általuk használt fogalmak sok esetben magukban hordoznak olyan burzsoá apologetikus elemeket, amelyek ezeknek a fogalmaknak („technostruktúra”, „középrétegesülés” stb.) a felülvizsgálását követelik meg.

A két részletezett problémakörön túl számos egyéb kérdés, javaslat, és kritikai megjegyzés is elhangzott. Ezek közül csak felsorolásszerűen jelzünk néhányat: mennyiben szükséges a kispolgárság kérdésében a nemzetközi összefüggések figyelembevétele, hogyan értelmezhetjük ma a kisárutermelők, kistő-

kések és a monopoltőke viszonyát, továbbá a szovjet elvtársakkal folytatott eszmecserében szóba kerültek azok a polgári és kispolgári politikai és ideológiai áramlatok is, amelyek a ma végbemenő társadalmi változások, a fejlett tőkésországok mai belső ellentmondásai közvetlen reflexióinak tekinthetők. Így szó volt az „újbaloldal” mozgalmával, különböző irányzataival és ideológiáival kapcsolatban a különböző kispolgári nézetek újrajelentkezéséről, a velük folytatott ideológiai harc sajátosságairól, különös tekintettel arra, hogy ezek a mozgalmak, amelyek a mai tőkés társadalmi ellentétek tükröződései is tekinthetők,

differenciált és tudományosan is megalapozott kritikai megközelítést igényelnek.

A szovjet elvtársakkal lebonyolított kerekasztal-beszélgetés egyúttal a két intézmény közötti együttműködés elmélyítését is szolgálta. Javaslat született további, hasonló eszmecserék témájára is. Ezeknek az eszmecseréknek a középpontjában az a változás és fejlődés állna, amely a kommunista és munkáspártok stratégiájában és taktikájában a középrétegekkel kapcsolatban végbement, különös tekintettel a változás társadalmi és tudományos alapjaira.

Hülvelly István

Az államigazgatási (hatósági) elemek alakulása a lakásbérleti jogviszonyban 1920 és 1971 között*

Az államigazgatásnak a társadalomirányítás rendszerében elfoglalt helyével foglalkozó — intézeti — kutatási program keretében (az építési és városfejlesztési ágazaton belül) a lakásgazdálkodás témaköréből készítettünk tanulmányt: feldolgoztuk az 1920—1971 közötti időszak hazai lakásjogi szabályozását. A tanulmány célja annak vizsgálata és

elemzése volt: hogyan alakultak, milyen formában és milyen mértékben jelentkeztek a lakásbérleti jogviszonyban az „állami eszközök”, az igazgatási elemek; mi jellemzi az állami beavatkozást a polgári és a szocialista szabályozásban?

A téma feldolgozása során — a jogi szabályozás jellemzői alapján — a következő korszakokat külön-

* A Társadalomtudományi Közlemények 1972/2. számában (137—138. old.) hírt adtunk arról, hogy intézetünkben 1972. II. 28-án a téma kutatói és külső szakértői megvitatták dr. Holló András „Az államigazgatási (hatósági) elemek alakulásának vizsgálata és elemzése a lakásbérleti jogviszony területén 1920 és 1971 között” c. tanulmányát. Ugyanakkor jeleztük, hogy folyóiratunkban

erre a kérdésre még visszatérünk.

Ez a téma szerves része az intézet széles körű kutatási főtémájának, az államigazgatásnak a társadalomirányítás jelenlegi rendszerében elfoglalt helyével és szerepével foglalkozó kutatási programjának. Cikkünk összefoglalja a jelzett tanulmány főbb megállapításait, a szerző álláspontját, s vázolja az egyes vitakérdéseket.

böztették meg: 1920-tól 1933-ig; 1934-től 1937-ig; 1938-tól 1944-ig; 1945-től 1951-ig; 1952-től 1971-ig. További szempontunk volt: a jogtörténeti elemzésben kiemeltük a hatósági beavatkozás eszközeit és intézményeit, a beavatkozás két tényezője: a *jogi szabályozás* és az *igazgatási szervezet* (lakásügyi hatóság) alapján.

A lakásbérleti jogi szabályozás „leírásához” szükséges elvi szempontot a hatósági eszközök jellemző intézményfajtáiban kellett megkeresni. A lakásbérleti jogviszony — jogágazati közelítésben — elsősorban bérleti szerződés, és így a *polgári jog* keretébe tartozik. Abban az esetben, ha a polgári jogi szabályozás mellett a lakásbérleti jogviszonyban olyan jogi norma jelenik meg, amely az államigazgatási apparátus részére is döntési, ellenőrzési jogkört biztosít, vagyis a szerződés tartalmát — a polgári jogi szabályozással ellentétben — nemcsak a felek akarata és a „tisztán” polgári jogi norma határozza meg, a *lakásbérlet hatósági (államigazgatási) befolyásáról kell beszélnünk*. A polgári és a szocialista jogi szabályozás elemzéséből megállapítható, hogy a lakásbérleti jogviszony *közös hatósági intézményformái*: a bérkorlátozás, a felmondási jog korlátozása, a lakásigénybevétel, valamint a lakáscsere, a lakásátruházás (bérleti jogról való lemondás) feletti hatósági ellenőrzés.

Az alábbiakban — a hatósági beavatkozás jelentősebb mozzanatait foglaljuk össze, különös tekintettel az 1920. és 1952. évek közötti időszakokra. Az ezt követő szakaszban alakul ki az állami bérlakás intézménye, így az 1952—1971 közötti időszak jogi szabályozásából inkább a *jogalkotás* — hatósági beavatkozás — *tendenciáját* elemezzük. Vé-

gül rövid ismertetést adunk a tanulmány intézeti vitájáról, ahol ugyancsak az utóbbi időszak jogalkotási tendenciái, ezek elemzése állt középpontban.

I.

Vizsgálódásunk kezdő korszakhatáráként az 1920-as esztendő határoztuk meg, ezt a választásunkat a Tanácsköztársaság leverését követő politikai események indokolják; a polgári állam megszilárdulásának körülményei kihatottak a lakásbérlet területére is, s az első világháború hatása még érződött a lakásviszonyokban.

1. A lakásügyek rendezéséről szóló 1920. évi, valamint a későbbi évek — azonos tárgyú — jogszabályai még utaltak a hadiszolgálatásokról szóló 1912:LXVIII. tc. kiegészítése tárgyában hozott 1914:L. tc.-re mint rendelkezéseik jogalapjára. E törvénycikk 14. §-a szerint „... az 1912:LXVIII. tc. 16. §-ában foglalt felhatalmazás kiterjed a *magánjogi jogviszonyoknak a háború* következtében szükségessé vált rendezésére...”. Az 1912:LXIII. tc. „kivételes hatalommal” ruházta fel a „minisztériumot” (a kormányt): „Háború idején, sőt, ha szükséges, már a háború fenyegető veszélyének okából elrendelt katonai előkészületek esetében is, a minisztérium valamennyi tagjának felelőssége mellett az ebben a törvényben meghatározott *kivételes hatalmat a szükséges mértékhez képest igénybe veheti*. A kivételes hatalomból folyó intézkedések körét, hatályuk területét és hatályuk időpontját a *minisztérium állapítja meg*.” (1. §). Az idézett rendelkezésekből megállapítható, hogy a kivételes hatalom

jogszabályi deklarálása nemcsak a magánjogi (pl. lakásbérleti) jogviszonyok rendezési jogát biztosította a minisztérium számára, hanem egyúttal rögzítette a lakásbérleti jogviszonyba való államigazgatási beavatkozás *elvi* alapját is.

A vizsgált időszakon belül a legnagyobb mértékű állami beavatkozás — a rendelkezési jog korlátozása — 1920-ban észlelhető. (A lakbérmegállapítás, a felmondás, az igénybevétel az államigazgatási — hatósági — döntés szférájában lezárul, a bírói felülvizsgálatot kizárják.)¹⁾ Az 1921-ben alkotott jogszabályok viszont az 1920. évi jogszabályokhoz képest már korlátot szabtak az államigazgatási tevékenységnek. A magánügyeknek, vállalatok, cégek, egyesületek és más jogi személyek által épített *olyan új épületekre* és épületrészekre, amelyekre a lakhatási engedélyt a jelen rendelet életbelépése után adják meg, továbbá a háborús események miatt elpusztult vagy egyébként lakhatatlanná vált, azóta lakhatóvá tett épületekben, épületrészekben levő lakásokra „... az e *rendeletben megállapított semmi korlátozás nem terjed ki, különösen nem terjednek ki a bérösszegre, a bérlő kijelölésére és a felmondásra* vonatkozó korlátozások és az ilyen új épületekben és épületrészekben levő lakásokat és egyéb helyiségeket *hatóságilag igénybe venni nem lehet*”.

A szabad rendelkezési jog kibontakoztatását célzó kodifikáció 1921-ben indult meg, s a következő években tovább szélesedett. A jogi szabályozás a *községekből* indult ki, s meghatározott lélekszámtól tette függővé az igazgatási korlátozások feloldását. Ennek megfelelően 1922-ben a *kétezer lélekszámot*, majd 1923-ban a *négyezer lélekszámot* meg nem haladó községekben levő

épületekre visszaállították a tulajdonos szabad rendelkezési jogát; lakásügyekben „... az általános magánjog szabályai...” nyertek alkalmazást. Az 1923-as jogszabály a tulajdonos rendelkezési jogát annyiban szűkítette, hogy

a) „az állam, a törvényhatóság vagy a község által hivatal, iskola, honvédségi, rendőrségi, csendőrségi, vámőrségi, pénzügyőrségi laktanya vagy más *közérdekű intézmény*, úgyszintén a szerződéses alkalmazott (postamester) által a hivatal céljára bérelt helyiségek a szabad rendelkezési jog csak 1926. év november hó 1-től kezdődően hatályos; valamint

b) a négyezer lélekszámot meg nem haladó községek közül azokban, amelyekben a szabad rendelkezési jog visszaállítása „... a közigazgatás zavartalan működését veszélyeztetné...”; vagy „... a lakosság jelentékeny részére súlyos méltánytalansággal járna, a *minisztertanácsot* felruhazza olyan döntési jogkörrel, miszerint az ismertett két feltétel valamelyikének fennállása esetén, illetőleg, ha megállapítja azok fennállását, a szabad rendelkezési jog gyakorlását 1926. évi november hó 1. napjáig *felfüggesztheti*.”

A rendelkezési jog felfüggeszthetőségének jogkörét 1924-ben a minisztérium a *népjóléti és munkaügyi miniszter* hatáskörébe adta. A felfüggesztés alkalmazásának lehetősége kiegészült: ha lehetetlenné vált az igényjogosultak lakáshoz juttatása, akkor is lehetőség volt a felfüggesztésre. Ugyancsak a *népjóléti és munkaügyi miniszter* hatáskörébe került a döntési jog a szabad rendelkezési jog alá nem tartozó (a 4000 lélekszámot meg nem haladó községekben levő) ún. „közérdekű intézmények” meghatározására, ill.

az állásfoglalás joga a tekintetben, hogy e kérdéses épületek ilyen „jellegűek”-e vagy sem. A miniszter e tárgykörben hozott határozata a bíróságokra is kötelező volt.

1926-ban a szabad rendelkezési jog kérdésében újabb intézkedések történtek. Az 5200/1926. ME. sz. rendelet, mely a városi lakásügyek átmeneti szabályozásáról szólt, a szabad rendelkezési jogról való döntést a *miniszteri biztos hatáskörébe utalta*. A községek lakásügyét külön rendeletben szabályozták; a háztulajdont korlátozó „kivételes szabályokat” hatályon kívül helyezték. A rendelet kimondta, hogy 1926. május 1-től „a községekben levő lakások és egyéb helyiségek bérlete és használata tekintetében a *magánjog szabályai* nyerne alkalmazást.” A városokban — kérelemre indult eljárás alapján — ugyancsak visszaállítható volt a szabad lakásforgalom. A kérelmet a törvényhatósági bizottságnak vagy a városi képviselő testületnek kellett a népjóléti és munkaügyi miniszterhez benyújtania. A miniszter biztosította a város részére a szabad rendelkezési jogosultságot, ha meggyőződött arról, hogy az illető városban nincs nagymérvű lakásszükséglet, vagy ha az lényeges csökkenést mutatott. Ez az eljárás a városok „felszabadítására” később annyiban módosult, hogy a miniszter nemcsak kérelemre, hanem — a pénzügyminiszterrel egyetértésben — *hivatalból* is kivethetett egyes városokat a lakásügyi korlátozás alól.

Az 1933-as év a lakásügyi igazgatás története szempontjából jelentős dátum. Ekkor a m. kir. minisztérium 1300/1933. ME. sz. rendeletével megszüntette a lakásügyi korlátozásokat: „A lakásügyi korlátozásokra vonatkozó jogszabályok az 1933. évi november hó 1. napjá-

tól kezdve a 2. §-ban megállapított kivételekkel hatályukat veszítik, és ettől az időponttól a lakások vagy lakásnak tekinthető helyiségek bérletére vonatkozóan... a *magánjog rendes szabályait kell alkalmazni*.” Hatályban maradt azonban továbbra is a szükséglakások jogviszonyait szabályozó 4780/1932. ME. sz. rendelet.² Emellett azonban az „1300-as” rendelet sem feltétel nélkül szüntette meg a lakásbérleti jogviszony igazgatási befolyását. Abban az esetben ugyanis, ha valamely községben (városban) a lakások bére — „a lakások felszabadítása” következtében — a „gazdasági viszonyok által nem indokolt mértékben” emelkedett volna, a *minisztérium* jogkörébe tartozott annak eldöntése, hogy a kötött lakásforgalmat egészében vagy részben visszaállítja-e vagy sem.

2. A lakásügyi igazgatási szervezettel, annak szerkezeti felépítésével kapcsolatban az alábbiakat emelhetjük ki:

a) Kettős szervezet működött: külön apparátusa volt Budapestnek és a környező községeknek, valamint külön a vidékieknek.

b) Az apparátus — az időleges igazgatási beavatkozást igazolva — bírakat foglalkoztatott.

c) A lakásbérleti jogviszony államigazgatási felügyelete részben új szervezet születését eredményezte. Az elsőfokú lakásügyi igazgatás Budapesten új apparátust (lakáshivatal)³ keltett életre. Vidéken is bizonyos új szervezeti megoldást alkalmaztak. (Pl. *lakáshivatal létesítése* a népjóléti és munkaügyi miniszter döntésétől függött.) A másodfokú ügyintézés szintén új szervezetet kívánt. *Budapesten* először külön szerv (Lakbérleti Panaszbizottság) jött létre, majd a lakáshivatalon belül az ún. Fellebbviteli Tanács; vi-

déken pedig a lakásügyi kerületi biztosok látták el másodfokon a lakásügyi igazgatási funkciót.

1933-tól 1937-ig a lakásbérlet államigazgatási beavatkozás nélkül, a *magánjogi szabályozás keretében létezett*. 1945 előtt — tehát a polgári lakásügyi igazgatás vizsgált időtartamában — a szabad rendelkezési jog csak erre a négy évre korlátozódott. Tekintettel arra, hogy a tanulmány a lakásbérlet igazgatási befolyásának alakulását vizsgálta, ennek az időszaknak a beiktatása a vizsgálatba inkább a jogszabályelemzés történeti és logikai egysége kedvéért történt.

II.

A lakásbérlet 1945 előtti igazgatási befolyásolásának lényegében második szakasza 1938-ban kezdődött a szabad felmondási jogra vonatkozó tiltó rendelkezéssel.⁴ E jogszabályok tükrözik azokat az ismert *politikai* körülményeket (háborús készülődés), amelyek az ilyen tartalmú korlátozást parancsolóan meghatározták.

1. A lakásügyi igazgatás jogalapja a honvédelemről szóló 1939. évi II. tc.-re vezethető vissza. E törvénycikk 159. §-a szerint: „A minisztérium a magánjogi követelések érvényesítése tekintetében . . . , továbbá a magánjogi jogviszonyoknak a rendkívüli körülmények következtében szükségessé váló rendelkezése, valamint a polgári és nem peres eljárás és általában a polgári jogi igazságszolgáltatás tekintetében a törvényhozás hatáskörébe tartozó kérdéseket rendelettel szabályozhat és fennálló törvényektől eltérő rendelkezéseket is megállapíthat . . .”

A polgári lakásügyi igazgatásnak

ebben a szakaszában az igazgatási befolyás legjellemzőbb intézménye az *igénybevétel* volt. Ekkor az igénybevételi szabályok szigorúbbak voltak, mint az 1933-at megelőző szakaszban, s ezáltal a lakásbérleti jogviszonyban az állami beavatkozás aránya nagyobb mértékű volt. A hatósági igazgatás jogi szabályozása a fennálló társadalmi és politikai helyzetet — lakáshiány, háborús körülmények stb. — tükrözte.

Az igénybevételre vonatkozó elvi jogszabályi rendelkezések csak 1941-ben születtek meg. Az 5777/1941. ME. sz. rendelet szerint azokban a városokban, ahol arra a *lakáshiány miatt elkerülhetetlenül szükség volt*”, a lakás céljára szolgáló helyiségeket a *polgármester nyilvántartásba vette és felhívta a tulajdonost*, hogy a helyiséget *30 nap alatt* adja bérbe. Abban az esetben, ha a tulajdonos a felhívásnak nem tett eleget, a *polgármester* — mérlegelési jogkörében — *elrendelhetette a lakásnak meghatározott személy részére való igénybevételét*. Itt kell megjegyeznünk, hogy az államigazgatási tevékenység eddig nem tapasztalt új eszközének is tekinthetjük a *bérbeadásra irányuló* — jogkövetkezményekkel járó — „*hatósági felhívást*”. Az előzőekben ismertetett igénybevételi rendelkezések, lényegében a lakásügyi jogviszony *tárgyi oldalából*, a lakásból, annak meghatározott jellemzőjéből (üres lakás, lakhatatlan lakás) vagy *objektív körülményekből* (lakáshiány) indultak ki. Ez az újabb jogi szabályozási mód — a tárgyi oldalal együtt — *alanyi* oldalról is meghatározta az igénybevételi jogot. Ilyen volt például a 6740/1941. ME. sz. rendelet a nem hivatásos katonai *szolgálatot teljesítő személyek*, valamint a közszolgálati alkalmazottak lakásszükségletének biztosítá-

sáról. Azokban a városokban és községekben, ahol a közzolgálati alkalmazottak lakásszükségletét a lakások szabad bérbeadása útján nem lehetett biztosítani, a *belügyminiszter elrendelhetette*, hogy városokban (meghatározott városokban) a *polgármester*, községekben (meghatározott községekben) a *főszolgabíró* lakást vegyen igénybe.⁵

2. Az 1938—1944 közötti lakásügyi *igazgatási szervezetre* vonatkozó külön szabályozás bizonyos szempontból ugyancsak eltért az előző két korszak szabályozásától. 1920 és 1938 között a lakásügyi szervezet elsősorban külön apparátus volt (Budapesti Lakáshivatal, „vidéki” lakásügyi hatóságok), s csak másodsorban alkalmazták a meglévő közigazgatási apparátust (pl. a polgármestert) lakásügyi hatósági tevékenységre. 1938 után azonban (1938—1944) a lakásügyi igazgatási feladatokat alapvetően a *meglévő közigazgatási apparátusra ruházták*.

A városokban a *polgármester*, a községekben a *főszolgabíró* látta el a lakásügyi hatósági feladatokat. A lakásügyi végrehajtás a „*lakásügyi miniszteri biztos*” hatáskörébe tartozott. Az 1941-es szabályozásban a miniszteri biztos jogorvoslati fórumként is szerepelt. Eszerint a polgármesternek (főszolgabírónak) az új bérlő kijelölése tárgyában hozott határozata ellen a jogorvoslatnak egyáltalán nem volt helye; egyéb határozatok ellen — minden más jogorvoslat és bírói út kizárásával — csak a lakásügyi miniszteri biztoshoz lehetett fellebbezni, aki „végérvényesen” határozott. A lakásügyi hatósági főfelügyeleti jogkört a *belügyminiszter* látta el.

1944-ben „Budapest székesfővárosban és környékén⁶ egyes lakásügyi feladatokat” *kormánybiztosra* ruházták. Ezek a feladatok — töb-

bek között — a következők voltak:
— „közhivatalok és közintézmények elhelyezése céljából szükséges helyiségek igénybevételére és ezzel kapcsolatban az új bérlők kijelölésére vonatkozó hatósági jogkör...”

— „...légitámadás következtében hajléktalanná vált...” személyek elhelyezése érdekében lakásokat és lakásnak használt egyéb helyiségeket — bérlőkijelölés nélkül is — igénybe vehetett stb. A kormánybiztos hatósági intézkedése „egyfokú igazgatási eljárás” volt, ugyanis a felsorolt — *hatósági jogkörében* hozott — intézkedései (határozatai) ellen *jogorvoslatnak nem volt helye*.

Az ismertetett lakásügyi rendelkezések *lényeges jegyeit* az alábbiak szerint foglalhatjuk össze. Az igazgatási tevékenység elsősorban az *igénybevétel* intézményében koncentrálódott; lényegében a hatósági rendelkezés jogi biztosítékként új szabályok jelennek meg. Ilyenek: a bérbeadásra irányuló „hatósági felhívás”; a bérbeadási „értésítési kötelezettség” a honvédelmi szervek felé (5771/1941. ME. sz. rendelet).⁷

Az igazgatási szervezetet illetően: a meglévő közigazgatási apparátus lakásügyi igazgatási jellegű feladatot (hatáskört) kapott. A hatósági igazgatás *intézményformái* (bérkorlátozás, felmondás, igénybevétel stb.) lényegében a korábbi időszakal azonos tartalmúak voltak.

Az 1933 előtti és az 1938—1944-ig tartó korszak *lakásügyi igazgatási tendenciája* — függetlenül az azonos gazdasági alaptól (a magántulajdon rendszere) — különbözött egymástól. Az első időszakra jellemző tendencia a szabad rendelkezési jog visszaállítása, azaz a lakásbérlet tisztán polgári jogviszonyának elismerése volt. Ennek megfe-

lelően a lakásbérlet igazgatási elemei fokozatosan kiszorultak és 1933-ban megszűntek. A későbbi szakasz (1938 után) lakásügyi igazgatása belenőtt a háborús viszonyokba, tehát — a „rendkívüli állapotra” tekintettel — az igazgatási elemek szükségszerűen *stabilizálódtak*, s végül nem a szabad rendelkezési jogba torkolltak, hanem átalakultak egy új típusú *igazgatási* rendszerré.

III.

Az 1945. évi szabályozás a háborús károknak a lakásállománnyal összefüggő kérdéseivel kapcsolatos igazgatási és szervezési feladatokat, valamint a lakásügyi igazgatás szervezeti problémáit rendezte.

1. Az Ideiglenes Nemzeti Kormány 34/1945. ME. sz. rendelete a háborús viszonyok következtében elhagyottá vált lakásokkal összefüggő igazgatási kérdéseket szabályozta. Az elhagyott lakások (ideértve a faji, politikai okokból elhurcoltak lakását is) bérleti hasznosítása véggett *lakáshivatal* felállítását rendelte el. Az elhagyott lakások igénybevételének és kiutalásának⁸ hatósági jogkörével is e hivatalt ruházta fel.

Az 1945-ös szabályozásnak az elhagyott lakásokkal kapcsolatos igazgatási intézkedései közül említést érdemel a „*bejelentési kötelezettség*” intézménye: aki a háborús viszonyok miatt *elhagyottá vált lakást* használta a rendelet hatálybalépésének napjáig (1945. február 1.) — *kiutaló határozat nélkül* —, vagy pedig ilyen lakásból származó ingóságokat használt, a hatálybalépéstől számított *15 napon belül köteles volt bejelenteni a lakáshivatalnak*.

Az 1945-ös lakásügyi szabályozásban tükröződnek a rendkívüli állapot okozta problémák. Az igaz-

gatási beavatkozás intézményrendszere — különösen a kodifikáció szemszögéből — nem olyan tagolt, mint az előző rendeletek voltak.

A felszabadulás utáni lakásügyi igazgatás történetének *első átfogóbb* jogszabályi rendelkezése a 6000/1946. (V. 16.) Korm. sz. rendelet volt. E jogszabály — lényegét tekintve — hasonlított a polgári szabályozási koncepciókhoz, nevezetesen: *a személyi tulajdonban levő lakások bérletének hatósági befolyásolását, a rendelkezési jog korlátozását jelentette*.

2. Az 1945-ös lakásügyi jogszabályokra — s ezen belül a *szervezeti szabályozásra* is — elsősorban a meglevő lakásállomány megóvását célzó „*biztosító*” intézkedések jellemzőek. A *szervezet* oldaláról ezt a megállapítást igazolja a már említett 34/1945. ME. sz. rendelet, amely lakáshivatal felállításáról intézkedett. A lakáshivatal vezetője városokban a polgármester által kijelölt *tisztviselő*, községekben pedig a jegyző (közjegyző) volt. A 3190/1945. ME. sz. rendelet hatályon kívül helyezte a lakásügyi kormánybiztos hatásköréről szóló 1944-es rendeletet.

1945. január 1-i hatállyal a magyar *népjóléti* miniszter lett a lakásügyi igazgatás *főfelügyeleti* szerve, átvéve a belügyminisztertől a lakásügyi miniszteri bizottság ügykörét.

Az 1948-as lakásügyi igazgatási szervezet is lényegében még a polgári közigazgatás szerkezetén, intézményein alapult. Államigazgatási rendszerünkben — ezen belül nyilvánvalóan a lakásügyi igazgatásban is — az *első tanácstörvény* jelentett minőségi fordulatot. A lakásügyi *hatósági feladatokat* a megyei, járási, városi, városi kerületi *végrehajtó bizottságok vették át*. A tanácstör-

vény előírta, hogy a végrehajtó bizottság *hivatali szervezete keretében — szakigazgatási ágak szerint — osztályokat kell szervezni.* A 160/1950. (VI. 14.) MT. sz. rendelet alapján a lakásügyi igazgatás önálló hatósági jogosítvánnyal nem rendelkező „munkaszervei” Budapesten elsőfokon a kerületi lakásügyi csoportok, másodfokon a „lakásgazdálkodási osztály”, a *megyékben* elsőfokon a járási, másodfokon a megyei igazgatási osztályok voltak.

A főfelügyeleti jog címzettje is változott: 1950 júniusától a lakásügyi igazgatás szervezetének főhatósága a *belügyminiszter* lett. A lakásügyi jogorvoslatról szóló 1952-es szabályozás [86/1952. (IX. 27.) MT. sz. rendelet] újabb változást hozott: a „...tanácsok lakásügyi hatósági működése felett a felügyeleti jogkört a *helyi ipar miniszterre*...” gyakorolta. A felügyeleti jog tartalmát illetően a jogszabály felhatalmazta a minisztert, hogy „*megsemmisíthesse és megváltoztathassa* a lakásügyi hatóságok minden olyan határozatát, amely a fennálló szabályokat vagy a *dolgozók jogos érdekeit sérti*...”

A reform célszerűségi alapja — a szerzők álláspontja szerint — vitatható volt, bár a társadalmi, politikai helyzet indokolhatta.

IV.

Az államosítás a lakásügyi igazgatásban minőségi változást jelentett. A lakóházak államosítása megteremtette az állami lakásalapot; lényegében innen számíthatjuk a szocialista lakásgazdálkodás kezdetét.⁹

Az „állami” lakástípus megjelenése a hatósági intézményformák tekintetében *tartalmi módosulást idézett elő.* A lakásügyi igazgatás

tárgyává lett két — a tulajdonos oldaláról tekintve — *különböző minőségű lakásbérlet.* A személyi tulajdonban levő lakások bérleti jogviszonyában korlátozó jellegű hatósági beavatkozásról beszélhetünk. Az állami lakás bérleténél a *lakástulajdon alanya* az állam, tehát saját hatósági korlátozásról van szó. Például: a polgári államban a lakásbérleti jogviszony a felek (bérbeadó-bérlő) közötti tisztán polgári jogi szerződés alapján létesült, tehát a felmondási korlátozás — mint hatósági korlátozás — *a bérbeadó, a tulajdonos szabad rendelkezési jogát korlátozta.* Az állami lakástípus megjelenésével a felmondásnak ez a fajta korlátozó jellege módosult. Ugyanis egyrészt — az állami bérlakások esetében — lényegében az „állami rendelkezési jogot” korlátozta a bérlő védelme érdekében, vagyis nem tette lehetővé a szabad felmondást; másrészt a személyi tulajdonban levő lakások esetében a felmondási korlátozás fokozatosan csökkent, illetve megszűnt.

1952-től a lakásügyi igazgatás alakulása három jogalkotási periódushoz kötődik, nevezetesen: az 1953-as, az 1956—57-es és az 1971-es szabályozáshoz. A lakásbérlet igazgatási eszközeinek alakulását, a beavatkozás arányát, illetve a hatósági intézményformák tartalmi változásait — e három szabályozás tükrében — a következőképpen jellemezhetjük:

a) Mindhárom szabályozás közös jellemzője a hatósági beavatkozás intézményformáinak (a polgári és szocialista igazgatás „közös” intézményformáinak) „speciális” bővülése a *társbérletesítés* és a *kiutalási rendszer* (lakáselosztási mechanizmus) jogintézményeivel.¹⁰

b) Az 1953-as szabályozásban *általános* — a tulajdon alanyától füg-

getlen — bérbeadói státus alapján egységes, ún. „szoros igazgatási felügyelet” alá tartozott az állami lakás, valamint a személyi tulajdonban levő lakás bérlete egyaránt.

c) Az 1956—57-es szabályozás már a bérbeadói, helyesebben a tulajdonosi oldalt figyelembe véve differenciált. A hatósági beavatkozás — fokai, illetve „léte” — szempontjából különbséget tett *társadalmi tulajdonban levő — tanácsi rendelkezés alatt álló —, személyi tulajdonban levő, illetve szabad rendelkezés alá tartozó személyi tulajdonban levő lakások között*. A felosztásból nyilvánvalóan következik, hogy a személyi tulajdonban levő lakásokra létesített bérletek egy része kikerült a hatósági beavatkozás (ellenőrzés) köréből.

d) Az 1971-es — hatályos — lakásjogi szabályozás a személyi tulajdonban levő lakások bérleti jogviszonyát teljes egészében „felszabadította”, megszüntette e tekintetben az igazgatási (hatósági) befolyást.

A lakásbérlet hatósági elemei (intézményfajtái) az állami lakások¹¹ közül a tanácsi bérlakásokra (átmeneti lakások) és a tanácsi értékesítésű lakásokra maradtak érvényben. A tanácsi értékesítésű lakások tekintetében a hatósági beavatkozás intézményformái közül csak a kiutalási rendszerről beszélhetünk, ugyanis ez a lakásfajta a kiutaló határozattal már ki is kerül a hatósági felügyelet alól; a hatósági döntés egyúttal *tulajdonosváltást* eredményez. (A lakás az állampolgár tulajdonába megy át!)

A személyi tulajdonban levő lakásokra létesített bérleti jogviszony hatósági befolyásának szűkülése, illetve megszűnése a lakásbérlet általános intézményében egy „polgári jogiasodási” tendenciát mutat. Ezt

a tendenciát erősíti a hatályos lakásjogi szabályozásban a *bérleti jog értékének elismerése*. Ez kifejezésre jut az állami lakás *kiutalása*, illetőleg — a különböző értékű, minőségű lakások — *cseréje* esetében. Az igazgatásnak a lakásbérleten belüli területszűkülését jelentik még a társbérlet visszafejlesztését szolgáló rendelkezések is. Ezek szerint a tanácsi bérlakást nem szabad társbérletként kiutalni, illetve csak a jogszabályban megállapított kivételes esetben.¹²

V.

A lakásbérletre, a lakásbérleti jogviszonyra, az alapvető intézményekre vonatkozó mintegy fél évszázados áttekintésből — a legfontosabb szabályok feldolgozása alapján, figyelemmel a hatalmas joganyagra —, a teljesség igénye nélkül, néhány általános következtetés vonható le:

a) A polgári rendszerben a lakásbérlet igazgatási befolyásának oka *eseti, külső tényező* eredménye: háborús körülmények, politikai okok, honvédelmi érdekek figyelembevételre. Ennek megfelelően a szabályozás koncepciója szerint a hatósági beavatkozás *már keletkezésében* is a lakástulajdon ideiglenes jellegű korlátozását jelentette, más szóval: a jogi szabályozás „kettős tendenciájú” volt.

b) Az 1945 utáni és különösen az 1953 utáni hatósági beavatkozás nem az ideiglenes korlátozás elvi alapján állt (gazdasági-politikai indokoltság). A hatósági beavatkozás „kettős természetű” volt; ugyanis az állam egyik szerepében „*kizárólagos közhatalmi befolyást*” gyakorolt a személyi tulajdonban levő lakások bérletére, másrészt *tulajdonosi és közhatalmi* szerepben nyil-

vánult meg az állami lakások bérleti jogviszonyaiban.

c) A szocialista szabályozásban felismerhető a lakásbérlet hatósági területszűkülése, a lakásbérlet „polgári jogiasodásának” tendenciája. (A „kizárólagos közhatalmi” befolyás az 1971-es szabályozással megszűnt.)

VI.

A tanulmány *intézeti vitája* során a résztvevők¹³ több oldalról kiegészítették a fentebb vázolt gondolatokat. A felmerült kérdések sokoldalúsága arra jogosít bennünket, hogy csak a koncepció lényegéhez kapcsolódó fontosabb kiegészítésekre szorítkozzunk.

Új elemként merült fel a történeti összehasonlítás lehetősége. A mai helyzetben a *nemzetközi összehasonlításnak új, eddig ki nem használt lehetőségei* nyíltak meg. A korábbi években ugyanis a kapitalista és a szocialista lakásgazdálkodás összehasonlítása alapvetően két eltérő rendező elven nyugvó rendszer párhuzamba állítását jelenthette csak. A polgári berendezkedésű államokban a második világháború előtti korszakban a lakások jelentős többsége a magántulajdon tárgyi körébe tartozott, az állam beavatkozása során ezt a magántulajdoni kört szabályozta, illetve korlátozta politikai tartalmának megfelelően. Az állami beavatkozás jellegét elsősorban a lakáshiányt előidéző szükségállapotok determinálták. A lakásgazdálkodás területén az állam tehát csak szükséghelyzetben és a nem saját tulajdonát képező lakások körében avatkozott be korlátozó jelleggel. A polgári állam a lakásgazdálkodásban társadalmi méretekben nem játszott pozitív, feladat-megoldó szerepet. (Ezt kell állítanunk annak ismeretében is, hogy voltak

egyes állami szervek, amelyek saját hivatalnoki karuknak építettek vagy biztosítottak lakásokat.) A szocialista lakásgazdálkodás viszont alapvetően az *állami tulajdonban* álló lakásgazdálkodás elvéből indult ki, és ehhez a tulajdoni alapot is biztosította (államosítás, lakásépítkezési programok). Az ilyen gazdasági alapon álló beavatkozási rendszer nyilvánvalóan kevés hasonlóságot mutathatott tartalmában — a formai eszközök hasonlósága mellett — a tőle eltérő polgári rendszerekkel.

A vitában résztvevők egyértelműen rámutattak arra, hogy a második világháborút követően a kapitalista államok e téren folytatott tevékenységének jellege alapvetően megváltozott. Az állam szociális funkcióinak keretében fontos feladatának ismerte el a lakásgazdálkodással való központi törődést. Ez megnyilvánul a kapitalista országok dinamikus állami lakásépítési akcióiban, növekvő lakástermelésében. Egyes kapitalista országokban ma, eltérő százalékban ugyan, de a meglévő lakásállományhoz viszonyítva az állami kezelésben levő lakások aránya figyelemreméltó. Angliában pl. a hatósági szervek tulajdonában van az összes lakás 27%-a. Skóciában a helyi lakásügyi szervek a lakások 40%-át tartják a kezelésükben. Hamburg városában az 1945 óta épült 450 ezer lakás közül 300 ezret közpénzből finanszíroztak. Spanyolországban az 1956—1969 között épült mintegy 1 millió 275 ezer új lakásból több mint 820 ezerről a hatósági szervek gondoskodtak.¹⁴ Az állami tulajdon növekvő köre tehát lehetővé teszi a nemzetközi összehasonlítást az állami tulajdonon alapuló polgári és szocialista igazgatási eszközök, módszerek tekintetében.

A lakásgazdálkodás területén az állam szerepét vizsgálva jelenleg három fő területet különböztetünk meg:

1. lakástermelés,
2. lakáselosztás,
3. lakásfenntartás.

Az állam a *lakástermelés* területén egyre nagyobb szerepet vállal; vagy közvetlen építéssel, vagy az építés állami dotációjával (hitelek, kedvezményes telekjuttatás stb.). A *lakáselosztás* területén ezzel szemben már differenciáltabb kép alakult ki: az állam a megtermelt lakások növekvő mértékében közgazdasági eszközöket is alkalmaz a közvetlen államigazgatási elosztás mellett. A „szociális lakások” területén a hagyományos államigazgatási elosztási (kiutalási) rendszer fenntartása továbbra is indokolt, ugyanakkor azonban tisztában kell lenni azszal is, hogy a lakásállomány egészét nem lehet a „szociális lakások” esetében helyesnek ítélt igazgatási-kiutalási rendszerrel igazságosan szétosztani. Egyes jövedelmi kategóriákat fokozatosan arra kell ösztönözni, hogy lakásigényeik kielégítéséért — anyagi lehetőségeik szerint — áldozatot is hozzanak. E tekintetben tartjuk figyelemreméltónak a jelenlegi magyar jogi szabályozást.

A *lakások fenntartása* területén — az állami kezelésű lakásoknál — nemzetközileg észlelhető az a törekvés, hogy a bérlők helyzetét, érdekvédelmét állítják a szabályozás fókuszába. A bérlőket egyrészt érdekeltté teszik az állomány megóvásában. Másrészt a bérlők érdekvédelmét tudatosan biztosítják a fenntartó állami vállalatokkal szemben. A vita egyik résztvevője igen találóan mutatott rá annak előnyére, ha e téren az állam—állampolgár konfliktusát a fenntartó vállalat és az állampolgár kapcsolatára szűkítjük vagy egyszerűsítjük. A fenntartó vállalatot nem mint a hatóság, az állam közvetlen akaratát kifejező szervet kell kezelnünk, ha az állampolgárral konfliktusba kerül. Ezt segítheti elő az is, ha érdekvédelmet is biztosító bérlő-szövetségek, társaságok alakulnak.

A vitában utaltak arra is, hogy a lakásügyi szabályozásban sok esetben a *területi elvet* is érvényesíteni kell. Ezen azt értjük, hogy a lakásállomány mennyiségétől, az építési lehetőségektől stb. függően a fővárosban és a nagyvárosokban a falusi településektől eltérő szabályozási rendszert lehet kialakítani.

Dr. Holló András
Dr. Verebélyi Imre

JEGYZETEK

¹ Az 1921-es szabályozás már visszaállította a bírói utat.

² A rendelet meghatározta a szükséglakás fogalmát: „...szükséglakás az, amelyet az *állam*, a törvényhatóság vagy község kizárólag hajléktalanok elhelyezésére létesít (épített, bérel stb.), és kifejezetten ilyennek minősít...” A szükséglakás lényegében állami — helyi igazgatási — szociális intézkedés,

„közsegély”, következésképpen az ilyen lakás juttatása nem jelent kettős jogviszonyt — polgári és államigazgatási jogi tartalmat —, hanem kizárólag igazgatási viszonyt, ezért a szükséglakás esetleges elvonása felől az illető közület „*közigazgatási úton* maga intézkedik...” Ez a rendelkezés természetesen nem érinti a szükséglakásnak *bérlet útján* való megszerzését, s ilyen-

kor a *közület mint* bérlő és a helyiség bérbeadója között *polgári jogi jogviszony* jött létre. A szükséglakásra vonatkozó jogviszonyok tartalmát tehát a jogviszonyok alanyai határozták meg. (Lakásügyi hatóság — szükséglakás bérlője; lakásügyi hatóság — szükséglakás tulajdonosa, bérbeadója.) Megjegyezzük, hogy a 6000/1948. (V. 16.) Korm. sz. rendelet szabályozásában is találkozunk ilyen jellegű lakástípussal: „*átmeneti lakás* a Budapest székesfőváros tulajdonában levő vagy az általa bérelt házban épült olyan lakás, amelyet a polgármester átmeneti kislakásnak nyilvánít abból a célból, hogy abban a lakás bérértékénél kisebb bér fizetése mellett, támogatásra szoruló vagy hajléktalanná vált természetes személy ideiglenesen bérlőként legyen elhelyezhető.”

³ A lakáshivatal nevében az *elnök* jár el. Hatásköre: lakbérmegállapítási és igénybevételi ügyek. A hivatal *összeitéle*: ítélőbírák vagy ilyen képesítésű — az igazságügyminiszter által kirendelt — tisztviselők.

⁴ „A bérbeadó a rendkívüli fegyvergyakorlatra bevonult személy által, valamint a vele közös háztartásban élő hozzátartozójával együtt közösen bérelt lakás, lakrész bérlését bér nem fizetése esetében ezen a címen rögtöni hatállyal, vagy rendkívüli felmondással meg nem szüntetheti, bér nem fizetése miatt... rendes felmondásnak helye van...” „...rendes felmondásnak sincs helye, ha a bérlő a bért megfizeti...” (7110/1938. ME. sz. rend.) Az idézett rendelkezés a következő évben úgy módosult, hogy a bérlőnek a bér nem fizetése címen egyáltalán nem lehet felmondani, ha a katonai szolgálatának megszüntetése után az esedékes bért megfizette, és ha a szolgálata alatt keletkezett bértartozást törlesztette. (3480/1938. ME. sz. rend.)

⁵ Igénybevételi okok voltak: a) lakás céljára szolgáló vagy arra alkalmas el-

hagyott lakás; b) annak a lakása, akinek ugyanabban a városban, községben több lakása volt, és foglalkozásához egy lakás elegendő; c) nyári lakás; d) nagy lakásnak az a része, amely önálló lakás céljára alkalmas stb. (nagy lakás általában 6 szoba felett).

⁶ A 2510/1944. ME. sz. rendelet szerint Budapest környékén Budafok, Kispest, Pestlőrinc, Pestszenterzsébet, Rákospalota, Újpest, Albertfalva, Békásmegyér, Csepel, Mátyásföld, Rákoskeresztúr, Rákosszentmihály és Sashalom értendő.

⁷ Az 5777/1941. ME. sz. rendelet egy „speciális igazgatási elemet” vezetett be; nevezetesen a bérbeadó (tulajdonos) szerződéskötés (bérllet) előtti „*értéstitési kötelezettségét*”. E szerint a bérbeadó a „katonai személy” által lakott — és áthelyezés miatt felmondott — lakást mielőtt újból bérbeadta volna, *köteles* volt a bérlleti szerződés felmondását — a felmondástól számított *három nap* alatt — a lakás pontos címének és annak megjelölésével, hogy a bérllet éves vagy havi bérllet-e, avagy határozott időre kötött-e, az „*állomásparancsnokságnak*”, ahol parancsnokság nem volt, az „*államtisztnék*”, *Budapesten* a „*városparancsnokságnak*” *ajánlott levélben bejelenteni*. Ilyen esetben, ha a katonai parancsnokság közölte a lakás iránti — esetleges — igényét, a bérbeadót (tulajdonost) *bérbeadási kötelezettség* terhelte.

⁸ A rendelet meghatározta az *igényjogosultak* körét. Eszerint:

a) *elsősorban* igényelhetett: lakhatatlanná vált lakás bérlője vagy az a közalkalmazott, akit más városba helyeztek, és ott lakással nem rendelkezett; b) *másodsorban* igényelhetett: aki a városban (községben) nem állandó jelleggel, hanem „háborús viszonyok” vagy személyes körülmények folytán ideiglenesen tartózkodott (a városban vagy községben), és lakással nem rendelkezett;

c) *harmadsorban* igényelhetett az, aki-
nek — személyi és családi körülmé-
nyeire tekintettel — indokolt lakás-
szükségletét az adott helyzet nem elé-
gítette ki.

⁹ Véleményünk szerint az államosítás
előtti lakásépítkezések az *intézmény*
(állami lakástípus) *szempontjából* el-
hanyagolhatók.

¹⁰ A társbérlet létesítése már az 1945-ös,
az 1948-as szabályozásban is szerepelt,
műszakilag el nem különített lakrész
igénybevétele (6000/1948. Korm. sz.
rendelet 36—37. §-ok). Jellemző intéz-
ményformává 1953-ban, a 11/1953. (III.
24.) MT. sz. rendelettel alakult, amely
a társbérleti jogviszonyt részletesebben
szabályozta.

¹¹ Az 1/1971. (II. 8.) Korm. sz. rendelet
felsorolásában az állami lakások faj-
tái: tanácsi bérlakások, átmeneti laká-

sok, vállalati bérlakások, szolgálati la-
kások, tanácsi értékesítésű lakások.

¹² Ha a megüresedett társbérleti lakrészre
a visszamaradt társbérelő lakásigénye
nem terjed ki, és a felajánlott önálló
lakást nem fogadja el, a lakrészt ismét
társbérletként kell kiutalni. (1/1971. (II.
8.) Korm. sz. rendelet 19. §.)

¹³ A vita résztvevői: dr. Szabó Béla,
dr. Szelényi Iván, dr. Sárándi Imre,
dr. Berényi Sándor, dr. Mónus Lajos,
dr. Schmidt Péter, dr. Verebélyi Imre,
dr. Mosonyi Tibor (írásban). A vita
alapjául szolgáló anyag felkért szerző-
je: dr. Holló András.

¹⁴ Lásd a Nemzetközi Közgazdaságtudo-
mányi Intézet által kiadott legutóbbi
európai értékelést. (Rapporteur géné-
ral: Charles S. ASCHER IISA, Bru-
xelles et Martinus Nijhoff la Haye
1971.)

Содержание

Иван Селеш: Мобилизация провинциальной интеллигенции . . .	3
Лазо Кристов: Стремления к сотрудничеству на Балканах перед второй мировой войной	27
Тамаш Колоши: Структура общества и социологический модел познания	63

СПОР

Высказывание к представлениям Иштвана Маркуша о семейно-центральной кооперативной политике (Эриё Чивмадия) . . .	85
О рассуждении нашего аграрного общества (Шандор Жарноцан)	90
Замечания о воззрении одной статьи (Пал Гуаш)	103

ИНФОРМАЦИЯ

Социологическое исследование в кругу ленинградских инженеров (Тамаш Фёдвари)	108
Изменения структуры западногерманского рабочего класса (Ласло Пал о статье Х. Юнга)	116

НОВОСТИ В ИНСТИТУТЕ

Спор и консультация за круглым столом о мелькой буржуазии и о мелкобуржуазной идеологии (Иштван Хылвей) . . .	129
Превращение административных (официальных) элементов в правоотношения в жилищной наёме в периоде 1920-1971 Г. Г. (Др. Андраш Холло-Др. Имре Веребей)	133

Contents

<i>Szelényi, Iván</i> : Mobility of the provincial intellectuals	3
<i>Krisztov, Lazo</i> : Aspirations for cooperation on the Balkans before the 2nd World War	27
<i>Kolosi, Tamás</i> : Social structure and model of the sociological cognition	63

DEBATE

Notes on István Márkus' ideas about the family-centric co-operative policy (by Ernő Csizmadia)	85
About the judgement on our agrarian society (by Sándor Zsarnóczai)	90
Notes on the aspects of a paper (by Pál Gulyás)	103

INFORMATION

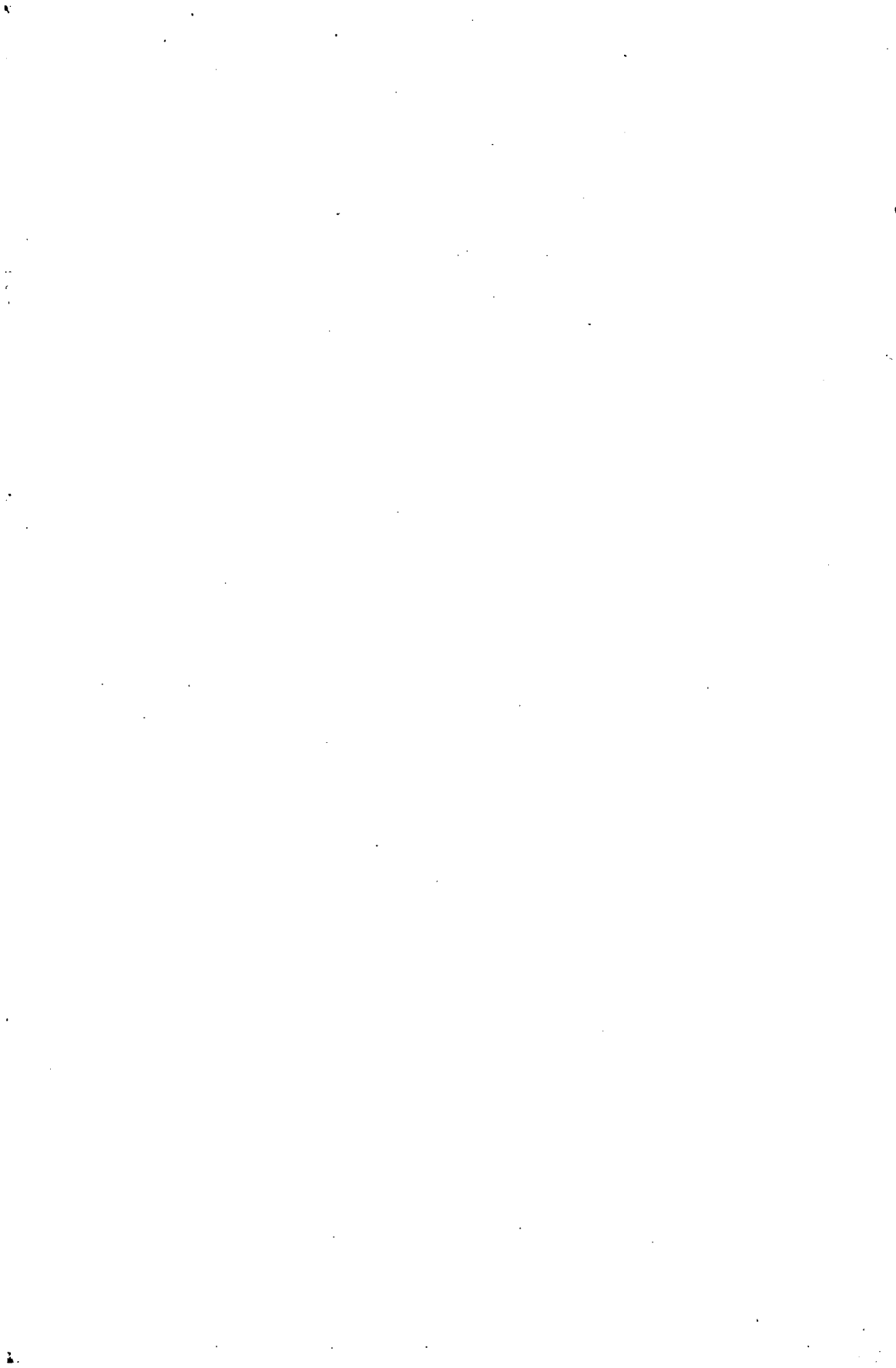
Sociological research among engineers from Leningrad (by Tamás Földvári)	108
Changes in the structure of the West-German working class (László Pál about H. Jung's article)	116

NEWS ON THE INSTITUTE

Debate and round-table talks on petty bourgeoisie and its ideology (by István Hüvely)	129
Changing administrative (official) elements in legal relations of renting flats between 1920 and 1971 (by Dr. András Holló—Dr. Imre Verebélyi)	133

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

Kiadja a Kossuth Könyvkiadó Vállalat (Budapest, V., Steindl Imre u. 6.)
Felelős kiadó: a Kossuth Könyvkiadó Vállalat igazgatója
Szerkesztőség: Budapest, XIV., Ajtósi Dürer sor 23. Tel.: 420-552.
Előfizethető minden pártszervezetben, valamint a Kossuth Könyvkiadó
megyei és kerületi kirendeltségeinél (pénzforgalmi jelzőszám: 215-11 529),
a Posta Központi Hírlapirodánál (Budapest, V., József nádor tér 1.)
és bármely postahivatalnál (pénzforgalmi jelzőszám: 215-96 162)
Előfizetési díj egy évre: 40,— Ft
Külföldön megrendelhető a Kultúra Könyv- és Hírlapkülkereskedelmi
Vállalat útján (Bp. 82. Pf. 149.)
Készült 3000 példányban 12,95 (A5) ív terjedelemben
Index: 25828
72 3 431 Veszprém megyei Nyomda Vállalat
Felelős vezető: Steltzer Ferenc

316.861

21x

TÁRSADALOM -
TUDOMÁNYI ■
KÖZLEMÉNYEK

1972|4

TÁRSADALOM- TUDOMÁNYI KÖZLEMÉNYEK

4

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

TÁRSADALOMTUDOMÁNYI INTÉZET/1972

Tartalom

<i>Akszentievics György: Az értelmiségi tevékenység és a munkahely főbb kérdéseinek megítélése a vidéki értelmiség körében . . .</i>	3
<i>Böhm Antal: A középrétegek és a kispolgárság — a társadalmi struktúra marxi felfogásában</i>	32
<i>Polonyi Péter: A régi kínai társadalom hagyományos helyi szervezeteinek történetéből</i>	51

VITA

A szövetkezeti kollektíva lényegéről és kettős természetéről (<i>Nagy László</i>)	76

TÁJÉKOZÓDÁS

A mai munkásosztály kutatásának módszertani kérdései (Nemzetközi szimpózium) (<i>Sz. I.</i>)	93
Kollokvium Berlinben a társadalmi struktúra szociológiai problémáiról (<i>K. T.</i>)	101
A munkásosztály fogalmi meghatározása: elméleti-politikai kategória (Beszélgetés NDK-beli társadalomkutatókkal) (<i>Sz. I.</i>)	105
Társadalmi struktúra a nyugatnémet szociológia tükrében (Tájékoztató a téma nyugatnémet irodalmáról) (<i>Kolosi Tamás</i>)	107

INTÉZETI HÍREK

A TTI-ben folyó néhány szociológiai vizsgálat bemutatása	122
A belkereskedelmi dolgozók helyzetének vizsgálata (<i>Turgonyi Júlia</i>)	122
Az üzemi demokrácia vizsgálata a BKV-nál (<i>dr. Szpirulisz Ildikó</i>)	129
Felmérés a budapesti értelmiség körében (<i>Szelényi Iván</i>) . . .	132

Az értelmiségi tevékenység és a munkahely főbb kérdéseinek megítélése a vidéki értelmiség körében*

I. ÁLTALÁNOS KÉRDÉSEK

1. KIT NEVEZÜNK ÉRTELMISÉGINEK?

Korábbi vizsgálatokból¹ ismert, hogy a köznapi gondolkodásban a szellemi tevékenység, az iskolázottság és a műveltség az értelmiség fogalmának legfontosabb kritériumai. A kérdéseinkre válaszoló értelmiségiek lényegében szintén ezeket a kritériumokat említették elsősorban, az előfordulás gyakorisága alapján képzett rangsorban azonban az iskolai végzettség került náluk az első helyre.

Az értelmiséghez tartozást válaszadóink közel fele *iskolai végzettséghez* köti. A feltételek között kb. 20 százalékuk említ „megfelelő” — tehát közelebről meg nem határozott — iskolai végzettséget, ennél kevesebben (kb. 17 százalék) tartják szükségesnek a felsőfokú végzettséget, minden tízedik válaszadó pedig — többnyire egyéb feltételek kikötése mellett — a középfokú végzettséggel rendelkezőket is az értelmiséghez sorolja.

A mintába került értelmiségiek másik nagy csoportja (kb. egyharmaduk) az általában vett *szellemi munkában* látja az értelmiséghez tartozás fő feltételét. Viszonylag jelentős arányban (kb. 18 százalék) említik feltételként a különböző *egyéni képességeket is*. Mintegy 10 százalékuk hivatkozik a *műveltségre és szellemi színvonalra*, és kb. 7 százalékot tesz ki a *tudást és felkészültséget* hangsúlyozók aránya.

Rendkívül figyelemre méltó, hogy az *irányítási, szervezési, döntési munkát a válaszadók mindössze kb. 7 százaléka* említi az értelmiséghez tartozás kritériumai között! Egyéb fontos tényezők — pl. alkotómunka, közéleti tevékenység, hivatástudat — a megkérdezettek mindössze 1—2 százalékának válaszaiban szerepel csupán.²

Az értelmiség fogalmának a köznapi gondolkodásban végbement vál-

* 1969 nyarán szociológiai felmérés segítségével vizsgáltuk a vidéken élő értelmiség helyzetét. A felmérés eredményeit a Társadalomtudományi Intézet hét kötetben adja közre korlátozott példányszámban. Cikkünk a „Tevékenység és munkahely” c. kötet fontosabb részeit dolgozza fel. (A vizsgálatról részletes ismertetést adtunk lapunk 1971. évi 1. számában.)

tozását jelzik a válaszadók életkor szerint csoportosított véleményei. Az idősebb korosztályhoz tartozó értelmiségiek jóval nagyobb hányada tekinteti pl. értelmiséginek a középfokú végzettséggel rendelkezőket. (A legfiatalabbak 6, a legidősebbek 18 százaléka sorolta az értelmiséghez a középfokú végzettséggel rendelkezőket.) A tudást, az egyéni szellemi képességeket, a műveltséget és a szellemi színvonalat az értelmiséghez tartozás kritériumaiként tekintők aránya az életkor növekedésével párhuzamosan szintén emelkedik.

A „diplomán kívüli” feltételek tehát az életkor növekedésével egyre nagyobb szerepet töltenek be az értelmiséghez tartozás kritériumai között. Ennek véleményem szerint a közgondolkodás változásán túl — arra gondolok itt, hogy a felszabadulás előtt pl. az érettségizett embereket már lényegében értelmiséginek tekintették, azóta viszont egyre inkább előtérbe került a diploma követelménye — az is oka lehet, többek között, hogy az idősebb értelmiségiek egy részének (főleg a vezető állásúak körében) nincs egyetemi végzettsége.

Az értelmiség fogalmát nemcsak az általános kritériumok, hanem konkrét foglalkozások oldaláról is közelítettük. Megkérdeztük a mintánkba került értelmiségieket, hogy milyen feltételek mellett sorolják az értelmiséghez a függetlenített pártmunkásokat, a tsz-elnököt, a vállalati igazgatót és a tanácselnököt. (A pártmunkásokra vonatkozó válaszokat a megkérdezettek foglalkozása szerint is csoportosítottuk.)

A fenti foglalkozásokhoz tartozókat — szervező, irányító tevékenységük alapján — vizsgálatunk kiinduló hipotézise szerint az értelmiséghez kell sorolni. Mivel azonban az értelmiségi tevékenység általános meghatározásánál válaszadóink mindössze kb. 7 százaléka említette az értelmiséghez tartozás kritériumai között a szervező, irányító, döntési tevékenységet, úgy véltük, érdemes megvizsgálni, miként vélekednek erről a kérdésről konkrét foglalkozások esetében.

Azonnal szembeütünk, hogy a konkrét foglalkozások oldaláról közelítve, a válaszadók kb. fele-kétharmada a szervezési-irányító tevékenységet végző vezetőket feltétel nélkül az értelmiséghez sorolja. (Kivételt képez a tsz-elnök, itt a megfelelő arány 30 százalék.) Az irányítási, szervezési munka megítélésében a konkrét és az általános kérdésfeltevés esetén mutatkozó különbség arra utal, hogy a szervezési, irányítási tevékenység önmagában mint értelmiségi funkció nem él annyira a köztudatban, mint pl. az alkotó vagy ismeretközlő funkció, illetve a mindennapi tudat az értelmiség fogalmát inkább a külső jegyekhez, mint pl. az iskolai végzettség, a nem fizikai munka végzése — és nem funkciókhoz köti elsősorban.

A függetlenített pártmunkásokat a megkérdezettek 53 százaléka egyértelműen az értelmiséghez sorolja, 9 százaléku csak megfelelő iskolai végzettség esetén, 6 százaléku pedig egyéb feltételek fennállása mellett tekinti értelmiséginek. A megkérdezettek alig több mint egynegyede szerint a függetlenített pártmunkás nem tartozik az értelmiséghez.

A legtöbben az orvosok-gyógyszerészek (60 százalék) és a párt- és államapparátusi dolgozók közül (58 százalék) tekintik feltétel nélkül értelmiséginek a pártapparátus dolgozóit; a pedagógusoknak ugyanakkor csak kb. a fele (49 százalék) válaszolt így. Az értelmiséghez tartozás feltételei közül a „megfelelő” iskolai végzettséget főként a műszakiak, a pedagógu-

sok, a párt- és államapparátus dolgozói hangsúlyozták (9—10 százalék). A pedagógusok, valamint a gazdasági vezetők és a műszakiak között vannak a legtöbben (28—30 százalék), akik a függetlenített pártmunkásokat nem tekintik értelmiséginek.

A *tsz-elnököt* válaszadóink mindössze 30 százaléka sorolta feltétel nélkül az értelmiséghez, 12 százalékuk csak megfelelő iskolai végzettség esetén, 5 százalék egyéb feltétellel tekinti értelmiséginek, 47 százalékuk szerint viszont a *tsz-elnök* nem értelmiségi.

A *vállalati igazgatót* a megkérdezettek 67 százaléka egyértelműen értelmiséginek tekinti, kb. 8 százalékuk tartja szükségesnek a megfelelő iskolai végzettséget is, 4 százalékuk egyéb feltételekhez kötötte értelmiséghez-tartozásukat, 18 százalékuk pedig nem sorolta az értelmiséghez.

A *tanácselnököt* a válaszadók 56 százaléka egyértelműen, kb. 10 százalékuk megfelelő iskolai végzettség esetén, kb. 5 százalékuk pedig egyéb feltétellel értelmiséginek tekinti. Kb. 26 százalékot tesz ki azok aránya, akik a tanácselnököt nem sorolják az értelmiséghez.

A vizsgált négy foglalkozás között — az őket feltétel nélkül értelmiségi foglalkozásúaknak tekintők aránya szerint — tehát a következő rangsor alakul ki:

	A válaszadók közül	
	Feltétel nélkül értelmiséginek tekinti	Nem tekinti értelmiséginek
	százalék	
Vállalati igazgató	67	18
Tanácselnök	56	26
Függetlenített pártmunkás	53	28
Termelőszövetkezeti elnök	30	47

A különböző vezető-szervező tevékenységek fenti „hierarchiája” többféle hipotézis kialakítására is ösztönöz. Nézzük például a két szélső esetet! A vállalati igazgató és a *tsz-elnök* funkciója nagyon hasonló. Egy nagy termelőszövetkezet elnökének nagyobb lehet a felelőssége, a döntési lehetősége, a szakértelme stb., mint egy kisebb vállalat igazgatójáé. Mindketten funkciójuk alapján számítanak értelmiséginek, egyik beosztáshoz sem szükséges egyetemi végzettség, sem a hivatalos előírások, sem a köznap gondolkodás szerint. Mi lehet mégis az oka annak, hogy az értelmiséghez tartozás megítélésénél a két szóban forgó funkció tekintetében ennyire eltérnek a vélemények? Az eltérés okait minden bizonnyal a munka szféráján kívül kell keresnünk. Könnyen lehet, hogy — esetleg nem mindig tudatosan — az értelmiséghez tartozás megítélésében a köznap gondolkodás olyan tényezőket is figyelembe vesz, mint pl. a kultúráltság, az igények, illetve az életmód egyéb vonatkozásai, vagy akár az egyes foglalkozások társadalmi presztízse.

2. TÁRSADALMI HIVATÁS

Van-e az értelmiségnek a szűkebben vett szakmai tevékenység elvégzésén túl szélesebb körű társadalmi hivatása? E sokat vitatott kérdésre a megkérdezettek 78 százaléka *igennel válaszolt*, 18 százalékuk nem tudott határozott választ adni, és csak 3 százalék volt a nemleges válaszok aránya. (A kérdésre a megkérdezettek mindössze 1 százaléka nem válaszolt.)

Tartalmát tekintve e társadalmi hivatás a mintába került értelmiségiek véleménye szerint *elsősorban kulturális jellegű*, a szellemi értékek teremtésével, továbbadásával, továbbfejlesztésével kapcsolatos. (A válaszok kb. egyharmada sorolható ide.) A válaszadók kb. 14 százaléka szerint az értelmiség társadalmi hivatását a *közéleti, politikai* tevékenység jelenti, további 12 százalékuk pedig kifejezetten a társadalom vezetése területén jelölte meg e hivatás lényegét. 4—6 százalékuk említette még a társadalom felvilágosítását és a példamutatást is, kb. 18 százalékuk pedig nem válaszolt a hivatás tartalmát kutató kérdésre.

3. A NEM ÉRTELMIÉGI DOLGOZÓK VÉLEMÉNYÉRŐL

Az értelmiségi tevékenység megint más megközelítést jelent annak vizsgálata, hogy a megkérdezettek véleménye szerint a *nem értelmiségi dolgozók mit becsülnék legtöbbször a velük állandó kapcsolatban levő értelmiségi szakemberekben*. A válaszadók közel fele (46 százalék) a megbecsülést *szakmai* okokra (szakmai tudás stb.) vezeti vissza, egynegyedük szerint pedig *elsősorban* a megfelelő *emberi* magatartás hívja ki a megbecsülést. A *műveltséget* 14 százalékuk említi, a megbecsülés egyéb okait a válaszadók kb. egytizede nevezte meg.

A megbecsülés okaira vonatkozó vélemények függenek természetesen a válaszadók foglalkozásától. A műveltséget pl. az átlagos 14 százaléknál jóval nagyobb arányban (21 százalék) említik a pedagógusok, a párt- és államapparátusban dolgozók, a műszakiaknak viszont csak kb. egytizede hivatkozott erre. A szakmai tudást elsősorban az egyetemi-főiskolai oktatók tartják lényegesnek ebből a szempontból (az átlagos 46 százalékkal szemben 57 százalék), de az orvosok-gyógyszerészek és a műszakiak több mint a fele ugyancsak a szakmai tudást emelte ki.

A szakmai tudást a pedagógusok közül az átlagosnál kevesebben (42 százalék) említik az értelmiség megbecsülésének okai között. A munkahelyi kapcsolatokban érvényesülő emberi jótulajdonságokra főként a szabadfoglalkozásúak (42 százalék) és a párt- és államapparátusi dolgozók (31 százalék) hivatkoztak az átlagosnál (26 százalék) nagyobb arányban, a műszakiak és a pedagógusok viszont ezt a tényezőt kevésbé (23—24 százalék) tartják fontosnak.

A különböző beosztású értelmiségiek válaszaiból a következő tendencia bontakozik ki: az emberi tulajdonságok hangsúlyozása a beosztási szint emelkedésével párhuzamosan egyre gyakoribb. (A beosztottak 23, a felsőszintű vezetők 30 százaléka említi ezeket.) Az egyéb eltéréseket általában a foglalkozási csoportosítás kapcsán elmondottakra vezethetjük vissza. (A műveltséget pl. az átlagosnál magasabb arányban említik a beosztott ér-

telmiségiek, ez azonban elsősorban a pedagógusok véleményét fejezi ki stb.)

A kérdésfeltevés módjából adódóan a fentiekben nemcsak (sőt, talán nem is elsősorban) arra kaptunk választ, hogy a megkérdezettek véleménye szerint a nem értelmiségi dolgozók mit becsülnék az értelmiségi szakemberekben, hanem arra is, hogy a megkérdezettek e tekintetben miként vélekednek *önmagukról* mint értelmiségiokről. Ilyen értelmezésben adataink arra utalnak, hogy saját munkájukban a pedagógusok a műveltséget, az egyetemi-főiskolai oktatók, az orvosok-gyógyszerészek és a műszakiak a szakmai tudást, a párt- és államapparátusi dolgozók, valamint a szabadfoglalkozásúak pedig a pozitív emberi tulajdonságokat tartják fontosnak elsősorban.

4. AZ ÉRTELMISÉG TÁRSADALMI TEKINTÉLYE ÉS BEFOLYÁSA

Az „értelmiségi lét” általános kérdéseit kutatva a mintánkba került értelmiségiektől azt is megkérdeztük, hogy személyes tapasztalatuk szerint hogyan alakul az értelmiség társadalmi tekintélye és befolyása jelenleg társadalmunkban. A kérdést táblázatos formában tettük fel, és külön választ kaptunk a tekintély és külön a befolyás alakulására. Az összes válaszadó véleményét együttesen tekintve a tekintély és a befolyás alakulását nagyjából egyformán ítélik meg, vagyis a válaszok 72—73 százaléka mind a tekintély, mind a befolyás növekedését jelzi, 18—19 százalékos a stagnálást és 3—5 százalékos a csökkenést érzékelők aránya.

Az értelmiség egyes csoportjaiban azonban másként ítélik meg a tekintélyt, mint a befolyás alakulását. A foglalkozási csoportok közül ilyen pl. az orvosok-gyógyszerészek és a szabadfoglalkozásúak csoportja. Az orvosok-gyógyszerészek 68 százaléka úgy vélekedik, hogy az értelmiség tekintélye növekvőben van, a befolyásról ugyanakkor csak 58 százalékuknak hasonló a véleménye. A szabadfoglalkozásúak ugyancsak kedvezőbbnek látják az értelmiség tekintélyének, mint befolyásának alakulását. A többi foglalkozási csoportban a tekintély és a befolyás alakulását szinte teljesen egyezően ítélik meg.

A párt- és államapparátusi dolgozók véleménye a legkedvezőbb; 90—91 százalékuk állította, hogy növekszik az értelmiség tekintélye, illetve befolyása. Őket a gazdasági vezetők és a műszakiak követik 83, illetve 79 százalékos aránnyal. A pedagógusoknak viszont csak 61 százaléka jelezte a tekintély és a befolyás növekedését. A válaszadók annál inkább növekvőnek ítélik az értelmiség tekintélyét és befolyását, minél magasabb a beosztásuk. A beosztottak 65, az alsó- és középszintű vezetők 78, a felsőszintűek 82 százaléka szerint növekszik a tekintély és befolyás.

A válaszokat a megkérdezettek életpályájának alakulása szerint csoportosítva *egyrészt* ismét a beosztási szintek hatását láthatjuk, vagyis a vezetők a beosztottaknál sokkal kedvezőbben ítélik meg az értelmiség társadalmi tekintélyének és befolyásának alakulását. A vezetők véleménye (és persze a beosztottaké is!) azonban attól is függ, hogy pályájuk során voltak-e fizikai dolgozók, vagy sem. Azoknak a vezetőknek pl., akik közvetlenül az iskolából vagy egyéb szellemi pályáról kerültek értelmiségi

pályára, 77—78 százaléka látja növekvőnek az értelmiség tekintélyét és befolyását. A munkásból lett vezetőknél a megfelelő arány már 86—87 százalék. Az iskolából vagy egyéb szellemi pályáról értelmiségi munkakörbe került beosztott értelmiségiek 60—63 százaléka, a munkásból lett beosztott értelmiségieknek pedig 75—81 százaléka válaszolta, hogy az értelmiség társadalmi befolyása és tekintélye növekszik. A munkásból lett értelmiségiek tehát — minden beosztási szinten — a többiekénél jóval kedvezőbben ítélik meg az értelmiség társadalmi tekintélyének és befolyásának alakulását.

Az értelmiség társadalmi tekintélyére és befolyására vonatkozó véleményeket végül a válaszadók neme szerint is vizsgáltuk. Egyértelműen megállapítható, hogy a nők véleménye a férfiakénál kedvezőtlenebb. A tekintély pl. a férfiak 77, a nők 62 százalékanak véleménye szerint növekszik, a befolyás esetében pedig a megfelelő arány 76 és 60 százalék.

5. ÖNÁLLÓSÁG A MUNKÁBAN

A munkával való azonosulás, a megfelelő munkakedv és nemegyszer a munkateljesítmény szempontjából is igen fontos befolyásoló tényezője az értelmiségi munkának az önállóság, a kezdeményezési lehetőség biztosítása. (Természetesen elsősorban akkor, ha az önállóság megfelelő szakmai felkészültséggel párosul.) A *megkérdezettek zöme igényli* is az önálló munka lehetőségét, hiszen a közvetlen felettesével fennálló szakmai-hivatali kapcsolatban a válaszadók közel háromnegyede nem tartja kívánatosnak a felettes rendszeres beavatkozását munkájába, hanem csak a munkafeltételek biztosítását, illetve a munka eredményének értékelését várja el. Mindössze 19 százalékot tesz ki azok aránya, akik közvetlen felettesüktől állandó szakmai segítséget és munkájuk rendszeres figyelemmel kísérését várják.³

A különböző foglalkozású értelmiségiek közül a párt- és államapparátusi dolgozók, a pedagógusok és az orvosok-gyógyszerészek igénylik az átlagosnál valamivel nagyobb arányban feletteseik segítségét. A pedagógusok körében ez az igény az oktatási szint csökkenésével párhuzamosan emelkedik. A középiskolai tanároknak pl. 21, az általános iskolai tanárok 26 és a tanítók kb. 32 százaléka vár rendszeres szakmai segítséget közvetlen felettesétől. A felettesektől kapott rendszeres szakmai segítség iránti igény főbb okai, véleményünk szerint, a fenti foglalkozási csoportok esetében különbözőek, illetve eltérő súllyal jelentkeznek.

Az általános iskolai pedagógusoknál pl. jelentősebb lehet a megfelelő szakmai felkészültség és rutin hiánya (képesítés nélküli pedagógusok, szakosítás nélküli oktatás stb.), a másik két munkaterületen (a politikain és az egészségügyin) pedig inkább a munka jellege — a döntésekkel együtt járó nagyobb felelősség, illetve a tapasztalatok kölcsönös cseréje — jöhet számításba. A felettesek állandó szakmai segítségét a műszaki értelmiség igényli a legkevésbé, mindössze kb. 8 százaléuk adott ilyen választ. Nem sokkal magasabb ez az igény a gazdasági vezetők körében sem (11 százalékuknál fordul elő).

A gazdasági vezetők, az egyetemi-főiskolai oktatók és a középiskolai

tanárok közül az átlagosnál (52 százalék) többen (57—61 százalék) igénylik az önálló munkavégzés lehetőségét (hogy tudniillik a közvetlen felettes önálló munkát várjon el, és csak a munka eredményét értékelje). A szinte túlzott önállóságra való törekvést kérdőívünkben „a felettes minél kevesebbet avatkozzék be közvetlenül érdemileg a munkába, elsősorban a munkafeltételeket biztosítsa” válasz-alternatíva jelentette. Kiugróan erős ez a törekvés a műszaki értelmiségnél (az átlagos kb. 20 százalékkal szemben 39 százalékuk választotta ezt az alternatívát), és az átlagosnál gyengébb az egyetemi-főiskolai oktatók és a politikai munkaterületen dolgozók körében.

Az önálló munkával kapcsolatos *elvárások mellett* természetesen azt is megkérdeztük a mintába került értelmiségiektől, hogy munkájukban *milyen mértékű önállósággal rendelkeznek*.⁴ A válaszadók 27 százaléka munkájában csak kismértékű önállósággal rendelkezik, 36 százalékuk közepesen, 37 százalékuk pedig nagymértékben önálló. Válaszaikból ítélve a párt- és államapparátusi dolgozók és az orvosok-gyógyszerészek végzik leginkább önállóan munkájukat. A 37 százalékos átlaggal szemben az előbbieket 45, az utóbbiak kb. 42 százaléka 90—100 százalékos önállóságról számolt be. Még világosabbá válik a párt- és államapparátusi dolgozók kiemelkedőnek ítélt önállósága, ha tekintetbe vesszük, hogy az átlagos 27 százalékkal szemben csupán 13 százalékuk sorolható a kismértékben önálló csoportjába. Szembetűnő viszont, hogy a megkérdezett műszaki értelmiségiek mennyire gyengéneken ítélik önállóságukat a munkában. Kiemelkedően magas köztük a kismértékben önállóak közé soroltak aránya (39 százalék) és kevesen (az átlagos 37 százalékkal szemben csak 25 százalék) rendelkeznek közülük nagymértékű önállósággal.

A tények megítélésére és az elvárásokra vonatkozó adatok önként kínálják az összehasonlítást. Az előzőekben bemutattuk, hogy az önállóság iránti igény a különböző foglalkozású értelmiségiek közül a műszaki értelmiség körében a legerősebb. Ha ehhez hozzávesszük, hogy éppen a műszakiak ítélik leggyengébbnek önállóságukat, arra következtethetünk, hogy a műszaki értelmiség munkájának irányításában megoldandó problémák vannak. Úgy véljük, ennek a kérdésnek a tisztázása — amely további vizsgálatokat igényel — rendkívül fontos segítséget adhat a műszaki értelmiség munkája hatékonyságának növeléséhez.

Érdekes ugyanakkor, hogy a párt- és államapparátusban dolgozók a leginkább elégedettek saját önállóságukkal és egy részük a jelenleginél intenzívebb operatív segítséget vár munkájához feletteseitől. Az önállóság iránti igény három fokozata ugyan nem felel meg a tényleges önállóság megítélésére alapján képzett három önállósági fokozatnak, és ezért közvetlen összehasonlításra kevéssé alkalmas, az adatok erőteljes eltérése azonban bizonyos mértékig mégis feljogosít ilyen összehasonlításra. A mintánkba került párt- és államapparátusi dolgozóknak kb. 29 százaléka igényli, hogy közvetlen felettese rendszeresen kísérje figyelemmel munkáját, és állandóan adjon számára szakmai segítséget, ugyanakkor csak 13—14 százaléka dolgozik a kismértékű önállóság körülményei között. A maximális önállóság iránti igény a politikai munkások 13 százalékának válaszaiban fogalmazódott meg, ezzel szemben 90—100 százalékos önállóságról 45 százalékuk számolt be. (Százszázalékos önállósággal végzi mun-

káját a szóban forgó értelmiségek 19 százaléka, tehát még ez az arány is meghaladja az ennek megfelelő — maximális önállóság iránti — igények 13 százalékos arányát.)

Az önálló munkavégzés ilyen megítélése a párt- és államapparátusban dolgozók esetében elvileg több okra is visszavezethető. (Ilyenek lehetnek pl. a felelősség, a megfelelő szakmai felkészültség iránti követelmények komplexitása ezen a területen, az igazságügyi és a tanácsi apparátusban a jogi szabályozás változásai, a jogalkalmazás problémái stb.) Az említett okok vizsgálatára azonban — elsősorban feltáró jellege miatt — felmérésünk nem vállalkozhatott, ezért még becsülni sem tudjuk az egyes okok jelentőségét. Felhívjuk azonban a figyelmet erre a problémára is, melyet a jövőben érdemes lenne részletesebben elemezni.

A különböző beosztású értelmiségeknél nem igazolódott az a feltevés, hogy az önállóság párhuzamosan növekszik a beosztási szinttel. Adataink egyértelműen azt bizonyítják, hogy önállóságuk fokát tekintve a felsőszintű vezetők után — akik leginkább önállóan végzik munkájukat — nem a közép- és alsószintű vezetők, hanem a beosztott értelmiségek következnek. (A közép- és alsószintű vezetőknek a beosztott értelmiségeikénél nagyobb hányada becsülte 60 százalékosra vagy annál alacsonyabbra önállóságát, ugyanakkor 90—100 százalékos önállóságról nyilatkozott a beosztottak 37, a közép- és alsószintű vezetők 32 százaléka.) Úgy tűnik tehát, hogy a munkavégzés önállósága szempontjából a beosztási hierarchia középső fokain levő értelmiségek helyzete a legkedvezőtlenebb. Mivel erre a jelenségre a felmérés előkészítésekor nem számítottunk, az önállósággal kapcsolatos elvárásokat a válaszdó beosztása szerint nem dolgoztuk fel. Ennek következtében nem állapíthatjuk meg, hogy pl. a közép- és alsószintű vezetők kellemetlennek érzik-e az önállóság hiányát, illetve a beosztott értelmiségekhez viszonyítva mennyire érzik annak.

6. „ÖNMEGVALÓSÍTÁS” A MUNKÁBAN

Az önálló munkavégzés lehetőségéhez kapcsolódó kérdés, hogy az egyén munkája során mennyire képes „megvalósítani önmagát”, érvényesíteni egyéniségét, elképzeléseit, kielégíteni a munkával kapcsolatos elvárásait. Erre a kérdésre szintén egy százalékos skála segítségével kerestünk választ. A mintába került értelmiségek egynegyede legfeljebb 60 százalékra értékeli önmegvalósításának mértékét, kb. 47 százalékot tesz ki az egyéniségük kibontakozását 70—80 százalékra értékelők aránya, és csak 29 százalékuk válaszolta, hogy teljesen, vagy közel teljesen (90—100 százalékig) sikerül megvalósítania önmagát munkájában.

Az önmegvalósítás mértékének jellemzésére — a kérdőívben szereplő százalékos skála jellegéből adódóan — alapvetően két lehetőség kínálkozik. Jellemző lehet pl. az egyes foglalkozási csoportok, beosztási szintek stb. önmegvalósításának mértékére a 90—100 százalékos mértéket jelölők aránya. Átfogóbb képet adhat viszont az egyes értelmiségi csoportokhoz tartozók válaszából számított átlagos értékek összehasonlítása. Noha ez utóbbi mutató — átlagszám-jellege miatt — az előbbinél kevésbé érzékeny, mégis ezt használjuk, mert az adott csoport egészére jellemző.

A különböző foglalkozású értelmiségiek közül a párt- és államapparátusi dolgozók bontakoztathatják ki leginkább egyéniségüket munkájukban (78,2 százalék), utánuk a pedagógusok (77,3 százalék) és az orvosok-gyógyszerészek (77 százalék) következnek. Az önmegvalósítás mértékét tekintve a műszakiak és a népművelők (70—71 százalék) állnak az utolsó helyen. A részletes adatok a következők:

Az önmegvalósítás átlagos
mértéke százalékban

Párt- és államapparátusi dolgozók	78,2
Pedagógusok	77,3
Orvosok-gyógyszerészek	77,0
Egyetemi oktatók	76,1
Gazdasági vezetők	75,9
Szabadfoglalkozásúak	75,1
Népművelők	71,3
Műszakiak	70,1

Az önmegvalósítás mértéke szempontjából a különböző beosztású értelmiségiek közül egyedül a felsőszintű vezetők csoportja emelkedik ki számottevően. Az alsó- és középszintű vezetők, a beosztott értelmiségiek és a szabadfoglalkozásúak egyaránt kb. 74 százalékos adatával szemben a felsőszintű vezetők átlagosan 80 százalékra értékelik egyéniségük kibontakozásának mértékét a munkában.

Az életkor növekedésével párhuzamosan az önmegvalósítás mértéke is emelkedik. A harmincévesnél fiatalabb értelmiségiek pl. 69, a hatvanéves vagy ennél idősebb válaszadók viszont már kb. 80 százalékra értékelik átlagosan önmegvalósításuk mértékét.

A falun élő értelmiségiek a városiaknál magasabbra (a 75,4 százalékos átlaggal szemben 76,7 százalékra) értékelik önmegvalósításuk mértékét.

Az önmegvalósítás megítélése iskolai végzettség szerint is érdekesen alakul, noha kiugró különbségeket nem tapasztaltunk. Adataink azt mutatják, a csak érettségivel rendelkezők érzik elsősorban, hogy megvalósították önmagukat munkájukban. Az egyetemi végzettséggel rendelkező értelmiségiek az átlagosnál valamivel kisebb mértékűnek ítélik egyéniségük kibontakozásának lehetőségét. Úgy tűnik, hogy legkevésbé (72 százalék körüli értékkel) az érettségi nélkül szerzett pártfőiskolai végzettséggel rendelkezők és a jelenleg — pontosabban a felmérés idején — egyetemi tanulmányokat folytatók valósították meg önmagukat. (Meg kell jegyeznünk, hogy az iskolai végzettség, véleményünk szerint, csak közvetetten befolyásolja az önmegvalósítás mértékének megítélését, a közvetlenebb befolyást maga a tevékenység gyakorolja, melyet a független változók közül elsősorban a foglalkozás és a beosztás jellemez.)

Az egyéniség kibontakozásának lehetőségét a munkában nemenként is vizsgáltuk. Adataink szerint a férfiak valamivel magasabbnak (75,9 százalék) ítélik önmegvalósításuk mértékét, mint a nők (73,7 százalék).

7. SZAKMAI TANÁCSKÉRÉS A MUNKAHELYEN

Eredeti szándékunk szerint a szakmai információk beszerzésének rendszerét kívántuk vizsgálni a megkérdezettek jelenlegi munkahelyén. Ennek főbb csatornáit a munkahelyen szervezett szakmai továbbképzés és a személyes beszélgetések. Utóbbiak a szakmai kérdéseket érintő általános beszélgetések vagy kifejezett tanácskérés formáját ölthetik. Kérdőívünkön végül is — kérdezéstechnikai problémák miatt — csak a rendszeres, illetve alkalmi tanácskérés útján szerzett szakmai információk gyakoriságát kutató kérdés szerepelt.

A megkérdezettek rendszeresen elsősorban az azonos beosztású kollégáiktól kérnek szakmai tanácsot. (18 százalék válaszolt így.) A közvetlen felettesektől való rendszeres tanácskérés közel hasonló arányban (17 százalék) terjedt el. Alacsonyabb beosztású munkatársaitól már csak a megkérdezettek 6 százaléka kér rendszeresen szakmai tanácsot. (Ez az adat a teljes mintára vonatkozik. Ha figyelembe vesszük, hogy a megkérdezettek több mint 40 százalékának nincs beosztottja, a megfelelő arány kb. 10 százalékot tesz ki.) Magasabb beosztású feletteseitől a válaszadóknak csupán 5 százaléka kér rendszeresen tanácsot.

A rendszeres tanácskérésnél jóval szélesebb körben terjedt el az *alkalmankénti* szakmai tanácskérés, és e tekintetben a különböző beosztású munkatársak szerepe is másként alakul. Alkalmilag a válaszadók főként közvetlen felettesüktől kérnek tanácsot (58 százalék). Ezután a magasabb beosztású felettesek (51 százalék), majd az azonos beosztású kollégák (50 százalék), végül az alacsonyabb beosztású munkatársak következnek. (Utóbbiaktól a megkérdezettek 31 százaléka — illetve a beosztottakkal rendelkezők kb. fele — kér szakmai tanácsot alkalmanként.) A rendszeres és alkalmankénti szakmai tanácskérésről együttesen az alábbi adatok tájékoztatnak:

	Szakmai tanácsot kérők aránya (százalék)
Közvetlen feletttestől	74
Azonos beosztású kollégától	67
Magasabb beosztású feletttestől	56
Alacsonyabb beosztású munkatárstól	37*

a) Rendszeres tanácskérés foglalkozási csoportonként

A különböző foglalkozású értelmiségiek közül a *közvetlen feletttestől* a párt- és tömegszervezeti apparátusban dolgozók közül kérnek a legtöbben rendszeresen szakmai tanácsot. (Közel 40 százalékuk; az átlag 17 százalék. Az előbbi adat az esetek kis száma miatt statisztikailag ugyan nem tekinthető szignifikánsnak, logikailag azonban elfogadható, mivel teljesen megfelel az önállóság kapcsán elmondottaknak.) Közvetlen felettesüktől rendszeresen tanácsot kérők aránya az átlagosnál alacsonyabb (12—15 százalék) az általános és középiskolai tanárok, valamint a műszaki dolgozók

* A beosztottakkal rendelkezőkre számítva kb. 60 százalék

körében. A szakmai tanácskérés viszonylag alacsonyabb gyakoriságát a pedagógusoknál, véleményünk szerint, főként a munka jellegével, a műszaki dolgozóknál pedig a vezetőikkel szembeni kritikájukkal magyarázhatjuk. (Utóbbira még visszatérünk a vezetés színvonalának megítélésénél.) Meg kell tehát jegyeznünk, hogy a szakmai tanácskérés — legalábbis a közvetlen felettesek viszonylatában — nemcsak általában vett szakmai információs eszköz, hanem (erre elsősorban a párt- és tömegszervezeti apparátusban dolgozók esete a példa) az önálló munkavégzés lehetősége iránti igénytől is függ. A műszaki értelmiségnél pedig szerepet játszik itt szerintünk a felettesek és beosztottak gyakori véleményeltérése konkrét szakmai kérdésekben.

Az *azonos beosztású kollégáktól* rendszeresen szakmai tanácsot kérők aránya már valamelyest eltér a feletteseknél tapasztaltaktól. Itt is vezetnek ugyan a párt- és tömegszervezeti apparátusban dolgozók (ugyancsak kb. 40 százalékuk kér rendszeresen szakmai tanácsot kollégáitól), az átlagosnak azonban csak a felét (9 százalék) teszi ki a rendszeresen tanácsot kérők aránya pl. az államapparátus dolgozóinál. A műszaki dolgozók és a gazdasági vezetők körében is az átlagosnál alacsonyabb a rendszeresen tanácsot kérők aránya (az átlagos 18 százalékkal szemben csak 11—12 százalék), meghaladja viszont az átlagot a pedagógusok és az egyetemi-főiskolai oktatók körében (25—30 százalék).

Magasabb beosztású vezetőktől a megkérdezetteknek csak kb. 5 százaléka szokott rendszeresen szakmai tanácsot kérni, s e tekintetben a különböző foglalkozási csoportokhoz tartozó értelmiségiek között nincs lényeges különbség. Az egyedüli figyelemreméltó jelenség itt talán csak az, hogy a magasabb beosztású felettesektől történő rendszeres tanácskérés esetében a párt- és tömegszervezeti apparátusban dolgozók aránya nem emelkedik ki, hanem az átlagosnak közel megfelelően alakul.

Az *alacsonyabb beosztású munkatársaktól* történő szakmai tanácskérés a megkérdezett értelmiségiekre ugyancsak kevésbé jellemző, az igenlő válaszok aránya nem éri el a 6 százalékot. Jelentősen szóródnak viszont az adatok foglalkozási csoportok szerint. Ismét találkozunk a párt- és tömegszervezeti apparátusban dolgozók kiemelkedő adatával (közel 30 százalékuk kér rendszeresen tanácsot alacsonyabb beosztású munkatársaitól).

b) *Alkalmankénti tanácskérés foglalkozási csoportonként*

A rendszeres tanácskérésnél tapasztaltaktól eltérően alkalmanként *közvetlen felettesüktől* a párt- és tömegszervezeti apparátusban dolgozók közül az átlagosnál kevesebben (48 százalék; átlag: 58 százalék) kérnek szakmai tanácsot, a tanácskérésnek ez a formája főként az államapparátusban dolgozók (68 százalék) és az állami vállalatok gazdasági vezetői (66 százalék) körében terjedt el, de az átlagosnál gyakoribb a műszakiaknál is (62 százalék), az orvosok-gyógyszerészek és az egyetemi-főiskolai oktatók körében viszont a legritkább (46—47 százalék).

Azonos beosztású kollégáktól a műszakiak és a középiskolai tanárok az átlagosnál nagyobb arányban (kb. 55 százalék; átlag: 50 százalék) kérnek alkalmanként tanácsot. E tekintetben a különböző foglalkozási csoportok között nem találunk jelentős szóródást.

A rendszeres tanácskérés vizsgálatánál — kevésbé elterjedt volta miatt

— a magasabb beosztású felettesek viszonylatában nem vonhattunk le következtetéseket. Az alkalmi tanácskérések azonban már erőteljesen megmutatják, hogy mely foglalkozási csoportoknak van nagyobb lehetőségük (illetve nagyobb szükségük) arra, hogy a magasabb beosztású felettesek szakmai tanácsát kérjék. Ennek megfelelően a *magasabb beosztású felettesektől* történő alkalmi tanácskérés a párt- és államapparátusban dolgozók, valamint a gazdasági vezetők körében gyakoribb az átlagosnál (62—76 százalék, átlag: 51 százalék), s az orvosok-gyógyszerészek, továbbá a középiskolai tanárok között terjedt el a legkevésbé. (A megfelelő arány itt 41—43 százalék.)

Alacsonyabb beosztású munkatársaitól a megkérdezetteknek csupán nem egészen egyharmada kér alkalmilag is szakmai tanácsot, ennek az alacsonyabb aránynak azonban a fő oka az, hogy jelentős részüknek nincs is alacsonyabb beosztású munkatársuk. Ha ezt tekintetbe vesszük, akkor az alkalmi tanácskérések aránya — az azonos beosztású munkatársaktól történő tanácskéréshez hasonlóan — ebben az esetben is kb. 50 százalék körül alakul. Mivel azonban a beosztottakkal rendelkezők arányát foglalkozási csoportonként nem ismerjük, ennek a problémának a további vizsgálatától el kell tekintenünk.

Összefoglalva a fentieket, a felettesektől és az azonos beosztású munkatársaktól kért szakmai tanácsok alapján⁵ *leginkább a párt- és tömegszervezeti apparátusban dolgozók, a legkevésbé pedig az orvosok-gyógyszerészek beszélnek meg a munka során felmerülő problémáikat munkatársaikkal.* Azonos beosztású munkatársaiktól — a pártapparátusban dolgozókat és az egészségügyieket figyelmen kívül hagyva, mivel azok minden relációban a két szélső ponton helyezkednek el — a leggyakrabban a pedagógusok és az egyetemi-főiskolai oktatók, a legritkábban pedig az államigazgatásban dolgozók és a gazdasági vezetők kérnek szakmai tanácsot. A közvetlen és a magasabb beosztású *felettesektől* történő tanácskérés az államapparátusban dolgozók és a gazdasági vezetők körében terjedt el a leginkább, az egyetemi-főiskolai oktatók és a pedagógusok esetében pedig viszonylag ritkábban fordul elő. Felhívjuk a figyelmet arra, hogy a felettesektől történő szakmai tanácskérés és a felettesekkel való barátkozás (lásd: A vidéki értelmiség helyzete III. kötete 23. oldalán) egyaránt a párt- és államapparátusban dolgozók, valamint a gazdasági vezetők körében a leggyakoribb, ami arra utal, hogy a baráti kapcsolatokban jelentős tartalmi tényező lehet az alacsonyabb beosztásúak „szakmai tanácskérés” útján történő informálódása a felettesek véleményéről.

A szakmai tanácskérés elterjedtségének szélső eseteit egyébként az alábbi összeállítás szemlélteti:

A szakmai tanács- kérés iránya*	A szakmai tanácskérés az alábbi foglalkozási csoportokban az átlagosnál	
	elterjedtebb	ritkább
A magasabb beosztású felettesektől	párt- és államapparátusi dolgozók, gazdasági ve- zetők	egyetemi oktatók, peda- gógusok, egészségügyiek
Közvetlen feletttestől	párt- és államapparátusi dolgozók, gazdasági ve- zetők	egyetemi oktatók, peda- gógusok, egészségügyiek
Azonos beosztású munkatársaktól	pártmunkások, pedagó- gusok, egyetemi oktatók	államapparátusi dolgo- zók, gazdasági vezetők, egészségügyiek

* Rendszeres és alkalmi tanácskérés együtt.

c) Tanácskérés beosztás szerint

A rendszeres és alkalmi szakmai tanácskérés beosztás szerinti alakulását *együttesen vizsgálva közvetlen feletteseiktől* elsősorban a középső- és alsószintű vezetők kérnek szakmai tanácsot (78 százalék), ezután a beosztott értelmiségiek (75 százalék), majd a felsőszintű vezetők (70 százalék) következnek. Ez a sorrend teljesen megfelel a munkavégzés önállóságáról szerzett tapasztalatainknak, amennyiben a szakmai tanácskérés elterjedtsége annál nagyobb, minél kisebb az önállóság a munkában. (Ez a tendencia főként a rendszeres tanácskérés alakulásánál mutatkozik élesen.) További vizsgálatot igényel annak eldöntése, hogy a munkavégzés önállóságának csökkenésével együtt növekvő tanácskérés mennyiben fakad a munkakapcsolatok jellegéből, illetve a szaktudás és informáltság különbségeinek vagy egyéb tényezők eredménye.

A *magasabb beosztású felettesektől* történő szakmai tanácskérés ugyanakkor a válaszadók beosztásának emelkedésével párhuzamosan egyre elterjedtebb. A beosztott értelmiségieknek pl. kb. 50, az alsó- és középszintű vezetőknek 58, a felsőszintű vezetőknek pedig 66 százaléka szokott szakmai tanácsot kérni magasabb beosztású feletteseitől. Itt a rendszeres tanácskérés aránya csekély, a tendenciát szinte kizárólag az alkalmi tanácskérés határozza meg. Ez a tendencia igen határozott és teljesen megfelel a „felfelé barátkozás” beosztási szintek szerinti erősödésének. A beosztás szerint csoportosított adatok is arra mutatnak tehát, hogy a magasabb beosztású felettesekkel kialakított baráti kapcsolatok egyik számottevő tartalmi eleme a szakmai kérdések megbeszélése.

Azonos beosztású kollégáiktól elsősorban a beosztott értelmiségiek (73 százalék) szoktak szakmai tanácsot kérni, a megfelelő arány a beosztási szint emelkedésével párhuzamosan csökken, illetve e tekintetben jelentős különbség tapasztalható a vezetők és a beosztottak között. (A középső- és alsószintű vezetők 63, a felsőszintűek 60 százaléka szokott szakmai tanácsot kérni azonos beosztású kollégáitól.) A vezetők és a beosztottak megfelelő adatai közötti eltérés feltehetően a munkakapcsolatok irányával függ össze, hiszen az azonos beosztású kollégákkal fennálló munkakapcsolat elsősorban a beosztottakra jellemző és a vezetők között viszonylag ritkább lehet.

8. ELŐMENETELI LEHETŐSÉGEK

Az előmeneteli lehetőség — a mindenkori kereseti színvonal mellett — az egyén egzisztenciális helyzete, illetve perspektívája szempontjából igen fontos tényezőnek számít. Ezt a tényezőt két fő összetevőjének, a hivatali (beosztási szintbeli) és az anyagi (fizetésbeli) előrehaladás lehetőségének megítélésén keresztül közelítettük.⁶ Szembetűnő, hogy a megkérdezetteknek milyen alacsony hányada (24 százalék) elégedett a munkahelyén várható *hivatali előrehaladási lehetőséggel*. Úgy tűnik, hogy még azok közül sem elégedett mindenki, aki jelenlegi munkahelyén magasabb beosztásba került, hiszen a későbbiekben ismertetendő adataink szerint a megkérdezettek kb. egyharmada magasabb beosztásba került, a hivatali előrehaladási lehetőségekkel elégedettek aránya ugyanakkor a 25 százalékot sem éri el. Ezek az adatok, véleményünk szerint, egyrészt arra utalhatnak, hogy vidéken létezik az értelmiségen belül egy ambiciózus réteg, melynek tagjai talán fiatal koruk, a vezető beosztások telítettsége, illetve a viszonylag fiatal vezetők magas aránya, vagy egyéb okok miatt nem kerülhetnek magasabb beosztásba, holott erre határozott igényük van.

A párt- és tömegszervezeti apparátusban általában magasabb a kádermozgás, mint másutt. Ez is kifejeződik abban, hogy a különböző foglalkozású értelmiségiek közül a párt- és tömegszervezeti dolgozók között ítélik a legtöbben jónak a hivatali előrehaladási lehetőségeket (41 százalékuk ítéli jónak és csupán 3 százalékuk tartja rossznak). E tekintetben legkevésbé a középiskolai tanárok és a műszaki értelmiségiek elégedettek, a legszélsőségesebb megítélést viszont az orvosok-gyógyszerészek adták (mind a „jó”, mind a „rossz” osztályzataik aránya magasabb az átlagnál). Megjegyezzük, hogy a „hivatali előrehaladás” lehetőségeit a különböző értelmiségi szakmákban nem lehet egységesen értelmezni, a kérdés tárgyalására azonban e cikk keretei nem adnak lehetőséget, ezért a hivatali előrehaladás lehetőségének szakmánkénti eltérő megítélését részletesebben nem vizsgáljuk.

Adataink szerint a beosztás emelkedésével párhuzamosan erőteljesen emelkedik a hivatali előrehaladási lehetőségeket jónak ítélok aránya. (Beosztottak: 20, alsó- és középszintű vezetők: 25, felsőszintű vezetők: 36 százalék. A megkérdezettek viszonylag csekély száma miatt nem különíthettük el a vezetőkön belül a hosszabb és rövidebb ideje vezető beosztásban levőket, illetve a jelenlegi és a korábbi munkahelyen előlépett vezetőket. Így nem állapíthatjuk meg, hogy pl. a vezetők nagyobb arányú elégedettségét a jelenlegi munkahelyen történt saját előlépésük motíválta-e elsősorban, vagy pedig pozíciójukból adódóan, szinte „hivatalból”, főként a többi dolgozó lehetőségeit ítélik-e jónak.

Az előmenetel másik fő összetevőjét, az *anyagi előrehaladás lehetőségét* jelenlegi munkahelyén a válaszadók mindössze 17 százaléka tartja jónak. A kérdőívünkön feltüntetett különböző munkahelyi tényezők közül — a szakmai megbecsülés után — a megkérdezett értelmiségiek a kereseti színvonalat tekintik a legfontosabbnak. A kereseti színvonallal kb. egynegyedük elégedett, a kereseti színvonal egyik fő meghatározójával, az anyagi előrehaladási lehetőséggel ugyanakkor csak 17 százalékuk. Ezt az eltérést egyelőre két főbb okkal magyarázhatjuk:

1. A kereseti színvonal nemcsak a jelenlegi munkahelyen fennálló anyagi előrehaladási lehetőségektől függ, hanem egyrészt az előző munkahelyétől, másrészt a munkahely-változtatáskor gyakran megfigyelhető keresetnövekedéstől is.

2. Az anyagi előrehaladás lehetősége időbeli vonatkozásait tekintve bizonyos fokig a jövőt is tartalmazza, a kereseti színvonal pedig főként a múlttal kapcsolatos és a jelenmel részben lezáruló fogalom. Az eltérés okai közül bármelyiket tekintjük is fontosabbnak, következtetéseink alapján kedvezőtlen képet kapunk.

A kereseti színvonallal elégedettek igen alacsony aránya már önmagában is kedvezőtlen. Az anyagi előrehaladás lehetőségét pedig még kevesebben ítélik jónak, mint a kereseti színvonalat. Az eltérés okairól elmondottak alapján ez egyrészt arra mutat, hogy az anyagi előrehaladás egyik döntő tényezője vidéken (is) a munkahely-változtatás. Az eltérés okainál említettek alapján leszűrhető másik kedvezőtlen eredmény az értelmiség jövőbeni anyagi helyzetének megítélése.

Az anyagi előrehaladás lehetőségének megítélésében foglalkozási csoportonként számottevő eltéréseket tapasztalunk. Az átlagos 17 százalékkal szemben pl. a gazdasági vezetők kb. 26, a műszakiaknak viszont csak 11 százaléka ítélte jónak ezt a lehetőséget. A szóban forgó tényezőről az átlagoshoz a műszakiak és az államapparátusban dolgozók véleménye áll közel, a pedagógusok és az orvosok-gyógyszerészek véleménye pedig az átlagosnál jóval kedvezőtlenebb. (Az orvosok-gyógyszerészek és az egyetemi-főiskolai oktatók kb. 40, a közép- és általános iskolai tanárok kb. 30 százaléka kifejezetten rossznak ítélte az anyagi előrehaladás lehetőségét, a „jó” osztályzatok száma a felsoroltak körében 13—15 százalék között változik.) Figyelembe kell itt venni, hogy felmérésünk még az egészségügyi dolgozók és a pedagógusok fizetésrendezése előtt készült, s a jelenlegi helyzet az akkorinál bizonyára kedvezőbb megítélést eredményezne.

A különböző beosztású értelmiségieknek az anyagi előrehaladásra vonatkozó válaszaiból a hivatali előrehaladásnál tapasztaltakhoz hasonló tendencia bontakozik ki, vagyis a kedvező megítélés aránya a beosztási szinttel jelentősen emelkedik. A beosztott értelmiségieknek pl. 13, a közép- és alsószintű vezetők 18, a felsőszintű vezetőknek pedig már 25 százaléka ítéli jónak az anyagi előrehaladás lehetőségeit saját munkahelyén. Az anyagi előrehaladás lehetőségét kifejezetten rossznak ítélik aránya — az átlagos 25 százalékkal szemben — a vezetőknél 20, a beosztottaknál 30 százalék. Itt sem tudjuk megállapítani, hogy a vezetők kedvezőbb válaszaik mennyiben vonatkoznak a saját anyagi előrehaladásukra és mennyiben a beosztottakéra. Kétségtelen azonban, hogy a beosztott értelmiségiek túlnyomó többsége elégtelennek tekinti az anyagi előrehaladás lehetőségeit jelenlegi munkahelyén.

Az előmenetel egyik fő összetevőjét, a magasabb beosztás elérését — melyet az előbbieken „hivatali előrehaladásnak” nevezünk — nemcsak a vélemények szintjén, hanem a tények oldaláról is vizsgáltuk.

Figyelemreméltó, hogy a felsőszintű vezetők⁷ 59 százaléka már felsőszintű vezetőként került jelenlegi munkahelyére, s kb. egyharmaduk kezdett itt ennél alacsonyabb beosztásban. A közép- és felsőszintű vezetők utánpótlása ugyanakkor az előző egyharmados aránnyal szemben már

több mint 55 százalékban vállalaton-intézményen belül történt. Ez arra utal, hogy a felsőszintű vezetők intézmények, vállalatok közti mozgása gyakoribb a náluk alacsonyabb beosztásban levőkéinél, illetve azt jelenti, hogy a felsőszintű vezetők többségét „kivülről” hozzák, a közép- és alsószintű vezetőket pedig nagyoobbrészt vállalaton-intézményen belül nevelik ki. (Érdekes lenne tudni, hogy a munkahely-változtatás mennyiben jelentti egyúttal a beosztás növekedését is, erre azonban nincsenek adataink.)

Sokat vitatott kérdés, hogy az értelmiségiek előmeneteli lehetőségei vidéken jobbak-e, vagy a fővárosban. Számításaink szerint a jelenlegi munkahelyükön beosztottként kezdők mintegy 30—40 százaléka került vezető beosztásba, s az utóbbiak közel fele középszintű, kb. egynegyede pedig felsőszintű vezető lett. Elmondhatjuk tehát, hogy vidéken kb. minden harmadik beosztott értelmiségi az adott munkahelyén belül is magasabb beosztásba kerülhet. Fővárosi adatokkal egyelőre nem rendelkezünk, de véleményünk szerint, az előmeneteli lehetőség ily mértékű esélye vidéken önmagában is jelentősnek mondható.

Az adott munkahelyen belüli előmenetel adataink szerint egyáltalán nem függ az iskolai végzettség szintjétől, a hagyományos egyetemi diplomával és a csak érettségivel rendelkezők vonatkozó adatai között legfeljebb 0,2 százaléknyi eltérés mutatkozik. (57 százalékuk a jelenlegi munkahelyére kerülésekor fennállott beosztásában dolgozik ma is, és közel 29 százalékuk pályája „töretlenül ívelt felfelé” jelenlegi munkahelyén.)

A megkérdezettek kb. 70 százalékának hagyományos egyetemi diplomája van. Ezen belül a műszaki diplomások közül kerültek legtöbbször magasabb beosztásba a jelenlegi munkahelyükön; közel 50 százalékuk pályája ívelt felfelé. Jelentős e tekintetben a közgazdászok és jogászok előrelépése is, több mint egyharmadukat helyezték magasabb beosztásba. Az előmenetel szempontjából a humán jellegű bölcsészdiploma — talán elsősorban a tanári pálya jellegéből adódóan — a legkevésbé előnyös, az ilyennel rendelkezők körében a 20 százalékot sem éri el a jelenlegi munkahelyükön magasabb beosztásba kerültek aránya.

Az adott munkahelyen elért előmenetel⁸ foglalkozás szerinti adatai tovább finomítják a diplomatípusokkal kapcsolatban felvázolt képet. A pedagógusoknak mindössze kb. 16 százaléka került magasabb beosztásba jelenlegi munkahelyén. A humán tagozaton végzett bölcsészeknél tapasztalható ennél valamivel magasabb (19 százalékos) arány valószínűleg annak köszönhető, hogy a bölcsészdiplomások egy része nem pedagógusként tevékenykedik és az előmeneteli lehetőségek bármely más foglalkozás esetén kedvezőbbek. A legkedvezőbb előmeneteli lehetőséget vidéken — adott munkahelyen belül — a műszaki pályák biztosítják, a műszaki munkakörben dolgozók közel 40 százaléka magasabb beosztásba került jelenlegi munkahelyén. Az átlagosnál kedvezőbb előmeneteli lehetőséggel rendelkeznek a párt- és államapparátusi dolgozók is. (A megfelelő arány itt 34 százalék.) A vizsgált vidéki értelmiségiekre vonatkozó átlagnál kisebb előmeneteli lehetőségük van az orvosoknak és a gyógyszerészeknek, továbbá mindenekelőtt a már többször is említett pedagógusoknak. (A vizsgált többi foglalkozásnál — az esetek kis száma miatt — az adatok nem értékelhetők.)

A különböző értelmiségi pályák a férfiak és a nők számára eltérő előmeneteli lehetőséget nyújtanak, a nők azonban egyes foglalkozási csoportokban megelőzték a férfiakat. Sajnos, a válaszadók viszonylag csekély száma ilyen részletekbe menő elemzést nem tesz lehetővé, ezért csak fenntartásokkal fogadhatjuk el, hogy pl. az orvosok-gyógyszerészek között a nőknek kedvezőbbek a lehetőségeik.

Az esetek csekély száma ellenére is szignifikáns különbség mutatkozik e tekintetben a nők javára az államapparátusi dolgozóknál. Míg pl. itt a férfiak 28, addig a nők 73 százaléka került magasabb beosztásba jelenlegi munkahelyén. Különösen kedvezőtlenek viszont a pedagógusnők előmeneteli lehetőségei; a férfiak 19 százalékos arányával szemben csak 13 százalékuk ért el magasabb beosztást. A műszaki pálya a férfiak és a nők számára az előmenetel tekintetében látszólag egyenlő esélyeket biztosít, a műszaki pályán dolgozó nők vizsgálatunkban előforduló csekély száma miatt azonban ez az eredmény megkérdőjelezhető.

A különböző korú értelmiségiek közül előmenetel szempontjából a felvétel időpontjában 40—49 évesek csoportja a legmozgékonyabb, 52 százalékuk dolgozik csak abban a beosztásban, amelyben a jelenlegi munkahelyén dolgozni kezdett és 32 százalékuk került magasabb beosztásba. Azok aránya, akiknek beosztása belépésük óta nem változott, az említett korosztálynál fiatalabbak és idősebbek körében egyaránt magasabb, sőt, ebből a szempontból a többi — 10 évenként képzett — életkori csoport adatai a 40—49 évesekéhez viszonyítva szimmetrikusan alakulnak. A 20—29 éveseknek pl. 65,3, a 60 évesek és idősebbek 64,9 százaléka munkahelyére kerülése óta azonos beosztásban dolgozik, a 30—39 évesek és az 50—59 évesek megfelelő adatai: 56,4 és 56,8 százalék, vagyis a szimmetriától való eltérés csak néhány tizedet tesz ki.

Azt is meg kell azonban jegyezni, hogy a 40—49 éveseket követő 30—39 éves korosztály tagjai közül gyakorlatilag az előbbiekkal azonos arányban értek el magasabb beosztásokat, ami azzal függ össze, hogy a 40—49 évesek között a legmagasabb azok aránya is, akik kezdő beosztásukhoz képest alacsonyabb beosztásba kerültek, illetve a beosztási hierarchiában történt különböző irányú mozgások után jelenleg a kezdő beosztásukban — illetve ennek megfelelő szinten — dolgoznak. (Az ilyen értelemben sikertelenek aránya a 40—49 évesek körében 5, az 50—59 éveseknél 4, és a 30—39 évesek csoportjában 2 százalék.)

II. A KONKRÉT MUNKAHELY MEGÍTÉLÉSE

Cikkünk további részében a megkérdezett értelmiségiek jelenlegi, adott munkahelyének különböző tényezőivel való elégedettségét (pontosabban ezek megítélését) vizsgáljuk. Elhatárolásunk nem egészen pontos, hiszen az előbbieken is tárgyaltunk már olyan kérdéseket, amelyek a válaszadók konkrét munkahelyéhez kapcsolódnak. Ezek azonban szorosán összefüggtek az ott tárgyalt általánosabb problémákkal. Az is igaz viszont, hogy az értelmiséget tevékenysége alapján határoljuk el más társadalmi rétegektől, illetve osztályoktól, s a tevékenység szinte mindig konkrét

munkahelyhez kötődik. Elhatárolásunkkal tehát csak azt akarjuk jelezni, hogy a következő témakör az eddigieknél szorosabban kapcsolódik a megkérdezettek munkahelyéhez.

1. SZAKKÉPZETTSÉG ÉS MUNKAKÖR

A szakképzettségnek megfelelő, illetve meg nem felelő munkakör számottevően befolyásolhatja a munkahelyi közérzetet. Szándékosan használunk itt feltételes módot, mivel pl. a vezető beosztású dolgozók, továbbá a függetlenített politikai munkások esetében többféle (pl. politikai, közgazdasági, jogi, műszaki stb.) végzettség is megfelelhet a végzett munkakörnek. Az objektív adatok összevetése helyett ezért a munkahelyi közérzet szempontjából hasznosabbnak ítéltük a megkérdezettek véleményének vizsgálatát.

Megnyugtató, hogy a válaszadók kb. 84 százaléka szakképzettségéhez megfelelőnek tartja jelenlegi munkakörét. Közel 11 százalékuk munkaköre csak részben felel meg a szakképzettségének, kb. 5 százalékuk pedig szakképzettségének nem megfelelő munkakörben dolgozik.

Amint az várható volt, a párt- és államapparátusi dolgozók közül válaszolták a legkevesebben (71 százalék), hogy szakképzettségüknek megfelelő munkakörben dolgoznak.

A szakképzettségüknek nem (teljesen) megfelelő munkakörben dolgozók aránya a közgazdászok, jogászok, gazdasági vezetők és a műszakiak körében is viszonylag jelentős (kb. 20 százalék), a többi értelmiségi foglalkozásokban ugyanakkor általában nem haladja meg a 10 százalékot.

A szakképzettség és a munkakör megfelelésének megítélésekor — főként a felsőfokú végzettséggel nem rendelkező értelmiségiek esetében — véleményünk szerint bizonyos „szépítési” törekvésekkel is számolnunk kell. Arra gondolunk, hogy a szakképzettségüknek nem megfelelő munkakörben dolgozó diplomások — főként, ha ezt sérelmesnek tartják — szívesen panaszkodnak emiatt. A felsőfokú végzettséggel *nem rendelkezők viszont* ebben a problémában, véleményünk szerint, elsősorban a megfelelő végzettség hiányát érzékelik, és ezért általában szakképzettségük és munkakörük megfelelését állítják.

Ezt a feltevést látszanak alátámasztani a különböző beosztású értelmiségiek válaszai. A felsősztintű vezetőknek pl. 84 százaléka állította, hogy szakképzettségének megfelelő munkakörben dolgozik. Tekintve, hogy a mintánkba került felsősztintű vezetők fele nem rendelkezik egyetemi végzettséggel (48 százalékuknak van diplomája), továbbá, mivel szakképesítést jelentő vezetőképzésben sem részesültek, az említett válaszadók jelentős hányada — véleményünk szerint — többé-kevésbé megalapozatlanul látja összhangban munkakörét szakképzettségével. A különböző beosztású válaszadók közül a közép- és alsószintű vezetők körében a legalacsonyabb (kb. 80 százalék) azok aránya, akik szerint munkakörük megfelel szakképzettségüknek. A beosztott értelmiségiek 85 százaléka válaszolt így.

A szakképzettség és a munkakör megfelelésének megítélése szinte egyáltalán nem függ a válaszadók nemétől. Igen enyhe tendencia jelzi csupán, hogy a nők valamivel többen (85 százalék) tartják szakképzettségük

szempontjából megfelelőnek munkakörüket, mint a férfiak. (A férfiak esetében a megfelelő arány 83 százalék.)

Határozott tendenciát tapasztalunk viszont a szakképzettség és a munkakör megfelelésének életkor szerinti megítélésénél. Az életkor növekedésével párhuzamosan egyre emelkedik azok aránya, akik összhangot látnak szakképzettségük és munkakörük között. A 29 éves és ennél fiatalabb válaszadóknak pl. 80, az 50—59 éves korosztálynak viszont már 88 százaléka válaszolta, hogy munkaköre teljesen megfelel szakképzettségének.

Megjegyezzük, hogy a fentieket, véleményünk szerint, nem értelmezhetjük úgy, mintha szolgálati idejük növekedésével az értelmiségiek egyre nagyobb hányada kerülne szakképzettségének megfelelő munkakörbe. Az értelmiség ugyanis életkor szerint korántsem homogén, a különböző korosztályok szinte az értelmiség különböző típusait is jelentik egyben, elsősorban az életpálya alakulása, az iskolai végzettség stb. szempontjából. Felmerülhet itt persze az a gondolat, hogy a megfelelő szakképzettséggel nem rendelkező értelmiségiek közül idővel egyre többen szerzik meg a szükséges képzettséget, és az életkor növekedésével párhuzamosan ezért emelkedik a szakképzettségüknek megfelelő munkakörben dolgozók aránya. Ez azonban csak akkor lehetne igaz, ha a pályakezdő értelmiségiek közül viszonylag sokan ma sem rendelkeznének megfelelő szakképzettséggel, illetve a korábbi évekhez hasonló arányban kerülnének szakképzettségüknek nem megfelelő munkakörbe. Az utóbbi eset ma is elég gyakori (gondoljunk pl. a különböző munkaterületeken dolgozó, tanári diplomával rendelkező értelmiségiekre), az előbbi azonban kevésbé általános.

2. A MUNKAHELY EGYES TÉNYEZŐINEK ÉRTÉKELÉSE

Közérzetünket, munkakedvünket befolyásoló mindennapi örömeink és bosszúságaink jelentős része kapcsolódhat munkahelyünkhöz. Úgy véljük, ez a problémakör fokozottabban fontos az értelmiség számára, hiszen a fizikai és a szellemi munkát egyaránt akadályozó tényezők (pl. nem megfelelő tárgyi-technikai munkafeltételek, zajártalom, hideg stb.) mellett a szellemi munka — és ezen belül is az alkotó munka — különösen érzékeny a munkahely egyéb objektív és szubjektív körülményeire, tényezőire is.

A munkahely főbb tényezői közül válaszadóink az alábbiakat értékelték:

- Szakmai megbecsülés
- Kereseti színvonal
- Hivatali előrehaladás lehetősége
- Anyagi előrehaladás lehetősége
- Közvetlen munkatársakhoz való viszony
- Közvetlen felettesekhez való viszony
- Tárgyi-technikai munkafeltételek
- Az irányítás színvonala
- A munkahely kényelmi feltételei
- Munkarend és munkaszervezés

A munkahely társadalmi-politikai légköre
 A végzett munka érdekessége
 A munkahely megközelíthetősége

a) Az egyes tényezők jelentősége

A munkahelyi körülményeket jellemző tényezők értékelése előtt nézzük meg, mennyire tartják fontosnak válaszadóink egy munkahely megítélésénél a szóban forgó tényezőket. A megkérdezett értelmiségiek 61 százaléka (!) a 13 felsorolt tényező közül a szakmai megbecsülést tartja a legfontosabbnak. Rendkívül erős ennek a tényezőnek a kiemelése, hiszen az első helyen — ezt követően — a kereseti színvonalat említették még a legtöbben, de ez is csak a „szavazatok” 6,6 százalékát kapta, mivel a szakmai megbecsülés mellett felsorolt többi 12 tényező nagyjából egyformán jelentéktelen arányban került az első helyre.

Egy munkahely megítélésénél második helyen a kereseti színvonalat jelölték a legfontosabbnak, e tekintetben azonban már korántsem alakult ki olyan egységes vélemény, mint pl. a szakmai megbecsülésnél, a megkérdezetteknek ugyanis csupán 26 százaléka értett egyet abban, hogy a kereseti színvonal a második legfontosabb tényező, a többiek véleménye megoszlott az egyéb tényezők között. Jelentősebb arányban jelölték még a második helyre a közvetlen munkatársakhoz való viszonyt (15 százalék) és a tárgyi-technikai munkafeltételeket (12 százalék).

A harmadik legfontosabb tényező megjelölésében még jobban megoszlott a válaszadók véleménye, legnagyobb csoportjuk (16 százalék) a végzett munka érdekességét tartja harmadsorban fontosnak egy munkahely megítélésében.

A három „helyezést” együttesen szemlélve a munkahelyi tényezők alábbi fontossági sorrendje alakul ki:

	Az előfordulás gyakorisága ⁶
1. Szakmai megbecsülés	861
2. Kereseti színvonal	467
3. Közvetlen munkatársakhoz való viszony	373
4. A végzett munka érdekessége	292
5. Az irányítás színvonala	288
6. A tárgyi-technikai munkafeltételek	284
7. A munkahely társadalmi-politikai légköre	225
8. Munkarend és munkaszervezés	197
9. Az anyagi előrehaladás lehetősége	192
10. A közvetlen felettesekhez való viszony	190
11. A munkahely megközelíthetősége	114
12. Hivatali előrehaladás lehetősége	98
13. A munkahely kényelmi feltételei	78
Harmadik legfontosabb tényezőt nem említ	10
Összesen:	3669

A fenti sorrend — amely részben értékrendet is kifejez — önmagában is sokat mond. A szakmai megbecsülés fontosságának kiugró mértékű hangsúlyozása, pl. szembeállítva a végzett munka érdekességének vi-

szonylag jelentéktelen szerepével, legalábbis elgondolkodtató. Úgy tűnik, a megkérdezett értelmiségiek jó része számára munkájuk érdekessége — ami a munkával való azonosulás egyik legfontosabb tényezője — sokkal kevésbé fontos, mint a főként presztízsjellegű szakmai megbecsülés. Ennek a problémának a tisztázása azonban további kutatást igényel, itt éppen csak utalhatunk rá.

Érdekes összehasonlításokra nyílik lehetőség, ha az egyes tényezők előbb közölt fontossági sorrendjét összevetjük a velük való elégedettség alapján kialakuló sorrenddel:

	Az elégedettek aránya ¹⁰ (százalékban)
1. Közvetlen munkatársakhoz való viszony ¹¹	76
2. A végzett munka érdekessége	73
3. A munkahely megközelíthetősége	71
4. Szakmai megbecsülés	64
5. A munkahely társadalmi-politikai légköre	53
6. Az irányítás színvonala	50
7. Munkarend és munkaszervezés	47
8. A munkahely kényelmi feltételei	34
9. Tárgyi-technikai munkafeltételek	31
10. Kereseti színvonal	26
11. Hivatali előrehaladás lehetősége	24
12. Anyagi előrehaladás lehetősége	17

Az összehasonlításnál abból indulunk ki, hogy a fontosság megítélése elsősorban a kívánságok szintjén, az elégedettség pedig a tények érzékelése szintjén fejezi ki a szóban forgó munkahelyi tényezők megítélését. Ebből következően azokban az esetekben, amikor az adott tényező a fontossági rangsorban előbbre került, mint az elégedettségi rangsorban, olyan — esetleg latens — feszültségről beszélhetünk, amely csupán az elégedettség mérésével esetleg nem is jut felszínre.

Azokban az esetekben viszont, amikor az elégedettség mértéke — természetesen továbbra is rangsorolását tekintve — meghaladja a fontosságát (ilyen pl. a munkahely megközelíthetőségének vagy a végzett munka érdekességének megítélésénél fordul elő), véleményünk szerint arról van szó, hogy a tényleges helyzet kedvezőbb az elvárásoknál, illetve azoktól nem marad el számottevően és ilyen szempontból nem okoz problémát.

A második legfontosabb tényezőként megjelölt kereseti színvonallal a megkérdezetteknek csupán kb. egynegyede elégedett, és így ez a tényező az elégedettség mértéke szerint képzett rangsorban viszonylag hátra kerül. Kisebb mértékű rangsorbeli eltérés mutatkozik a szakmai megbecsülés fontossági és elégedettségi rangsorban elért „helyezése” között, de még ez a különbség is számottevő feszültségre hívhatja fel a figyelmet. A megkérdezettek véleménye szerint ugyanis egy adott munkahely megítélésénél kiugróan fontos ez a tényező, ugyanakkor kevesebb mint kétharmaduk tartja megfelelőnek szakmai megbecsülését. Ugyancsak feszültség mutatkozik a fontosság és elégedettség tekintetében a tárgyi-technikai

munkafeltételeknél is. Ez a tényező fontosságát tekintve az ötödik helyen szerepel, ugyanakkor a megkérdezetteknek csupán kevesebb mint egyharmada elégedett a munkafeltételeivel és ezzel az említett tényező az elégedettségi rangsorban a kilencedik helyre kerül.

Más szempontból ugyan, de szintén nagyon érdekes, hogy pl. az előmeneteli lehetőség két fő összetevője, az anyagi és a hivatali előrehaladás lehetősége mind a fontossági, mind az elégedettségi rangsorban az utolsók közé kerül. (Csak az anyagi előrehaladás esetében tapasztalható némi feszültség a fontosság és az elégedettség sorrendjénél.) Első pillantásra úgy tűnik, mintha a vizsgált értelmiségiek nem túlzottan lennének ugyan elégedettek az előmeneteli lehetőségekkel, ugyanakkor azonban ezeket nem is tartanák fontosnak.

A szakmai megbecsülés kivételével — amely mindenütt az első helyre került — a vizsgált munkahelyi tényezőket az értelmiség egyes foglalkozási csoportjaiban különböző mértékben tartják fontosnak. Az átlagosan második legfontosabbnak ítélt kereseti színvonalat pl. csak a gazdasági vezetők, a műszakiak és az orvosok-gyógyszerészek tartják másodsorban fontosnak, ez a tényező a többi foglalkozási csoportban harmadik — illetve az egyetemi-főiskolai oktatóknál a hetedik — helyre kerül. Az átlagos megítélés alapján harmadik helyre került munkatársi kapcsolatok a párt- és államapparátusban dolgozóknál a második, a gazdasági vezetőknél és az orvosok-gyógyszerészek csoportjában a harmadik, a pedagógusoknál a negyedik, a műszakiaknál az ötödik helyen állnak.

Fontosságát illetően a vélemények a munka érdekességével kapcsolatban különböznek a legnagyobb mértékben. Ez a tényező a különböző foglalkozásokban a második és a nyolcadik hely között mozog. Relatíván az egyetemi-főiskolai oktatók és a szabadfoglalkozásúak tartják a legfontosabbnak (második hely), a párt- és államapparátusban dolgozók, valamint a gazdasági vezetők pedig a legkevésbé (nyolcadik hely!). A *munka érdekessége* a munkahelyi tényezők fontossági sorrendjében foglalkozási csoportonként a következő „helyezéseket” érte el:

A munka érdekességének fontossági helyezése¹²

Egyetemi, főiskolai oktatók	2
Szabadfoglalkozásúak	2
Kultúrmunkások	3
Orvosok-gyógyszerészek	4
Műszakiak	4
Pedagógusok	5
Gazdasági vezetők	8
Párt- és államapparátusi dolgozók	8

b) Az egyes tényezők megítélése

Az egyes munkahelyi tényezőkkel való elégedettség előbbieken bemutatott mértéke szerint e tényezők nagyjából három csoportra oszthatók. A megkérdezettek kétharmada-háromnegyede által jónak ítélt tényezők csoportjára, amelybe négy tényező tartozik, s ezek közül legtöbben (76

százalék) a közvetlen munkatársakhoz való viszonyt ítélik meg kedvezően. A megkérdezettek kb. fele által jónak ítélt tényezőkre, amelyek között a munkahely társadalmi-politikai légköre „vezet” (53 százalék). A megkérdezettek egyharmada-egynegyede által jónak ítélt tényezők négytagú csoportjára, amelyek közül a legkevésbé kedvezőnek a hivatali előrehaladás lehetőségét ítélték. (A válaszadók 24 százaléka tartja azt megfelelőnek.) Az elégedettség mértéke alapján külön csoportba sorolandó végül az anyagi előrehaladás lehetősége, amellyel a megkérdezett értelmiségieknek *mindössze 17 százaléka* elégedett.¹³ A továbbiakban kiemelünk néhány fontosabb tényezőt és ezek megítélését mutatjuk be.

A közvetlen munkatársakhoz való viszonyt — amelyet egy munkahely megítélésénél a harmadik legfontosabb tényezőként jelöltek meg — a megkérdezettek 76 százaléka jónak, 22 százaléka közepesnek és nem egészen 1 százaléka rossznak ítélte. (Kb. 1 százalékuk nem válaszolt a kérdésre.)

A közvetlen munkatársak közötti jó viszonytal leggyakrabban az orvosok-gyógyszerészek, a gazdasági vezetők és a tanítók körében találkozunk. (79—84 százalékuk ítélte jónak közvetlen munkatársaihoz való viszonyát.) Ugyanakkor viszonylag kevesen (66 százalék) ítélték jónak közvetlen munkatársaikhoz való viszonyukat az általános iskolai tanárok között.

A végzett munka érdekességével a válaszadók 73 százaléka elégedett. Munkájukat elsősorban az egyetemi-főiskolai oktatók és a középiskolai tanárok tartják érdekesnek (88, illetve 83 százalékuk „jó” osztályzatot adott). Nem sokkal maradnak el tőlük e tekintetben az orvosok-gyógyszerészek, 79 százalékuk érdekesnek tartja munkáját. A végzett munkájukat érdekesnek ítézők aránya viszonylag alacsonyabb (nem éri el a 70 százalékot) a műszakiak, az általános iskolai tanárok és a gazdasági vezetők körében. Sőt, az átlagos 1,4 százalékkal szemben a műszakiak 5 százaléka kifejezetten unalmasnak tartja munkáját.

A különböző beosztásban dolgozók közül elsősorban a beosztott értelmiségiek tartják érdekesnek munkájukat (76 százalékuk válaszolt így), a legkevésbé pedig az alsó- és középszintű vezetők. (A megfelelő arány itt 68 százalék.) A felsőszintű vezetők — 72 százalékos aránnyal — a két említett csoport között foglalnak helyet. Az eltérések mértéke csak némi jóindulattal mondható szignifikánsnak, ugyanakkor összhangban van tapasztalatainkkal. Úgy véljük, hogy a közép- és alsószintű vezetők — zömmel operatív, kevés önállóságot biztosító, gyakran rutinjellegű — munkája ítéhető a legkevésbé érdekesnek. Az is valószínű, hogy a felsőszintű vezetők munkája ennél érdekesebb. Annak magyarázatát pedig, hogy a beosztott értelmiségiek közül tartják a legtöbben érdekesnek munkájukat, főként abban kereshetjük, hogy az alkotó jellegű tevékenység elsősorban éppen a nem vezető beosztásban dolgozó értelmiségiek munkájára jellemző.

A vizsgált tényezők közül a kiemelkedően legfontosabbnak ítélt *szakmai megbecsüléssel* a megkérdezettek 64 százaléka elégedett. A különböző foglalkozású értelmiségiek közül a szakmai megbecsülést elsősorban az államapparátusban dolgozók, a középiskolai tanárok és az orvosok-gyógyszerészek tartják megfelelőnek (70—75 százalék), a legkevésbé pedig a

mezőgazdászok, a műszakiak és az egyetemi-főiskolai oktatók elégedettek. (Az elégedettek aránya itt 46 és 57 százalék között változik.) A gazdasági vezetők és az általános iskolai tanárok és tanítók 63—66 százaléka elégedett a szakmai megbecsüléssel.

A megkérdezettek mindössze 3,5 százaléka tartja kifejezetten elégtelennek, kb. egyharmaduk pedig közepesnek ítéli a szakmai megbecsülést. A legtöbben (7—7 százalék) a tanítók és a műszaki dolgozók közül fejezték ki elégedetlenségüket, ugyanakkor pl. az államapparátusban dolgozók és a középiskolai tanárok csupán 1,3—1,4 százaléka válaszolt így.

A szakmai megbecsülés megítélése tekintetében a különböző beosztású megkérdezettek véleménye alig különbözik. Az eltérések statisztikai értelemben nem szignifikánsak, egyedül a felsőszintű vezetők véleményéről mondhatjuk el, hogy valamivel kedvezőbb az átlagnál. A szakmai megbecsüléssel kb. 70 százalékuk elégedett (átlag: 64 százalék), s az átlagos 3,5 százalékkal szemben a fél százalékot sem éri el a kifejezetten elégedetlenek aránya.

Az *irányítás színvonalát* a megkérdezettek kereken 50 százaléka tartja jónak munkahelyén. Erre a tényezőre legtöbben az államapparátusban dolgozók, az orvosok-gyógyszerészek és a politikai funkcionáriusok közül adtak jó osztályzatot (59—62 százalék). Feltűnően elégedetlenek ugyanakkor az irányítás színvonalával a műszakiak, csupán 29 százalékuk tartja jónak, kb. 8 százalékuk viszont kifejezetten rossznak ítéli. Átlagnál kedvezőtlenebb megítélést kapott ez a tényező a mezőgazdaságban dolgozó értelmiségiek körében is. (A „jó” osztályzat aránya nem haladja meg a 40 százalékot.) Úgy véljük, hogy a megkérdezett értelmiségiek elsősorban a szakmai, ezen belül is főként a műszaki és gazdasági intézkedések egy részét tartják helytelennek.

Az irányítás színvonalának megítélése csak igen kis mértékben függ a beosztási szinttől. Úgy tűnik azonban, hogy a közép- és alsószintű vezetők az átlagnál is elégedetlenebbek ezzel. Érdekes tendenciát figyelhetünk meg, ha a kedvező megítélést jelentő 6-os és 7-es osztályzatok alakulását külön vizsgáljuk. Az irányítás színvonalának mértéktartóbb dicsérete — melyet véleményünk szerint a 6-os osztályzat képvisel — erőteljesen növekszik a beosztási szint emelkedésével. (A beosztott értelmiségiek 29, a felsőszintű vezetők 37 százaléka adott 6-os osztályzatot a vezetési színvonalra.) Az irányítás színvonalát jónak ítézők aránya ugyanakkor éppen fordítva, a beosztási szint csökkenésével párhuzamosan emelkedik ugyancsak erőteljesen. A felsőszintű vezetőknek pl. csak 13 százaléka adott 7-es osztályzatot az irányítás színvonalára jelenlegi munkahelyén, a beosztottaknál viszont a hasonló válaszok aránya 22 százalék. Úgy véljük, ezek a tendenciák — a valósághoz hű megítélés mellett — már érdekekkel motivált torzításokat is kifejeznek. Adatainkban tehát a vezetők bizonyos fokú diszkrét öndicséretén kívül a beosztottak egy részének a vezetőkkel szembeni „lojalitása” is észrevehető.

A *tárgyi-technikai munkafeltételeket* a válaszadók kevesebb mint egyharmada (31 százalék) ítélte jónak, 13 százaléka tartja kifejezetten rossznak. Ezt az eredményt határozottan kedvezőtlennek minősíthetjük, hiszen egy munkahely megítélésénél a megkérdezett értelmiségiek véleménye alapján a munkafeltételek negyedik helyre kerültek a fontossági sorrend-

ben, az elégedettség mértéke szerint kialakuló rangsorban ugyanakkor ez a tényező a 9. helyen áll.

A különböző foglalkozású értelmiségiek közül elsősorban az egyetemi-főiskolai oktatók és a párt- és államapparátusban dolgozók elégedettek munkafeltételeikkel, a „jó” osztályzatok aránya ezekben a foglalkozási csoportokban 40 százalék felett van. A fentiekől a gazdasági vezetők sem maradnak el számottevően, kb. 37 százalékuk ítélte jónak munkafeltételeit. Ezután — kb. egyharmados aránnyal — az orvosok-gyógyszerészek és a középiskolai tanárok következnek. Ha azonban a „rossz” osztályzatok arányát is figyelembe vesszük, akkor kitűnik, hogy az orvosok-gyógyszerészeknek a vidéki értelmiség átlagánál nagyobb hányada tartja kifejezetten rossznak munkakörülményeit. (A 13 százalékos átlaggal szemben 20 százalék.) A válaszokból ítélve a tanítók és az általános iskolai tanárok, továbbá a műszakiak dolgoznak a leginkább rossz munkafeltételek között; mindössze kb. 20—24 százalékuk ítélte jónak ezt a tényezőt, ugyanakkor pl. a tanítók 26 százaléka kifejezetten rossz munkafeltételekről számolt be.

A kereseti színvonallal elsősorban a gazdasági vezetők — különösen a mezőgazdaság területén — elégedettek. (A kedvező megítélést jelentő válaszok aránya az említett foglalkozásoknál 36—53 százalék között változik.) A kereseti színvonallal a népművelés területén dolgozók és a tanítók voltak a legkevésbé elégedettek; a felmérés idején csupán 13—16 százalékuk tartotta azt jónak.

A kereseti színvonal megítélése erősen függ a beosztási szinttől: a beosztás emelkedésével párhuzamosan növekszik a keresetükkel elégedettek aránya. Ez a tendencia mind a kedvező, mind a kedvezőtlen megítélés esetében megfigyelhető. A beosztott értelmiségieknek pl. kb. 21, az alsó- és középszintű vezetők 27, a felsőszintű vezetőknek viszont már 38 százaléka ítélte kedvezőnek kereseti színvonalát, s a keresetükkel elégedetlenek aránya a felsorolt beosztási szinteken dolgozóknál rendre kb. 17, 10 és 9 százalékot tesz ki.

Az egyes munkahelyi tényezők megítélését nemcsak a „jó” osztályzatok arányának, hanem az osztályzatok átlagának alakulása alapján is vizsgáltuk. A kétféle megközelítésnek a teljes mintára vonatkozó eredményeit összehasonlítva szinte semmi eltérés nem mutatkozik, ezért — és mivel ez egyébként is kevésbé érzékeny mutató — a szóban forgó munkahelyi tényezők megítélésének alakulását az átlagos osztályzatok segítségével nem elemezzük.

Az átlagos osztályzatok további átlagolása viszont lehetőséget ad annak vizsgálatára, hogy pl. az egyes foglalkozási csoportokhoz tartozó értelmiségiek — a vizsgált munkahelyi tényezőkből ítélve — milyen mértékben „érik jól magukat” jelenlegi munkahelyükön. A vizsgált 13 munkahelyi tényezőtől 12 megítélése alapján számítva (a munkarend és munkaszervezés megítélésére vonatkozó adatok a gépi feldolgozás hibájából adódóan nem állnak rendelkezésünkre) a megkérdezett összes értelmiségi „munkahelyi közérzetét” az 5,1-es átlagos osztályzat jellemzi. (Feltételezve persze, hogy az említett 12 munkahelyi tényező magában foglalja a munkahelyi közérzet legfontosabb aspektusait.) Ez az érték az 1-től 7-ig terjedő skálán a „jó közepes” és a „jó” osztályzatok határán helyezkedik el, a meg-

kérdezettek munkahelyi közérzete tehát ennek alapján kedvezőnek mondható.

A különböző foglalkozási csoportokhoz tartozó értelmiségek közül a párt- és államapparátusi dolgozók munkahelyi közérzete a legjobb, amelyet az átlagot 2 tizeddel meghaladó 5,3-as osztályzat jellemez. (Ennél a mutatónál 2 tizedesnyi eltérés igen jelentősnek mondható, mivel az adatok többszörös átlagolás eredményei és az értékek közötti maximális eltérés mindössze 4 tizedet tesz ki!) Közel ugyanilyen mértékben elégedettek a vizsgált tényezőkkel a gazdasági vezetők is. A legrosszabb osztályzatokat a műszakiak és az orvosok-gyógyszerészek adták. A munkahelyi tényezők átlagos megítélését foglalkozási csoportonként az alábbi adatok jellemzik:

	Átlagos osztályzat
Párt- és államapparátusban dolgozók	5,34
Gazdasági vezetők	5,28
Pedagógusok és egyéb kultúrmunkások	5,09
Orvosok-gyógyszerészek	4,96
Műszakiak	4,86

3. MUNKAHELY-VÁLTOZTATÁSI SZÁNDÉK

A konkrét munkahely problémakörén belül megvizsgáltuk végül a munkahely-változtatási szándékot is. A munkahely-változtatási szándék *egyik* fontos indítéka véleményünk szerint az esetek jelentős részében az adott munkahellyel, illetve egy-egy fontos munkahelyi tényezővel való elégedetlenség. Ez az elégedetlenség persze csak a legsúlyosabb esetekben készítet munkahely-változtatásra. A megkérdezettek kb. háromnegyede (73 százalék) nem szeretne munkahelyet változtatni, kb. 9 százalékuknak nincs lehetősége más munkahelyre elmenni, ezért nem is foglalkozik a gondolatl. Általánosságban gondolkozik a munkahely-változtatáson a válaszadók kb. 12 százaléka, és 6 százalékot tesz ki azok aránya, akik elhatározták, hogy munkahelyet változtatnak.

A munkahely-változtatási szándék tekintetében az egyes *foglalkozási* csoportok között eléggé számottevő különbségeket találunk. A legjobban az egyetemi-főiskolai oktatók ragaszkodnak jelenlegi munkahelyükhöz (87 százalék), s őket (77 százalékos aránnyal) a gazdasági vezetők követik. A maradni szándékozók aránya a műszakiak körében a legalacsonyabb (65 százalék), s a többi foglalkozási csoportnál nagyjából az átlagnak megfelelően alakult.

A műszakiak, a párt- és államapparátusban dolgozók közül több mint 8 százalék határozta el az átlagos 6 százalékkal szemben, hogy munkahelyet változtat. Az ilyen válaszok aránya a pedagógusok körében is valamivel magasabb az átlagosnál. (Noha ezek a csekély eltérések statisztikai értelemben nem szignifikánsak, mégis említjük őket, mert egyéb összefüggéseknél még jelentősek lehetnek.)

Általánosságban gondolkozik a munkahely-változtatáson a műszakiak kb. 15, az orvosok-gyógyszerészek 13, a pedagógusok és a gazdasági veze-

tők 11 s az egyetemi oktatók 6 százaléka. Bizonyos fokig a munkahely-változtatás iránti „szimpátiát” tanúsítottak azok a válaszadók, akik „a jelenlegi körülmények között nincs rá lehetőség” alternatívát választottak. E tekintetben is a műszakiak „vezetnek”, közel 11 százalékuk válaszolt így pl. az egyetemi oktatók kb. 6 százalékával szemben. A jelenlegi munkahelyükhöz ragaszkodók aránya az egyes foglalkozási csoportokban az alábbiak szerint alakult:

A munkahelyet változtatni nem akarók aránya (százalékban)

Egyetemi oktatók	87
Gazdasági vezetők	77
Párt- és államapparátusi dolgozók	75
Orvosok-gyógyszerészek	73
Pedagógusok	72
Műszakiak	65

A megkérdezettek körében a jelenlegi munkahelyhez való ragaszkodás a beosztási szinttől is függ, a felsőszintű vezetők között erősebb, mint az ennél alacsonyabb beosztásokban. Ez a tendencia a munkahely-változtatási szándék minden szintjén kifejezésre jut, és érdekes, hogy a közép- és alsószintű vezetők közül viszonylag többen szeretnének munkahelyet változtatni, mint a beosztott értelmiségiek. A beosztottaknak pl. 71 százaléka szeretne a jelenlegi munkahelyén maradni, a közép- és alsószintű vezetők 70 és a felsőszintű vezetők 81 százalékos arányával szemben. A legkisebb eltérést az elhatározott szándéknál találjuk, a felsőszintű vezetők kb. 5, a beosztottak 7 százaléka döntött a munkahely-változtatás mellett. A felsőszintű vezetők 8, a többiek kb. 13 százaléka általánosságban gondolkodik rajta, a felsőszintű vezetők 6, a többi válaszadó 9—10 százaléka pedig a jelenlegi körülmények között nem lát lehetőséget munkahely-változtatásra.

Korábban már említettük, hogy véleményünk szerint a munkahely-változtatási szándékot egyes munkahelyi tényezők számottevően befolyásolhatják. Arra azonban nem számítottunk, hogy *minden egyes* vizsgált munkahelyi tényezőt — a „jó” és a „rossz” osztályzatokat tekintve egyaránt — a távozni szándékozók kedvezőtlenebbül, a maradni akarók pedig kedvezőbbben ítélnék meg az átlagnál! Ezt a jelenséget azzal magyarázhatjuk, hogy a munkahellyel kapcsolatos elégedetlenségből fakadó munkahely-változtatási szándék egyfelől túlsúlyban van a munkahelytől független (pl. családi stb.) okoktól motivált távozási szándékkal szemben, másfelől az elégedetlenség általában nemcsak egy tényezővel kapcsolatos, és feltehetően hosszabb „érlelődés” után vált ki távozási szándékot. Az utóbbi folyamat során, feltételezésünk szerint, a kezdetben egy vagy csak néhány tényezővel elégedetlen ember egyre több dolgot kifogásol, míg végül a munkahely-változtatás elhatározásáig eljutva már szinte mindenben hibát talál. A fenti gondolatmenetet figyelembe véve igencsak kedvezőtlennek ítélnhetjük a munkahely-változtatást fontolgatók kb. 27 százalékos arányát, hiszen ez azt jelenti, hogy a mintába került kb. minden negyedik

értelmiségi a munkahelyével való nagyfokú elégedetlenség felé halad. Feltételezhető azonban, hogy a távozni szándékozók jó része reálisan ítélte kedvezőtlenebbnek az összes vizsgált tényezőt.

Azon túl, hogy a távozni szándékozók minden egyes — általunk vizsgált — munkahelyi tényezőt az átlagosnál kedvezőtlenebbül ítélnék meg, az átlagtól való eltérések tényezőnként különböző mértékűek. Ezek a különbségek bizonyos mértékig lehetőséget adnak annak becslésére, hogy mely tényezőknek van nagyobb jelentősége a munkahely-változtatási szándék kialakulásában. Úgy tűnik (elsősorban a határozottan elmenni és a maradni szándékozók által adott „rossz” osztályzatok arányának különbsége, illetve hányadosa alapján), hogy a munkahely-változtatási szándék munkahelyi eredetű indítékai közül a közvetlen felettséssel kapcsolatos rossz viszony a legdöntőbb, ezt a szakmai megbecsülés hiánya követi, majd kb. azonos súllyal a rossz munkahelyi légkör és az unalmas munka következik. Érdekes, hogy ebből a szempontból szinte semmit sem jelent a tárgyi-technikai munkafeltételekkel való elégedetlenség és az anyagi okoknak is viszonylag csekély a szerepük.

JEGYZETEK

- ¹ Kardos István pl. több idevágó felmérést is idéz „Az értelmiség fogalma a tudományos és köznapi gondolkodásban” c. cikkében (Valóság, 1972/7. 13—16. o.)
- ² A válaszadóknak kb. 40 százaléka az értelmiséghez tartozást több feltételhez is kötötte. Ezek közül az adatok feldolgozásánál legfeljebb kettőt vettünk figyelembe. A felsorolt adatok ezért összesen több mint 100 százalékot tesznek ki. Nem mutattuk ki viszont, hogy vannak-e tipikus feltetelpárok és ha igen, melyek azok.
- ³ A vonatkozó kérdést ún. zárt formában tettük fel és a válaszadó a közvetlen felettséssel fennálló szakmai-hivatali kapcsolat — önállóság szempontjából — három fő típusa közül választhatott; 1. állandó beavatkozás, 2. csak az elvégzett munka eredményének értékelése, 3. elsősorban a munkafeltételek biztosítása.
- ⁴ Egy 0-tól 100-ig terjedő tízfokozatú skálán kellett megjelölniük önállóságuk „százalékos mértékét”. A százalékban megadott válaszokat három csoportba soroltuk (kis-, közepes és nagymértékű önállóság). Kismértékűnek tekintjük az önállóságot a 0—60 százalékos tartományban, 70—80 százalék esetében közepes, 90—100 százalék esetében pedig nagymértékű önállóságról beszélünk.
- ⁵ A beosztottaktól történő szakmai tanácskérést most figyelmen kívül hagyjuk, mivel a beosztottakkal rendelkezők aránya foglalkozási csoportok szerint jelentősen különbözik, és ez csak torzítaná a tendenciákat. Itt a rendszeres és alkalmi tanácskérést együttesen vesszük figyelembe.
- ⁶ Hivatali és anyagi előrehaladásuk lehetőségét — egyéb tényezők között, melyeket később tárgyalunk — a válaszadók egy hétfokozatú skálán minősítették. Az 1. és 2. osztályzat a „rossz”, a 3., 4. és 5. a „közepes”, a 6. és 7. pedig a „jó” lehetőségeket jelentette.
- ⁷ Felsőszintű vezetőknek tekintettük a különböző szervek, intézmények és vállalatok csúcsvezetőit, főosztályvezetőig lemenően, de pl. a megyei szervek osztályvezetőit, a professzorokat és főorvosokat is. Ennél alacsonyabb szintű vezetőknek tekintettük általában azokat az értelmiségieket, akik a fentiekén kívül még irányító munkát végeztek. (Volt beosztottjuk, ill. kinevezett vezetőik voltak.)

- ⁸ Az „előmenetel” kifejezést itt nyugodtan használhatjuk a „magasabb beosztás elérése” helyett, hiszen a magasabb beosztás szinte minden esetben magasabb fizetést is jelent, s itt az anyagi előrehaladás — mint az előmenetel másik fő tényezője — szintén jelen van.
- ⁹ Az első, második és harmadik hely alapján együttesen számítva. Mivel a válaszban 3 (legfontosabb) tényezőt kellett megnevezni, ezért a gyakoriságok összege a megkérdezettek számának háromszorosa.
- ¹⁰ Pontosabban: azok aránya, akik a szóban forgó tényezőkre „jó” (6-os vagy 7-es) osztályzatot adtak.
- ¹¹ A közvetlen felettesekhez való viszony megítélésére vonatkozó adat a gépi feldolgozás hibája miatt — nem áll rendelkezésre.
- ¹² A *három* legfontosabbként megjelölt tényező alapján számított relatív gyakoriságok szerint.
- ¹³ Az anyagi és a hivatali előrehaladás értékelését már korábban bemutattuk, ezekre itt nem térünk ki.

A középrétegek és a kispolgárság — a társadalmi struktúra marxi felfogásában*

A MARXI OSZTÁLYFOGALOM TARTALMA

Abban többé-kevésbé minden Marx-interpretátor egyetért, hogy a klaszszikus kapitalizmus társadalmának adekvát struktúráképét Marx munkáiban — a Tőkében vagy Marx egész életművében — szétszórva találjuk meg. S mivel a klasszikus kapitalizmus gazdasági-társadalmi viszonyait Marx leírta, elemezte, törvényszerűségeit feltárta és bizonyította, nincs más teendő, mint ebből az elemzésből kiszűrni a tőkés társadalom megfelelő struktúramodelljét. Eddig nemcsak a marxista, hanem egyes polgári vagy „marxizáló” szociológusok is eljutottak.

Azonban e probléma továbbgondolása, a *társadalmi struktúra fogalmának* a marxi gondolatrendszerhez hű értelmezése korántsem ilyen egyszerű. Már az is kérdéses, hogy végül is Marx felfogása szerint hány osztály alakul ki a tőkés társadalomban, kettő-e avagy nyolc. E kérdés mélyebb összefüggéseket takar, amelyek lényege abban összegezhető, hogy van-e elméleti ellentmondás Marxnak a tőkés társadalom struktúrájára vonatkozó felfogásában. A kérdés vizsgálata különböző utakon lehetséges, melyeknek azonban nem mindegyike vezet el a valóságos elméleti problémák megfogalmazásáig.

Egyes közelítési módok nem lépnek túl a felszíni kérdéseken, és Marx struktúrafelfogásának értelmezése helyett megelégszenek látványos felszíni „ellentmondások” felmutatásával. Így például nem jutnak el a lényegi kérdésekig azok a vizsgálatok, amelyek a történeti, történetfilozófiai, szociológiai, közgazdasági, politikai stb. jellegű marxi művek valamelyikében keresik az osztályokra vonatkozó perdöntő munkákat. Ezen az úton a marxi struktúramodell egyre kibogozhatatlanabb lesz,¹ s végül még annak megválaszolása is nehezzé válik, hogy miért írt Marx az egyik művében két osztályról, a másikban pedig nyolcról, vagy miért van (legalábbis

* Az itt közölt részlet egy nagyobb tanulmányból való, amelyben a szerző a középrétegek és a kispolgárság társadalmi szerepének és kapcsolatainak fontosabb kérdéseit elemzi, s arra keres választ, hogy a kispolgárság társadalmi rétegei miként illeszkednek a gazdasági-társadalmi struktúrába, és a kispolgárság milyen gazdasági-társadalmi meghatározottság terméke.

látszólag) ellentmondás esetleg ugyanazon íráson belül is az osztályok számának megítélésében.

Nem ad elméletileg messze vezető elemzési alternatívát az sem, ha kimutatjuk, hogy a marxi osztályfogalom „átvett” kategória, bár ez a közelítési mód jól érzékelteti azt a folyamatot, ahogy az osztályfogalom formálódott, átalakult, központi kategóriává vált — egyszóval tartalommal telítődött — Marx elméleti rendszerében.²

Ugyancsak nem jutunk el a problémák forrásáig, ha csupán az osztály kifejezés előfordulásait vizsgáljuk Marxnál, hiszen az egyes szóhasználat — „napszámosok osztálya”, „kisparasztok osztálya” és egyéb kifejezések — nem bizonyító érvényű az osztályfogalom szempontjából. E fogalom lényegét ugyanis nem abban kell keresnünk, hogy hányszor és milyen szókapcsolatban írta le Marx, hanem e kifejezések gondolati tartalmában. Így hát kielégítő eredményt Marx struktúrafelfogásának elemzésében csak a marxi gondolatmenet rekonstruálása nyújthat.

Ami most már ezt a gondolatmenetet illeti, első lépésnek tekintjük annak a feltevésnek a vizsgálatát, hogy Marx a kapitalizmus gazdasági-társadalmi szerkezetét, mechanizmusát *különböző* gondolati síkokon elemezte, s a marxi elemzésben megtalálható a gazdasági, a politikai, valamint az ideológiai megközelítés megkülönböztetése.³

Nézzük az ökonómiai elemzés síkját.

Ökonómiailag Marxnál a kapitalista gazdasági-társadalmi szerkezet analízisének kulcskérdése a tőkés termelési mód törvényszerűségeinek feltárása volt. A tőke átalakítja a korábbi termelési formákat, és a neki megfelelő viszonyok rendszerébe integrálja őket. Gazdasági értelemben ezeknek az új viszonyoknak a kifejeződése a *termelő munka* megváltozott (a feudális termelési mód termelő munkájától megkülönböztetett) tartalma.

Anélkül, hogy a termelő munka, nem-termelő munka bonyolult kérdésének elemzésére e tanulmányban vállalkozhatnánk, meg kell jegyez-nünk, hogy e fogalompár marxi értelmezésében két tendenciát figyelhetünk meg. Marx egyrészt megkülönbözteti a termelő, nem-termelő munkát a maga általánosságában, másrészt pedig az adott termelési viszonyok konkrét körülményei között. Számunkra — tekintettel arra, hogy célunk a klasszikus kapitalizmus társadalomképének rekonstruálása — jelen esetben az említett fogalompár utóbbi értelmezése a fontos, azaz a „tőke szempontjából vett” termelő, nem-termelő munka. Ezért most és a későbbiekben is eltekintünk a más szempontból nem kevésbé fontos produktív, improktív munka fogalmának használatától és értelmezésétől. A konkrét körülményeket vizsgálva a termelő munka nem más, mint társadalmilag meghatározott munka, az adott termelési mód társadalmi viszonyinak — a kapitalizmusban a tőkés termelési mód társadalmi viszonyainak, vagyis a tőkeviszonyinak — a kifejezője. *A termelő munka a tőkés termelési módban tehát azonos az értéktöbbletet termelő munkával.* „Csakis a polgári korlátoltság, amely a termelés tőkés formáit a termelés abszolút formáinak — tehát örök természeti formáinak — tartja, cserélheti össze azt a kérdést, hogy mi a *termelő munka* a tőke álláspontjáról, azzal a kérdéssel, hogy melyik munka egyáltalában-valóan termelő, vagyis mi a termelő munka egyáltalában, és vélheti magát ezért nagyon bölcsnek, azt válaszolván, hogy minden munka, amely egyáltalában termel valamit,

amelynek valami eredménye van, eo ipso termelő munka (...) Csak az a munka *termelő*, amely *közvetlenül tőkévé változik...*"⁴

Az idézetből jól látható a termelő munka általában való és a „tőke álláspontjáról” történő értelmezésének különbsége. Ismételten hangsúlyozzuk, hogy a tőkés társadalom struktúrájának megismerésében a termelő és nem termelő munka második megkülönböztetését, a *tőkeviszonyban jelentkezőt* tartjuk elsődlegesnek. A tőke álláspontjáról, tehát egy adott korban uralkodó termelési viszonyok álláspontjáról ily módon ugyanazon fajta munkát is tekinthetjük egyszer termelőnek, másszor nem termelőnek. Egy marxi példával illusztrálva ezt: ilyen értelemben különbözik Milton, bár az Elvezett paradicsomot 5 fontért eladtól az írótól, aki tőkés kiadója számára ír, aki tehát kiadójának termelő munkása.

A termelő munka fogalmát a kapitalizmus formációjában a tőkés termelési módnak való alávetettség vizsgálatával határozhatjuk meg. Az adott társadalomban élő emberekre vonatkozóan pedig: ezek tevékenységük alapján, kizárólag ökonómiai értelemben az *adott társadalomban két alapvető csoportot, közösséget alkotnak: a termelő munkások és a nem-termelők osztályát, és minden más csoport, amely nincs alávetve közvetlenül a tőkés termelési módnak, e tőkés társadalom szempontjából kívül esik a termelő munka és a nem-termelő munka kategóriáján.*

A parasztek és kézművesek pusztán „*árutermelők*, és én megveszem tőlük az *árut*, amikor is mit sem változtat a dolgon, hogy például a kézműves megrendelésre szállítja az árut, a parasztek pedig eszközeihez mérten gondoskodik kínálatról. Ebben a viszonyban mint áru eladói, nem pedig mint munka eladói lépnek velem szembe, s ennek a viszonyoknak ezért semmi köze a tőke és munka cseréjéhez, tehát *termelő és nem-termelő munka* különbségéhez sem, amely pusztán azon alapul, hogy a munkát pénzre, mint pénzre vagy pénzre mint tőkére cserélik-e. Ezek tehát nem tartoznak sem a *termelő*, sem a *nem-termelő* munkások kategóriájába, ámbar *árutermelők*. De termelésük nincs a tőkés termelési módnak alávetve.”⁵A kisárutermelő, a parasztek *más* termelési viszony hordozója, s mint ilyen, nincs *közvetlenül* alávetve a tőkés termelési módnak. De tevékenységét, ott, ahol uralkodóvá váltak a tőkés viszonyok, behatárolja a tőkés termelési mód, vagyis azok a viszonyok is tőkés kifejezést kapnak, amelyek távol esnek a tőkés termelés lényegétől. „A termelési eszközök *társadalmi meghatározottsága* a tőkés termelésben — hogy egy meghatározott *termelési viszonyt* fejezzen ki — annyira összenőtt a termelési eszközöknek, mint termelési eszközöknek anyagi létezésével, és a polgári társadalom elképzelési módjában annyira elválaszthatatlan tőle, hogy ezt a meghatározottságot (kategorikus meghatározottságot) ott is alkalmazzák, ahol a viszony egyenesen ellentmond neki.”⁶

Ennél a tételnél meg kell állnunk, és a *tőkeviszonyoknak való alávetettség* fogalmát kell egy kissé részleteznünk. A tőkés termelési mód kialakulása, uralkodóvá válása megváltoztatja a prekapitalista termelés és társadalom minden jelenségét. Az egész társadalmat áthatja a tőkés termelés, és hatása ott is meghatározó, behatároló, ahol a meglévő társadalmi viszonyok „ellentmondanak neki”. Vagyis a tőkés termelés uralkodóvá válása nem jelent ugyan *kizárólagosan* tőkés módon folytatott termelést, de jelenti a tőkés termelés által meghatározott termelést, s így a tőkevi-

szonyak való alávetettség nem egyenlő módon és mértékben hatja át a társadalom egészét. Azok a termelők, akik bér munkásként tevékenykednek, *mint a tőke termelői* mindenoldalúan alávetettjei a tőkés termelésnek; a kisárutermelők viszont nincsenek alávetve termelő tevékenységükben közvetlenül a tőkés termelésnek, mivel nem tőkét termelnek. Ők maguk kívül állnak a tőkeviszonyon, de társadalmi tevékenységüket kívülről, vagyis *közvetve* mégis a tőkés termelés egésze hatja át és határozza meg.

A kisárutermelő a tőkeviszonyon kívül áll, de a tőkés termelésnek kívülről való és közvetett alávetettsége miatt perspektívájában a tőkeviszonyt önmagában hordja. Önmaga tőkése és munkása — ilyen értelemben „hasad ketté” tevékenységében és gondolkodásában.

A Tőke alapján, a tőke metamorfózisából, a $P—\bar{A}...T...A'—P'$ folyamatból válik megismerhetővé a kisárutermelés szerepe és elhelyezkedése a társadalom gazdasági struktúrájában. A pénz-áru változás mozzanata az áru „minőségi széthasadását” tételezi. Marx ennek a folyamatnak nagyon fontos szerepet tulajdonított, s ezért is különböztette meg a tőkés által a termelés céljából vásárolt áru minőségét is, a

$$P - A < \frac{M}{Te}$$

képletben. A termelési eszközök (Te) ugyanis mint a termelés tárgyi feltételei a piacon a termelés szubjektív feltételeitől már elválasztva jelennek meg. Sőt, a tőkés adás-vétel is az elválásnak megfelelően külön piacon: az árupiacon és a munkaerőpiacon történik.

Ez az elválás egyben az osztályviszony első gazdasági megjelenése. Ebben a mozzanatban egyrészt a termelőeszköz mint elidegenült tulajdon kerül szembe a munkaerő birtokosával. „Másképp: a munka eladója mint idegen munkaerő áll szemben vevőjével, s ezt a munkaerőt a vevőnek fennhatósága alá kell vonnia, tőkéjébe be kell kebeleznie ahhoz, hogy az valóban mint termelőtőke működhessen. A tőkés és bér munkás közti *osztályviszony* tehát *már megvan*, már előfeltétel abban a pillanatban, amidőn a kettő a $P—M$ (a munkás szempontjából $M—P$) műveletben szembe kerül egymással.”⁷

A tőkés a termelésben egyesíti a termelés tárgyi és személyi feltételeit, a kisárutermelőnek viszont nincs szüksége a tőkésnek erre a funkciójára, mert ő még *önmagában*, sajátos termelő tevékenységében egyesíti a termelés tárgyi és személyi feltételeit. A kisárutermelő tehát kívül rekedt a bér munkás-tőkés viszonyon, kívül áll a tőkés társadalom alapvető osztályviszonyain, de nem mint közömbös szemlélő, hanem mint a tőkeviszony potencialitása. M és Te a kisárutermelő tevékenységében egyseget alkot, de ebben az egyégyben az elválás, a munkaerő és a termelőeszköz elidegenülésének lehetősége rejlik annak folytán, hogy ez az elkülönülés a társadalmilag uralkodó termelés alapzata.

Azt mondjuk tehát, hogy a tőkés társadalom gazdasági-társadalmi meghatározottságának lényege a tőkeviszony dichotómiáján nyugszik. Ez a tőkés termelési módban az osztályviszony *gazdasági* tartalma.

Ökonómiai síkon tehát csak a termelő vagy nem-termelő munkának,

valamint a tőkeviszonyon kívüli rétegek tételezésének van értelme. Ezek az „egységek” azonban pusztá gazdasági létükben még nem jelentenek kifejlett osztálykategóriát, ugyanis gazdasági értelemben már osztályok, de politikailag még nem azok.

Politikai tudatosodás, osztálytudat, érdekek felismerése és manifesztálása nélkül az osztály jellemzője a pusztá gazdasági lét marad, az „önmagában levő” valóság, amely nem más, mint az anyagi termelés valamely területén való tevékenység és az azzal járó vegetáció. A termelés területén különféle, azonos osztályhelyzetű, azonos létfeltételekkel rendelkező csoportok tevékenykednek, egymásról esetleg tudomást sem véve, vagy éppen egymással konkurrálva. A heterogén termelőmunkás-csoportok a munkásosztály gazdasági meghatározottságát és politikai osztályá válásának potenciális alapját jelentik, ugyanúgy, ahogy a heterogén tőkécsoportok gazdasági léte sem jelenti feltétlenül a tőkések osztályának politikai létét. Önmagáért való osztályá kifejezetten a politika szférája által válhatnak, amikor is tudatosul társadalmi helyzetük, eredendő heterogenitásuk, s a léthelyzetükön való változtatás, illetve léthelyzetük megtartásának igénye, azaz amikor felismerik érdekeiket. *De politikai osztályá csak egy másik osztállyal szemben válnak, s ez a folyamat sajátosan politikai formában, a politikum síkján játszódik le, noha az egész komplexum mozgása a gazdaság szférájából fakad és azon alapul.*

Ez nem jelenti azt, hogy a burzsoázia és a proletariátus csakis egymással szemben válik politikai osztályá, hiszen a polgárság vezette „harmadik rend” társadalmi ellenfele hosszú ideig a földbirtokosság volt, s ezért a burzsoázia és a proletariátus politikai osztályá válásának folyamatát a földbirtokosság léte erősen motiválta.

A hangsúly a politikai osztály esetében ismételten a más erővel szembeni fellépésen van. Például: Franciaország parcellás parasztjai a XIX. század közepén óriási tömegben, egymáshoz hasonló helyzetben éltek, anélkül, hogy egymásról tudomást vettek volna, vagy egymással érintkezésbe léptek volna. Sajátos kisárutermelő funkciójuk választotta szét őket. „Amennyiben millió és millió család oly gazdasági létfeltételek között él, amelyek életmódjukat, érdekeiket és műveltségüket más osztályokétól megkülönböztetik és azokkal ellenségesen szembeállítják — annyiban osztályt képeznek. Amennyiben a parcellás parasztok között csak helyi összefüggés van, és érdekeik azonossága nem teremt közöttük közösséget, nemzeti kapcsolatot és politikai szervezetet — annyiban nem képeznek osztályt.”⁸

A politikai érintkezés szerepére utalva mondja Marx azt, hogy mindaddig, amíg nem elég fejlett a proletariátus ahhoz, hogy önmagáért való osztályá alakuljon, harca a burzsoázia ellen nem politikai jellegű harc.

„A nagyipar egymást nem ismerő emberek tömegét gyűjti össze egy helyen. A konkurrencia megosztja őket érdekeik tekintetében. De a munkabér fenntartása, ez a munkáltatójukkal szembeni közös érdekük, egyesíti őket az ellenállás egyazon gondolatában — létrejön az egyesülés.”⁹ Ez az egyesülés kezdetben kizárólag gazdasági funkciót tölt be, nevezetesen a bérek fenntartását, de fejlődésében van egy pont, ahol a szövetség fenntartása a tőkével szemben fontosabbá válik a bérkérdéseknél. Ez a pont a *politikum* megjelenése, ettől kezdve válik a szövetség politikai jel-

legüvé. „A gazdasági feltételek először munkássá változtatták a lakosság tömegét. A tőke uralma e tömeg számára közös helyzetet, közös érdekeket teremtett. Ily módon ez a tömeg a tőkével szemben már osztály, de önmaga számára még nem az. Ebben a harcban... ez a tömeg egyesül, önmaga számára is osztállyá alakul. Az érdekek, amelyeket védelmez, osztályérendékké válnak. De az osztálynak osztály elleni harca politikai harc.”¹⁰

Az osztály, a fentiek szerint, önkonómiai értelemben kizárólag magánvalóként létezik. A gazdaságban rejlő társadalmi szerkezet transzformálódik át a politikai szférába, s e politikai szférában a gazdaság társadalmi egységei szervezetekbe, pártokba tömörülve jelenítenek meg osztályérdekeket. Az önmagában való osztálylét tudatosul, politikai realitássá válik az önmagáért-valóságban.

Az ökonómiai értelemben vett társadalmi szerkezet politikai síkra való transzformálódásában az alapvető csoportok megőrzik szerepüket, azaz a termelő munkások munkásosztállyá, a nem-termelők burzsoáziává, egymással szemben homogén osztállyá válnak. Gazdaságilag az alapvető a tőkeviszony, amelyet a jelzett értelemben vett termelő és a nem-termelő munka kategóriája, társadalmilag a termelő munkások és a nem-termelők kategóriája fejez ki. Ugyanez a viszony a politika szférájában is mint meghatározó, az összes többi létező osztály, csoport szerepének, politikai tevékenységének meghatározójává válik, de ebben a szférában már *magáért* valóként, mint munkásosztály és burzsoá osztály funkcionál. A gazdasági szféra tőkeviszony-dichotómiája politikai síkon az osztályharc dichotómiájává alakul át.

A politikum szférájában azonban nem a maguk nyers valóságában jelennek meg az ökonómiai értelemben vett osztályok, hanem a gazdasági csoportok sajátos belső szerkezettel rendelkező politikai közösségeket termelnek ki magukból, melyek közül a legjelentősebbek a pártok. Hangsúlyoznunk kell azonban azt, hogy az ily módon létrejött politikai közösség nem esik szükségszerűen egybe gazdasági létalapjával, másrészt pedig azt, hogy az osztályérdekek felismerése, a tudatosulás folyamata nem automatikusan következik be. Ennek tulajdonítható, hogy a kialakult pártok egyaránt lehetnek szűkebbek és szélesebbek is ökonómiai alapjuknál. Ezért politikailag esetleg még közömbös is lehet az, hogy az egyes egyének gazdaságilag a termelő munkások közé tartoznak-e vagy sem. A politikai közösségek tekintetében a döntő az osztályérdekekkel való azonosulás kérdése.

A burzsoá-proletár osztályviszony tehát mindkét szférában *a kereteket* jelenti, az alaptendenciát, a meghatározó tényezőt, amely mellett az egyes kapitalista társadalmakban más és más, a tőkeviszonynak közvetve alávetett rétegek tevékenykednek sajátos kisárutermelői, paraszti stb. érdekeket kialakítva. Ezek az ökonómiai csoportok a politikum szférájában önálló törekvésekként manifesztálódnak vagy manifesztálódhatnak, és sok esetben a mérleg nyelvét is betölthetik a két alapvető csoport osztályharcában. A burzsoázia és a proletariátus társadalmi harcában ezért rendkívül fontos a középrétegek állásfoglalása. Támogatásuk megnyerése a forradalmi folyamatban döntő tényező lehet.

*

A gazdaság és politika összefüggésének, relatív elkülönülésének és elszakíthatatlanságának viszonylag széles marxi—lenini irodalma van. E kérdéskör talán Gramscinál jelenik meg a leginkább kifejtve, ezért az alábbiakban az ő írásai alapján folytatjuk tovább fejtegetéseinket. Problémánknak az elméleti vizsgálódás középpontjába helyezését Gramscinál oly módon találjuk meg, hogy az ő értelmezéséből kibontakozik nemcsak a politika relatív autonómiájának megragadása, hanem esetenként elsődlegessé válásának kérdése is.

A gazdaság politikummá transzformálásának folyamatát vizsgálva Gramsci megfogalmazza, hogy: „az anyagi termelőerők fejlettségi szintje alapján alakulnak ki a társadalmi csoportosulások, s mindegyikük magából a termelésből adódó funkciót képvisel, és az szabja meg helyzetét. Ez a viszony az, ami, lázadó valóság: senki sem változtathatja meg a vállalatok és alkalmazottaik számát, a városok és adott lakosságuk számát stb. . . . A következő mozzanat a politikai erők viszonya; vagyis azt kell felbecsülnünk, hogy milyen fokot ért el a különböző társadalmi csoportok összeforrottsága, öntudata, szervezethez.”¹¹

Ezen a síkon is különféle lépcsőfokok jelentik a tudatosulást, az osztályszolidaritás kialakulását, fejlődését. A gazdasági-korporatív mozzanattól jut el a csoport a gazdasági érdekek szerinti szolidáris tudat kialakulásához, majd ahhoz a mozzanathoz, amelyben *meghaladják a merőben gazdasági csoport körét*, azáltal, hogy érdekeiket más csoportok érdekeivel is összekapcsolják, egyeztetik. Ez a folyamat azonban csak az érdekek ismerete, tudatos képviselete alapján mehet végbe, s éppen ily módon, ebben a folyamatban transzformálódik a gazdaság egy politikai felépítményrendszerre. „Ez a leghatározottabban politikai jellegű szakasz, amely világos átmenetet jelez az alapról a sokrétű felépítmények szférájába; az a szakasz, amelyben az előzőleg kicsírázott ideológiák »párttá« lesznek, megmérkőznek és harcba lépnek, míg egyikük vagy legfeljebb egyik kombinációjuk felül nem kerekedik, érvényre nem jut, és el nem terjed a társadalom egész területén, *meghatározva a gazdasági és politikai célok egységességén túl a szellemi és erkölcsi egységet is*, megfogalmazva — mégpedig nem testületi, hanem »egyetemes« *síkon* — az összes kérdést, amelyek körül a harc forr, s megteremtve ezzel egy alapvető társadalmi csoport hegemoniáját egész sor alárendelt csoport felett.”¹²

Gramsci azt is hozzáfűzi, hogy a *valóságos folyamatokban* ezek a „mozzanatok” egymással keveredve, egymásba rendeződve, átalakulva játszódnak le, új mozzanatokkal összefonódva más és más formát ölthetnek — de mindez a lényegi összefüggéseket nem változtatja meg, vagyis mindenek alapját a gazdasági és politikai szféra összefüggése, relatív elkülönülése, mindenkori viszonyainak rendszere adja.

Az osztály fejlődése tulajdonképpen a gazdasági létalap felismerésének és e felismerésből fakadó szükségszerű tevékenység tudatosulásának folyamata. Az osztály tehát az osztálytudattal együtt alakuló, formálódó közösség, amely osztálytudat „nem egyes proletárok vagy összességük (tömegpszichológiai) tudata, hanem az *osztály történelmi helyzetének tudatossá vált értelme*”.¹³ A proletariátus osztálytudata a marxizmussal lép be a társadalomba, azonban a marxizmus elfogadása, elterjedése áttételesen megy végbe. Ez abban nyilvánul meg, hogy a proletariátus politikai moz-

gásaiban kevésbé „egységesen” és „zártan” jelenik meg, mint ahogy azt gazdasági-társadalmi helyzete lehetővé teszi. Az illúziók, a pillanatnyi érdekekre épült hamis tudatformák¹⁴ is állandó kísérői a proletárosztály alakulásának, formálódásának, s ezek egyben forrásai is lehetnek a kudarcoknak és visszaeséseknek.

A proletariátusnak ezért újra és újra vissza kell térnie osztályharcának „kiinduló pontjához”, azokhoz az adott társadalmi-gazdasági körülményekhez, amelyek talajára a mozgalom épül, hogy gazdasági szükségszerűségből ne a hamis tudat, hanem a hatékony osztálytudat származzék, és ezzel betetőzze a tudatosulás történelmi folyamatát. E tudatosulás fejlődési fokait a gazdasági, politikai és ideológiai (vagy kulturális) szintek és tevékenységi formák jelentik, és mindaddig, amíg ezek egymástól izoláltan léteznek, a hamis tudat forrásai lehetnek. „Ezen árnyalatok ezért egyrészt objektív, történelmi szükségszerűségek, a tudatossá válás objektív lehetőségeinek különbségei (politika és gazdaság összefüggése a kulturális kérdésekkel összehasonlítva), másrészt azonban ott, ahol adva van a tudat objektív lehetősége, a pszichológiai osztálytudat és a totális helyzet adekvát megismerése közti távolság fokozatait jelentik.”¹⁵

Napjainkban a társadalom struktúrájáról folyó tudományos vitáink gyakran azért jutnak holtpontra, mert pusztán egy-egy síkban rögzödve lehetetlenné válik a gazdasági-társadalmi jelenségek strukturális egészének feltárása. A társadalmi struktúrának egyedül a gazdasági vagy kizárólag a politikai síkban való elgondolkodása és szembeállítása olyan el-
lentmondásokra vezet, amelyek végletes kifejeződésükben a polémiát feloldhatatlanná teszik. Politikai síkban jelenlevő vagy jelenlèvőnek tétélezett modellt állítunk szembe gazdaságtanilag, statisztikailag meghatározható, kimutatható rétegek társadalmi modelljével, mintha egymást kizáró, egymás ellen munkálkodó vagy egymással közvetlenül egybeeső tényezők lennének. Ily módon mindegyik meghatározottság igazsága vagy esetleges hamissága fel sem vetődik. Nem kevésbé bizonytalan eredményhez vezet az, ha egy társadalmi-politikai jelenség létét, mozgását közvetlenül és kizárólag az ökonómiai síkon szándékoznánk megragadni. A termelő munka kategóriája ugyanis elsősorban nem azért elégtelen egy osztály létének bizonyítására, mert rosszul interpretáljuk a termelő munkát, és a fizikai munkával, esetenként a hasznos munkával azonosítjuk; hanem azért, mert a termelő munka fogalmának — mint bemutattuk — egyedül gazdasági szempontból van értelme.

A „KÖZÉPOSZTÁLY” ÉRTELMEZÉSÉNEK PROBLÉMÁI

A tőkés társadalom osztálytagozódásának *alapja* tehát a tőkeviszony. Azonban látnunk kell azt is, hogy ez a meghatározó viszony csak az *alaptendenciákat* tartalmazza, amelyben és amelyen kívül létezik a társadalmi tagozódás a maga „bonyolultságában”, amely tagozódásban különböző termelési viszonyok által determinált osztályok, rétegek létezhetnek egymás mellett. Állíthatjuk-e, hogy a munkásosztályon és a burzsoázián kívül élő, a tőkeviszonynak alá nem vetett rétegek a burzsoá-proletár társadalmi viszonytól teljesen idegen — önmagában homogén —

érdekeket hordoznak, és önálló, osztályként funkcionáló közösséget alkotnak? Tétélezhető-e a burzsoáziával és proletariátussal „egyenrangú”, társadalmi törekvéseiben a „tisztá” osztályok¹⁶ céljait meghaladó, vagy ezekkel rivalizáló „középosztály”? Egyszóval: *osztályt* alkotnak-e a burzsoázián és a proletariátuson kívüli társadalmi csoportok.

Kiindulásként vissza kell nyúlnunk a társadalmi struktúra ökonomiai értelmezéséhez. Bemutattuk, hogy a tőkeviszony két pólusra bontja a társadalmat: termelő munkásokra és nem-termelőkre. De minden tőkés társadalomban léteznek kisebb-nagyobb számban a tőke-viszonyoknak *közvetlenül* alá nem vetett társadalmi termelő egységek; kisárutermelők, parasztok stb. A tőkés termelési mód kialakulásával azonban még a kisárutermelő viszonyok is tőkés jelleget kapnak, s ezáltal a kisárutermelő önmaga munkásává és tőkésévé válik. „A termelési eszközök csak annyiban válnak tőkévé, amennyiben mint önálló hatalom önállósultak a munkával szemben. A megadott esetben a termelő — a munkás — birtokosa, tulajdonosa termelési eszközeinek. A termelési eszközök tehát nem tőke, mint ahogy a munkás velük szemben nem bérmunkás. Mégis tőkének fogják fel őket, és ő maga is kettéhasad, úgy, hogy ő mint tőkés alkalmazza önmagát, mint bérmunkást.”¹⁷ Az önmaga által termelt termékeket önmaga sajátíthatja el, de ezt nem munkájának, hanem a termelőeszközök feletti tulajdonának köszönheti. Ez a törvényszerűség a kisárutermelők egészére, tehát a parasztokra is érvényes.

A kisárutermelésen kívül léteznek még a kapitalista társadalomban olyan, az anyagi termelés szféráján kívüli tevékenység-területek, amelyekben a tőkés termelés — fejlődésének klasszikus, szabadversenyes szakaszában — nem tud, vagy csak nagyon kis mértékben tud érvényesülni. Elsősorban a különféle művészeti ágak tevékenysége tartozik ide: „Itt tőkés termelés csak igen korlátozott mértékben alkalmazható, amennyiben például egy író egy közös műhöz — például enciklopédiához — egy tömeg más írók zsákmányol ki mint segédmunkást. Többnyire megmarad itt a dolog annál a tőkés termelés felé vezető *átmeneti formánál*, hogy a különböző tudományos vagy művészeti termelők, kézművesek, vagy hivatások egy közös kereskedőtőke, a könyvkiadók tőkéje számára dolgoznak — olyan viszony ez, amelynek a voltaképpeni tőkés termelési módhoz semmi köze nincs, és formailag sincs még ennek alávetve.”¹⁸ Hasonló helyzetben vannak a különféle előadóművészek, orvosok, papok, nevelők — egyszóval az értelmiség nem anyagi termelésben foglalkoztatott rétegei.

Szintén sajátos átmeneti szerepet játszanak a bérmunkás és tőkés osztály között, tehát a tőkés termelési módon *belül* tevékenykedő, tőkefunkciót hordozó rétegek; például a menedzserek, igazgatók stb. E „kettősség”, hogy ti. nem tőkések, de nem is bérmunkások, köztes szerepre predesztinálja e rétegeket a társadalmi-gazdasági tevékenység különböző területein. Az említetteken kívül töredékes utalásokat találunk Marxnál más középrétegek létezésére is. Ricardoval polemizálva például a következőket írja: „Amit elfelejt kiemelni (Ricardo), az az egyik oldalon a munkások, a másik oldalon a tőkés és földtulajdonos között a középen álló és egyre nagyobb terjedelemben, nagyrészt közvetlenül a jövedelemből táplálkozó középosztálynak az állandó gyarapodása, akik teherként

nehezednek a dolgozó alapzatra és a felső tízezer társadalmi biztonságát és hatalmát gyarapítják.”¹⁹

Milyen rétegek ezek, s milyen módon szolgálják a felső tízezer érdekeit? Nyilvánvalóan az államapparátus, karhatalom stb. képviselőiről, valamint a tőkéseket közvetlenül kiszolgáló személyzetről, házicselédekről van szó. Néhol részletezi is Marx ezt a kategóriát: „Az úgynevezett »magasabbrendű« munkások — mint az államhivatalnokok, katonák, előadó-művészek, orvosok, papok, bírák, ügyvédek stb. — nagy tömegének, akik részben nemcsak, hogy nem termelők, de lényegileg rombolóak, ellenben értenek ahhoz, hogy az »anyagi« gazdaság igen nagy részét sajátítsák el részint »nem-anyagi« árujuk eladásával, részint az emberekre való erőszakos rátukmálásával, semmiképpen sem volt kellemes, hogy *gazdaságilag* egy osztályba utalják őket a bohócokkal és házicselédekkel, s pusztán mint a tulajdonképpen termelők (vagy jobbanmondva termelési szereplők) társfogyasztói, elősdijei jelenjenek meg.”²⁰

A középrétegek fejlődésében — Marxnál erre is számos utalás található — *kétféle* tendencia nyilvánul meg.

A parasztok és kézművesek a tőkés termelésbe kerülve, egzisztenciájukat a tőkeviszonynak alávetve, fokozatosan elvesztik kisárutermelő jellegüket, megszüntetik önálló termelési egységüket. Ez a folyamat kétféle módon mehet végbe: a kisárutermelő vagy elveszíti termelőeszközeit és bérmunkássá válik, vagy pedig másokat kizsákmányolva kistőkéssé, tőkésé alakul. A jellemzőbb az előző szituáció. Ezzel a folyamattal történelmi tendenciájában a középrétegek polarizálódása befejezetté válik. De ez a folyamat nem egyszeri aktusban és nem is valamiféle gyors változásban fejeződik ki. Generációkon keresztül tart a kisárutermelők küzdelme egzisztenciájuk megtartásáért; tömegesen válnak proletárrá, de esetenként újra és újra megerősödhetnek. Fejlődésük szükségszerű tendenciája a polarizálódás, kisárutermelői egzisztenciájuk elvesztése elodázhatatlanul bekövetkezik, jöllehet a legfejlettebb „ipari” országokban napjainkig is jelentékeny szerepet játszanak a kisárutermelők. Történelmi tendenciájában tehát az ún. „régii középosztály” egyre kisebbre zsugorodik.

Viszont egészen másként változott meg a nem anyagi termelés területén tevékenykedő, a tőkés termelés felé vezető „átmenet” talaján álló rétegek társadalmi szerepe. Marx még úgy gondolta, hogy ezzel a társadalmi egységgel nem is érdemes foglalkoznia, szerepe annyira periférikus, számuk pedig jelentéktelen; „a tőkés termelés egészéhez képest annyira jelentéktelenek, hogy teljesen figyelmen kívül hagyhatók”.²¹ A szabadversenyes kapitalizmust követő tőkés fejlődési szakaszban azonban e rétegek rendkívül fontos társadalmi funkciók betöltőivé váltak, szerepük és számuk egyaránt hihetetlen mértékben megnövekedett (1870—1940-ig a szabadfoglalkozású építészek létszáma 11-szeresére, az írók létszáma 14-szeresére, az egyéb művészek száma 13-szorosára nőtt például az Egyesült Államokban²²). Hasonló tendencia érvényesül bizonyos alkalmazotti rétegeknél.

Ökonómiai oldalát, tehát létalapját tekintve a „középosztályként” jelölt társadalmi csoport eleve nem egységességében jelenik meg, mert ökonómiailag egyfelől a *tőkeviszonyon kívüli* csoportokból, másfelől a *tőke*

viszonyon belüli közvetítő csoportokból áll. Ily módon a „középosztály” különböző ökonómiai talapzaton álló csoportok laza konglomerátuma. Ezekkel szemben a termelő munkás és a nem-termelő, vagyis a bérmunkás és tőkés gazdasági meghatározottsága, a két osztály belső, eredendő heterogenitása ellenére, közös és egynemű alapokon nyugszik: a termelőeszközök feletti magántulajdonon és a társadalmi termelésben elfoglalt helyen. Ebből a gazdasági meghatározottságból fakad az egy osztályba tartozók társadalmi helyzetének azonossága, jövedelemforrásainak, jövedelem nagyságának, életmódjának hasonlósága, ebből fakad osztályhelyzetük felismerésének lehetősége, az érdekazonosság és az osztályszolidaritás tudata.

A „középosztály” esetében nem létezik hasonlóan egynemű közös meghatározottság. Paraszt, kézműves és szabadfoglalkozású értelmiségi csak abban közös, hogy nincs közvetlenül alávetve a tőkés termelési módnak. Különléle termelési viszonyok hordozói, érdekeikben ezért a végtelenségig partikulárisak. Gazdasági heterogenitásuk és partikularitásuk nem teszi lehetővé, hogy a politikum szférájában homogén közösséggé, politikai osztállyá szerveződjenek. „Középosztályként” való tételezésük a hamis tudat látszatvilágának terméke. „Burzsoázia és proletariátus a polgári társadalom egyedüli tiszta osztályai; csak az ő létezésük és továbbfejlődésük nyugszik a modern termelési folyamat fejlődésén, csak az ő létezési feltételeikből kiindulva képzelhető el egyáltalán az egész társadalom megszervezésére irányuló terv. Más osztályok (kispolgárság, parasztság) magatartásának ingadozó, a fejlődés szempontjából terméketlen jellege azon alapszik, hogy létüket nem kizárólag a kapitalista termelési folyamatban elfoglalt helyük határozza meg, hanem az elválaszthatatlanul kötődik a rendi társadalom maradványaihoz. Ezért nem elősegíteni, vagy meghaladni próbálják a kapitalista fejlődést, hanem visszacsinálni, vagy legalábbis elzárni teljes kibontakozásának útját. Osztályérdekeik ezért csak a fejlődés tüneteire, s nem magára a fejlődésre, a társadalom részjelenségeire, s nem az egész társadalom felépítésére irányulnak.”²³

Mivel nem lehetnek közömbösek a burzsoá-proletár osztályharcokkal szemben, részt vesznek ebben az egyik, vagy sok esetben megosztva mindkét fél oldalán. Sajátos társadalmi harcukban s politikai ideológiájukban egyaránt megosztottak, politikai gyakorlatukból pedig hiányzik az érdekeik összehangolására, vagyis a homogenitás elérésére való lehetőség. Társadalmi harcuk ezért óhatatlanul a burzsoázia vagy a proletariátus harcához kapcsolódik.

Az ökonómiai alapzathól fakad, hogy az ún. „középosztály” a politikai szférában sem jelenik meg egységes, önálló törekvésekkel jellemezhető erőnek, s így a középrétegek a legkülönbözőbb módon szerveződhetnek, a legkülönbözőbb célok és mozgalmak számára nyerhetők meg.

A tételezett „középosztálynak” országoként, társadalmanként teljesen eltérő az összetétele, társadalmi szerepe, funkciója. (Gondoljunk csak az angol „középosztály” és a magyar dzsentri társadalmi szerepére.) Ennek megfelelően a középrétegek elnevezése koronként és országoként is teljesen eltérő. Maga a középosztály kifejezés nyilvánvalóan ideologizált fogalom, ahogy származékai is azok (például a „középosztályosodás”). Lényegében sem gazdasági, sem politikai síkon nem létezik osztályként

funkcionáló, a burzsoáziával és a proletariátussal egyaránt szemben álló, „köztes” osztály jellegű közösség. Maga a „középosztály” kifejezés nem jelent többet annál a bizonyos „krumpliszáknál”, amelybe krumplin kívül egyebet is bele lehet rakni.²⁴ Ezért helyesebbnek tartjuk középrétegeknek nevezni azokat a társadalmi csoportokat, *amelyek ökonómiai létalapja az alapvetően meghatározó társadalmi termelési viszonyon — kapitalizmusban tehát a tőkeviszonyon — kívül helyezkedik el, vagy magát e viszonyt közvetíti, s amelyek ennek megfelelően céljaikban, társadalmi-politikai törekvéseikben partikulárisak. A középrétegek annyiban egységesek, hogy sorsukat rajtuk kívüli erők — a társadalom meghatározó viszonyai — determinálják, s éppen ezért a középrétegek különböző társadalmi csoportjai laza konglomerátumáról beszélhetünk „középosztály” helyett.*

Álláspontunk szerint tehát a tőkés társadalomban középosztályokról nem beszélhetünk, tekintettel azonban a polgári stratifikációs irodalom állásfoglalására, a „középosztály”-megjelölés általánosságára, célszerű kicsit részletesebben vizsgálni azt, hogy miben találhatjuk meg az ún. „középosztály” homogenitását.

Ebből a szempontból, véleményünk szerint, a mechanikus középosztály- (és társadalmi) modellek érdektelenek. A warneri Yankee City három-, illetve hatosztályos modellje *statikus* modell, amelyben a középosztályon belül is elkülönül egymástól az alsó és felső középosztály. Az „osztály” tételezett homogenitása ebben a modellben értelmetlen. (Mindezzel nem szeretnénk azt állítani, hogy a warneri stratifikáció teljesen hasznavehetetlen — hiszen egyes vonatkozásaiban, például az iskolarendszer és a társadalmi mobilitás összefüggésének megismerésében fontos ismeretanyagot adhat számunkra is.)

Vizsont a statikus társadalomszemléletet meghaladó „középosztállyal” foglalkozó elméletek (így például Mills középosztály-konceptiója) több figyelmet érdemelnek, ezért ezekkel kapcsolatban véleményünket kissé részletezzük.

Az első megjegyzésünk velük kapcsolatban az, hogy Mills — és a polgári szociológia számos más képviselője — osztályként tételezi a középrétegeket, anélkül azonban, hogy körvonalozná, hogy mit is ért osztályon tulajdonképpen. Imponáló biztonsággal beszél a fehérgalléros piramisokon belül érvényesülő uralmi rendszer nembeli megoszlásáról, látványos adatokkal illusztrálja az új „középosztály” jövedelem szerinti homogenizálódását, az alapfogalomról magáról csak sejtésszerű utalások találhatók. Mills ezt el is ismeri: „A fehérgallérosok valamennyi dimenzió és leíró jellemvonás szempontjából *általában középen* vannak. Helyzetük nem abszolút fogalmakkal határozható meg, hanem más osztályokkal összehasonlítva, viszonylagos különbségekkel.”²⁵

Második megjegyzésünk az, hogy amikor az ily módon osztálynak nevezett csoporton belüli viszonyokat vizsgáljuk, részeire hullik az „osztály”. A konkrét elemzésekben már csupán részeként mint menedzserek, értelmiségi alkalmazottak, kereskedelmi alkalmazottak, szabadfoglalkozásúak szerepelnek, de az egyes kategóriák is felbomlanak a „csúcson levő fejesektől” a művezetőig terjedő hierarchiának megfelelően. Arról nem is beszélve, hogy a különböző megközelítésekben teljesen eltérő a közép-

rétegek száma, elnevezése, társadalmi szerepének megjelölése.²⁶ Így azután a feltételezett homogenitás nagyon könnyen sokszor önmagában is heterogén egyedekből álló csoportokra, foglalkozási ágak képviselőire bomlik, anélkül, hogy emellett alapvető társadalmi viszonyaik egységesége feltárulna.

Látszólag ellentmond ennek az, hogy Mills szerint a hatalomból való kirekesztettség és az ebből fakadó közöny egészében és egységesen jellemzi a középosztályt. Véleménye szerint a történelmet ezeknek az embereknek a háta mögött csinálják, ezért ezek az emberek annyira távol maradnak az eseményektől, hogy érzéketlenekké és érdektelenekké válnak velük szemben. De ez megint csak a kívülről való meghatározottság, saját egységes alapzat nélkül. Nincs *elkülönült* középosztályi mozgalom az Egyesült Államokban, mondja Mills, s hozzáteszi: „... a középosztályok anyagi érdekei ellentétesek, életformájuk eltérő, ideológiai illúzióik különbözőnek; nincs olyan homogén alap, amelyre valamilyen közös politikai mozgalom támaszkodhatnék”²⁷

Vagyis önálló osztályként, önálló politikai osztályerőként nem funkcionálnak és nem is funkcionálhatnak a középrétegek, Mills szerint sem, mert hiányzik az „a homogén alap”, pontosabban homogén gazdasági alap, amelyre egy önálló politikai mozgalom épülhet. És ez akkor is igaz, ha közöny helyett heves politikai akciókkal próbálnak önálló törekvéseket kialakítani, hiszen abban az esetben is szükségszerűen csapódnak a felszínen levő politikai erőkhöz. „A pártokhoz, szakszervezetekhez, osztályokhoz való viszony problémái nem vethetők fel velük szemben, mert *nem alkotnak homogén osztályt*; közülük csak kevesen tömörülnek szakszervezetbe, egyik nagyobb párt sem fordul különösképpen hozzájuk; olyan gondolat pedig fel sem merül, hogy önálló pártot alkossanak.”²⁸

Mint korábban bemutattuk, a marxi osztályfelfogás értelmében nem beszélhetünk „középosztályról”, csak társadalmi csoportok laza konglomerátumáról. De Mills és más polgári szociológusok írásaiból is világosan látható, hogy az ún. „középosztály” valójában nem osztály, hanem csak „viszonylagos különbségekkel” magyarázható heterogén rétegek halmaza. A polgári „középosztály”-felfogás tehát saját polgári alapján is bírálható.

A KÖZÉPRÉTEGEK „KÖZTESSÉGÉNEK” ÉRTELMEZÉSE

Koncepciónk alapja tehát az, hogy „középosztály” mint osztály, a marxi osztályfogalom értelmében nem létezik; „középosztályról”, helyesebben középrétegekről csakis mint heterogén csoportok laza konglomerátumáról beszélhetünk. A kapitalizmus, a „*kifejezetten* osztálytársadalom, két osztály — ha úgy tetszik, két „tisza” osztály — fejlődésének gazdasági-társadalmi meghatározottságára épül. A tőketulajdonos burzsoázia és a munkaerő-tulajdonos proletariátus akkor és általa válik ökonómiai-politikai osztállyá, ha társadalmi teleológiájuk a társadalom egészére vonatkozik. Csakis az ő létezési feltételeikből kiindulva képzelhető el az egész társadalom megszervezésére irányuló terv.”²⁹

A kapitalizmus társadalmának két „tisza” osztálya tehát túllép a gaz-

dasági tevékenységen, azaz a többé-kevésbé elszigetelten termelő, egymással konkuráló csoportjaik politikai közösségekké formálódnak. Magáért való osztállyá, vagyis önmagát politikai közösségként is tételező csoporttá viszont csak a politikai tevékenység által alakíthatja ki magát a két nevezett osztály. A kapitalista társadalom fejlődését tehát e két „tisztá” osztály gazdasági-politikai és ideológiai küzdelme és antagonizmusa határozza meg. Ez a meghatározottság azonban a társadalom fejlődésének csupán a *kereteit* adja, amely keretek között a társadalom egészének gazdasági-politikai mozgásai lejátszódnak. E keretek között tevékenykednek a középrétegek, amelyekhez esetenként a társadalom legnépesebb csoportjai is tartozhatnak. A középrétegek vagy köztes rétegek mindenkor motiválják a társadalom „tisztá” osztályainak tevékenységét, s ezért rendkívül fontos kérdést jelentett és jelent az, hogy mely középrétegeket mi módon tudják ezek az osztályok megnyerni. Forradalmi mozgalmak sikere múlhat azon, hogy a középrétegek milyen erők mögé állnak, s milyen érdekeket támogatnak. „A francia munkások egy lépést sem tehetek előre, a polgári rendnek egy hajszálát sem görbíthették meg, mielőtt a forradalom menete a nemzetnek a proletariátus és a burzsoázia között álló tömegét, a parasztokat és a kispolgárokat fel nem lázította a rend ellen, a tőke uralma ellen, s nem kényszerítette őket arra, hogy csatlakozzanak a proletárokhoz mint elharcosaikhoz.”³⁰ — írta Marx az 1848-as forradalmak tapasztalataiként.

*

Természetesen, ahhoz, hogy megértsük e rétegek társadalmi aspirációit és politikai szerepét, elengedhetetlen magának a „köztességnek” a pontos értelmezése. Ez annál inkább fontos, mivel a marxi és a polgári struktúra-feldolgoásokban egyaránt szerepel ez a kategória. De a stratifikáció irodalma a „közép” kifejezést kizárólag *vertikális* értelemben használja. Eszerint a középrétegeket az jellemzi, hogy a struktúra valamennyi dimenzióját tekintve „általában középen” vannak. Az alsó és felső osztályok közé logikusan illeszthető Yankee City alsó és felső középosztálya. Azonban minden szemléletessége ellenére ez a vertikális tagoltság nem adhat adekvát képet a középrétegekről. Ugyanis minden esetben már maga a szemléletmód sugallja a középujt levők valamiféle homogenitását. A középujt levők pedig minden vonatkozásban *átlagot* jelentenek, méghozzá olyan átlagot, amelynek kiteljesedése megszüntethetné a társadalmi antagonizmust, vagyis a társadalmi ellentétek automatikusan megszüntethetők, ha a társadalom alsó és felső osztályát a középosztály integrálja. Az „átlag” alkalmassá válik arra, hogy *kiegyenlítse* a társadalmi szélsőségeket. A társadalom vertikális tagolása — álljon három vagy hat rétegből is ez a kép — mindenképpen *ellentétes* a középrétegek marxi értelmével.

Igaz ugyan, hogy Marx és Engels korai munkáiban is fel-felbukkant az alsó-, közép-, felső osztály hármassága, azonban ez a hármasság már megjelenésének, pontosabban „átvételének” időszakában is *több volt*, mint a társadalom vertikális tagozódása. Ez a hármasság az arisztokrácia (a feudális földbirtokosság) — a középosztály (mint burzsoázia) és a proletariátus

egységeit tartalmazta. Engels A munkásosztály helyzete Angliában című tanulmányának előszavában a középosztály kifejezést a következőképpen értelmezte: „... a középosztály szót mindenütt az angol middle-class (vagy ahogy majdnem mindig mondják: middle-classes) értelmében használtam, s a francia bourgeoisie szóhoz hasonlóan a vagyonos osztályt jelenti, nevezetesen az úgynevezett arisztokráciától megkülönböztetett vagyonos osztályt — azt az osztályt, amely Franciaországban és Angliában közvetlenül, Németországban pedig mint »közvélemény« közvetve az államhatalom birtokosa.”³¹

A burzsoázia középosztályként jelent meg a feudális társadalom viszonyai közt, mint az „arisztokráciától megkülönböztetett vagyonos osztály”. Ebből a szemléletből két fontos következtetésünk adódik. Először: a köztesség fogalma maga is *változó*, tartalma egészen más a feudalizmus-kapitalizmus formációváltása idején, mint a kifejtett kapitalizmus körülményei között. Másodsor: a köztesség minden esetben mint domináns viszonyok közötti viszony merül fel, és értelmezésének lehetőségét mindenkor az *adott* társadalom meghatározó viszonyai adják. Ebből következően Marx és Engels mindig pontosan meghatározták, mit értenek a középosztály (vagy rétegek) fogalmán.

A társadalom vertikális tagozódása így idegen maradt a marxizmus számára; a köztesség a marxizmusban nem az átlagot jelenti, hanem a tökeviszonynak való alárendeltség sajátos viszonyai szerinti meghatározottságot. Marxi értelemben a köztesség kifejezetten *osztályok közöttiséget* jelent. Tehát nem azért tekinti e rétegeket Marx középrétegeknek, mert a marxi modellben vertikálisan közbenső helyet foglalnak el, hanem azért, mert nem tekinthetők sem burzsoáknak, sem proletároknak. *Kívül esnek* az osztályokon, vagy *közvetítenek* az osztályok között, de semmiképpen sem az átlagot vagy a kiegyenlítődést jelentik a társadalomban. Ha a marxi középrétegeket a warneri modellbe helyezzük, azonnal láthatóvá válik a két szemlélet alapvető különbsége. A marxi középrétegek a warneri modellben az alsó és felső osztályok közé is tartozhatnak. Egyes kisárutermelő rétegek, parasztok az alsó osztályok életmódját élik, társadalmi helyzetük esetenként rosszabb lehet a proletárok helyzeténél. Más rétegek viszont, gondoljunk a burzsoázia uralmát megvalósító, hatalmat gyakorló állami alkalmazott rétegekre vagy a tőke gazdasági funkcióját megvalósító fehérgalléros rétegekre, a társadalmi hierarchia csúcsán helyezkedhetnek el. Az alsó és felső pusztán vertikális megkülönböztetése Marxnál értelmét veszti. Az Értéktöbblet-elméletekben Marx egyhelyütt foglalkozik Malthus középosztály-koncepciójával, miszerint a felsőbb és alsóbb osztályok „abszolúte szükségesek”, hiszen „nem lehet mindenki középen”. Marx félreérthetetlen iróniával kommentálja Malthus nézetét: „Az alsóknak lenniök kell, hogy a felsők féljenek a lesüllyedéstől, és a felsőknek, hogy az alsók reménykedjenek a felemelkedésben... Az egész legfeljebb arra lyukad ki, hogy a munkás remélheti, hogy egyszer ő is kizsákmányolhat munkásokat.”³²

A marxi struktúráképben a köztességnek az alábbi értelme lehet:

1. Jelenthet *tőkeviszonyon kívüliséget*. A klasszikus kapitalizmus társadalmában jelentős rétegek léteznek, amelyek nem kerülnek *közvetlenül* a tőke hatalmába. Kisárutermelő rétegekről van szó, amelyek korábbi ter-

melési módot testesítenek meg a tőkés társadalomban. A kisárutermelők bár nem folytatnak tőkés termelést, tevékenységüket mégis behatárolja a társadalom egészét átfogó tőkés termelési mód. A tőkeviszonyoknak való alávetettségük mindaddig közvetett alávetettség marad, amíg elszegényedve, vagy meggazdagodva bérmunkásokká vagy tőkésekké nem válnak.

E rétegek társadalmi tevékenysége, politikai szerepe koronként és országoként nagyon eltérő. Jórésztük, főleg a parasztság, a politikailag „névtelenek” tömegét alkotja, s ritkán kapcsolódik be a társadalmi-politikai küzdelmekbe. Viszont aktivizálásuk forradalmi mozgalmak sikerét vagy bukását segítheti elő.

2. Jelentheti a tőkés és bérmunkás közötti *közvetítő* szerepet hordozó rétegeket. A tőke politikai és gazdasági hatalmának gyakorlásában speciális közép rétegekre támaszkodik.

A tőke politikai hatalmát már a klasszikus kapitalizmusban átengedheti az állam hivatalnoki apparátusának, amelynek felduzzasztott hivatalnokserege mindennél jobban tudja biztosítani a tőke társadalmi hatalmát. Ez az apparátus „az érdekek és az egzisztenciák óriási tömegét tartja állandóan a legfeltétlenebb függőségben, ahol az állam a polgári társadalmat a legátfogóbb életnyilvánulásaitól egészen a legjelentéktlenebb megmoccanásaiig, a legáltalánosabb létezési módjaitól egészen az egyének magán-exzisztenciáiig behálózza, ellenőrzi, rendszabályozza, szemmel tartja, s gyámlik felette, ahol ez az élő test... mindenütt-jelenvalóságra, mindentudásra... gyors mozgási képességre és rugalmasságra tesz szert.”³³

A burzsoázia felismeri, hogy „társadalmi hatalma épségben tartására politikai hatalmának letörése szükséges”, mert ezek az eszközök, amelyek a burzsoázia hatalmát elősegítették, a megváltozott, megszilárdult tőkés hatalmi viszonyok közt éppen a burzsoázia osztályuralma ellen fordíthatók. Társadalmi hatalmának fenntartásához tehát elengedhetlenné válik a „politikai jelentéktelenségbe” való visszahúzóds.³⁴

Az ily módon létrehozott bürokrácia tőkefunkciót gyakorol, anélkül természetesen, hogy maga is tőkésé válna. Némi fáziskéséssel a gazdasági életben is megkezdődik egy, az előbbihez hasonló folyamat. Az anyagi termelés fejlődésének felgyorsulása, a szabadverseny korlátozása, visszaszorítása szükségessé teszi, hogy a „magántőkést” gazdasági tevékenységében is kiegészítse, majd felváltsa a gazdasági mozgásokat ismerő, értő és azokat irányítani képes „hivatalnok”-sereg, a technokrácia. Ezek a funkcióváltások egyáltalán nem jelentik a tőke társadalmi hatalmának gyengülését vagy eliminálását. Ellenkezőleg, mindez a tőketulajdon növelésének, konzerválásának az előfeltétele.

Természetesen az itt érintett kérdések kifejtésére vagy mélyebb elemzésére nincs módunk. Magától értetődőnek tartjuk, hogy az itt jelzett tendenciák a valóságban egymással keverednek, összefonódnak, szövevényes hálót alkotnak — gondoljunk csak az „uralkodó elit” problematikájára.³⁵

3. A „köztesség” marxi fogalma egyben *átmenetiséget* is jelent.

Marx nemegyszer beszél a középrétegek, kispolgárok, kisárutermelők átmenetiségéről olyan értelemben, hogy ezekben a rétegekben „a két osztály érdekei egyaránt letompulnak”³⁶, mert a középrétegek törekvései-

ben egyaránt megtalálhatók a nagytulajdonú társadói és a magántulajdonú védelmező célkitűzések.

Ez az átmenetiség *mobilitásbeli átmenetet* is jelenthet. A társadalmi emelkedés és süllyedés megvalósulása szükségszerűen a középrétegeken keresztül vezet egyik osztályból a másikba.

4. Köztes szerepet játszanak a társadalomból önmagukat „kirekesztő”, el nem kötelezett csoportok, amelyek a tőkésektől és proletároktól egyaránt elhatárolják magukat. Nonkonformista, deviáns csoportok ezek, önmagukat társadalomfelettinek vallják, de valóságos társadalmi szerepük semmiképpen sem haladja meg a „köztességet”.

*

Azoknak a nagyon fontos társadalmi-politikai kérdéseknek a vizsgálata, amelyek a proletariátus és középrétegek viszonyára vonatkoznak, e tanulmány természetesen nem vállalkozhatott. Viszont az eddigi fejtegetésekből is nyilvánvalóan következik, hogy e középrétegek társadalmi-gazdasági helyzetüknek megfelelő „köztes” szerepet játszanak a tőkés társadalom politikai mozgalmában és eszmerendszerében. „Köztes” szerepük mindenkor motiválta és motiválja a proletariátus társadalmi harcát, ideológiáját. Éppen ezért a proletariátus marxi—lenini politikai elmélete és gyakorlata időről időre — a társadalom valóságos mozgásainak megfelelően — ismételten átgondolja, elemzi, felülvizsgálja, és ha kell, korrigálja a proletariátus középrétegekre vonatkozó stratégiai és taktikai feladatait, hogy e rétegek a társadalmi harcokban ne a burzsoázia oldalára álljanak.

JEGYZETEK

¹ G. Gurvitch véleménye szerint az egyes marxi művekben teljesen eltérő az osztályok száma. A forradalom és ellenforradalom Németországban *c.* tanulmányban nyolc osztály szerepel (a feudális nemesség, a polgárság, a kispolgárság, nagy- és középparasztság, a szabad kisparasztság, a jobbágyparasztság, a mezőgazdasági munkások és az ipari munkások), Az osztályharcok Franciaországban *c.* tanulmányban hét osztályt találunk, viszont más, nem történeti munkákban csak kettő, három vagy öt osztályról beszél Marx. G. Gurvitch: *Le concept des classes sociales.* (TTI Dokumentáció-fordítás.)

² Vö.: Kolosi Tamás: A társadalmi struktúra marxi elmélete. Társadalomtudományi Intézet 1971.

³ Vö.: „A gazdasági alap megváltoztatásával lassabban vagy gyorsabban forradalmasodik az egész óriási felépítmény. Az ilyen forradalmasodások vizsgálatánál mindig különbséget kell tenni a gazdasági termelési feltételekben bekövetkezett anyagi, természettudományos szabatossgal megállapítható forradalmasodás és a jogi, politikai, vallási, művészi vagy filozófiai, egyszóval ideológiai formák között, amelyekben az emberek ennek a konfliktusnak tudatára jutnak és azt végigharcolják.” Marx: A politikai gazdaságtan bírálatához. Előszó. MEM. 13. k. 6—7. o.

⁴ Marx: Értéktöbblet-elméletek I. k. Kossuth 1958. 357. o.

⁵ I. m. 370. o.

- ⁶ I. m. 371. o.
- ⁷ *Marx*: A tőke. II. k. Kossuth 1961. 35. o. (Kiemelés tőlem — B. A.)
- ⁸ *Marx*: Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája. MEM. 8. k. 187. o. (Kiemelés tőlem — B. A.)
- ⁹ *Marx*: A filozófia nyomorúsága. MEM. 4. k. Kossuth 1959. 172. o.
- ¹⁰ Uo. (Kiemelés tőlem — B. A.)
- ¹¹ *Gramsci*: Jegyzetek Machiavelliről, a politikáról és a modern államról. — Olasz marxista filozófusok írásaiból. Gondolat 1970. 115—116. o.
- ¹² I. m. 116—117. o.
- ¹³ *Lukács György*: Történelem és osztálytudat. Magvető 1971. 308. o.
- ¹⁴ Vö.: „A tudat egyrészt *szubjektíve* társadalmi-történelmi helyzetből jogosultként, érthetőként és megértendőként, tehát »helyesként« jelenik meg, másrészt *objektíve* a társadalmi fejlődés lényegét elkerülőként, azaz inadekvátan megértőként és kifejezőként, tehát »hamis tudat«-ként jelenik meg.” „Ez a meghatározás kezdetől fogva rögzíti azt a distanciát, amely az osztálytudatot az emberekben élethelyzetükről kialakult empirikus-valóságos, pszichológiailag leírható és megmagyarázható gondolatoktól elválasztja.” *Lukács Gy.*: i. m. 276. o. és 278. o.
- ¹⁵ Uo. 316. o.
- ¹⁶ Vö.: Lukács György i. m. 289. o.
- ¹⁷ *Marx*: Értéktöbblet-elméletek I. k. Kossuth 1958. 371. o.
- ¹⁸ Uo. 373. o.
- ¹⁹ I. m. II. k. 537—538. o.
- ²⁰ I. m. I. k. 139. o.
- ²¹ Uo. 373. o.
- ²² *L. Corey*: The Middle Class. Class, Status and Power 1953. 375. o.
- ²³ Lukács György: i. m. 308. o.
- ²⁴ Vö.: „A parcella, a paraszt, meg a család; mellette egy másik parcella, egy másik paraszt meg egy másik család. Egy kupac belőlük egy falut tesz ki, egy kupac falu egy département. Ily módon a francia nemzet nagy tömege egynemű mennyiségek pusztá összeadásából képződik, ahogy például egy zsák krumpli egy krumliszákot képez.” *Marx*: Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája, i. m. 187. o.
- ²⁵ *Mills*: Hatalom, politika, technokraták. Közgazdasági és Jogi Kiadó 1970. 130. o. (Kiemelés tőlem — B. A.)
- ²⁶ *L. Corey* a következő kategóriákat használja: A régi középosztályon belül kereskedőket és kisvállalkozókat, az új középosztályon belül pedig műszakiakat, szabadfoglalkozásúakat, adminisztratív tevékenységet folytatókat, üzletembereket és közszolgálatban tevékenykedőket különböztet meg. Az egyes kategóriák egyébként egymásba is folynak, erőltetettek, szétválasztásuk meglehetősen nehéz. (*L. Corey*: i. m. 373. o.) Érdemes mindezt összevetni H. Cole rendszerezésével. Szerinte Angliában a középosztály az alábbi társadalmi csoportok gyűjtőfogalma: a) az üzleti és ipari élet vezetői, b) adminisztratív vezetők, menedzserek, technikusok, c) orvosok, ügyvédek, papok, katonatisztek, a felsőoktatás vezetői és a művészek, d) tisztviselők, e) kereskedők, f) nagy- és középfarmerek, g) nyugdíjasok és foglalkozás nélküli, kisebb vagyonból élők, h) diákok, i) írnokok, gépírók, j) tanítók, a szociális szolgáltatásban dolgozók, k) üzleti kiszolgálók, postai alkalmazottak és kisebb intézmények alkalmazottai, l) az üzleti élet alsóbb felügyeleti dolgozói. (*G. D. Cole*: Studies in Class Structure. London 1955.)
- ²⁷ *Mills*: i. m. 253. o.
- ²⁸ Uo. 254. (Kiemelés tőlem — B. A.)

- ²⁹ Lukács György: i. m. 289. o.
- ³⁰ *Marx*: Osztályharcok Franciaországban MEM. 7. k. 18—19. o. (Kiemelés tőlem — B. A.)
- ³¹ *Engels*: A munkásosztály helyzete Angliában. Előszó. MEM. 2. k. 221. o.
- ³² *Marx*: Értéktöbblet-elméletek III. k. Kossuth 1963. 52. o.
- ³³ *Marx*: Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája. i. m. 140. o.
- ³⁴ Vö.: *Papp Zsolt*: Adalékok az érdekkategória szociológiai-történeti megközelítéséhez. TTI. Belső tanulmány.
- ³⁵ Vö.: *Mills*: Az uralkodó elit. Gondolat 1972.
- ³⁶ *Marx*: Louis Bonaparte brumaire tizennyolcadikája. i. m. 144. o.

A régi kínai társadalom hagyományos helyi szervezeteinek történetéből*

A több ezer éves írott történelemmel rendelkező kínai múlt szinte minden szakaszából fennmaradtak olyan feljegyzések, amelyek helyi önkormányzati szervek, illetve ilyen jellegű falusi vagy városi lakónegyedi szervek létezéséről adnak hírt. E feljegyzéseket azonban bizonyos fenn tartásokkal kell kezelnünk: nem valószínű ugyanis, hogy ezek a szervezetek általánosan (országos méretben), s az egész említett időszakon keresztül azonos intenzitással, s éppen abban a formában működtek volna, ahogy azt e túlságosan is matematikai pontossággal összeállított rendszerek leírásai mutatnák. Nincs módunkban megállapítani, hogy ezek a leírások mennyiben a valóságos helyzet tükörképei, s mennyiben jórészt papíron maradt rendelkezések vagy tervezetek csupán — egy azonban szá munkra kétségtelennek tűnik: valamilyen mértékig meg kellett hogy valósuljanak, illetve e rendszereket már eleve a valóságos helyzet bizonyos elemeinek figyelembevételével dolgozták ki. Ha tehát az alább ismertett adatok nem is bizonyíthatják azt, hogy a kínai társadalom évezredek óta gondosan felépített, olajozottan működő helyi szervezeteken alapult, annyi kétségtelennek tűnik, hogy ilyen szervezetek — bizonyos mértékig — mindig léteztek, s ha túlságosan széthullottak, időről időre újjászervezték őket.

1. A HELYI ÖNKORMÁNYZATI RENDSZER AZ ÓSI FALUKÖZÖSSÉGI TRADÍCIÓKRA ÉPÜL

E közösségek eredetileg az ősi faluközösségből származtak, amelyek a közös gazdasági alap, a földközösség megszűnése után is megőrizték bizonyos korábbi funkcióikat. *L. Sz. Vasziljev*, szovjet Kína-kutató így ír er-

* (A Társadalomtudományi Intézet nemzetközi csoportja kutatási programjának keretében készült, a kínai lakónegyedi szervezetek múltjával és jelenével foglalkozó tanulmány rövidített részlete, amely a kínai társadalom jelenlegi szervezeti formáinak előzményeit, s a velük kapcsolatos, máig ható nézetek alakulását vizsgálja.)

ről: „A Csou-kori Kínában a faluközösség, a parasztek alapvető és gyakorlatilag mindenható társadalmi sejtje... a meghatározott adók kifizetése és a rájuk kimért kötelezettségek elvégzése után, nem kicsiny tényleges autonómiával rendelkezett. Ez az autonómia azon tisztségviselők megválasztásának jogában fejeződött ki, akik a közösség ügyeit intézték, s képviselték azt a külső világgal fenntartott kapcsolataiban, valamint abban a jogban (és kötelességben), hogy gondoskodjanak a kötelezettségek teljesítéséről és az egész kollektívára kivetett adók befizetéséről... Később, a Csou-kor végén, főleg a Han-kortól kezdve, ennek az autonómiának az emléke némileg elhomályosult, a faluközösségi tagok kollektívája szomszédok csoportjává vált, s mindenki saját kockázatára gazdálkodott, önállóan fizette adóit és teljesítette kötelezettségeit. A faluközösség tradíciói azonban bizonyos mértékig megőrződtek, sőt, még mesterségesen is kultiválták azokat: a falusi előljáró — most már egyúttal mint a település feje és a hatalom képviselője is — továbbra is felelős volt az adók begyűjtéséért, a kötelezettségek teljesítéséért, valamint a rend betartásáért a faluban.”¹

Nézzük meg, milyen konkrét adataink vannak ezekről a közösségekről. Meng-ce ókori kínai filozófus (i. e. 371—i. e. 289) az úgynevezett „kút-földrendszerrel” kapcsolatos javaslatát ismertetve többek között így jellemzett egy ilyen közösséget: „Se halott, sem máshol lakni akaró ne hagyhassa el faluját. A falu szántóföldjeinek legyen közös kútja, s (e közösség tagjai) legyenek egymással baráti viszonyban, akármerre járnak is, segítsék egymást a védekezésben és felvigyázásban, támogassák és ápolják egymást betegség esetén, s akkor a nép rokoni szeretetben és békében fog élni.

Minden négyzetmérföldön legyen egy kútközösség. Minden kútközösség kilencszáz hold földet műveljen. Középen legyen a közös föld. Nyolc család maga birtokoljon egyenként száz holdat, s együtt műveljék meg a közös földet. Saját munkájukat végezni csak akkor merészeljék, ha a közös munkát már befejezték.”²

Hogy a kútközösség tagjai milyen formában, milyen szervezet segítségével kell hogy „segítsék egymást a védekezésben és felvigyázásban” (ami különben az adózás és a közös munkálatok mellett mindig is fontos feladata maradt ezeknek a közösségeknek), arra vonatkozóan Meng-ce részletesebb felvilágosítást nem adott. Mivel azonban a kút-földrendszer nyolc családot egyesít, az alapegységnek is nyolc családból kell állnia. (A „kút” szerepe különben kettős, egyrészt egy tényleges kút is található a földön, másrészt a „kút” írásjel képe adja a rendszer sémáját, a kilenc — háromszor három — egymás mellé helyezett négyzetet, közepén a közősen megművelt földdel.)

Meng-ce javaslatot tett ugyan, a kérdés kutatói azonban rámutatnak, hogy itt minden bizonnyal egy létező rendszer tökéletesítéséről van szó, nem pedig merőben újszerű javaslatról. Meng-ce korára vonatkozóan más olyan adat is maradt fent, amely helyi közösségek szervezésére vonatkozik (bár nem nyolcas, hanem ötös alapsejtekből), ez a forrás — a *Csou-szertartások* (*Csou li*) — azonban még problematikusabb, mivel kimutathatóan nem is a Csou-korból, hanem több évszázaddal későbből, a Han-korból származik, amikor egy eszményi államrendszer mintapéldájának

kidolgozása céljából állították össze. Ha azonban a benne szereplő intézményrendszer egy időben, együttesen talán soha nem is létezett, az aligha vitatható, hogy elemei egyszer valahol előfordult valóságos állapotokat tükröznek. Ilyen szemmel kell néznünk a falusi szervezetnek azt a beosztását is, amelyet a munka XV. fejezete tartalmaz: „Öt *csia* (család) egy *lin*-t (szomszédság) alkot, öt *lin* egy *li*-t (lakónegyed) alkot, négy *li* egy *cang*-ot (falu) alkot, öt *cang* egy *pi*-t (körzet) alkot, öt *pi* egy *hszien*-t (járás) alkot, öt járás pedig egy *szuj*-t (tartomány) alkot.”

Figyelemreméltó, hogy a Csou-szertartásokban leírt katonai rendszer tagolása megegyezik a fenti adminisztratív tagolással, ami azt jelenti, hogy az adminisztratív tagolás egyben katonai funkciók ellátását is szolgálta. Ez feltehetően nem úgy értendő, hogy minden család katonaállítási kötelezettséggel rendelkezett, hanem minden valószínűség szerint úgy, hogy minden családnak valamilyen formában (pénzzel, közmunkával stb.) hozzá kellett járulnia a katonai feladatok ellátásához. S mint a *Csou-szertartások* X. fejezetéből kiderül, ez a katonai jellegű szervezet távolról sem csupán katonai célokat szolgált: „A lakosság e felosztására azért van szükség, hogy katonai egységeket lehessen szervezni, hogy a lakosságra a nagy vadászat idején eső terheket szabályozni lehessen, hogy a lakosságot kíséresi feladatokra be lehessen osztani, hogy az adókat ki lehessen vetni.”

Meng-ce és a Csou-szertartások túlságosan is szabályosra igazított rendszerénél sokkal inkább bizonyító erejűek azok az elszórt feljegyzések, amelyek néha kiegészítik, néha pedig cáfolják az előbbi rendszereket (az említett két műben is számos, a fentebb ismertetett rendszereknek ellentmondó adat van), s amelyek azt mutatják, hogy a korai kínai földművelő társadalomban a legkülönbözőbb ősközösségi formák léteztek, keveredtek egymással, legtöbbjük azonban az alföldi sík területek művelésbe vonása után az ott létrejövő, csatornákkal szabdaltnak, szabályos földek teremtetése „természetadta” kereten alapult. A faluközösségekre épült társadalom pedig — mivel Kína ebben az időben még nem volt egységes — a legkülönbözőbb módon szervezte adófizetési, katonai stb. rendszerré ezeket a „természetadta” közösségeket. A rendszer gyakran még egy fejedelemesen belül sem volt egységes, mivel a nemegyszer különböző etnikumú lakosság más-más tradíciókat hordozott, s ugyanakkor az országon belüli rangjuk is eltért egymástól.³

2. AZ ÁLLAMI ADMINISZTRÁCIÓ ÉS A HELYI ÖNKORMÁNYZAT VISZONYA A KÍNAI ÁLLAM MEGALKULÁSÁTÓL A XIX. SZ. VÉGÉIG

Az állam kialakulásával jött létre az a sajátos viszony, amely az adminisztráció és a többé-kevésbé autonóm helyi közösségek viszonyát Kína egész története során jellemezte. *Mo-ce* ókori filozófus (i. e. 480—i. e. 397) főművének az egyetértés, a társadalmi harmónia fontosságát hangsúlyozó része, amely az adminisztráció valamennyi láncszemét sorra veszi, önkéntelenül is megmutatja e kapcsolat felemás jellegét (az alullevőknek mindenről pontosan tájékoztatniuk kell a felüllevőket — nyilván-

valóan azért, hogy azok helyes döntéseket hozhassanak —, a felüllevők utasításait azonban feltétlenül végre kell hajtaniuk), s a legalsó láncszem, a faluközösség az adminisztrációhoz kapcsolódásáról így ír: „... a faluközösségek legöregebbje mindig a faluközösségek legerényesebb embere lett. A faluközösségek legöregebbje kinyilvánította a kormányzás elveit a falu népének, mondván: »Ha akár jóról, akár nem jóról hallotok, mindig jelentétek a járási előljárónak...«⁷⁴

A Han-korra (i. e. 206—i. u. 220) mindez szabályos rendszerré kristályosodott: a beszámolás már nem pusztán erkölcsi kötelesség lett; a közösségek felügyelőinek mindenről számot kellett adniuk. Nemcsak Vang An-si ezer évvel későbbi rendszere, de a Kuomintang kétezer évvel későbbi paocsia-rendszere, sőt, a Kínai Népköztársaság jelenlegi utca-szervezete elődjének is tekinthető az a *Hou Han Su* történeti munka által leírt szervezet, amely az i. u. első századokban létezett, s amelynek utódai máig hasonló elvek alapján működnek. Így írt erről a *Hou Han Su* hivatalnokokról szóló fejezete: „A lakónegyed élén a lakónegyedi felelős áll, a lakosság pedig tízes és ötös csoportokba van osztva, amelyek élén a tízed- és ötödfelelősök állnak. A lakónegyedi felelős száz családra felügyel, a tízedfelelős tízre, az ötödfelelős ötre. Ezek gondoskodnak arról, hogy (az emberek) kölcsönösen ellenőrizzék egymást. Ha bármilyen dicséretet vagy megróvást érdemlő eseményre kerül sor, erről jelentést kell tenniük az őket ellenőrző hivatalnoknak.”

A dolgok természetes logikája alapján arra kell következtetnünk, hogy a néhány tucat embert ellenőrző felelősök a helyi közösség választott vezetői voltak. A beszámolási kötelezettség szüntelen hangoztatása pedig éppen azt jelentette, hogy e helyi közösségeknek nem szabad teljesen magukba zárkózniuk — amire különben hajlamosak lennének —, s kapcsolatot kell tartaniuk az állami adminisztrációval, amelynek épp ezért van szüksége a helyi önkormányzatra, mert nem rendelkezik olyan apparátussal, hogy az egész lakosság megszervezését magára vállalhatná. Ha itt valóban a családokig kiépített állami adminisztrációról volna szó, nem kellene szüntelenül hangoztatni a beszámolási kötelezettséget; abban az esetben ez teljesen természetes volna. Itt viszont éppen az a helyzet, hogy a helyi szervezet vezetői *egyéb*, az idézett részekben fel nem sorolt feladataik *mellett*, beszámolási kötelezettségekkel rendelkeznek az állami adminisztráció legalsó képviselőivel szemben.

E vezetők elnevezése a kínai történelem során szüntelenül változott. Néha a „faluvéne” típusú elnevezések voltak használatban, néha a hivatalosabb csengésű „előljáró” terminus, ami bizonyára az intézmény hivatalos vagy kevésbé hivatalos jellegét is jelölte, bár a kérdés megfelelő feldolgozásának hiányában ma még nehéz erre pontos választ adni. Bárhogy nevezték is azonban a helyi vezetőket, s bármilyen eltérések voltak is „státusuk” hivatalossági fokában, az állam szempontjából egyik legfontosabb feladatuk a lakosság számának nyilvántartása volt, mivel ezen alapult az adófizetés, a bürokrata állam és államapparátus gazdasági létalapja. A Tang-korban (618—907) pedig, amikor felújították az egyenlő földhasználat régi, vissza-visszatérő gyakorlatát, a legkisebb egységek irányítóira — érthető módon — számos olyan feladat hárult, melyek el-

látása során a helyi közösségi és állami feladatok még a szokásosnál is jobban összerosódtak.

Ugyanezzel a jelenséggel találkozunk a XI. századi *Vang An-si* nagy reformjának idején, amikor szintén — ezúttal már viszonylag gyorsan elvetélt — kísérlet történt e rendszer visszaállítására.

Vang An-si egyenlősítő földosztása Kínán kívül is eléggé ismert; problematikája helyet kapott annak idején Leninnek és Plehanovnak az agrárkérdésről folytatott vitájában is. Igaz, ismertsége kicsit azzal az elképzeléssel is összefügg, mintha Vang An-si valamilyen merőben új kísérletbe kezdett volna — holott Vang An-si társadalomképe, s ebből fakadóan reformkísérlete is, hagyományosan kínai volt. Nem ő volt az első, s nem is az utolsó, aki a társadalmi polarizáció okozta bajokból ezt a hagyományos kiutat kereste. (S ha az önálló parcellatulajdon megjelenéséig az egalitáriánus törekvéseknek paraszti bázisa is lehetett, erre az időre egyre inkább a bürokrata-állam apparátusának rendteremtő módszerévé vált, s persze csak ideiglenes megoldást nyújthatott, ugyanakkor meggátolta a kapitalista fejlődés kibontakozását, részben önmagukba visszatérő ciklusokba kényszerítve a kínai történeti folyamatot.)

Bár az 1069 és 1076 között — Vang An-si hatalomra kerülésének időszakában — elfogadott reformintézkedések között a paocsia-rendszer 1070-ben történt bevezetése foglalja el az egyik legfontosabb helyet, némileg megnehezíti munkánkat, hogy — amint erre Vang An-si szovjet monográfiája, *Z. Lapina* felhívta a figyelmet — reformtevékenységének ez a területe „a legkevésbé kutatott”.⁵

A kínai köztudatban úgy könyvelődött el, hogy Vang An-si a paocsia-rendszer megteremtője. Ebből annyi igaz is, hogy az elnevezés általa vált közzismertté, maga a rendszer azonban jóval régebbi eredetű.

Maga Vang An-si saját rendszerét a 128 családot egyesítő állítólagos csiuksiára vezette vissza (ez 16 kútközösségből áll, s megfelel Meng-ce rendszerének!): „A paocsia rendszere nem újkeletű intézmény, a három korszak (a legendákba vesző Hszia-dinasztia, valamint a történeti Sang-és Csou-dinasztiák — *P. P.*) csiuksia-rendszeréből ered. Kuan Csung alkalmazta Csi-fejedelemségben, Cö Csang Cseng-fejedelemségben, Sang Jang Csin-fejedelemségben, Csung Csang-tung pedig a Han-birodalomban.”

Ha azonban nem az ilyen szigorú szabályok szerint felépült közösségeket nézzük, hanem általában véve a helyi szervezeteket, akkor az efféle történeti utalásoknál többet mondanak a reform egyik irányítójának, *Csao Ce*-csinek a megjegyzései, amelyekben azzal indokolta a paocsian alapuló milícia létrehozását, hogy a faluközösségek fejei és fegyveres szolgálatra kötelezett tagjai képtelenek védelmet nyújtani a rablók ellen, s a rendet fenntartani. Szó sincs tehát arról, hogy az önvédelmi funkcióval is rendelkező helyi közösségek addig nem léteztek volna. A reform célja csupán e közösségek jobb megszervezése volt.

Közvetett bizonyíték, hogy a reformintézkedések általában e szervezetek új funkcióit emelték ki (a miliciaszervezést, valamint az államkölsönök visszafizetésével kapcsolatos kölcsönös kezességet), az egyéb feladatokat, amelyeket a közösségnek mindig el kellett végeznie (bizonyos közős, termeléssel kapcsolatos feladatok, adófizetés, kölcsönös segítés, okta-

tás stb.), s amelyek magától értetődőek voltak, e rendelkezések nem sorolták fel.

A *Hszü Cö Cse Tung Csien* című történeti munka így számol be a paocsia-rendszer létrehozásáról: „Vang An-si ekkor kijelentette: »A régi uralkodók a parasztokat használták katonákként. Ha most azt akarjuk elérni, hogy a köz- és magánvagyon kiapadhatatlan legyen, ha országunk jövőjére gondolunk, akkor meg kell szüntetnünk a toborzások katonaságát és népi milíciát kell használnunk.« S ennek érdekében létrehozták a paocsia-rendszert. Ennek felépítése a következő: minden tíz család egy paót alkot, amelynek vezetőjéül egy talpraesett helybelit választanak, minden ötven család egy nagy paót alkot, amelynek élére a legtehetősebb helybelit választják meg, tíz nagy pao egy körzeti paót alkot, amelynek élére egy viselkedése, tehetsége és bátorsága révén közmegebecsülésben álló helybelit választanak előljárónak, aki mellett egy helyettesre is szükség van. Minden olyan helybeli és odaköltözött család, amelyben kettő vagy annál több felnőtt férfi van, kijelöl egy pao-fegyverest, aki számszeríjat kap és katonai kiképzésben részesül. Minden nagy pao éjszakánként, felváltva, öt emberből álló őrséget jelöl ki, akik a biztonságra felügyelnek. Ha tolvajt látnak, dobpergéssel a nagy pao vezetőjének tudomására hozzák, aki fegyveresekkel azonnal a letartóztatására siet. Amennyiben a tolvaj más pao területére menekül, dobpergéssel az ottaniak tudomására hozzák, s folytatják az üldözést. Ha a letartóztatandó személyt sikerült elfogni, valamennyi résztvevőt megfelelő jutalomban kell részesíteni. Mindazokkal szemben, akiknek a paón belüli rablásról, gyilkosságról, erőszakos nemi közönségszórásról, csábításról, megrögzött boszorkányságról, méregkészítésről vagy tárolásról tudomásuk van, de ezt nem jelentik, a rendelkezés értelmében a pao törvényei szerint kell eljárni... Ha háromnál több tolvaj több mint három napon át közöttük lakhatott anélkül, hogy paóbeli szomszédai ezt felfedezték volna, akkor az ébertelenség bűne miatt kell eljárni velük szemben... Ha máshonnan érkezettek települnek a paóba, amennyiben a paóban résztvevők számát megfelelően egészítik ki, befogadhatók. Ha tíz család gyűlik össze belőlük, akkor külön paóvá szervezhetők, s táblát kapnak, amelyen fel van tüntetve a család létszáma és neve.”⁶

Nincs tehát szó itt semmi másról, mint minden kínai adminisztrátor leghőbb vágyáról, egy tökéletesen megszervezett adófizető államról, amelynek helyi egységei minél több terhet vesznek le az állam válláról, elsősorban persze a rendfenntartás terhéért. Mivel ez a vágyalom valamilyen vagyonközösséget is feltételezett, az egyre erősebb vagyoni tagozódás, a kisparaszti parcellatulajdon megszilárdulása korábban ezt az elképzelést mind nehezebben lehetett megvalósítani. A reformkísérlet bukásának okait elemezve Lapina jogosan mutat rá: „a reformátorok tanításai a való élettől mindinkább eltávolodó hagyományos elképzelések talaján jöttek létre”.⁷ *Erkes*-szel egyetértve kiemeli azt is, hogy a parasztság tehernek érezte a paocsia-rendszert, mivel „a kölcsönös kezességi rendszer létrehozására irányuló kísérlet minden más reformnál jobban tanúsítja a reformátorok arra irányuló törekvését, hogy az állam despotikus hatalmát erősítsék”.⁸ Lapina szakít azzal a hagyományos értékeléssel, amely a „szocialista” Vang An-si reformjait egyértelműen haladóknak, ellenfelei

álláspontját pedig reakciónak ábrázolja. (Bár az is kétségtelen, hogy a bukás fő okát mégis a reformátorok szűk osztálybázisában, a Szung-társadalom éretlenségében látja,⁹ holott másutt ő maga mutatja ki, hogy a bukást épp e társadalomnak a reformokhoz képest túlságosan is érett volta segítette elő.)

Lapina munkája végén megállapítja, hogy „a középkori kínai állam politikája . . . , amely mindenekelőtt a magánkezdeményezés és magánvállalkozás elnyomásában (korlátozásában) nyilvánult meg, segítséget nyújt a kutatóknak abban, hogy fényt derítsenek a kínai társadalom fejlődésének sajátosságaira a későbbi szakaszokban is . . .”

Mivel a paocsia-szervezet alapelvei és egyes elemei nem Vang An-si reformjával jöttek létre — érthető módon — túléltek a reform vereségét is. Sőt, még csak nem is a reform előtti formájukban álltak vissza, megőrizték a Vang An-si által meghonosított szervezet több vonását, még hozzá egy újabb évezredre.

Az utolsó, a mandzsu dinasztia rendelkezéseit rögzítő *Ta Csing Huj Tien*-ben, a XIX. század elejére vonatkozó anyagok között egy olyan rendszer kifejtésével találkozunk, amely jóformán csak a katonaaállítás kötelezettség hiányában tér el a Vang An-si féle paocsia-rendszertől. A lényeg azonban — a paocsia-rendszer tagjainak felülről történő és kölcsönös ellenőrzése — megvan: „Mindenkit paocsiába kell sorolni. A porták kaputáblát kapnak, amelyen fel van tüntetve a családfő neve és a felnőtt férfiak száma. E táblákat évente cserélik. (Minden elköltözőről és odaköltözőről, valamint a család költözéséről azonnali bejelentést kell tenni, s ilyenkor új kaputáblát adnak ki.) Tíz család egy *pajt* képez, amelynek előljárója a *pajtjou*, tíz *pajt* egy *csiát* képez, amelynek előljárója a *csia-csang*, tíz *csia* egy *paót* képez, amelynek előljárója a *paocseng*. (A *pajtout*, *csia-csangot* és *paocseng*et a lakosság a becsületes, írástudó és jó családból valók közül válassza meg, a szolgálati évük leteltével más kerüljön a helyükre.) Ha törvénysértőkkel és bujkálókkal találkozunk, ezt jelenteniük kell. (Az előljárók feladata a rablók, eretnek tanítások hirdetői, házárjátékosok, házárjátékok készítői, szökevények rejtegetői, nőcsábászok, pénzhamisítók, magánöntők, magánsóleparlók, pazarlók, a salétrom- és kénárusok, a paráználkodás és nyereszkesedés céljából rendezett magánösszejövetelek, valamint az ismeretlen és gyanús személyek felderítése és jelentése.)”¹⁰ A rendelkezés a továbbiakban arra is kitért, hogyan kell a paocsiákba való összeírást kiterjeszteni a városi lakosságra, illetve a lakosság nem paraszti kategóriába sorolt rétegeire. Még a vándorkereskedők sem kerülhették el az ellenőrzést, az ő mozgásukat a fogadósoknak kellett jelenteniük. A nemzetiségi területek egy részén is a paocsia-rendszert kívánták elterjeszteni, ahol azonban erre nem volt lehetőség, ott feladatkörét a már meglévő helyi szervezetre ruházták.

Természetes, e két adat alapján még nem lehet kijelenteni, hogy a közbeeső időszakban a paocsia-rendszer zavartalanul működött. Egyrészt azért nem, mert nem áll módunkban ellenőrizni, hogy milyen mértékben valósultak meg ezek a rendeletek a gyakorlatban. Másrészt azért sem, mert a kínai fejlődés ciklikus volt. Az új dinasztiaiak megteremtésének idején a parasztháborúk következményeinek felszámolására általában egyenlősítő földosztást hajtottak végre. Bár a központi hatalom gátolta, s nem is en-

gedte teljesen kibontakozni a gazdasági fellendülést, ez mégis bekövetkezett és fokozatos vagyoni polarizációt idézett elő. A földjüket elvesztett parasztok pedig elégedetlenkedtek, amit a dinasztia reformokkal próbált lecsiszolni, vagy ha nem sikerült, újabb parasztfelkelésre került sor, s az egész ciklus kezdődött előlről. A szigorú szervezet viszont általában csak a ciklus elején, az egyenlősítő földosztással egyidejűleg jelentkezett, később, a polarizációt követően gyengült. (Más kérdés, hogy a központi uralom gyengülésének időszakában a helyi szervezet önállósága és szerepe növekedett.) Nem is azt kívánjuk bizonyítani, hogy a paocsia-szervezet az egész időszakon keresztül azonos intenzitással működött, csupán azt, hogy az állandóan létező helyi szervezetet az adószedő bürokrácia időről időre azonos elvek alapján kívánta szigorúbb, a központnak jobban alárendelt rendbe szedni, s ez — feltehetően — időszakosan sikerrel is járhatott. S ebben a folyamatban lényeges elem a hagyomány, e rendszer megszokott volta, az a természetesség, ahogy újra és újra visszanyúlnak hozzá.

Az amerikai *John K. Fairbank* a mandzsu uralom alatti állami ellenőrzést vizsgálva (azt kimutatandó, hogy a belső szervezet idegen hódítás idején is változatlan maradt), megállapítja, hogy „a mandzsuk ellenőrzési rendszere jelentős mértékben a Ming-ellenőrzési rendszer egyszerű folytatása volt. (Hogy mit örökölt a Ming-dinasztia a mongoloktól, az további kutatást igénylő probléma.) E rendszerben a lakosságot nem csupán a katonai helyőrségek tartották sakkban, hanem — s ez volt a legfontosabb — a falusi porták kölcsönösen kezeskedő és felelősségviselő paocsia-rendszere is.”¹¹

Ami a mongol dinasztia és a Ming-dinasztia rendszerének kapcsolatát illeti (legalábbis a paocsia-szerű rendszerek vonatkozásában), arra *N. P. Szvisztunova* a Ming-dinasztia agrárpolitikájáról szóló monográfiájában, a *Ming Si* történeti munkából idézve, hívja fel a figyelmet.¹² A XIV. század végén, amikor a háborúk során elpusztult és elnéptelenedett országrészek betelepítésére került sor (elsősorban Észak-Kínáról volt szó), félkatonai jellegű települések mellett polgári jellegűeket is létrehoztak, ám ez utóbbiakban is szigorú szervezeti rendet tartottak fenn, amelyet az előző dinasztiától örököltek: „Taj-cu császár megőrizte a Jüan-dinasztia idején alkalmazott *li-* és *ső-*rendszert. A Sárga folyamtól északra fekvő valamennyi körzetben és járásban a helyi lakosok sőkbe voltak szervezve, s ezek a sők *likre* és *csiákra* oszlottak. Az őslakóknak, akik korábban is rendelkeztek már földdel, nagy muval mérték a földet, az újonnan oda-települteknek kis muval.”¹³

Azt persze mondani sem kell, hogy a „Jüan-dinasztia idején alkalmazott” módszer nyilvánvalóan nem mongol eredetű, hanem a megelőző Szung-dinasztiától, Vang An-si korából származik. Az idézett leírás pedig egyrészt arra enged következtetni, hogy ez a szervezet ilyen formában ekkor csak az újonnan betelepített vidékeken működhetett (ha országos jellegű lett volna, nem lett volna szükséges külön kiemelni), másrészt figyelemre méltó, hogy itt megint egyfajta egyenlősítő földosztásról van szó (amikor az állam nagyon is meghatározott feltételek mellett megművelésre bérbeadja a földet), s ez a forma — mint láttuk — szinte törvényszerűen hozza magával a szoros lakóhelyi szervezetet. Figyelemreméltó adat — s Szvisztunova szerint egyetlen a maga nemében¹⁴ —, amelyet a

Ming Taj-cu Si Lu 66. fejezetéből idéz a települések méretére vonatkozóan. A Peking környékéről kitelepített több mint harmincezer mongol helyébe ugyanis kínaiakat telepítettek be, s 254 települést hoztak létre. (Valószínűleg régiek és újak vegyesen szerepelnek közöttük.) Az adatok pedig arról tanúskodnak, hogy egy településre átlagosan valamivel több mint száz porta jutott. Vagyis még a falvak mérete is közel állt ahhoz a hagyományos mérethez, amely több mint másfél ezer évvel azelőtt, az egyenlő parcellák rendszerének idején volt szokásos.

Az ország nagyobbik részén uralkodó kisparaszti parcellatulajdonon alapuló faluközösségek helyzetéről eleinte sokkal gyérebbek az adatok, mint a félkatonai településekkel és az állami földekre telepített falvakkal kapcsolatban, hiszen ez utóbbiak teljes egészében állami ellenőrzés alatt, szigorú szervezetben éltek, az előbbieket viszont önkormányzati formában. Amit tudunk róluk, az azokat a vonatkozásokat érinti, amelyek összállamiak, s amelyekről ezért a hivatalos források is megemlékeznek. Így például, amikor 1370-ben általános népszámlálás és vagyoni összeírást végeztek (ezt tízévenként meg is ismételték), elhatározták azt is, hogy a helyi hivatalnokoknak évente nyilvántartásba kell venniük a változásokat. (Ami különben megfelelt a paocsia-szokásoknak is.) 1374-ben rendelkezést hoztak, amelynek értelmében 100 botütéssel büntették és illetőségi helyükre visszatoloncolták azokat a parasztokat, akik adófizetési terheik elől a szomszédos körzetekbe szöktek, hasonló büntetés sújtotta az illetékes *li* előjáróját (önkormányzat) és a járási hivatalnokot (adminisztráció), akinek a hanyagsága ezt lehetővé tette. Ez az intézkedés végeredményben — a nagy mozgások után — a parasztság valamiféle helyhezköltését kívánta elérni, ami ugyancsak minden adószedő bürokrácia leghőbb vágya volt. A *Ming Si* 77. fejezete arról tudósít, hogy 1386-ban olyan rendelkezést hoztak, amely a *li* valamennyi tagját azzal a joggal és kötelességgel ruházta fel, hogy tudomása legyen minden el- és odaköltözésről. (Ez is a helyi közösségek és a paocsia egymást ellenőrző funkciójához tartozott, s egyben azt tanúsította, hogy valamiféle helyváltoztatásra mégiscsak volt lehetőség.) Adatok vannak arról, hogy az adófizetés intézése a *lik* és *csiák* előjáróinak feladata volt. Ezek a „kishivatalnokok” pedig alighanem a helyi közösségek voltaképpen nem hivatalnok vezetői lehettek, mivel 1374-ben rendeletet hoztak a „helyi lakosságból származó kishivatalnokok” adójának elengedéséről, arra való hivatkozással, hogy feladatukat ellenszolgáltatás nélkül végzik.¹⁵ (Az adminisztrációhoz tartozó hivatalnok sohasem lehetett helyi illetőségű, az önkormányzati tisztségviselő viszont mindig az kellett, hogy legyen.) 1381-ben azután, az újabb népszámlálással kapcsolatban, adófizetési célokból az egész ország lakosságát *lik*-be és *csiák*-ba sorolták. Minden *linek* 110 — munkaképes férfival rendelkező — családot kellett egyesítenie. A 110 portából a 10 leghetősebb alkotta a *lik* vezetőinek csoportját, amelyből minden évben másik kerül a *li* élére, majd tíz év múlva új ciklus kezdődött. A többi száz családot tízportánként tíz *csiára* osztották, s ezek is évenként egymásra ruházták a *csia* vezetését. A *lik* és *csiák* előjáróinak — állami szempontból — legfontosabb feladata a nyilvántartások vezetése volt.¹⁶

Mi más ez, ha nem egyfajta paocsia-rendszer? Paocsia-rendszer, önkormányzattal párosítva. Mindezzel kapcsolatban Szvisztunova megállapítja:

„A Ming-kormányzat, annak érdekében, hogy a falvakban szilárd bázist teremtsen a maga számára, valamennyi falusi ügy igazgatását a földtulajdonosokra és az állami földek bérlőire bízta, kizárva belőle a magánosoktól függő parasztság széles kategóriáját. Mi több, a lík előjáróinak posztját a tehetős családok számára biztosították.”¹⁷

E. P. Sztuzsina a kínai kézműiparról szóló könyvében rámutat, hogy amikor a Csing-korban a mandzsuk felújították a paocsia-rendszert (különösen a városokban tették szigorúbbá, a fejlődő városi lakosság, az iparosok ellenőrzése céljából), „a XVII. sz. végének — a XVIII. sz. elejének dokumentumai nem a paocsia újra történő bevezetéséről beszélnek, hanem megerősítéséről, felújításáról, nagy múltjáról”.¹⁸ Sztuzsina felhívja a figyelmet arra, hogy a paocsia-rendszer felelevenítése kapcsolatban van azzal a visszaeséssel, amely a mandzsú dinasztia uralmának kezdetén az árugazdálkodás terén megfigyelhető volt. A közlekedési hálózat megrongálódása stb. a naturálgazdálkodást fokozta, megszüntették az iparosok robotterheinek pénzzel történő megválthatóságát stb. Ilyen módon az iparosok és kereskedők helyzete „nem sokban különbözött a parasztokétól”.¹⁹

A városi lakosság ellenőrzése rendkívüli szigorúsággal folyt: „A munkásnak a városba való érkezésekor és az onnan való távozásakor a hatóságoknál jelentkeznie kellett. Minden hónap 1-én és 15-én ellenőrizték a névjegyzékeket. Egybevetették az iparosoknak a műhelyekben és a jamenben (hivatalban) található névjegyzékét. Minden tíz családból álló egység (pao) élére a hatóságok egy előljárót (paotou) neveztek ki a tehetős polgárok közül, akinek feladata a szomszédok ellenőrzése volt.”²⁰ (S ezek az adatok nem rendeletekből, hanem korabeli feliratokból származnak, tehát mindenképpen a tényleges helyzetet tükrözik!)

A kínai város nem rendelkezett olyan autonómiával, mint európai társai, az önkormányzat szervei itt elsősorban szakmai jellegűek voltak, s elsősorban az iparosok és kereskedők céhei alkották.²¹ A falvakban a központi hatalom arra törekedett, hogy a helyi önkormányzat szervét (a faluközösséget), autonómiája bizonyos elemeinek meghagyásával, saját szigorúbb lakosság-nyilvántartási és adózási rendszerébe építse be (paocsia és társai), s ez a törekvése — különösen a dinasztiaiak kezdeti sikereiben, amikor ez egyenlősítő földosztással is párosult — bizonyos sikereket is ért el. Amikor tehát a központi kormányzat a városokban ugyanezzel, a lakosság önkormányzati és érdekvédelmi szerveinek a paocsia-rendszerbe való beépítésével próbálkozott, ami eleinte sikerrel is járt, akkor ez elsősorban a szakmai szervezeteket vette célba. Később azonban a helyzet megváltozott: „A hangok és tuanok a XI—XII. században a város meghatározott területéhez kapcsolódtak (piacsorok, utcák, negyedek), s ezekbe kötelező volt belépni. A feudális hatóságok, arra kötelezve minden iparost, hogy belépjen a céhekbe, e szervezeteket adózási célokra használták, mint az iparosok ellenőrzésének a »paocsia«-rendszerhez hasonlóvá tett eszközét.

A XVI. századra a „hang” terminusa végérvényesen elveszítette területi jellegét; s szakmai ismérvek alapján létrejövő társadalmi szervezetet kezdett jelölni.

... a XVII. században már nem találkozunk a hang-ba való kötelező

belépés említésével — a városi társadalom önálló szerve lett, s megszűnt a »paocsia«-rendszerrel való hasonlatossága.

Nem járt sikerrel a mandzsuknak az a kísérlete, hogy felszámolják a hangokat és a paocsia-rendszerrel helyettesítsék őket.”²²

Nem lenne teljes a kínai társadalom helyi szervezetének történetével kapcsolatos rövid áttekintésünk, ha nem térnénk ki a tajping felkelés vezetőinek ezzel kapcsolatos elképzeléseire, s részben meg is valósított gyakorlatára. (Hogy milyen mértékig valósult meg, nem ismeretes, mindenestre úgy tűnik, hogy lényegében már az agrárprogram kibocsátásának évében letettek megvalósításáról.)²³ Meg kell mondani, hogy ezek a társadalmiszervezeti elvek szinte semmiben sem különböznek az egyenlősítő földosztás hagyományos elképzelésétől, s azzal szinte törvényszerűen velejáró szigorú szervezet is megjelenik bennük. Nehéz megérteni, hogy a tajping felkelés kutatói miért tartják az 1853-ban kidolgozott és elfogadott tajping agrárprogramot a kínai történelem „első következetesen antifeudális agrárprogramjának”²⁴, hiszen szinte minden korábbi kínai agrárprogram végső soron ugyanezeket az elveket vallotta, ha nem is ilyen következetességgel, szenvedélyességgel, s ennyire kommunisztikus jelszavak kíséretében. A program számos pontja különben gyanúsán arról árulkodik, hogy nem valamilyen ösztönösen, alulról megvalósuló mozgalom hozta létre, hanem hagyományos neveltetésű kínai írástudók műve. A teljes kollektivizálás, amely a személyi tulajdonra is kiterjedt, aligha lehetett paraszti követelés, s ennek legjobb bizonyítéka maga a rendszer megvalósíthatatlansága. (Megjegyzendő, hogy a KNK-ban 1959—1960-ban e témában rendezett vitára a nyilvánvaló aktualizálás jegyében került sor. Amikor a vita egyik résztvevője, Tu Tö-feng arról írt, hogy a tajping agrárprogram „megvalósíthatatlanságának konkrét oka az volt, hogy komoly mértékben elszakadt kora társadalmi feltételeitől és a tömegek öntudatának színvonalától, megszegte kora társadalmi fejlődésének objektív törvényeit”,²⁵ akkor a népi kommunizálás túlzásaira is gondolhatott. Ami persze nem változtat a tajping program kritikájának jogosságán.)

Nézzük hát magát ezt a programot az 1853-as dokumentum alapján. Az egyenlősítő földosztás után létrejövő szervezetre vonatkozó leírásból idézzünk: „Huszonöt családonként létre kell hozni egy állami raktárat, egy templomot, s egy szakaszparancsnok felügyel rájuk. Ha a huszonöt családon belül lakodalomra kerül sor, a kiadásokat az állami raktárból kell fedezni, de megfelelő mértékkel, nem szabad egy fillért sem elpazarolni. Így például lakodalom esetén ezer rézpénzt és száz font gabonát kell adni. Ez az egész országra nézve egységes. Takarékosan kell bánni vele, hogy készen állhassunk a háborúra és a csapásokra. A huszonöt család kovácsmunkáit és építkezéseit a rajparancsnok és a közlegények közösen végzik a mezőgazdasági munkák szüneteiben... A huszonöt család gyermekei mindennap a templomba mennek, ahol a szakaszparancsnok az ó- és újszövetségre... oktatja őket (a tajpingok vezetői keresztények voltak, s egyedül harcias vallásosságuk nem hagyományos kínai vonás — P. P.)... Aki a huszonöt család közül a mezőgazdasági munkákban kitűnik, azt meg kell dicsérni, aki lustálkodik, azt meg kell büntetni. Ha két család között vitás ügy támad, a szakaszparancsnokhoz kell fordulniuk, akinek előadják a történeteket. Ha a dolgot nem sikerül rendezni, a szakaszpa-

rancsnok a századparancsnok elé küldi a vitatkozókat, aki meghallgatja a történeteket. Ha a dolgot nem sikerül rendezni, akkor a századparancsnok továbbítja az ügyet a zászlóaljparancsnoknak, az az ezredparancsnoknak . . .”²⁶ Vagyis a társadalomszervezet katonai alapon épül fel, illetve a két szervezet egybeesik, mint ahogy annak ugyancsak számos előképe van a kínai múltban.

A szervezetet az említett munka szerint a 13 156 családból álló hadsereg alkotják, élükön a tábornokkal, alatta az öt ezred (mindegyik 2631 család), az öt ezredparancsnokkal, minden ezredparancsnok alatt öt zászlóalj, összesen huszonöt zászlóaljparancsnokkal (mindegyik 526 család), minden zászlóaljparancsnok alatt öt század, összesen 125 századparancsnokkal (mindegyik 105 család), minden századparancsnok alatt négy szakasz, összesen 500 szakaszparancsnokkal (mindegyik 26 család), mindegyik szakaszparancsnok alatt öt raj, összesen 2500 rajparancsnokkal (mindegyik öt család), mindegyik rajparancsnok öt közlegényt vezet, összesen tízezer közlegény van.

A katonai szervezet némileg megtévesztő, a katonai parancsnokok ugyanis egyben polgári hivatalnokok is, s az említett dokumentum arról tanúskodik, hogy készítői a hivatalnokrendszer bizonyos fokú demokratizálására törekedtek. Javasolt, s különben elég bonyolult és ellentmondásos rendszabályaik azonban ismételt bizonyítják koncepciójuk nem népi jellegét: a közvetlen demokrácia elemei teljesen hiányoznak belőle, holott az alsóbbszintű csoportoknál a vezetők választása kézenfekvő és egyszerűen megoldható lenne. Az egész rendszer világosan mutatja, hogy az adminisztráció szempontjából nézték és konstruálták, az adminisztrációt próbálták racionálisabbá tenni. Erős ellentmondása, hogy bár a rendszer lehetőséget nyújtott arra, hogy valaki parasztból hivatalnok legyen (ezt egyébként elvben a régi vizsgarendszer is biztosította), s megfordítva, a hivatalnok is „lefokozható” paraszttá, mégis — bármennyire is meglepő ez egy parasztfelkelés programját vizsgálva —, hiányzik belőle a konfucianizmus hagyományos parasztközpontúsága: a paraszttá váló „lefokozás” a legsúlyosabb büntetésként szerepel. A rendszer két úton kívánta a hivatalnokréteg külső és belső mobilitását biztosítani. Az egyik út: évenként a jól dolgozó, tehetségesnek bizonyult parasztsok közül néhányat fokról fokra felterjesztettek, s amennyiben minden közbeeső fórum megfelelőnek találta a javasoltakat, akkor a tajping uralkodó különböző megüresedett tisztségekre nevezte ki őket. (A jól javaslok jutalmában, a rosszul javaslok büntetésben részesültek, maga a rendszer azonban megfelelő vizsgakritériumok hiányában, s hihetetlen centralizálása miatt gyakorlatilag kivitelezhetetlennek látszik.) A másik mobilitási lehetőség: az egyes parancsnokok háromévenként felülvizsgálták az alájuk rendelt parancsnokok munkáját, magasabb vagy alacsonyabb beosztásba helyezésük céljából, ha ez szükségessé vált.

A tajping agrárprogramnak azonban nem volt ideje arra, hogy ezeken a fogyatékoságain bukják meg. A közös munka, a közös vagyon olyan fokú hangsúlyozása, amely még a „háztájiban” meghagyott öt tyúk tojásainak „feleslegét” is a közös raktárba kívánta beszolgáltatni, elriasztóan hatott. S a tajpingok, szemben agrárprogramjuk tételeivel, az újonnan felszabadított területeken hamarosan olyan felhívásokat kezdtek közzé-

teni, hogy a kereskedők, parasztok tovább folytathatják addigi rendes tevékenységüket, nem kerül sor a pénz, a piac megszüntetésére, lényegében változatlan marad a korábbi gazdasági szervezet, illetve a változtatások más jellegűek lesznek.

A szigorúbb szervezetek felbomlása — ha egyáltalán bevezetésre kerültek — nem sokkal létrehozásuk után megkezdődött. A felülről kikényszerített szigorúbb szervezet és a valóban önkormányzati helyi szervezet viszonya azonban nem olyan automatikus helycserén alapul, hogy előbbi visszavonulása azonnal visszahelyezi jogaiba az utóbbit. A túlzott centralizálás, a túlkapasások lassabban gyógyuló sebeket ejthettek, a helyi szervezet e két alaptípusának váltakozása tehát semmiképpen sem tekinthető egyszerű, fájdalommentes folyamatnak.

Ezt tudva, mindjárt könnyebben érthetővé válik a kínai despotizmus egyik legnagyobb hatású bírálójának, a XVII. századi kínai politikai gondolkodás kiemelkedő képviselőjének, *Huang Cung-hszinek* a kínai társadalom e problémájával kapcsolatos állásfoglalása. A sokak által kínai felvilágosodásnak nevezett század e gondolkodója *Ming Ji Taj Fang Lu* című írásában²⁷ megbírálja Vang An-sit, mert az eredetileg helyiek által végzett kisebb feladatok ellátását fizetett hivatali munkává tette, amivel egyrészt a bürokráciát növelte, másrészt felszámolta a közvetlen demokrácia elemeit. S mivel ez a gyakorlat hosszabb időn át meghonosodott, elég nagy károkat okozott. Huang Cung-hszi azt javasolta, hogy ezekre a területekre állítsák vissza az úgynevezett küldönc-robotot, amelynek értelmében a helybeliek egymást váltva látnák el ezeket a feladatokat, s ilyen módon fel lehetne számolni azt a segédhivatalnok réteget, amely a falusiak nyakán ül: „Azt javaslom, hogy a körzeti és lakónegyedi felelős tisztére, a különböző feladatok ellátására, szolgálati éve lejártakor más kerüljön. Három oka van ugyanis annak, hogy a törvénytisztviselők (a nem választott, hanem az adminisztráció által fizetett és kinevezett kistisztviselők — *P. P.* arra merészkednek, hogy másoknak ártsanak:

1. Mivel a mandarinok tekintélyére támaszkodnak, az egyszerű falusiak nem mernek szembehelyezkedni velük. Küldönc-robot esetén azonban mindenkinek számolnia kell vele, ha idén kellemetlenséget okoz valakinek, nincs rá biztosíték, hogy a rákövetkező évben nem az fog esetleg borsot törni az ő orra alá.

2. Az egyik hivatalos ember, a másik a földet túrja, nem egyfélék, nincsenek is hát tekintettel egymásra. Küldönc-robot esetén azonban együvé tartozó emberekről van szó, akiknek nincs okuk félni egymástól.

3. Aki hosszú időt tölt el hivatalos pályán, úgy kiismeri annak minden csínját-bínját, hogy elmozdíthatatlanná válik, küldönc-robot esetében azonban, a fortélyokban járatlan lévén, nem is mer senki visszaélni a törvénnyel.

Ezért azután, bár a körzeti és lakónegyedi felelősök szorosan együttműködnének a mandarinokkal, a helybelieknek mégsem kellene komolyabban tartaniuk tőlük.

Ez a különbség a kiküldött és fizetett tisztségviselők között.

Aki a birodalmat igazgatja, annak tekintettel kell lennie a hatalomra, A hatalom lehet gyűlöletes, s ilyenkor tilthat bár, akaratának mégsem ké-

pes mindenben érvényt szerezni. Ha azonban a hatalom nem válik gyűlöletessé, akaratának érvényre juttatásához nincs szüksége tilalmakra.

A küldönc-robot a hatalom olyan fajtája, amely nem válhat gyűlöletessé.”²⁸

Huang Cung-hszi sokban ellentmondásos, de mindenképpen szenvedélyes hangú, erőteljes demokratizmusa (amely persze nem egyszer antidemokratikus hagyományos módszerek önkéntelen támogatásával is párosult) nem véletlenül gyakorolt olyan nagy hatást a XIX. és XX. század fordulója Kínájának haladó gondolkodóira.

3. A HELYI ÖNKORMÁNYZAT HAGYOMÁNYAINAK TOVÁBBFEJLESZTÉSE A SZÁZADFORDULÓ POLITIKUSAINAK ELMÉLETI MUNKÁSSÁGÁBAN

Bár nem célunk az egyén és a közösség viszonyának kérdését részletesebben tárgyalni, annyit itt is meg kell állapítanunk, hogy a kínai helyi szervezet — lett légyen szó annak centralizáltan megszervezett vagy önkormányzati jellegű formájáról — már csak a kollektív felelősségviselés miatt is, de a közösségi tevékenység számos más formája következtében is, a kínai egyént körülvevő többi szervezettel (patriarchális család, céhek, titkos társaságok, szülőföldi szervezetek stb.) együtt, mind kollektívizmusra nevelt, helyesebben olyan kollektívizmusra, amely gyakran az individuum korlátozására, nem pedig sokoldalú fejlesztésére épült. Ugyanakkor bizonyos esetekben, például jól működő önkormányzati szervezetekben, az is elképzelhető, hogy a kollektívizmus nem az egyén rovására jön létre, bár ebben az esetben is a kollektíva, a közösség érdekén van a hangsúly.

A régi Kínában e közösségi szellem ösztönös, természetes jellegű volt, s nem is vált egészen tudatossá. Ahhoz, hogy tudatossá váljék, Kínának az individualistább Nyugattal kellett kapcsolatba kerülnie. S amikor a XIX. század végén, a XX. század elején ez bekövetkezett, a kínai politikai gondolkodás képviselői felfigyeltek saját kollektív tradícióikra, sőt, sokan közülük az indokoltnál nagyobb jelentőséget is tulajdonítottak neki; s jóval valószínűbb értékükön felül becsülték a kínai közösségi hagyományokat.

Figyelemreméltó jelenség, hogy még az Európától való tanulás hívei is, akik pedig általában igen kritikusan foglaltak állást a kínai hagyományokkal kapcsolatban, a helyi önkormányzat tradícióival többnyire mégis kivételt tettek, arra hivatkozva, hogy ez képezheti az ország demokratisálásának alapját.

a) Kang Ju-vej utópisztikus elképzelései

A XIX. század végi reformmozgalom vezéralakja, *Kang Ju-vej* (1858—1927), aki politikusként és gondolkodóként egyaránt kiemelkedő jelentőségű, igen lényeges megállapításokat tett a helyi autonómiával kapcsos-

latban. Igaz, ezzel kapcsolatos utópisztikus elképzeléseinek részletes kifejtését maga sohasem hozta nyilvánosságra, ezek csak halála után láttak napvilágot, nem érdekeltlen azonban számunkra, hogyan látta ezeket a kérdéseket egy olyan gondolkodó, aki a hagyományos Kína eszmevilágában nőtt fel, s sok vonatkozásban meg is maradt abban, ugyanakkor többszáz oldalas főművében a modern technikán alapuló kollektivistá világtársadalom vízióját rögzítette, egy alapszabályzat szabatosságával. (Érdekes, hogy ezek a „jóléti utópiák” jelentkeztek Szun Jat-szennél is, majd az 1959-es kommunásítási évben ismét megfigyelhetővé váltak a Kínai Népköztársaságban, ahol abban az időben még nem a nyomor filozófiájának szemszögéből rajzolták meg a közeljövő falujának képét, hanem valamiféle utópisztikus általános jólét fényében.)

Kang Ju-vej „A nagy megegyezés” Helyi autonómia című fejezetében így foglalta össze a jövő legkisebb települési egységével kapcsolatos elképzeléseit: „... a házak, kertek, üzletek, gyárak, gazdaságok és hivatalok mind köztulajdonban lesznek, egyáltalán nem ismernek majd magánépületet. Ha pedig köztulajdont képeznek, akkor hatalmasaknak és tágasaknak kell lenniük: egy lakótömbben ezrek, esetleg milliók laknak majd. Ezért az általános béke korában nem lesznek szétszórt falvak, hanem köztulajdonban levő palotákban laknak majd az emberek. Arra az időre mindenüvé kitűnő utak vezetnek, villanyvonatok járnak valamennyi égtáj felé, egyetlen szempillantás alatt száz mérföldet hagyva maguk mögött. Az autók még ügyesebbek lesznek, s mindenkinek lesz belőlük. Ezek percek alatt tíz mérföldet tesznek majd meg. Ezért megoldható, hogy a gazdaságok szántóföldjei és legelői szétszórtan legyenek, a táplálkozás és alvás céljára szolgáló lakótömbök pedig góccokba összpontosítva. Nem ütközne semmi akadályba, hogy egy gazdaság akár tízegynéhány mérföldre is legyen. Ahol gazdaság lesz, ott létesítenek mellette üzletet, postát, távírdát, léghajó- és vasútállomást, s ezek egyetlen települést képeznek. Vagyis az általános béke korának gazdasága nem más, mint napjaink falva. Helyi autonómiáját a gazdaság vezetője irányítaná, s az üzletvezető, a posta és távírda vezetője, a léghajózási részleg parancsnoka és az állomásfőnök lennének a helyettesei. Nem lesz szükség községi előljáróra. Ha bármilyen elintéznivaló akad, megbeszélést hívnak össze, ahol mindenkinek joga van hozzászólni, s a dolgot a többség véleményének megfelelően oldják meg. A felterjesztendő és felsőbb döntésre váró kérdéseket a közösség összegyűjti, s a gazdaság vezetője juttatja tovább. Minden hónapban feltétlenül össze kell ülni mindenkinek a gazdaság ügyeinek megtárgyalására, s ennek eredményéről tájékoztatni kell a mezőgazdasági hivatalt. Az üzemek körzete a mai városoknak felel meg. Ezeket a gyár igazgatója irányítja. A gyár mellett üzletet, postát és távírdát, vasút- és léghajóállomást létesítenek. Ezek vezetői lesznek az igazgató helyettesei. Ha megbeszélnivaló akad, értekezletet tartanak, amelyen mindenki felszólalhat. A tárgyalóteremben azonban csak a vezetők foglalnak helyet, a többiek saját helyükön telefonon hallgatják, s írnokok jegyzik le a szöveget. Havonta feltétlenül összegyűlnek valamennyien a gyár ügyeinek megtárgyalására, s a többség véleményének megfelelően járnak el. A felterjesztendő és felsőbb döntésre váró kérdésekben ugyanazt az eljárást követik, mint a gazdaságok esetében, a felterjesztéseket pedig egyenesen

az illetékes területi egység kormánya ipari irodájának továbbítják. A mezőgazdasági hivatal a gazdaságok között, vagy földrajzi kulcspontokon székel. Mellette a tíz intézmény — szülőotthon, bölcsőde, óvoda, elemi iskola, középiskola, főiskola, aggok háza, kórház, szegényház és temető — helyezkedik el. Feltétlenül lesz ott bank, park, múzeum, növénykert, állatkert, koncertterem, kiállítóterem, előadóterem, áruház, posta- és táviróhivatal, léghajó- és vasútállomás, ha víz mellett van, akkor hajóállomás, esetleg gyárak és üzemek. Ha ez mind megvan, akkor itt egy helyi autonómiahivatal létesül...”²⁹ Kang Ju-vej ezután részletesen ismerteti a hivatal szervezetét és működését, a kommunális ellátás biztosításától az ítélkezésig terjedő feladatkörét, amelyet a már korábban említett demokratikus módszerek segítségével lát majd el.

Kang Ju-vej elképzeléseiben az utópista (s mint az itt közölt idézetekből is láthatjuk, tulajdonképpen nem is mindenben utópista) szocialista elemek mögött nem nehéz felismerni a kínai falusi önkormányzat modelljét, amelyet a modern világra alkalmaz. Új elemnek csak a gazdasági és politikai hatalom egyesítése tekinthető, hiszen a földközösség igen korán bekövetkezett felbomlása következtében ez a hagyományos kínai faluközösségből hiányzott. Továbbélt azonban a patriarchális-bürokratikus kínai államnak abban az állandósult törekvésében, hogy a gazdaság irányítását is a lehető legteljesebb mértékben a kezében tartsa. A kínai hagyományokban tehát Kang Ju-vej modelljének valamennyi elemét megtaláljuk. Ami különben nem utópiájának értékét csökkentti, hanem ezeket a hagyományokat helyezi új megvilágításba.

Még világosabb lesz, hogy itt a hagyományos kínai szervezet valamelyféle kivetítésével állunk szemben, ha megvizsgáljuk Kang Ju-vejnek a világhatalommal kapcsolatos elképzelését, amely azon alapszik, hogy a földet a szélességi és hosszúsági fokok mentén a korábbi területi egységektől független, új területi egységekre kell osztani. Az így létrejött háromezer területi egység külön kormánnyal rendelkezik majd, egy-egy képviselője pedig részt vesz a világparlamentben. Amikor Kang tervének megvalósíthatóságát bizonyítva a technikai haladásról beszél, amely a távolságokat összezsugorítja, ezt az új világot — a szemléletesség kedvéért, de mégis nagyon jellemzően — egy kínai járáshoz hasonlítja: „A telefon, vasút, gőzhajó és társaik feltalálásának alig százegynéhány éve, s gyorsaság tekintetében messze magunk mögött hagytuk az előző korokat. Ma az amerikai vonatok óránként hetven mérföld sebességgel haladnak, s egy nap alatt 1680 mérföldet képesek megtenni. Ha így megy tovább, száz év múltán, amikor a nagy megegyezés világa megvalósul, az emberi tudás nagymértékben növekedni fog, s a fejlődés üteme olyan fokot ér el, amelyet ma el sem tudunk képzelni. Tízszerese, százszorosa, ezerszerese lesz a jelenleginek. Ma, amikor megépült a szibériai vasút, alig több mint egy hónap alatt meg lehet kerülni a földet. A nagy megegyezés korában egy földkörüli úthoz legfeljebb néhány napra lesz szükség, de lehet, hogy még annyira sem. A közlekedés rendkívül gyors lesz. S hiába óriási a föld, nem lesz nagyobb, mint Kína egy kiterjedtebb járása. Egy közös kormány úgy fogja majd irányítani a háromezer területi egységet, mint ahogy ma egy kiterjedtebb járás két-háromezer falut és települést irányít. Kormányzásuk olyan egyszerű lesz, mint ma egy járásé. Nem lesz

tehát szükség arra, hogy a földrészek és országok alkormányai közbe legyenek iktatva. ”³⁰

Nincs hely most annak a részletes ismertetésére, hogy Kang Ju-vej hogyan képzelte el rendszerének fokozatos kiépítését, de nézzük meg, miben látta e rendszer lényegét: „A nagy megegyezés korában az egész földön megvalósul az autonómia, egy lesz a hivatalnok és a közember, s nem lesznek többé magasabb és alacsonyabb rangúak.” Vagyis e szerint a központi mandarin adminisztráció és falusi önkormányzat kettősségéből az utóbbi győz, s veszi át az uralmat az egész világon.

Kang Ju-vej elveinek megvalósításához szükségesnek tartotta a család megszüntetését, s a társadalmi élet számos más intézményének alapvető megreformálását, ezek részletes elemzésére azonban itt most nincs lehetőség.

Ez a hagyományos neveltetésű kínai hivatalnok tehát a századforduló körül kommunisztikus elveket fejtett ki, ugyanakkor azonban a XIX. század végi, általa irányított reformkísérlet bukása után nemhogy a Kínai Kommunista Pártig nem jutott el, hanem még Szun Jat-szen mozgalmával is szembe került, s megmaradt a monarchia hívének.

b) Szun Jat-szen a járási autonómiáról

A kínai polgári demokratikus forradalom vezetője, a forradalmi demokrata Szun Jat-szen (1866—1925) a XX. század tízes éveiben részletes terveket dolgozott ki Kína felvirágoztatására, s ezek abban különböztek ugyan Kang Ju-vej utópiáitól, hogy nyilvánosságra is hozta őket, s megvalósulásukat nem a távoli jövőbe helyezte, hanem pontosan meghatározta, hogy mikor, milyen módszerekkel, milyen fokozatokban valósíthatók meg (részletességükre jellemző, hogy Kína leendő kikötőiről még pontos alaprajz-vázlatokat is mellékelte a javaslatokhoz), ám ez nem változtat azon, hogy ezek éppen olyan utópiák voltak, mint Kang Ju-vejéi, azzal „súlyosbitva”, hogy megvalósíthatóságukat Szun Jat-szen teljesen megalapozottnak tekintette. (A valamilyen szempontból valóban lehetséges terv teljes mértékben reálisként való kezelése különben minden későbbi kínai gazdaságpolitika jellemzője lett — napjainkig.)

Szun Jat-szen a modern nyugati anyagi kultúra nyújtotta életformát állította példaként kortársai elé, a családokat összefogó helyi szervezettel nem foglalkozott. Óriási tévedés volna azonban azt hinni, hogy mivel ez a faluközösségi jellegű helyi szervezet nála nem jut központi szerephez, ezért Szun Jat-szen a helyi autonómiának nem tulajdonított nagy jelentőséget. Éppen ellenkezőleg, Szun Jat-szen koncepciójában a helyi autonómia igen fontos szerepet játszik, csakhogy valamivel magasabb, járási és tartományi szinten.

Hogy hogyan született meg Szun Jat-szennél az autonómia gondolata, milyen forrásokból táplálkozott, nem könnyű végigkövetni. Mindenesetre egyik forrása a centralizált mandarinállamból való teljes kiábrándulása lehetett. Egy, az angliai viszontagságairól 1897-ben angol nyelven megjelent munkájában így jellemezte az akkori kínai adminisztrációt: „A népnek nincs beleszólási joga az udvar, az ország ügyeibe, de még a helyi ügyekbe sem, s az ezekben való tájékozódáshoz sincs joga. A döntés

teljes joga a hivatalnokokat illeti, ha a népet részükről igazságtalanság éri, nincs hová fordulni a panasszal. A hivatalnokok szava törvény. Egy-más kezére játszanak, s ha haszonszerzési lehetőség nyílik, mindegyik a saját erszényét tömi, ha pedig valami kényelmetlenséget kellene vállalni, akkor mindenki igyekszik elhárítani magáról a felelősséget. A kapzsiság és kiszípolozás bevett szokássá lett. A hivatalok és rangok pénzért áru-lása, a megvesztegetés általánosan elterjedt. Ha időnként a kormány egy-két hivatalnokot megbüntet, vagy levált is közülük, ez még nem javítja meg a rossz úton járókat.”³¹

Szun Jat-szen tehát a múlt század végének Kínájában az önkormányzat demokratikus hagyományait már nem találta, ennek ellenére mégis-csak ezek emléke élhetett benne (a külföldi példák és a mandzsu dinasztia bukása után megerősödő tartományi önállóság tudomásulvétele és felhasználása mellett), amikor az új hatalmat alulról felfelé haladva — igaz, fegyveres forradalom után — éppen a járási önkormányzatra támaszkodva kívánta felépíteni. (Ez persze új elem volt, mert a régi Kína tartományi és járási autonómiát nem ismert, csak községit és falusit, bár Kang Ju-vej már Szun Jat-szen előtt, a múlt század végén felvetette a járási autonómia gondolatát.)

Szun Jat-szen az új rendszert három fokozatban kívánta megvalósítani: a katonai hatalom, a politikai gyámság és az öt hatalmon (törvényhozó, bírói, végrehajtó, ellenőrző és vizsga) alapuló alkotmány szakaszában. A katonai diktatúra szakasza a mandzsu dinasztia hatalmának teljes felszámolását, az elődsdi hivatalnok-bürokrácia kiséprűzését szolgáló „romboló szakasz”. A politikai gyámság szakaszát Szun Jat-szen „átmeneti szakasz-nak” nevezi, amikor az emberek az alsóbb szinteken mintegy hozzá-szoktatják az új, demokratikus hatalomgyakorláshoz: „A politikai gyám-ság szakasza átmeneti szakasz, amikor az ideiglenes alkotmány lép élet-be (ám nem az, amely jelenleg érvényben van), kiépül a helyi önkormá-nyzat, előmozdítják a néphatalom fejlődését. A járás az önkormányzat egysége, amely maga is községekre és falvakra oszlik. Ez utóbbiakat a járás fogja össze.

Azon a napon, amikor valamely járásból kiverték az ellenséges csapatokat és megszűntek a hadicselekmények, nyomban kihirdetik az ideigle-nes alkotmányt, amely megszabja a nép jogait és kötelességeit. A forradalmi kormánynak adott hatalom három évre szól. Ennek leteltével a nép maga választja a járás hivatalnokait.

Ahol az illető járás önkormányzati szervének még a három esztendő letelte előtt sikerül a fentebb említett hibákat kiküszöbölnie, el tudja ér-ni, hogy a járás lakosságának több mint a fele a három népi elvet meg-értve a köztársaság oldalára álljon, el tudja végezni a lakosság nyilván-tartását, a porta-számlálást, meg tudja szervezni a közbiztonság védelmét, az egészségvédelmet, az oktatásügyet, rendben tudja tartani az útháló-zatot, mindezt az ideiglenes alkotmány által megszabott minimális köve-telményeknek megfelelően — ott azonnal át lehet térni a járás vezetői-nek választására, s teljessé lehet tenni az autonómia szervezetét. A forradalmi kormány e felett az autonóm szervezet felett csak az alkotmány-ban előírt politikai gyámságot gyakorolhatja.

Hat évvel azután, hogy az egész országban helyreállt a rend, a teljes

önkormányzatra rátért eljárások mindegyike egy küldöttet választ, aki a megszervezendő nemzetgyűlésben képviseli. A nemzetgyűlés dolgozza ki és fogadja el az öt hatalmon alapuló alkotmányt. A központi kormány öt kamarából áll: az adminisztratív kamarából, a törvényhozó kamarából, a törvénykezési kamarából, a vizsga kamarából és az ellenőrzési kamarából.

Az alkotmány létrehozását követően a eljárások népe szavazás útján megválasztja (a köztársaság) elnökét, s létrehozzák az adminisztratív kamarát, valamint megválasztják azokat a megbízottakat is, akikből létrehozzák a törvényhozó kamarát. A másik három kamara vezetőjét az elnök a törvényhozó kamarával való egyetértésben nevezi ki, ezek azonban nem az elnöknek és a törvényhozó kamarának tartoznak felelősséggel — mind az öt kamara a nemzetgyűlésnek felelős.

Ha bármelyik kamara valamelyik tagja méltatlannak bizonyulna tisztehez, az ellenőrző kamarának kell a nemzetgyűlésben panasszal élnie elene, ha ez az ellenőrző kamara valamelyik tagjával fordulna elő, a nemzetgyűlés maga emel panaszt, s váltja le az illetőt. A nemzetgyűlés hatásköre az alkotmány módosítása, s a nép szolgáinak hivatalukban elkövetett hibáikért való felelősségre vonása.

A nemzetgyűlés és az öt kamara valamennyi tagjának. az ország minden nagy- és kishivatalnokának megbízatását a vizsga kamara kell megerősítse.

Ez az öt hatalmon alapuló alkotmány lényege.

Az alkotmány elfogadása, az elnök és a nemzetgyűlési képviselők megválasztása után a forradalmi kormány a nép által választott elnöknek adja át a hatalmat, s ezzel a gyámság időszaka véget ért.

A harmadik szakasz a felépítés befejezésének időszaka, amikor életbe lép az alkotmányos kormányzás. A járási önkormányzati szervezet ekkor a közvetlen demokráciát valósítja meg. A nép saját járásának politikai életében általános választójoggal, törvényalkotó joggal, referendum joggal és az általa választott hivatalnok visszahívásának jogával rendelkezik, az ország politikai életét illetően azonban az általános választásban való részvételén kívüli jogok gyakorlását a nemzetgyűlés képviselőire ruházza. Ilyen módon az alkotmányos kormányzás időszakában, vagyis e rendszer teljes kiépítésekor, a forradalom meghozza gyümölcseit.”³²

A helyi autonómia fenti gondolata — első megfogalmazásban, de összes lényeges elemével — már 1905—1906-ban, a Szövetséges Liga megalakulása idején készült írásaiban megtalálható. (Egyidős tehát a három népi elv első megfogalmazásával.) Az alsó szintű strukturális reformok fontosságának tudatában sem tévesztette azonban szem elől, hogy programját csak forradalmi úton lehet megvalósítani, a helyi autonómia alulról felfelé történő fokozatos kiépítésének reformista programja önmagában nem járna sikerrel: „Ismét mások azt mondják, ahhoz, hogy országépítésünket megvalósíthassuk, az alapvető dolog, hogy a nép előzetesen rendelkezék saját maga kormányzásának képességével, ezért a legfontosabb dolog a helyi önkormányzat; s hogy az ország ügye reményteljes legyen, a községek-től és körzetektől kell elindulni, így haladva a járásokig, a tartományokig, egészen fel az országos szintig. Ám kívánják-e a mai hivatalnokok, hogy a nép rendelkezék az önkormányzat képességével? Eleendő csak egy pillantást vetni arra, hogyan herdálják el a helyi önkor-

mányzatok anyagi eszközeit, s meggyőződhetünk róla, hogy ilyen módon az autonómia nem teremthető meg.”³³ Szun Jat-szennek tehát nem voltak olyan illúziói, hogy az ország demokratizálása a helyi elitre épülő autonómia révén, reformista módszerekkel megvalósítható, mint ahogyan azt sokan még a harmincas években is hitték.

Jellemző, hogy amikor Szun Jat-szen halála előtt egy évvel, 1924-ben 25 pontba sűrítve kidolgozta az országépítés általános programját, ezek közül három a tartományi, kilenc pedig a járási autonómiával foglalkozott, tehát a belpolitikai program mintegy felét a helyi önkormányzat problematikája tette ki.

Mégis, amikor a hatalmat félig-meddig már birtokolta (bár programjának realizálására még ekkor sem nyílt lehetősége), a helyi autonómia és a centrális hatalom viszonylatában már nem az utóbbi tagadása dominál nála, hanem a kettő összehangolására törekszik. A Kuomintang 1924-ben tartott első kongresszusán elfogadott, Szun Jat-szen által fogalmazott kiáltvány belpolitikai része a centralizálás és decentralizálás helyes arányainak kialakítását tekintette központi feladatának:

„A központi és helyi hatalom viszonyában az egyenlő megosztás elvét alkalmazzuk. Az országos jellegű, központosítást igénylő feladatok a központi kormányzat hatáskörébe tartoznak, a helyben egyszerűbben megoldhatóak pedig helyi hatáskörbe — nem vagyunk részrehajlóak sem a központi centralizmus, sem a helyi decentralizmus javára.

Minden tartomány népének saját alkotmányt kell kidolgoznia, s meg kell választania a tartomány főnökét; azonban a tartomány alkotmánya nem állhat ellentétben az ország alkotmányával. A tartomány főnöke egyrészt a tartományi autonómia felügyelője, másrészt a központi kormányzat irányítása alatt áll, s országos közigazgatási feladatokat lát el.

A járást autonóm egységként kell meghatározni. Az autonóm járás népének jogában áll hivatalnokait közvetlenül megválasztani, illetve visszahívni, törvényerejű rendeleteket hozni, illetve azokat hatályon kívül helyezni.

A földadóból, a földárak emelkedéséből, a közös földek terméséből származó bevételek, a hegyek és folyók, az ásványi kincsek és a víz erejének haszna mind a helyi kormányzatot illeti, hogy ennek segítségével a helyi lakosságról gondoskodhasson, valamint elláthassa az olyan közös szükségleteket, mint a gyermekgondozás, az öregekről való gondoskodás, szegénygondozás, inségsegély, egészségvédelem stb.

Ha a járások természeti kincseiket maguk nem tudják kiaknázni, saját erejükből nem képesek nagyobb ipari-kereskedelmi beruházásokba kezdeni, akkor az államnak segítségükre kell sietnie. A tiszta hasznot azután az állam és a helyi kormányzat megfedezi egymás között.

A járások kötelezettsége az állammal szemben abból áll, hogy évi bevételük bizonyos százalékát az államnak fizetik be; ez 10 százaléknál nem lehet alacsonyabb, 50 százaléknál pedig nem lehet magasabb.”³⁴

Szun Jat-szen állásfoglalása azonban ellentmondásos. Egyrészt az autonómiát hirdeti, másrészt azt is vallja, hogy a régi Kínának éppen az az egyik legsúlyosabb problémája, hogy túl sok volt benne a „szabadság”; a szétszórt falvak és gazdaságok homokszemek voltak csupán, s nem kapcsolódtak eléggé egymáshoz. Szun Jat-szen különben azon a vélemény-

nyen volt, hogy amíg a Nyugat a despotizmustól haladt a szabadság felé, addig Kínában ezzel ellentétes folyamat játszódott le. Szun Jat-szennek ez a szabadság-konceptiója rendkívül problematikus, s jellegzetesen tradicionális elem az is, amit ehhez a tételhez hozzákapcsol: az egyéni szabadság szükségszerű feláldozása a közös érdekért. Kína „megszervezésének” programja ugyanis nála is azonnal az individuum jogainak megnyírbálására irányuló törekvéssel párosul, s ezekben a vonatkozásokban nyomban előtűnik az igazi, a közösségi morál alapján álló kínai, akit a nyugati anyagi kultúra lelkes propagálója egy időre elfeledtetett velünk. Nem véletlen, hogy Szun Jat-szen három népi elvében (nacionalizmus, néphatalom, népjólét), amelyet a francia forradalom hármas jelszava alapján fogalmazott meg, az egyéni vagy osztályszabadságot elhagyja, s annak helyére a nemzet szabadságát teszi. A három népi elvről 1924-ben tartott híres előadássorozatában — a néphatalommal foglalkozó részben — maga Szun Jat-szen így fogalmazta meg ezeket a kérdéseket: „Az európaiak annak idején a szabadságért vívott harca pusztán időleges fellángolásnak bizonyult, amely azóta fokozatosan lecsillapodott. Rájöttek, hogy a szabadság nem valami szent dolog, van jó és rossz oldala is. Ezért ha a külföldiek azt mondják, hogy a kínaiak nem egyebek, mint szétszórt homokszemek, elismerjük az igazukat; azt azonban nem tudjuk elismerni, hogy a kínaiak nem tudják, mi a szabadság, s hogy politikai tudatuk gyenge volna. Miért szétszórt homokszemek a kínaiak? Mi készíti őket arra, hogy azzá legyenek? Az, hogy az egyének túl sok szabadsággal rendelkeznek. Kínának ezért van szüksége forradalomra. A kínai forradalomnak más a célja, mint a külföldieké, ezért módszereik is különböznek. Valójában Kínának miért is kell forradalmat végrehajtania? Kereken megmondva: éppen ellenkező okokból, mint Európának. Európa korábban azért hajtott végre forradalmakat, azért küzdött a szabadságért, mert nagyon kevés szabadsággal rendelkezett. Mi azért lettünk szétszórt homokszemékké, mert túl sok nálunk a szabadság, nincs összefogás, nélkülözzük az ellenálló erőt. S mivel szétszórt homokszemek vagyunk, ezért a külföldi imperializmus agressziójának áldozatává váltunk, s a nagyhatalmak gazdasági nyomást gyakorolhatnak ránk, kereskedelmi háborút folytathatnak velünk, amivel jelenleg nem tudunk szembeszegülni. Ahhoz, hogy a jövőben szembe tudjunk szállni a külföldi nyomással, szét kell zúznunk az egyéni szabadságot, igen erős szervezetbe kell összeforrnunk, mintha cementet tennének a szétszórt homokszemek közé, hogy kőszilárdságúvá válják tőle.”³⁵

Szun Jat-szen aktualizáló szándéka nyilvánvaló: a széthúzás ellen, az antiimperialista nemzeti egység mellett érvel. Ugyanakkor azonban a szabadság ilyen tagadása nem csupán aktualizálás: Szun Jat-szen állást foglal amellett, hogy a régi Kínában az emberek — úgymond — teljes szabadságban éltek az adóbeszedésen és személyes hatalmának védelmén kívül másba bele nem szóló császárok uralma alatt (ami a kínai történelem bizonyos vonásainak idealizálása), ugyanakkor bírálja is a szabadságesszményt hirdető kínai diákmozgalmakat, amelyek pedig — mint tudjuk — nem csupán a széthúzást fokozták, hanem a szellemet és a gyakorlati életet gúzsbakötő régi tradíciók ellen is küzdöttek. Szun Jat-szennek ez az állásfoglalása nagyon is nyitva hagyta az utat a Csang Kaj-sek idején

megvalósított Kuomintang-diktatúra, s általában véve az egyén jogait mindig is lebecsülni hajlamos hagyományos kínai közgondolkodás megőrződése számára. A tradícióktól való elszakadni nem akarást különben tételben is megfogalmazta: „Amiben Európa felülmúlt minket, kínaiakat, az nem a politika és filozófia, hanem az anyagiak és a civilizáció... Ha ma Európától tanulunk, azt kell megtanulnunk, ami Kínában nincs. Ami Kínában nincs, az a tudomány, s nem a politika és filozófia.”³⁶

c) Helyi autonómia és demokratizmus Csen Tu-hszü programjában

Józanabbul mérlegelte a kínai hagyományokat Csen Tu-hszü (1879—1942), a Kínai Kommunista Párt későbbi főtitkára (aki azonban 1927 után szakított a párttal). 1919-ben, a marxizmusra való fokozatos áttérésének időszakában írt, *A demokratizálás alapjai* című tanulmányában többek között megállapította:

„A kínai társadalomfejlődés valóban rendelkezik sajátos vonásokkal. Felül: a szélsőségesen abszolutista kormányzat, alul: a szélsőségesen szabadjára engedett nép. A peres ügyeken és az adózáson kívül a kormányzat és a nép szinte semmiféle kapcsolatban sincs egymással. Ez a szélsőségesen szabadjára engedett, a kormányzattal szinte semmiféle kapcsolatban sem álló nép azonban számos, az autonóm szervezetekhez hasonló csoportban egyesült.” Csen Tu-hszü itt felsorolta a falvak nemzeti szervezeteit, önvédelmi csoportjait, a céheket, a városok különböző segélyegyleteit, majd összegezésül megállapította: „Bár ezek a szervezetek még messze vannak az általunk ideálisnak tartott népuralomtól, mindenestre nem lehet azt mondani, hogy a kínaiak között a demokratikus rendszernek nincsen történelmi alapja.”

Csen Tu-hszü a hibák okát abban látta, hogy „a központi kormányt mindenhatónak tekintik”, „a demokrácia alapjára, a nép önkormányzatára és szervezeteire viszont senki sem fordít figyelmet”. Közölte: mindig is a tartományi és járási autonómia híve volt, bár ez még mindig csak hivatalnokuralom, s nem népuralom. Véleménye szerint az ország valódi és tartós demokratizálása csak úgy képzelhető el, ha a nép autonóm helyi szerveire épül, s ezzel kapcsolatban utalt a nyugati polgári demokratikus rendszereknek kínaitól eltérő struktúrájára, amelynek létrejöttét és működését — legalábbis a kínaival szembeállítva — ő ideálisnak tartotta: „Ezek mai fejlettsége így jött létre: számos kis csoportulás helyi autonóm szervei és a különféle szakmai szervezetek fokozatosan egyesültek, s csak ilyen módon születhetett meg a mai széles demokratizmus; ez olyan, mint egy eleven organizmus — nem egy marék homok, de nem is monolitikus valami —, számtalan apró sejtből álló szövet, szerv, amely csak egyesülve képes ellátni az egész szervezet funkcióját. Az ő demokratizmusuk nem a központi kormány által kihirdetett alkotmány néhány cikkelye, amely egyszerre csak előkerült valahonnan, hanem olyasvalami, amit az egész nép, apró részenként, maga hoz létre.”

Csen Tu-hszü részletesen ismertette a Kínában kialakítandó területi (lakóhelyi) és szakmai (munkahelyi) autonómiával kapcsolatos elképzeléseit, hangsúlyozva, hogy ezeknek a szerveknek alulról kell felépülniük. Hogy azonban végül is ki és milyen módon fogja létrehozni őket, arra

nem derült fény, ezért a külső elem nem kapcsolható ki ebből a teóriából sem. Még figyelemreméltóbb, hogy a Csen Tu-hszü programjából kirajzolódó kép sok vonatkozásában feltűnően hasonlít a hagyományos kínai önkormányzati életre, s arra is, ami ennek alapján a későbbiek során létrejött: „A falusi területi autonómiát falvanként, településenként kell kiépíteni . . . , a városi területi autonómiát utcánként vagy rendőri körzetenként kell megszervezni, számos kis autonóm körzetet kell kialakítani.” Az autonómszerveket olyan méretűeknek képzelte, hogy megbeszéléseiken valamennyi tagjuk megjelenhessen, s ne kelljen a képviseleti rendszert alkalmazni. Így kialakulnának azok a demokratikus szokások, amelyek lehetlenné tennék annak a gyakorlatnak a megőrződését, hogy az autonómia szerveit kisszámú vezető tartja irányítása alatt. Az autonómia szerveinek ügyeit egy választott bizottság irányítaná (sem a választókkal, sem a választottakkal szemben nem támasztanak iskolázottsági, vagyoni, nemi, beosztási követelményeket), „a bizottság minél több emberből álljon, s minél rövidebb időre szóljon a megbízatása”, egyharmadát félévenként cseréljék, csak ideiglenes vezetője legyen stb. A területi autonómia szervének feladatai: oktatás, választás a felsőbb szervekbe, az utak rendben tartása, egészségvédelem, ezekhez a falvakban hozzájárul még a gabonátárolás, a gátvédelem és a kártevő rovarok irtása. A szakmai szervezeteknek a továbbképzésről, betegbiztosításról, szórakozásról stb. kellene gondoskodniuk.”³⁷

Csen Tu-hszü az akkor nyolc éves „Kínai Köztársaságot” gúnyosan „Kínai Hivatalnok-társaságnak” nevezte, jól érezve azt a veszélyt, amely a centralizált bürokrácia tradíciói részéről a helyi önkormányzat hagyományait fenyegette. Azonban sem ő, sem más nem volt képes arra, hogy e kérdést teljes mélységében vesse fel, arra még kevésbé, hogy meg is oldja.

*

A helyi közösségek évezredes gyakorlata — mint láttuk — jelentős hatást gyakorolt a modern kínai politikai gondolkodás alakulására is. Igaz, a helyi közösségek szervezeti formája a későbbiek során módosulásokon ment keresztül (ezeket e tanulmányrészben nem tudjuk követni), ám az alapkérdések változatlanok, s változatlanul megoldatlanok maradtak.

E szervezeti formák ellentmondásos alapvonásait megfelelő módon feltárni és reálisan, valamennyi oldaluk figyelembevételével értékelni mindmáig nem sikerült (e tanulmány is csupán azokhoz a kísérletekhez csatlakozhat, amelyek magának a problémának a világosabb felvázolására és megfogalmazására törekszenek), az érintett kérdések továbbra is megoldatlanok. S mivel e kérdések a kínai társadalom múltját, jelenét és jövőjét egyaránt érintik, hatósugaruk igen nagy, s tisztázásuk elég sürgető.

- ¹ *L. Sz. Vasziljev*: A társadalmi korporációk helye Kína hagyományos politikai struktúrájában. (A SZUTA Kelettudományi Intézete „Társadalom és állam Kínában” címen harmadizben megrendezett konferenciájának tézisei és beszámolóí. Nauka. Moszkva, 1972. I. k. 192—204. o.) (oroszul).
- ² *Tőkei Ferenc*: Kínai filozófia. I. k. Budapest 1962. 343—344. o.
- ³ *Hszü Csung-su* „Kísérlet a Csou-kori földrendszer és társadalmi jellegének megvilágítására” című írásában több tucat — kisebb-nagyobb eltérésekkel rendelkező — társadalomszervezeti rendszert mutatott ki az időszámításunk előtti századok kínai társadalmában, amelyek részletes felsorolására azonban itt most nincs hely és szükség sem. (Hszü Csung-su írása a Szecsuani Egyetem Közleményei 1955. 2. számában jelent meg, átvéve a „Tanulmánygyűjtemény a kínai rabszolgatartó és feudális rendszerek korszakhatárának problémájáról” c. kötetben. Peking 1956. 443—508. o., kínaiul.)
- ⁴ *Tőkei Ferenc*: i. m. 255. o.
- ⁵ *Z. G. Lapina*: Politikai harc a középkori Kínában (1040—1070). Moszkva 1970. 236. o. (oroszul).
- ⁶ *Pi Jüan*: Hszü Cö Cse Tung Csien. Peking 1957. 1964. o. (kínaiul).
- ⁷ *Z. G. Lapina*: i. m. 276. o.
- ⁸ Ugyanott, 73, 237. o.
- ⁹ Ugyanott, 276. o.
- ¹⁰ Idézve „Kína legújabbkori mezőgazdaságával kapcsolatos történeti anyagok” (1840—1911) Peking 1957. 4. o. (kínaiul)
- ¹¹ *John K. Fairbank* (ed.): Chinese Thought and Institutions. Chicago 1957. 210. o.
- ¹² *N. P. Szvisztunova*: A Ming-dinasztia agrárpolitikája — XIV. sz. Moszkva 1966. 37—38. o. (oroszul)
- ¹³ *Ming Si* 77. fejezet.
- ¹⁴ *N. P. Szvisztunova*: i. m. 40. o.
- ¹⁵ *Ming Taj Cu Si Lu* 91. fejezet, hivatkozik rá Szvisztunova i. m. 104. o.
- ¹⁶ *Ming Si* 77. fejezet stb., hivatkozik rá Szvisztunova i. m. 103. o.
- ¹⁷ *N. P. Szvisztunova*: i. m. 104. o.
- ¹⁸ *E. P. Sztuzsina*: Kínai kézműipar a XVI—XVIII. században. Moszkva 1970. 101. o. (oroszul)
- ¹⁹ Ugyanott, 109. o.
- ²⁰ Ugyanott, 101. o.
- ²¹ Lásd erről bővebben *Max Weber*: Állam—politika—tudomány. Budapest 1970. 230. o.
- ²² *E. P. Sztuzsina*: i. m. 124. o.
- ²³ *Tu Tő-feng*: A tajping földrendszer. „Lisi Jencsiu” 1961. 1—2. 63—65. o.
- ²⁴ Idézve ugyanott, 61. o.
- ²⁵ Ugyanott, 64. o.
- ²⁶ Idézve a „Válogatott anyagok az újkori kínai gazdaságelméletről és gazdaságpolitikáról — 1840—1864” című gyűjteményben. Peking 1959. 229. o. (kínaiul)
- ²⁷ Amerikai kutatója, *W. T. de Bary* a művet Machiavelli „A fejedelem” című munkájához hasonlította, s az eredeti, nehezebben fordítható cím helyett a „Tanácsok — fejedelem számára” címet adta az írásnak. Lásd. *W. T. de Bary*: Chinese Despotism and the Confucian Ideal — a Seventeenth-Century View. John. K. Fairbank már idézett kötetében. 163—203. o.

- ²⁸ A „Ming Ji Taj Fang Lu”-ból készített kéziratos magyar fordításomból (P. P.).
- ²⁹ *Kang Ju-vej*: A nagy megegyezés. Peking 1956. (Az 1935-ös első kiadás alapján.) 266—268. o. (kínaiul)
- ³⁰ Ugyanott, 257. o.
- ³¹ *Szun Jat-szen*: Feljegyzések londoni viszontagságaimról. Válogatott Művei. Peking 1956. 22. o. (kínaiul), Moszkva 1964. 69—70. o. (oroszul)
- ³² *Szun Jat-szen*: Az ország építésének terve. Válogatott Művei. 150—152. o. (kínaiul). 230—232. o. (oroszul)
- ³³ *Szun Jat-szen*: Csak a forradalom lehet Kína átalakításának első lépése. Válogatott művei 422—424. o. (kínaiul), 329—333. o. (oroszul)
- ³⁴ *Szun Jat-szen* Válogatott Művei. 529—530. o. (kínaiul); 410—411. o. (oroszul)
- ³⁵ *Szun Jat-szen*: A három népi elv. Válogatott Művei. 688—689. o. (kínaiul). San Min Chu I — The Three Principles of the People. Sanghaj 1927. 209—210. o. (angolul).
- ³⁶ Ugyanott, 636. o.
- ³⁷ *Csen Tu-hsziu* Művei. Sanghaj 1922. 373—389. o. (kínaiul)

A szövetkezeti kollektíva lényegéről és kettős természetéről

Folyóiratunk 1972/2. számában vitát indítottunk Márkus István Mai agrártársadalmunk néhány alapvonása; az értelmiségi funkciók meghatározottsága című írásáról. Nagy László hozzászólása e vitához kapcsolódik.

1. A Társadalmi Szemlében 1968-ban lefolytatott szövetkezetelméleti vita, majd az 1971. évi átfogó szövetkezeti kodifikáció után joggal tételeztük fel, hogy a szocialista szövetkezet *lényege* tisztázódott, s a különböző tudományágak a fogalom körül folyó vitákat követően a szövetkezeti társadalmi viszonyok elemzésére fordítják energiájukat. Úgy tűnik, hogy ez a megelégedés korai volt, mert a viták — megkérdőjelezve a szövetkezet kialakított s mondhatni, általánossá vált fogalmát — változatlanul tovább folynak. Az sohasem véletlen, hogy a szövetkezet fogalmának kialakítása körüli nézetkülönbségek rendszerint a törvényalkotások idején robbannak ki és kulminálnak, s a viták akkor válnak szenvedélyesebbé, ha a jogalkotás során a jogban definiált szövetkezetfogalom már olyan erejű jogi relevanciát eredményez, amely pozitív vagy negatív értelemben *érdekköröket* érint. A védett érdekkör azonos lehet a valóságos társadalmi viszonyokkal, de azonos lehet egy korábbi, az élet által meghaladott, a társadalmi fejlődés által megcáfolt nézettel vagy tudományos állásponttal is. Ez a magyarázata annak az utóvédharcnak, amely a szociológia és a jog mezején a szövetkezet fogalmáról még mindig folyik, s nem véletlen, hogy a vita, legyen az szociológiai vagy jogi, a fogalom mögött levő és a fogalmat tartalommal megtöltő kollektíva *természetéről* folyik.¹

Már az 1947. évi XI. sz. szövetkezeti törvény előkészítésénél is két szemlélet csapott össze, s miként erre Jócsik Lajos rámutatott: „mindkét fél és mindkét szemlélet jól tudta, hogy a szövetkezet fogalmának meghatározása döntő befolyással lehet az egész törvényszerkesztésre”. Az egyik fél a formális jogi egység és jogfolytonosság alapjaira akarta az egyes kérdéseket levetíteni, a másik fél a szövetkezeti élet demokratizálásában és az álszövetkezetek kiirtásában látta a feladatokat. A pártok és a szakértők fogalomajánlásaiból itt csak a két pólust idézem. A Kisgazdapárt — pártközi megállapodás nélkül készített és a tárgyalásokba beve-

tett — javaslata szerint „a szövetkezet olyan kereskedelmi társaság (1875: XXXVII. tc. 4. §. (1) bek.), amelynek célja a tagok gazdasági tevékenységének a kölcsönösség alapján való előmozdítása, és amelynek tagjai a társaság céljához, a vagyoni szolgáltatásokon (betét, felelősség, szavatosság, mellékszolgáltatások stb.) kívül, a vállalatban való közreműködéssel vagy annak igénybevételével is hozzájárulnak.” Ennek a fogalmazásnak a lényege, hogy határozottan a felszabadulás előtti kereskedelmi törvény platformján maradt, s egyoldalúan az egyének szükségleteinek kielégítését helyezte előtérbe. Nyilvánvaló, hogy ez a fogalom a termelősövetkezeti mozgalomra nem volt alkalmazható. A Magyar Kommunista Párt azt a véleményt fogalmazta meg, amely szerint „a szövetkezet olyan egyesülés, amely egyrészt tagjai egyéni és közös érdekeit hivatott előmozdítani a kölcsönösség alapján, másrészt közérdekű feladatot lát el. Tagjai a szövetkezet céljainak megvalósításához a vagyoni szolgáltatáson felül személyes közreműködésükkel, illetve a szövetkezet igénybevételével járulnak hozzá.”² Ha mai szemmel nem is elégít ki minden igényt ez a megfogalmazás, a lényegét mégis kifejezi: e fogalomba minden típusú szövetkezet belefér, plasztikusan érvényesül benne az egyéni, a kollektív és az osztársadalmi érdek kielégítésére irányuló törekvés. De nincs benne semmiféle olyan utalás, amely arra engedne következtetni, hogy a magyar kommunisták kommuna-jellegű parasztközösségekben vélték volna látni a termelősövetkezeti kollektíva lényegét.

A viták után végül is az 1947. évi szövetkezeti törvény 1. §-a nem kereskedelmi társaságnak, hanem csupán „társaságnak” minősítette a szövetkezetet: „A szövetkezet előre meg nem határozott kis gazdasági egységek társasága. Tagjai egyéni és közös gazdasági érdekét, valamint társadalmi felemelkedését a kölcsönösség alapján hivatott előmozdítani. Tagjai személyes közreműködésükkel vagy a szövetkezet igénybevételével, valamint vagyoni szolgáltatással vesznek részt a társaságban.” Jóllehet, e fogalom áttörte a hagyományos szemléletet, de a vita a törvényalkotással akkor sem zárult le. A törvény körüli vitában már akkor hangot kapott a szövetkezet *kettős természete* is. „Előttünk áll tehát a szövetkezet: az kommerciális célját tekintve kereskedelmi vállalat — mozgalmi célját nézve egyesület... a törvény arra az álláspontra helyezkedett, hogy a szövetkezet sem nem kereskedelmi társaság, sem nem egyesület..., hanem egy olyan önmagában minősülő társaság, amelynek jogi helyzetére elsősorban a szövetkezeti törvény rendelkezései az irányadók: ha a törvény a kérdésben rendelkezést nem tartalmaz, a kereskedelmi törvényt, ha pedig ez sem tartalmaz rendelkezést, az általános magánjog szabályait kell alkalmazni.”³

A későbbiek során alkotott szövetkezeti jogszabályok megelégedtek azal, hogy elismerjék a szövetkezet jogi személyiségét, de — az esetlegesen előre nem látott jogkövetkezmények miatt — óvakodtak a szövetkezet fogalmának a meghatározásától. (Lásd pl. a Ptk. 43. §-át!) E tekintetben a frontáttörés érdeme az 1967. évi III. sz. törvényhez — a mezőgazdasági termelősövetkezeti törvényhez — kapcsolódik, amely ha nem is a definiálás, de a körülírás módszerével, s ha nem is a szövetkezet általános fogalmára, hanem a mezőgazdasági termelősövetkezetre vonatkoztatva meghatározta a szövetkezet lényegét. A tv. 3. §-a szerint: „A termelősö-

vetkezet a tagok önkéntes személyi és vagyoni társulása útján létrehozott szocialista mezőgazdasági nagyüzem, amely a szövetkezeti tulajdon alapján, a közös és a háztáji gazdaság összekapcsolásával, tagjai munkájával, a termelőszövetkezeti demokrácia rendszerében, a népgazdaság érdekeivel összhangban, önálló szövetkezeti vállalatszerű gazdálkodást folytat, megvalósítja a tagság társadalmi egységét és szocialista nevelését.”

Vajon mi lehet az oka annak, hogy újölág és újölág felbukkan az a szemléletmód, amely vitássá teszi a szocialista szövetkezet lényegét, annak kettős természetét, akár úgy, hogy vitássá teszi a szövetkezeti kollektívák *közös vonásait* — s csak a *megkülönböztető* jegyeket emeli ki, mint pl. *Világhy Miklós*, aki a szövetkezetek közös vonásait — a csoporttulajdon mellett — *csak* a polgári jogalanyiságban, illetőleg a jogi személyiségben látja, következőképp arról az oldalról közelíti meg a szövetkezet lényegét. Akár pedig úgy, hogy valamely szövetkezeti ágazatnak csak *egyik oldalát* emeli ki, mint ahogyan ezt *Márkus István* tette. Egyik oldalon a polgári jog, másik oldalon a szociológia látszólag eltérő, mégis azonos eredményre jutó szemlélete. Az egyik kétségbe vonja az egyik legfontosabb szövetkezeti ágazat kettős természetét, a másik e kettős természetet megkérdőjelezi az egyéb szövetkezeti ágazatok tekintetében. *A dolog lényege tehát a Magyarországon ma ismert szövetkezetek társadalmi viszonyainak eltérő megítélésében van.*

E szemléletmód gyökerei nagyon messzire nyúlnak vissza, s hajtásai is igen szerteágazóak. Mint ahogyan a múltban a magyar társadalom sohasem volt gazdaságközpontú, úgy a szociológia és a jogtudomány sem volt annak nevezhető. Az előbbi *Comte* és *Taine* nyomán elválasztotta egymástól a közgazdaságtant és a szociológiát,⁴ az utóbbira pedig a *hatalmi* szemléletet tükröző magánjogias-közjogias gondolkodás nyomta rá bélyegét. (Ez az alapállás leegyszerűsítve: vannak egyének, ezek jogi kapcsolatait rendezi a magánjog, s van az állam, ennek terrénuma a közjog.) Közismert továbbá, hogy az ötvenes évek gazdaságpolitikája sem kedvezett az összetettebb közgazdasági gondolkodás módoknak; a szociológiai kutatások nem voltak „szalonképesek”, a gazdasági élet elkerülhetetlen jogi szabályozása pedig az ötvenes években a jogtudomány területén hatalmi jellegű *jogági vitát*, a gazdasági jog és a polgári jog vitáját⁵ robbantotta ki. E körülmények nehezítették, hogy a szociológus és a jogász a politikai gazdaságtan törvényei mellett a *gazdasági élet kategóriájában is gondolkozzék*. Nos, az új gazdasági mechanizmus által megnövekedett gazdasági kollektívák szerepe s önállósága nem illett bele a jogtudomány nagyon régen előregyártott frankfurti szekrényébe, illetve annak fiókrendszerébe. Nem csoda tehát, hogy az új gazdasági mechanizmus a jogtudományban mindenekelőtt — megint a vagy-vagy szemléletmódot tükröző — *jogági* vitát robbantott ki, a gazdasági jog és a polgári jog vitáját. De ugyanígy nem tud mit kezdeni a szocialista *kollektívák* megnövekedett szerepével a szociológia sem, amit különösképpen az bizonyít, hogy nem erőssége a szociológiai *kutatásunknak* az alapvető két osztályt, a munkásságot és a parasztságot átfogó *munkahelyi kollektívák* elemzése. Ha *nem ismerjük* el ezeket a valóságosan létező kollektívákat, akkor a társadalmi valóság, az igazság megismerésének eszköze a tiszta tűnődés, amely aligha lehet azután a társadalmi magatartás mércéje. Nos, *Márkus* — híven a *Comte*-i

hagyományokhoz — elhanyagolva a társadalmi-termelési viszonyok meghatározó jellegét, a Comte-i spontan sociabilitás tételén nyugvó olyan elméletet konstruált, amely szerint a társadalom kiinduláspontja a család. S amikor ez az elmélet a családi érdeket tekinti meghatározónak, nemcsak egy régi elmülethez „igazítja” a szocialista érdekszerkeztúrát, hanem egyben — alapozásként — hangot ad annak a Comte-i felfogásnak is, miszerint a társadalom fejlődése a társas hajlamnak mint megmásihatatlan faji tulajdonságnak az eredménye. *S nézetem szerint ebből a felfogásból ered Márkus elmüleletének sarkpontja: az a valódi kollektíva, amelyik spontánul fejlődik.* (Erre a „spontán” elmüleltre az egyébként kitűnő „Szerkesztőségi megjegyzések” sem figyeltek fel!) Ebből erednek azután a *következtetések*, s minél távolabb van a következtetés az alap-tételtől, egyben annál messzebb a valóságtól, s annál torzabban exponálja e „sarkított fényben” a valóságos problémákat is.

2. Nos, ezek után felmerül a kérdés: egyáltalán van-e jelentősége a szövetkezet fogalom meghatározásának, és milyen érdekeket szolgálhat. Van, és pedig több szempontból:

a) A társadalmi viszonyokkal adekvát fogalom hű tükörképe — egy adott történelmi időszakban — a szövetkezetek gazdasági-társadalmi szerepének, s ha a fogalom nem adekvát, akkor e szerep tagadásának.

b) A fogalom meghatározásával feltárulnak azok a lényeges ismérvek, amelyek a szövetkezetet összekötik és megkülönböztetik a szocialista társadalomban ismert egyéb gazdálkodó és társadalmi szervektől, kollektíváktól.

c) A fogalom kiinduláspontot jelenthet a szövetkezetelméleti, a szövetkezet-szociológiai kutatásokhoz, de a szövetkezeti jog — mint tudományág — rendszerének felépítéséhez is.

d) Végül pedig döntő befolyással van a szövetkezeti jogalkotás rendszerére és a szabályozás módszerére.

Ezeztől meghatározottan a következőkben nem pusztán a mezőgazdasági termelőszövetkezet természetével foglalkozom, hanem annak lényegét az egész magyar szövetkezeti mozgalommal összefüggésben vizsgálom, már csak azért is, mert a mezőgazdasági termelőszövetkezet kollektíva-jellegének tagadása egyben az egyéb szövetkezetek kollektíva-jellegének tagadását is jelenti.

Talán jogászokdásnak tűnik, hogy a szövetkezeti kollektíva lényegének keresésekor a szövetkezeti törvény meghatározásából indulok ki. Mégsem az, mert ha a jog tömény politika, akkor a jogszabálynak is tükröznie kell azt a valóságos társadalmi állapotot, érdeket és igényt, amellyel összefüggésben a szövetkezet fogalma kialakult.

Az 1971. évi III. sz. szövetkezeti törvény meghatározása szerint: „A szövetkezet az állampolgárok által önkéntesen létrehozott, a tagok személyes és vagyoni közreműködésével vállalati gazdálkodást folytató közösség, amely a szocialista szövetkezeti tulajdon és a demokratikus önkormányzat alapján jogi személyként működik, egyben tervszerű és gazdaságos közreműködés a társadalom sokrétű igényeinek kielégítésében. A szövetkezet társadalmi célja a tagok szocialista életformájának és gondolkodásmódjának fejlesztése, valamint érdekeik szolgálata.”

Ha e törvényi meghatározást Világhy szövetkezetfogalmával vetjük össze, akkor csak azt a következtetést vonhatjuk le, hogy leszűkíti és egy intézményrendszerre korlátozza a szövetkezet fogalmát, s megfogalmazásában a szövetkezetet annak egy alapvetően meghatározó, de mégis csak *egy részével*, a csoporttulajdonnal *azonosítja*: „A szövetkezet minden fajtájában csak az a közös vonás, hogy a szövetkezet, tagjainak mint a dolgozó emberek egy csoportjának a szervezete, a csoporttulajdon egy formája.”⁶ Ezt az egyértelmű meghatározást újabban egy kissé másként fogalmazza: „A polgári jog számára a szövetkezet olyan szervtípus, amelynek nem akármilyen, hanem szövetkezeti specifikumai vannak, ezek a specifikumok pedig az árut termelő, forgalmazó, fogyasztó stb. csoporttulajdonban vannak.”⁷ Nyitva hagyja e meghatározásában azt a kérdést, hogy vajon a szövetkezeti jog számára is olyan szervtípus-e a szövetkezet, mint a polgári jog számára. Mindazonáltal álláspontjának lényegét abban lehet összefoglalni, hogy a szövetkezeti tulajdon azért sajátos, mert csoporttulajdon, a csoporttulajdon azért, mert szövetkezet, a szövetkezeti meg azért sajátos, mert a sajátosságok szövetkezeti tulajdonban vannak. A kör ezzel bezárul, de okosabbak nem lettünk. Igaza van tehát Molnár Imrének, hogy ezzel „a szövetkezet lényegét meg sem közelíti, s a jog e fogalommal semmit sem tud meg a szövetkezet társadalmi és gazdasági tartalmáról, valóságos viszonyairól.”⁸

Ismét bebizonyosodott, hogy a szövetkezetelméleti vitákban elhangzott megállapítások a jogász számára is megszívlelendők: „sok tény és nem kevés tapasztalat mutat arra, hogy *csupán a tulajdonviszonyok alapján* nem lehet megérteni a probléma lényegét, még kevésbé lehet helyesen cselekedni. A szocialista tulajdonformák elemzését tehát ki kell egészíteni a szocialista gazdálkodási formák elemzésével, s e kettő összevetésével következtethetünk arra, hogy mi a társadalom mai és jövőbeli érdeke e vonatkozásban.”⁹ De még kevésbé lehet megérteni a társadalom mai és jövőbeli érdekeit, ha a szövetkezetet — a szociológia oldaláról — egy üzemtani fogalommal azonosítják, s nem hajlandók benne mást látni, csak nagyüzemet, *üzemi szervezetet*.¹⁰ Különböző is egy üzemtani fogalom nem alkalmas egy formáció *közgazdasági tartalmának* kifejezésére; üzemtani értelemben a termelőszövetkezetek jelentős része nem is nagyüzem, hanem középüzem.

Az olvasó joggal teheti fel a kérdést, valójában nem túldimenzionált-e a szövetkezet természetéről folyó vita. Egyáltalán nem az, hiszen a szocializmus teljes felépítésében még hosszú távon számolnunk kell a szövetkezetekkel, amelyek a dolgozók bevonásával és a demokratikus öntevékenység fejlesztésével hasznosan működhetnek közre a gazdaság építésében. A dolog lényege a szövetkezet *kettős* természetében van: *kettős a szövetkezet célja*: gazdasági és társadalmi, *kettős* ennek megfelelően *lényege*: vállalat és társadalmi szerv egy szervezetben, ehhez igazodik a *vezetés*, amely a kollektív és egyéni vezetés ötvözete, s végül *kettős a tag pozíciója*: tulajdonos és közreműködő egy személyben. Ha az objektív viszonyokban gyökerező e kettősséget nem tekintjük fundamentális alapnak, *nem* a szövetkezetet szabályozzuk, s *nem* a szövetkezetről beszélünk, hanem valami olyan sajátos szervezetről, ami csak a mi fejünkben létezik.

Ezeknek a szempontoknak a figyelembevételével a szocialista szövetkezet lényege úgy közelíthető meg, ha elemezzük a szocialista szövetkezeti mozgalom gazdasági és társadalmi célját, a szövetkezetek társadalmi viszonyait, végül pedig a szövetkezeti kollektíva kettős természetét.

3. A szövetkezet tehát nemcsak tulajdoni kategória, nemcsak üzem-tani fogalom és nem „gazdasági-társadalmi rendszer” — miként ezt a Gide vonalán haladó kooperativisták, így pl. Ihrig mondja¹¹ —, hanem mindig egyik gazdasági egysége valamely adott társadalmi rendszernek. A szövetkezetek vagy a „szövetkezeti rendszer” nem képes önmagában átalakítani a tőkés társadalmi rendszert szocialista rendszerré, és a hatalom megragadása után is elképzelhetetlen csak szövetkezeti szektorra alapozni a népgazdaság fejlődését. De a szocialista állam megalakulásáig létrejött szövetkezeti formák megőrizhetők és sikerrel alkalmazhatók a szocialista társadalmi rend építésében, mert képesek megoldani a szocialista gazdálkodással és a társadalom szocialista átalakításával kapcsolatos új feladatokat. A szövetkezetek tehát mindenképpen szerves részét alkotják gazdasági, politikai és társadalmi fejlődésünknek. Kézenfekvő, hogy a szövetkezetpolitika s ennek megfelelően a szövetkezeti törvény minden szocialista államban gazdasági és társadalmi célokat tűz a szövetkezetek elé. E célok voltaképpen a szövetkezet társadalmi funkcióját körvonalazzák.

a) A magyar szövetkezeti törvény szerint a gazdasági cél a *tagok anyagi jólétének előmozdítása, egyben tervszerű közreműködés a társadalom sokrétű igényeinek kielégítésében.*

A gazdasági cél megfogalmazása kettős irányú: kifejezésre jut abban a tag egyéni célja, s mintegy a tagok egyéni céljainak magasabb szinten való általánosításaként az egész társadalom célja. A társadalom sokrétű igényeinek kielégítése talán önmagában elvont célnak tűnik, de ez az absztrakció szövetkezeti típusonként és ágazonként nagyon is érzékelhető módon jut kifejezésre.

A mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalom társadalmi szinten jelentkező gazdasági célja a modern árutermelő nagyüzemi mezőgazdaság létrehívása, illetve kialakítása. Határozottan juttatja kifejezésre ezt a célt a termelőszövetkezeti törvény 4. §-a, amikor kimondja, hogy a termelőszövetkezet a tudomány és a technika vívmányainak alkalmazásával növelje a termelést, emelje a termelékenységet és a gazdálkodás jövedelmezőségét, közreműködjék a társadalom szükségleteinek kielégítésében, s a szocialista elvek szerinti munkadíjazás és jövedelemelosztás kialakításával tagjai részére megfelelő jövedelmet biztosítson, és érdekeltté tegye őket a közös gazdaság fejlesztésében. Egyébként e gazdasági célkitűzés — ha nem is mindig következetesen — egyértelmű a mezőgazdasági termelőszövetkezeti mozgalom megindítása óta, s a mezőgazdasági termelési eredmények bizonyítják, hogy e célt a szövetkezetek sikeresen teljesítik.

Az ipari szövetkezetben már vitatottabb és ehhez képest nem volt egyértelmű az ipari szövetkezet gazdasági céljának a megrajzolása. A kezdet éveiben a lakosság szolgáltatási igényeinek kielégítése volt ez a cél, de az ötvenes években ez fokozatosan háttérbe szorult, s helyette az állami nagyipari igények kielégítése került az ipari szövetkezeti mozgalom gaz-

dasági céljának középpontjába. A jelenlegi helyzetben az MSZMP X. kongresszusa az ipari szövetkezeti mozgalom célját a következőképpen fogalmazta meg: „A szövetkezeti ipar az ország gazdasági életében fontos és növekvő szerepet tölt be. Nagyobb gondot kell fordítani arra, hogy a szövetkezetek tevékenysége helyes irányú legyen, részarányuk a szolgáltató iparban jelentősen növekedjen, és munkájukat közmegelégedésre végezzék. Fokozzák részvételüket a lakosság egyre szélesebb választékú igényeinek kielégítésében, a hiánycikkek számának csökkentésében, az állami vállalatok termelésének kiegészítésében. Munkájuk középpontjába a szolgáltatóipari tevékenységet kell állítani.”

Az ipari szövetkezeti mozgalom gazdasági céljai tehát adottak, s csak sajnálni lehet, hogy a jogalkotó e célokat az ipari szövetkezeti tvr.-ben nem fogalmazta meg. Ugyanis az ipari szövetkezeti tvr. az egyedüli az ágazati szövetkezeti tvr.-ek közül, amely nem határozza meg az ipari szövetkezet céljait és feladatait. A tvr. egy esetleges novellájánál e fogyatékoságot — már csak a nemzetközi szövetkezeti mozgalomnak a magyar szövetkezeti mozgalom iránt növekvő érdeklődése miatt is — feltétlenül pótolni kell.

Az általános fogyasztási és értékesítő szövetkezet — mint kereskedelmi jellegű tevékenységet végző szövetkezet — *gazdasági* célját abban lehet megfogalmazni, hogy szolgálja a tagok *fogyasztói* érdekeit, elsősorban szakszerű bolthálózat megteremtésével. Az ugyancsak a fogyasztói ágazathoz tartozó lakásszövetkezés célja pedig, hogy elsősorban önerejükre és öntevékenységükre alapozva, közös összefogással, saját lakóházkezeléssel, karbantartással, lakás-szolgáltatásokkal elégítsék ki tagjaik ilyen irányú igényét.

Összefoglalva: a szocialista szövetkezeti mozgalomban a szövetkezeti tag egyéni gazdasági célja mindig összhangban van — illetve összhangban kell hogy legyen — a társadalom előtt álló valamennyi nagy gazdasági feladat megoldásával: az egyéni gazdasági cél mindig e nagy társadalmi célok keretében valósul meg.

b) Általában kidolgozatlanabb a szocialista szövetkezeti mozgalom *társadalmi célja*. Amikor a szövetkezeti törvény kifejezésre juttatja, hogy a szövetkezet társadalmi célja a tagok szocialista életformájának és gondolkodásmódjának fejlesztése, valamint érdekeik szolgálata, egyben jelzi, hogy itt politikai, oktatási-nevelési és érdekvédelmi feladatok ellátásáról van szó. Ez igen lényeges, megkülönböztető vonása a szocialista szövetkezeteknek. Fejlett tőkés viszonyok között ugyanis reális elképzelhető lehet, hogy pl. a mezőgazdasági szövetkezet a kisárutermelő mezőgazdaság nagyüzemesítésének az eszköze — mint pl. Franciaországban —, de aligha képzelhető el, hogy a szövetkezet tagjainak egyben szocialista célokat kitűző társadalmi organizációja is lenne. Nálunk alapvető társadalmi igénynek ad hangot a termelőség-szövetkezeti tv. 3. §. (1) bekezdése, amikor a szövetkezet fogalmának összetevőjeként jelöli meg a tagság társadalmi egységének megvalósítását és szocialista nevelését. Amikor pedig e törvény 4. §. (1) bekezdése a termelőség-szövetkezet céljául tűzi ki a tagság szakmai, politikai és kulturális képzettségének emelését, valamint azt, hogy az élet- és munkakörülmények javításával segítse elő az ipari és mezőgazdasági munka, a város és falu közötti alapvető különbségek meg-

szüntetését, voltaképpen annak az igénynek is hangot ad, hogy a szövetkezet legyen tevékeny részese a településhálózat fejlesztésének, illetve a mikroregiók kialakításának. Sajnos, közgazdasági és szociológiai irodalmunk még adós annak kimunkálásával, hogy mi a mezőgazdasági szövetkezetek szerepe a jellegzetesen mezőgazdasági és a vegyes jellegű mikroregiók keretén belül a termelési, a szolgáltatási és a társadalmi kapcsolatok kialakításában.¹²

Bonyolultabb a kérdés az *ipari* szövetkezetek társadalmi céljával kapcsolatban. Jóllehet, eredetében az ipari szövetkezet tagsága is kisárutermelő volt, s az ipari szövetkezetek célkitűzése között is szerepel a megfogalmazás, hogy az ipari szövetkezet célja a volt kisárutermelőknek a szocializmus útjára való vezetése, mégis — feltehetően az átmeneti társadalomban az osztályfogalom körüli viták és véleményeltérések következtében — sehol, hivatalos fórumokon nem született állásfoglalás a tekintetben, hogy az ipari szövetkezeti tagság sok százazres rétege melyik osztályhoz tartozik, s ebből következőleg milyen társadalmi feladatokat kell az ipari szövetkezeti mozgalomnak megoldania. Az a körülmény, hogy a mai magyar munkásosztály viharos társadalmi átalakulások szülötte és főszereplője, s hogy belső rétegei sokfélék, mozgékonyak, egymásba átmenőek, nem menthet fel bennünket az állásfoglalástól. Egyezően az MSZMP KB Társadalomtudományi Intézetének kutatócsoportjával, a mi álláspontunk is az, hogy az osztályhoz tartozás nem egyetlen kritériumtól, hanem a lenini osztálydefinícióban megjelölt kritériumok együttes fennállásától függ. Ilyen értelemben e sorok írójának is az az álláspontja, hogy az ipari szövetkezetek tagsága a *munkásosztály egyik rétege*.¹³ Ebből viszont értelemszerűen következik, hogy az ipari szövetkezetek társadalmi célja a munkásosztály egy rétegének egybekovácsolása, másfelől a társadalmi cél mindazokat a feladatokat magában foglalja, amelyek az állami ipari üzemekben a szakszervezet előtt állnak. Valószínűleg ezzel a problémával függ össze, hogy az ipari szövetkezeti tvr.-ben — eltérően a mezőgazdasági és a fogyasztási szövetkezeti tvr.-től — a jogalkotó nem határozta meg a szövetkezet társadalmi célját.

Többé-kevésbé hasonló a helyzet a fogyasztási szövetkezeti ágazatokkal is. Amennyire világos a gazdasági cél, annyira nem kidolgozott a társadalmi cél. E szövetkezeti ágazat tekintetében mindenesetre a társadalmi cél másodlagosságát kell kiemelnünk. Míg az előző szövetkezeti ágazatokban kifejezetten *osztályjellegű* feladatok határozzák meg a társadalmi cél tartalmát, ezeknél a szövetkezeteknél — éppen azért, mert tagjaik szervezeti formáját jelentik — a társadalmi cél sem osztálycélként jelentkezik.

4.

A szocialista társadalomban a szocialista tulajdon két fő formájához igazodóan a gazdálkodásnak két *alapvető kollektívája* ismeretes: az állami vállalat és a szövetkezet.

a) A szövetkezet meghatározott társadalmi-termelési viszonyok kerete, hordozója. A termelési viszonyok elemei a szövetkezetben egymástól elválaszthatatlan egységet alkotnak, beleértve a tulajdoni, az elosztási, szervezeti, felelősségi és kockázatvállalási viszonyokat is. Ezek azonosak anynyiban, hogy minden szövetkezet — mint a szocialista gazdálkodás *egyik alapegysége* — tulajdonosi, elosztási és szervezeti, felelősségi és kockázat-

vállalási viszonyok hordozója, a különbség pedig abból ered, hogy az adott szövetkezettípus (azon belül pedig ágazat) a *társadalmi újratermelési* ciklus melyik szférájában helyezkedik el, s hogy ezen belül is az adott szövetkezeti forma a *társadalmasodás* milyen fokát valósította meg a tagok vagyoni, a szövetkezeten belüli elosztási és szervezeti viszonyban. E társadalmi viszonyok minden szövetkezetben *komplex társadalmi viszonyok: a gazdálkodási, érdekvédelmi és művelődési viszonyok sajátos ötvözetei*. A társadalmi viszonyok ilyen komplexitása végeredményben kialakítja a szocialista társadalom egyik sajátos kollektíva-típusát. *A szövetkezet tehát a vállalat és a társadalmi szervezet egysége.*

b) A szövetkezetek összetett természete, s ebből kifolyólag a szövetkezeti kollektíva kettős természetének vizsgálata az irodalom régi témája, s főleg *Erdei Ferencé* az érdem, hogy munkáiban újólág és újólág felhívta a figyelmet arra, hogy a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben keresni kell a gazdasági (vállalati) és szervezeti (társadalmi) oldal sajátos vonásait, s ehhez képest a tagok jogi helyzetének kettősségét is. E kettősséget azóta a szövetkezetelméleti és a szövetkezeti jogi irodalom egyaránt elfogadta.

Miért időztem e kérdésnél hosszabban? Azért, mert a szövetkezetek kettős természete a kulcskérdés a *szövetkezeti kollektíva* természetének megértésében, s az a jogász, aki *csak jogi személyt* lát a szövetkezetben, vagy az a szociológus, aki *csak szervezetet* lát a szövetkezetben, aligha értheti meg a szövetkezeti kollektíva lényegét. Amennyire tisztázódott a jogirodalomban — főleg *Eörsi és Weltner* munkája nyomán¹⁴ —, hogy mi az állami vállalat kollektívájának a lényege, annyira nem mondható ez el a szövetkezeti kollektíva lényegéről. *Márkus* pedig kifejezetten tagadja a szövetkezet kollektíva voltát. „A család — a falun, tanyán, mezővárosban — megmaradt elemi, elsődleges társadalmi egységnek, szilárd és szoros kollektívának. A szövetkezet viszont nem kollektíva lett, hanem szervezet”¹⁵ — írja.

De hát mi is a *kollektíva*, mit jelent ez a közgazdasági, szociológiai és jogi irodalomban általánossá vált fogalom? *Márkus* szerint a szociológia különbséget tesz *kollektíva* és *szervezet* — társadalmi organizmus és társadalmi organizáció között. „A kollektívában (bármilyen módon és bármilyen célra alakul ki) úgy él, úgy érvényesül a társult emberek közös érdeke, hogy ez — a közössé vált, közösnek is érzett érdek — dominál, és mintegy magába szívja, beolvasztja az összeállt egyének külön érdekét. A szervezet, még ha valamiféle közös érdek jegyében tömöríti is az embereket — nem összeolvast, hanem betagol. Nem szívja fel, hanem egyeztet a külön érdekeket.”¹⁶

Márkus felfogásában az *emberek közössége* és a *közösség szervezeti formája* elválik, szembekerül egymással. Felfogásában „a kollektíva spontán, rugalmas, képlékeny társadalmi alakzat”, ahol a hatásköri viszonyok „spontánul kijegecesedő tekintélyen” alapulnak, tehát bizonyos öskommunisztikus vonásokat hordanak magukban. A szervezet „mesterségesebb, kiformaltabb, tartósabb és merevebb”. Miközben a szocialista kollektíva fogalmát ismét a Comte-i *spontan sociabilitas* serpenyőjén mérlegeli, megfedlekzik arról, hogy modern társadalomban *kollektíva nincs szervezet nélkül* (még a jog által el nem ismert galéri is kialakítja a maga szerve-

zetségét), és tartalmatlan az a szervezet, amely mögött nem áll valamilyen kollektíva.

A *kollektíva objektíve azonos érdekű emberek csoportja*. Az öszkollektíva (a társadalom) és az egyén között a kis kollektívák széles láncolata képezi azt a hidat, amelyen keresztül a két pólus közötti összhang megvalósul. E kollektívák természetük szerint lehetnek politikai, kulturális, gazdasági, biológiai stb. kollektívák, s önállóságuk foka is igen változó. Az egyén *létfenntartása* szempontjából legjelentősebbek azok a kollektívák, amelyek a társadalmi termelőtevékenységben való részvételét biztosítják. Ilyen értelemben a szövetkezet — az állami vállalat mellett — a szocialista társadalmi struktúra egyik alapkollektívája. Nos, ami a szövetkezeti kollektíva lényegét érinti, a szövetkezeti jogi irodalom általában tudomásul veszi az állami vállalati kollektíva lényegének meghatározását, nevezetesen azt, hogy az állami vállalati kollektíva nem tulajdonosi kollektíva, hanem az állami tulajdon alapján tevékenykedő, csupán *munkavégző kollektíva*, s azt, hogy az állami vállalat egyesíti az állami tulajdonjogot a munkavégző kollektívával. Ezt a fogalmat *kivetíti* a szövetkezetre oly módon, hogy a szövetkezet — még pontosabban, a termelőszövetkezet — a tulajdonosok és a munkavégzők kollektívája.

Ez a kivetítés igaz a termelőszövetkezetre, s nem is lényegtelen, mert az állami üzem és a termelőszövetkezet a társadalmi termelőtevékenységben való részvétel szervezeti formája. De ez a tétel nem igaz a többi szövetkezeti ágazatra, s főleg nem elegendő csak a tulajdonosi pozíciót felcserélni, meg kell vizsgálni, hogy a képlet másik tagja alkalmas-e általánosított szövetkezeti ismérvek kifejezésére. Nem elég tehát a *szövetkezeti kollektíva természetét csak a tulajdon és a munkakollektíva egysége szempontjából vizsgálni*, mert ezzel akarva-akaratlanul az állami vállalat szemüvegén át vizsgálánk a szövetkezeti kollektíva természetét.

c) Vajon megoldható-e a szövetkezeti kollektíva általános vonásainak megrajzolása, ha az állami vállalatok ismérveire szorítkozva csak a termelő jellegű szövetkezetek alapján kívánjuk ezt megtenni, s vajon megoldható-e ez a Márkus-féle tagadás alapján (amely szemlélet gyökerei végső fokon a Comte-i, magyar ősök tekintetében pedig a Méray—Horváth-féle szociológiára nyúlnak vissza)? Aligha. A szövetkezeti kollektíva természete csak a szövetkezet *általános* vonásainak alapján rajzolható fel. Melyek ezek a vonások?

Minden szövetkezet elsősorban *gazdasági* tevékenységet folytat, s minden szövetkezetre jellemző, hogy gazdálkodási tevékenysége a saját tulajdon alapján, a tagok tevékenységével, közvetlenül a tagok előnyére és kockázatára, s ehhez igazodó sajátos jövedelemszabályozási rendszerben valósul meg.¹⁷ A szövetkezet nemcsak egy a sok jogi intézmény közül, hanem a szövetkezet olyan társadalmi „organizmus” és „organizáció”, amely több mint egymillió embernek biztosítja a társadalmi termelésben való részvételét, s kisebb-nagyobb mértékben még másik egymilliónak érinti az életét. Így a fogyasztási szövetkezetben sem *csak* az a lényeg, hogy a tag mint *fogyasztó* megveszi a cukrot, mosóport és televíziót, hanem az is, hogy *létrehívja és irányítja* ezt a szervezeti organizációt, hogy megvehesse az említett árucikkeket. A szövetkezet természetéből következik, hogy rugalmasan alkalmazkodik a piaci viszonyokhoz, ugyanakkor a piaci viszo-

nyok alakulása is közvetlenebbül érinti a szövetkezet minden ágazatát, mint az állami vállalatot. A szövetkezet mint gazdasági kollektíva is kettős arculatú: *tulajdonosi kollektíva és a tagok gazdasági természetű tevékenységének kollektívája*.

A szövetkezet gazdasági lényegének ez a kettőssége *objektíve* mindig megvolt a szövetkezet minden ágában, ha olykor-olykor az elmélet és a jogalkotás nem is figyelt fel erre kellően, ma azonban kellő konzekvenciákkal érvényesül a szövetkezeti jogszabályokban is. A szövetkezet gazdasági tevékenységének ez a kettőssége minden szövetkezeti ágazat lényegi sajátossága: a termelőszövetkezet (mezőgazdasági és ipari egyaránt) tulajdonosi-munkavégző kollektíva, a fogyasztási szövetkezet tulajdonosi-fogyasztói kollektíva, a lakásépítő szövetkezet tulajdonosi-bérlő kollektíva stb., stb. A tulajdonosi pólus minden szövetkezetnél kifelé *árutulajdonosi* oldal, befelé szövetkezeti ágazatonként *eltérő gazdasági* pozíciót takar, s ez a termelőszövetkezetben a munkaadói oldal, a fogyasztási szövetkezetben eladói oldal, a lakásszövetkezetben bérbeadói oldal stb., stb. Ha közelebb akarunk kerülni a dolgok lényegéhez, helyesebb, ha azt mondjuk, hogy a szövetkezeti kollektíva gazdasági lényege befelé, a tagság fele a munkáltatói-munkavállalói, eladói-fogyasztói, bérbeadó-bérbevevő kollektívák egysége. A két ellentétes oldal egysége és összhangja aligha valósítható meg nagyfokú szervezettség nélkül. Ugyanakkor a szervezettség nem zárja ki — sőt, a kollektíva lényegéből következően feltételezi — *a tagság spontán törekvéseinek felszínre hozatalát, általánosítását, s egy adott pillanatban szervezetté tételét*. Így alakul ki pl. a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben a háztáji földek kettőssége (állandósított és változó), egy sor munkadíjazási forma, s maguk a munkamegállapodások is. *Minden szövetkezet lényegének kiinduláspontja tehát, hogy bizonyos — előtte ellentétes — gazdasági pozíciók összekapcsolása valósul meg áltálal, hogy az emberek egy közös érdekű csoportja valamely meghatározott gazdasági szükségletnek kielégítése céljából saját szervezetet hoz létre*.

A szövetkezet gazdasági tevékenysége a szövetkezet *vállalati voltában, vállalati gazdálkodásában jut kifejezésre*. Mindaddig, amíg az áru-pénzviszonyoknak jelentősége van, a gazdasági tevékenység aligha képzelhető el másképpen. A vállalati lényeg elismerésének ismét két jogi relevanciával bíró következménye van: mellérendeltség és egyenjogúság minden más gazdálkodó szervvel szemben, befelé pedig saját előnyre és kockázatra megvalósított gazdálkodás. Egyébként volt idő, nem is olyan régen, amikor egyesek — a szövetkezet „szövetkezeti jellegének” féltéséből fakadóan — tagadták a szövetkezet vállalati jellegét, s közben nem vették észre, hogy éppen ennek a pozíciónak a tagadása is közrejátszott a szövetkezetek hátrányos helyzetéhez a felvásárló vállalatokkal szemben.

A szövetkezet azonban a tagok sajátos személyegyesülése, a szocialista társadalmi rendszerben a tagság *társadalmi szervezete*.

A szövetkezet *társadalmi oldala politikai, érdekvédelmi és művelődési célokat foglal magában és egyben (a vállalati oldal mellett) meghatározója a szövetkezet keletkezési, megszűnési stb. módjának, vezetési formáinak és módszereinek, nemkülönben a szövetkezeti tagsági jogviták eljárási szabályainak is*.¹⁸ S vajon igaz-e, hogy minél nagyobb, minél korszerűbben felszerelt, minél szakszerűbben vezetett egy tsz-gazdaság, annál kevésbé

emlékeztet spontán, rugalmas kollektívára? Hát spontán kollektívára nem. Ez kétségtelen. De már szó volt róla, hogy a kollektívának nem a spontaneitás a jellemzője, s főleg nem az a szocialista kollektíváé. A modern nagyüzem és a kollektíva Márkus-féle szembeállítás nemcsak a magyar szövetkezetelmélet alaptételeit vonja kétségbe, hanem a szövetkezeti parasztság vezetésre való képességét is. A probléma ott van, hogy sem a tudományos kutatás, sem a szövetkezeti szövetségek nem elemezték és általánosították azokat a jelenségeket, amelyek a társadalmi cél megvalósításában a szövetkezeti tagság és vezetés értékítéletében bizonyos *megvalósítási sorrendet, ha úgy tetszik, rangsort eredményeztek*. A tapasztalatok azt mutatják, hogy a mezőgazdasági termelőszövetkezetekben a társadalmi feladatok között első helyre évek óta a *szociális kérdések* megoldása került. Vajon nem a társadalmi oldalból eredő — s a humanitás jegeit tükröző — követelményeknek tesznek-e eleget a szövetkezetek, amikor az idős, egyedülálló tagoknak (s ez nem kis létszámú réteg) a szociális támogatás ezernyi formáját nyújtják? Úgy tűnik, hogy a szövetkezetek a szociális kérdések után közvetlenül a *demokratikus önkormányzat* elemeit építgetik a modernizálódó nagyüzem követelményeinek megfelelően. Ez a jelek szerint napjainkban realizálódó célkitűzés. Örvendetes, hogy a Termelőszövetkezetek Országos Tanácsa is napirendre tűzte a kérdést, s felmérést végzett e területen. Tennivaló persze bőven akad. A legnagyobb lemaradás a társadalmi feladatok megoldásában a szövetkezeti tagok *általános és szakmai nevelése terén van*. Abban igazat kell adni Márkusnak, hogy a közművelődési közérdek még nem találta meg a maga új mechanizmusát, s különösen nem a falun. A termelőszövetkezetek modernizálódása, a televízió általánossá válása, a tagság társadalmi átrétegződése új módon veti fel a falusi közművelődési mechanizmus problémáját, de sajnos, a megoldásra Márkus sem tesz javaslatot.

5. *A szövetkezet tehát a vállalati oldal és a társadalmi oldal egysége, s a két oldal kölcsönösen feltételezi egymást. A szövetkezet mint a gazdálkodás és a társadalmi tevékenység institucionális kerete, az ösztársadalmi érdek és az egyéni érdek között a híd szerepét tölti be: a relatíve objektív, önálló egyéni érdekeket egybefogva a társadalom érdekének szolgálatába állítja, ugyanakkor biztosítja az önállósult és a saját mozgáspályán futó csoportérdekekből fakadó előnyöket a csoportot alkotó egyedek számára. A szövetkezet tehát a három érdek (egyéni, kollektív, ösztársadalmi) közötti összhang megvalósulásának eszköze.*

S ha már itt tartunk, Márkussal szemben hadd jegyezzük meg, hogy a szövetkezet nem a család és a társadalom, hanem a tag és a társadalom között közvetít; a szövetkezettel nem a család áll jogviszonyban, hanem az egyén, a tag. Az ötvenes évek törvényi alapszabályainak azt a rendelkezését, amely a háztáji gazdaságot valamiféle paraszti házközösség maradványának, s ehhez kapcsolódva a parasztszaládot is az általánostól eltérő egységnek fogta fel, az élet és a jogalkotás elsöpörte.¹⁹ Ma a paraszti házközösségek koncepciójának felelevenítése ízetlen romanticizmus. Persze, senki sem vitatja, hogy a család mint alapkollektíva, igen jelentős szerepet tölt be az egyéni érdekpólus *formálásában*, nem is szólva a család tudatformáló szerepéről. De ez a funkció nemcsak a parasztszaládra, hanem

minden családra áll, hiszen ez a mikrokollektíva tagadhatatlan szerepet játszik abban, hogy a munkás, paraszt, alkalmazott vagy értelmiségi milyen jellegű munkát válasszon, hogy felcserélje-e az egyiket a másikkal, vagy sem. De alig hiszem, hogy a család volna ez a közvetítő, inkább áll ez a házastársakra. Márpedig a házastársi közösség nem azonos a családi közösséggel. A család általában nem termelői közösség — hanem egyrészt fogyasztói, másrészt, miként *Bebel* mondja, érzelmi közösség. Csak úgy mellel, a családnak is van gazdasági-szervezeti formája, ez pedig a *háztartás*, amelyben a különvagyon és a közös vagyon elve alapján az egyéni érdek többé-kevésbé feloldódik a fogyasztó pólusán. A szocialista érdekszerkezetében az egyéni érdek és a kollektíva-érdek között többé-kevésbé a *mezoérdek* funkcióját tölti be.

Nos, ami a falusi — még pontosabban a paraszti — családot illeti, az egyéni árutermelés korában valóban termelői közösség is volt. Az elmúlt évek tapasztalatai szerint azonban erősen csökken ez az *árutermelői* funkció, s a „termelői közösség” személyi fogyasztási célra termelői közösséggé, a háztáji gazdaság pedig házkörűli kertgazdasággá alakul át. A tények tömege utal arra, hogy sok tényező következtében a tsz-tagok háztáji gazdálkodása a kívánatosnál is *gyorsabb ütemben csökken*.²⁰ Míg az ötvenes években a háztáji gazdálkodás túlméretezése ellen születtek szigorú rendszabályok, ma a termelőszoövetkezeti tagok ösztönzésének egész rendszerét kellett kidolgozni a háztáji gazdaság fenntartására,²¹ mert a háztáji gazdálkodás — különösen egyes állattenyésztési ágakban — még népgazdasági jelentőségű. Természetes, hogy józan ésszel nem lehet vitatni a háztáji gazdálkodás családi jellegét, hiszen annak realizálása bizonyos fokú családi munkamegosztást tételez fel, de arról sem feledkezhetünk meg, hogy a háztáji vagyontárgyak jogi helyzetére az általános tulajdonjogi szabályok vonatkoznak, s hogy a háztáji gazdálkodásra vonatkozó megállapodások sem a család és a tsz, hanem a tag és a tsz között jönnek létre.

Ezt nem látja Márkus, amikor a szövetkezet és a tagság kapcsolatát úgy fogja fel, hogy a „két fél” között (egyiken a falusi családok helyi összességét, másikon a termelőszoövetkezetet értve) többnyire olyan kapcsolat épül ki, amely szerződészerű. Először: ez a kapcsolat nem a falusi családok összessége, hanem a tsz-tagok és a termelőszoövetkezet között jön létre. Másodsor: ezek a munkamegállapodások nem a tag és a szövetkezet közötti kapcsolatok egészét fogják át, hanem döntően csak a munkaterületeket. (Ezért is „munkamegállapodások”.) Harmadsor: ezek a szerződészerű viszonyok is állandó fejlődésben vannak. Kétségtelen, hogy kialakulásuk a családi jellegű részesműveléssel kezdődött, utána azonban elég gyorsan kialakultak a részesműveléstől független munkaszerződés-szerű megállapodások (pl. az állattenyésztésben), s az újabb fejlődés eredménye pedig a termelőszoövetkezeten belüli szervezeti egységek (brigád, üzemegeység stb.) tagjai és a szövetkezetek közötti megállapodások. A megállapodások családi jellege — ha volt is ilyen kezdetben — fokozatosan halványul. A munkamegállapodások kialakulása tehát egyáltalán nem a magánérdek és a családi érdek kapcsolódásának új módja, s ezért felelne meg „a mezőgazdaság a mai falu valóságos szerkezetének, érdekvizonyainak és erőviszonyainak” — ahogy Márkus állítja. Azért alakult ki a munkameg-

állapodások széles rendszere, mert egyik oldalon a modern nagyüzem nem képzelhető el munkaerőmérleg nélkül, s a munkamegállapodás ennek előkészítése, másrészt így mind a tag, mind a szövetkezet egyértelműen látja a foglalkoztatási és a javadalmazási lehetőségeket. A munkamegállapodás tehát nem annyira a szövetkezet társadalmi, mint inkább vállalati oldalának az intézménye. E sorok írója ugyan nem szociológus, de következtetéseit több mint száz termelőszövetkezet munkamegállapodásai alapján vonta le.²²

Ha a szövetkezetet — végül — ilyen szemszögből vizsgáljuk, olyan történelmi párhuzam kínálkozik, amely alkalmas arra, hogy lényegesnek tűnő konzekvenciákat vonjunk le. Az 1947. évi XI. sz. törvény — mint láttuk — a szövetkezetet lényegében kis gazdasági egyedek társaságaként határozta meg. Ha e szövetkezetelméleti felfogást a jogi személyről szóló hagyományos szövetkezetelméleti és a hagyományos civilisztikai (még világosabban: magánjogi) szemlélettel vetjük össze, nem nehéz a kettő közötti rokonságot megtalálni. Mindkettő elvonatkoztatott az *önállósult csoportérdektől* — ezáltal áttételesen a társadalmi érdektől —, s kizárólag a jogi személyt alkotó individuumok szemszögéből vizsgálta a kérdést. Ez megfelelt annak a jogi szemléletmódnak, amely a gazdasági viszonyokat kizárólag hordozóik vonatkozásában, *tehát az alanyi oldalról elemezte és szabályozta*. Ugyanez vonatkozik Márkus tétéleire is, ő ugyancsak elválasztja egymástól a termelési viszonyokat és azok hordozóit. A Világhyféle szemléletmód ennek alapján *elveti a szövetkezeti jogot* mint a kollektívák egyik jogágazatát, Márkus ezt erősíti azzal, hogy nem is hajlandó a szövetkezetet kollektívaként *elismerni*. Egyébként a jogtudományban az önállósult csoportérdeket elemezve már Eörsi Gyula eljutott annak felismeréséhez, hogy szembe kell nézni azzal az elmélettel, amely szerint vannak egyének (akik esetleg jogi személyeket szerveznek), és van az össztársadalmat képviselő állam, mert ez a közjog-magánjog-gondolkodásnak felel meg. Az önállósult csoportérdek talaján alkotta meg azután Eörsi közismert kollektíva-elméletét, amely a szocialista jogfejlődésre olyan nagy hatást gyakorolt.²³

Az önálló kollektívák elismerésével a jogi szabályozás alanyi oldala úgyszólván teljessé vált. De nézetem szerint a jogi szabályozás akkor felel meg a kor követelményeinek, ha rendszerében legalább olyan mértékben tekintettel van a tárgyi oldalra, azokra a viszonyokra is, amelyeknek a személyek csak hordozói. A mi esetünkben a *tárgyi-tartalmi oldal a kollektíva gazdálkodási-társadalmi viszonyai*. A jelenlegi törvénynek — és tegyük hozzá, a szövetkezeti jogelméletnek — ez a pozitív és előremutató vonása: *nem szakította el egymástól a gazdálkodás viszonyait és azok hordozóit, hanem egységükben szabályozta..* Ezt nem ismeri fel Márkus, amikor tagadja a szövetkezet kollektíva voltát. E sorok írójának egyébként szilárd meggyőződése, hogy ilyen — bizonyos egységet alkotó — irányba kellene haladni a vállalati törvény és a Munkatörvénykönyve szabályozásának is, szemben a jelenlegi helyzettel, amikor az egyik a polgári jog, a másik a munkajog területéhez tartozik, csak éppen a híd hiányzik a kettő között. (Persze külön — és elgondolkodtató — kérdés, miként szabályozunk egy sor olyan kérdést, amely *minden* vállalatnak — és nem

minden természetes vagy jogi személynek — közös ügye; tisztességtelen verseny tilalma, monopolhelyzet tilalma stb.)

6.

Ezek után — nem a teljesség igényével — összefoglalnám a szövetkezeti kollektíva fő *megkülönböztető* vonásait az állami vállalat kollektívájához s a családi kollektívához képest.

a) Az állami vállalat az állam akaratából jön létre és szűnik meg, a szövetkezet pedig a tagság — tehát a kollektíva — önkéntes akaratának és szervező tevékenységének eredményeként. Mindkettő tudatos szervező munka eredménye; a család spontán érzelmi kapcsolatok alapján jön létre.

b) Az állami vállalat munkavégző kollektívájának *vagyoni alapja* az egységes állami tulajdon, a szövetkezetben a *szövetkezeti tagság* közös tulajdonba, a családban a házastársak *közös és külön vagyona*.

c) Az állami vállalat dolgozója az állami tulajdon igazgatásában állampolgári jogán vesz részt, s nem közvetlenül, hanem a szakszervezetben stb. keresztül. Az állami vállalat dolgozói tehát nem alkotnak tulajdonosi kollektívákat. A szövetkezet viszont minden esetben — természetesen kivéve az esetleges álszövetkezeteket — bármely szövetkezeti típushoz vagy ágazathoz tartozzék is, *tulajdonosi kollektíva*.

d) Az állami vállalat a *munkavégzők kollektívája*, s az elméleti erőfeszítések éppen azt szorgalmazzák, hogy az egységes állami tulajdon és a munkakollektíva között szervezett kapcsolat jöjjön létre. A szövetkezeti viszony vonása, hogy a szövetkezeti tagság a szövetkezeti tevékenységet megvalósító *közreműködők kollektívája*. A közreműködés három csatornán keresztül valósul meg: a szövetkezet jellege szerinti személyes tevékenységben, vagyoni közreműködésben (vagyonbevitel, részjegy stb.), végül a szervezeti tevékenységben való közreműködésben, s ehhez igazodnak az ún. tagsági részjogosítványok is. Ez az elvont és általános fogalom nagyon is konkrétan, ámbar elméletileg nem egyforma kidolgozottsággal érvényesül, ölt testet az egyes szövetkezeti típusokban, illetőleg ágazatokban. A szövetkezetek típusai közül a termelőszövetkezet a tulajdonosi és a munkakollektíva egysége. Ez lehet *teljes* (mint pl. a mezőgazdasági termelőszövetkezetben) és lehet *részleges* (mint pl. a mezőgazdasági szakszövetkezetben).

e) A különböző szövetkezeti kollektívákra egyaránt jellemző, hogy a tulajdonosi és közreműködő jogosultságok és kötelezettségek gyakorlása *egy szervezetben* valósul meg. Nincs például szakszervezet, mint az állami vállalatnál.

f) Mind az állami gazdaság, mind a szövetkezet ismérve az *elkülönített vagyon*. Egyrészt abból következően, hogy minden szövetkezet személyi és vagyoni közreműködés alapján jön létre, s hogy ez a közreműködés a szövetkezet gazdasági és társadalmi tevékenységében konkretizálódik, levonható az a következtetés is, hogy nincs *csak vagyoni* alapon működő szövetkezeti kollektíva. A kollektívák jellemző vonása, hogy tagjaik vagyoni és tevékenység szerinti közreműködésre kötelezettek és jogosultak. Ez azonban a típustól és a formától függően változik. A család létrejöttének viszont nem feltétele bizonyos vagyoni pozíció.

g) A vállalati munkaviszonyban a termelői kollektívabeli tagság két

„tagsági viszony” alapján valósul meg: a munkaviszony, illetőleg a szak-szervezeti tagság alapján. A szövetkezetekben a kollektívának nincs külön szervezete, hanem maga a szövetkezet fejleszti ki azokat a vonásokat, amelyek ilyen jellegű feladatok ellátására alkalmassá teszik. A szövetkezetben a tulajdonosi oldal és a közreműködői oldal egy tagsági viszonyban valósul meg.

Nagy László

JEGYZETEK

- ¹ Márkus István: Mai agrártársadalmunk néhány alapvonása; az értelmiségi funkciók meghatározottsága. Társadalomtudományi Közlemények. 1972. 2. sz. Világhy Miklós: A jogalkotás és a jogalkalmazás időszerű kérdései. Magyar Jog 1971. 6. sz. és lásd Molnár Imre választát: A szövetkezet jogi szabályozása. Magyar Jog 1971. 7. sz.
- ² Vö. Jócsik Lajos: Harc a szövetkezeti törvény körül. OSZH, Bp. 1948. 5—10. o.
- ³ Fülöp Kálmán: A szövetkezeti törvény néhány vitás kérdése. Jogászegyleti Szemle 1948. 1—2. sz. 11—101. o.
- ⁴ Lukács Györgyöt idézzük ezzel kapcsolatban: „Olyan szociológia, amely közgazdaságilag megalapozatlan, csupán üres fecsegés”. Vö. Lukács György a futurologiáról. Valóság 1971. 11. sz., 18. o.
- ⁵ Vö. Világhy Miklós: Küzdelem a gazdasági jog ellen. Közgazdasági és Jogi Kiadó 1951.
- ⁶ Világhy Miklós: A jogalkotás... 334. o.
- ⁷ Világhy Miklós: Közbeszólás a polgári jogról. Jogtudományi Közlöny 1971. 12. sz.
- ⁸ Molnár Imre: i. m. 391. o.
- ⁹ Nyers Rezső: Vita közben. Társadalmi Szemle 1968. 10. sz. 72. o.
- ¹⁰ Márkus István: i. m. 33—34. o.
- ¹¹ Ihrig K.: La cooperative système d'économie sociale. Revue des Etudes Coopératives, Paris 1964. 4. sz. 337—345. o.
- ¹² A mikroregio fogalmán nem annyira a járás vagy a megye fogalmát értem, hanem — a nemzetközi irodalom megállapításaival egybehangzóan — azokat a területeket, amelyek a homogenitás, a gazdasági azonosságok, a szolgáltatások gravitációs területe, fiziográfiai jellemző vonások stb. alapján különböztethetők meg egymástól. Vö. pl. F. Tomczak: The role of agricultural cooperatives in the creation and development of economic and social microregional centres. Varsó 1972.
- ¹³ Vö. Kovács Ferenc: A munkásosztály fogalma, vezető szerepe és belső rétegződése. Társadalomtudományi Közlemények 1972. 2. sz.
- ¹⁴ Eörsi Gyula: Állami tulajdon — állami vállalat. Acta... Tomus XIII. Bp. 1970. Weltner Andor: A szocialista gazdálkodó szervezet struktúrája. Az MTA II. Osztályának Közleményei. XIV. k. 1965. 3. sz.
- ¹⁵ Márkus István: i. m. 33—34. o.
- ¹⁶ Uo.
- ¹⁷ Ma még kétfajta szabályozórendszer van érvényben a szövetkezetekben. A kettő közötti különbség csak részben nyugszik elvi alapokon: inkább a korábbi, egymástól független fejlődés terméke. A kettő közötti közeledés tendenciája azonban ténykérdés.
- ¹⁸ Vö. Domé Györgyné: A mezőgazdasági szövetkezetek társadalmi szervezeti jellege.

- Állam- és Jogtudomány. 1971. 3. sz. és *Hegedűs István*: A szövetkezet társadalmi tevékenységének jogi kérdései. Jogtudományi Közlöny 1972. 10. sz.
- ¹⁹ *Medve Zsigmond* írta 1955-ben: „Az alapszabály minden bizonnyal messze előre mutató célszerűségi szempontokból indul ki, amikor a háztáji közös tulajdont létrehozta és annak alanyává a termelőszövetkezeti családot tette”. Termelőszövetkezeti jog. Egyetemi jegyzet. 1955. 226. o.
- ²⁰ Vö. A KNEB 1971. évi vizsgálata a háztáji gazdaságokról.
- ²¹ Vö. A termelőszövetkezeti közös és a háztáji gazdaságok kapcsolata. (Szerk.: *Molnár Imre*) Mezőgazdasági Kiadó 1971.
- ²² Vö. *Nagy László*: A tsz-tagokkal kötött munkamegállapodásokról. Kossuth Kiadó 1966.
- ²³ *Eörsi Gyula*: Tulajdonosok és kollektívák jogágazatai... MTA II. Osztályának Közleményei. XIII. k. 1—2. sz. 71—122. o., *Hegedűs István*: A mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagsági viszony új vonásai. (Lásd: A gazdasági mechanizmus jogi kérdései a mezőgazdasági termelőszövetkezetben c. kötetben. Közgazdasági és Jogi Kiadó 1967.) *Eörsi Gyula*: A gazdaságirányítás új rendszerére áttérés jogáról. Közgazdasági és Jogi Kiadó 1968.
- ²⁴ Vö. *Hegedűs István*: A mezőgazdasági termelőszövetkezeti tagsági viszony új vonásai. (Lásd: A gazdasági mechanizmus jogi kérdései a mezőgazdasági termelőszövetkezetben c. kötetben. Közgazdasági és Jogi Kiadó 1967.)

TÁJÉKOZÓDÁS

A mai munkásosztály kutatásának módszertani kérdései

Nemzetközi szimpózium (1972. XII. 7—9)

A szocialista országok tudományos akadémiai számos társadalomtudományi témában folytatnak közös kutatásokat. A tudományos akadémiai közötti sokoldalú együttműködés keretében működik a „Munkásosztály a világforradalmi folyamatban” elnevezésű problémabizottság. A bizottság által gondozott téma számos elméleti kérdéscsoportot foglal magába. A kérdéscsoportok egyike „A munkásmozgalom kutatásának módszertani problémái és az antimarxista koncepciók bírálata”. E téma koordinátora a Bolgár Tudományos Akadémia. A BTA mellett működő „Modern Társadalomelméletek Intézete” rendezte meg e téma keretében a cikk címében jelzett tanácskozást.

A Szófiában megrendezett nemzetközi szimpóziumon szovjet, lengyel, NDK-beli, cseh, szlovák, román és magyar kutatók, valamint a konferenciát rendező intézet képviselői vettek részt.

A konferenciát I. *Abadzjev* elvtárs, a Bolgár Kommunista Párt PB póttagja, a KB titkára nyitotta meg. Hangsúlyozta, hogy a szocialista forradalom folyamatában létszámában is nő és egyre korszerűbb ágazatokban jelenik meg a társadalom vezető osztálya, a munkásosztály.

Bulgáriában is minden negyedik munkás már a gépgyártásban dolgozik. A gépesítés színvonalának emelkedése új szakmákat hívott életre; a munkásosztály egyre újabb és újabb osztagai jelentek meg. A mezőgazdaság fokozódó gépesítése munkásrétegeket teremt ezen a területen is, és ezen keresztül is megvalósul a munkásosztály és a parasztság közeledése.

A konferencia két napján számos értékes előadás, hozzászólás hangzott el, amelyek részletes ismertetésére itt most nincs lehetőség. (A szimpózium teljes anyaga — orosz nyelven — a közeljövőben megjelenik.)

A Szovjetunióból a SZUTA Nemzetközi Munkásmozgalom Intézetének vezető munkatársai vettek részt a konferencián. T. *Tyimofejev* és A. *Galkin* „A munkásosztály és a szovjet nép új történelmi közösségének formálódása” című előadása kifejtette: a munkásosztály kutatásának egyik leglényegesebb kérdése a nemzeti és nemzetközi viszonya. A soknemzetiségű Szovjetunióban a szövetségbe tömörült népek, nemzetiségek a történelmi fejlődés más és más szakaszán álltak. Azóta — mint ezt az SZKP XXIV. kongresszusa megállapította — létrejött az

emberek új történelmi közössége, a szovjet nép. E folyamat fő tényezője a szovjet munkásosztály társadalmi, gazdasági, politikai, kulturális fejlődése.

A cári Oroszország nemcsak soknemzetiségű ország volt (az oroszok alkották a lakosság 43 százalékát, a lakosság többi része 150 nyelvet beszélt), hanem gyarmati hatalom is, amelyben a nem orosz területek gyarmati elnyomás alatt álltak.

A szocialista iparosítás megváltoztatta a szovjet munkásosztályt. Az 1920-as, 1930-as években a munkásosztály főként a parasztság tömegeiből hatalmas utánpótlást kapott. A városi lakosság száma 1926—1939 között 30 millióval nőtt (26 millióról 56 millióra; 82 százalékkal), ezek közül több mint 24 millió ember faluról költözött a városba. 1939—1959 között a városi lakosság 45 millióval nőtt, és elérte a 100 milliós nagyságrendet. E növekedés 80 százalékát a faluról eláramlottak alkották.

A városok viharos fejlődése azóta is tovább folytatódik; az utóbbi tíz év alatt a városi lakosság 36 milliós tömege 140 millióra duzzadt — ez több mint fele a Szovjetunió egész lakosságának. Ma már nem csupán a migráció a városi lakosság növekedésének döntő forrása, hanem a lakosság természetes szaporodása is.

Az iparosítás és az urbanizáció hatására a munkásosztály létszáma szakadatlanul növekedett: az 1928-as 8,5 millióról 1940-re 22,8 millióra, 1958-ra 40,1 millióra; napjainkban pedig a munkások létszáma meghaladja a 65 millió főt.

A munkásosztály e növekedése azt jelentette, hogy sok millió ember a termelés fejlett formájába, az ipari nagyüzemekbe, hatalmas termelőkollektívákba került be és így

— kapcsolatba lépve a legfejlettebb technikával — nemcsak szakképzettsége, hanem általános kulturális színvonala is emelkedett. A Szovjetunió lakosságának ma 60 százalékát alkotó munkásosztály a társadalom vezető erejévé vált. A munkásosztály nemzeti összetétele is megváltozott; a leggyorsabb ipari fejlődés a korábban elmaradott területeken zajlott le (pl. Grúz SZSZK; Kirgizia, Tadzsikisztán, Örményország). Az elmaradott területek fejlesztésében sokoldalú segítséget nyújtott a fejlettebb területek munkásosztálya. Nemcsak ipari berendezéseket szállítottak az elmaradottabb területekre, hanem komplett gyárat, üzemeket is telepítettek. Így a munkásosztály ezeken a vidékeken is gyors fejlődésnek indult; létszámában a nemzetiségi munkások aránya egyre nőtt.

Ez a fejlődés nemcsak a szocializmus társadalmi bázisát növeli, hanem a nemzetek közeledésének is alapjául szolgál.

Az iparosítás, az új ágazatok létrejötte, a gépesítés és automatizálás megváltoztatta a munkásosztály ágazati és szakmai struktúráját. Sok kézi munkát igénylő szakma eltűnt, ugyanakkor nőtt a magas szakképzettséget kívánó szakmákban foglalkoztatott munkások száma. A koncentráció előrehaladt; 1970-ben az 1000 főnél többet foglalkoztató üzemekben dolgozott a munkások 61 százaléka. Ezzel együtt a munkásosztály társadalmi és politikai érettsége is fokozódott.

A nagyüzemi mezőgazdaság megteremtésének eredményeként megjelent a mezőgazdaságban is a munkásréteg. A kolhoztagok egy része a munkásosztály soraiba került. Sok korábbi kolhoztag az állami gazdaságok munkása lett. A mezőgazdasági dolgozók között a munkások

aránya meghaladja a 33 százalékot. A mezőgazdasági munkások az ország munkásosztályának 13 százalékát alkotják. Így a mezőgazdaság kollektivizálása a munkásosztály létszámának növekedéséhez, struktúrájának változásához és társadalmi súlyának erősödéséhez vezetett.

A munkásosztály az a fő erő, amely a kulturális forradalmat megvalósítja, s amely őt magát is döntően megváltoztatja.

A forradalom előtt Oroszországban a lakosság több mint 75 százaléka írástudatlan volt, az ország nem orosz lakta területein a helyzet még kedvezőtlenebb képet mutatott: pl. a kirgizek 0,6, a türkmének és jakutok 0,7, a kazahok 2 százaléka volt csak írástudó. A megvalósuló kultúrforradalom folyamatában a közép-ázsiai köztársaságok sok fejlett nyugati országot is utolérték. Nőtt a munkásosztály műveltsége, képzettsége. Az 1930-as évek elején a munkások 8 százaléka rendelkezett nem teljes középfokú képzettséggel. A népgazdaságban 2—2,5 millió szakembert foglalkoztattak. Az 1950-es évekre a legalább 7 osztályos végzettséggel rendelkező munkások aránya az összmunkások 40 százalékát érte el és a szakemberek létszáma a népgazdaságban 8 millió volt. 1970-re a jól képzett munkások aránya már 55 százalékra és a szakemberek létszáma a népgazdaságban 17 millióra nőtt (ez az össz-foglalkoztatottak 15 százaléka). A középfokú képzettség olyan mértékben terjed a munkások között, hogy az elkövetkező tíz évben középfokú képzettsége lesz a munkások többségének. Ez megfelel a tudományos-technikai forradalom követelményeinek.

A szovjet munkásosztály megváltoztatva a soknemzetiségű ország arculatát, közben maga is vál-

tozik. Tömöríti a társadalom különböző rétegeit, csoportjait és új történelmi közösséget hoz létre, a szovjet népet. Ebben a közösségben a lakosság többségét a munkások, alkalmazottak jelentik valamilyen, szovjet szocialista köztársaságban. Nemcsak a munkásosztály nagy létszáma fontos, hanem az is, hogy a társadalom struktúráját baráti és mindinkább egymáshoz közeledő osztályok és rétegek alkotják. E közeledés fontos csomópontjai az ipari vállalatok, építkezések, tudományos intézetek. A kölcsönös munka és tanulás csak egy lényeges eszköz, a nyelv segítségével mehet végbe. Az 1970-es népszámlálás adatai szerint 52 millió ember, az összlakosság 21,5 százaléka, anyanyelvén kívül a Szovjetunióban élő más népek nyelvét — legfőképpen az orosz — is beszéli második nyelvként. A kétnyelvűség a Szovjetunióban élő népek közeledésének egyik legfontosabb eszköze. A népek közeledésének jelzője nemzetiségi szempontból a vegyes házasságok számának és arányának növekedése is. A kultúra közös elemei egyre inkább tömörülnek, növekszenek, s így a szovjet társadalom nemcsak társadalmilag, hanem etnikailag is egységesebbé válik.

A Szovjetunió tapasztalatai igen lényegesek a többi szocializmust építő ország, ugyanakkor az iparilag fejlett tőkésországok számára is. Az utóbbiakban az ipari fejlődés szétfeszíti a tradicionális mezőgazdasági termelés kereteit, amelyek a konzervatív, nacionalista nézetek táptalajául szolgálnak. Ugyanakkor új ellentmondások is keletkeznek ezekben az országokban. Élezi a nemzeti ellentéteket a munkástömegek országok közötti erőteljes mozgása. Nyugat-Európában különösen nagyütemű a külföldi mun-

kások beözönlése. Az NSZK-ban több mint kétmillió, Franciaországban több mint hárommillió a számuk. E munkások diszkriminációja erőteljes a bérek, a szociális ellátás, a munkához kapcsolódó jogok területén. Ezek a munkások szakképzetlenek, segédmunkásként dolgoznak, létük lehetővé teszi a tőke számára az ilyenfajta munkát megkönnyítő gépesítés mellőzését, de lehetővé teszi azt is, hogy az osztályharcban szembeállítsák őket a hazai munkásokkal. A tőkésék a vendégmunkásokat nemegyszer sztrájk törökként is felhasználják.

Az előbbiekből következik, hogy a munkásosztály számára rendkívül lényeges a tőkés termelési viszonyok alapján kialakuló nemzeti antagonizmusok megszüntetése. Különösen nagy feladatok előtt áll Nyugat-Európa munkásosztálya. E nehéz feladat megoldásában a Szovjetunió és a szocialista országok felhalmozott tapasztalatai igen nagy jelentőségűek.

D. Mitev, a konferenciát rendező szófiai intézet munkatársa azt a kérdést elemezte, hogyan értelmezzük *a mai kapitalizmus viszonyai között a munkásosztály fogalmát*. Gondolatmenetét az alábbiakban összegezhetjük.

Az állammonopolista kapitalizmusban végbemenő tudományos-technikai forradalom hatására a társadalom számos rétege proletarizálódik. A bérmunkások tömege nő; 1969-ben a fejlett tőkésországokban (USA, Kanada, nyugat-európai tőkésországok, Japán, Ausztrália, Új-Zéland) az aktív lakosság létszáma 295,3 millió, köztük a bérmunkások aránya 234,9 millió, akik vagy fizikai, vagy szellemi munkaerejüket adják el a tőkéséknek.

A munkásosztály, amely az anyagi termelésben, pontosabban az

iparban dolgozik és munkaerejét eladja a tőkéséknek — a bérmunkások legnagyobb létszámú osztága. A különböző tőkésországokban 40—50 százalék a részarányuk — a legszervezettebbek, a legforradalmibbak és a legfegyelmettebbek.

A mezőgazdaságban a bérmunkások rétege csökken valamennyi fejlett tőkésországban. Ennek oka a mezőgazdasági termelés gyors gépesítése. Az itt felszabaduló munkások az iparba áramlanak.

A bérmunkások belső strukturálódása is előrehalad. Soraikban nő a kereskedelmi és irodai dolgozók, a szolgáltatási szférában foglalkoztatott bérmunkások, a mérnök-technikusi és adminisztratív irányítók létszáma. Ugyanakkor viszonylag lassan nő az iparban, a közlekedésben és a hírközlésben foglalkoztatott fizikai munkások abszolút száma. A fizikai munkások részaránya csökkenésének alapvető oka az új technika, az automatizálás behatolása a termelésbe.

Az új energiafajták térhódítása eredményeként csökken az ipari munkások között a bányászok aránya. A műanyagok térhódítása is csökkenti számos ipari munkásréteg arányát. Marx is hangsúlyozta, hogy a termelőerők fejlődésével, a termelékenység növekedésével az össztermék volumenéhez képest csökken a termelő lakosság. Ez nem jelenti azonban azt, amit a revizionisták állítanak, hogy tudniillik a proletariátus eltűnik. Egyrészt még az imperializmusban is állandóan nő a fizikai munkások száma, másrészt, ami még fontosabb, végbemegy a már jelzett folyamat: a mérnök-technikusi létszám, a szolgáltatási szféra és az irodai, kereskedelmi dolgozó bérmunkás rétegeinek igen gyors növekedése.

Igen lényeges kérdés, hogy ezek

az új rétegek milyen helyet foglalnak el a tőkés társadalomban.

A mérnök-technikusi személyzet közvetlenül részt vesz az anyagi termelésben, számuk a legerőteljesebben nő az új technika térhódításával. „A mélyreható változások, amelyek a bérmunkások e kategóriája társadalmi helyzetében végbemennek, arra engednek következtetni, hogy jelentős részük összeolvad a gyári-üzemi proletariátussal.”¹ Az előadó utalt arra, hogy a marxista irodalomban e kérdésben két alapvető álláspont létezik. Egyik szerint a munkásosztályhoz a bérmunkások azon része tartozik, amelyet az anyagi termelésben foglalkoztatnak és a tőkésnek csak fizikai munkaerejüket adják el.² Ezt támogatja néhány más szerző is.³

A másik álláspont szerint a mérnök-technikusi személyzet többsége a szellemi munka proletariátusává alakul át.⁴

A számítástechnika behatolása a termelésbe megköveteli, hogy a bonyolult gépek és géprendszerek kezelői mérnöki képzettséggel rendelkezzenek. Más oldalról: végbemeget a fizikai munka intellektualizálódása, ma már ez is egyre inkább szellemi, idegi erőfeszítéssel jár.

A mérnöki-technikusi személyzet a tudományos-technikai forradalom viszonyai között részt vesz az anyagi termelésben. Van még egy vékony réteg, amely a tőketulajdon és -funkció szétválásával kapcsolatos tevékenységformát gyakorolja, de nagy részük a termelőfolyamat organizátora. A mérnök-technikusi réteg bérmunkássá válását bizonyítja munkabérük szintje is. Részt vesznek az értéktöbblet termelésének folyamatában. Tapasztalható azonban, hogy a mérnök-technikusi személyzet proletarizálódása nem tük-

röződik mindig e réteg tudatának alakulásában.

A termelő tevékenységet folytatók köre szélesedik azokkal is, akik a szolgáltatási ágakban dolgoznak, mivel ma már ezek az ágak is a nagyipari termelés szférájához tartoznak.

A proletariátus megőrizte a tőkés termelési viszonyokból eredő lényegét, ugyanakkor belső struktúrája megváltozott. A proletariátus továbbra is a forradalmi folyamat vezető ereje.

J. Vaszilcsuk szovjet kutató a *tudományos-technikai forradalom munkásosztályra gyakorolt hatását elemezte a fejlett tőkésországokban*. A TTF lényegéről vita folyik a marxista kutatók körében. (A Szovjetunió Tud. Akad. Nemzetközi Munkásmozgalom Intézetében e viták összefoglalásaként a közeljövőben könyv jelenik meg.) A szovjet tudós véleménye szerint a TTF nem szűkíthető le az automatizációra. Komplex folyamat ez — mondotta —, amelyet a munkásosztály hajt végre, s amelyben maga is megváltozik. Az előadó felhívta a figyelmet, hogy a tőkés világrendszerben a TTF a fejlett tőkésországokban bontakozik ki, kihat a fejletlen tőkésországok helyzetére is. Egyrészt kielezi az ellentmondást a fejlett és fejletlen országok között, másrészt a nemzetközi munkamegosztás révén hatását a fejletlen országokban is érezteti. A TTF lényege, komplex jellege csak a társadalomtudományi kutatók együttes munkájával tárható fel. A fellépő jelenségeket, mint pl. a műveltségi szint változását, a munkaerő-áru értékváltozásait csak a társadalmi-politikai viszonyokkal összefüggésben lehet és kell vizsgálni, mert különben a proletariátus eltűnésének elméletéhez jutunk el. Számos nyugati kutató a

TTF elméletét a szocialista forradalommal szemben használja fel, holott csak a szocialista termelési viszonyok között bontakozhat ki úgy a TTF, hogy az emberi személyiség felszabadítását és kiteljesedését jelentse.

Lenin a monopolkapitalizmust akkor vizsgálta, amikor a TTF első jelenségei feltűntek. A lenini elemzés megalapozta a további marxista kutatásokat. Ma már a monopolkapitalizmus saját alapján és törvényei szerint fejlődik, tehát törvényeinek mozgása is tisztább.

Lenin a munkásosztály vizsgálatának olyan alapjait alkotta meg, amelyekre továbbra is építhetünk. Jellegzetes ismérvei ma is a tőkés termelésnek: a tömegtermelésben megvalósuló komplex együttműködés, a kollektív bölcsesség, a tudomány kibontakozása.

A korábbi kutatások elmélyítéséhez feltétlenül szükséges a fogalmak azonos értelmezése, tisztázása (pl. mi a proletariátus?, mit nevezünk sztrájkknak? stb.). Rendkívül lényeges e kérdések tisztázása a kommunista pártok számára, hiszen e pártok a munkásosztály harcának vezetői.

Ebből következően — Vaszilcsuk szerint — a marxista kutatók előtt az elkövetkező években három lényeges feladat áll:

a) a tőkefelhalmozás törvényeinek további vizsgálata;

b) a tőkés termelésben a bérmunka történelmi tendenciáinak bemutatása;

c) e két komplex gazdasági törvény hatására végbemenő minőségi változások elemzése.

V. Gelbrasz szovjet tudós a *baloldali revizionizmusnak a munkásosztályról szóló nézeteivel foglalkozott, kiemelve a maoizmus nézetrendszerét.*

A maoizmus koncepciójának elemzése fontos kérdés, mivel ez a baloldali revizionista áramlat nemcsak a hatalmas ország lakosságára, politikájára gyakorol hatást, hanem más ázsiai és az afrikai, latin-amerikai országokra, felszabadító mozgalmakra is. Az osztály fogalmát Kínában *csak a XX.* században kezdték használni, mutatott rá az előadó s a továbbiakban kifejtette, hogy Mao Ce-tung munkáiban *így nem is használatos* ez a kifejezés, ezért műveit kell analizálni ahhoz, hogy a fogalom általa értelmezett tartalmához eljuthassunk.

Az osztályképző ismérvek Mao Ce-tungnál a vagyoni léte és mértéke és az életszínvonal-különbségek. Az 1930-as években megjelent műveiben újabb ismérvként felvetődik még a munkásmozgalomhoz való viszony is. A felsorolt determinánsok alapján azonban más és más következtetésekké jutott. A kínai kulturális forradalom idején az osztályismérvek még inkább elmosódtak, így pl. osztályként említették: a szakszervezeteket, alkotó szövetségeket, az ifjúsági szövetséget, az államapparátust, másrésről azokat a csoportokat, amelyek fellépnek a maoizmus politikája ellen.

Mao Ce-tung sohasem alkalmazta a lenini osztályismérveket; a nevelhetőségnek az objektív viszonyoktól elszakított értelmezést adott. Nem vizsgálta az életmód, a családi kapcsolatok szerepét, az anyagi és szellemi szükségletek színvonalát, ami nélkül a társadalmi struktúra nem rajzolható fel. Műveiben a réteg, rétegződés, csoport kategória szinonimákként szerepelnek. Lenin a társadalmi struktúra és a lakosság osztálystruktúrája közötti különbséget mindig hangsúlyozta.⁵

A proletariátus lényegét a maoiz-

musban „a vagyonnal nem rendelkezők rétege” váltja fel.

A maoizmus is elismeri a magántulajdon felszámolásának szükségességét, de a proletárdiktatúra a maoizmus értelmezésében alapvetően paraszti diktatúra. A kínai alkotmányban, törvényekben a munkásosztályról mint olyanról — jogait illetően — nincs is szó.

A maoizmus elszakítja egymástól a munkásosztályt és objektív gazdasági bázisát, az állami szektort, illetve annak fejlettségét, szerepét. Nem veszi figyelembe a termelési eszközök tulajdonának a társadalmi és osztálystruktúrára gyakorolt hatását, a munkamegosztás átalakulását, az életmód átformálódását. A maoizmus tagadja a termelőerők meghatározó szerepét a társadalmi folyamatban.

A maoizmus szerint a „ki kit győz le?” csak a kommunizmus teljes felépítésével dől el. Ez a harc főképpen ideológiai területen folyik. A kapitalizmus restaurációjának veszélye miatt szükségesek a kulturális forradalmak. A maoizmus „forradalmi” célkitűzései: önálló gazdasági komplexumok kialakítása városokban és falvakban, az áru-pénzviszonyok szerepének csökkentése, a parasztok háztáji gazdaságainak felszámolása, a termelési kooperáció és specializáció gátlása, rohammunkák szervezése, a személyes szükségletek alacsony szinten tartása. A kulturális forradalomban hirdetik a munkásosztály bázis-jellegét, de ez csak szavakban valósul meg, a folyamat katonai diktatúra formáját ölti.

D. Mazul román tudós a szocialista Románia társadalmi struktúrájának, a munkásosztály növekvő szerepének kérdéseit elemezte a tanácskozáson.

A szocialista iparosítás folyama-

tában Romániában is megváltozott a munkásosztály struktúrája — mondotta. — Az ipari termelés részarányának növekedésével az iparban foglalkoztatottak aránya az 1950-es 12 százalékról 1971-re 24,7 százalékra emelkedett.

A munkásosztályba új társadalmi csoportok integrálódtak, s az osztály területi megoszlása is egyenletesebbé vált. Az iparon belül a munkásosztály egyes rétegei korszerű ágakban jelennek meg: gépgyártás, energetikai ipar, vegyipar. A műveltségi, képzettségi szint növekedésével, fokozódásával nő a munkásosztály produktivitásának foka is. A munkásosztály koncentrálttá válik.

Az ipari munkások, akik az aktív lakosság 25 százalékát alkotják, 1971-ben a román nemzeti jövedelem 57 százalékát hozták létre. A technikai fejlődésben kirajzolódó folyamat: a gazdasági-technikai értelmiségi réteg gyors ütemű előretörése. Az osztályok, rétegek azonban nemcsak differenciációs folyamatokon mennek keresztül, hanem fokozódik közeledésük is.

Differenciáló tényezőként a román kutató a termelési eszközökhöz való viszonyt, a munka szervezetében és irányításában elfoglalt helyet és a jövedelmek eltérő realizálását említette. Hangsúlyozta, hogy e tényezők közül a szocializmusban a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely jelentősebb, mint a termelési eszközökhöz való viszony. A marxista társadalomkutatás nem mondhat le az osztályok lényegének feltárásáról, de foglalkoznia kell azzal a kérdéssel is, hogy az egyes osztályokon belül milyen rétegződési folyamatok zajlanak le. Pl. a munkásosztály mikrostruktúrájában a szakmai csoportok, a hierarchikus csoportok, jövedelmi

csoportok, életmód-formák jellemzése igen lényeges.

A munkásosztály formálódásának jele az erőteljes urbanizációs folyamat is. A munkásosztály fejlődése, erősödése a szocialista országokban a szocialista fejlődés és az internacionalizmus ügyét szolgálja.

Az MTA képviseletében Intézetünk két kutatója, Kovács Ferenc és dr. Szpirulisz Ildikó vett részt a konferencián.

Kovács Ferenc előadásában a munkásosztály fogalmáról, vezető szerepéről és belső rétegződéséről beszélt. Hangsúlyozta, hogy a munkásosztály vezető szerepének értelmezése döntő jelentőségű stratégiai kérdés. Összefüggése az osztályfogalom meghatározásával — tagadhatatlan. Ha a munkásosztály fogalmát szűkkörűen értelmezzük, akkor a vezető szerep csak közvetett, képviseleti úton valósítható meg. Így utat nyitunk a különböző elit-elméleteknek. Ha a munkásosztályt túlságosan széleskörűen értelmezzük, akkor a vezető szerep értelmét veszti, és ismét elit-elméletekhez jutottunk el. Szükséges és időszerű tehát a munkásosztály fogalmának meghatározásával foglalkoznunk, mivel empirikus kutatásainkhoz gyakorlatilag használható fogalom-meghatározásra van szükség. Indokolja ezt az is, hogy a jelenleg használatos meghatározások és azok felhasználása számos elvi problémát vet fel. A munkásosztályról nemzetközi méretekben folyó viták is nélkülözhetetlenné teszik az állásfoglalást. Ezután ismertette a Társadalomtudományi Intézet munkásosztály-kutató csoportjában kidolgozott javaslatot a szocialista társadalom munkásosztálya fogalmának meghatározására.

Szpirulisz Ildikó felszólalásában a munkásosztály fogalma meghatározásából a termelőmunka problémáját emelte ki. A termelőmunka marxista értelmezésében elsődleges a termelési viszonyok szerepe, a fokozódó munkamegosztásban a termelőerők adott fejlettségi szintje vezet el ahhoz, hogy az „összmunkás” fogalmát helyesen értelmezzük. A szocialista országok közötti gazdasági integráció felveti azt a tényt, hogy az összmunkás fogalma már nemzetközi méretekben értelmezendő. A termékek jelentős része a munkások nemzetközi kooperációjának eredménye.

A konferencia A. Galkin zárásával végződött. A tanácskozás munka-jellegű volt; az egyes országok kutatói véleményt cseréltek a tudományos kutatás konkrét kérdéseiről. Kiderült, a témák bizonyos szűkítésére van szükség, bár a széles körű témakörülhatárolás a kérdések újabb és újabb aspektusait hozza felszínre. A tanácskozást tartalmilag őszinte hangvétel jellemezte, feltárta a munkásosztály-kutatás konkrét módszereinek számos vetületét. Felmerült az igény e kutatási módszerek összehangolására, hogy az adatok összehasonlíthatóak legyenek. Nagyobb gondot kell fordítanunk azoknak a társadalmi folyamatoknak az elemzésére, amelyek a strukturális változások hatására mennek végbe (pl. politikai aktivitás, életmód-változások). Kutatásainknak, vitáinknak nagyobb nyilvánosságot kell adnunk — fogalmazódott meg végül a tanácskozás résztvevőinek közös kívánása. E célt szolgálja ez a szimpóziumról készült rövid összefoglaló is.

Sz. I.

- ¹ D. Mitev: A mai munkásosztály szociális határainak néhány problémája a TTF feltételei között és a modern jobboldali revizionizmus koncepciói. Soksz. kézirat. 8. oldal.
- ² V. Szemenov: Kapitalizmus és osztályok. Moszkva 1969. 115. és 358. old.
- ³ A kapitalista országok munkásosztályának struktúrája. (A Béke és Szocializmus c. folyóirat által rendezett vita anyaga.) Prága 1962. Szerk.: A. Rumjancev (oroszul).
- ⁴ A. Rumjancev: A kapitalista országok munkásosztályának struktúrája. (Lásd

a fenti vitakötetben.) E nézetet találhatjuk még: B. Ponomarjev szerkesztésében: A munkásosztály nemzetközi forradalmi mozgalma. Moszkva 1966, V. Ljubimova szerkesztésében: A tőkésországok mai munkásosztálya. Moszkva 1965, T. Tyimofejev: A munkásosztály az imperializmus ellen folytatott harc élvonalában. Moszkva 1971, J. Kraszín: Lenin, forradalom, jelenkor. Moszkva 1967... stb.

- ⁵ Lásd Lenin: A „baloldaliság” — mint a kommunizmus gyermekbetegsége. Összes Művei. 5. k. 191. o. (oroszul.)

Kollokvium Berlinben a társadalmi struktúra szociológiai problémáiról

A Német Szocialista Egységpárt Központi Bizottsága mellett működő Társadalomtudományi Intézet és az NDK Tudományos Akadémiájának Filozófiai Intézete 1972. november 29 és december 1 között Berlinben tudományos kollokviumot rendezett. A kollokvium témája: „A fejlett szocialista társadalom struktúrájának szociológiai problémái” volt.

Két vitaindító referátum hangzott el az NDK-ban folyó társadalmi-struktúrakutatásról, a munkásosztály vizsgálatának metodológiai problémáiról. A kollokvium során mintegy harminc hozzászólás hangzott el, és a hangsúly a nézetek ismertetésén volt.

A kollokviumon a házigazdákon és a közel 30 más NDK-beli kutatón kívül öt szocialista ország képviselői voltak jelen: Lengyelországból Stanislaw Widerszpil, a Politikai Főiskola szociológiai tanszékének vezetője és Maria Jarosinska elvtársnő, a Szociológiai Intézet igazgató-

helyettese; Csehszlovákiából Zirzi Haska és Voicek Sluski elvtársak, a Filozófiai Intézet szociológiai osztályának munkatársai; Bulgáriából Krisztov Dimitrov, a Szociológiai Intézet munkatársa; a Szovjetunióból pedig I. V. Dudinszki elvtárs, aki jelenleg az NDK-ban dolgozik; Magyarországról Kovács Ferenc és Kolosi Tamás, a Társadalomtudományi Intézet, valamint Bertalan László, a Szociológiai Intézet munkatársa vett részt a kollokviumon. Az ülések során Rudi Weidig, a Társadalomtudományi Intézet szociológiai tanszékének vezetője és Manfred Buhr, az NDK Tudományos Akadémiája Filozófiai Intézetének igazgatója elnökölt.

Rudi Weidig megnyitójában a téma jelentőségéről beszélt; kiemelte a kutatás elméleti-metodológiai alapjai tisztázásának fontosságát. Különösen három szempont jelentőségére hívta fel a figyelmet: a munkásosztály vezető szerepével kap-

csalatos kérdések tisztázására, a munkásosztály, a parasztság és az értelmiség viszonyának feltárására, valamint a munkásosztály belső struktúrájának vizsgálatára.

Az első referátumot *Manfred Lötsch*, a hazai társadalmi-struktúrakutatások vezetője tartotta „*Az osztályszerkezet és a munkásosztály struktúrájának fejlődése a fejlett szocialista társadalomban*” címmel. Előadásában különösen nagy súlyt helyezett a tudományos-technikai fejlődésnek a társadalmi struktúrára gyakorolt hatására. Kimutatta, hogy ez a folyamat nagymértékben átalakítja a képzettségi struktúrát. (1951 és 1971 között a szakmunkások aránya az NDK-ban 25 százalékról 52,5 százalékra emelkedett, a felsőfokú képzettséget szerzett szakemberek aránya megduplázódott.) Minden tevékenységi fajtaban nő a szellemi erőkifejtés aránya, és jelentős eltolódás van a közvetlen termelő tevékenységet végzők és a termelés előkészítését végzők aránya között az utóbbiak javára. Így a társadalmi különbségek csökkenése csak az egyik oldala a struktúra fejlődésének, másrészt új struktúrák is létrejönnek, amelyek viszont új társadalmi különbségeket alapozhatnak meg. Részletesen szólt arról is, hogy szerinte melyek a társadalmi-struktúrakutatás jelenlegi fő kérdései és vitatémái. Manfred Lötsch kifejtette, hogy a munkásosztály határának kritériumairól folyó vita sok tekintetben skolasztikus jellegű, ha nem az objektív fejlődési folyamatok analizésén alapul. Az értelmiség és a munkásosztály viszonyát elemezve nem mondható el az értelmiség egészéről, hogy egyszerűen osztályok melletti réteg, hanem az értelmiség jó része a két alapvető osztályhoz tartozik. Problémát jelent ezzel összefüggésben az is, hogy a tulaj-

don különbségein túl mi a struktúráldás kritériuma. A szellemi és a fizikai munka különbsége ma már nem tekinthető minden további nélkül ilyen kritériumnak. A munkásosztály ugyanis nem azonosítható a fizikai munkásokkal, és a szellemi munka ma már nem koncentráldik a nem-anyagi termelésben. Ez a folyamat nem pusztán a munkásosztály és az értelmiség közeledését jelenti, hanem olyan új csoportok létrejöttét is a munkásosztályon belül, amelyek a régi munkás és értelmiségi tevékenység között helyezkednek el. Figyelembe kell venni továbbá azt is, hogy a munkásosztály nemcsak termelő osztály, hanem a politikai hatalom hordozója és gyakorlója is — mondotta Manfred Lötsch.

Hansgünter Meyer, a Filozófiai Intézet szociológiai osztályának vezetője az NDK-ban folyó empirikus kutatások tapasztalatairól beszélt „*A munkásosztály struktúrájának szociológiai kutatásában jelentkező elméleti problémák és empirikus eredmények*” című referátumában. Tájékoztatót arról, hogy 1970—71-ben a tárgyalt kutatáshoz próbafelvételt végeztek az NDK-ban 7000 fő megkérdezésével. A kutatás során abból indultak ki, hogy a társadalmi struktúra három szintje ragadható meg. A legfelső szintet az osztályviszonyok alkotják, a második szint a társadalmi munkamegosztás, míg a harmadik a társadalmi differenciálódás szintje. Az empirikus kutatás tárgya közvetlenül csak a társadalmi differenciálódás, illetve a különböző differenciáló tényezők összefüggése lehet — mondotta az előadó —, így ők a társadalmi differenciálódás hét struktúráját hasonlították össze. A társadalmi differenciálódás alapvető struktúráját a társadalmi munkamegosztásban el-

foglalt hely különbségei határozzák meg, és ez felel meg a munkásosztály első rétegződése alapszintjének. A következő rétegeket különböztették meg: a munkásosztály magját a termelési alpmunkások alkotják. A munkásosztályhoz tartozik még a segéd- és szolgáltató funkciójú munkások rétege, a szocialista üzemek vezetőinek és a munkásosztály szerveként működő állami és társadalmi szervek vezetőinek rétege, valamint a termelőfolyamattal közvetlen viszonyban levő műszaki-technikai személyzet. Másik három réteg annyiban tartozik a munkásosztályhoz, amennyiben és amennyire tevékenysége az anyagi termeléssel összefügg. Ez a három réteg: a technikai alkalmazottak, a vezető funkció nélküli hivatali alkalmazottak és a kutatásban, fejlesztésben és általában a termelés előkészítésében részt vevő fő- és szakiskolai végzettségű káderek.

Ezen a munkamegosztási struktúrán túl a tevékenységek, a tényleges kvalifikáció, a megkívánt kvalifikáció, a szellemi igénybevétel, a nyelvi kommunikáció lehetősége és a jövedelmek szerinti struktúrákat vizsgálták és hasonlították össze.

A vizsgálat eredményeit elemezve a következő kritikai észrevételeket tette az előadó. A termelő tevékenységben nem érvényesül kellően a női egyenjogúság. A végrehajtott szervezetben a vezetők jelentős részénél hiányzik a megfelelő képzettség. A kedvezőtlen munkafeltételek néhány csoportnál — 750 és 900 márka közötti jövedelműek, a több műszakban dolgozó munkások, öreg munkások, képzetlen dolgozók — koncentrálnak. A jövedelemelosztásban nem tükröződik eléggé a gyárhoz tartozás ideje, a jelenlegi konkrét munkában való gyakorlottság foka és a pszichikai igénybe-

vétel. Túl nagy a különbség a termelési alpmunkások és az egyéb munkások között az előbbiekné javára. A termelésben közvetlenül dolgozók arányukhoz képest kevéssé vesznek részt az újitómozgalomban.

Az NDK-beli hozzászólások különböző oldalakról a referátumokat egészítették ki. Így például szó esett a parasztság fejlődéséről, a tulajdon társadalmi strukturális szerepéről, a nyugati munkásosztály helyzetéről és struktúrájáról, az osztályviszonyok marxi elemzéséről, a jelenleg folyó munkásosztály-kutatás módszertani problémáiról.

A három nap alatt hat külföldi hozzászólás hangzott el. *Kovács Ferenc* a munkásosztály fogalmáról, vezető szerepének értelmezéséről és belső rétegződéséről beszélt. (Hozzászólása a Társadalomtudományi Közlemények 1972/2. számában közölt cikkének fő gondolataira épült.)

Stanislaw Widerszpil egyfelől a Lengyelországban folyó munkásosztály-kutatásokról számolt be, másfelől pedig a munkásosztály határainak problémájával foglalkozott és ezzel kapcsolatban a vezetőknek a munkásosztálytól való különválasztása mellett szállt síkra. Ez volt a három nap során az egyik központi vitatéma. A másik szintén *Widerszpil* elvtárs hozzászólásához kapcsolódott. Ő ugyanis szóvá tette azt, hogy *Manfred Lötsch* referátumában a munkásosztály mint hatalomgyakorló osztály szerepelt, márpedig véleménye szerint a munkásosztály a szocialista korszakban uralkodó osztály, és az osztályuralmat és a konkrét hatalomgyakorlást az elemzésben is meg kell különböztetnünk. E témához helyeslően és kritikailag egyaránt többen fűztek megjegyzéseket.

A *csehszlovák elvtársak* hozzászólásában közös mondanivaló volt

a munkásosztály és az értelmiség megkülönböztetésének fontossága, mert — mint mondták — a két kategória összevonása lehetővé teszi a munkásosztály vezető szerepének az értelmiség vezető szerepével való felcserélését, ami a csehszlovák revizionizmus álláspontja volt.

Kolosi Tamás hozzászólásában a társadalmi struktúra fogalmáról, megközelítésének metodológiai problémáiról és a társadalmi struktúra és a társadalmi tagozódás-elmélet különbségéről és viszonyáról beszélt. (A hozzászólás a Társadalomtudományi Közlemények 1972/3. számában megjelent „Társadalmi struktúra és a szociológia megismerési modelljei” című cikk rövidített változata volt.)

Maria Jarosinska a munkásosztály-kutatás szociológiai problémáihoz szólt hozzá. Szerinte a kérdés két szinten vethető fel, egyrészt a munkásosztály és a többi csoport vonatkozásában, és itt a közeledés tényeit tapasztalhatjuk, másrészt pedig abból a szempontból, hogy a munkásosztály e folyamat közepette is megőrzi belső azonosságát. Ezt a társadalmi munkamegosztásban elfoglalt hely azonossága, az érdekek közössége, az osztályintézmények léte, a csoportnormák összetartó ereje, és mindezek alapján az egyén és az osztály azonosulása eredményezi. Az érdekekkel kapcsolatban

kiemelte a napi érdekek azonosságának fontosságát. Az intézményekről szólva pedig megkülönböztette az országos szintűeket (párt, szakszervezet stb.), amelyek hagyományosan osztályszervezetek, de egyre inkább ösztönei jellegűvé válnak, és a helyi intézményeket (család, szomszédság, munkahely), amelyeknek nagy a szerepe az osztály integritásában. A munkásosztály tevékenységét szabályozó normák közül a munkásszolidaritás normáját emelte ki, amely a csoporton belüli magatartást és a többi csoporttal szembeni magatartást is szabályozza. *Jarosinska* véleménye szerint a munkásosztály tényleges határai is ott vannak, ahol a belső szolidaritás a többi csoporttal szembeni magatartásba csap át. Ugyanakkor az osztállyal való identifikáció nem egyszerűen az osztályhoz tartozás érzését jelenti, hanem a „mi-tudat” kialakulását, és a saját csoport helyzetének a többi csoporttal való összevetését.

A kollokvium zárszavát *Otto Reinhold* akadémikus, az NSZEP Társadalomtudományi Intézetének igazgatója tartotta, aki a vitában elhangzottakat foglalta össze és szólt a kutatás további feladatairól is. (A kollokvium anyaga valószínűleg rövidesen megjelenik.)

K. T.

A munkásosztály fogalmi meghatározása: elméleti-politikai kategória

BESZÉLGETÉS NDK-BELI TÁRSADALOMKUTATÓKKAL

A munkásosztály fogalmáról, belső rétegződéséről élénk vita folyik mind nemzetközi, mind a hazai irodalomban és közvéleményben. A nézetek kölcsönös megismerésének és a vitának hasznos módszere a hazai és külföldi kutatók személyes konzultációja. Így került sor — többek között — a NSZEP Társadalomtudományi Intézete tudományos munkatársainak, *M. Lötsch* és *W. Gambke* elvtársak, illetve intézetünk munkásosztálykutató-csoportja tagjainak eszmecserejére. Lötsch elvtárs szociológus, a szocialista társadalom struktúrájának szociológiai elemzésével foglalkozik. Gambke elvtárs történészként műveli ezt a témát.

A véleménycsere a munkásosztály fogalmi határai kérdésében folyt, de a beszélgetések során a német kutatók tájékoztattak bennünket a szakképzés NDK-ban kialakult rendszeréről, ennek továbbfejlesztéséről és a női munka integrációjának kérdéseiről is.

A munkásosztály fogalmáról, rétegződéséről, vezető szerepéről kifejtett nézeteiket — távolról sem a teljesség igényével — az alábbiakban foglalhatjuk össze.

Véleményük szerint a szocialista társadalom struktúrájának, rendszerének megértése egyre inkább egybeesik a szocialista társadalom alapvető és vezető osztályának, a munkásosztálynak a megértésével. A munkásosztályt a szocialista társadalom más osztályaitól, rétegeitől lényegesen nem különíti el sem a termelési eszközök tulajdonfor-

mája, sem a végzett munka által szerzett jövedelem nagysága. A fejlett szocialista társadalomban általánossá válik a termelési eszközök társadalmi tulajdona. Az NDK-ban a folyamat befejező lépését jelentette az iparban, kereskedelemben, szolgáltatásban létező vegyes vállalatok (állami-magán) társadalmi tulajdonba vétele. A végzett munka által szerzett jövedelmek nagysága részben kiegyenlítődött, részben pedig erőteljesen közeledett egymáshoz a különböző társadalmi csoportokban. A fejlett szocialista társadalomban az osztályjellegét determináló fő kritériumként a *társadalmi munka szervezetében elfoglalt helyet* jelölték meg. E tényezőt a munka funkcionális megoszlásaként, az újratermelési folyamat alapviszonyaként értelmezték, amely magában foglalja a tervezést, vezetést, a horizontális és vertikális munkamegosztást. Álláspontjukat azzal indokolták, hogy a tudományos-technikai forradalom feltételei között a munkások nemcsak termelő munkások, hanem vezetők is, és egyre inkább szellemi tevékenységet kifejtő társadalmi csoportot képeznek. Hangsúlyozták: a munkásosztály átalakulása dialektikus folyamatként megy végbe. Hamis tehát az az állítás, amely a munkásokat a fejlett szocialista társadalomban csupán vezetetteként határozza meg, hiszen akkor már a társadalmi munkamegosztás folyamataiban egyre inkább közelednek egymáshoz a végrehajtási, döntési, rendelkezési folyamatok. A dolgozók

különböző módokon részt vesznek a döntési folyamatokban. Bár ezek a módok nem mindig kielégítőek, de a szakmai, társadalmi kvalifikáció növekedésével a döntési, rendelkezési tevékenységben egyre nagyobb súllyal vesznek részt a munkások.

Hangsúlyozták, hogy a munkásosztály fogalma elméleti-politikai kategória. Az osztály határainak kijelölése az állandóan végbemenő változások, mozgások miatt pontosan nem valósítható meg, ugyanakkor fontos a társadalmi folyamatok statisztikai ábrázolása, bemutatása. A politikai gyakorlat is megköveteli a munkásosztály fogalmi határainak operacionális, statisztikai kijelölését. Ez a szerintük döntőnek ítélt kritérium alapján, a munka társadalmi szervezetében elfoglalt hely részletes elemzésével valósítható meg. Ennek alapján lehetséges statisztikailag körülírható társadalmi csoportok elhatárolása. A munkásosztály magvát az újratermelési folyamatban kulshelyet elfoglaló ipari, szolgáltatási stb. dolgozók alkotják. A tudományos-technikai forradalom kiteljesedésével nemcsak a közvetlen termelési folyamatban részt vevők, hanem a termelési folyamat előkészítői is idetartoznak. A fejlett szocialista társadalomban a munkásosztály gyakorolja a vezetés funkcióit, szervezi az állambiztonságot, s a tudományos-technikai forradalom kibontakozásával részvétele a vezetésben, döntésben tovább erősödik. A vitán részt vevő német elvtársak véleménye szerint a felsorolt tényezők a munkásosztállyal kapcsolatos statisztikai adatgyűjtés alapelveinek tekinthetők. Hangsúlyozták, hogy az általuk kifejtettek javaslatjellegűek, mivel az NDK-ban megvalósuló statisztikai gyakorlat még más elveken nyugszik.

A munkásosztály fogalmi határai

körül folyó vitát időszerűnek, hasznosnak ítélték, mivel a fejlett szocialista társadalomban a munkásosztály társadalmi helye és szerepe fokozódik. Olyan osztállyá fejlődik, amely egyre magasabb szinten, társadalmilag tervez és vezet, és egyre inkább egyesíti tevékenységében a fizikai és szellemi munkát.

A továbbiakban vendégeink a tudományos-technikai haladás felgyorsulásával előtérbe kerülő szakképzés NDK-beli rendszeréről adtak tájékoztatást. A munkaerő szakmasztruktúrája és munkahelyi struktúrája közötti egybeesés elérését szolgálja, hogy a szakképzés az üzemekben folyik. A tudományos-technikai forradalom részben kiszorítja a tanulatlan munkást a termelőfolyamatból, részben devalválja a korábbi szakképzettséget. Ezért a tanulatlan munkások továbbképzését — tanfolyamokon, levelező, esti oktatás keretében — az üzemek is támogatják. Másrészt folyik a szakmunkások továbbképzése, akár a mérnöki szint elérése is lehetséges számukra. Nagyon fontos kérdésnek tartják az NDK-ban a termelő munkások társadalmi felemelkedésének biztosítását, e célból kiépítették a népfőiskolák rendszerét.

Az NDK-ban is igen fontos szerepet játszik az új munkaerőforrások között a női munkaerő. A nők munkabavonásához társadalmilag kell a feltételeket megteremteni. Ezért az NDK-ban átfogó terveket dolgoztak ki és megfelelő intézkedéseket hajtottak és hajtanak végre ezen a téren. Erőteljesen fejlesztik a társadalmi juttatások intézményesített formáit: a bölcsődéket, óvodákat. Különböző módszerekkel igyekeznek enyhíteni a nők anyai hivatásának terhét. Megteremtették a családtervezés megvalósításának lehetőségeit, és ezt széles körben pro-

pagálják. A többgyermekes anyák munkaidő- és szabadságkedvezményben részesülnek, a nagycsaládokat anyagilag is jobban preferálják. A nők fokozott bekapcsolódása a társadalmilag szervezett munkába felveti szakképzésük kérdését is. Ugyanakkor anyai hivatásuk sokszor akadályozza őket a szakmai is-

meretek elsajátításában, ezért speciális problémáikat figyelembe véve, számukra külön képzési formákat rendszeresítenek. A női munkaerő képzésének megtervezése, s a feltételek kialakítása a szakszervezetek kiemelt feladata.

Sz. I.

Társadalmi struktúra a nyugatnémet szociológia tükrében*

(Tájékoztató a téma nyugatnémet irodalmáról)

A német kapitalizmus strukturális változásait társadalomstatistikai oldalról a következő főbb adatok jellemzik: míg 1933-ban — a Német Birodalom adatait a mai NSZK területére átszámítva — a keresők 35,9 százaléka az önállóak és segítő családtagjaik kategóriájába tartozott, addig ezek aránya 1969-re 18,4 százalékra csökkent és ezzel párhuzamosan *jelentősen megnőtt a bértől függőek, illetve a bér munkások aránya*, és ma már a keresők több mint 82 százalékát ők alkotják. A bértől függőek között ugyanakkor a munkások aránya csökkent (különösen a nem szakmunkásoké), és az alkalmazottak aránya nőtt. Míg 1882-ben a Német Birodalom keresőinek 57,4 százaléka munkás, 6,1 százaléka alkalmazott és hivatalnok volt, addig 1969-ben az

NSZK-ban 47,4 százalék a munkások és 34,2 százalék az alkalmazottak és hivatalnokok aránya. Ezen belül az utolsó húsz esztendőben a munkások száma 10,5 százalékkal, a hivatalnokoké 60,6 százalékkal, az alkalmazottaké pedig 113,9 százalékkal emelkedett.

A nyugatnémet társadalom struktúrájával foglalkozó irodalom nagy része idézi ezeket az adatokat. Az adatok értékelésében azonban már jelentős eltérések mutatkoznak, amelyek ismeretelméleti-metodológiai különbségekből fakadnak,¹ azonban a társadalomfelfogások közötti ideológiai ellentéteket is mutatják.² A társadalmi struktúra szempontjából az értelmezésbeli különbségek alapja az, hogy miként ítélik meg az egyes kutatók a jelenlegi nyugatnémet társadalom szerkezetét: *rétegződési jellegűnek-e* avagy — a valóságnak megfelelően — *osztálykülönbségeket* mutatónak.

A német szociológiában először a harmincas évek elején fogalmazódott meg igen erőteljesen ez a probléma, amikor *Theodor Geiger* Die soziale Schichtung des Deutschen

* A közelmúltban a munkásosztályra vonatkozó tájékoztatót adtunk a nyugatnémet szakirodalomból, most szélesebb tematikát érintve, az NSZK társadalmi struktúrájával foglalkozó irodalmat ismertetjük információs céllal. — Szerk.

Volkes³ című munkája megjelent. *Geiger a tőke és munka ellentétén alapuló marxista elemzéssel a társadalmi helyzet „piramis-sémáját” állította szembe, amelyben a társadalmi rétegek vertikális elrendeződése adta a társadalmi struktúrát. Az azonos társadalmi helyzet által meghatározott rétegek azonban még sok tekintetben osztályjegyeket viseltek, és a vertikális elrendezésben Geiger még a proletárok és proletariádok, a régi és új középosztály, illetve a tőkészek egymás fölé rendeltségéről beszélt. A második világháború után azonban egyre erőteljesebben elvált egymástól a rétegződési és az osztályelmélet, és így amennyiben ma valamiképpen át akarjuk tekinteni a társadalmi struktúrával foglalkozó nyugatnémet szakirodalmat, akkor e két megközelítés látszik az alapvető kiindulási pontnak.*

1. RÉTEGZÖDÉSI ELMÉLETEK

A mai nyugatnémet rétegződési elméletek csak igen lazán kötődnek a német szociológiai hagyományokhoz, sokkal inkább az *amerikai szociológia funkcionalista iskolájával és stratifikációs elemzéseivel rokoníthatók*. Kiindulópontjuk az, hogy a mai nyugatnémet társadalomra már nem jellemző az osztályjelleg, az osztályok helyét a társadalmi rétegek bonyolult szövvénye vette át. Mindezt igen egyértelműen fogalmazta meg a negyvenes évek végén a mai nyugatnémet polgári szociológia egyik vezető egyénisége, a kölni egyetem professzora és az egyetem mellett működő Szociológiai Intézet igazgatója, *René König*: „A társadalmi osztályok régi sémája helyén számtalan körben és rétegcsoportban, horizontális és vertikális irányban egyaránt rétegzett

társadalom képét tételezzük, amelyen belül ezen egyes körök mindegyike magasan és alacsonyan állók rendjére tagolódik, amelyeket még területi különbségek is bonyolítanak. Az egész rendszert pedig a felemelkedés és lesüllyedés meg nem szakadó dinamikus folyamata komplikálja, amely éppúgy érinti az egyes egyéneket, mint ahogy társadalmi méretekben is kifejeződik, és végül, ahogy egész csoportokat felfelé taszít, úgy vissza is vet.”⁴

A társadalmi rétegződés elmélete ebben a *bonyolult kuszaságban* kíván rendet teremteni. Nem foglalkozhatunk a társadalmi réteg kategóriájának a nyugatnémet szociológiában használatos különböző meghatározásaival,⁵ csak azt emeljük ki, hogy a társadalmi réteg fogalma — induljon ki a társadalmi helyzetből, a jövedelmi és életmód-különbségekből, a status felépítésből, az egyének társadalmi önbesorolásából, egy vagy több dimenzióból — mindig a társadalmi különbségeket jelöli és nem az e különbségeket meghatározó viszonyokat. *M. Rainer Lepsius* a Nemzetközi Szociológiai Társaságnak a társadalmi rétegződéssel foglalkozó kölni konferenciáján ezzel kapcsolatban így fogalmazott: „a társadalmi rétegződés definíciószerűen az emberek közötti egyenlőtlenséget jelenti”.⁶ *Lepsius* azonban mindjárt azt is hozzátette, hogy szerinte *nem minden egyenlőtlenség teremt társadalmi rétegződést*. Annak a kérdésnek a megválaszolása tehát, hogy milyen természetűek a társadalmi egyenlőtlenségek a rétegződélmélet fő feladata.

Egyenlőtlenség és rétegződés

A témával foglalkozó tanulmányokban, kézikönyvekben és lexikonok-

ban leegyszerűsítve azt találjuk, hogy a társadalmi egyenlőtlenségek okát *Marx* a tulajdonviszonyokban, *Durkheim* a munkamegosztási viszonyokban és *Weber* a hatalmi viszonyokban vélte felfedezni. A mai nyugatnémet rétegződési elméletek az egyenlőtlenségek eredetéről szólva részint a hatalom problematikájához, részint pedig az amerikai funkcionalista elmélethez nyúlnak vissza.

Dahrendorf például arról ír, hogy a munkamegosztás még nem eredményez egyenlőtlenségeket, a tulajdonon alapuló egyenlőtlenség pedig csak egy speciális történelmi forma. A hatalom azonban nemcsak a hatalmon levők és a hatalomtól megfosztottak közötti egyenlőtlenséget eredményezi, hanem olyan szerep-csoportokat is létrehoz, amelyek a status quo fenntartására, illetve megváltoztatására törekuszenek.⁷ Így a társadalmi egyenlőtlenségek alapjává az egyéni magatartások válnak, illetve a magatartások normákkal való szankcionálásának szükségességéből következik minden egyenlőtlenség, amely azután a normákhoz való alkalmazkodás lehetőségeiben fejeződik ki. Így a társadalmi egyenlőtlenséget *Dahrendorf* tulajdonképpen megfosztja objektivitásától, az egyénekhez és egy általánossághoz — „a magatartások normákkal való szankcionálásának szükségességéhez” — köti, és ebből eredezteti a társadalmi rétegződést is: „A társadalmi rétegződés a társadalmi magatartások pozitív és negatív szankciókon keresztüli ellenőrzésének közvetlen eredménye.”⁸

A rétegződési elméleten belül a másik nézet ezzel szemben nem az egyéni magatartásokból, hanem az egyének által elfoglalt pozíciókból kívánja megmagyarázni a társadal-

mi egyenlőtlenséget. *M. Rainer Lepsius* bírálja *Dahrendorf*-ot, amikor arról ír, hogy „1. Az emberek közötti egyenlőtlenség, amely magatartásaik szankcionálásának eredményeként jön létre, nem világíthatja meg minden további nélkül a különböző magatartási elvárásokkal rendelkező pozíciók közötti különbségeket. 2. Az individuumok között magatartásaik normakonformitása tekintetében meglevő egyenlőtlenség mellett (tehát azon különbségek mellett, amelyek abból erednek, hogy az egyéni magatartások különbözőképpen felelnek meg a társadalmi normáknak és elvárásoknak — *K. T.*, megkülönböztethető a pozíciók közötti egyenlőtlenség is, azok magatartásvárásai szempontjából. 3. A pozíciódifferentiálódás nem a magatartások szabályozásának szükségszerűségére vezethető vissza, hanem annak eredményeként áll elő, hogy az aktivizálható szerepekhez normák sokfélesége szerveződik.”⁹ *Lepsius* szerint tehát az egyéni magatartások szankcionálásán túl figyelembe kell venni, hogy az egyének bizonyos pozíciókat töltenek be és ezek eleve különböző magatartásokat involváltnak. A pozíciók közötti különbség pedig abból adódik, hogy a pozíciókhoz különböző normák kötődnek.

Így a társadalmi rétegződést — *Lepsius* szerint — nem az egyéni magatartások normákkal való szabályozása, hanem az egyén által elfoglalt pozíciók norma-elvárásai határozzák meg. „Rétegeknek a privilegiált és nem privilegiált pozíciók tulajdonosainak azon kategóriáit nevezzük, amelyek között tipikus módon egy fel nem számolható pozíció-egyenlőtlenség áll fenn.”¹⁰

A kölni egyetem Szociológiai Intézete irányításával az 50-es évek második felében egy nagyszabású

empirikus vizsgálatssorozatát végezték¹¹, amelynek során a társadalmi pozíciókban és magatartásokban megmutatkozó különbségek mérésére tettek kísérletet. A *státusfelépítés* megközelítésére egy pontrendszert dolgoztak ki, és a pontok alapján — a stratifikációs elméletekhez

hasonlóan — hét vertikális rétegbe sorolták az egyéneket. A pontrendszerben a gazdasági helyzetet, a foglalkozást és a kulturális szintet vették figyelembe, és a besorolásban a következő súlyozással értékelték az egyes tényezőket:

1. táblázat

A társadalmi rétegződés-index felépítése¹²

Gazdasági helyzet	Pont	Súlyozás
személyes jövedelem	9	16,7 ⁰ / ₀
1 főre jutó családi jövedelem	6	12,5 ⁰ / ₀
javak indexe	4	10,2 ⁰ / ₀
1 főre jutó lakószoba	3	9,7 ⁰ / ₀
Foglalkozás		
a foglalkozás társadalmi presztízs indexe	12	21,8 ⁰ / ₀
Kulturális szint		
iskolai végzettség	9	14,3 ⁰ / ₀
olvasmányok nivója	6	12,0 ⁰ / ₀
koncertlátogatás	3	1,4 ⁰ / ₀
színházlátogatás	3	1,4 ⁰ / ₀
	55 pont	100,0 ⁰ / ₀

Az 1961-es országos vizsgálat adatai alapján kapott státusfelépítés jelentős társadalmi különbségeket mu-

tatott, bár a tényleges társadalmi ellentmondások feltárását meg sem kísérelte.

2. táblázat

A megkérdezettek társadalmi rétegződése¹³

Réteg	Besorolási pontérték	A megkérdezettek megoszlása
alsó-alsó	0—14 pont	16 ⁰ / ₀
felső-alsó	15—22 pont	30 ⁰ / ₀
alsó-közép	23—29 pont	17 ⁰ / ₀
közép-közép	30—39 pont	12 ⁰ / ₀
felső-közép	40—49 pont	5 ⁰ / ₀
felső	50 és több	2 ⁰ / ₀
nem besorolható		18 ⁰ / ₀

Azt, hogy ezúttal is — mint a stratifikációs elméleteknél általában — a tényleges társadalmi ellent-

mondások — tudatos vagy nem tudatos — elleplezését jelenti a vertikális státusfelépítés, jól mutatja a

vizsgálat további folytatása. Az „objektív” helyzet feltérképezése után a megkérdezettek önbesorolását vizsgálták, és a közölt adatok szerint az önbesorolásoknak csak 4,4 százaléka mutatott a társadalmi struktúra antagonisztikus sémájára. (Utalnunk kell azonban arra is, hogy más vizsgálatok — mint erről még szó lesz — ezzel ellentétes eredményekre jutottak és kimutatták, hogy részint a valóságban, részint pedig az emberek tudatában is tükröződve nagyon éles ellentmondások jellemzik a mai nyugatnémet társadalmat.) Az önbesorolások tendenciájukban igazolták a státusfelépítés pontok szerint megállapított képét, bár latens minőségekre vonatkozóan csak hipotézisekre volt lehetőség. Ebben a hipotézisben azonban a tényleges társadalmi ellentmondásokat tükröző struktúrákép helyére a presztízs funkcionalista fogalma került. „A társadalmi presztízs dimenziói mögött az alapvető kritérium annak foka, hogy az emberek mennyiben cselekedhetnek tradicionális értelemben mint egyének. Ez ellenében áll a többi ember más értékeivel és lehetőségeivel, és nem realizálható a társadalmi presztízs szimbólumainak általános megközelítésén keresztül.”¹⁴

A társadalmi egyenlőtlenség tehát — ezen elmélet szerint — egyfelől a különböző normarendszerrel rendelkező pozíciók, másfelől pedig az ebből fakadó egyéni magatartáslehetőségek különbözőségéből érthető meg. Így az egyenlőtlenség tulajdonképpen örök szubsztrátummá válik. A társadalmi rétegződés vizsgálata során a pozíciókból adódó egyenlőtlenség a társadalmi presztízs szimbólumain (jövedelem, foglalkozás, kulturális szint stb.) keresztül empirikusan is megragadható, míg az egyéni cselekedetekből

fakadó latens — szimbólumokban nem kifejeződő — minőségek vonatkozásában — a vizsgálatot interpretáló Scheuch és Daheim szerint — a funkcionalista presztízsfogalom hipotetikus tételezésére kell hagyatkoznunk. Ebben foglalható össze az az általános elméleti-metodológiai bázis, amely a nyugatnémet polgári rétegződési kutatásokat leginkább jellemzi, és amelyből kiindulva szűrne ki a következtetéseket a rétegződélmélet hívei a társadalmi struktúra változására is.

Változás és mobilitás

Theodor Geiger idézett művében még csak arról beszélt, hogy a német társadalom osztályszerkezete „olvadáspontra” van, *Helmuth Schelsky* az ötvenes évek elején már a nivellált középosztály-társadalom tézisért hirdette meg.¹⁵ *A mai nyugatnémet rétegződési elméletek nagy részére azt mondhatjuk, hogy Geiger és Schelsky koncepciója között helyezkedik el.*

A „hivatalos” szociológia egyik vezető egyénisége, a müncheni egyetem professzora, a Nemzetközi Szociológiai Társaság társadalmi stratifikáció és mobilitás albizottságának nyugatnémet képviselője, *Karl Martin Bolte* például úgy véli, hogy bár *Schelsky* tétele a nivellált középosztály-társadalomról eltűnt, tendenciájában azonban igaz — szemben Marxnak a tőkés társadalom polarizálásáról szóló nézeteivel.¹⁶ Ezt alátámasztandó, részint *Scheuch* és *Daheim* előbb idézett, részint pedig *Moore* és *Kleinig* hasonló adataira hivatkozva megállapítja, hogy az NSZK lakosságának közel 60 százaléka a felső-alsó és az alsó-középosztályhoz tartozik.¹⁷ Nem kívánunk ezzel kapcsolatban a státusfelépítés rendsze-

rének elméleti bírálatára visszatérni, csupán azt jegyezzük meg, hogy *Scheuch* adatai alapján ugyanilyen joggal mondhatnánk azt is, hogy a lakosság közel 60 százaléka a két alsó rétegehez tartozik;¹⁸ Moore és *Kleining* pedig saját adataik alapján — erről még szó lesz — egészen más következtetésekre jutottak, mint *Bolte*.

Bolte véleményét a struktúra változásával kapcsolatban a következőkben foglalhatjuk össze: a német társadalom *nyitott, demokratikus, nivellált ipari társadalom, amely nagyjából egyenlő esélyeket nyújt a társadalom tagjainak és az egyenlőség felé tendál*. Nincs egyetlen olyan ismertetőjegye sem, amely egyértelműen rögzítené az emberek besorolását a status-rendszerbe, mint korábban volt a származás, vagy *Marx*nál a tulajdon és a tulajdon-nélküliség. A státusfelépítésben nincsenek egymástól tisztán elhatárolható rétegek, igen magas a mobilitási fok és az alá-fölérendeltség mellett a mellérendeltség jelentősége növekszik. *Bolte* *Marx* prognózisával szemben — amelyet egyszerűen félreért és félreértelmez, a tőke és a bérmunka polarizációját a gazdagság és a szegénység abszolutizált és fokozódó szétválására leegyszerűsítve — azt állítja, hogy a nyugatnémet társadalomban a rétegzett közép állandóan tágul és a feszültségektől a kiegyenlítés felé halad. Az emberek szemléletében él még ugyan a magas és alacsony pozíciókra differenciálódás és az egyenlőtlenség képe, de ez egyre inkább visszaszorul¹⁹ — mondja. *Bolte* ezután kísérletet tesz a felső, a középső és az alsó réteg jellemzésére, de néhány társadalmi probléma megemlítése mellett itt is a differenciák összerosódását hangsúlyozza, és csak a foglalkozási kü-

lönbségeket tartja fontosnak, bár még ezzel kapcsolatban is megjegyzi, hogy például „a családjával saját autón szabadságra utazó miniszter éppen olyan részvevője a közlekedésnek, mint bárki más”.²⁰

A társadalmi változások ilyen apologetikus értelmezése a rétegződélméleteken belül sem általános. *Dahrendorf* például arról beszél, hogy egyfelől *nem a konfliktusok csökkentek* a fejlődés során, *hanem a konfliktusok formája változott meg*. Másfelől pedig arra utal, hogy a „presztízs és a hierarchia kétséges fogalmára épülő mobilitáskutatás” egyáltalán nem győz meg a társadalom nyitottságáról, mivel nem mond semmit a „részvételi lehetőségek” növekedéséről.²¹

Vannak azonban olyan vizsgálatok is, amelyek a presztízsmobilitáson keresztül cáfolják a feltételezett társadalmi nivellálódást. Ezek közül a legjelentősebb *Gerhard Kleining* és *Harriett Moore* 1969—70-ben 25 200 fős mintán végzett vizsgálata, amelyre *Bolte* éppen a szerzők intenciójával ellentétben hivatkozott²². *Kleining* és *Moore* megkülönbözteti a *struktúramobilitást*, amely munkamegosztási jellegű és a technika fejlődésére, valamint az uralmi viszonyok demokratizálódására következik be, valamint a *presztízsmobilitást*, amely a tudati értékelésben tükröződik és a társadalmi önbesorolás változását fejezi ki²³. A strukturális mobilitással kapcsolatban megállapítják, hogy számarányában csökkent a kisburzsoázia, és nőtt a bürokrácia. A legnagyobb társadalmi csoporttá a szakmunkások váltak, és viszonylag stabil maradt a szabadfogalkozásúak és a tisztviselők aránya. Két nemzedék alatt a bérből élők aránya 53 százalékról 82 százalékra nőtt, de ebből csak 32, illetve 40 százalék

nevezi magát munkásnak. A mobilitás növekedett ugyan az elmúlt időszakban, de főleg a nem diszkriminált pályákon. A *diszkriminált pályákon* (szabadfoglalkozásúak, gazdálkodók, tisztviselők, nagytőkések) éppen *hogyan a stabilitás fokozódott*, és így „nincs szó az osztálykülönbségek megszűnéséről” — vonják le a végkövetkeztetést. Hasonló eredményt mutat presztizsmobilitás

vizsgálatuk is. Csak a legalsó rétegek aránya csökkent valamelyest, ha azonban a vendégmunkásokat is figyelembe vesszük, akkor e téren sincs csökkenés. Az emelkedő és a süllyedő presztizsűek aránya nagyjából azonos, és nagyjából azonos azoknak az aránya is, akik emelkedőnek vagy süllyedőnek érzik a presztizsüket. A 3. táblázat az erről szóló vizsgálati adatokat tükrözi.

3. táblázat

A tényleges presztizsmobilitás és annak tudata (százalékban)

		Szubjektív-mobilitásérzet aránya			Az összes megkérdezett megoszlása
		emelkedő	stabil	süllyedő	
Tényleges mobilitás aránya	emelkedő	59,1	20,0	10,5	34,0
	stabil	29,7	60,0	31,1	31,9
	süllyedő	11,2	20,0	58,4	34,1
Összesen		100,0%	100,0%	100,0%	100,0%

Mindebből azt a következtetést vonják le a szerzők, hogy a változás technikai és nem társadalmi jellegű. „A vizsgálat legfontosabb eredménye az a megállapítás, hogy az iparosítás óta nagyvonalakban végbement hivatásbeli átrétegződés az utolsó ötven évben a dolgozók mobilitási rátáját és mobilitási esélyeit nem javította.”²⁴

A nyugatnémet polgári rétegződéseméletek politikai beállítottságukat tekintve tehát közel sem egységesek. Színskálájuk Schelsky és Bolte apologetikus konzervativizmusától Scheuch és Daheim szociotechnikai pozitívizmusán keresztül Dahrendorf reformizmusáig, valamint Kleining és Moore kritikai empirizmusáig terjed. Közös jellemzőjük azonban, hogy a tényleges társadalmi viszonylatok feltárása helyett a társadalomban meglévő statisztikai jellegű különbségek vizs-

gálatára koncentrálnak és így a valóságos osztály- és csoportstruktúrát az egyéni magatartások statisztikai csoportosításával képzett differenciációrendszerrel cserélik fel. Ezért van az, hogy a mobilitási esélyek egyenlőtlenségének megállapításán még a kritikai beállítottságú *Kleining* és *Moore* sem tud továbblépni. A változások valóságos strukturális okait csak a helyes osztályelmélet alapján lehet feltárni.

2. OSZTÁLYELMÉLETEK

Míg a nyugatnémet rétegződési elméletek elsősorban a funkcionalizmushoz kötődnek, addig *az osztályelméletek a marxista hagyományokra épülnek*, és ezen az alapon elemzik a német kapitalizmus fejlődése során bekövetkezett változásokat. Kimutatják, hogy ezek a változások

átalakították, de nem szüntették meg az osztályellentéteket.

Technikai fejlődés, állami behatolás és az alkalmazottak szerepe

Jürgen Ritsert és Claus Rolshausen, a frankfurti egyetem munkatársai a rétegződés-vizsgálatokkal szemben a „társadalmi vagy produktív összmunka” marxi kategóriájából kiindulva a technikai fejlődésnek és az állami beavatkozásnak az osztályszerkezetre gyakorolt hatását vizsgálják a következőképpen. A produktív, értéktermelő munka fogalma *Marx*-nál egyaránt jelenti a manuális és a szellemi munkát, és *Marx* maga is látta, hogy létezik olyan szituáció, amikor a produktív munkához nem szükséges többé magát a kezét használni. A technikai fejlődés és a tudomány termelőerővé válása során a szellemi tevékenységet végzők számának és arányának emelkedése tehát egyáltalán nem csökkenti automatikusan a munkásosztály létszámát és arányát.

Így „a hivatalos statisztika osztály-elméletileg nem specifikus kategóriái, a technikusok, a mérnökök is a produktív összmunkások állandóan növekvő csoportját jelentik.”²⁵

Ugyanakkor a technikai fejlődés nyomán átalakult a munkásosztály struktúrája. A termelőfolyamat technicizálása visszaszorította a nem kvalifikált munka arányát. 1957—65 között például a betanított és tanulatlan munkások aránya az NSZK-ban 56 százalékról 47 százalékra esett vissza,²⁶ és állandóan nő az alkalmazottak száma, akiknek csak igen kis része (3—5 százalék) számítható a tőke ágensei közé.²⁷

A technikai fejlődés javította a munkásosztály életszínvonalát, az alapvető elosztási aránytalanságokon azonban nem változtatott. 1967/68-ban például a vállalkozók nettójövedelme 22, a bérből élők nettóbére 5,2 százalékkal emelkedett. A vagyon szerkezetében ugyan jelentős változások következtek be, azonban ezek a változások sem érintették a vállalkozók vagyonát.

4. táblázat

*Az ingatlan vagyon struktúrája az NSZK-ban*²⁸

Tulajdonos	1950	1965
Munkavállalók	34,7 ⁰ / ₀	17,2 ⁰ / ₀
Nyugdíjasok	5,1 ⁰ / ₀	2,6 ⁰ / ₀
Önállók és vállalkozók	45,7 ⁰ / ₀	46,6 ⁰ / ₀
Államháztartás	14,5 ⁰ / ₀	33,6 ⁰ / ₀

Az államháztartás arányának jelentős növekedése a munkavállalók és a nyugdíjasok kárára történt, és egyáltalán *nincs szó arról, hogy a későkapitalista állam — mint egyes polgári ideológusok állítják — osztályszempontból neutrális társadalmi állammá fejlődött volna.* Az állami beavatkozás fokozódása, az a

tény, hogy a bruttó nemzeti termelésnek 1962-ben már egyharmadát az állam ellenőrizte, elsősorban a tőkeértékesítés zavartalanságát, s ezzel a vállalkozók érdekeit szolgálta, így tehát az úgynevezett „társadalmi állam” továbbra is osztályállam maradt.²⁹

Mind a technikai fejlődésnek,

mind pedig az állami behatolásnak a legfontosabb társadalomstrukturális következménye az alkalmazottak arányának emelkedése volt. A rétegződési elméletek egy része, éppen azért, hogy a társadalmi kontúrokat elmossa, arról beszél, hogy a húszas évek óta olyan nagy a differenciálódás és az öszemosódás, hogy már az alkalmazottakat sem tekinthetjük önálló csoportnak.³⁰ A történeti elemzések ezzel szemben azt bizonyítják — mutatnak rá a szerzők —, hogy az alkalmazottak a munkásosztálynak arányában egyre növekvő, sajátos csoportját alkotják. *K. H. Tjaden* alapos elemzéssel mutatja ki, hogy „az érték-többlet-termelés és érték-többlet-értékesítés módszerei az elmúlt évszázad 60-as éveitől a munka intenzitásának emelkedésével a termelés és a tőke körforgásának szféráiban egyaránt megváltoztak”.³¹ Az első világháború előtt annak hatására, hogy a monopolizálódási folyamatban bizonyos korábbi tőkés tevékenységek bérmunkás funkciókká váltak, az alkalmazottak száma több mint hétszeresére emelkedett. A kereskedelemben és a közlekedésben például az irodai személyzet létszáma gyorsabban nőtt, mint a kiszolgáló személyzeté, és az ipari alkalmazottak aránya gyorsabban nőtt, mint a forgalmi folyamatban dolgozóké.³²

Az első világháború után jelentkező válságokat a technikai fejlődés, a további tőkekoncentráció és az állami beavatkozás segítségével győzték le, ennek nyomán az alkalmazottak száma az első világháború előtti 2 milliőról a második világháború kezdetéig 4,7 millióra nőtt,³³ és átalakult az alkalmazotti réteg szerkezete is. Relatív megtorpant az iparban, a kereskedelemben és a kisiparban dolgozó al-

kalmazottak számának növekedése, viszont ez vezetett „az alkalmazottak számának hirtelen növekedéséhez a szolgáltató szektorban, különösen az állami területen. Az alkalmazottak részaránya ebben a szektorban, az alkalmazottak összlétszámához viszonyítva, az 1925-ös 15,2 százalékról 1939-re 25,4 százalékra nőtt”.³⁴ Mindezek a változások azonban nem mondanak ellent annak, hogy „az alkalmazottak segítő funkciót gyakorolnak az érték-többlet megtermelésénél és realizálásánál, hanem csak azt a tényállást fejezik ki, hogy a tőkés termelés tudományos alapú technicizálódásával és állami megszervezésével újfajta vagy járulékos alkalmazotti funkciók válnak szükségessé, amelyek egyrészt a termelési viszonyok fenntartását, másrészt a kapitalizmus termelőerőinek fejlesztését szolgálják.”³⁵ *Tjaden* tehát az alkalmazotti tevékenységet az érték-többlet-termelés *marxi kategóriájából vezeti le*. Éppen ezen a döntő ponton — hogy ti. az érték-többlet-termelés kategóriáját érvényesnek vagy túlhaladottnak ítélik-e — vannak jelentős különbségek a nyugatnémet osztályelméleteken belül.

Hatalmi és termelési viszonyok

A 16. német szociológiai kongresszuson az Institut für Sozialforschung kollektívája az uralom, az osztályviszonyok és a rétegződés kérdéseiről tartott referátumot. Kiindulópontjuk az volt, hogy az államilag szabályozott kapitalizmus nemcsak a felszínen módosította a klasszikus kapitalizmus Marx által elemzett tőkeviszonyát, hanem a tőkés társadalom új struktúra-típusát is létrehozta.³⁶ Mi szerintük ennek a gyökeresen új tőkeviszonynak a lényege? Erre *Adorno* már a

kongresszust megnyitó előadásában is utalt: „A fejlődés során nehéz el-
térni a marxi elmélet magjától, az
értéktöbblet-elmélettől. Ez objek-
tíve — gazdaságilag — világítja
meg az osztályviszonyokat és az
osztályantagonizmus növekedését.
A technikai haladás mértékében
azonban, ténylegesen az iparosítás
eredményeként, süllyed az élő
munka — amelynek fogalmából az
értéktöbblet levezethető — részese-
dése, és ez a marxi elmélet magját,
az értéktöbblet-elméletet is befolyásolja. Egy objektív értékelmélet
jelenlegi szüksége nemcsak az
akadémikus, ma egyedül akceptált
iskolagazdaságtan szempontjából
vetődik fel. Ez arra a prohibítív
szükségletre mutat, hogy az osztá-
lyok képződését az értéktöbblet-el-
mélet nélkül alapozzuk meg.”³⁷

Ebből az elméleti tételből kiin-
dulva az a kérdés vetődik fel, hogy
mivel lehet megalapozni az osztály-
elméletet az értéktöbblet-termelés
analízise helyett. A referátum ez-
zel összefüggésben három alapvető
tézist emelt ki. Először: a társadal-
mi különbségeket nem lehet többé
közvetlenül a gazdasági-hatalmi vi-
szonyokból levezetni, mivel az ál-
lami beavatkozások korrigálják
vagy torzítják ezt a viszonyt. Más-
odsor: ennek megfelelően nem a
pénzbeli jövedelemelosztás a leglé-
nyegesebb differenciáló tényező,
mivel ezt az állam szabályozza, ha-
nem a lényeges egyenlőtlenségek a
*konkrét életesélyek osztársadalmi
megosztásának egyenlőtlenségéből
fakadnak.* A konkrét életesélyeket
pedig — például az egészségügyi el-
látásban, az oktatásban, művelődés-
ben, a közlekedésben, a fogyasztás-
ban való részvétel egyenlőtlen le-
hetőségeit — már nem a magán-
gazdaság, hanem a politikai dönté-
sek határozzák meg elsősorban.

Végül pedig a továbbra is fenn-
álló tényleges egyenlőtlenségeket
nem a közvetlenül tapasztalható
privilegiumok mértéke szabja meg,
ezek a privilegiumok ugyanis szub-
kulturális normákon és viszonyla-
tokon keresztül érvényesülnek, és
így nem tapasztalhatók közvetle-
nül. „Így a társadalmi változások
szempontjából az egyenlőtlenségek
domináns formája kevésbé a réte-
gek és osztályok egyenlőtlenségé-
nek vertikális szintjén, inkább az
életterület horizontális különbözö-
ségében, azaz a különböző életszük-
ségletek egyenlőtlen kielégítésében
keresendő.”³⁸

Ugyanez az új viszony a referá-
tum szerzői szerint a *hatalmi vi-
szonylatokban* is kifejeződik. Itt
ugyanis döntően újként jelenik meg
az, hogy az uralkodó osztály politi-
kailag megfogalmazott és kifejezett
érdekei nem az állami döntések
konkrét tartalmát determinálják,
hanem a magasan szervezett pia-
con a magángazdasági tőkeértékesí-
tés mechanizmusába épülnek be.
Így a válság megelőzését szolgáló
management politikai tevékenysége
a stabilitás megőrzésére koncentrá-
lódik, és a status quo megtartása
szempontjából kevésbé fontos prob-
lémák a politikai vezetés számára
is általában kevésbé fontosaknak
tűnnek. Az adminisztráció tevé-
kenységének szabályozásában így a
társadalmi szükségletek és problé-
mák koncentrált prioritás-sémája
alakul ki, amelyben a stabilizáció
szempontjából fontos kérdések ke-
rülnek a középpontba, a status quo
szempontjából kevésbé fontos okta-
tási, egészségügyi, városrendezési
stb. kérdések, amelyek viszont je-
lentősen befolyásolják az egyes
csoportok konkrét életesélyeit —
háttérbe szorulnak. Az itt jelentke-
ző ellentmondások azonban nem

osztályok közötti antagonizmusként jelennek meg, hanem mint a speciálisan tőkés hatalmi viszonyok belső ellentmondásai. Ugyanakkor pedig a fennálló intézményes viszonyok szükségessé teszik, hogy a politikai ideológiának, legfontosabb funkciója, a rendszer legitimitásának igazolása mellett, gyakorlati tartalma is legyen.³⁹

Ebben az elméletben tehát a modern kapitalizmus fő ellentmondását az értéktöbblet elsajátításán alapuló kizsákmányolás helyett az *életesélyek* — Max Webertől származó — fogalmában tükröződő egyenlőtlenségek jelentik. Ez az elmélet nem tagadja a társadalom osztályjellegét, de ezt az osztálytartalmat sok tekintetben — véleményem szerint — metaforikussá teszi, bár az előbb idézett — és a fenti referátum szerzőivel elméleti rokonságot mutató — Ritsert annak bizonyítása során, hogy az úgynevezett társadalmi állam osztályállam maradt, első helyen emeli ki azt, hogy minden állami beavatkozás ellenére a bér munka és a tőke közötti centrális ellentmondással a reális életesélyek diszparitása és romlása párosul.⁴⁰

Az „életesélyek” különbözősége valóban súlyos társadalmi ellentmondásokat tükröz, és az e különbségeket létrehozó strukturális okokat részben helyesen is mutatja be ez az elmélet. Azonban az értéktöbblet fogalmának és így az alapvető strukturális viszonyoknak az elvetése metaforikussá teszi ezt az elméletet, megfosztja tényleges társadalomgazdasági alapjától, és bizonyos fokig még a rétegződés-elmélet felől is bírálhatóvá válik. Ralf Dahrendorf a témában elhangzott korreferátumában sok tekintetben jogosan vethette fel azt a kérdést, hogy mi az alapja a refe-

rátum kritikai jellegének. „Fogadjuk el egyszer: mi tudjuk, hogy az uralmi viszonyok felelősek a társadalmi rétegződés formáinak egyenlőtlenségeiért. Fogadjuk el tehát, hogy mi tudjuk: a különböző magatartások szankcionálása arra vezet, hogy az emberek különböző életesélyekkel rendelkeznek. De vajon az életesélyek különbözősége mint olyan, már alap a kritikára?”⁴¹

Válaszolhatjuk Dahrendorf-nak, hogy igenis, alap. Azonban, ha nem a társadalmi rend alapvető ellentmondása felől közelítjük meg az „életesélyek egyenlőtlenségének” felszámolását, akkor csak a rétegződéselmélet pragmatikus reformjainál maradhatunk, és Dahrendorf megoldásához érünk vissza: „egy szakvitához jutunk, amelynek politikája mágikus politika.”⁴²

Az osztályelemzés másik alternatíváját K. H. Tjaden fogalmazta meg egyik tanulmányában, amely a munkásosztály és a burzsoázia elmentéinek szempontjából kíséri végig a német imperializmus fejlődését. (A következőkben csak nagyvonalakban vázoljuk gondolatmenetét.) E történelmi folyamatban K. H. Tjaden *három szakaszt* különít el egymástól. Az első időszakban (1945 és 1948 között) erős aránytalanságok közepette „a termelési viszonyok nem öntörvényűen fejlődtek, hanem a nyugati szövetségesek és a nyugati kormányzervek állami eszközökkel irányították a fejlődést”.⁴³ Ez az időszak — ha ellentmondásosan is — regenerálta az 1945 előtti termelési viszonyokat, és a tőketulajdon lényegében változatlanul az uralkodó osztály kezében maradt.⁴⁴

Az 1950—60 közötti gazdasági fellendülés lehetővé tette a két osztály elentétének propagandisztikus elleplezését. A koncentráció és a

termelési kapacitások növekedésének eredményeként bekövetkezett a teljes foglalkoztatottság; a bevándorolt kvalifikált munkaerő és a nők munkába állításának következményeként 1956—61 között a munkások száma 10 millióról 13 millió fölé, az alkalmazottak száma 3,2 millióról 6,2 millióra, a tisztviselők és katonáké pedig 850 ezerről 1,6 millió fölé emelkedett. Megváltozott a munkásság összetétele is. Az automatizáció előrehaladásával a betanított munkások száma a tanulatlan munkások rovására nőtt, a hagyományos ipari szakmák visszaszorulásával csökkent a szakmunkások aránya. Az alkalmazottak és hivatalnokok részarányának emelkedése pedig az árutermelést és az áruforgalmat szervező tevékenység növekvő jelentőségét és az állami közvetítés szerepének növekedését mutatja. A magasabb életszínvonal ugyanakkor nem csökkentette a kizsákmányolás mértékét és az önállók arányának csökkenésével folytatódott a két osztályra polarizálódás.⁴⁵

A hatvanas évek elején a szerző szerint, új szakasz kezdődött: a gazdasági fejlődés lassult, a népesség stagnálása és az NDK határainak lezárása akadályozta a kvalifikált munkaerő növekedését, helyettük a déli államokból tanulatlan vendégmunkások vándoroltak be. A tőke szerves összetételének emelkedése, valamint a túlzott termelőkapacitások 1967-ben válsághoz vezettek, amelyet a nyugatnémet burzsoázia az előregedett termelőkapacitások megszüntetésével hidalt át. A munkanélküliség időleges emelkedése újra kiélezte az osztályellentmondásokat és az állam még erőteljesebb beavatkozását eredményezte. A munkásosztály növekvő része kikerült a közvetlen anyagi terme-

lésből (helyüket vendégmunkások foglalták el) és az állami jövedelempolitika ismét elleplezte az ellentmondások egy részét. Ugyanakkor a hivatali automaták bevezetésével az alkalmazottak polarizációja fokozódott magasan kvalifikált szakemberekre és egyszerű hivatali dolgozókra.

Míndezek eredményeként az uralgó osztály magja, a termelőeszközök tulajdonosai kiegészültek az ipari, kereskedelmi, állami alkalmazottak legfelső rétegével, és így 1969-ben a keresők 2 százalékát alkották. Velük szemben áll a bérből élő munkásosztály erősen differenciált, a keresők 82 százalékát kitevő tömege. A fennmaradó 16 százalékot a nem nagytőkés önállóak és segítő családtagjaik alkotják.⁴⁶ (Az osztályviszonyoknak a Tjaden által adott elemzéshez igen hasonló analízisét tartalmazza gyakorlati szempontból a Német Kommunista Párt programja is.)

Míg a nyugatnémet polgári rétegződéseméletek nem tudnak túllépni a statisztikailag is mérhető különbségek feltérképezésén, addig az osztályelméletek a strukturális viszonyok feltárására is kísérletet tesznek. Ezen az igényen túl azonban már ezek az elméletek is két nagy típusra oszthatók. Az Institut für Sozialforschung kutatói a marxi értéktöbblet-elméletet elvetve kívánják az osztálykülönbségeket megmagyarázni, és így hiányzik elméletük társadalmi-gazdasági megalapozása, társadalomkritikájuk sok tekintetben elvont moralizálássá válik. Tjaden tanulmányában pedig éppen a marxi értéktöbblet-elméletből indul ki, és az értéktöbblet-termelés változásából vezeti le az osztályviszonyok történeti változásait. Véleményem szerint ez az elméleti pozíció biztosíthat meg-

felelő alapot a további részletesebb kutatáshoz, amely a strukturális viszonyok gazdasági elemzését a tár-

sadalmi struktúra totalitásának feltárása felé tágíthatja.

Kolosi Tamás

JEGYZETEK

- ¹ Lásd ehhez a kritikai elmélet és a funkcionalista pozitívizmus közötti ismeretelméleti-metodológiai vitát. Megjelent a *Der Postivismusstreit in der deutschen Soziologie* (Soziologische Texte 58. Luchterhand) és a *Logik der Sozialwissenschaften* (Kiepenheuer und Witsch Köln—Berlin) kötetben.
- ² Ez világosan megmutatkozott a Német Szociológiai Társaság 16. kongresszusán, amelynek központi témája az volt, hogy a jelenlegi NSZK későkapitalista avagy „ipari” társadalom-e. Lásd a *Spätkapitalismus oder Industriegesellschaft?* (szerk.: *Th. W. Adorno*, Stuttgart 1969. Enke Verlag) című kötetben.
- ³ *Theodor Geiger*: Die soziale Schichtung des Deutschen Volkes. Stuttgart 1932.
- ⁴ *René König*: Soziologie heute. Zürich 1949. 70. old.
- ⁵ Jó összefoglalást ad erről *K. M. Bolte* a *Fischer Soziologie Lexikon* és *Renata Maynitz* a *Bernsdorf-szerkesztette szociológiai lexikon* „Schichtung” címszávaiban.
- ⁶ *M. Rainer Lepsius*: Ungleichheit zwischen Menschen und soziale Schichtung, in: *Soziale Schichtung und soziale Mobilität*. Kölner Zeitschrift für Soziologie und Sozialpsychologie, Sonderheft 5, 1961. (továbbiakban *K. Z. f. S. Sonderheft*) 54. o. Véleményem szerint — Lepsius nézetével szemben — az a helyes különbségtéves a rétegződés- és az osztályelmélet között, hogy az előbbi a társadalmi különbségekből, az utóbbi pedig az e különbségeket is meghatározó társadalmi viszonyokból indul ki. Így nem érthetünk egyet *Dahrendorf* megközelítésé-

vel sem, aki a rétegfogalom leíró, rendszerező, illetve az osztályfogalom analitikus jellegében látja a különbséget. Vö. *Ralf Dahrendorf*: *Soziale Klassen und Klassenkonflikt*. Stuttgart 1957. IX. o.

- ⁷ *Ralf Dahrendorf*: i. m.
- ⁸ *Ralf Dahrendorf*: Über den Ursprung der Ungleichheit unter den Menschen, in: *Recht und Staat in Geschichte und Gegenwart*, Heft 232. Tübingen 1961. 23. o.
- ⁹ *M. R. Lepsius*: i. m. 60. old.
- ¹⁰ Uo. 63. o. Lásd még ehhez *M. R. Lepsius*: *Aspekte der Ungleichheit*. Tübingen 1966. Lepsius felfogása *G. C. Homans* amerikai szociálpszichológus nézetein nyugszik. „Egy csoporttag cselekedeteiben minél jobban megközelíti a csoport normáit és értékeit, annál magasabb a (szociometrikus) rangja”. *Riechen—Homans*: *Psychological Aspects of social Structure*, in: *G. Lindsey* (szerk.): *Handbook of Social Psychology*, Vol. II. Cambridge 1954. 789. o.
- ¹¹ A kölni egyetem Szociológiai Intézete és a Középosztálykutató Intézet szociológiai osztálya — *König, Scheuch, Röschmeyer* és *Daheim* vezetésével — 1954—61 között három nagyobb és több kisebb reprezentatív vizsgálatot végzett különböző témakörökben, amely vizsgálatok során a társadalmi rétegződés mérésére hasonló módszert alkalmaztak.
- ¹² *Erwin K. Scheuch* és *Hansjürgen Daheim*: *Sozialprestige und Soziale Schichtung*, in: *K. Z. f. S. Sonderheft*. 69. o. A végleges súlyozás — amit itt közlünk — eltért a tervezettől, amit a pontok aránya mutat. A pontok részletes számítását lásd 97—103. o.
- ¹³ L. idézett mű 103. o.

- ¹⁴ L. idézett mű 92. o.
- ¹⁵ Vö.: *H. Schelsky*: Wandlungen der deutschen Familie in der Gegenwart. Stuttgart 1955. 218. o. és következő oldalak. Schelsky ezt a tételét később is fenntartotta. Lásd *Auf der Suche der Wirklichkeit* című művét (Düsseldorf—Köln 1965).
- ¹⁶ Vö. *Bolte—Kappe—Neidhardt*: Soziale Schichtung der Bundesrepublik Deutschland, in: *K. M. Bolte*: Deutsche Gesellschaft im Wandel I. k. Opladen 1967. Leske Verlag 283—284. o.
- ¹⁷ Uo. 296—297. o.
- ¹⁸ Lásd a 2. táblázatot: mind Bolte számításában, mind pedig ezen utóbbi megjegyzésnél a Scheuch-vizsgálatban megkérdezettek azon 18 százaléka, akik nem voltak besorolhatók, kimaradt a számításból.
- ¹⁹ Vö. i. m. 312—315. o. Az utóbbi megjegyzéssel kapcsolatban utalnunk kell arra, hogy a nyugatnémet szociológiában komoly viták vannak arról, hogy az emberek tudatában mennyire tükröződnek vissza a társadalmi különbségek. Az ezzel kapcsolatos irodalom kritikai összefoglalását adja: *Frank Deppe* és *Helmuth Lange*: Soziologie des Arbeiter- und Klassenbewusstseins (Das Argument 61—62. 1970/9—10. és 11—12. füzet), valamint *F. Deppe*: Das Bewusstsein der Arbeiter (Köln 1971. Pahl-Rugenstein Verlag). Az erre vonatkozó legújabb vizsgálatot most folytatja az Institut für Sozialforschung „Befragung von Angestellten und Arbeitern zum Problem der Wahrnehmung, Bewertung und Interpretation sozialer Ungleichheiten” címmel.
- ²⁰ I. m. 313. o. Ugyanakkor arra is utalnunk kell, hogy a Bolte által egyedül fontosnak tartott foglalkozás szerinti rétegződést rendkívül gazdag adatbázison elemzi. Lásd *Bolte*: Entwicklungen und Probleme der Berufsstruktur, in: i. m. II. k. Opladen 1970. 279—449. o.
- ²¹ Vö. *Dahrendorf*: Soziale Klassen und Klassenkonflikt, i. kiadás és vö. Conflict after class, in: The Third Noel Buxton Lecture of the University of Essex, 2. March 1967. Különösen lásd az utóbbi írás 32. lábjegyzetét.
- ²² *Kleining—Moore*: Struktur und Prestige-mobilität in der BRD. K. Z. f. S. 1971/1. sz.
- ²³ A társadalmi önbesorolás mérésére használt úgynevezett SSE rendszer leírását lásd: *Kleining—Moore* cikkében a K. Z. f. S. 1968/3. számában.
- ²⁴ *Kleining—Moore*: Struktur und Prestige-mobilität...
- ²⁵ *Jürgen Ritsert—Claus Rolshausen*: Zur Sozialstruktur Bundesrepublik Deutschland in: *Ritsert*: Erkenntnistheorie, Soziologie und Empirie, Frankfurt/Main 1971. Lincksdruck Verlag 120—121. o. Ehelyütt utalnánk arra, hogy sajátos módon a marxista jellegű szociológia Nyugat-Németországban Frankfurtban és környékén (pl. a marburgi egyetem, a darmstadti műszaki főiskola stb.) koncentrálnak. A következőkben idézendő szerzők is mind Frankfurthoz kapcsolódnak.
- ²⁶ Uo. 122. o.
- ²⁷ Uo. 125—126. o. A munkásosztály szerkezetében bekövetkezett változásokról részletesebben lásd *Heinz Jung* — a kommunista orientációjú Institut für Marxistischen Studien und Forschungen igazgatóhelyettesének — cikket: Zur Diskussion um den Inhalt des Begriffs „Arbeiterklasse” und zu Strukturveränderung in der westdeutschen Arbeiterklasse, Das Argument 61. 1970/9—10. A cikket ismerteti *Pál László* a Társadalomtudományi Közlemények 1972/3. számában.
- ²⁸ *Ritsert—Rolshausen*: i. m. 129. o.
- ²⁹ Uo. 133—135. o.
- ³⁰ Lásd *Bolte—Kappe—Neidhardt*: i. m. 279. o.
- ³¹ *M. Tjaden—Steinhauer* és *K. H. Tjaden*: Zur Analyse der Sozialstruktur des deutschen Kapitalismus. Das Ar-

- gument 61. 1970/9—10. 650. o. Tjaden a marburgi egyetem szociológiai-professzora és az Institut für Marxistischen Studien und Forschungen munkatársa. Az ő, valamint Heinz Jung és Christof Kievenheim vezetésével folyik jelenleg a nyugatnémet társadalom osztályszerkezetének nagyszabású vizsgálata, amelynek eredményei valószínűleg 1973 elején jelennek meg.
- ³² Uo. 651. o.
- ³³ Uo. 652. o.
- ³⁴ Uo. 652. o.
- ³⁵ Uo. 653. o.
- ³⁶ J. Bergmann, G. Brandt, K. Körber, E. T. Mahl és C. Offe: Herrschaft, Klassenverhältnis und Schichtung. Lásd a Spätkapitalismus oder Industriegesellschaft? című kötetben. i. kiadás. 79. o.
- ³⁷ Th. W. Adorno: Einleitungsvortrag zum 16. Deutschen Soziologentag, ugyanabban a kötetben, 18. o. A kollektív munka szerzői az értéktöbblet helyébe a felesleg-többlet fogalmát állítják. Lásd erről Sweezy—Baran: Monopoly Capital. New York—London 1966.
- ³⁸ Bergmann, Brandt...: i. m. 81—82. o.
- ³⁹ Uo. 83—84. o.
- ⁴⁰ Ritsert—Rolshauer: i. m. 135. o.
- ⁴¹ Dahrendorf: Herrschaft, Klassenverhältnis und Schichtung. Lásd a Spätkapitalismus oder Industriegesellschaft? című kötetben, i. kiadás. 98. o.
- ⁴² Uo.
- ⁴³ Tjaden—Steinhauer és K. H. Tjaden: i. m. 655. o.
- ⁴⁴ L. ehhez W. Zapf: Wandlungen der deutschen Elite. München 1966; J. Huffschnid: Die Politik des Kapitals. Frankfurt/Main 1969 és R. Badstübner: Restauration in Westdeutschland 1945—1949. Berlin 1965.
- ⁴⁵ Tjaden—Steinhauer és K. H. Tjaden: i. m. 656—658. o.
- ⁴⁶ Uo. 659—664. o.

INTÉZETI HÍREK

A TTI-ben folyó néhány szociológiai vizsgálat bemutatása

A Társadalomtudományi Intézetben 1967 óta folynak kutatások a munkásosztály fogalmával, rétegződésével, e rétegek helyzetével, műveltségével kapcsolatban. További megalapozott következtetéseink feltételének tekintjük azokat az empirikus vizsgálatokat is, amelyek az osztály egyes belső rétegeinek helyzetét, a rétegek közötti hasonlóságokat és eltéréseket tárják fel. Eddig elsősorban az ipari munkásság egyes rétegeivel foglalkoztunk. Ahhoz azonban, hogy az osztály leszűkített értelmezését meghaladva, s ugyanakkor határainak túlzott kitérését is elkerülve, mai összetételéről, kohéziójáról minél inkább

képet kapjunk, vizsgálat tárgyává tettünk olyan rétegeket, amelyek osztály-hovatartozása az elméleti és a politikai megítélésben mindeddig nem egyértelmű. Ezek a rétegek a termelő—nemtermelő szféra határán helyezkednek el, átmeneti jellegűek. A tudományos-technikai haladás felgyorsulásával egyre fontosabbá válnak; a fokozódó társadalmi munkamegosztásban integráló szerepet játszanak. Ilyen rétegeknek tekintjük a közlekedési, illetve a kereskedelmi dolgozókat. Épp ezért e rétegek helyzetének vizsgálatát több szempontból, de ilyen vonatkozásban is indokoltnak tartjuk.

A belkereskedelmi dolgozók helyzetének vizsgálata

A kapitalista kereskedelem dolgozóinak (bérmunkásainak) osztályhelyzetét illetően Marx a korabeli gazdasági és társadalmi tényeket elemezve, világos okfejtéssel arra a következtetésre jutott, hogy a kereskedelmi dolgozók az ipari munkásokkal azonos helyzetű réteget alkotnak. Rámutatott arra, hogy

bár az értéktöbblet termelésében a kereskedelmi munkásoknak csak egy része (szállítás, raktározás, csomagolás) vesz részt, más része a megtermelt érték áruként való realizálásában játszik nélkülözhetetlen szerepet, és ehhez csakúgy, mint az ipari munkásnak, saját munkaerjét kell áruba bocsátania. A szocia-

lista kereskedelem dolgozóinak a helyzete, az ipari munkásokéhoz hasonlóan, alapvetően megváltozott; megszűntek bérmunkások lenni, tevékenységi funkciójuk azonban változatlan — továbbra is az árak realizálása. Ugyanakkor a kereskedelem gazdasági helyének és szerepének helytelen megítélése kedvezőtlenül hatott e réteg osztályhelyzetének felfogására. Ma a valóságos gazdasági és társadalmi viszonyok számbavétele alapján ez az ágazat megbecsült területe a népgazdaságnak, bár a megelőző ellentmondásos gyakorlat hatását még teljességgel nem szüntették meg.

A társadalom és a gazdaság változása átalakította a kereskedelmet is. 1950-ben az állami és szövetkezeti kereskedelem 13 451 üzleti egységben, összesen 90 000 fő alkalmazottal bonyolította le forgalmát. Ma (1970-ben) a kereskedelmi ágazat 50 771 egységében 325 900 fő látja el az egyre magasabb színvonalú kereskedelmi tevékenységet. A jelenlegi kereskedelem nemcsak egységeinek és foglalkoztatottjainak megnövekedett számában, le bonyolított forgalmának nagyságában különbözik a 22 évvel ezelőtől, hanem belső struktúrájában, dolgozóinak szakmai felkészültségében is. A kereskedelem — a foglalkoztatottak létszámát tekintve — az ipar és a mezőgazdaság után a harmadik legnagyobb népgazdasági ágazat.

Vizsgálatunk célja: feltárni e nagylétszámú réteg jelenlegi állapotát, megismerni a munkásosztály más rétegeivel megegyező és eltérő vonásait, integrálódásának folyamatát.

A téma nemcsak az osztály-hovatartozás körüli elméleti és politikai viták miatt igen aktuális, hanem abból a szempontból is, hogy

fejlődésünk olyan szakaszába jutottunk, amikor a kereskedelem fejlődése felgyorsul, kulturáltsága, felszereltsége iránti igény fokozódik, és ezzel együtt a foglalkoztatottak száma törvényszerűen megnő. A mai viszonyok alapos ismerete segítséget adhat e nagylétszámú és növekvő rétegben lezajló változások megértéséhez, a kialakuló folyamatok tudatos befolyásolásához.

Munkánk a feladat jellegéből adódóan leíró jellegű lesz, azzal a már jelzett többletigénnyel, hogy minden esetben, ahol a munkásosztály más rétegeinek helyzetére vonatkozó elemzésekből elégséges alapokkal rendelkezünk az összevetéshez, úgy azt elvégezzük.

A magyar társadalomban lezajló mobilitás egyik jelentős és jellemző összetevője a kereskedelemben foglalkoztatottak korábbi társadalmi helyzetének megváltozása. Vizsgálatunk egyik célja megtudni, hogy az ágazat nagyarányú létszámnövekedése milyen társadalmi osztályok, rétegek, csoportok tagjaiból következett be. Kiket vonzott a pálya, milyen rétegek jöttek és adaptálódtak a kereskedelemben? Előfeltételünk, hogy a kereskedelmi pályát örökletesen gyakorlók — több történelmi és társadalmi tényező hatására — viszonylag alacsony hányadot képviselnek és általában a magas presztizsű kereskedelmi szakterületeken — azon belül is inkább vezető munkakörökben — vannak jelen. Ezek nagyrészt volt kistulajdonosok (kiskereskedők, kisiparosok) és azok leszármazottjai, illetve egy kisebb hányadukat a munkáscsaládok tanultabb, kereskedelmi alkalmazottá lett gyermekei és azok unokái teszik ki. A fiatalabb kereskedőgeneráció (35—45 évesek) társadalmi eredete — feltételezé-

sünk szerint — jelentősen eltér az idősebb kereskedők rétegétől és inkább az ipari munkások adott korosztályának társadalmi eredetéhez hasonlít, azzal az eltéréssel, hogy körükben nem a paraszti, hanem az ipari munkás származás a domináló. Statisztikai adatok előzetes elemzése során arra a feltételezésre jutotunk, hogy a legfiatalabb kereskedelmi dolgozók társadalmi eredete nagyfokú hasonlóságot mutat az azonos korú munkásfiatalokéval. A szülők foglalkozásának ismerete segít majd annak megállapításában, hogy mely kereskedelmi szakágakban öröklődik a pálya, milyen rétegek érzik úgy, hogy „emelkedtek”, illetve „csúsztak” lejjebb a kereskedői pálya választásával. Reméljük, hasznos összehasonlítást tehetünk az anyák foglalkozása és kereskedelmi pályára lépő leánygyermekük szakmaválasztása tekintetében.

A kereskedelem fejlődésének korábban jelzett ellentmondásai hatására az egyének életútja sokszor nagy eltéréseket mutathat az ipari munkásokhoz viszonyítva. Míg az ipari munkát életük első foglalkozásaként választók általában kitérők nélkül a pályán maradtak, addig — a kereskedelmi pályát élete első foglalkozásaként választó — sok idősebb kereskedő időtartamban és a foglalkozás jellegét illetően is jelentős kitérőt tett, s csak a pálya kedvezőbb társadalmi megítélésének hatására tért oda vissza. Az ágazat presztízsének emelkedése ellenére még mindig nagyarányú a fluktuáció. Az életút adatait, a foglalkozás választásának motívumait és a munkával való megelégedettségről vallottakat összevetve, reméljük, közelebbit mondhatunk az adaptációt elősegítő vagy azt éppen gátló tényezőkről. Feltételezésünk,

hogy az ágazat viszonylag gyors ütemű létszámnövekedése és a nagyarányú fluktuáció következtében a „törzsgárda” (10—15—20—25 éve pályán levők) itt lényegesen kisebb hányadot tesz ki, mint az iparban.

Felvételünk adatai pontosabb információt adhatnak annak megítéléséhez is, hogy a nagyarányú létszámnövekedés és a fluktuáció hogyan befolyásolhatja a pályán már adaptálódottak és a szakmailag képzett legfiatalabbak karrierjét. Érdeemesnek tartjuk ebből a szempontból a nők és férfiak életútját külön is elemezni.

A réteg mobilitásának feltárásához — éppen a nemek ismert aránya miatt — a házastársi mobilitást is vizsgáljuk. Feltételezésünk, hogy itt is érvényesül az a társadalmi tendencia, hogy a házasságok saját társadalmi rétegükből választják társaikat. A nők magas aránya a pályán érdekes eltéréseket mutathat más rétegekhez mérten az azonos foglalkozású házastársakat illetően.

Fontosnak tartjuk e réteg már pályát választott felnőtt gyermekeinek a mobilitását is vizsgálni. Feltételezésünk, hogy a felnőtt gyermekek nagy többsége — több kedvező és kedvezőtlen társadalmi hatás következtében — nem követi szülei pályáját olyan mértékben, mint ahogy azt az ipari munkás vagy értelmiségi családokban tesszük. A már felnőtt (25—30 éves) fiatalok pályaválasztása arra az időre esik, amikor e réteg intergenerációs esélyei kedvezőbbek voltak, de a kereskedelmi pálya a társadalmi megbecsülés tekintetében a mélypontján volt. A legfiatalabb kereskedőgeneráció esetében a magasabb presztízsű szakágakban már

a foglalkozás átörökítésének jobb arányával számolhatunk.

Az iskoláskorúak — szülői tervek szerinti — iskola-, illetve pályaválasztása is hasznos információt ad majd a kereskedelmi dolgozók gyermekeinek mobilitási szándékáról, lehetőségéről. Úgy véljük, hogy a kereskedelemben foglalkoztatottak gyermekeinek mobilitási adatai is adalékul szolgálhatnak az ágazat társadalmi presztízisének méréséhez.

A kulturált kereskedelmi tevékenység egyik alapfeltétele az itt dolgozók felkészültségének magas foka, intelligenciája. Nagy többségüknél a munkakövetelmények — a munka tárgyát képező áru tulajdonságainak ismeretén túl — nagyfokú emberismeret igényével is kiegészülnek. A kereskedő munkája közben közvetlenül hat az emberekre is, s ez a hatás befolyásolja a társadalom közérzetét. Ezért vizsgálódásunk egyik központi témája a kereskedelmi dolgozók iskolai végzettsége, szakképzettsége és műveltségi állapota. Választ keresünk olyan kérdésekre, mint: milyen környezetből; milyen előiskolázottsággal; milyen motivációk alapján indultak a pályán. Milyen képzési és átképzési lehetőséget vettek és vesznek igénybe, milyen indítókokkal? Milyen szakágakban, mely korosztályok élnek a képzés lehetőségeivel? Honorálja-e az ágazat, s azon belül melyik szakág, a magasabb fokú képzettség érdekében megtett egyéni erőfeszítéseket? Különös figyelemmel vizsgáljuk, hogy a magasabb iskolai végzettség megszerzésére a pályától való távolidő szándéka, vagy az ahhoz való tudatosabb kötődés indítja-e a munka melletti képzésben résztvevőket.

Felvételünk adatait összevetjük a kereskedelmi és vendéglátóipari szakiskolák hallgatóinak pályavá-

lasztási indítékaira vonatkozó adatokkal.

Adatfelvételünk kiterjed a kulturálódási szokásokra, a kulturálódási eszközökkel való ellátottságra is. Az interjúk során készített időmérleg adatai adhatnak majd választ arra a feltételezésünkre, hogy a kereskedelmi dolgozóknak nemcsak a hosszabb törvényes munkaidő miatt (heti 48 óra) kevesebb a szabad idejük, mint az ipari munkásoknak (az ő munkaidejük heti 44 óra), hanem azért is, mert még mindig sok itt a nem hivatalos túlóra, illetve a munkaidő utáni „elkerülhetetlen” kötelezettség. A kevesebb szabad idő, az ágazatban foglalkoztatottak többségének (nőknek) háztartási és családi kötelezettségei edvezőtlenül befolyásolják a művelődés időfeltételeit. Ezért külön is figyelmet fordítunk annak megismerésére, mi az, ami saját véleményük szerint különösen megterheli őket, s mi az, amire nem jut idejük. Megkérdezzük, melyik az a legterhesebb kötelezettség, amelynek a társadalom, illetve a család érdekében mégis mindennap eleget tesznek. Mivel töltenék el szívesen szabad idejüket, ha azt kötetlenebbül használhatnák fel? Feltételezésünk, hogy a kereskedelmi dolgozók szabadidő-struktúrája ellentmondásban van azzal az általános társadalmi kívánalommal, hogy figyelmes, művelt, szolgálatkész (nem fáradt és nem unott) kiszolgálásban legyen része a vásárlónak.

A kereskedelmi dolgozó munkájából adódó sajátos követelmény az átlagosnál jobb politikai és közgazdasági tájékozottság. Ezért adatfelvételünk kiterjed az információigény fokára és a kielégítés forrásainak és milyenségének vizsgálatára is.

A kereskedelmi dolgozók lakás-

viszonyait megközelítően azonosnak ítélnék más munkásrétegekével, azzal a nem túl nagy eltéréssel, hogy közülük valamivel többen tartoznak a saját háztulajdonosok kategóriájába. Erre engednek következtetni a rendelkezésre álló statisztikai adatok.

Az általunk vizsgált réteg kereseti, jövedelmi viszonyai jelentősen eltérnek az ipari munkásokétól. A kereskedelemben foglalkozottak átlagkeresete valamennyi népgazdasági ágazat dolgozói közül — a rendelkezésre álló statisztikai adatok szerint — a legalacsonyabb. Ebben tükröződik a kereskedelem funkciójának korábbi kedvezőtlen megítélése és az a tény is, hogy a lemaradás felismerése óta sem sikerült — a különböző korrekciók ellenére sem — ebben a szükséges változást elérni. A kereskedelemben is, mint minden más ágazatban, a munka szerinti differenciálás egyéni és társadalmi érdek. Vizsgálatunk során választ keresünk arra, mennyiben szolgálja a munka szerinti differenciálást a kereskedelem jelenlegi bérezési formája (alaplér + jutalék).

A kereskedők munkakörülményei jellegükben, feltételeikben jelentősen eltérnek az ipari munkások és általában minden más dolgozó réteg munkakörülményeitől. A kereskedelem és a vendéglátás dolgozóinak igen nagy hányada állandóan a nyilvánosság ellenőrzése alatt dolgozik, a fizikai terhelésen túl állandó pszichikai terhelésnek van kitéve. Ennek ellenére a kereskedelmi és vendéglátóipari területen foglalkoztatottak jelentős hányadának munkafeltételei általában sok más foglalkozási ág feltételeihez mérten sem megfelelőek. Csekély kivételt jelent az a kisszámú új egység, ahol már figyelembe vették a korszerű

követelményeket, a dolgozók szociális szükségleteit, higiéniai igényeit is.

A munkával való elégedettség vizsgálatakor figyelemmel kell lennünk arra a tényre, hogy a dolgozók többsége eredetileg nem készült e pályára, nem is volt más elvárása, mint az, hogy dolgozzon. Éppen ezért az elégedettség vagy elégedetlenség nagyon különböző indítókoból állhat elő. Feltételezésünk, hogy a szakmailag felkészületlen réteg munkával való elégedettségét vagy elégedetlenségét a szakmai követelmények teljesítését segítő vagy azt gátló objektív és szubjektív tényezők tudatosabb számbavétele, értékelése motiválhatja. Az ágazat munkahelyi feltételeit, munkaidőrendszerét és jövedelmi viszonyait egybevetve, valószínűnek tartjuk, hogy a szakképzettebb réteg elégedettsége a szakképzetlenek elégedettsége mögött marad. Úgy véljük, ebben kell keresni annak a jelenségnek az okát, hogy e pályát a szakképzett fiatalok nagy hányada viszonylag rövid időn belül elhagyja.

A kereskedelmi munka társadalmi megbecsüléséről, a megbecsüléssel kapcsolatos elvárásokról, azok kielégítettségi fokáról is megkérdezzük a mintában szereplőket. Érdekel bennünket, mely társadalmi réteghez tekintik magukat legközelebb állónak s hová szeretnének jutni.

Az általunk vizsgált réteg politikai érdeklődésének, tájékozódási igényeinek a szakma sajátosságaiból adódóan hagyományai vannak. Ehhez kapcsolódóan választ keresünk arra a kérdésre, hogyan hatottak a politikai érdeklődés fejlődésére a kereskedelem mint ágazat megítélésének és objektív helyzetének változásai. Valószínű, hogy az 1950-es

években a gazdasági és politikai élet területén jelentkező ellentmondások kedvezőtlenül befolyásolták e réteg érdeklődését, sőt egyeseket passzivitásra kényszerítettek. Az utánpótlási forrás eddig is formálta és továbbra is nagymértékben alakítja a réteg politikai arculatát és aktivitását. S mivel az utánpótlás ma már jórészt olyan fiatalokból áll, akik pályájukra iskolai képzés és nevelés során készülnek, így a pályakezdők politikai magatartása is kedvezőbb. Azonban az utánpótlás pályaválasztásában nemcsak az egyértelműen pozitív tényezők hatnak, így ez az összefüggés sem mindig egyértelmű. Feltételezésünk, hogy a politikai, közgazdasági érdeklődés létében vagy annak hiányában meghatározó a munkahelyek (egységek) viszonylag kis létszáma, az egy vállalatban belül tevékenykedők szétszórtsága. Elemzésünkben megkíséreljük — az idevonatkozó adatok alapján — kimutatni, hogy a munkahelyek szétszórtsága, a dolgozók lekötöttsége, műveltsége és egyéb tényezők milyen szerepet játszanak e réteg politikai magatartásának, aktivitásának alakulásában. Feltárni a helyzetet és a további vizsgálatokhoz megbízható, előzetes adatokat szerezni — ez felvételünk egyik célja. A másik: e réteg politikai érdeklődéséről, magatartásáról kapott információkat összevetni más, elsősorban az ipari munkásrétegekről hasonló tárgyban rendelkezésünkre álló adatokkal.

Az 1971. év novemberében és decemberében készült adatfelvételünk a fenti tematikát tartalmazza. Vizsgálatunk kedvező előzményének tekintjük, hogy módunkban van az intézetben lefolytatott adatfelvételek és elemzések tapasztalatait értékesíteni és számos témakörben az adatokat összevetni. Érdemben tá-

maszkodunk arra a nagy értékű munkára is, amit a Belkereskedelmi Kutató Intézet és a KSH a belkereskedelem helyzetének — elsősorban közgazdasági — elemzésével és statisztikai adatszolgáltatásával már évek óta végez. Nélkülözhetetlen anyagot bocsátott rendelkezésünkre a KPVDSZ, hozzájárult ahhoz, hogy az élet- és munkakörülmények elemzéséhez, a politikai aktivitás értékeléséhez saját adatfelvételünket meghaladó értékes forráshoz jussunk.

A vizsgálat igényének felmerülése után az előtt a nem könnyű döntés előtt álltunk, hogy milyen ágazatokat, rétegeket vonjunk be a kereskedelem szerteágazó területéről a vizsgálat körébe. A belkereskedelem differenciált belső szerkezete, a dolgozók besorolása, munkaköri megkülönböztetése a választást részben könnyítette, részben nehezítette. A statisztika a belkereskedelmén belül a munkamegosztásban elfoglalt helynek megfelelően, két alapvető kategóriát különböztet meg: a forgalomtól függő¹ és a forgalomtól független² alkalmazottakat.

A forgalomtól függő alkalmazottak kategóriája megközelítően an-

¹ A forgalomtól függő alkalmazottak csoportja felöleli mindazokat, akiknek munkája az áruforgalommal közvetlenül összefügg: pl.: eladók, felszolgálók, hálózati vezetők, gyógyszerészek, stb. (Belkereskedelmi Évkönyv 1970. 252. o. KSH 1971)

² A forgalomtól független alkalmazottak közé tartoznak a vállalatok (szövetkezetek) vezető állású dolgozói, központi áruforgalmi, műszaki, adminisztratív dolgozói, hálózati adminisztrátorok, gondnoksági, ellenőrzési munkakörben dolgozók stb. (Belkereskedelmi Évkönyv 1970, 252. o. KSH 1971)

nak a munkaköri besorolásnak felel meg, amelyre az ipari munkások esetében is kiterjesztettük vizsgálataunkat. Így amellezt döntöttünk, hogy a vizsgálatot a forgalomtól függő alkalmazottak kategóriájára és azon belül is a fogyasztási cikk-kereskedelem bolti kiskereskedelmi, vendéglátóipari és fogyasztási szövetkezeti alkalmazottjaira terjesztjük ki. Ezzel lemondunk arról, hogy egyetlen szociológiai vizsgálattal képet kapjunk a kereskedelemben foglalkoztatottak minden rétegéről. Kimaradt a szociológiai adatfelvétel köréből a fogyasztási cikk-nagykereskedelem és a gyógyszer-kereskedelem.

A vizsgálat alá vont három ágazat forgalomtól függő dolgozói teszik ki az egész kereskedelemben foglalkoztatottak létszámának 70 százalékát, a forgalomtól függő alkalmazottaknak pedig 86,1 százalékát. A belkereskedelem fent megjelölt három ágazatának forgalomtól függő alkalmazottainak létszáma: 211 121 fő. A nagyszámú népességet figyelembe véve az 1 százalékos mintát mellett döntöttünk. Egyszázalékos reprezentációra törekedve, mintegy 2500 fő megkérdezése vált szükségessé. Ennek a sokaságnak az egész ország területéről történő kiválasztása nem látszott célszerűnek, ezért irányított, véletlen módszerrel hét megyét vontunk be a vizsgálatba. Budapest 22 kerületén kívül ipari és mezőgazdasági, nagyobb és kisebb, illetve alföldi és dunántúli megyék (Baranya, Bács, Hajdú-Bihar, Nógrád, Pest, Vas, Veszprém) egyaránt szerepelnek a mintában. A kiválasztás következő lépésjeként a

megyéken belül a településeket jelöltük ki. Így a hét megyében levő összes városra, valamint megyénként átlagosan 20—25 községre terjed ki a vizsgálat.

A boltok kiválasztásánál alapvető szempontunk volt, hogy megfelelő számú üzlet kerüljön kijelölésre: területenként; árucsoportonként; a bolt szakjellegeként; szektoronként (állami kiskereskedelem és ÁFÉSZ); bolt nagyság (létszám) szerint.

A kiválasztott üzletek az egész bolthálózat 2,2 százalékát teszik ki, ugyanakkor azok létszáma az összes létszám 4,7 százaléka.

A kikérdezésre kerülő személyek aránya 1,16 százalék. Ez az arány a bolti kiskereskedelemben 1,22, a vendéglátóiparban 1,10 százalék.

A következő lépésben a kiválasztott üzletek teljes létszámából ki kellett jelölnünk a kikérdezésre kerülők számát. Számba vettük az üzleteket létszám-kategóriák szerint, és a létszám-kategória alapján határoztuk meg a kikérdezendők számát. A kikérdezendők személy szerinti kiválasztása a megadott bolti egység címe alapján, a létszám-kategóriának megfelelő számban és arányban — a munkahely létszámnyilvántartása alapján — véletlen választás útján történt.

Az adatfelvétel alapja egy 83 kérdést és időmérleget tartalmazó kérdőív volt. Kérdőbiztosaink a Marx Károly Közgazdaságtudományi Egyetem hallgatói, illetve a belkereskedelem nyugdíjasai közül kiválasztott szakszervezeti aktivisták voltak.

Turgonyi Júlia

Az üzemi demokrácia vizsgálata a BKV-nál

A közlekedési dolgozók körében folyó szociológiai vizsgálatosorozatunk első lépéseként a Magyarországon legnagyobb létszámmal, nagyüzemi méretben jelenlevő vasutas dolgozók helyzetét vizsgáltuk meg. Jól kapcsolódott további kutatási terveinkhez a VII. kerületi pártbizottság és a BKV pártbizottságának felkérése, hogy vizsgáljuk meg a Budapesti Közlekedési Vállalatnál az üzemi demokrácia érvényesülését, sajátosságait. Már a MÁV-nál folytatott kutatásaink során is fontos problémaként merült fel, hogy a közlekedési alaptervekenység — a forgalom — lebonyolításához számos központi utasításra, szinte katonai jellegű fegyelemre van szükség, tehát itt a vezetés szükségszerűen centralizált jellegű. Milyen sajátos keretei, formái alakulnak ki ilyen körülmények között a dolgozók alkotó kezdeményezésének, a vállalat ügyeiben való aktív részvételének? Most lehetőséget kaptunk e kérdések részletesebb vizsgálatára.

Első lépésként információkat kellett gyűjtenünk arról a közegről, ahol a felmérést végezzük. A BKV 1968-ban jött létre, egyesítve a fővárosi tömegközlekedés valamennyi ágát (kivéve a METRO-t). A BKV 25 ezres létszámmal a főváros legnagyobb vállalatai közé tartozik. Létrejöttével lehetővé vált a minden tevékenységformára kiterjedő központosított tömegközlekedés megteremtése, összehangolása, tervszerű továbbfejlesztése. A fővárosi tömegközlekedési eszközöket, amelyek legnagyobb részét a BKV üzemelteti, naponta 4,6 milliószor veszik igénybe. Az utazási igény állandóan fokozódik, az utóbbi években különösen az autóbuzsutazások

aránya növekedett. A BKV dolgozói a villamos-, autóbusz-, trolibusz-, HÉV- és kishajóforgalmat bonyolítják, de elvégzik a járművek javítási, karbantartási munkálatait is. Építik, szerelik és karbantartják a közlekedés lebonyolításához szükséges pálya- és vezeték-hálózatot. A vállalat alaptervekenysége tehát a forgalmat szolgálja, de biztosítja az ehhez szükséges nagyüzemi méretű javítást, karbantartást, szerelést is.

A vállalat üzemegységekből áll; a kisebb egységek a fővárosban elszórtan helyezkednek el. A BKV-nál foglalkoztatott munkaerő struktúrája a tömegközlekedés fejlődésével átalakult, a forgalmi személyzet szakképzettségi színvonala növekedett. A munkaerő-struktúra változásával azonban nem tartott lépést a munka szerinti elosztás színvonalának alakulása. A felszabadulás előtt a városi tömegközlekedés kiváltságos munkahelynek számított. A munkássá válás, a városiasodás sajátos első lépcsőfokát jelentette. A különböző juttatások, a biztos állás, a nyugdíj irigylelt „előjogok” voltak. A kibontakozó szocialista forradalomban — jogosan — ezek általánossá váltak. Az iparosítás számos más — sokkal kedvezőbb — munkahelyet kínált. Így a városi tömegközlekedésben munkaerőhiány alakult ki. Az új lakótelepekkel gyarapodó fővárosban viszont éppen a tömegközlekedési hálózat kiterjesztése vált szükségessé. Ezeket a tényeket figyelembe véve a BKV — hasonlóan más közlekedési vállalatokhoz — a fokozottabb anyagi ösztönzés biztosítására bekapcsolódott a bértömeg-gazdálkodás rendszerébe. Az utóbbi évben csökkentették a forgalomban jellemző ma-

gas munkaintenzitási fokot, a túlórák számát, s a forgalom területén dolgozók külön juttatásokban is részesülhetnek. A forgalom anyagi, presztízsszintjének emelése azonban nem jár konfliktusok nélkül. A forgalmat magas színvonalon csak a javítási, karbantartási munkák hasonló szintjének elérésével lehet biztosítani. Tehát a juttatások, az elosztás összehangolt szisztémáját kell megteremteni valamennyi munkaterületen.

A BKV-nál folytatandó vizsgálat lényeges célkitűzése az üzemi demokrácia mibenlétének, megvalósulásának, problémáinak a feltárása ebben a közegeben.

A forgalmi tevékenység fokozott követelményeket állít a dolgozók elé. Az elkövetett esetleges hibák, gondatlanságok nemcsak anyagi károkat okozhatnak, hanem az ember egészségét, sőt életét is veszélyeztethetik. Tehát a nagyfokú felelősségérzet, pontosság, fegyelmezetttség stb. itt alapkövetelmény. Az utasokkal való közvetlen kapcsolat pedig további kívánalmakat támaszt a dolgozók nagy részével szemben. A felsorolt követelmények miatt a vállalat alkalmassági vizsgálatoknak veti alá dolgozóit. Ezzel kapcsolatban mi pszichológiai tesztvizsgálatokkal azt szeretnénk feltárni, hogy az emberekkel közvetlen kapcsolatban végzett munka milyen személyiségprofil kialakulását eredményezi, és ez esetleg hogyan, milyen módszerekkel változtatható.

Úgyanígy célul tűztük a kollektíva kialakulásának vizsgálatát is. A vállalatnál nagyjából munkabrigádokban dolgoznak. Mivel ezek a brigádok az ipari és a forgalmi tevékenység területén is működnek, ebből érdekes összehasonlítási lehetőség adódik. (Pl.: a forgalomban

az azonos brigádba tartozók munkabeosztásuk miatt ritkábban találkoznak.) Fontos probléma, hogy a kialakított munkabrigád elősegíti-e és hogyan a kollektíva kialakulását. Képes-e a brigád véleménycsere központjává, információs csatornává és a személyiség formálójává válni? A szocialista brigádmozgalom ennél a vállalatnál is a legeredményesebb munkamozgalom-forma. Kérdés: milyen sajátosságok mutathatók ki ezzel kapcsolatban a Budapesti Közlekedési Vállalatnál.

A társadalmi szervezetek — a pártszervezet és a dolgozók érdekvépviseletét ellátó szakszervezet stb. — egyik feladata a különféle érdekek integrációjának megvalósítása. Ezzel összefüggésben vizsgálandó probléma, hogyan kapcsolódnak a tömegszervezetek különböző szintű egységei, vezetése a vállalat munkájához, irányításához; milyen hatékonysággal végzik sajátos feladataikat.

Az üzemi demokrácia megvalósulásának elengedhetetlen feltétele az információk áramlásának gyorsasága, kölcsönössége. A telepített módon működő vállalatnál fontos szerepet játszanak ebben a különböző tömegkommunikációs eszközök, különösen a vállalati újság. Hasonlóan lényeges fórumok a párt- és szakszervezeti vagy más tömegszervezeti gyűlések, tanácskozások. Igényelt és népszerű formák a vezetők tanácskozásai a dolgozók különböző csoportjaival. A leghatékonyabb információs csatorna a munkaszervezet kis csoportjaiban megvalósuló közvetlen tájékoztatás. Vizsgálandó problémáink közé tartozik tehát az információ megvalósulásának módja, csatornái, hatékonysága.

Az üzemi demokrácia egyik kulcskérdése a vezetés stílusa, munka-

módszere. A forgalomban, ahol az irányítás főként utasítások formájában történik, nagyon fontos, hogy a vezető milyen módon irányít. A felmerülő nehézségek esetében egyszerűen parancsot ad-e ezek megoldására, vagy őszintén ismerteti a problémát, és a dolgozókkal közösen alakítja ki a megoldást. A munkahelyi egység, a brigád vezetőjének irányítási módszerei rendkívül sokat számítanak a munkahelyi közérzet kialakításában.

A személyesen nagy felelősséggel járó, intenzív forgalmi munka színvonalas megvalósításához szükséges a hivatástudat kialakulása. Vizsgálunk kell, hogy a jelenlegi viszonyok között milyen mértékben alakult ez ki a BKV dolgozóinál.

Kutatásunkat alapvetően szociológiai felméréssel, empirikus eszközökkel valósítjuk meg. 1500 főre kiterjedő reprezentatív szociológiai felvételt végzünk. Mintavételi eljárásunk rétegzett jellegű. A vállalat munkájának legspeciálisabb vonása a forgalmi tevékenység, ezért mintánkban nagyobb súllyal, arányban szerepelnek a forgalomban dolgozók. Elsősorban azok, akik az autóbusz-, villamos- és trolibuszforgalmat látják el. A felvétel kiterjed a járműjavító műhelyekre és a pályafenntartás dolgozóira is. A kiválasztásnál arra is törekedtünk, hogy mintánk megfelelően reprezentálja a vállalat technikai színvonalát, ezért a felmérést magas technikai színvonalú és elmaradottabb technikájú egységekre is kiterjesztjük. A vállalat valamennyi munkaügyi állománycsoportját számításba vesszük, de a forgalomban dolgozók jelentősebb képviselőit alapozzuk felmérésünket. Kérdőíves felmérésünket mélyinterjú-sorozat egészíti ki. Anketákat is tartunk különböző csoportokkal. A szociológiai vizsgál-

latot pszichológiai, munkalélektani vizsgálat egészíti ki. Különösen a forgalomban dolgozók szociabilitásának mértékét, fokát vizsgálánk meg — elsősorban mélyinterjúk segítségével. Másrészt pszichológiai tesztvizsgálatokkal a munkahelyi alkalmazkodás színvonalát kívánjuk feltárni.

Kutatómunkánk során természetesen tanulmányoztuk az üzemi demokrácia kérdéseiről szóló elméleti jellegű publikációkat, felhasználtuk az MTA Szociológiai Intézete és a Szakszervezetek Elméleti Kutató Intézete e téren folytatott kutatásainak tapasztalatait is. Feldolgoztuk és feldolgozzuk a vállalat munkájáról, az itt dolgozók struktúrájáról rendelkezésre álló dokumentumokat, statisztikai adatokat. A vizsgálat előkészítése során beszélgetéseket folytattunk különböző területen működő szocialista brigádokkal, állami, tömegszervezeti vezetőkkel.

A vizsgálat elméleti, szociológiai irányítását intézetünk munkásosztálykutató-csoportja végzi. A munkában részt vesznek a VII. kerületi pártbizottság munkatársai, hasonló kérdésekkel foglalkozó társadalmi aktivistái. Szakértőként közreműködnek a BKV pártbizottsága által létrehozott munkacsoport tagjai, akik a vállalati, tömegszervezeti munka különböző területeinek szakemberei. Konzultánsként részt vesznek a kutatásban a már említett tudományos intézetek hasonló kérdésekkel foglalkozó munkatársai is.

Vizsgálatunk célja egyrészt feltárni a munkásosztály egyik speciális rétegének problémáit, s ezzel elősegíteni mai munkásosztályunk egészének megismerését. Másrészt a társadalomtudományi kutatás eszközeivel segítséget kívánunk nyújtani a BKV-nak az üzemi demokrá-

cia leghatékonyabb eszközeinek, formáinak kialakításához. Tehát a vizsgálat eredményeit, a feltárt problémákat a területi pártbizott-

ság és a vállalat állami és pártvezetése is elemzi és további munkájában hasznosítja.

Dr. Szpirulisz Ildikó

Felmérés a budapesti értelmiség körében

1968—1971 között a Társadalomtudományi Intézet vizsgálta a vidéki értelmiség helyzetét. Magára a szociológiai felmérésre 1969-ben került sor, 1971 óta pedig folyamatosan van a kutatásról szóló beszámolójelentések (statisztikai táblázatok és értékelő tanulmányok) kiadása.

A vidéki értelmiség körében végzett felmérés három megye — Borsod, Bács-Kiskun és Csongrád — értelmiségére volt reprezentatív, s bár e három megye távolról sem tükrözi az ország egészét, mégis betekintést kaptunk ezzel a nem budapesti értelmiség problémáira. Nyilvánvaló volt azonban, hogy a kutatás következő szakaszában a felmérést ki kell terjeszteni a budapesti értelmiségre is. Már a vidéki értelmiségi kutatást előkészítő elméleti előtanulmány is tartalmazott bizonyos hipotéziseket a vidéki és budapesti értelmiség helyzetének különbözőségeire vonatkozóan, a vidéki értelmiség helyzetével foglalkozó kutatási beszámolójelentésekben pedig a szerzők módszeresen igyekeztek a vidékre vonatkozó adatok értelmezésekor hasonló hipotéziseket felállítani.

Ilyen előzmények után született meg 1971-ben a döntés, hogy a vidéken végzett értelmiségi felmérést Budapesten is meg kell ismételni. A felmérés előkészítése 1971 késő őszen kezdődött meg. Mindenekelőtt bizonyos módosításokat kellett végrehajtani a korábbi felméréskor használt kérdőíven. Bár elsődleges

célunk volt az összehasonlíthatóság biztosítása, e módosításoktól mégsem tekinthettünk el, főként azért, mert a kérdések egy részét Budapesten nem lehetett változtatlan formában értelmezni. Továbbá néhány esetben kiderült, hogy a vidéki kérdőív egyes kérdései nem használhatók, ezeket elhagytuk vagy átalakítottuk. A kérdőívénél nagyobb változtatásokra volt szükség a kódutatisításban, bár itt is törekedtünk az összehasonlíthatóság biztosítására.

A budapesti minta kiválasztásában hasonló módszert követtünk, mint a vidéki felmérésnél, bár Budapesten kedvezőbb helyzetben voltunk, hiszen új vizsgálatunkra a népszámlálás után került sor, így tehát fel tudtuk használni a mintavételhez a népszámlálási adatokat. (A vidéki felmérésnél két mikro-cenzus adatai nem voltak elégségesek, s ezért a kiválasztásnál még 1960-as címeket is figyelembe vettünk.) Arra törekedtünk, hogy a címkiesések és válaszmegtagadások után ugyanakkora mintával tudjunk dolgozni, mint a vidéki értelmiség-nél. A vidéki felmérésben elsősorban a címek elavulása okozott gondot, Budapesten viszont — elsősorban a belső kerületekben — váratlanul magas volt a válaszmegtagadók száma. A válaszmegtagadókat a mintában nem pótoltuk. Végül is Budapesten 1132, vidéken 1223 értelmiségi válaszolt kérdéseinkre.

Az interjúkat 1972 első hónapjaiban készítettük s 1972 júniusában

megkezdődött az anyag gépi feldolgozása. A vidéki felméréshez képest a kódutasítás nagymértékben leegyszerűsödött: míg a vidéki kérdőív 11 kártyára került, addig a budapesti felmérésnél csupán 6 kártyatervvel dolgoztunk kérdőívenként. (Nem a kódolt információk mennyisége csökkent, hanem a vidéki vizsgálatnál nem működő kódokat hagytuk el.)

A korábbi vizsgálatok számítógépi feldolgozása során szerzett kedvezőtlen tapasztalatok miatt (a feldolgozás időbeni elhúzódása, túlságosan magas költségek) úgy döntöttünk, hogy a feldolgozás első szakaszát a leghagyományosabb technikával, egyszerű osztályozógéppel végezzük el.

Osztályozógépen számítottuk ki az alapsorokat is, sőt, a két- és háromdimenziós táblázatokat is. Így viszonylag rövid idő alatt, 1972 október végére a gépi feldolgozásnak ez az első fázisa be is fejeződött. (A vidéki értelmiséghez hasonlóan, mintegy 1200 statisztikai táblázatot készítettünk a felmérésről.) Tekintettel arra, hogy az adatok értékelésének következő szakasza még mindig csupán feltáró jellegű — célunk, hogy a vidéki értelmiséggel foglalkozó jelentésekhez hasonló mélységű és jellegű beszámolókat írjunk —, ezért ez az egyszerű feldolgozási technika egyelőre kielégítőnek tűnik. Ha a budapesti értelmiségi felmérés leíró, feltáró ismertetése befejeződik, akkor kerülhet sor egy olyan — a két kutatás eredményeit szintetizáló és már inkább elméleti igényű, a hipotézisek tesztelésére is vállalkozó — elemzésre, mely során bonyolultabb statisztikai elemzések, módszerek felhasználása is szükségessé válhat. Nyilvánvaló, hogy ez esetben a jelenlegi osz-

tályozógéppel kellőképpen „megtisztított” adatokat számítógépre kell majd vinnünk. Szükségesnek tartjuk egyébként, éppen erre a további feldolgozásra tekintettel, hogy a vidéki értelmiséggel foglalkozó felmérést is „kitisztítsuk” osztályozógépen.

A budapesti adatok értelmezése most kezdődött el s a következő hónapok munkája lesz a vidéki értelmiséggel foglalkozó beszámolójelentésekhez hasonló kötetek összeállítása. E kötetekben alkalmunk lesz a vidéki és budapesti adatsorok módszeres összehasonlítására. Itt csupán a budapesti minta néhány fontosabb jellemzőjére tudunk rámutatni.

Mindenekelőtt megnyugtatónak találjuk, hogy a vidéki és a budapesti adatsorok lényegileg egyeznek azokban az alapvető demográfiai változóknak, melyekben nem is volt okunk különbséget tételezni a vidéki és a budapesti értelmiség között. Így például Budapesten a megkérdezettek 73,9 százaléka volt férfi, vidéken ez az arány 75,8 százalék. Hasonlóképpen azonos a megkérdezettek életkor szerinti megoszlása, egyetlen életsorkategóriában sem található szignifikáns eltérés. Példaként: 30 éves vagy fiatalabb Budapesten a megkérdezettek 14,4 százaléka, vidéken 13,9 százaléka, 60 éves vagy idősebb 6,1 százalék, illetve 4,7 százalék.

Alapvetően eltér azonban a vidékitől — a várakozásnak megfelelően — a budapesti értelmiség belső struktúrája. A vidéki értelmiség körében nagyobb a párt- és államparatusi dolgozók s legfőképpen a pedagógusok aránya, a budapesti értelmiséget viszont a műszakiak rendkívül magas részaránya jellemzi. Nézzünk meg közelebbről néhány erre vonatkozó adatot:

A különböző foglalkozású értelmiségiek százalékos megoszlása

A megkérdezett foglalkozása	Budapesten	Vidéken
Állami- és pártapparátusi dolgozók	2,3	8,9
Általános és középiskolai pedagógus	15,5	30,0
Műszaki	40,6	11,7

E különbségek kézenfekvőek, nem szorulnak magyarázatra, s egyben bizonyítják, hogy a két minta szerkezete a várakozásnak megfelelő irányban és arányban tér el egymástól. (Bár azért Budapesten a műszakiak 40 százalékot meghaladó arányszámát könnyen eltúlzottnak találhatnánk s talán azzal magyarázhatjuk, hogy esetleg bekerülhetett mintánkba jónéhány műszaki „középkáder” is.) A többi foglalkozási csoportban különösebb eltérések nem tapasztalhatók, bár az meglepő, hogy a „közgazdász, jogász, manageri munkakör” kategóriába vidéken *többen* esnek, mint Budapesten. (A megfelelő arányszámok: 20,2, illetve 13,7 százalék.) Említésre méltó viszont, hogy a diploma jellegére vonatkozó válaszoknál ez a különbség nem mutatható ki (közgazdász-, illetve jogászdiplomával a budapestiek 10,9 százaléka, a vidékiek 10,5 százaléka rendelkezik). Feltehető tehát, hogy a „gazdasági vezetők” viszonylag nagy részaránya vidéken a gazdasági szervezetek nagyobb számának tulajdonítható csupán.

A foglalkozási megoszlás különbségei sejtetik már, hogy a budapesti értelmiség iskolai végzettségi adatai lényegesen különböznek a vidékiekétől. Valóban: míg a vidéki értelmiségi foglalkozásúak 30,7 százaléka nem szerzett egyetemi diplomát, addig Budapesten — mintánk szerint — ez az arányszám mindössze 16,3 százalék. E különb-

ség lényegesnek tűnik, és feltehetőleg a foglalkozási összetételhez hasonlóan fontos tényező lehet a budapesti értelmiség magatartásbeli sajátosságainak alakulásában. Mindenesetre megállapíthatjuk, hogy iskolai végzettségét tekintve a budapesti értelmiség közelebb áll az értelmiség hagyományos típusához. (Vidéken nyilván ez azzal függ össze, amit előző felmérésünk már mutatott, hogy ott a vezető állásúak körében magasabb a diplomát nem szerettek aránya.) A budapesti értelmiség „hagyományosabb” voltát jelzi az is, hogy a megkérdezettek körében feltűnően magas azoknak az aránya, akik a középiskola befejezése után közvetlenül egyetemre kerültek: 47,0 százalék. (Ez az arányszám a vidéki felmérésben csak 31,5 százalék.) Ez azonban nem azt jelenti, hogy a budapesti értelmiség kevésbé mobil: Budapesten a megkérdezettek 25,8 százaléka volt fizikai dolgozó élete során, ez az arányszám vidéken 22,1 százalék. Ez részben még az intergenerációs mobilitásra is áll: Budapesten értelmiségi apától a megkérdezettek 21,6 százaléka, vidéken 22,0 százaléka származott. Lényegesen alacsonyabb természetesen a fővárosi mintában a parasztszármazásúak aránya, mindössze 9,7 százalék. szemben a vidéki 26,7 százalékkal. E különbséget az magyarázza, hogy budapesti mintánk tagjai között — a várakozásnak megfelelően — kiemelkedően ma-

gas a Budapesten születettek, illetve életük túlnyomó részét Budapesten leéltek aránya. Budapesti mintánk esetében a megkérdezettek 43,3 százaléka született a fővárosban (a vidéki mintának mindössze 5 százaléka), sőt életének legalább 75 százalékát a válaszadók 58,4 százaléka Budapesten élte le. Budapesti felmérésünknel egyébként a munkásszarmazásúak arányát a vidéki értelmiséghez hasonlónak találtuk, lényegesen nagyobb azonban Budapesten a középrétegekből származók száma.

E fontos strukturális különbségek mellett még egy különbségre utalunk itt: a budapesti mintánkba került értelmiségiek anyagi körülményei — elsősorban jövedelmi helyzetük — jobb, mint vidéki pályatársaiké. Havi 5000 Ft-ot meghaladó összes jövedelemmel Budapesten a megkérdezettek 20,9 százaléka, vidéken csak 8,4 százaléka rendelkezett. 2000 Ft-nál kisebb jövedelme van a fővárosban a megkérdezettek 4,9 százalékának, vidéken viszont 13,3 százalékának.

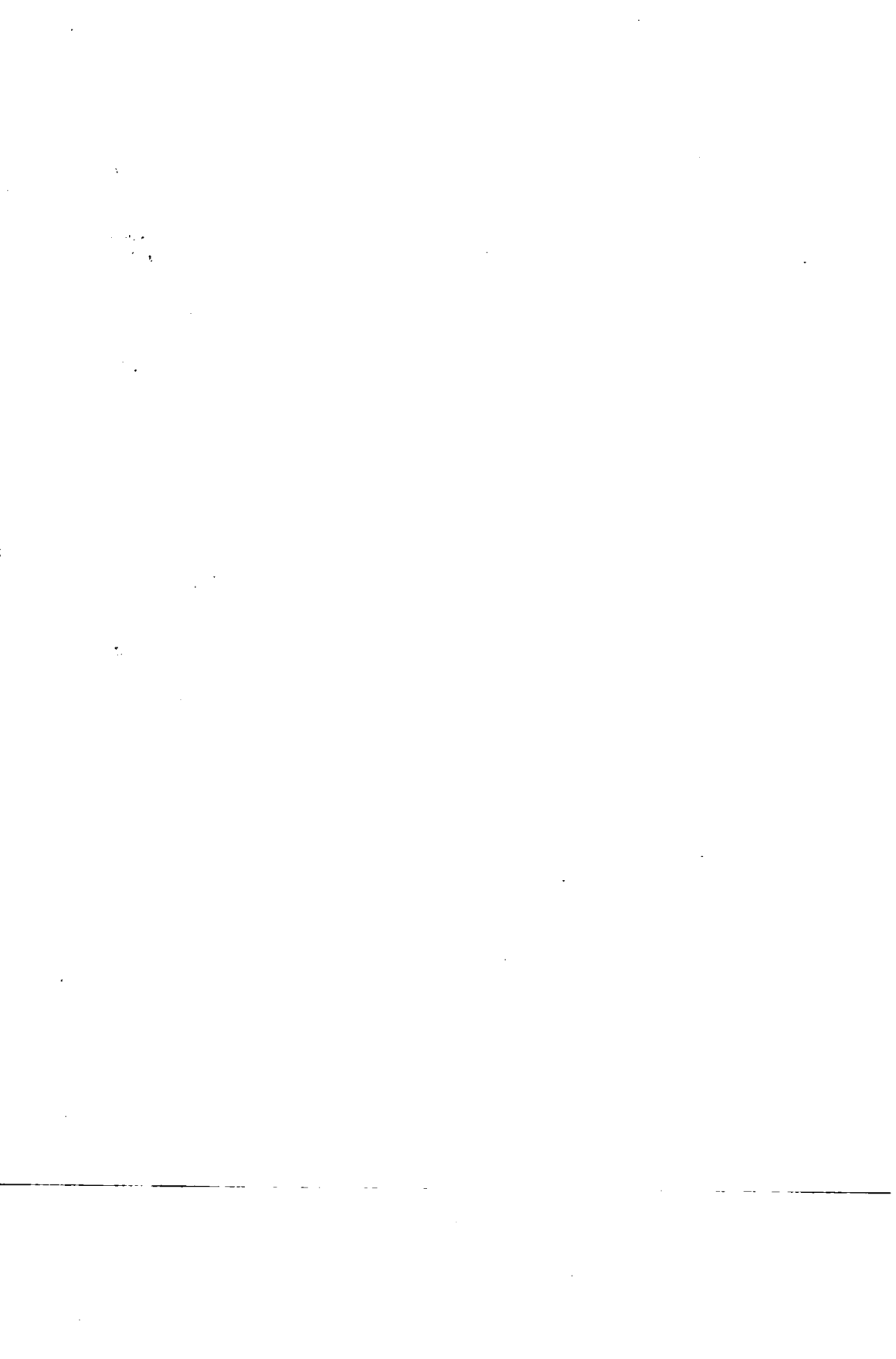
E jövedelmi különbségek részben

valószínűleg abból adódnak, hogy a két felmérés között csaknem három év telt el, ezalatt — köztudott — éppen a budapesti értelmiségre oly jellemző műszaki értelmiség jövedelme nőtt meg. Valószínű azonban, hogy a pedagógusok magas aránya és akkori bérszínvonala is szerepet játszik a vidéki értelmiség viszonylag alacsonyabb jövedelmi szintjének a kialakulásában.

Nem volt feladatunk e bevezető jellegű ismertetőben módszeresen interpretálni a budapesti felmérés adatait, ezt a vizsgálatot feldolgozó tematikus kötetek szerzőinek kell elvégezniük.

E néhány adat bemutatásának a célja csupán a budapesti minta strukturális jellemzőinek a felvázolása volt. E strukturális jellemzők áttekintése bizonyítja, hogy valóban szükség volt a budapesti értelmiség külön vizsgálatára; a budapesti értelmiség alapvető jellemzőiben — foglalkozási, iskolai végzettség, jövedelem — lényegesen különbözik a vidéki értelmiségtől.

Szelényi Iván

Содержание

Дьёрдь Аксентиевич: Оценка провинциальной интеллигенцией основных вопросов деятельности интеллигента и рабочего места	3
Антал Бьём: Средние слои и мелкобуржуазия — в марксистском понимании структуры общества	32
Петер Полонья: Из истории традициональных местных организаций старого китайского общества	51

ДИСКУССИЯ

О сущности и двойственной природе кооперативного коллектива (Ласло Надь)	76

ОРИЕНТАЦИЯ

Методологические вопросы исследований в области современного рабочего класса (Международный симпозиум) (И. С.)	93
Коллоквиум в Берлине по теме социологических проблем структуры общества (Т. К.)	101
К определению понятия рабочего класса: теоретико-политическая категория (Разговор с обществоведами из ГДР) (И. С.)	105
Как отражается структура общества в западно-германской социологии? (Информация о западно-германской литературе данной темы) (Тамаш Колоши)	107

НОВОСТИ ИЗ ИНСТИТУТА

О некоторых социологических исследованиях, проводимых в Институте Общественных Наук	122
Изучение положения работников внутренней торговли (Юлия Тургонья)	122

Изучение внутризаводской демократии на Будапештском Предприятии по транспорту (д-р Ильдико Спирулис)	129
Социологическое обследование среди будапештской интеллигенции (Иван Селеньи)	132

Contents

<i>György Akszentievics</i> : Evaluation of intellectual activity and of the main problems at the place of work among the provincial intelligentsia	3
<i>Antal Bóhm</i> : The middle strata and the petty bourgeoisie — in the Marxist interpretation of the social structure	32
<i>Péter Polonyi</i> : Chapters from the history of the local organisations of the traditional Chinese society	51

DISCUSSIONS

On the essence and dual nature of the cooperative collective (<i>László Nagy</i>)	76

INFORMATION

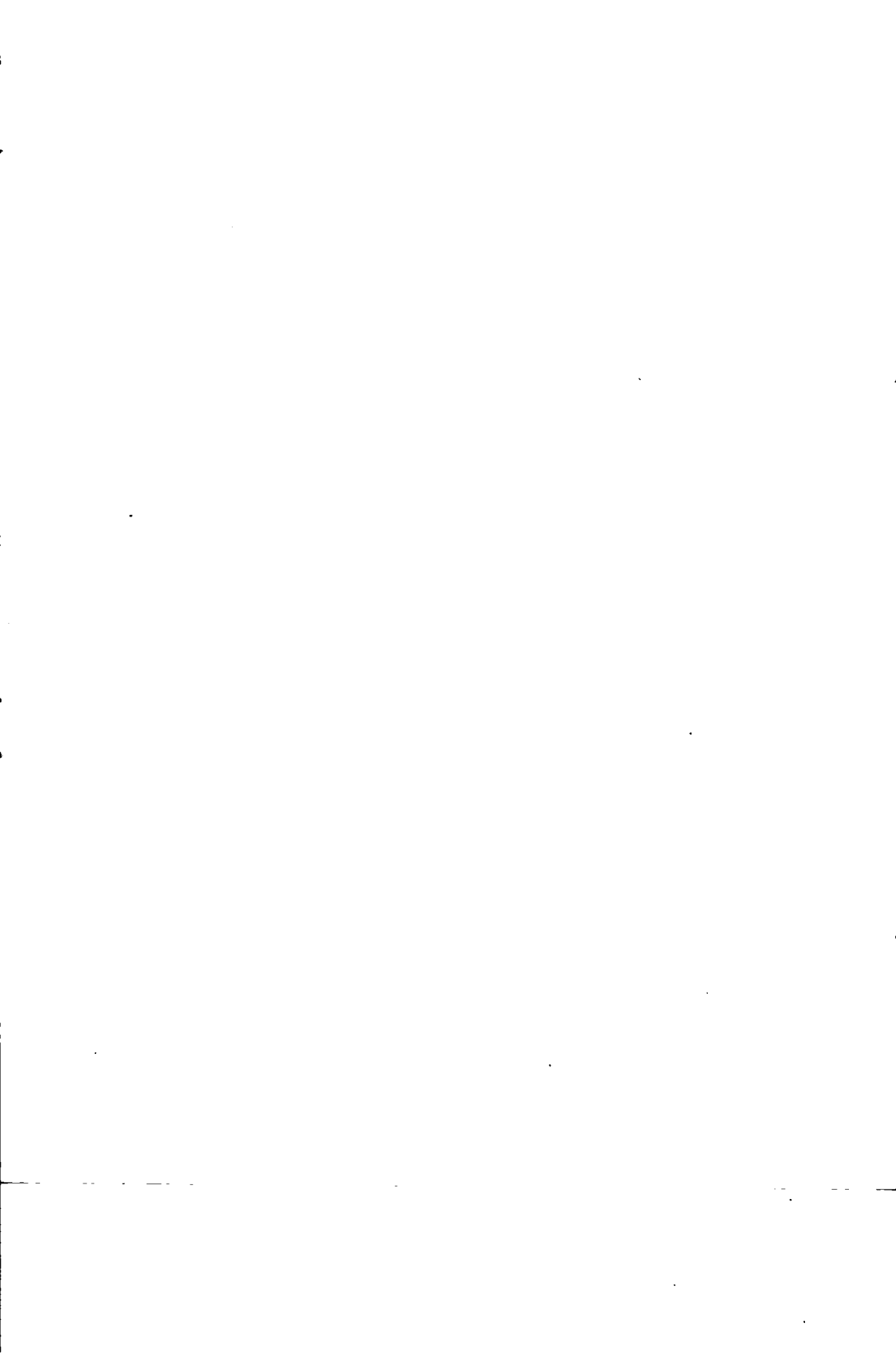
Methodological questions of research on the present working class (International symposium) (<i>I. Sz.</i>)	93
Consultation in Berlin on sociological problems of social structure (<i>T. K.</i>)	101
Definition of the concept of the working class as a theoretical political category (Talk wit sociologists from GDR) (<i>I. Sz.</i>)	105
Social structure in West-German sociology (Information based on West-German literature on the subject) (<i>Tamás Kolosi</i>) . . .	107

INSTITUTE NEWS

Presentation of some sociological studies by the Institute of Social Sciences	122
Research on the position of the home trade employees (<i>Júlia Turgonyi</i>)	122
Review of the industrial democracy at the municipal Transport Enterprise Budapest (<i>Dr. Ildikó Szpirulisz</i>)	129
Study of the intelligentsia in Budapest (<i>Iván Szelényi</i>)	132

MAGYAR
TUDOMÁNYOS AKADÉMIA
KÖNYVTÁRA

Kiadja a Kossuth Könyvkiadó Vállalat (Budapest, V., Steindl Imre u. 6.)
Felelős kiadó: a Kossuth Könyvkiadó Vállalat igazgatója.
Szerkesztőség: Budapest, XIV., Ajtósi Dürer sor 23. Tel.: 420-552.
Előfizethető minden pártszervezetben, valamint a Kossuth Könyvkiadó
megyei és kerületi kirendeltségeinél (pénzforgalmi jelzőszám: 215-11 529),
a Posta Központi Hírlapirodánál (Budapest, V., József nádor tér 1.)
és bármely postahivatalnál (pénzforgalmi jelzőszám: 215-96 162).
Előfizetési díj egy évre: 40,— Ft.
Külföldön megrendelhető a Kultúra Könyv- és Hírlapkülkereskedelmi
Vállalat útján (Bp. 82. Pf. 149.)
Készült 3000 példányban, 12,25 (A/5) ív terjedelemben.
Index: 25828

73 3 72-4168 Veszprém megyei Nyomda Vállalat
Felelős vezető: Steltzer Ferenc

